VISOKO I OKOLINA KROZ HISTORIJU 3

VISOKO I OKOLINA KROZ HISTORIJU
III
AUSTROUGARSKI PERIOD I PERIOD KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA/JUGOSLAVIJE

IZDAVAČ: JU “ZAVIČAJNI MUZEJ” VISOKO

UREDNICA: ĐENANA GANIĆ

RECENZENTI: DR. HUSNIJA KAMBEROVIĆ
DR. NAILA VALJEVAC
DR. VELIDA MATARADŽIJA
DR. ADI ĆOROVIĆ

OBJAVLJIVANJE KNJIGE
FINANSIJSKI PODRŽAO: GRAD VISOKO

ZA GRAD VISOKO: GRADONAČELNIK mr. MIRZA GANIĆ

Tehničko uređenje i DTP: Narcis Pozderac

Lektorica: Dr. Zenaida Karavdić

Dizajn naslovne stranice: Behudin Alimanović

Ilustracija na naslovnici: Grafički prikaz zgrade “Zavičajnog muzeja” Visoko

Elektronsko izdanje

ISBN 978-9926-8494-5-0

CIP zapis dostupan u COBISS sistemu Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH pod ID brojem 62904582

VISOKO I OKOLINA KROZ HISTORIJU

III

AUSTROUGARSKI PERIOD I PERIOD KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA/JUGOSLAVIJE

AUTORI:

DR. ZIJAD ŠEHIĆ
DR. HANA YOUNIS
DR. ENES S. OMEROVIĆ
MUBERA PULO
TARIK SILAJDŽIĆ
HABIBA EFENDIRA-ČEHIĆ
DR. MEHMED KARDAŠ
DR. RAMIZA SMAJIĆ
DR. IBRAHIM KRZOVIĆ

Visoko, 2025.

SADRŽAJ

PREDGOVOR (Đenana Ganić) 9

VISOKO U DOBA AUSTROUGARSKE UPRAVE 1878–1918 (dr. Zijad Šehić) 11
Visoko u novom Carstvu 11
Demografska struktura Visokog 1879–1910. 15
Uvođenje vojne obaveze u Bosni i Hercegovini 1881. 18
Život u Visokom u okviru Monarhije 22
Zvanične vlasti u Visokom 26
Društvene promjene u Visokom do izbijanja Prvog svjetskog rata 1914. 30
Doček monarha Franje Josipa I u Visokom 30. maja 1910. 35
Veliki požar u Visokom 11. novembra 1911. 36
Balkanski ratovi 1912–1913. i put u Prvi svjetski rat 36
Visoko u Prvom svjetskom ratu 1914–1918. 40
Sarajevski atentat 28. juna 1914. 40
Ratna privreda. Zakon o ratnom podavanju 41
Zbrinjavanje ratnih izbjeglica i evakuiranog stanovništva 1914–1915. 45
Prilike u pozadini fronta 1917. Bosna i Hercegovina i problem ishrane stanovništva 50

PRIVREDA U VISOKOM 1878–1914. (dr. Hana Younis) 57
Kožarstvo 61
Ciglane, pilane i zadruge 69
Ciglane 69
Pilane 70
Zadruge 70
Poljoprivreda i stočarstvo 71
Zdravstvo u Visokom 1878–1914. 77
Zdravstvene ustanove u Visokom 79
Bolesti 88
Medicinsko osoblje u Visokom 92

VISOKO U KRALJEVSTVU/KRALJEVINI SRBA, HRVATA I SLOVENACA/JUGOSLAVIJI 1918–1941
(dr. Enes S. Omerović) 95
Smjena vlasti 1918–1919. 95
Bosna i Hercegovina u Kraljevstvu/Kraljevini SHS/Jugoslaviji 101
Političke prilike u Visokom između dva svjetska rata 104

Visoko u administrativno-teritorijalnoj organizaciji Kraljevstva/Kraljevine SHS/Jugoslavije....109
Nacionalna i vjerska struktura stanovništva....114
Funkcioniranje kotarske/sreske vlasti....127
Organizacija i funkcioniranje općinske vlasti....131

PRIVREDNE PRILIKE U VISOKOM I OKOLINI 1918–1941. (dr. Enes S. Omerović)....147
Ekonomsko-socijalna struktura stanovništva kotara/sreza Visoko....148
Saobraćajne veze....152
Poljoprivreda kao osnovna grana privrede....155
Zemljoradnja....156
Voćarstvo....160
Stočarstvo....163
Peradarstvo....166
Pčelarstvo....166
Eksploatacija šume i drvna industrija....167
Rudna bogatstva i industrija željeza....170
Ostala industrijska preduzeća....173
Ciglane....174
"Asim Čabaravdić, Radionica koža i ćebeta Visoko"....175
Velepecara "Dionisije Plavšić, Trgovina vina, rakije i zemaljskih proizvoda na veliko, Visoko"....176
Zanatstvo....176
Trgovina....185
Novčane ustanove....188
Zdravstvo i zdravstvene prilike u visočkom kotaru/srezu....188

ŠKOLSTVO I OBRAZOVANJE U KOTARU/SREZU VISOKO 1878–1941. (Mubera Pulo i Tarik Silajdžić)....195
Austrougarski period 1878–1918....196
Muslimanske škole u kotaru Visoko....196
Srpsko-pravoslavna osnovna škola....203
Katoličke osnovne škole u visočkom kotaru....205
Franjevačka klasična gimnazija u Visokom....207
Šegrtska škola u Varešu....208
Narodna osnovna škola u Visokom....208
Osnovna škola stranih naseljenika (kolonista) u Varešu....211
Školstvo u visočkom kotaru/srezu u periodu 1918–1941....211
Narodna osnovna škola u Visokom....212
Državna muška i Državna ženska narodna škola....213
Rad učitelja Narodne osnovne škole na opismenjavanju odraslih....213
Šegrtska škola....214
Kožarsko-krznarska škola....215
Domaćička i Ženska stručna škola....216

Franjevačka klasična gimnazija....217
Građanska škola u Varešu....219
Muslimanske vjerske škole u kotaru/srezu Visoko između dva svjetska rata....219

KULTURNO-PROSVJETNA I DRUGA DRUŠTVA U VISOKOM 1878–1941. (Habiba Efendira-Čehić)....225
Kulturno-prosvjetna i druga društva u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije (1878–1918)....226
Prva multikonfesionalna društva....228
Nacionalna i konfesionalna kulturno-prosvjetna društva....230
Ostala društva....236
Kulturno-umjetnička, prosvjetna i druga društva u Visokom između dva svjetska rata 1919–1941. 237
Naslijeđena kulturno-prosvjetna društva....238
Novoosnovana kulturno-prosvjetna, sportska, rekreativna, dobrovoljna i druga društva....244
Ostala društva....250
Zaključak....252

JEZIK I PISANA RIJEČ U VISOKOM (dr. Mehmed Kardaš)....253
Govor Visokog krajem XIX i početkom XX stoljeća....254
Pisana riječ i periodika....260

KULTURA ŽIVLJENJA. Pisani/kazivani argumenti iz visočke sredine (dr. Ramiza Smajić)....277
Prezimena vlasnika stambenih objekata....278
Hadži Muruvvetova mahala....278
Alauddin mahala....278
Šerefuddin mahala....279
Hadži Hasanova mahala....279
Hadži Ibrahimova mahala....279
Visoko....279
Ekološka kultura....280
Jangija 1911. kao ispit ljudskosti....281
Betonska veza Visokog i Sarajeva....282
Pandemija "španske" groznice i veliki doktori Visokog....283
Suočavanje s modernizacijom....285
Nove tehnologije....285
Toalet....286
Muslimanska bula gasuli jevrejsku staricu....287
Značaj škole o kožarstvu....288
Zanatlije i tabaci kao prvi među njima....288
Zanatlije i tesavvuf....290
Jedna međuratna priča o hadžiluku s neobičnim epilogom....291
Iz kulture odijevanja: ćulah, fes, francuzica, kapa "sa strehom"....292
Kiseljak i odlazak u banje u Kiseljaku....293

Tkanje ćilima 294
Pozitivan odnos prema muhadžirima 294
Iz sudskih klupa: Dudija, muhtar Salih, Nafa, Gospava R… 295
Potego je! [djevojku] 296
Bacanje graha, ogledanje u kafu i Pareskevino gatanje 296

ARHITEKTURA VISOKOG 1878–1941. (dr. Ibrahim Krzović) 297
Austrougarski period 1878–1918. 297
Građevno odjeljenje Zemaljske vlade 297
Javni objekti 299
Sakralni objekti 308
Privredni objekti 311
Arhitektura školskih zgrada 312
Stambeni objekti 319
Slučaj Visoko – Požar u Visokom 1911. 323
Arhitektura Visokog između dva svjetska rata 342
Betonski most na rijeci Bosni 343
Kožarska škola 346
Sokolski dom 348
Srpski dom Prosvjete i Milutinović 350
Konvikt Franjevačke gimnazije 351
Dom Franjevačke gimnazije 353
Dom Muslimanske čitaonice 354
Željezara Ilijaš 358
Stambeni objekti 358

PRILOG 364

INDEKS LIČNIH IMENA 367

PREDGOVOR

Nakon promocije monografije *Visoko i okolina kroz historiju 2* u novembru 2021. godine planiran je nastavak izrade serije monografija o Visokom, projekta koji ima veliki značaj za naš grad u historijskom i kulturološkom smislu. Punu podršku realizaciji ovog projekta dao je gradonačelnik Grada Visokog mr. Mirza Ganić te je projekat u potpunosti finansirala Gradska uprava Visokog. U samom početku pripreme punu podršku ovom projektu dali su članovi Upravnog odbora Muzeja na čelu sa mr. Dženanom Handžićem i stručni saradnik muzeja dr. Mehmed Kardaš, koji je aktivno učestvovao u kompletnoj organizaciji izdavanja trećeg broja monografije.

Monografija *Visoko i okolina kroz historiju 3* predstavlja sveobuhvatan pregled historijskih, kulturnohistorijskih, obrazovnih, društvenih i graditeljskih podataka o prošlosti visočkog kraja u periodu Austro-Ugarske Monarhije i periodu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije. Ova monografija nastavak je serije monografija o Visokom i vremenski se nastavlja na prethodno objavljenu *Visoko i okolina kroz historiju 2* koja obrađuje osmanski period.

U izradi monografije *Visoko i okolina kroz historiju 3* učešće su uzeli eminentni istraživači u oblastima kojima se knjiga bavi. Tokom rada na monografiji posebna se pažnja posvetila istraživanju originalne arhivske građe koja je nezamjenjiv izvor u pisanju knjiga ovog tipa, kao i literaturi koja se temelji na historijskim izvorima, a sve u namjeri da se što vjerodostojnije prikaže historija Visokog i njegove okoline u austrougarskom i periodu vladavine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije. Tokom istraživanja korištena je građa iz Arhiva Bosne i Hercegovine, Historijskog arhiva Sarajevo, Gazi Husrev-begove biblioteke, Zavičajnog muzeja Visoko, Medžlisa Islamske zajednice Visoko, Osnovne škole "Kulin Ban" Visoko, kao i rukopisne zbirke arhiva u Beču i Istanbulu. Kada je riječ o samoj građi, važno je istaći da je dio građe odranije poznat, a neki sadržaji dokumenata su prvi put predstavljeni, te je zbog toga vrijednost ovih istraživanja veća i značajnija. U skladu s tim možemo reći da je tekst monografije dobro utemeljen, zasnovan na originalnim i novim izvorima.

Monografija se sastoji iz više poglavlja prema obimu i vrsti građe koja je obrađena. Značajan vizuelni segment monografije predstavljen je kroz građu koju čine fotografije, karte, crteži, skice ili tlocrti i tabele.

Dio monografije koji obrađuju historiju Visokog i okoline u periodu austrougarske vladavine i periodu između dva svjetska rata podijeljen je u poglavlja koja odvojeno obrađuju društveno-politički i privredni razvoj.

U poglavlju koje govori o društvenim i političkim previranjima u austrougarsko doba, i pored nedostatka izvora, kroz širu sliku događanja u BiH daje se prikaz položaja Visokog u novom političkom, društvenom i svakom drugom smislu. U dijelu koji govori o privrednim prilikama u austrougarsko doba prikazana je važnost Visokog u privrednom smislu, ukazano je na trgovačke i zanatske aktivnosti, kao i zdravstvene prilike u Visokom.

Historija Visokog između dva svjetska rata prikazana je u širem okviru događanja u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini, a zatim su bliže prikazane političke promjene u Visokom, kao i administrativno-teritorijalni položaj Visokog u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji. Pored političkih dešavanja između dva svjetska rata, u monografiji se govori o razvoju Visokog, prije svega razvoju infrastrukture, o privrednim potencijalima, razvoju poljoprivrede, voćarstva, stočarstva, peradarstva, pčelarstva, razvoju drvne industrije, rudarstva, željezne industrije itd. Poseban osvrt je dat na razvoj kožarstva, po čemu je Visoko poznato, a donosi se i osvrt na zdravstvene prilike tog doba.

Dio monografije koji obuhvata kulturnu historiju Visokog 1878–1941. godine govori o institucionalnom organizovanju obrazovanja pripadnika svih konfesija, o organizovanju različitih udruženja, o jeziku i pisanoj baštini, ali i o kulturi življenja Visočana i Visočanki. Iako su jednim dijelom ove teme ranije obrađivane, u monografiji se donose neki novi, originalni podaci, koji bi mogli biti zanimljivi široj javnosti.

U dijelu u kojem je predstavljena arhitektura Visokog i okoline u periodu austrougarske vladavine i između dva svjetska rata prezentirani su objekti koji su iz vremena kojim se monografija bavi. Pored detaljnog opisa, predstavljene su njihove arhitektonske karakteristike, zatim arhitekti, strani i domaći, koji su spojili "uvozna" arhitektonska rješenja s tradicionalnim graditeljskim iskustvima, a za veći broj objekata su predstavljene i fotografije, crteži, skice ili tlocrti, kao vizuelno svjedočanstvo o bogatom arhitektonskom nasljeđu Bosne i Hercegovine.

Sadržaj monografije je raznovrstan, kao i metodološki pristupi u obradi podataka, tako da su se sve te različitosti prilikom pripreme za štampu prilagodile jednom općem konceptu. Na samom početku realizacije projekta izrade monografije *Visoko i okolina kroz historiju 3* za austrougarski period i period Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije formiran je Redakcioni odbor koji je bio zadužen za izradu monografije, a njega čine: prof. dr. Ibrahim Krzović, prof. dr. Zijad Šehić, dr. Ramiza Smajić, prof. dr. Mehmed Kardaš, dr. Enes S. Omerović, Đenana Ganić, prof.

Kada govorimo o pojedincima i ustanovama koji su dali svoj doprinos ustupajući različitu građu, fotografije i drugi prateći materijal, s velikom zahvalnošću ističemo Zdenka Antovića, Nevena Krajišnika, dr. Ismeta Krzovića, Fuada Šečerovića, Harisa Goraka, Mustafu Berhamovića, Nadždu Mutap-Kurspahić i Jasminu Hasanspahić Šijak, a od ustanova: MIZ Visoko, Gazi Husrev-begova biblioteku, JU "Gradska biblioteka" Visoko, biblioteku Franjevačke klasične gimnazije u Visokom, Opću biblioteku Vareš, Osnovnu školu "Kulin Ban" Visoko, Osnovnu školu "15. april" Kakanj, Osnovnu školu "Mula Mustafa Bašeskija" Donje Moštre, Osnovna škola "Musa Ćazim Ćatić" Veliko Čajno, Službu za urbanizam i Službu za opću upravu – Matični ured Gradske uprave Visoko.

Na kraju zahvaljujemo svima onima koji su na bilo koji način doprinijeli realizaciji ovog značajnog projekta te se nadamo da će uskoro biti obrađeni i noviji periodi historije Visokog i okoline.

Đenana Ganić, prof.

VISOKO U DOBA AUSTROUGARSKE UPRAVE 1878–1918.

Dr. ZIJAD ŠEHIĆ

VISOKO U NOVOM CARSTVU

Od sredine XIX stoljeća, kada je pitanje raspada Osmanskog Carstva ušlo u akutnu fazu, porastao je interes evropskih država za Bosnu i Hercegovinu. Posljedica te nove politike bilo je otvaranje konzulata evropskih država u Bosanskom ejaletu: Austrije 1850, Francuske 1853, Velike Britanije 1856, Rusije 1857, Italije 1862. i Pruske 1864. godine. Poseban interes za Bosnu i Hercegovinu pokazivala je Austrija, koja je u Sarajevu otvorila generalni konzulat, a u Banjoj Luci, Brčkom i Mostaru vicekonzulate. Od tada se u Bosnu i Hercegovinu upućuju vojni i politički stručnjaci, novinari, putopisci, uhode... sa zadatkom da upoznaju i opišu zemlju i pridobiju stanovništvo za svoju politiku. Poraz Austrije u ratu s Francuskom (1859) i Pruskom (1866) preorijentisao je politiku Habsburgovaca na istok. Posljedica te političke preorijentacije bio je Šenbrunski sporazum, kojim je Rusija 1873. priznala Austro-Ugarskoj da ima vitalnih interesa u Bosni i Hercegovini. Austro-Ugarska je smatrala da zaposjedanjem Bosne i Hercegovine ostvaruje značajne ciljeve: u strateškom smislu osigurava posjedovanje Istre i Dalmacije, poduzima značajan korak u ekonomskom i političkom prodoru na jugoistok, sprečava stvaranje velike države na južnim granicama, osigurava svom kapitalu značajno privredno područje, a zaposjedanjem Bosne i Hercegovine bilo bi nepotrebno održavanje Vojne Krajine, jer bi ona tada preuzela njenu pograničnu ulogu.[1]

Članom XXV Berlinskog mirovnog ugovora Austro-Ugarska je dobila pravo da okupira i upravlja pokrajinama Bosnom i Hercegovinom. Član XXV Berlinskog ugovora i Carigradska konvencija predstavljali su jedine međunarodne akte kojima se određivao državnopravni položaj Bosne i Hercegovine. Ona je državno i međunarodnopravno pripadala Osmanskom Carstvu, čija su suverena prava bila očuvana.[2] Od proljeća 1878. godine u Bosnu su stizali glasovi o mogućnosti da Porta preda pokrajine Austro-Ugarskoj. Vijest o okupaciji je stigla prije završetka Berlinskog kongresa izazivajući prve velike nemire u Sarajevu i drugim gradovima Bosanskog vilajeta. U Sarajevu je 5. jula formiran Narodni odbor, koji je počeo pripreme za oružani otpor

[1] Zijad Šehić – Ibrahim Tepić, *Povijesni atlas Bosne i Hercegovine. Bosna i Hercegovina na geografskim i historijskim kartama*, Sarajevo 2002, 186.
[2] *Isto*, 210–211.

austrougarskoj vojsci. On je 7. jula iznudio ostavku vojnog komandanta Bosne Veli-paše, stavljajući do znanja da će se, uprkos neslaganju Porte, organizovati otpor austrougarskim trupama.[3]

Nakon što je Narodni odbor 27. jula protjerao valiju i preostale organe osmanske uprave, formirana je Narodna vlada koja je preuzela organizovanje otpora okupaciji. Kada je Porta počela savjetovati da se ona prihvati bez otpora, Narodna vlada joj je osporila da bez učešća naroda donosi odluku o sudbini Bosne. Svi sposobni muslimani od 17 do 70 godina morali su stupiti u vojsku, a upućen je apel kršćanskom stanovništvu. Raspisana je kontribucija u novcu i rekvizicija drugih potreba za vojsku. Za glavnog komandanta imenovan je Smail-beg Selam Taslidžak. Nije postojao organizovani plan odbrane i Vlada je samo pozvala dobrovoljce da se upute prema neprijatelju. Krajem jula 1878. godine ministar vanjskih poslova Monarhije grof Julije Andrássy odlučio se za ulazak trupa u Bosnu i Hercegovinu. Nastojao je da izbjegne otpor okupaciji, obećavajući ustupke sultanu i jednom dijelu gornjeg sloja te šireći propagandu među narodom. Ne očekujući jači otpor, smatrao je da će okupacija biti "paradni marš, za koji će biti dovoljne dvije čete i orkestar".[4]

Još prije završetka Berlinskog kongresa, austrougarski Generalštab je mobilisao kompletan 13. armijski korpus (6, 7. i 20. diviziju) za prodor u Bosnu, a 18. pješadijsku diviziju da zaposjedne Hercegovinu. Ukupne austrougarske snage su brojale 82.119 vojnika, raspoređenih u 65 pješadijskih bataljona, 14 eskadrona konjice i 19 tehničkih četa, opremljenih sa 112 topova, 4 zapregnuta mostovna trena i sa 13.319 konja.[5] Glavni zapovjednik okupacijskih snaga je bio baron Josip Filipović. Njegov plan je bio da sa trupama 13. korpusa i 18. divizije prodre glavnim komunikacijama u unutrašnjost zemlje i zaposjedne važnije gradove, prije svega Sarajevo, Tuzlu, Banju Luku i Mostar. Stoga su na granici sa Bosnom i Hercegovinom snage grupisane u šest gradova, od kojih su vodile komunikacije prema središtu zemlje. Glavna kolona je prešla Savu 29. jula ujutro i nastupala od Broda putem Derventa – Doboj – Sarajevo. Nju je činila 6. divizija sa tri brdske brigade, ojačana 39. pješadijskom brigadom i korpusnim dijelovima, jačine 20 bataljona, 6 samostalnih četa, 8 eskadrona konjice, 8 baterija i 8 korpusnih mostova, sa oko 25.000 vojnika.[6] Komandant 7. divizije feldmaršal von Wirtemberg je 2. augusta glavninu snaga usmjerio prema Varcar-Vakufu i Jajcu, nailazeći na jak otpor na sedlu Rogolji, zapadno od Varcar-Vakufa. U borbama vođenim 5. augusta oko 1.000 branilaca je izbacilo iz stroja 44 austrougarska vojnika, dok su sami imali oko stotinu mrtvih.[7] Istog dana su vođene borbe kod Jajca, gdje je između pet i šest hiljada muslimanskih dobrovoljaca iz Jajca, Travnika i Varcar-Vakufa, među kojima je bilo 500–600 pravoslavnih i katolika, pružilo snažan otpor jedinicama 7. divizije. Uvečer, zbog opasnosti da budu okruženi, napustili su položaje i povukli se prema Travniku, pretrpjevši gubitke od 620 mrtvih, ranjenih i zarobljenih vojnika i izgubivši 5 topova i 2 zastave. Prema zvaničnim podacima, austrougarske snage su imale 22 mrtva i 174 ranjena oficira i vojnika.[8] Nakon toga, austrougarske trupe su bez borbi ušle u Travnik i Vitez.

---

[3] *Isto*, 200–212.

[4] Berislav Gavranović, *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878*, Građa ANUBiH, knj. XVIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 14, Sarajevo 1973, 8.

[5] *Die Occupation Bosnien und die Herzegovina durch K. u. k. Truppen im Jahre 1878. (Nach autentische Quellen)*, Verlag des K. k. Generalstabes, Wien 1879, 82. (dalje: *Die Occupation*)

[6] Mihovil Mandić, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, Zagreb 1910, 37.

[7] *Isto*, 50–51.

[8] *Die Occupation*, 195–206.

Poslije spajanja prethodnice glavne kolone sa 7. divizijom, združena austrougarska vojska je 14. augusta nastavila prodor prema Sarajevu u dvije kolone. Jedna je išla preko Busovače i istog je dana zauzela. Drugi dio je prodirao prema Kaknju, gdje su branioci sa Muhamedom Hadžijamakovićem pružili 15. i 16. augusta otpor, ali su se nakon poraza povukli prema Visokom. Dana 17. augusta palo je Visoko, a Hadžijamaković se s ostacima svoje čete povukao u Sarajevo.[9] Glavnina snaga naišla je na žestok otpor branilaca u zapadnom dijelu grada, ali ih je uspjela potisnuti prema središtu. Tu se vodila borba za svaku ulicu i svaku kuću, a u borbama su učestvovale mnoge žene, pa i djeca. Poslijepodne su branioci bili primorani da se pred nadmoćnim austrougarskim snagama povuku prema Romaniji. Prema zvaničnim podacima austrougarskog Generalštaba, u bici za Sarajevo austrougarske trupe su imale 370 mrtvih i ranjenih. Tačni gubici branilaca Sarajeva se ne znaju, ali se računa da je bilo oko 350 mrtvih i 1.500 ranjenih.[10]

Nakon zauzimanja grada, austrougarske jedinice su hvatale i slale u zarobljeništvo građane koje su našle po ulicama, a naročito Muslimane. Tako je uhvaćeno oko 600 osoba, koje su 24. augusta upućene u Olomuc u Moravskoj. General Filipović je odmah zaveo i prijeki ratni sud, koji je osudio na smrt vješanjem devet Sarajlija, među kojima i, u narodu omiljenog, Muhameda Hadžijamakovića.[11]

U nastupanju u pravcu Sarajeva vojne snage generala Josipa Filipovića naišle su neočekivano na jak otpor. Njima je trebalo pet dana da ovladaju prostorom dužine od oko 70 kilometara, koliko je iznosila razdaljina od Zenice do Sarajeva. One su tek nakon uspješno završenih bojeva 15. i 16. augusta kod Kaknja i Kalotića te 17. augusta kod Visokog mogle dalje napredovati u pravcu Sarajeva.[12]

Poznato je da su Visočaci odmah uz Sarajlije bili veliki protivnici dolaska Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu 1878. godine: "Pred ulazak okupacionih četa u Bosnu, ustadoše visočki muslimani na oružje. Oko stotinu najuglednijih muslimana i pravoslavnih (a katolika nije bilo nijedna kuća u gradu), dadoše pismenu izjavu s muhurima slavnom Muhamed-ef. Hadžijamakoviću da će se s njima boriti protiv ulaska austrijske vojske i svake druge vojske u Bosnu. Nakon što su se dva dana vodili žestoki bojevi oko Kaknja (15. i 16. avgusta 1878) noću od 16. na 17. avgust udariše čete bečkog ćesara kod Čifluka na jedan bataljon redife (rezervne vojske) i potisnuše ga prema brdu Kraljevcu. Sutradan navali austrijska vojska na Visoko. Boj je trajao 6 sati i kad je Hadžijamaković vidio da će biti potpuno savladan od pretežno brojnije i potpuno opremljenije vojske, povuče se prema Sarajevu, a Visoko zauzeše Austrijanci 17. avgusta poslije podne. U ovom se boju naročito istaknuo onovremeni visočki kadija rahmetli Nail-ef. Uvejs. Na više mjesta probila su mu neprijateljska taneta džube. Koliko je ovaj skromni čovjek cijenio ove svoje patriotsko djelo vidi se po tome što je svojim prijateljima govorio da želi da mu se tim džubetom pokrije tabut (lijes)".[13]

---

[9] Mehmedalija Bojić, Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine, u: *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, 23. i 24. oktobra)*, Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, Knjiga XLIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 8, Sarajevo 1979, 84.

[10] *Isto*, 85.

[11] *Isto*, 85–86.

[12] *Isto*, 84.

[13] Idriz Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava u Visokom (1903–1949)*, Visoko 2014, 35. (dalje: I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*)

Prilog: Nail-ef. Uvejs rođen je 1829. a umro u Sarajevu 3. juna 1932. godine. Službovao je oko 50 godina kao kadija. Nakon okupacije prekinuo je službu i nešto više od godinu dana zanimao se trgovinom. Na intervenciju jednog njegovog prijatelja primljen je ponovo u službu. Također je poznato da je pomagao Kulturno-prosvjetno muslimansko društvo "Gajret".[14]

Sl. 1 *Nail-ef. Uvejs*

Okupacijom Bosne i Hercegovine nastalo je novo doba više na privrednom i socijalnom nego na političkom polju budući da su se muslimani i dalje hvatali za formalni sultanov suverenitet i tješili se da nije prekinuta svaka veza s Osmanskim Carstvom, iako će ih novi status potisnuti na isti rang s ostalim dvjema konfesionalno-nacionalnim grupama. Istim argumentima se koristilo pravoslavno stanovništvo koje je nerealizovanu ideju o spajanju sa Srbijom i Crnom Gorom održavalo pomoću autonomaške formulacije.[15]

Prve godine okupacije Bosne i Hercegovine predstavljale su prelazno doba u kojem su teškoće prouzrokovane dugogodišnjim nemirima usporavale obnovu tradicionalne privrede te uvođenje novih mjera i odnosa. Svi sektori privrede – trgovina, obrt, poljoprivreda i stočarstvo stradali su u prethodnim burnim zbivanjima, tako da je privredni život u cjelini bio zaustavljen. Pitanje saobraćaja predstavljalo je jedan od ključnih problema bosanskohercegovačke privrede. Slab promet je stvarao velike teškoće za obnovu trgovine. Tek s odlaskom glavnina okupacionih trupa cijene su 1879. godine pale na polovinu, a 1881. godine vratile su se na normalni nivo. Zarada za domaće proizvođače bila je velika i najmanja količina proizvoda mogla se dobro unovčiti. Međutim, zarada se najmanje koristila za intenziviranje poljoprivredne proizvodnje. Posljedica takvog stanja bila je da je u privredno-trgovački vakum uskakao doseljenik, stranac koji je nastojao da što prije

[14] *Isto*.

[15] Ferdo Hauptman, Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878–1918), *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, Knjiga II, Posebna izdanja ANUBiH, knj. XVII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 17, Sarajevo 1987, 107. (dalje: F. Hauptman, Privreda i društvo)

izvuče korist za sebe. Tek sukcesivno, ukorak s izgradnjom austrougarske uprave, rastao je i broj onih koji nisu mislili samo na to da na brz i lak način steknu imetak u zemlji pa da nakon toga odu što prije.[16] Austro-Ugarska je uključenjem Bosne i Hercegovine 1. januara 1880. godine u svoje carinsko područje izvršila privrednu aneksiju okupirane zemlje jer je u potpunosti zagospodarila tržištem. Došlo je do kidanja starih trgovačkih veza te do novih trgovačkih uvjeta poslovanja, što je dovelo do propasti niza domaćih trgovačkih kuća i stvorilo proces brzog propadanja niza starih zanata. Ponovno prilagođavanje i snaženje domaćih trgovaca na veliko uslijedilo je tek krajem XIX i početkom XX stoljeća. Pri tome su u izvozno-uvoznoj trgovini, uz jevrejske, srpski trgovci igrali glavnu ulogu.[17]

Novom administrativno-teritorijalnom reorganizacijom u Bosni i Hercegovini 1881. godine formirano je šest okruga sa kotarima: sarajevski, travnički, banjolučki, bihaćki, tuzlanski i mostarski. Okrug Sarajevo je obuhvatao kotare: Fojnica, Visoko, Kladanj, Rogatica, Višegrad, Čajniče i Foča.[18]

Općinsko vijeće Visoko je 30. septembra 1881. godine donijelo odluku o finansiranju kotara. Za općinsku sirotinju trebalo je odvojiti 350 for., za ukonačenje vojnika 350 for. te za održavanje vatrogasnog aparata 50 for. Potrebe za vodovod – bunare iznosile su 350 for. Gradsku upravu Visokog predstavljali su vijećnici Zaim-beg Zečević, Ahmetaga Ahmetagić, [H]asanbeg Zečević, Avdaga Hadži [H]asanagić, Jovo Stanković, blagajnik, te Đorđo Iličić. Gradonačelnik je bio Husejn Ahić, Emin-beg Zečević je bio rukovoditelj redarstva, Mustafa-ef. Sedlarević računovoditelj, a Nikola Nikolić je bio perovođa.[19]

DEMOGRAFSKA STRUKTURA VISOKOG 1879–1910.

U prvim godinama austrougarske uprave Visoko nije bitno mijenjalo izgled te je zadržalo karakteristike orijentalnog tipa. Iako se veći broj muslimana tada iselio u Osmansko Carstvo, i dalje je Visoko ostalo pretežno muslimansko mjesto jer su od 4.715 stanovnika njih 3.677 bili muslimani.[20]

Prvi popis stanovništva u Bosni i Hercegovini koji je provela Austro-Ugarska izvršen je 1879. godine. Prema tom popisu na površini od 51.246 km² u Bosni i Hercegovini je živjelo 1.158.440 stanovnika, od toga 550.651 ženskog, a 607.789 muškog spola. Gustoća naseljenosti je bila 22,6 stanovnika na km².[21] Drugi po-

[16] *Isto*, 110.

[17] Dževad Juzbašić, Neke karakteristike privrednog razvitka Bosne i Hercegovine u periodu od 1878–1914. godine, u: Juzbašić, Dževad, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Posebna izdanja ANUBiH, knjiga CXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 35, Sarajevo 2002, 142–143.

[18] Politička podela Bosne i Hercegovine, *Službeni vojni list* I/18, 2. maj 1882, 381–382.

[19] Zavičajni muzej Visoko (dalje: ZMV), Opštinski arhiv, Gradsko poglavarstvo (dalje: OAGP), kut. 1, Proračun za 1881. godinu.

[20] Hamdija Kreševljaković, *Visoko*, Sarajevo 1934, 53. (dalje: H. Kreševljaković, *Visoko*); *Ortschafts und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885 / Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885*, Amtliche Ausgabe, Landesdrückerei – Zemaljska štamparija, Sarajevo 1886. (dalje: *Statistika mjesta i žiteljstva 1886*)

[21] *Haupt-Übersicht, der politischen Einteilung von Bosnien und der Hercegovina. (Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine), Ortschafts und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina. Statistika miesta i pučanstva BiH*, Aemtliche Ausgabe – Službeno izdanje, K.u.k., Regerungsdrückerei – C. i kr. vladina tiskarna, Sarajevo 1880. (dalje: *Statistika miesta i pučanstva BiH* 1880)

pis stanovništva austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini izvršen je 1885. godine. Prema popisu stanovništva na površini od 51.246 km² te godine u Bosni i Hercegovini živio je 1.336.091 stanovnik, 631.066 osoba ženskog, a 703.025 osoba muškog spola. Gustoća naseljenosti prema ovom popisu je iznosila 26,1 stanovnik po km².[22] Naredni popis stanovništva izvršen je 1895. godine. Po rezultatima popisa na površini od 51.246 km² te godine u Bosni i Hercegovini živjela su 1.568.092 stanovnika, od čega su bile 739.902 žene, a 828.190 muškaraca. Gustoća naseljenosti je iznosila 30,6 stanovnika na km².[23] Četvrti popis stanovništva pod austrougarskom upravom u Bosni i Hercegovini izvršen je 1910. godine. Prema rezultatima popisa stanovništva na površini od 51.200 km² u Bosni i Hercegovini su živjela 1.898.044 stanovnika, 903.192 ženskog, a 994.854 muškog spola. Gustoća naseljenosti je bila 37,1 stanovnik na km².[24]

U popisu stanovništva kotara Visoko 1879. godine dati su osnovni podaci o prostoru na kojem je živjelo stanovništvo. Navedeno je da kotar obuhvata dva grada: Visoko i Vareš, jedno trgovište i 206 sela. Ukupan broj kuća u kotaru iznosio je 5.042, broj stanova 6.954, a broj osoba koje su boravile u kotaru bio je 28.922, od toga muških 15.233 i ženskih 13.689. U tabelarnom prikazu sadržani su podaci o starosnim strukturama stanovništva pa se navodi da je broj stanovnika starosti do 16 godina bio 6.211, od 16 godina 273, 17 godina 126, 18 godina 174, 19 godina 124, 20 godina 268, 21 godina 101, 22 godine 133, 23 godine 112, 24 godine 145, 25 godina 461, 26 do 32 godine 1.602, 32 do 60 godina 4.523, preko 60 godina 980. Stanovništvo koje se nalazilo u kotaru na dan popisa je bilo: muslimani 15.043, pravoslavni 6.278, rimokatolici 7.563, a bilo je prisutno i 38 Jevreja. U kotaru Visoko bilo je neoženjenih ili neudatih 16.204, obudovljenih 1.609. Na području kotara bilo je registrovano 9 svećenika, 16 činovnika, 31 učitelj te dvije zdravstvene osobe. Registrovano je da su bila 2.923 vlasnika kuća, zemlje i posjednika feuda, 565 kmetova (čifčija), 480 tvorničara, trgovaca i obrtnika, 3.298 pomoćnih radnika, nadničara i sluga te 21.598 ostalih muškaraca iznad 16 godina, žena i djece. Po prebivalištu: muških prisutnih na dan popisa je bilo 15.159 u zemlji, 61 u Austro-Ugarskoj i u drugim zemljama 53. Ženskih prisutnih osoba je registrovano 13.672, u zemlji 16, a u drugim zemljama 1. U popisu stanovništva bili su sadržani i podaci u kojima je bio registrovan stočni fond u kotaru, pa je navedeno da je broj štala za krupnu stoku bio 3.418, štala za sitnu stoku je bilo 2.907, kola za konje 12, volova je bilo 1.504, kobila 945, konja 2.685, tri mazge, sedam magaraca, 185 bikova, 6.015 krava, 6.343 vola, a zabilježeno je i da je broj pčelinjaka iznosio 1.978.[25] Naredni popis stanovništva u Visokom izvršen je 1885. godine. Prema popisu broj kuća u gradu Visoko je iznosio 1.028, a broj stanova 1.116. Prema rezultatima popisa stanovništva broj muških osoba je bio 2.573, broj ženskih 2.421, ukupan broj stanovnika 4.994. Prema konfesionalnoj

[22] *Štatistika mjesta i žiteljstva 1886*.

[23] *Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895., nebst Angaben über territoriale Einteilung, Öffentliche Anstalten und Mineralquellen, Zusammengestelt vom Statistichen Department der Landesregierung, Mit einer Übersichtskarte*, Herausgegeben von der Landesregierung für Bosnein und die Hercegovina, Landesdrukerei, Sarajevo 1896. *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895*, Sarajevo 1896. (dalje: *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895*)

[24] *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, Sastavio Statistički odsjek zemaljske vlade sa preglednom kartom konfesija, Izdala Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, od 27. 9. 1910, Sarajevo, Zemaljska štamparija 1912. (dalje: *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*)

[25] *Štatistika miesta i pučanstva BiH 1880*, 23–27.

strukturi bilo je 3.365 muslimana, 1.332 pravoslavna, 140 rimokatolika, 147 Jevreja te 10 pripadnika drugih konfesija. U gradu je bilo 2.713 neoženjenih, 1.975 oženjenih, 300 obudovjelih i šest razvedenih. U Visokom se na službi nalazilo 17 svećenika, 15 državnih činovnika, osam učitelja, 160 vlastelina, 251 težak, 208 kmetova, 16 posjednika kuća i rente, 242 tvorničara, trgovaca i obrtnika, 111 pomoćnih radnika, nadničara i sluga, 41 ostali muškarac stariji od šesnaest godina te 944 drugih žena i djece. Prisutnih muškaraca je bilo 744, dok je odsutnih iz kotara Visoko, ali unutar granica Bosne i Hercegovine, bilo šest, u Monarhiji dvojica, a u drugim zemljama sedam. Žena s boravkom u Monarhiji bila je jedna, u drugim zemljama dvije, stalno naseljenih u Austro-Ugarskoj Monarhiji bilo je 58, a pripadnika drugih država 10.[26] U istom popisu stanovništva u kotaru Visoko 1885. godine ukupan broj odraslog muškog stanovništva iznosio je 9.776 osoba: po strukturi tu su se ubrajali age, ukupno 252 osobe (2,57%), slobodni seljaci 5.384 osobe (2,57%), kmetovi 2.411 (24,66%) te drugi muški stanovnici 1.730.[27]

Prema administrativnom statusu Visoko je bilo glavno naselje kotara u kojem su se nalazila 232 sela. Prema službenim rezultatima popisa iz 1895. godine navodilo se da u kotaru nije bilo kasarne, da su se u gradu nalazile četiri uredske ili općinske zgrade, jedan katolički samostan, pet rimokatoličkih crkava, jedna pravoslavna crkva, jedna sinagoga i dvadeset džamija. U Visokom su se nalazile škole, jedna državna i katolička, jedna pravoslavna i dvadeset i dvije muslimanske.[28] Na području kotara nalazile su se 22 tvornice, 97 kazana za rakiju, 591 mlin za žito, četiri krečane, šest kamenoloma, 11 rudokopa, dva ljekovita vrela, dvoje toplice i jedna kiselica. Kotar Visoko imao je 97 katastarskih jedinica, 46 džemata i dvije uređene gradske općine.[29]

Ukupan broj prisutnog stanovništva u kotaru iznosio je 36.412 osoba, od kojih je bilo 19.496 muških i 16.888 ženskih, a broj aktivnog vojništva iznosio je 28 osoba. Prema vjerskoj strukturi stanovništva u kotaru je 1895. godine živjelo: 18.373 muslimana, 7.688 pravoslavnih, 10.103 rimokatolika, 28 evangelika, 17 ostalih kršćana i 175 Jevreja. Prema strukturi stanovništva u popisu iz 1895. godine navedeni su sljedeći podaci: starosti od 1 do 10 godina bile su 5.804 osobe, od 11 do 20 godina 3.925, od 21 do 30 godina 2.888, od 31 do 40 godina 2.456, od 41 do 50 godina 1.746, od 51 do 60 godina 1.297, od 61 do 70 godina 1.068, od 71 do 80 godina 241, od 81 do 90 godina 64, od 91 do 100 godina sedam, a preko 100 godina nije zabilježen niti jedan stanovnik kotara.[30] U popisu su registrirane i tjelesne i duhovne mahane stanovništva. Zabilježeno je da je bilo slijepaca muških 10 i ženskih dvije, ukupno 12; gluhonijemih muških 17 i ženskih pet, ukupno 22; umobolnih ili slaboumnih muških 21, ženskih četiri, ukupno 25. Prema zvaničnoj statistici na 1.000 prisutnih dolazilo je: slijepaca 3,30%, gluhonijemih 6,04% i umobolnih ili slaboumnih 6,87%.[31]

U rezultatima popisa stanovništva u Visokom 1895. godine dati su podaci o površini, gustoći naseljenosti stanovništva, broju mjesta i njihovim sastavnim dijelovima. Ukupna površina po stanju od 31. decembra 1894. godine iznosila je 1.104.681 dunum. Zabilježeno je i poređenje s popisom stanovništva iz 1885. i 1895.

---

[26] *Štatistika mjesta i žiteljstva 1886*, 50–61.

[27] *Isto*.

[28] *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895.*

[29] *Isto*.

[30] *Isto*.

[31] *Isto*.

godine. Na 1 km^2 1885. godine nalazilo se 29,7, a 1895. 32,93 stanovnika. Prirast stanovništva u periodu od 1885. do 1895. godine iznosio je 3,23%. Broj naseljenih mjesta 1885. godine iznosio je 235, a 1895. 250. Ukupan broj dijelova mjesta iznosio je 692. U kotaru Visoko nalazilo se 5.737 nastanjenih i 934 nenastanjene kuće, ukupno u kotaru 6.671.[32]

Četvrti popis stanovništva u kotaru Visoko izvršen je 30. oktobra 1910. godine. Po rezultatima popisa ukupna površina kotara iznosila je 1.109. km^2 i na 1 km^2 živjelo je 40 stanovnika. Registrovane su dvije gradske općine i 68 seoskih općina, a u kotaru je registrovano 7.377 naseljenih kuća i 8.064 stanarske stranke. Prisutno žiteljstvo sa vojništvom iznosilo je 44.770 osoba, od toga muških 24.187 i ženske 20.563 osobe, ukupno 44.750. Od toga su bila 21.533 muslimana, 9.352 pravoslavna, 1.395 rimokatolika, 237 grkokatolika, 215 Sefarda, 39 drugih i 17 evangelika.[33]

UVOĐENJE VOJNE OBAVEZE U BOSNI I HERCEGOVINI 1881.

Među mjerama koje su provodili austrougarski organi nakon okupacije posebno važnu ulogu imalo je uvođenje vojne obaveze u Bosni i Hercegovini i uključenje bosanskohercegovačkih zemaljskih pripadnika u vojnu organizaciju Habsburške Monarhije. Nakon što je osigurala saglasnost Porte, Monarhija je pristupila uvođenju vojne obaveze i provođenju regrutacije, uzimajući vojne potencijale Bosne i Hercegovine u umjerenom obliku.[34] Na sjednici Zajedničke vlade, održanoj 20. augusta 1881. godine, diskutovalo se o objavljivanju Vojnog zakona koji je monarh Franjo Josip I sankcionirao. U diskusijama su prevagu odnijeli vojni krugovi s monarhom na čelu i zaključeno je da se u jesen uvede vojna obaveza i da se, iz finansijskih razloga, regrutiraju pripadnici sve tri konfesije.[35] Provizorni Vojni zakon u Bosni i Hercegovini proglašen je 4. novembra 1881. godine. Istovremeno je monarh Franjo Josip I uputio proglas stanovništvu Bosne i Hercegovine u kojem je naglašavao da se "bez oružane sile ne može očuvati mir u zemlji, štititi život i imetak stanovnika, a zemlja od neprijatelja spolja. Rane koje su donijeli protekli događaji tek treba da zarastu, pa je došlo vrijeme da sinovi zemlje sposobni za odbranu nastupe na dužnost i da im bez razlike po vjeri pripadne čast da u odbranu svoje otadžbine nose oružje". U Zakonu za obranu izrečene su najšire olakšice i oslobađanja, da u vršenju vojne službe niko neće biti spriječen u vršenju svojih vjerskih dužnosti. Naglašeno je da će pri regrutaciji biti pozvano 1.200 momaka, tj. oni koji su rođeni 1861. i 1862. godine.[36]

Budući da su religiozne potrebe i običaji bosanskohercegovačkih vojnih obveznika kršćanske i jevrejske vjere bili sadržani u propisima za Carsko-kraljevsku vojsku, uključenje muslimana u njene redove zahtijevalo je da se donesu specifične odredbe. Uvažavajući vjerske slobode muslimana u punom obimu, Carsko-kraljevsko Ministarstvo rata je donijelo Naredbu o postupcima prema muslimanskim vojnicima za vrijeme trajanja

[32] *Isto*.

[33] *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, 48–61.

[34] Zijad Šehić, *U smrt za cara i domovinu. Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878–1918*, Sarajevo 2007, 3. (dalje: Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*)

[35] Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo 1973, 80–81.

[36] Provizorni zakon, Naredba 235, CV za BiH od 4. 11. 1881, povodom proglasa provizornog obrambenog zakona za BiH, Nr 2679, Zbornik zakona i naredbi za BiH 1881, 695.

aktivne vojne službe koju je, prema okružnici Zemaljske vlade od 5. novembra 1881. godine, trebalo pročitati na sjednici upravnog medžlisa i sjednici gradskog predstavništva u Sarajevu. Ta naredba je predviđala da je muslimanskim vojnicima petak predviđen za odmor, kao i tri dana Ramazanskog bajrama te četiri dana Kurban-bajrama. Muslimanskim vojnicima je za vrijeme službe bilo dozvoljeno da hranu posebno pripremaju i za to potrebne predmete sami kupuju, ukoliko te predmete ne dobavlja erar. Oni su dobivali novo posuđe za kuhanje, a da se ne bi zamijenilo s drugim, imalo je posebnu oznaku. Ako bi se takvo posuđe u smislu vjerskih propisa "onečistilo", trebalo ga je zamijeniti novim. Zbog poštivanja religioznih običaja, trebalo je stalno imati u vidu to da je muslimanima zabranjeno trošiti svinjsko meso, mast i vino. Muslimanskim vojnicima se, kada nisu u službi, trebalo omogućiti da mogu petkom u džamiji klanjati džumu od 11 do 13 sati, a na oba Bajrama da mogu ići u džamiju jedan sat prije izlaska sunca. Za klanjanje se trebao urediti poseban prostor (hodnik, soba u vojnom objektu), iako se klanjanje moglo obavljati i vani. Vojnim odjeljenjima bosanskohercegovačkih vojnih obveznika trebalo se za uzimanje abdesta dati dovoljan broj bakrenih zdjela (čaša) i vrčeva (ibrika). Ako vojnik musliman umre, na sahrani se nije trebala dodjeljivati muzika, bubnjevi ili trube, pošto se po Kur'anu pokop trebao obaviti u tišini. Predviđeno je bilo da se nakon uspostave bosanskohercegovačkih odjeljenja za obavljanje vjerskih obreda imenuju dva vojna imama, s rangom vojnog kapela II klase. Nakon prve vojne obuke, vojnim bolnicama trebalo je dodijeliti bosanskohercegovačke vojnike da se podučavaju njegovanju bolesnika i da, kada nema imama, obave vjerske obrede. Na kraju, u bosanskohercegovačkim odjeljenjima se umjesto zapovijedi "klekni na molitvu" trebala koristiti zapovijed "na molitvu".[37]

Prema odredbama provizornog Vojnog zakona vojnu obavezu su u principu trebali vršiti svi vojno sposobni bosanskohercegovački zemaljski pripadnici koji su bili obavezni učestvovati u odbrani Bosne i Hercegovine i Monarhije.[38] Vojna dužnost je počinjala 1. januara kalendarske godine u kojoj je vojni obveznik navršavao 20 godina. Bila je uslovljena potrebnom duhovnom i tjelesnom sposobnošću i minimalnom visinom od 155,4 cm. Trajala je tri godine u liniji i devet godina u rezervi. Vojni obveznici koji nisu bili sposobni za aktivnu vojnu službu, nego za onu koja odgovara njihovoj civilnoj službi, mogli su u slučaju rata biti pozvani u službu do 32. godine starosti.[39] U ratu i u miru angažovanje bosanskohercegovačkih vojnih obveznika nalazilo se u nadležnosti monarha Franje Josipa I, koji je imenovao i sve oficire. U Vojnom zakonu za Bosnu i Hercegovinu institucija jednogodišnjih dobrovoljaca nije bila tretirana, ali je to pitanje bilo bliže regulisano u priloženim Instrukcijama. Svaki zemaljski pripadnik Bosne i Hercegovine koji je mogao svjedodžbom ili potvrdom dokazati da posjeduje izvjestan stepen obrazovanja priman je na kurs za školovanje rezervnih oficira.[40] Ako su nakon godinu dana vojne službe kandidati smatrani osposobljenim, polagali su ispit. Nakon položenog ispita, krajem decembra iste godine, slijedilo je prevođenje u rezervu. Podoficiri koji su aktivno služili osam godina,

[37] Behandlung der Muhamedaner während der active Dienstzeit, Armée – Verordnungs – Blatt, 5. 11. 1881, Wien 1882 (Z2698 präs./9), 715.
[38] Provisorische Wehrgesetz für Bosnien und die Herzegowina, Wien, 1881, par. 1. (dalje: PWG)
[39] PWG, par. 23/1:1.
[40] PWG, par. 26.

od toga najmanje pet kao podoficiri, i imali dobre preporuke mogli su računati na radno mjesto u javnoj službi ili na učešće u poslovima subvencioniranim od Zemaljske vlade.[41]

Institucija zastupanja (bedelija, bedeluk) preuzeta je iz osmanskog Vojnog zakona i pobliže regulisana u instrukcijama o provođenju regrutacije. Zastupnik je morao u četvrtoj starosnoj klasi ispuniti svoju dužnost. Nije smio biti stariji od 32 godine, morao je biti zemaljski pripadnik Bosne i Hercegovine i odgovarati propisima o dobrovoljnom stupanju u vojsku. Osim toga je morao dostaviti uvjerenje okružnih organa da nije potreban za izdržavanje članova porodice.[42] Odnos zamjenika i zamijenjenog je prema vojnim vlastima bio regulisan javno-pravnim normama, tako da privatno-pravni sporazum nije vrijedio. Dogovor je obavljan kod okružnih organa i tu je zaključivan sporazum. Dezertiranje ili samoranjavanje zastupnika imalo je za posljedicu gubitak vrijednosti zaloga. U prvom slučaju vrijednost se vraćala zastupljenom i on bi tada morao lično obaviti vojnu službu ili pronaći novog zamjenika. U slučaju samoranjavanja vrijednost zaloga je pripadala vojsci, dok je zastupljeni oslobađan obaveze služenja.[43]

Prema odredbama Vojnog zakona za Bosnu i Hercegovinu od vojne službe su bili oslobođeni pripadnici godišta 1858. i stariji, bez obzira na to jesu li ranije izvršili vojnu obavezu. Od nje su također bila oslobođena lica koja su služila u osmanskim trupama, kao i svećenici i "dušebrižnici" svih zakonom priznatih konfesija (kod muslimana tu su se ubrajali mula, šerijatski sudac u službi, muderis koji je redovno držao predavanja, diplomirani imam i hatib koji je lično vršio službu, kao i šejh), diplomirani ljekari, veterinari i apotekari, kao i zaposleni učitelji i hodže.[44] Na neodređeno vrijeme od vojne službe bili su oslobađani jedini sin ili zet osobe starije od 70. godina, kao i unuk takvih osoba ukoliko nemaju sina, također brat nezbrinutih sestara ili braće.[45]

S obzirom na neriješen državnopravni položaj, bosanskohercegovačke jedinice pravno nisu predstavljale sastavni dio austrougarske armije. Njihova unutrašnja organizacija u prvoj je instanci bila isključivo određena od monarha, pokazujući jasna ublažavanja u odnosu na sistem austrougarskih vojnih snaga. Bosanskohercegovačke trupe nisu posjedovale Landwehr i Landsturm kao dodatne dijelove, nego su obrazovane iz jedinica koje služe u liniji i rezervnih. U njima su bile zastupljene samo pješadija i transport. Vojno vođstvo i administrativna uprava bili su podređeni Carsko-kraljevskom Ministarstvu rata, dok su jedinice izdržavane iz bosanskohercegovačkih sredstava.[46] Uprkos posebnom statusu, bosanskohercegovačke jedinice istovremeno su stajale s austrougarskom vojskom u izvjesnom pravnom kontekstu koji je bio predstavljen kroz zajedničkog vladara, ujednačene propise službe po Vojnom zakonu kojem su podlijegale, kao i odredbe upotrebe tih trupa po kojima je njihova dužnost bila ne samo odbrana Bosne i Hercegovine nego i cjelokupnog prostora Monarhije. Kada je 1890. godine postao aktuelan premještaj bosanskohercegovačkih jedinica u unutrašnjost Monarhije, smatralo se da one ne mogu predstavljati sastavni dio oružanih snaga Monarhije sve dok se ne uspostavi puni suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom. Takvo mišljenje su zastupali pravnici Georg Jellinek

[41] PWG, par. 34.
[42] PWG, par. 23:1.
[43] Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 38.
[44] PWG, par. 11, par. 12.
[45] PWG, par. 13.
[46] Ferdinand Schmid, *Bosnien und der Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarn*, Leipzig 1914, 105.

i Hans Schneller. Drukčije mišljenje je zastupao Emil Ling. Kako je on potpuno drugačije konstruirao pojam suvereniteta, smatrajući ga faktičkom vladavinom, zaključio je da je Bosna i Hercegovina već u takvom odnosu s Monarhijom. Nakon njegovog pravnog mišljenja, bosanskohercegovačke trupe su ne samo *de iure* nego i *de facto* smatrane sastavnim dijelom oružanih snaga Monarhije.[47]

Bosanskohercegovački vojni obveznici regrutovani 1882. godine bili su raspoređeni u sastav četiri formirane bosanskohercegovačke čete, i to: prvu u Sarajevu, drugu u Banjoj Luci, treću u Donjoj Tuzli i četvrtu u Mostaru. Te četiri čete nosile su brojeve 1–4.[48] Daljnje 4 čete sa brojevima 5–8 formirane su 1883. godine, 1884. godine s brojevima 9–12, a 1885. godine uspostavljene su čete s brojevima 13–16.[49] Iste godine iz tih četa bili su formirani samostalni pješadijski bataljoni s oznakama I–IV. Od 1886. do 1889. godine u svakom dopunskom okrugu bile su uspostavljene nove čete koje su priključene postojećem bataljonu. One su se 1. oktobra 1889. godine ujedinile u novi bataljon, uz istovremenu uspostavu rezervnog bataljonskog kadra. Čete uspostavljene od 1890. do 1892. godine ujedinile su se 1. oktobra 1893. godine u daljnja četiri bataljona koji su imali po tri čete. Iz tih dvanaest samostalnih bataljona 1. januara 1894. godine bila su uspostavljena četiri pješadijska puka, sa po tri bataljona, i to: 1. bosanskohercegovački puk iz sarajevskog, 2. iz banjolučkog, 3. iz tuzlanskog i 4. iz mostarskog dopunskog okruga.[50]

Sl. 2 *Vojnici iz Visokog, iz privatnog vlasništva Jusufa Drugovića*

Prva regrutacija bosanskohercegovačkih vojnika u Visokom i u Zvorniku provedena je 1, 2. i 3. juna 1882. godine. U Visokom je bilo regrutovano 419 vojnih obveznika, a u kontingent sa 36 vojnika izabrano je 11 muslimana, 17 rimokatolika i osam pravoslavnih.[51]

Bosanskohercegovački zemaljski pripadnici koji su se nalazili u aktivnoj vojnoj službi podlijegali su u ratu i miru krivičnom vojnom zakonu. Okružnicom Ministarstva rata Monarhije od 16. oktobra 1882. godine Vojni kazneni zakonik je s manjim modifikacijama proširen na Bosnu i Hercegovinu. Bosanskohercegovačke jedinice su

[47] Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 42.
[48] *Isto*, 40.
[49] *Isto*, 41.
[50] *Isto*, 30–31.
[51] *Sarajevski list*, br. 67, 4. 6. 1882, 1.

1895. godine dobile vojnu muziku. Tom prigodom Eduard Wagnes, vođa orkestra 2. bosanskohercegovačkog puka, u Grazu je komponirao koračnicu *Die Bosniaken kommen*, koja je uskoro postala prepoznatljivo obilježje svih bosanskohercegovačkih jedinica.[52]

Specifičan način odijevanja izdvajao je bosanskohercegovačke jedinice od ostalih trupa Carsko-kraljevske armije. Nosili su svijetloplave "turske hlače" i gamaše. U početku su samo muslimani nosili fes, a kasnije svi pripadnici bosanskohercegovačkih jedinica. Od 1909. godine za sve dijelove armije, izuzev konjice, bile su uvedene smeđesive uniforme. Naredne 1910. godine i fes je dobio ratnu, smeđesivu boju.[53]

Nakon vojne reforme u Monarhiji nastupile su značajne novosti i u bosanskohercegovačkim jedinicama. Vojna komanda je nastojala da se bosanskohercegovački vojni potencijal iskoristi u većoj mjeri, kao i da važeće vojne odredbe za Bosnu i Hercegovinu prilagodi Vojnom zakonu Monarhije. Novi Vojni zakon za Bosnu i Hercegovinu proglašen je 11. augusta 1912. godine. Njime je godišnji kontingent regruta bio usklađen s principom koji je važio za Austriju i Ugarsku.[54] Istovremeno je došlo i do pomjeranja starosne granice za rezervni sastav. Prema novom vojnom zakonu, treća rezerva se završavala sa 42 godine života. Odredbe novog vojnog zakona za Bosnu Hercegovinu prilagođene su odredbama vojnog zakona za Austriju i Ugarsku, uz manja odstupanja. Vojna obaveza bila je opća i morala se izvršiti lično, tako da je ukinuta institucija zastupanja (bedelija, bedeluk).[55]

ŽIVOT U VISOKOM U OKVIRU MONARHIJE

Promjene nakon okupacije najavljene su i u časopisima. Tako su *Bosansko-hercegovačke novine* 12. decembra 1878. godine u članku pod naslovom "Svjetlost počinje" izvijestile o prvom osvjetljenju Visokog. Carska i kraljevska Vojnička komanda u Visokom obavijestila je svoje nadležne vlasti da je to mjesto prvi put osvijetljeno.[56] Komunalna djelatnost u Visokom proširila se dolaskom Monarhije, pa se grad u 1882. godini spominje kao organizovana naseobina sa trgovinom, uredima i drugim institucijama. Visoko je tada imalo 752 kuće, od kojih je 467 bilo na sprat. Godine 1887. u Visokom je bila otvorena apoteka. U istom periodu razvijala se i organizovana uprava, te je 1897. godine usvojen Statut gradskog poglavarstva, a na temelju njega donesen je i Pravilnik o pijačnom redu.[57] Neposredno nakon okupacije ruždija je zatvorena, a otvorena je komunalna osnovna škola 1886. i franjevačka gimnazija 1900. Izgrađene su zgrade kotarskog ureda i suda (sada zgrada općine Visoko, 1895), zgrada Franjevačke gimnazije sa crkvom (1899–1900), zgrada tadašnje gradske

[52] Z. Šehić, U *smrt za cara i domovinu*, 45.
[53] *Isto*, 45–46.
[54] Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Zajedničko ministarstvo financija (dalje: ZMF), Präs. 1912, 1.225. Bosnien-Herzegowina. Wehrreform-Program. Übersicht der durchzuführenden Standessanierungen und Neuaufstelungen, K.u.k. Ministarstvo Zajedničkom ministarstvu finansija, Beč, 12. 8. 1912, 2.
[55] Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 66.
[56] *Bosansko-hercegovačke novine*, 12. 12. 1878.
[57] H. Kreševljaković, *Visoko*, 50.

općine (sada Zavičajni muzej), zgrada osnovne škole na Kraljevcu, izgrađena 1889. godine. Zgrade u Visokom su većinom građene u neomaurskom stilu i ublaženim varijantama neoklasicizma.[58]

Kožarstvo, kao jedna od osnovnih privrednih djelatnosti lokalnog kraja, razvijalo se i granalo na nekoliko zanata: tabački, sarački, opančarski, ćurčijski, čizmedžijski, kundurdžijski...[59] Zanatlije su bili majstori koji su se bavili preradom kože i izradom kožnih predmeta. Tabaci su se bavili preradom sirove kože, opančari izradom opanaka, kundurdžije izradom cipela, čizmedžije izradom čizama, ćurčije izradom krznenih odjevnih predmeta, a sarači su izrađivali konjsku opremu, sedla, remenja i sve druge upotrebne predmete koji su se mogli napraviti od komada kože.[60]

U posljednjim decenijama osmanske uprave pokazao se u Visokom, kao i u nekim drugim mjestima u Bosni i Hercegovini, izvjesni napredak. Još 1838. godine u Visokom je bila sagrađena medresa dobrovoljnim doprinosima visočkih muslimana i iste je godine otvorena.[61] Ruždija (građanska škola) je otvorena oko 1870. godine, a bila je na raspolaganju učenicima svih konfesija. Posljednji upravitelj te škole u Visokom bio je Abdullah-ef. Đonlagić.[62]

U Ilijašu je 1881. godine izgrađena i posvećena pravoslavna crkva, na istom mjestu gdje se nekada nalazila i stara građevina. Pripremljen je svečani doček mitropolita Save, kojem je narod iskazivao zahvalnost kao i caru riječima: "Živio car!", "Živio mitropolit Sava!"[63] Pravoslavni su sagradili crkvu i uz nju 1860. godine svoju osnovnu školu, a drugu veću nešto niže na crkvenom zemljištu 1890. godine, kada je IV razred završio Đorđo, otac Velimira Stanišića, poznavaoca srpske kulture i prosvjete u Visokom. Ta je škola radila sve do početka Prvog svjetskog rata.[64]

Zemaljska vlada je 1893. godine posebnu pažnju posvetila unapređenju kožarstva u Bosni i Hercegovini, s ciljem podizanja kvaliteta kože. Nove mjere i preporuke uglavnom su se odnosile na tehnike sušenja kože i otvaranje novih sušana u svakom kotaru i okružnom mjestu. Na taj način su se kože mogle sušiti i ljeti i zimi, uz besplatnu pomoć vještaka koji rukovodi sušenjem i podučava novim tehnikama. Za sušane se nisu plaćale nikakve pristojbe, a kožarima je ostavljena mogućnost da te usluge mogu koristiti radi unapređenja industrije i trgovine.[65] Zemaljska vlada je 13. septembra 1884. donijela gruntovni zakon po kojem su sastavljeni gruntovnički ulošci u kotarima Srebrenica, Visoko i Županjac, koji se od jula 1895. godine vode kao gruntovnica. Na taj način gruntovno su bile obuhvaćene sve katastarske općine kotara Visoko: Alaudin, Balibegovići, Bjelovode, Bistrani, Blaža, Borovica, Breza, Brnj, Budoželj, Bukovlje, Crnče, Čekrčići, Ćunište, Daštansko, Desetnik, Doboj, Dragovići, Elešehovići, Goduša, Gorani, Gračanica, Haljinići, Ivnica, Kadarići, Karaula,

---

[58] I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 30–31.

[59] H. Kreševićljaković, *Visoko*, 50.

[60] *Isto*, 53.

[61] *Isto*, 50. Zemljište je poklonio Ahmed-ef. Pinjagić. Ovaj rasadnik islamske prosvjete dao je tom kraju veliki broj raznih vjerskih službenika. U medresi je bila biblioteka za koju je 1840. godine uvakufio Mustafa paša Babić 83 rukopisa, mahom vjerske sadržine.

[62] I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 30.

[63] *Sarajevski list*, br. 101, 2. 11. 1881, 2.

[64] I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 31.

[65] *Bošnjak*, br. 24, 15. 6. 1893, 1.

Kokošinac, Kopljari, Kraljevac, Kralupi, Krčevina, Kučići, Kula-Banjer, Kunošići, Ligatići, Lipnica, Lučići, Lješevo, Ljubnići, Mijakovići, Mokronoge, Moštre dolnje, Mramor, Nažbilje, Obre, Očevije, Odžak, Ozrakovići, Papratnica, Ptaninica, Podgora, Podkraj, Podvince, Poljani, Popi, Poriječani, Potoci, Radoševići, Radovlje, Ratanj, Ribnica, Ričica, Sebinje, Semetiš, Seoce, Slagoščići, Slapnica, Smrekovica, Striževo, Subotinje, Sutjeska, Taukčići, Teševo, Tičići, Trnovci, Tršće, Trtorići, Tušnjići, Vareš, Vijaka dolnja, Vijaka gornja, Višnica, Visoko, Vratnica, Vrbovik, Vrtlišće, Vukanovići, Zagrađe, Zbilje, Zgošća, Zimče, Zivalje, Zlokuća.[66]

U septembru 1891. godine u Varešu je otvoren novi vojnički poštanski i brzojavni ured čija su poštarska kola saobraćala do Podlugova, a u njima su se dva puta dnevno mogli voziti i putnici.[67]

Car je posebnom odlukom od 14. maja 1881. godine odobrio rudarski zakon za Bosnu i Hercegovinu i u njemu je određeno sljedeće: "1. Rudarski zakon za Bosnu i Hercegovinu vrijedi od 1. novembra 1881. 2. Istim danom ukinut je osmanski rudarski zakon od 3. aprila 1869., ukoliko bi isti do sada postao bio djelotvornim, zatim sve na rudarske zakonske ustanove odnosne norme i odredbe. Glede četiriju zaštitnih polja na željeznu rudu u okružju sarajevskom: kotaru visočkom, općini Vareš, i to: dva zaštitna polja svako po 200 hektara površine kod Vareša ukupnom duljinom od 4.000 metara, a širinom od 1.000 metara."[68]

Za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini u Visokom je, pored izgradnje željeznice Doboj – Sarajevo 1882, uspostavljena pobočna industrijska pruga Podlugovi – Vareš, koja je otvorena 7. 11. 1895. godine.[69]

Uprava carske i kraljevske željeznice u Bosni i Hercegovini u određene dane u godini omogućavala je stanovništvu vožnju "zabavnim vozovima" na relaciji Sarajevo – Ilidža – Dvor – Vogošća – Podlugovi – Visoko. Putnici su imali priliku voziti se u prazničnim danima pravoslavnih Duhova, vozovima II i III razreda, po cijenama koje su bile niže za 33%.[70] Naredne godine je otvoreno i željezničko stajalište u Ćatićima, na relaciji Kakanj Doboj – Dobrinje, gdje su se mogli prevoziti putnici, prtljag, hitna roba i tovar.[71] Prema redovnim izvještajima o stanju zdravlja u zemlji, objavljivanim u listu *Bošnjak*, najčešća oboljenja i epidemijske bolesti na području visočkog kotara su bila: krzamak, ospice i srdobolja, od kojih su najčešće obolijevala djeca.[72]

O kulturnim prilikama u Visokom u štampi se navodilo da su se na Aranđelov dan, 8. novembra 1898, održavale zabave u raznim mjestima u Bosni i Hercegovini, a među njima je i Visoko, gdje je održana zabava sa šest tačaka.[73] Za gradonačelnika je u Visokom 1898. godine izabran Hasan-beg Zečević, na mjestu preminulog prethodnog načelnika Husein-ef. Ahića.[74] U izvještaju iz 1904. godine u *Bosanskom glasniku* navodi se da

---

[66] *Sarajevski list*, br. 75, 24. 6. 1896, 1.

[67] *Bošnjak*, br. 9, 27. 8. 1891, 3.

[68] Provedbena naredba glede rudarskog zakona za Bosnu i Hercegovinu, Izdana zemaljskom vladom za Bosnu i Hercegovinu dne 31. oktobra 1881, br. 26.197/1, *Sarajevski list*, br. 106, 13. 11. 1881, dodatak.

[69] *Bošnjak*, br. 46, 14. 11. 1895, 2.

[70] *Sarajevski list*, br. 73, 24. 6. 1888, 2.

[71] C. Kr. Direkcija, C. Kr. bosanska željeznica, *Sarajevski list*, br. 138, 20. 11. 1889, 4.

[72] Postoji više izvještaja u listu *Bošnjak*, u redovnoj rubrici pod naslovom "Stanje zdravlja u zemlji". *Bošnjak*, br. 27, 31. 12. 1891, 3.

[73] *Bosanska vila*, 15. 11. 1898.

[74] *Bošnjak*, 6. 1. 1898.

upravu u Visokom 1904. godine čine kotarski rukovodilac Bela v. Gyika, predstojnik kotara, konceptualni činovnik Krejči Method te kotarski ljekar Bleicher Martin.[75]

Zanimljiv članak u *Sarajevskom listu*, pod naslovom "Pismo iz Vilajeta Sarajevskom listu", govori o narodnom vjerovanju i ljekovitoj vodi u mjestu Radovlje kod Visokog, pa tako donosi priču šezdesetogodišnjeg Alekse, sina Sime Prode, koji je, prema njegovom kazivanju, doživio 115 godina. O čudotvornom bunaru govori sljedeće:

> Tu vodu zovemo mi "crvena" ili "bakrena voda", kojom se, moj pradjed, pa djed, kako ti i ja uvijek od svake bolje, a osobito od srdobolje liječio, i mi nijesmo znali za drugog hećima i iladž osim ovoga bunara, kojem od pamtivijeka i iz dalekih nahija narod donosi bolesnike i vodu grabi, pije, kuplje se i kućama nosi, te se njom liječi. Pa da vidiš, gospodine, mi u toj vodi zahiru kuvamo, ali čorba pocrni kao ona od crvenog graha ili kao što narod veli: kulaša ali one zaire, koja se u toj vodi pripravi možeš slobodno 4–5 oka bez da te i koliko nadme pojesti, što u drugoj vodi pripravljeno, kadar nijesi. Kad god bih se ja u moje mlade godine sa koscima utrkivao ili ti za košije (pješačke trke) spremao, u oči onoga dana po večeri, okupao bih se onom vodom i popio bih je 5–6 oka, pa ko onda krilatu da uteče?[76]

U visočkom kotaru, u selu Obre kod Kraljeve Sutjeske, 9. oktobra 1892. godine upriličena je svečanost povodom otvaranja novosagrađene džamije, gdje se okupilo preko 5.000 osoba iz ovog i susjednih kotara.[77] Prilikom posjete kotarskog predstojnika ovom mjestu, mještani su iznijeli potrebu popravke zgrade džamije koja je bila u trošnom stanju. Tadašnji predstojnik Tartaglija je ovu vijest prenio Zemaljskoj vladi, koja je dodijelila svotu u iznosu od 600 forinti kako bi se u potpunosti sagradila nova džamija.[78] Prva džuma se klanjala 7. oktobra, uz prisustvo predstavnika lokalne vlasti i vjerske zajednice, nakon čega su se mogli čuti uzvici prisutnih: "Živio naš premilostivi car i kralj, Franjo Josip!" u namjeri da iskažu zahvalnost za izgradnju nove džamije.[79]

U životnoj svakodnevnici se događalo da se iz sukoba u međuljudskim odnosima u poslovima i trgovini razviju međuvjerski konflikti. O takvom slučaju je pisao list *Bošnjak* 1898, gdje se iznose detalji kako su dvojica muslimana lažno optužena za krađu u dućanu jednog Srbina, što se povezivalo sa vjerskom pripadnošću učesnika ovog sukoba, te slučaj tuče prethodne noći u kafani, koja se također dogodila između muslimana i kršćana.[80] Tadašnji gradonačelnik Visokog Hasan-beg Zečević donio je mjere kojima je umanjen broj točarinskih dozvola, neke kafane su zatvorene, a nekima je ograničeno radno vrijeme noću, te je pojedincima zabranjeno da se u kasnim satima besposleni kreću na javnim mjestima. Sve to je učinjeno u cilju smanjenja broja slučajeva u kojima dolazi do narušavanja javnog reda i mira, kao i u cilju sprečavanja masovnosti u tumačenju konfliktnih situacija kroz prizmu vjerskih tenzija.[81]

---

[75] *Isto*, 373.
[76] *Sarajevski list*, 21. 10. 1887, 1–2.
[77] *Bošnjak*, br. 44, 4. 11. 1892, 3.
[78] *Isto*.
[79] *Isto*.
[80] *Bošnjak*, br. 35, 1. 9. 1898, 2.
[81] *Isto*.

ZVANIČNE VLASTI U VISOKOM

Visoko je pripadalo sarajevskom okrugu, ali je bilo sjedište kotarskih vlasti. Kako je izgledala vlast i ko je obnašao najbolje ilustruju zvanični podaci općine Visoko koji su detaljno ukazivali na sve prihode i rashode kao i sve poslove koji su se ticali općeg napretka u Visokom.

Na osnovu zvaničnih podataka moguće je ustanoviti visinu sredstava planiranih za općinu Visoko 1900. godine:

Tabela 1. *Proračun za 1900. godinu, općina Visoko*[82]

Naslov		Po prijedlogu						Odobrila Zemaljska vlada	
		Općine		Kotarskog ureda		Okružne oblasti			
		Redovito pokriće	Izvanredno pokriće	Redovito pokriće	Izvanredno pokriće	Redovito pokriće	Izvanredno pokriće	Redovito pokriće	Izvanredno pokriće
I	Općinski ured	3.138	1.221	3.138	1.221	3.138	1.221	3.138	–
II	Redarstvo	3.600	–	3.600	–	3.600	–	3.600	–
III	Zdravstvo	3.326	–	3.326	–	3.326	–	3.326	–
IV	Ceste i građevine	2.220	2.560	2.220	2.560	2.220	2.560	2.220	2.560
V	Nastava	7.172	1.230	7.172	1.230	7.172	1.230	7.172	1.230
VI	Vatrogastvo	130	–	130	–	130	–	130	–
VII	Rasvjeta grada	1.560	70	1.560	70	1.560	70	1.560	70
VIII	Ukonačenje vojske	60	–	40	–	40	–	40	–
IX	Sirotinjstvo	1.800	–	1.800	–	1.800	–	1.800	–
X	Poljoprivredni troškovi	390	–	390	–	390	–	390	–
XI	Troškovi pobiranja općinskih daća	–	–	–	–	–	–	–	–
XII	Razni troškovi	420	–	420	–	420	–	2.600	–
Ukupna potreba								28.267	

Prema podacima koje je objavio list *Bosnischer Bote* 1904. godine moguće je ustanoviti strukturu općinskih vlasti. Na čelu Općinskog savjeta bio je načelnik Hasanbeg Zečević, a zamjenik Niko Nikolić. Zastupnici savjeta su bili h. Salihaga Oruč, h. Mujaga Durajlić, Risto Mitrović, Eskija Danon, h. Mujaga Karamehić, Vejsilaga Omerović, h. Mujaga Ibrahimović i Salihaga Šehović. Za općinski ured je planiran budžet od 60.000 kruna. U gradu se nalazio hotel, dvije kafane, čitaonica, magacin špiritusa. Općina je osigurala 3.689 K za sanitarne svrhe, a za školstvo je bilo planirano 8.880 K. Općinski dugovi su iznosili 11.138 K, ukupni zahtjevi

[82] ZMV, OAGP, kut. 1, Proračun troškova Gradskog vijeća Visoko za 1900. godinu.

42.100 K, pokriće je iznosilo 74.320 K. U 1901. godini poslovni troškovi su iznosili 9.171 K za petrolejsku gradsku rasvjetu i vodovod. Otvoren je i hotel Rosalie Sonnenfeld sa tri putničke sobe.

Posebnu preporuku za poslovanje dobili su apoteka Josefa Zelenyja, trgovina kolonijalne robe Haskija Danona te trgovina Muharema Mataradžije.[83]

Na osnovu izvještaja objavljenog u listu *Bosnischer Bote* 1911. godine saznaje se da je u Visokom 1910. godine bilo 4.500 pretežno muslimanskog stanovništva, Sreski (oblasni) sud, Žandarmerijska stanica (šef stanice Uroš Priča), Državna narodna osnovna škola (upravitelj Boško Kostić), Srpsko-pravoslavna osnovna škola (upravitelj Olga Stanišić), Srpsko-pravoslavna crkvena općina (predsjednik Nikola Mirić, sveštenik Risto Bošković), devet džamija, jedan Templ, Jevrejska općina (predsjednik Leopold Šajber), Franjevačka klasična gimnazija (ravnatelj dr. fra Karlo Ivić). U Visokom se nalazila Činovničko-građanska čitaonica (predsjednik Jan Halla) sa 50 članova, Srpska čitaonica (predsjednik Ostoja Vasiljević), Muslimanska čitaonica (predsjednik Sabrija Limić, učitelj), Srpsko crkveno pjevačko društvo Milutinović od 50 članova (predsjednik Damjan Plavšić), Srpsko gimnastičko društvo Soko (predsjednik Mirko Vukojević), Srpsko kulturno društvo Prosvjeta (predsjednik Nikola Nikolić), Pododbor Muslimanskog kulturnog i prosvjetnog društva Gajret (predsjednici Sabrija Limić i Muhamed-ef. Ahić, učitelji). Na čelu gradskog poglavarstva općine Visoko bio je gradonačelnik Salihaga Šehović. U Visokom je otvorena i Apoteka (apotekar dr. Jan Halla).[84] Na području Visokog registrovane su sljedeće firme: za trgovinu kolonijalnom robom (vlasnici: Leopold Šajber, h. Salih Oruč, Salihaga Šehović, braća Karamehić – Mujaga i Dervišaga); tekstilna prodavnica Danona Heskije; trgovina kožom, žitom i poljoprivrednim proizvodima (vlasnici: Vejsil-aga Hadžiomerović, Damjan Plavšić, braća Mulagić – Avdaga i h. Dervišaga, Vehab-ef. Hadžiahmetović); gostionice pića (vlasnici: Damjan i Dionisije Plavšić, Jovan i Jevrem Lazarević i Abraham Papo). Iz istog izvještaja se vidi da je Visoko bilo kotarsko mjesto kojem su kao administrativno-političkoj upravi pripadali: Kakanj sa Kraljevom Sutjeskom, Podlugovi, Ilijaš, Breza i Vareš.[85] Kotarsku upravu postavljala je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, a te godine su je sačinjavali: Aćim Zimonjić, kotarski načelnik; dr. Pavel Manuel-Reminger, baron, pomoćnik načelnika; dr. Emerih Faludi, kancelarijski službenik Sanitetske službe; dr. Bela Veselovski, kotarski liječnik; dr. Košta Kandić, veterinar; Jovo Meseldžić, šumarski nadzornik; pisari ureda: Tomo Matić i Mustafa Fazlić; poreski službenici: Georg Bela, Josip Ebner, Svetozar Kučinar, Draginja Koruga, Franjo Kahoun, Želimir Šešelj; službenici za evidencije: Ljudevit Taučer, Johan Kušmer; za vojne poslove: Rudolf Kroutil, nadzornik; Stevan Petrović, kotarski nadcestar; kotarski sudac u Visokom, dr. Franjo Lalić; Đuro Krivačić, sekretar kotarskog suda; Josip Vučević, sudski pristav; Vladimir Taovac, sudski pripravnik; Ibrahim-ef. Kundurović, šerijatski sudija; Hasan-ef. Hadžimehmedagić, šerijatski sudski pripravnik; Petar Brnjić, nadgruntovničar; Muharem Nikšić, gruntovnički pripravnik; Pavle Karleuša i Janko Seljan, kancelarijski službenici. Svi kotarski službenici bili su ili stranci iz Austro-Ugarske ili domaći službenici iz drugih gradova, a niko iz Visokog,

[83] *Bosnische Bote*, 1904, 274.

[84] *Bosnische Bote*, 1912.

[85] I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 15.

osim pripravnika Hadžimehmedagića. Zbog toga je interesantnija općinska vlast u Visokom koju su sačinjavali samo Visočani.[86]

Iz godišnjih izvještaja Gradskog poglavarstva općine Visoko Zemaljskoj vladi Bosne i Hercegovine u Sarajevu i Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču saznajemo da je gradonačelnik Salihaga Šehović, a zamjenik načelnika Josif Arnautović. Vijećnici su bili: Mujaga Hadžiibrahimović, h. Jusufaga Kazija, Hasanaga Handžić, Muhamedaga Hadžiomerović, Stojan Savić, Isak Danon, Feliks Sokić, a Muhamed-ef. Ahić je bio bilježnik. Multinacionalni su bili i vlasnici zanatskih i trgovačkih djelatnosti.[87] Zanatske i trgovačke radnje su imali: h. Hamdija Ahmetagić od 1900; h. Abdulvehab Ahmetović od 1890; Mićo Aslivar od 1898; Suljo Bešlagić od 1900; Jozef Heskija Danon od 1890; Julius Dobžal od 1886; Mustafa Hadžiibrahimović od 1884; Vejsil Hadžiomerović od 1884; Mišo Izrael od 1901; Isak Kaim Kabiljo od 1884; Sara Kabiljo od 1900; Osman Karavdić od 1898; Junuzaga Konjičanin od 1886; Manojlo Karleta od 1890; Miloš Lazarević od 1884; Jevrem Lazarević od 1886; Petar Kovačević od 1884; Avdo Limo od 1884; Dane Maestro od 1884; Jozef Maestro od 1900; Hasan Maletović od 1900; Suljo Mataradžija od 1884; Muharem Mataradžija od 1890; h. Ćamil Mehanović od 1909; Risto Mitrović od 1884; Jakob S. Montiljo od 1910; Salamon Muntija od 1894; Nikola Nikolić od 1894; h. Salih Oruč od 1884; h. Alija i h. Avdija Oruč od 1890; Abraham Lezo Papo od 1900; Suljo Prežić od 1890, Mošo Jakob Romano od 1900; Ćamil Šahinović od 1900; Leopold Šajber od 1884; Salihaga Šehović od 1895; h. Hasan Sinanagić od 1898; Suljo Limo od 1890; Mehaga Tekešinović od 1900; Hasan Zukić od 1890. Proizvodnjom i prodajom koža najviše su se bavili: Mujaga Karamehić od 1884; Dervišaga Karamehić od 1900; Suljo Karamehić od 1884; h. Salih Kazija od 1898; Avdo Mulagić od 1900; h. Ahmet Tabak od 1898; h. Avdija Burić od 1900; Dervo Handžić od 1900; Mustafa i Ibrahim Handžić od 1903; Avdija Hodžić od 1898. Treba spomenuti i druge djelatnosti: Risto Dimišić, pekar od 1880; Elijas A. Kajon, vlasnik prve visočke ciglane od 1910; Jan Halla, apotekar od 1907; Jovo Kokoruš, gostioničar od 1900; Dionisije Plavšić, trgovac alkohola od 1898; Feliks Sokić, lončar od 1900; Alija Špiljak, trgovac ciglama od 1898; Danon Heskija, predstavnik Predstavništva trgovačkog i transportnog akcionog društva u Sarajevu od 1910; Šajber Leopold, predstavnik Predstavništva Sarajevske akcione pivare od 1910.[88]

U proračunu kotarskog poglavarstva Visokog za 1912. godinu vidljiv je kompletan iznos sredstava potrebnih za realizaciju potreba planiranih za narednu godinu. Za potrebne isplate funkcionalnog dodatka gradskog načelnika planiran je iznos od 1.200 K, gradskog podnačelnika 350 K, beriva gradskog bilježnika 1.500 K, plaće općinskog podnačelnika 350 K, plaće općinskog podvornika 540 K. Ukupni troškovi gradske uprave planirani su na 7.084 K. Posebni troškovi planirani su za zdravstvo. Za potrebe liječnika trebalo je planirati 3.600 K, plaća babice je bila 480 K, tržni nadzornik je primao 600 K. Za zdravstvo je bilo planirano ukupno 5.600 K. Posebno su planirani troškovi za sahranu ubogih u iznosu od 200 K, za medikamente za bolesnike izvan bolnica je trebalo odvojiti 500 K, a za sredstva za dezinfekciju 50 K. Troškovi za čišćenje cesta iznosili su 1.000 K, za održavanje cesta, ćuprija i kanala planiran je iznos od 1.000 K. Za održavanje cesta i građevina bio je planiran iznos od 3.614 K. Za rasvjetu grada, ulica i za fenjere trebalo je odvojiti 200 K, za osvjetljenje

[86] *Isto*.
[87] *Isto*.
[88] *Isto*.

trgova 1.000 K, za paljenje lampi 600 K, a za smještaj vojske 100 K. Za poljoprivredne poslove trebalo je izdvojiti 500 K, za platu dimnjačara bilo je potrebno 50 K, a za potporu siromašnih trebalo je izdvojiti 2.200 K. Ukupan budžet za 1912. godinu iznosio je 47.263 K.[89]

Tabela 2. *Proračun za 1912. godinu, općina Visoko*[90]

Naslov		Po prijedlogu						Odobrila Zemaljska vlada	
		Općine		Kotarskog ureda		Okružne oblasti			
		Redovito pokriće	Izvanredno pokriće	Redovito pokriće	Izvanredno pokriće	Redovito pokriće	Izvanredno pokriće	Redovito pokriće	Izvanredno pokriće
I	Općinski ured	4.360	–	4.360	–	4.360	–	4.360	–
II	Redarstvo	7.084	–	7.084	–	7.084	–	7.084	–
III	Zdravstvo	7.965	–	7.965	–	7.965	–	7.965	–
IV	Ceste i građevine	2.840	4.214	2.840	4.214	2.840	4.214	2.840	4.214
V	Nastava	7.670	210	7.670	210	7.670	210	7.670	210
VI	Vatrogastvo	460	–	460	–	460	–	460	–
VII	Rasvjeta grada	1.800	210	1.800	210	1.800	210	1.800	210
VIII	Ukonačenje vojske	100	–	100	–	100	–	100	–
IX	Sirotinjstvo	2.800	–	2.800	–	2.800	–	2.800	–
X	Poljoprivredni troškovi	500	30	500	30	500	30	500	30
XI	Troškovi pobiranja općinskih daća	4.520	–	4.520	–	4.520	–	4.520	–
XII	Razni troškovi	2.600	–	2.600	–	2.600	–	2.600	–
Ukupna potreba		42.699	4.664	42.699	4.664	42.699	4.664	42.699	4.664

Zanimljive su novčane vrijednosti zgrada i drugih nekretnina gradske općine Visoko. Neke od tih zgrada koristila su kulturno-prosvjetna i humanitarna društva u Visokom: općinski ured 24.738 K, općinski hotel 15.000 K, ambulatorij 9.182 K, čitaonica građanska 4.368 K, špiritni magacin 12.292 K, sušiona koža 4.800 K, školska stara 8.000 K, maltarina kod ćuprije 800 K, kafana na Musali 900 K, štala kod hotela 2.000 K, vatrogasna zgrada 1.624 K, štala za rasplodnog bika 6.000 K, maltarnica u Ćerpičima 500 K, marvensko sajmište 5.000 K, općinski park Ada 1.000 K, vodovod 30.600 K, ćuprija na Fojnici 7.298 K, podzid ceste (kej) 88.000 K, zemljište kod općinskog hotela 500 K, nova Narodna osnovna škola 56.433 K, nova klaonica i

[89] *Isto*.

[90] ABiH, Zemaljska vlada (dalje: ZV), Kreis Sarajevo, Betreff Visoko, 47, 143/7; Vidjeti: ZMV, OAGP, kut. 1–2, Proračun troškova Gradskog vijeća Visoko za 1884, 1887, 1900 i 1912. godinu.

sušara 10.455 K, maltarnica kod kolodvora 400 K, pisarna na Sajmištu (kod vatrogasnog doma) 1.312 K. Ukupna vrijednost iznosila je 210.592 K, 41 h.[91] Pored toga, prema brdu Grad (Visočica) nalazila se Činovnička građanska čitaonica izgrađena 1887. godine, čija je novčana vrijednost pred Prvi svjetski rat iznosila 4.364 K. Zgrada Kotarskog ureda (danas općina Visoko) izgrađena je 1895. godine. U njenoj blizini nalazio se općinski hotel pod nazivom Hotel "Josef Prisant". Gradio ga je poduzetnik iz Konjica 1891. godine za 6.650 forinti. Godine 1913. zgrada je imala vrijednost od 15.000 K.[92] Potrebno je spomenuti još dvije nekretnine, to su općinske zgrade na Kraljevcu u kojima su radili učitelji Sabrija Limić i Muhamed Ahić, kao i drugi učitelji koji su bili osnivači nacionalnih i multinacionalnih kulturno-prosvjetnih, humanitarnih i sportskih i rekreacionih društava u Visokom 1913. godine. Prva zgrada je bila izgrađena 1885. godine. Graditelj je bio Karlo Mec, poduzetnik iz Sarajeva. Druga školska zgrada je izgrađena na Kraljevcu 1910. godine, kao najmodernija školska zgrada u Bosni i Hercegovini. Vrijednost zgrade je iznosila 56.433 K.[93]

DRUŠTVENE PROMJENE U VISOKOM DO IZBIJANJA PRVOG SVJETSKOG RATA 1914.

Prema podacima iz 1906. godine srpsku narodnu školu u Visokom pohađalo je 88 đaka u četiri razreda, radila su dva učitelja, a ova škola je osnovana 1860. godine.[94] Srpska narodna škola također je osnovana u Ilijašu 1881. godine.[95] Franjevci su niže i srednje obrazovanje stjecali u organiziranim samostanskim školama. Sredinom tridesetih godina 19. stoljeća te su škole reformirane, tako da su prilagođene školskom sistemu koji je bio uspostavljen u hrvatskim i austrijskim zemljama. Godine 1882. sve su samostanske škole u Bosni ujedinjene te je otvorena gimnazija u Kreševu, koja je sljedeće godine premještena u Guču Goru i, najzad, 1900. god. u Visoko. Zgradu gimnazije projektirao je i graditeljske radove vodio Ivan Holz. Gradnja je koštala 63.000 forinti. Ta je svota osigurana prodajom franjevačkog gostinjca u Carigradu (26.000 forinti), prilozima samostana i župa (26.000 forinti) te darovima dobročinitelja. Zgrada je 1913. proširena po nacrtu Franje Holza. Gimnazija je u novoj zgradi u Visokom započela kao šestorazredna. Školske godine 1913/1914. uveo se sedmi, a 1914/1915. godine i osmi razred.[96]

Nakon što je Komisija saopćila da su izbori u Visokom 14. septembra 1907. godine obavljeni po propisima, saopćeni su definitivni rezultati: 1. h. Vejsilaga Omerović – 240 glasova; 2. Salihaga Šehović – 208; 3. Abdaga Mulagić – 197; 4. h. Mujaga Ibrahimović – 179; 5. Hamdaga-ef. Džonlagić – 174; 6. Vehbija-ef. Džonlagić – 174; 7. Ćamil-ef. Salihović – 172; 8. h. Muhamedaga Omerović – 162; 9. Hadži Salih-aga Oruč – 119; 10. Hasan-aga Handžić – 119; 11. Jozo Arnautović – 181; 12. Nikola Nikolić – 146; 13. Damjan Plavšić – 120; 14. Ivo Ćorić – 217; 15. Feliks Dakić – 206; 16. Heskija Danon – 217; 17. Aron Papo – 195.[97]

---

[91] Iskaz vrhu općinskih zgrada i zemljišta Općine u Visokom te građevina – kupovna sfota, 26. II 1913. Arhiva ZMV.
[92] I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 98.
[93] *Isto*, 100.
[94] *Kalendar SPKD Prosvjeta*, 1. 1. 1906.
[95] *Bosanska vila*, 1. 3. 1889.
[96] Vidjeti: Visoko – samostan Sv. Bonaventure, *Franjevačka provincija sv. Križa – Bosna srebrena*, https://www.bosnasrebrena.ba/visoko-samostan-sv-bonaventure (19. 12. 2023).
[97] ABiH, ZMF, Opća akta, 1033/8. X 1907.

Nasljednik Benjamina Kállaya, zajednički ministar finansija Burian (1903–1912) odustao je od njegove uloge koja je državi nametnula vodeću ulogu u privrednom razvitku uopće, posebno u industriji, nastojeći da angažuje privatnu inicijativu, čime bi se ujedno olakšao položaj seljaka. Međutim, ni privatni kapital pa ni aga ili čaršija nisu se više angažovali u Bosni i Hercegovini da forsiraju rješenje agrarnih odnosa, pa je Kállayeva inicijativa brzo propala. I dalje su nosioci bosanskohercegovačkog industrijskog razvoja bili predstavnici državne vlasti, a to su Zemaljska vlada i Zajedničko ministarstvo finansija. Političkom razračunavanju domaćeg građanstva i poduzetništva s vladom u doba ustavne ere nedostajalo je iskustvo i praksa koji se stiču aktivnim učešćem u privrednom životu. Borba je stoga postala politička i odvijala se, umjesto borbe na privrednom polju, borbom na nacionalnom pravcu.[98]

Tridesetogodišnji vremenski okvir od okupacije 1878. do aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine obilježen je nastojanjima mjerodavnih faktora Monarhije da iznađu osnove za aneksiju i utvrde modalitete njenog provođenja. U diskusijama koje su vođene u predstavničkim tijelima od 1882. do 1896. godine pokazalo se da je neodređen položaj okupirane Bosne i Hercegovine najbolje odgovarao interesima Monarhije i njenim sastavnim dijelovima – Austriji i Ugarskoj.[99] Na početku XX stoljeća Austro-Ugarska se nalazila u krizi uzrokovanoj brojnim činjenicama. Unutrašnji problemi, zaostajanje u privrednom razvoju, kao i sve manja uloga u koncertu evropskih sila vodili su političko i vojno vođstvo Monarhije na aktivnu spoljnu politiku. Aneksija Bosne i Hercegovine trebala je biti signal za aktivnije uključenje u spoljnu politiku, a rezultat na koji je vođstvo Monarhije računalo bio je prije svega usmjeren na suzbijanje srpskog pokreta.[100] Vrhovi Monarhije opredijelili su se za aneksiju zbog unutrašnjopolitičkih prilika u Bosni i Hercegovini, gdje su se od 1906. godine jasno razvile antiaustrijske tendencije. Aneksiju je trebalo provesti u toku 1908, u godini u kojoj je padala 60. godišnjica vladavine monarha Franje Josipa I. Pripremajući povoljnu situaciju za proglašenje aneksije Bosne i Hercegovine, Austro-Ugarska je u ljeto 1908. godine poduzela značajne pripreme u unutrašnjoj i spoljnopolitičkoj oblasti. U tim pripremama značajan udio imala je štampa, koja je trebala izvršiti mobilizaciju javnog mnijenja stvarajući uvjerenje da je srpski pokret neposredna opasnost za egzistenciju i integritet Monarhije. Glavni zadatak štampe bio je usmjeren na to da evropskoj javnosti demonstrira miroljubivost i strpljenje Austro-Ugarske naspram Srbije i da time u slučaju sukoba ima pokriće za političke ciljeve. Pripreme u spoljnopolitičkoj oblasti ispoljile su se u nastojanjima da se aneksija Bosne i Hercegovine provede uz pristanak Rusije i uz podršku jedine sile na koju se Austro-Ugarska mogla osloniti – Njemačke.[101]

Kada je izvršena Mladoturska revolucija proglašenjem ustava 23. jula 1908. godine, austrougarska zajednička vlada ocijenila je da je došao pravi trenutak za njeno provođenje. Politička kretanja u Bosni i Hercegovini u toku spoljnopolitičkih priprema aneksije ubrzala su njenu namjeru. Zahtjev srpskih i muslimanskih političara da se zemlji da ustav, ne mijenjajući njen državni položaj, u krajnjoj liniji je dovodio u pitanje

---

[98] F. Hauptman, *Privreda i društvo*, 102.

[99] Zijad Šehić, Aneksiona kriza 1908–1909. i njene posljedice na međunarodne odnose, u: *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova*, Sarajevo 2011, 55. (dalje: Z. Šehić, Aneksiona kriza)

[100] *Isto*, 56.

[101] *Isto*, 57–58.

austrougarsku upravu. Strah od samovoljnog konstituisanja parlamenta u Bosni i Hercegovini opredijelio je vrhove Monarhije za hitnu akciju. Austrougarski suveren Franjo Josip I 5. oktobra 1908. godine potpisao je dokumenta o aneksiji Bosne i Hercegovine, koja su u štampi objavljena 6, a u službenim *Bečkim novinama* 7. oktobra.[102] Istovremeno, Bugarska i Istočna Rumelija zbacile su sultanov suverenitet i proglasile nezavisnu kraljevinu. Proglašenjem aneksije Bosne i Hercegovine i objavom nezavisnosti Bugarske na Balkanu aktivirale su se dvije velike krize koje su prijetile da se pretvore u potpunu katastrofu. Velike sile imale su pred sobom težak zadatak da opasnu situaciju riješe na najbolji način, a da pritom ne izgube ili ne umanje svoj utjecaj na Balkanu.

Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu dan prije proglašenja aneksije uputila je okružnim predstojnicima telegram u kojem ih je upoznala s već pristiglom proklamacijom. Tu vijest je trebalo držati u tajnosti do 7. oktobra u 8 sati ujutro, a zatim je dostaviti na sve urede, korporacije i duhovništvo, kao i putem telala objaviti u općinama. Već od 7 sati na uredskim zgradama u svim okružnim i kotarskim mjestima i ekspoziturama trebalo je na tri dana postaviti zastave. Istovremeno su data i uputstva o posebnim mjerama koje je trebalo provoditi u narednim danima. Svakoga jutra trebalo je obavijestiti okružne organe o raspoloženju stanovništva, a o važnijim zbivanjima javiti direktno Zemaljskoj vladi.[103]

Proklamacija aneksije Bosne i Hercegovine javno je objavljena u Sarajevu 7. oktobra. U proglasu narodu Bosne i Hercegovine monarh Franjo Josip I taj je čin pravdao uvođenjem ustava. Uprava u Bosni i Hercegovini poduzela je sve mjere kako bi se proglas aneksije istovremeno objavio na cjelokupnoj teritoriji Bosne i Hercegovine. Pojedini gradonačelnici posebnim su plakatima pozivali stanovništvo da u "slavu historijskog čina aneksije" tri dana drže okićene i osvijetljene kuće. Pored svih spoljnih manifestacija u korist aneksije, uprava je nastojala da u prvim najkritičnijim danima krize izoluje Bosnu i Hercegovinu od vanjskog svijeta. Sve telegrafske i telefonske veze Sarajeva sa svijetom bile su blokirane od 7. do 11. oktobra.[104] Proglašenje aneksije Bosne i Hercegovine nije izazvalo jači otpor u Bosni i Hercegovini zbog mlakog držanja opozicionih političkih grupa. Na to su utjecale i mjere koje je vlada poduzela prije aneksije, zabranjujući štampanje mnogih listova, obustavljajući ili zabranjujući rad nekim udruženjima, raspuštajući općinske odbore. Ipak, taj je događaj u stvarnosti izazvao veliko uznemirenje. Predstavnici Muslimanske i Srpske narodne organizacije, koji su se tada zbog zasjedanja delegacija nalazili u Budimpešti, izdali su 11. oktobra zajedničku poruku narodu Bosne i Hercegovine u kojoj se konstatovalo da se od zahtjeva za autonomijom Bosne i Hercegovine ne odustaje. To je ujedno bio i posljednji zajednički akt Muslimana i Srba u Aneksionoj krizi. Nesigurni u svoju snagu, njihovi političari su savjetovali narodu strpljivo i mirno držanje, polažući sve nade u konferenciju velikih sila, koju je bezuspješno zagovarao ruski ministar Izvoljski.[105]

Vlasti u Bosni i Hercegovini pažljivo su pratile raspoloženje stanovništva, pa su im svakodnevno dostavljani službeni, ali i konfidentski izvještaji. U njima se konstatovalo da je u svim slojevima stanovništva proglašenje aneksije prihvaćeno mirno, čak i u dijelu stanovništva koje nije pokazivalo simpatije za priključenje

[102] *Isto*, 62.
[103] *Isto*, 61–62.
[104] *Isto*, 62.
[105] *Isto*, 63–64.

Monarhiji. Velika masa kršćanskog seoskog stanovništva, koja je za politička pitanja u potpunosti bila nezainteresovana, prihvatala je novi poredak bez emocija i sa željom da im donese bolju budućnost.[106] Kod srpskog građanstva aneksija je izazvala težak utisak, ali je ono, prema preporuci političkih organizacija, uglavnom ostalo mirno. Hrvatsko stanovništvo je pozdravljalo vijest o aneksiji s velikim oduševljenjem. Međutim, to nije dugo trajalo. Ekstremni hrvatski nacionalni pravac, koji je postavljao zahtjev za državnopravnim priključenjem Bosne i Hercegovine Hrvatskoj i preko franjevačkog reda forsirao tu politiku, nije imao uspjeha.[107] Krajem oktobra 1908. godine sarajevski gradonačelnik Esad-ef. Kulović pokrenuo je akciju za organizovanje delegacije koja bi u ime bosanskohercegovačkih Muslimana monarhu Franji Josipu I u Beču izrazila lojalnost. On je 4. novembra 1908. godine odveo u Beč deputaciju koja se sastojala od 64 gradonačelnika, veleposjednika, duhovnih lica i trgovaca, koje je monarh primio 9. novembra 1908. godine. Tom prilikom ef. Kulović je isticao da je Austrija okupacijom spasila Muslimane kojima je prijetilo potpuno istrebljenje, a zatim je čestitao aneksiju i izrazio uvjerenje da će monarh na osnovu historijskog prava i faktičkog posjeda učvrstiti i osigurati posjede i vlasnička prava. Narednog dana tu delegaciju je primio i nadvojvoda Franjo Ferdinand. Dok su u Beč odlazile poklonstvene deputacije, koje su predvodili Nikola Mandić, nadbiskup Josip Štadler i Lazar Dimitrijević, Muslimanska narodna organizacija uputila je svog predsjednika Ali-bega Firdusa u Carigrad da dobije upute šta da rade Muslimani – hoće li mirno sjediti, ili se seliti, ili pristati na aneksiju i ostale vladine zahtjeve i ponude. Ali-beg Firdus je od mladoturaka dobio savjet da Muslimani ostanu mirni i da će se oni svim silama zauzimati za Bosnu i Hercegovinu na budućoj konferenciji. On je dobio utisak da oni samo žele da što bolje "propazare" Muslimane u pregovorima s Austrijom.[108]

Krajem decembra 1908. godine prvaci MNO-a su održali sastanak u Morića hanu u Sarajevu i zaključili da Muslimani ostanu mirni i da se više ne ide u zajedničke akcije sa Srbima. Među muslimanskim prvacima mislilo se da će na proljeće Srbija i Crna Gora zaratiti s Austrijom, što bosanskohercegovački Srbi neće mirno gledati, a oni ne smiju u tome zajedno s njima, jer bi naposljetku sve platili svojom glavom. Kako se Aneksiona kriza bližila raspletu, vlada je nastojala posrednim putem dobiti priznanje aneksije od političkog vođstva Muslimana i Srba. U tu svrhu Zajedničko ministarstvo finansija je za početak februara 1909. sazvalo ustavnu anketu. Učešće u njoj je trebalo na izvjestan način značiti prihvatanje novostvorenog stanja.[109] Sporazum između Beča i Carigrada 26. februara 1909. godine predstavljao je novi veliki udarac za bosanskohercegovačke Muslimane. U Memorandumu Muslimana iz Bosne i Hercegovine koji je predat osmanskom parlamentu opširno se iznosilo šta su sve bosanskohercegovački Muslimani dali osmanskoj državi i njenoj historijskoj ideji, izražavajući nevjericu da ih Osmansko Carstvo prodaje Austriji za 2,5 miliona funti.[110]

Na sastanku muslimanskih i srpskih političara na Ilidži opunomoćen je Danilo Dimović da otputuje u Beč i obavijesti se o budućem ustavu. Nakon toga bečka štampa je donijela senzacionalnu vijest da je Dimović

---

[106] *Isto*, 64–65.

[107] ABiH, ZMF, Pr. BH, ex 1701. Kreisbehörde Sarajevo, Travnik, Banja Luka, Bihać, Dolnja Tuzla und Mostar an Landesregierung B.u.H.

[108] Z. Šehić, *Aneksiona kriza*, 77.

[109] *Isto*, 76–77.

[110] *Isto*, 72–73.

ustvari u ime političkog vođstva bosanskohercegovačkih Srba ponudio izjavu o lojalnosti. Već 3. maja 1909. godine Gligorije Jeftanović, Vojislav Šola i Danilo Dimović su u Beču posjetili barona Buriana i izjavili vjernost i odanost dinastiji i spremnost da na novoj zakonitoj osnovi, stvorenoj lojalno i u okviru pripremanih zakonskih ustanova, s vladarom zajedno djeluju.[111] Muslimanska narodna organizacija je tek pred donošenje ustava i poslije šireg političkog savjetovanja odlučila da prizna aneksiju Bosne i Hercegovine. Delegacija Muslimanske narodne organizacije je 8. februara 1910. godine posjetila barona Pitnera, a dva dana kasnije civilnog adlatusa Benka i zemaljskog poglavara generala Marjana Varešanina i bezuvjetno priznala aneksiju te izrazila lojalnost dinastiji. Istovremeno su izneseni zahtjevi o podjeli mandata u budućem saboru i izražena nada da će zemaljska uprava "naći razumijevanja i potpore za specijalne muslimanske interese". Bio je to logičan korak budući da je Muslimanska narodna organizacija željela da u novim okolnostima legalno djeluje, za šta je prvi uvjet bilo priznanje habsburškog suvereniteta nad Bosnom i Hercegovinom. Krajem februara 1909. godine otklonjeni su sukobi između Austro-Ugarske i Bugarske na jednoj i Osmanskog Carstva na drugoj strani. Austro-Ugarska se neposredno sporazumjela s Portom, plaćajući novčanu odštetu, a Rusija se zauzela za Bugarsku, primajući na sebe veći dio njenih finansijskih obaveza. Nakon razrješenja ova dva sukoba preostao je sukob Srbije i Austro-Ugarske, koji je početkom marta 1909. godine buknuo svom snagom. Popuštanje Rusije, nezainteresiranost evropskih sila i sve jači pritisak Austro-Ugarske primorali su Srbiju na popuštanje. Srpska vlada je 3. marta 1909. godine izjavila da ne misli davati povoda ratu s Austro-Ugarskom, da ne traži od nje teritorijalne, trgovačke ili ekonomske kompenzacije te da se u tim pitanjima oslanja na odluku velikih sila. Iznošenjem stava Srbije pred forum evropskih sila težište spornih pitanja preneseno je iz Beograda u Petrograd. Nakon što je Njemačka ultimativnim zahtjevom Petrogradu podržala Monarhiju, sile Antante su prihvatile aneksiju. To je učinila i Srbija notom od 31. marta 1909, Njemačka 7. aprila, Italija 11, Velika Britanija 17, a Rusija i Francuska 19. aprila.[112]

DOČEK MONARHA FRANJE JOSIPA I U VISOKOM 30. MAJA 1910.

Monarh Franjo Josip I je 30. maja 1910. godine, prilikom posjete Bosni i Hercegovini, obavio kratki posjet Visokom. Za Visoko je monarhova posjeta imala posebno značenje. Predviđenim planom dvorski voz je ušao u visočku stanicu u ponedjeljak, 30. maja 1910. godine u 13.50 sati.

Na stanici u Visokom bio je prisutan ogroman broj stanovništva iz Visokog i okoline. Duž pruge prije Visokog, kao i na drugim mjestima, dočekivao je seljački narod dvorski voz i pozdravljao monarha. Stigavši na stanicu Visoko, monarh Franjo Josip I je sam otvorio vrata od vagona. Sišavši na stanicu primio je predstavnike i okružnog upravitelja Barona, kotarskog predstojnika Zimonjića sa činovništvom kotara i raport zapovjednika Oružničke postaje.[113]

---

[111] Hamdija Kapidžić, Skadarska kriza i izuzetne mjere u Bosni i Hercegovini u maju 1913 godine, *Godišnjak Društva istoričara BiH* XIII, Sarajevo 1963, 160–161.

[112] Vladimir Šulek, *Diplomatska historija centralnih sila, II, 1908–1915*, Zagreb 1939, 52.

[113] Zijad Šehić, *U mojoj Bosni. Povodom stogodišnjice posjete cara Franje Josipa I Bosni i Hercegovini od 30. maja do 4. juna 1910*, Sarajevo 2013, 60.

Pristupivši mjesnom građanstvu, općinski načelnik Salihaga Šehović pozdravio je monarha sljedećim riječima: "Vaše carsko i kraljevsko Apostolsko Veličanstvo! Stanovnici grada Visokog presretni su da mogu sa najvećim strahopoštovanjem da izraze Vašem Veličanstvu svoja čuvstva nepokolebive vjernosti i podaničke odanosti. Današnji dan ostaće za sva vremena u najsvjetlijoj uspomeni svima nama, te puni duboke zahvalnosti i oduševljenja kličemo: da Bog poživi Vaše Veličanstvo, našeg najpomilovanijeg Cara i Kralja do najkrajnjih granica ljudskog života. Živio, živio, živio!"[114]

Nakon što se burno klicanje prisutnih stišalo, monarh se prisutnim obratio riječima: "Radujem se što sam stupio na zemljište starodrevnog grada Visokog, te hvala Vam, stanovništvu grada i okolice, najtoplije, na priređenom Mi srdačnom dočeku."[115]

Pri dolasku monarha u Visoko posebnu počast dobilo je Srpsko pjevačko društvo koje je na stanici pjevalo *Carevku*. Njihova pjesma se posebno svidjela monarhu, koji ih je zamolio da otpjevaju još jednu strofu. Nakon toga zborovođi društva, narodnom učitelju Panti Simiću, poklonio je srebreni sat s njegovim inicijalima. Također su tri djevojčice koje su monarhu uručile cvijeće, jedna pravoslavne, druga katoličke i treća jevrejske vjeroispovijesti, nagrađene lijepim nakitima oko vrata.[116]

U telegramu koji je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu uputila 30. maja 1910. Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču, data je ocjena monarhovog putovanja od Bosanskog Broda do Sarajeva, u kojoj se navodilo da je putovanje proteklo u skladu s programom. U svim željezničkim stanicama monarha je pozdravilo nepregledno mnoštvo stanovnika. Gradska zastupstva, predstavnici crkvenih i vjerskih zajednica sa zadovoljstvom su pozdravljali monarha, koji je izrazio veliko zadovoljstvo takvim dočekom. Svi prijemi su protekli sjajno, praćeni izuzetno povoljnim vremenskim uvjetima.[117]

VELIKI POŽAR U VISOKOM 11. NOVEMBRA 1911.[118]

Katastrofalni požar koji je izbio u Visokom 11. novembra 1911. godine zaustavio je napredak grada. Potpuno su izgorjeli gornja čaršija i mahale uz nju te kuće uz glavnu saobraćajnicu, uz Belediju, Šadrvansku džamiju i medresu. U Visokom se svakog 11. novembra prisjećaju razornog požara u kojem je izgorjela skoro cijela čaršija. Prema podacima iz tog vremena, za svega nekoliko sati u požaru je izgorjelo ukupno 450 kuća, dućana i drugih objekata, a stradale su, prema nezvaničnim informacijama iz tog vremena, i četiri osobe, muškarac, žena i dvoje djece. Prema izvještajima iz tadašnjeg *Sarajevskog lista*, ali i pričama koje su se generacijama pričale u Visokom, požar je krenuo s neugašenog zgarišta na kojem je već otkuhavala hanuma Avdije Mataradžije. Pošto je te večeri puhao izuzetno jak vjetar, a objekti bili većinom s drvenim krovovima, požar se munjevitom brzinom proširio kompletnom čaršijom. Stražmeštar Prica spavao je kada ga je probudio bljesak vatre koji je ulazio kroz prozor. Ustao je i sa četiri hica iz pištolja dao prvi znak za opasnost, koji je probudio

---

[114] *Isto*, 61.
[115] *Isto*.
[116] *Sarajevski list*, br. 128, 31. 5. 1910, 2.
[117] ABiH, ZMF, Präs. BH, 769, 31. Mai 1910. Abschrift eines Telegrammes der Landesregierung in Sarajevo vom 30. Mai 1910.
[118] N. Smajlović, Veliki požar u Visokom, *Avaz*, 11. 11. 2018.

uspavane stanovnike Visokog i upozorio ih na požar koji je plamtio. Visočka jangija [požar] počela je u tri sata ujutro, a svi Visočani su se bacili na gašenje. Nakon nepuna dva i po sata u ispomoć su stigli i sarajevski vatrogasci, a nedugo za njima i 34 vatrogasca iz Zenice, te su nadljudskim naporima požar uspjeli lokalizirati do sedam sati ujutro. Najviše je tada stradala imovina siromašnog stanovništva, izgorio je i veliki broj stoke, kao i robe u dućanima. Po dojavi o požaru, u Visoko su stigli i okružni predstavnici Austro-Ugarske, koji su se odmah organizirali kako bi se čaršija što prije oporavila. Ostalo je zapisano kako je pomoć pristizala sa svih strana, iz Beograda, Cazina, Nevesinja, Rogatice, Sarajeva, Tuzle, a prikupljeno je 32.158 kruna. Visokom su nakon požara pomogli i pojedinci, poput tadašnjeg direktora Vakufa efendije Šerifa Arnautovića, kao i samog kralja Austro-Ugarske Monarhije Franje Josipa I. Materijal za obnovu domova stizao je vozom "ćirom" iz svih dijelova zemlje, ali i šire. Osim materijalne pomoći, Austro-Ugarska je uputila i svoje inženjere, tehničare i majstore, koji su učestvovali u obnovi gradske čaršije. Nakon što su utvrđene razmjere vatrene stihije, u proljeće 1912. pristupilo se obnovi. Zemaljska vlada naredila je da se kuće zidaju od cigle i pokrivaju crijepom, ali da ostanu u duhu tradicionalnog bosanskog graditeljstva. Nakon požara, u obnovi koja je uslijedila Visoko je dobilo konture urbane sredine s mješavinom orijentalnog i zapadnog stila.

BALKANSKI RATOVI 1912–1913. I PUT U PRVI SVJETSKI RAT

Ishod Aneksione krize je ubrzao namjeru balkanskih država da se obračunaju s Osmanskim Carstvom. Nakon dugih diplomatskih pregovora, u proljeće 1912. su zaključeni konačni tajni dogovori, na koje su svoju saglasnost dale Rusija i Francuska, a kasnije je i Italija izrazila spremnost da podrži balkanske države. Najprije je 13. marta 1912. sklopljen ugovor između Srbije i Bugarske, po kojem je trebalo protiv osmanske vojske na jugu voditi ofanzivu, a na sjeveru prema Austro-Ugarskoj biti u defanzivi. Ugovorena je teritorijalna podjela Makedonije i utvrđena sporna zona, a za arbitra je imenovan ruski car Nikola II.[119] Srbija, Bugarska, Grčka i Osmansko Carstvo su 30. septembra 1912. godine proglasili opću mobilizaciju. Crna Gora je 8. oktobra objavila rat Osmanskom Carstvu i otpočela napad na Skadar. Blizina ratnog poprišta i jačina snaga angažiranih u vojnim operacijama izazvale su zabrinutost kod mjerodavnih krugova Monarhije.[120] General Potiorek je 1. oktobra zahtijevao da se kod svih komandi, jedinica i ureda u Bosni i Hercegovini uspostavi ratno stanje. Budući da Carsko kraljevsko Ministarstvo rata nije odgovorilo na taj zahtjev, general Potiorek ga je 3. oktobra obnovio, obrazlažući ga činjenicom da se u susjednim državama pod oružjem nalazilo 230.000 vojnika. Kako su Srbija i Crna Gora već mobilisale ljudstvo i imajući u vidu mogućnost većeg iznenađenja, vojni obziri su zahtijevali hitno proglašenje mobilizacije. General Potiorek je smatrao da Srbija i Crna Gora mogu svoje aktivnosti usmjeriti prema Monarhiji, a u tom je slučaju za provođenje mobilizacije u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji bilo potrebno dvije do tri sedmice. Osim toga, general Potiorek je smatrao da sama politička situacija zahtijeva uvođenje ratnog stanja, naglašavajući da Bosna i Hercegovina mora osjetiti odlučnost Monarhije jer "inače, nemiri mogu biti unijeti spolja".[121] Nakon mobilizacije Srbije i Crne Gore vojni krugovi Monarhi-

[119] Vladimir Dedijer, Južni Slaveni pod Habzburgovcima (1903–1914), u: *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 341.
[120] Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 68.
[121] Wilchelm Deutschmann, *Die militärischen Masnachmen in Österreich-Ungarn während der Balkankriege 1912/13*

je su računali s aktima sabotaže i incidentima na granici. Od najvećeg značaja smatralo se nadgledanje graničnih objekata, željeznica i očuvanje reda i mira. Poduzete su mjere za opću ratnu pripremu, koje su obuhvatile uspostavu ratne pošte, dopunu tvrđavske opreme, izgradnju mostova u potencijalnim pravcima prodora preko granice, reguliranje snabdijevanja, kao i naknade za izdržavanje porodica mobiliziranih vojnih obveznika.[122]

Kako se 1912. godine situacija na Balkanu zaoštrila, monarh Franjo Josip I je 7. decembra odobrio dopunu svih trupa, čime je Carsko-kraljevsko Ministarstvo rata dobilo mogućnost da poveća stanje jedinica XV i XVI korpusa na taj način da je svakom bataljonu dodijeljeno po 50 dodatnih rezervista preko njegovog ratnog stanja. Na zahtjev Potioreka, u Bosni i Hercegovini je formirano pet baterija brdske artiljerije i dvije haubičke baterije, nakon čega su se u zemlji na raspolaganju nalazile 24 baterije brdskih topova i osam baterija poljskih haubica, s ukupno 112 oruđa.[123]

U pismu koje je 21. decembra general Potiorek uputio načelniku Generalštaba Conradu von Hötzendorfu o stanju u bosanskohercegovačkim jedinicama, obavijestio ga je da računa sa mogućnošću da će kod njih, u slučaju sukoba sa Crnom Gorom i Srbijom, biti dezertiranja. Ipak, bio je ubijeđen da će najveći dio vojnika časno vršiti svoju dužnost, protiveći se planovima da budu zamijenjeni jedinicama iz unutrašnjosti Monarhije. Smatrao je da u njih treba vjerovati i strogom disciplinom održavati red, da će časno vršiti dužnost čak i ako jedan mali dio vojnika otpadne.[124] U odgovoru upućenom generalu Potioreku 27. decembra 1912. general Conrad je izrazio svoje principijelno slaganje.[125] Ministar Leon Biliński je 30. decembra 1912. podnio monarhu Franji Josipu I na sankciju zakonski prijedlog o izuzetnim mjerama u Bosni i Hercegovini, koje su predviđale suspendiranje ustavnih odredbi; ograničenje slobodnog kretanja, djelovanje društava i skupova; ograničavajuću odredbu o proizvodnji, prodaji, posjedovanju i nošenju oružja, municije i eksploziva; stavljanje civilnih lica pod vojnu jurisdikciju za djela koja su navedena (25 slučajeva); pooštravanje sudskog kaznenog postupka i ukidanje porote; izvjesna ograničenja u pogledu štampe; ograničenje slanja pismenih i drugih pošiljki; ograničenje i nadzor telegrafskog i telefonskog saobraćaja; zloupotrebu držanja golubova pismonoša.[126] Zbog zaoštravanja Skadarske krize, krajem aprila 1913. godine zemaljski poglavar Potiorek se zalagao za poduzimanje hitnih mjera. U cilju poduzimanja ratnih priprema odlučeno je, uprkos odbijanju austrijske i ugarske vlade, da se pristupi kupovini konja i vučne stoke na području Bosne i Hercegovine i Dalmacije.[127] Svim trupama i uredima na području XV i XVI korpusa naređeno je da zauzmu puno ratno stanje. Istovremeno je predviđeno da će u to vrijeme uslijediti mobilizacija.[128]

(neobjavljena doktorska disertacija), Wien 1965, 20. (dalje: W. Deutschmann, *Die militärischen Masnachmen*)

[122] Karl Schoeller, *Das Mobwesen Oesterreich. Ungarns 1914*, Salzburg 1966, 72–73. (Rukopis u biblioteci Državnog arhiva u Beču).

[123] W. Deutschmann, *Die militärischen Masnachmen*, 27–28.

[124] Staatsarchiv Wien, Kriegsarchiv – Nachlass Potiorek, C, Karton 5, 23.

[125] *Isto*, Konrad – Potioreku, 27. 12. 1912, 29.

[126] Hamdija Kapidžić, Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908–1910), u: Kapidžić, Hamdija, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (članci i rasprave)*, Sarajevo 1968, 45–99.

[127] *Isto*, 21.

[128] Ferdinand Käs, *Versuchs einer zusamengefassten Darstelung der Tätigkeit des österreichisch-ungarisches Generalstabes in der Zeit von 1906. bis 1918. Unter besonderer Berüksichtigung der Aufmarschplanungen und Mobilmachung* (neobjavljena

Na sjednici Zajedničke vlade održanoj 2. maja 1913. diskutiralo se o novonastaloj situaciji i usvojen je zaključak da je rat s Crnom Gorom neizbježan. Odobrena su sredstva za njegovo pripremanje i odluka o sazivu bosanskohercegovačkih rezervista. Ministarski savjet se saglasio sa sazivom prve, druge i treće bosanskohercegovačke rezerve i odobrio 12,9 miliona kruna za kupovinu konja, 5 miliona za opremanje Boke Kotorske i izdržavanje dodatnih konja za april i maj 1913. godine. Nakon što je Ministarski savjet odobrio sredstva za provođenje mobilizacije, monarh je uskoro sazvao bosanskohercegovačke rezerviste, pa je time dostignuto stanje najviše ratne pripravnosti i praktično je provedena mobilizacija.[129] General Potiorek je već 3. maja dao nalog da se objave odredbe o vanrednim mjerama. Obustavljen je rad Sabora, ograničena je sloboda kretanja građana, a nadležnost vojnih sudova proširena je i na građanska lica. Sva vlast je koncentrirana u njegovim rukama.[130] Po okončanju Skadarske krize, ministar Biliński je ocjenjivao da je neposredna konfrontacija sa Srbijom odložena, ali da se Monarhija mora sistematski pripremati za budući veliki rat. U međuvremenu je trebalo, prema Bilińskom, riješiti jugoslavensko pitanje u Monarhiji i uspostaviti sa Srbijom dobrosusjedski odnos. Pri tome je poseban značaj davao privrednom, nacionalnom i političkom uzdizanju Bosne, s ciljem da se parališe privlačna snaga Srbije. U tom smislu je formulirao i skicu jednog programa, koji je većim dijelom sadržavao ideje koje je on i ranije, po izbijanju Balkanskog rata, zastupao. To je bio i glavni razlog za njegovu žurbu da se ukinu vanredne mjere, čemu se posebno protivio Potiorek. Biliński je ocjenjivao da bi njihovo produženje sasvim onemogućilo sprovođenje željene politike i pozvao je Potioreka da zajedno s njim radi na ublažavanju posljedica, pored ostalog i normalnim zakonskim tretmanom srpskih udruženja, što je trebalo da umiri srpske političare.[131] U svom programskom konceptu, formuliranom u pismu Potioreku od 22. maja 1913, ministar Biliński je u prvom redu imao u vidu rješenje vrlo aktuelnog jezičkog pitanja, postepeno zaposjedanje najviših mjesta u zemaljskoj upravi od strane domaćih osoba, reformu državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine u Austro-Ugarskoj tako što bi ona bila s po tri predstavnika predstavljena u austrijskoj i ugarskoj delegaciji, osnivanje Filozofskog fakulteta (s osloncem na Zemaljski muzej i Institut za balkanološka istraživanja) i Pravnog fakulteta u Sarajevu, dok je na privrednom planu predviđao investicije i obligatni otkup kmetova. Potiorek je predložio ministru Bilińskom smjernice Vlade za držanje prema Srbima koje bi se sastojale u sljedećem: benevolentan tretman seoskog stanovništva vodeći maksimalno računa o njegovim ekonomskim interesima, najveći oprez i, gdje je nužno, najveća strogost prema inteligenciji i najmanje preko one mjere koja je mogla izazvati nezadovoljstvo Hrvata i Muslimana zbog bržeg napredovanja u službi većeg procenta Srba. Tadašnji Potiorekov stav bio je da vrhovni princip uprave u zemlji, a naročito u Saboru, treba da bude oslonac na Hrvate i Muslimane, dok je srpsku opoziciju trebalo primiti kao nešto neizbježno.[132]

Potiorek je uskoro konstatirao da su ratna zbivanja u toku Balkanskih ratova ostavila krupne posljedice na političke odnose u Bosni i Hercegovini, produbljujući jaz između srpske i muslimanske politike, u kojima su

---

doktorska disertacija), Wien 1962, 119.

[129] W. Deutschmann, *Die militärischen Masnachmen*, 202.

[130] Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 72.

[131] Dževad Juzbašić – Zijad Šehić, *Lične zabilješke generala Oskara Potioreka o unutrašnjopolitičkoj situaciji u Bosni i Hercegovini*, Građa ANUBiH, knj. XXX, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, Sarajevo 2015, 32.

[132] *Isto*.

glavnu sastavnicu činili agrarni odnosi.[133] Smatrao je da je privlačna snaga Srbije kod bosanskohercegovačkih Srba porasla u velikoj mjeri. Tvrdio je da su ekonomski momenti u seoskom stanovništvu stvorili neprijateljska osjećanja prema Austro-Ugarskoj, a da je kod gradskog stanovništva tu ulogu imalo nacionalno osjećanje, što je vodilo istom rezultatu – nastala je idealizirana predstava velike, moćne i samostalne srpske nacionalne države. Prema njegovoj procjeni, uspjesi Srbije u ratu putem medija i agitacije kod njih su stvorili utisak da je to početak potvrđivanja srpske nacionalne snage koja će se završiti "uspostavom velike srpske države na Balkanu i njenim ujedinjenjem sa svim jugoslavenskim plemenima, pod njenim vođstvom." Kao potvrdu njegovom mišljenju navodio je činjenicu da se u prostoru društva Prosvjeta nalazila karta na kojoj su te težnje bile grafički predstavljene: granice buduće Srbije obuhvatale su i veliki dio južne Ugarske, cijelu Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu... Rezimirajući mišljenja o spoljnopolitičkoj situaciji, Potiorek je tvrdio da je u srpskim krugovima u Bosni i Hercegovini nastupilo velikosrpsko, odnosno neprijateljsko raspoloženje prema Austro-Ugarskoj i da je njihovo pomirenje s pripadnošću njoj u dogledno vrijeme bilo vrlo upitno te da, kao oprezni političar, mora računati s postojećim okolnostima nepremostivog antagonizma. Procjenjujući političke odnose u Bosni i Hercegovini, smatrao je da su ratna zbivanja na Balkanu dovela do preokreta kod bosanskohercegovačkih Muslimana. Poraz Osmanskog Carstva doživljavali su kao katastrofu, osjećali su se usamljenim i napuštenim, plašeći se da će se utopiti u srpstvo i zbog toga su prvi put počeli otvoreno pokazivati simpatije za Monarhiju. Smatrao je da su kod Hrvata postojale velike razlike između držanja onih u zemlji i u Dalmaciji i Hrvatskoj. Procjenjivao je da su Hrvati trenutno bili nezadovoljni, pokazali su izvjesne simpatije za slavensku braću na Balkanu, ali u Bosni i Hercegovini nisu pokazali namjeru da stupe u srpstvo jer bi teritorijalna pripadnost Srbiji za njih značila poraz, pa su zbog toga predstavljali "siguran oslonac politici Monarhije".[134]

VISOKO U PRVOM SVJETSKOM RATU 1914–1918.

SARAJEVSKI ATENTAT 28. JUNA 1914.

Nakon manevara kod Tarčina 26. i 27. juna 1914. u kojima su učestvovale trupe sarajevskog XV i dubrovačkog XVI korpusa, prijestolonasljednik nadvojvoda Franjo Ferdinand je 28. juna, na pravoslavni Vidovdan, stigao u službenu posjetu u Sarajevo. Pored zvaničnika, očekivali su ga atentatori, a nadvojvodino obezbjeđenje bilo je nedovoljno. Bomba koju je bacio Nedeljko Čabrinović nije pogodila cilj, ali je prvi metak Gavrila Principa smrtonosno pogodio nadvojvodu Ferdinanda, a drugi, namijenjen zemaljskom poglavaru generalu

[133] Dževad Juzbašić, Uticaj balkanskih ratova 1912/13 na Bosnu i Hercegovinu i na tretman agrarnog pitanja, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* 13, Sarajevo 2000, 200–207.

[134] Franz Weinwurm, *FZM Oskar Potiorek. Leben und wirken als Chef der Landesregierung für Bosnien und der Herzegowina in Sarajevo 1911–1914* (neobjavljena doktorska disertacija), Wien 1960, 383–386; Dževad Juzbašić, Aneksija Bosne i Hercegovine i problemi donošenja Zemaljskog ustava (Štatuta), u: *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009. Zbornik radova*, Sarajevo 2011, 96.

Potioreku, ubio je njegovu suprugu Sofiju.[135] Na kasnije organizovanom suđenju optuženi Gavrilo Princip, koji je prije četiri godine izašao iz tuzlanske gimnazije i od tada pohađao gimnaziju u Beogradu, izjavio je da se "ne kaje za svoj čin i da nije zločinac, jer je htio samo zlo da odstrani". U društvu u kojem se kretao postao je osvjedočeni srpski nacionalista. Austriju je mrzio jer je držao da "od nje Južnim Slovenima može doći samo zlo". Nadvojvodu Franza Ferdinanda smatrao je "najvećom pogibelji za ideju ujedinjenja Srba i uopće Južnih Slovena pod srpskim vođstvom". Prema njegovom mišljenju, "Srbija je imala misiju da Bosnu i Hercegovinu otrgne od Austrije, pa da tako misli svaki čestiti čovjek". Ta misao potakla ga je da počini atentat.[136] Neposredno nakon ubistva prijestolonasljednika Franza Ferdinanda u Bosni i Hercegovini nastupilo je pravo ratno stanje. U redovima muslimanskog i katoličkog stanovništva atentat je izazvao duboko uznemirenje. Već 28. juna došlo je u večernjim satima do prvih demonstracija, u kojima su učestvovali i oficiri. Narednog dana počeo je pravi mali rat i uništavanje srpskih radnji i stambenih objekata. Tek je proglašenje prijekog suda umirilo demonstrante. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu donijela je 29. juna Objavu o zavođenju prijekog suda za područje gradske općine Sarajevo i kotara sarajevskog. Tom odredbom bila je predviđena smrtna kazna za 12 vrsta zločina: zločin veleizdaje, zločin protiv vojne sile, zločin smetanja javnog mira, zločin ustanka, zločin bune, zločin javnog nasilja za neke slučajeve, zločin umorstva, zločin ubistva, zločin teške ozljede tijela, zločin paleži, zločin razbojstva, zločin davanja pripomoći u nekom od gore spomenutih zločina.[137] Nemiri među srpskim stanovništvom, sabotaže i ometanje saobraćajnih sredstava, kao i mjere muslimanskog i katoličkog stanovništva, zahtijevali su intervencije vojnih trupa. Zemaljski poglavar general Oskar Potiorek poduzeo je odmah mjere koje su omogućile da se mobilizacija provede bez teškoća. Iznimne mjere u Bosni i Hercegovini zavedene su tako da su najprije Zakonskom naredbom Zemaljske vlade od 26. VII 1914. suspendirane pojedine odredbe Zemaljskog statuta koje su se nalazile na snazi od 17. II 1910, što je dalo pravnu osnovu za uvođenje iznimnih mjera na osnovu Zakona o iznimnim mjerama od 5. III 1910. Iznimne mjere su objavljene u više naredbi Zemaljske vlade.[138] Nakon nereda i progona srpskog stanovništva reisul-ulema Mehmed Džemaludin Čaušević uputio je Muslimanima poslanicu u kojoj ih je opominjao na "red i mir i čuvanje dobara svojih sugrađana" zahtijevajući da se "suzdrže od svih Bogu mrskih djela".[139]

---

[135] Zijad Šehić, Sarajevski atentat 28. juni 1914. Dan koji je promijenio svijet, u: Preljević, Vahidin – Ruthner, Clemens, *Sarajevski dugi pucnji 1914. Događaj. Narativ. Pamćenje* (uredili:), Zenica 2015, 80.

[136] Zijad Šehić, Atentat, mobilizacija, rat, *Prilozi* 34, Sarajevo 2005, 23–38.

[137] *Sarajevski list*, br. 131, 29. 6. 1914, 1.

[138] Armee-Verordnungs-Blatt, Normalien, 19. 7. 1914, Nr 41, Wien 1914. Danom objave naloženo je za cijelu zemlju: "Oružnički listovi objavom ove odredbe gube važnost i svi vlasnici oružja dužni su u roku od 8 dana da ga prijave nadležnom organu sigurnosti. Oni koji su posjedovali eksploziv morali su u roku od 24 sata da ga prijave političkim organima. Za neizvršavanje ove odredbe bila je predviđena kazna do 2.000 kruna i pokretanje postupka pred vojnim sudom. Kažnjive djelatnosti za koje je postupak vođen pred vojnim sudom bili su izdaja, uvreda cara, uvreda članova carske porodice, ometanje javnog reda i mira, ustanak, pobuna i nasilništvo, širenje glasina. Prodaja i rasturanje periodične štampe ograničeno je u vremenu od 12 sati do 21 sat. Sve publikacije iz Srbije i Crne Gore su zabranjene."

[139] *Sarajevski list*, br. 137, 4. 7. 1914, 3.

RATNA PRIVREDA. ZAKON O RATNOM PODAVANJU

Izbijanje Prvog svjetskog rata izazvalo je u Monarhiji potrebu prelaska privrede na ratnu, koja je uključivala više elemenata planske privrede i faktore prinudnih mjera, povezane sa militarizacijom privrednih pogona i radnim odnosima. Zbog slabe ekonomske baze pokazalo se da Monarhija nije bila spremna za rat, što se vidjelo već u prvoj ratnoj godini, kada je snabdijevanje bilo katastrofalno. I prije izbijanja rata bili su prisutni znakovi privredne krize, koja se izbijanjem rata i prelaskom s civilne na ratnu proizvodnju još više pogoršala. Analogno kao i u obje polovine Monarhije, za Bosnu i Hercegovinu je 29. jula 1914. proglašen Zakon o ratnom podavanju. Neposredno susjedstvo Bosne i Hercegovine sa frontom prvih vojnih operacija u ratu uvjetovalo je s jedne strane povećane zahtjeve za ratnim doprinosom, a sa druge strane povišene privredne mjere.[140] Za posebna ratna podavanja važno mjesto su zauzimale obaveze na gradnji i popravci puteva, željeznica, telegrafskih i telefonskih linija, radovi na izgradnji utvrđenja i opremanju utvrđenih mjesta, kao i radovi na snabdijevanju vojske ukoliko potrebe nisu mogle biti pokrivene dobrovoljcima, bosanskohercegovačkim neaktivnim vojnim obveznicima, koji se vode u evidenciji i raspoređeni su da u slučaju mobilizacije služe za izvođenje radova, a mogle su također biti pozvane civilne osobe.[141] Svojom proizvodnjom Bosna i Hercegovina ni u mirno doba nije mogla zadovoljiti potrebe za žitaricama, tako da je svake godine velika količina morala bila uvezena. Saznanje da će rat dugo trajati primoralo je nadležne organe da poduzmu brojne mjere za racionalno trošenje postojećih zaliha i osiguranje snabdijevanja stanovništva. Posebna pažnja bila je posvećena proljetnoj sjetvi 1915. godine u koju su se trebali uključiti sigurnosni organi u zemlji – žandarmerija, *Schutzkorps*, veterani, šumari i svi općinski organi. Također, na sjetvi su trebale učestvovati izbjeglice, koje su primale pomoć za izdržavanje iz zemaljskih sredstava.[142] U nedostatku poljoprivredne radne snage za obavljanje sjetve bili su angažirani i ratni zarobljenici, koje su raspoređivali nadležni kotarski i okružni sudovi. Pored toga, bilo je dozvoljeno angažovanje školske djece kod lakših poljoprivrednih radova, a nadgledanje i kontrola tih mjera bila je povjerena nastavnom osoblju.[143] Da bi spriječila haos u snabdijevanju stanovništva u Bosni i Hercegovini, Zemaljska vlada je još 3. augusta 1914. godine donijela Zakon o racioniranom snabdijevanju neophodnim živežnim namirnicama. Rekvirirane su sve zalihe hrane, a izvoz iz Bosne i Hercegovine je zabranjen bez posebne dozvole vlasti.[144] Radi efikasnije kontrole kretanja cijena i snabdijevanja stanovništva, Zemaljska vlada je zakonom od 7. decembra 1914. godine bila ovlaštena da zbog izvanrednih prilika uzrokovanih ratom poduzme posebne mjere u oblasti privrede.[145] Zakonom od 29. marta 1915. godine uređen je promet žitom i mlinskim proizvodima. Utvrđena je mjesečna količina po glavi stanovnika i to 7,2 kg brašna ili 9

---

[140] ABiH, ZMF, Präs. BH 995/ex 1914.

[141] *Isto*. Eidesformel für die bei der komissionellen Abschäzung der für der Transportdienstgeeignetbefundenen Pferde (Tragtiere) und Wagen intervenierenden Sachverständigen, Beilage I, § 19, 159.

[142] Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 114.

[143] *Isto*, 115.

[144] Zakon kojim se izdaju odredbe o opskrbljivanju pučanstva najosnovnijim namirnicama, dok traju izvanredne prilike nastale po ratnom stanju, *Glasnik Zakona i naredbi za Bosnu i Hercegovinu, 1914*, br. 76, 3. 8. 1914, 363.

[145] Zakon kojim se Zemaljska vlada ovlašćuje da zbog vanrednih prilika uzrokovanih ratom naredi što treba na privrednom polju, *Glasnik Zakona i naredbi za Bosnu i Hercegovinu, 1914*, br. 167, 7. 12. 1914, 589.

kg žita, što je dnevno iznosilo 250 g brašna ili 300 g žita po osobi.[146] Usljed teškoća u snabdijevanju uzrokovanih ratnim operacijama, ni tako umanjene količine namirnica stanovništvo nije dobijalo redovno. U skladu sa Zakonom od 29. marta 1915. o aprovizaciji stanovništva, 15. aprila formiran je Ured Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine za promet žitom, sa sjedištem u Sarajevu, koji je imao zadatak da ustanovi postojeće zalihe žita i omogući nesmetano snabdijevanje stanovništva žitom i mlivom. Svi izvršni organi vlasti u zemlji bili su dužni da izvršavaju odredbe i rekvizicije koje im se u tom pravcu izdaju.[147] Zakon od 26. maja 1915. godine stavio je van slobodne trgovine žito i mlinske proizvode od žita. Svi koji su posjedovali takve zalihe morali su ih sačuvati, dok ih ne potroše ili prodaju na dopušten način ili se eksproprišu ili konfiskuju. Također je umanjena kvota od 250 g brašna na 200 g dnevno, odnosno 1400 g sedmično.[148] Budući da se stanje snabdijevanja stanovništva stalno pogoršavalo, Zemaljska vlada, nezadovoljna radom Ureda za promet žitom, formirala je krajem 1915. godine Zavod za promet namirnicama, s kojim je sjedinjen Ured. Zadatak mu je bio da pronalazi zalihe životnih namirnica i da ih ravnomjerno raspoređuje na području cijele Bosne i Hercegovine.[149] Prvo maksimiranje cijena Zemaljska vlada je poduzela početkom 1915. godine. Na osnovu Naredbe od 21. februara 1915. godine određene su maksimalne cijene žita.[150] Već krajem 1915. godine vlada Bosne i Hercegovine je donijela novu Naredbu, kojom je povećana cijena brašna.[151] Radi smanjenja njegove potrošnje, vlasti su zabranile prodaju i upotrebu čistog brašna. Krušno brašno moralo je u određenom omjeru biti pomiješano sa brašnom iz zobi, kukuruza, krompira ili ječma. Istovremeno je bilo zabranjeno upotrebljavati kao krmu raženo, pšenično i ječmeno brašno pogodno za pravljenje kruha.[152] Da bi se snabdijevanje stanovništva u izvjesnoj mjeri normaliziralo, uvedene su zvanične iskaznice za potrošnju kruha i mliva, tzv. "krušne karte".[153]

Oko jedne šestine teritorije zemlje nalazilo se u području neposrednih ratnih operacija, dok je veliki dio uzet u obzir kao polazište vojnih operacija i etapni prostor.[154] Naredbu o ratnom podavanju, ukoliko nije bila direktno usmjerena na općine (gradonačelnike, seoske predstojnike ili njihove zastupnike), Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine upućivala je okruzima, kotarima i, na kraju, obveznicima ratnog podavanja. U slučaju odbijanja ili neizvršavanja obaveza politički organi, odnosno općine, bile su dužne da provedu podavanja primjenom prinudnih mjera, pri čemu su u obzir uzete i vojne asistencije. Politički organi su za ratno podavanje

---

[146] Zakon kojim se uređuje promet žitom i mlinskim proizvodima, *Glasnik Zakona i naredbi za Bosnu i Hercegovinu, 1915*, br. 32, 29. 3. 1915, 81.

[147] *Isto*, 86.

[148] Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu kojom se općenito uređuje trošenje žita i mlinskih proizvoda, *Glasnik Zakona i naredbi za Bosnu i Hercegovinu, 1915*, br. 50, 26. 5. 1915, 121.

[149] Naredba Zemaljske vlade kojom se osniva Zavod Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu za promet životnim namirnicama, *Glasnik Zakona i naredbi za Bosnu i Hercegovinu, 1915*, br. 128, 3. 12 1915, 291.

[150] *Isto*. Naredba Zemaljske vlade kojom se određuje maksimalna cijena žitu i brašnu, *Glasnik Zakona i naredbi za Bosnu i Hercegovinu, 1915*, br. 10, 21. 2. 1915, 21.

[151] Naredba Zemaljske vlade od 31. 5. 1915, *Glasnik Zakona i naredbi za Bosnu i Hercegovinu, 1915*, br. 95, 138.

[152] Naredba Zemaljske vlade o proizvodnji i prometu hljeba i peciva, *Glasnik Zakona i naredbi za Bosnu i Hercegovinu, 1915*, br. 84, 3. 8. 1915, 163.

[153] Naredba Zemaljske vlade od 20. IV 1915. o uvođenju zvaničnih iskaznica za potrošak hljeba i mliva, *Glasnik Zakona i naredbi za Bosnu i Hercegovinu, 1915*, br. 38, 91.

[154] ABIH, ZMF, Präs. BH 995/ex 1914.

imenovali posebne komesare, koji su bili ovlašteni da poduzmu najhitnije mjere i da pri povećanom obimu podavanja na lice mjesta upute organe koji trebaju djelovati u dogovoru sa vojnim predstavnikom.[155]

Ratna podavanja od vojnih organa, komandi, trupa ili vojnih ureda morala su biti brza i povjerljiva, za dijelove armije u tranzitu i za osiguranje snabdijevanja i smještaja, što je zahtijevano od komandi ili nadležnih osoba. Odnosila su se na ličnu službu, stavljanje na raspolaganje vozila te vučne i tegleće stoke i posluge, smještaja, snabdijevanja transportnih sredstava i pogonskih uređaja, radne snage, radne opreme i alata, ustupanje zgrada, zemljišta i drugih nepokretnih objekata, zbrinjavanje bolesnih osoba, stoke, erarnog vlasništva i podavanja za ratne zarobljenike.[156]

Kod ispunjavanja obaveze snabdijevanja vojske trebalo je osigurati propisanu količinu hrane.[157] Od obaveze ratnih podavanja neodložno su se morali osloboditi duševno i tjelesno nesposobne osobe, državni činovnici i predstojnici, načelnici, knezovi, muhtari, glavari, osobe oslobođene prema § 27. Vojnog zakona za Bosnu i Hercegovinu, kao i osobe predviđene da vrše "dušebrižničku" službu. Od ratnih podavanja oslobođeni su samostalni poduzetnici, fabrikanti, zanatlije, kao i oni čije bi angažovanje ugrozilo egzistenciju njihovih porodica.[158]

Ratna razaranja na području vojnih operacija, vojne mobilizacije, izbjeglištvo, evakuacije i internacije izazvali su velike poremećaje u privredi zemlje. Proizvodnja u većini industrijskih preduzeća i rudnika nije dostizala predratnu, a u mnogim slučajevima je bila prepolovljena ili potpuno prekinuta. Usljed nedostatka radne snage tokom rata poljoprivredna proizvodnja je organizirana na principu prinudnih moba. Agrarni prinosi su brzo opadali, tako da su u toku 1916. bili gotovo dvostruko manji nego 1914. godine. Ratne kontribucije i pomanjkanje hrane uvjetovali su prekomjerno klanje stoke i brzo nazadovanje stočarstva. Rat je posebno pogađao siromašne slojeve stanovništva. Angažovanjem radno sposobnog stanovništva za ratne potrebe privreda je ostala bez radne snage, pa su militarizirana preduzeća sve više zapošljavala žene i djecu, a tokom 1915. i 1916. godine i ratne zarobljenike te povojničene radnike koji su popunjavali radna mjesta u rudarstvu, metalurgiji i na sječi drveta.[159]

Za provođenje proljetne sjetve posebno važnu ulogu je dobila žandarmerija, kojoj su date smjernice za način njenog provođenja. Oranje i sjetvu je trebalo provoditi mobom, pa je u svakom naselju sva radno sposobna muška i ženska radna snaga trebala pomagati. Kod ovih radova je trebalo angažovati izbjeglice, a kod kuće

---

[155] *Isto*, § 9, 141.

[156] *Isto*, § 11, 142.

[157] *Isto*. Eidesformel für die bei der komissionellen Abschäzung der für der Transportdienst geeignet befundenen Pferde (Tragtiere) und Wagen intervenierenden Sachverständigen, Beilage I, § 19, 159. Dnevno je trebalo osigurati po osobi 700 gr hljeba, 30–50 cl koncentrata supe, 400 gr govedine ili 500 gr svježeg svinjskog, ovčijeg, kozijeg ili telećeg mesa ili 400 gr posoljenog ili 330 gr dimljenog mesa ili 200 gr salame ili kobasica, 140 gr riže, pšenični griz, mahunarke ili 300 gr rotkve, špinata ili 1.000 gr krompira, 30 gr soli, 0,5 gr bibera ili paprike, 2 cl esencije, 5 gr luka, 36 cl kafe ili 25 gr kafe u zrnu ili 40 gr ekstrakta ruskog čaja od 3 gr čaja i 25 gr šećera i 4 cl ruma ili 25 gr kakaa i 25 gr šećera i 1/2 l vina, 3/4 l piva, 1 dl rakije prepečenice ili 1 dl ruma ili konjaka. U nedostatku potrebnih artikala trebalo je izvršiti zamjenu na taj način da se pola porcije hljeba nadomjesti sa 200 gr govedine ili 200 gr povrća, a porcija mesa sa 250 gr sira ili 12 kokošijih jaja, porcija povrća sa 100 gr govedine, svinjetine ili ovčetine.

[158] *Isto*, 149–150.

[159] Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu XIX i XX stoljeća*, Sarajevo 1991, 70.

je mogla ostati samo nužna ženska radna snaga. U svakom mjestu se trebalo postarati da se osigura dovoljno sjemena za sjetvu. Nije se smjelo dogoditi da zbog njegovog nedostatka zemljište ostane neobrađeno, pa su poljoprivrednici jednog mjesta bili dužni pomagati drugima, a ustupljeno sjeme je moralo biti vraćeno nakon žetve. Oprema potrebna za sjetvu (plugovi, drljače itd.) morala je biti u dobrom radnom stanju, pa je sve potrebne popravke trebalo izvršiti prije sjetve. Ni pod kojim uvjetima nije bilo dozvoljeno vođenje radne stoke na ispašu prije potpuno obavljene sjetve. Na poljoprivrednim jedinicama čiji su muški članovi mobilizirani nije smio ostati neobrađen nijedan dio. Takvo su zemljište naselja trebala zajednički obraditi, u krajnjem slučaju i prinudno. Na raspolaganje stavljena tegleća stoka kao i radna snaga i radno vrijeme trebali su biti maksimalno iskorišteni. U svakom naselju trebalo je sve radno sposobne muškarce, žene i djecu sa raspoloživom stokom i opremom staviti na raspolaganje, da bi od ranih jutarnjih sati do kasno uvečer obavljali sjetvu dok posao ne bude završen u određenom rejonu. Ukoliko bi se pojavio višak radne snage, on je dodjeljivan na ispomoć susjednim oblastima.[160]

U nedostatku poljoprivredne radne snage za obavljanje sjetve bilo je dozvoljeno angažovanje školske djece kod lakših poljoprivrednih radova, a nadgledanje i kontrola ovih mjera povjerena je nastavnom osoblju. Također, bilo je poželjno da se kod obavljanja poljskih radova angažuju ženske osobe među muslimanskim izbjeglicama (žene i odrasle djevojke). Nižim organima posebno je skrenuta pažnja da intenzivno angažovanje ovih kategorija izbjeglica ne vrše prisilno, nego da se provede na odgovarajući način, budući da je to prvi slučaj pojave muslimanki u javnom životu. Ove odredbe uprave su naišle kod reisul-uleme na puno razumijevanje, pa ih je on snažno podržao pozivajući ove kategorije stanovništva. Isto tako, na preporuku Carsko-kraljevskog Ministarstva rata, od nadležnih vojnih komandi, dijelom i na zahtjev političkih organa, vojnicima su u odjeljenjima po 20 osoba odobravana odsustva za obavljanje sjetve.[161]

U proljeće i ljeto 1915. godine izbjeglice, među kojima su bili i žene i djeca, našle su dodatni izvor prihoda u poljoprivrednim radovima. Na inicijativu reisul-uleme širom zemlje su organizovana prikupljanja sredstava za zbrinjavanje izbjeglica, što je donijelo prihod od 35.000 kruna. U isti fond monarh Franjo Josip je uplatio iznos od 10.000 kruna. Uprkos teškoćama, prilagođavajući se odnosima u zemlji, izbjeglicama se uspio osigurati smještaj i izdržavanje u toku zime. Uspješne operacije u Srbiji i Crnoj Gori krajem 1915. godine stavile su u izgled konačni povratak svih izbjeglica, pa su počele pripreme.[162]

ZBRINJAVANJE RATNIH IZBJEGLICA I EVAKUIRANOG STANOVNIŠTVA 1914–1915.

Nakon što su južne i istočne granične oblasti zemlje postale neposredno poprište ratnih operacija, veliki dio stanovništva morao je napustiti svoje domove, dok je, s druge strane, dio morao biti vojno evakuiran. Na taj način problem izbjeglica je postao aktuelan neposredno nakon izbijanja rata. S obzirom na male prihvatne mogućnosti u zemlji, kao i specifične socijalne, konfesionalne i privredne odnose, pokušaj rješavanja tog problema naišao je na veće probleme nego u Austriji i u Ugarskoj. Izbjeglički pokret započeo je krajem augusta

[160] *Isto*, 84–86.
[161] ABIH, ZMF, 1915, 8.820. Wirtschaftliche Massnahmen..., 91.
[162] *Isto*, 146–147.

1914. godine, kada su se povlačile austrougarske jedinice iz Sandžaka, kojima se pridružilo i 9.000 muslimana sa ženama i djecom. Kad je krenuo talas izbjeglica iz Sandžaka, general Potiorek je smatrao da bi bilo najbolje odmah na granici uključiti sve vojno sposobne muškarce u vojne jedinice.[163]

Muslimansko stanovništvo iz Sandžaka masovno je bježalo sa stokom prema Bosni kako bi se spasilo od osvete Crnogoraca. Carsko-kraljevsko Ministarstvo rata naredilo je da se prema izbjeglicama postupi isto kao i 1912. godine.[164] Ured za nadgledanje rata smatrao je da izbjeglice iz Sandžaka treba smjestiti u unutrašnjost zemlje, uz poduzimanje oštrih sanitarnih pretraga da bi se spriječilo izbijanje zaraze.[165]

Istovremeno je započeo bijeg muslimana iz graničnih oblasti kotara Višegrad, Čajniče i Foča, koji je prouzrokovao iseljavanje iz susjednog kotara Rogatica. Jedno iseljavanje je davalo impuls za drugo, tako da je broj isključivo muslimanskih izbjeglica stalno rastao. Izbjeglice su prikupljane u Alipašinom mostu, odakle su trebale biti transportirane u sigurna mjesta u unutrašnjosti.[166]

Pod rukovodstvom reisul-uleme Čauševića pokrenuta je akcija za prikupljanje pomoći za izbjeglice, koja je donijela sredstva u iznosu od 61.687 kruna i 84 helera. Veće priloge dali su monarh Franjo Josip i ministar Leon Biliński, po 10.000 kruna, dok su ostali prilozi uglavnom bili rezultat aktivnosti reisul-uleme Čauševića. Budući da su izbjeglice snabdijevane iz zemaljskih sredstava, prihodi fonda su korišteni za poboljšanje njihovog položaja, za kupovinu odjeće i obuće, hrane, *Nestleova* brašna za ishranu djece... Te neophodne namirnice kupovao je izbjeglički ured Zemaljske vlade, kao i po njegovom nalogu kotarski uredi, na čijem su području izbjeglice bile smještene.[167]

Nakon provedene operacije čišćenja kotara Srebrenica i Vlasenica od srbijanskih jedinica omogućen je povratak izbjeglica, te se, i zbog smrtnih slučajeva među njima, njihov ukupan broj smanjio na 42.218.[168] U ljeto 1915. izvan svog ranijeg mjesta boravka nalazilo se 104.000 izbjeglica. Takvo stanje je potrajalo sve do jeseni 1915. godine, kada je nakon uspješne ofanzive u Srbiji stvorena mogućnost za njihov povratak.

Troškovi izdržavanja izbjeglica u prosjeku su iznosili mjesečno 6 kruna i 18 helera po osobi, odnosno 20,6 helera dnevno. Kao maksimalna tarifa za odrasle osobe u gradovima je propisan iznos od 60 helera, a za djecu ispod 10 godina iznos od 30 helera. Na selima je maksimalni iznos za odrasle osobe utvrđen na 40, a za djecu ispod 10 godina starosti na 20 helera. Tome da su se izbjeglice mogle izdržavati s ovim malim sredstvima doprinijela je činjenica da su raspolagali izvjesnom količinom vlastitog novca, da su naišli na podršku domaćeg stanovništva te da je na selima hrana u početku bila mnogo jeftinija. Budući da mjesno stanovništvo

---

[163] Kriegsarchiv Wien (dalje: KA-W), Nachlas Potiorek, Karton 5, 48. Dienstzettel, 10. 8. 1914.
[164] *Isto*, 52 d, 30. 8. 1914.
[165] *Isto*, 52 f, 1. 9. 1914.
[166] Galib Šljivo, Raspoloženje naroda Bosne i Hercegovine prema austrougarskoj politici i austrougarske političke protivmjere, u: *Zbornik radova s Međunarodnog naučnog skupa Veleizdajnički procesi u Banjaluci 1915–1916, održanog 25–27. septembra 1986. godine u Banjaluci*, Banja Luka 1987, 134–135. U Visokom i Fojnici bilo je smješteno 2.600 izbjeglica.
[167] *Sarajevski list*, br. 39, 28. 2. 1917, 2.
[168] Bericht... 1914–1916, 142.

nije imalo pravo na pomoć, sredstva su ostala u navedenim granicama.[169] Krajem novembra 1915. godine veliki dio evakuisanih iz utvrđenih mjesta mogao se vratiti kućama, za šta nisu bili potrebni posebni uvjeti.[170]

Uprkos ratnim zbivanjima, u Visokom je i dalje bio organiziran poslovni život. Brojne ranije registrovane firme i dalje su poslovale, pa su za tu godinu navedeni sljedeće firme i njihovi vlasnici: Hadži Abdul Ahmetović; Mićo Aslivar; trgovac stokom Suljo Bešlagić; trgovac staklom Danon Heskija Josef; braća Dimšići; Društvo Simo i Risto Dimšić; Rista Dimšić, pekar; h. Mehmed Džonlagić; ciglana Elias A. Kajon & Co.; firma Elias A. Kajon i sin, Leopold Heim; Mustafa Hadžiibrahimović; Vejsil Hadžiomerović; Jan Halla, apotekar; Hasan Handžić; trgovci kožom Mustafa i Ibrahim Handžić; Mehmed Hodžić; Mišo Israel; Sara Kabiljo; Dervišaga Karamehić; Mujaga Karamehić; Osman Karavdić; h. Salih Kazija, trgovac kožom; Jovo Kokoruš, trgovac kožom; Jevrem Lazarević, gostioničar; Miloš Lazarević; Avdo Limo; Dane Maestro; Josef Maestro; Hasan Maletović; Ćamil Hadžimehanović; Risto Mitrović; Jakob S. Montiljo; Avdo Mulagić; Hadži Alija; Hadži Avdija i Salih Oruč. Prodavnicu mješovite robe imao je Abraham Lazo Papo dok je Damjan Plavšić vodio trgovinu špiritusom.

Prema podacima koji su sadržani u *Bosanskom glasniku* 1917. godine načelnik općine je bio Mehmed ef. H. Omerović, a podnačelnik Dionisije Plavšić. Zastupnici Gradskog vijeća su bili h. Jusufaga Kazija, Feliks Sokić, Ibrahim Handžić, Salihaga Šehović, Husein-ef. Kadić, Elišan Kabiljo. Bilježnik u Gradskom vijeću bio je Muhamed-ef. Ahić. U gradu je bio hotel Ane Bigelić, sa 3 sobe za goste. U gradu je radio ljekar Jan Kubat, a apoteku je vodio Filip Bohaček. Finansije grada iznosile su 201.000 K. Od toga je za sanitetske mjere izdvojeno 4.756 K, a za školstvo 8.320 K. Navodeći registrovane firme izdvojene su one koje su imale najbolje rezultate u poslovanju. To su bile trgovine kolonijalnom robom Leopolda Scheibera, h. Saliha Oruča i Salihage Šehovića. Trgovinu žitom imali su h. Vejsil Omerović, Damjan Plavšić, braća Mulagić, Vehab-ef. Hadžiahmetović i braća Mitrović. Osim toga radnje su imali i Damjan i Dionisije Plavšić, Miloš i Jevrem Lazarević i Simon Papo. U Visokom su te godine djelovale i mnoge trgovine.

U Prvom svjetskom ratu Bosna i Hercegovina je dala brojne vojne jedinice čija je borbena vrijednost na gotovo svim ratištima postala legendarna. Na frontovima Austrije, na Soči, u Tirolu, u Rusiji, u Srbiji, Crnoj Gori i Albaniji, pripadnici tih jedinica svuda su bili prvi među prvima, najhrabriji među hrabrima, predstavljajući primjer idealnog vojnika.

Nakon provedene mobilizacije 1914. godine bosanskohercegovački vojni obveznici raspoređivani su u sastav četiri bosanskohercegovačka puka i jednog bosanskohercegovačkog lovačkog bataljona. U novembru 1914. godine komanda balkanskih oružanih snaga formirala je od prekobrojnog ljudstva mobiliziranog u Bosni i Hercegovini tvrđavske pješadijske bataljone br. I i II. U martu 1915. godine od mobiliziranih vojnih obveznika obrazovani su tvrđavski pješadijski bataljoni br. III–VII, dok su do marta 1916. godine obrazovana još 2 (br. VII i IX).[171] Nakon proglašenja rata, bosanskohercegovačke jedinice, četiri pješadijska puka i jedan lovački bataljon iz mirnodopskih garnizona upućeni su na front. Usljed događanja koja su prethodila ratu, ne-

[169] *Isto*, 144.

[170] Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 120.

[171] Franek Fritz, *Die Entwicklung der öst.-ung. Wehrmacht in den ersten zwei Kriegsjahren*, Österreich-Ungarns letzter Krieg Erg Heft b5, Wien 1933, 122.

povjerljivi vojni obveznici, gotovo isključivo pravoslavci, nakon mobilizacije svrstani su u nenaoružane vojne odrede i upućeni u unutrašnjost Monarhije. Naredbom Vrhovne vojne komande od 3. augusta 1914. ove jedinice upućene su na radove na opremanju utvrđenih mjesta na Dunavu, popravak ulica, puteva, izgradnju baraka za smještaj i slično.[172] U augustu 1915. na jugozapadnom frontu iz dva rezervna bosanskohercegovačka puka formirani su bosanskohercegovački lovački bataljoni br. II i III, sa po četiri ratne čete i jednim mitraljeskim odjeljenjem sa 2 oruđa.[173]

Najveći broj vojnih obveznika iz Visokog u toku Prvog svjetskog rata bio je raspoređen u prvi i peti pješadijski puk, kao i u sastav I i V pješadijskog lovačkog bataljona. U vojnim operacijama na Balkanskom frontu 1914. godine od bosanskohercegovačkih jedinica učestvovala su tri bataljona bosanskohercegovačkih pukova, koji su se nalazili u sastavu 48. divizije.[174] Od početka rata 1914. do februara 1915. godine 1. bosanskohercegovački pješadijski puk sa tri bataljona (I, II, IV) nalazio se u sastavu 25. pješadijske divizije. Jedinice I bataljona već su 15. augusta 1914. godine stupile na tlo Galicije i dan kasnije stigle u Jarosław, gdje su uključene u sastav 4. Auffenbergove armije. Do kraja 1914. godine 1. bosanskohercegovački puk učestvovao je u borbama koje su vođene od 26. augusta do 2. septembra kod Komarówa, u borbama kod Rava-Ruske od 6. do 11. septembra, a zatim u prodoru preko rijeke Sane od 14. do 17. septembra. Početkom novembra 1914. godine 1. bosanskohercegovački puk premješten je u područje sjeverno od Krakówa, gdje je od 16. do 25. novembra 1914. godine učestvovao u borbama, a od 15. do 18. decembra u potjerama za Rusima nakon Bitke kod Limanowa-Łapanówa, sjeverno od Visle. Od 20. do 31. decembra 1914. godine 1. bosanskohercegovački puk je učestvovao u borbama na Nidi.[175]

Italija je 3. maja 1915. godine istupila iz Trojnog saveza, a 23. maja objavila rat Austro-Ugarskoj.[176] Italijansko ratište je na austrougarskoj teritoriji obuhvatalo Tirol, Korušku, Kranjsku i Primorje, a na italijanskoj dio Lombardije, Veneciju i Furlaniju, tako da su ga sačinjavala dva fronta bojišta – Alpski i Sočanski. Jezgro austrougarske odbrane u Tirolu činila je tvrđava Trento. Ratne operacije, uglavnom lokalnog značaja, počele su noću 23/24. maja 1915. godine. Italijanske trupe su zauzele dio teritorija pred austrougarskom glavnom odbrambenom linijom. Ofanziva italijanske vojske počela je mjesec dana kasnije ofanzivom 2. i 3. armije u pravcu Gorice i visoravni Doberdoba, čime je došlo do prve od dvanaest Sočanskih bitaka.[177]

Tri bataljona 1. bosanskohercegovačkog puka (I, II, IV) od početka februara 1915. nalazili su se u sastavu 9. pješadijske divizije, raspoređene na istočnom ratištu, gdje je ostala do oktobra 1917, kada je premještena na Italijanski front. U toku februara učestvovali su u prvoj i drugoj ofanzivi u Karpatima, od maja su raspoređeni na Dnjestar, a od 26. augusta do 6. septembra učestvovali su u ofanzivi u istočnoj Galiciji. Nakon toga,

[172] *Isto*, 123.
[173] *Isto*.
[174] *Isto*, 132.
[175] *Isto*, 133–134.
[176] Petar Tomac, *Prvi svetski rat*, Beograd 1969, 245–247.
[177] *Isto*.

1. bosanskohercegovački puk je učestvovao u borbama na Seretu od 6. do 12. septembra i na Stripi 14. septembra 1915. godine.[178]

U toku 1915. godine 1. bosanskohercegovački lovački bataljon se, od marta do aprila, nalazio u sastavu 62. pješadijske divizije. Od 1. do 10. juna učestvovao je u drugoj bici kod Kraśnika, a krajem jula u operacijama za zauzimanje Lublina. Zatim je od 2. do 4. augusta 1915. učestvovao u borbama između Visle i Buga, od 5. do 8. kod Lubatova, a od 8. do 11. augusta u borbama kod Ostrave. Nakon toga raspoređen je u sastav 1. armije. Od 19. do 26. augusta učestvovao je u prodoru preko Kowela, od 26. augusta do 13. septembra u ofanzivi u Volhyniji, a od 13. do 24. septembra u defanzivnim operacijama nakon prodora ruskih snaga na Lutsk. Od 23. do 28. septembra učestvovao je u drugoj ofanzivi na Równo, a zatim je prebačen na Balkanski front, gdje je od 29. septembra do 5. oktobra učestvovao u prodoru na Srbiju sa sjevera, a od 8. oktobra u prelazu preko Drine. Od 31. oktobra do 6. novembra učestvovao je u prodoru u srednju Srbiju. Od sredine novembra 1915. do marta 1916. godine raspoređen je u sastav 25. pješadijske divizije, bez vođenja većih vojnih aktivnosti.[179] Bosanskohercegovačke jedinice su na Italijanskom frontu stekle naziv elitnih jedinica austrougarske armije. Kad je trebalo izvršiti prodor, povratiti izgubljene položaje, taj zadatak je povjeravan njima jer se znalo da će ga oni izvršiti bez pogovora. O njima su se u medijima množile legende, a niko nije znao o pravim patnjama koje su podnosili na frontu.[180]

Za vrijeme ruske ofanzive na Istočnom frontu 1. bosanskohercegovački puk pretrpio je velike gubitke 30. juna i 1. jula 1917. godine. Ujutro, 29. juna, počela je snažna ruska artiljerijska paljba, koja je sa kraćim prekidima trajala do 1. jula. Pokušavajući da se spoji sa II bataljonom 1. bh. puka, IV bataljon je izvršio prodor do ivice šume kod Koniuchyja, gdje je trebao zadržati položaje dok njemački 173. puk izvrši protunapad jugozapadno. Budući da je napad njemačkog puka kasnio, Rusi su uspjeli u potpunosti opkoliti 1. bosanskohercegovački puk. Napad Rusa u ranim jutarnjim satima izazvao je velike gubitke. Nakon katastrofe ostaci puka su prikupljeni kod Rude Brodske. Vrijeme do 20. septembra iskorišteno je da se puk popuni novim ljudstvom koje je odmah uvježbavano. Između 20. i 23. septembra puk, raspoređen na italijansko ratište, prebačen je preko Stryija, Miskolca, Budimpešte, duž Balatona do Škabrijela, gdje je raspoređen kao rezerva. Dva dana kasnije je upućen u dolinu Vipave, a zatim na Banjški plato.[181]

U austrougarskoj Vrhovnoj komandi pojavila se ideja da se iz krize može izaći jedino ofanzivnim djelovanjima. Prema planu Vojne komande 14. armije, namjera je bila odbaciti italijanske snage do iza Tagliamenta. U ostvarenju zacrtanog plana 1. bh. puk, koji se nalazio u okviru 50. pješadijske divizije u čijem sastavu su se nalazile raspoređene tri brdske brigade u oblasti Mrzlog vrha, trebao je odbaciti italijanske snage sjeverno od Soče, a daljnjim prodorom na njenu južnu obalu omogućiti prodor 12. pješadijske divizije u pravcu planine Mangart. U sastavu 50. pješadijske divizije 1. bosanskohercegovački puk izvršio je prodor u pravcu Volarja, gdje su na tri mjesta probili italijanske položaje i prodrli duboko u pozadinu njihovih jedinica. Tog dana, u

[178] Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 145.
[179] *Isto*.
[180] Zijad Šehić, Elitne jedinice iz Bosne i Hercegovine, *Prva linija* 66, april/travanj 1999, 102.
[181] Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 209.

prvom redu zahvaljujući 1. bosanskohercegovačkom puku, zarobljeno je 7.000 Italijana i 90 topova.[182] Proboj kod Kobarida prerastao je u veliku ofanzivu. Italijanske snage povlačile su se na cijelom frontu. Od 2. do 5. novembra austro-njemačke snage su forsirale Tagliamento i do 11. novembra izbile na rijeku Piavu.[183]

Smail Berhamović – Dedo iz sela Radovlja kod Visokog jedan je od rijetkih bosanskohercegovačkih vojnika-učesnika Prvog svjetskog rata koji je dao intervju u 103. godini života za bosanskohercegovački *Iseljenički almanah*, svjedočeći o patnjama na italijanskom frontu. Bio je tada jedan od najstarijih živih učesnika Oktobarske revolucije u svijetu. I pored duboke starosti, Dedina sjećanja na dramatična zbivanja u kojima je i sam učestvovao, a koja su odavno našla svoj historijski mir, nisu nimalo izblijedjela.

> Na sektoru Gorice, koji se zvao italijanski front, ratovao sam pola godine (već sam tad bio porodičan čovjek: žena i dvoje djece). Bila je jesen 1916. godine i kiša je padala bez prestanka. Ležali smo u blatnjavim rovovima, na kiši, željno očekujući sljedovanje ruma, dok su se smjenjivali napadi groznice i italijanskih grenadira. Austrijanci su nam kasnije dali, osim ruma, i odmorne slovenačke marš-bataljone. Prešli smo Soču i napali italijanske položaje. Tu su se činila čuda od hrabrosti. Tako je jedan moj zemljak, Asim Halilbašić, upadao u rovove samo sa krivom turskom sabljom, koju je naslijedio od oca, a kad se sablja u jednom ljutom boju slomila, on je na neprijatelja kidisao golim rukama. Kasnije je poludio i govorio da je postao vuk, pa smo ga morali vezati užetom za vrat. Jedne noći zubima je pregrizao uže i zaklao se vrškom prelomljene sablje....[184]

Nakon teških borbi na Italijanskom frontu prepolovljeni bosanskohercegovački bataljon prebačen je u Galiciju, gdje se Smail Berhamović predao Rusima... Zatim je nastavio da priča o dešavanjima u Rusiji:

> U prihvatnom logoru ostali smo samo tri dana, a onda smo pješačili četiri nedelje do Perma. U Permu smo ušli u zatvorene teretne vagone sibirske željeznice, iz kojih nismo izlazili tačno 32 dana. Trideset trećeg dana neprekidne vožnje otvoriše se vrata na vagonima i zarobljenici pokuljaše napolje. Drugi, koji su već izišli, vikali su da ih prime natrag, u vagone. Niko se na njih u opštoj gužvi nije obazirao. I mene zahvati bujica ljudskih tjelesa i povuče napolje. Odmah sam shvatio zašto su oni koji su već bili napolju toliko željeli da se vrate: vazduh je bio hladan, tako hladan da je ledio srž u kostima. Od hladnoće mi navriješe suze na oči: dah se ledio. To je bila strašna Sibirija. Slabiji su umirali već u vagonima, a one jače kosili su u vagonima hladnoća, glad, bolesti... Na svakom koraku leševi, smrt... To masovno umiranje nije se gotovo ni opažalo, jer su u logor stalno pridolazile hiljade i hiljade novih zarobljenika... Nakon dolaska u Odesu bilo je već drukčije. Više nisu postupali sa nama kao sa zarobljenicima. Tretirali su nas kao vojnike. Iz Odese smo otišli na granicu u Besarabiju. Nismo ni omirisali baruta, a upali smo u događaje kojima nismo znali ni pravi uzrok ni smisao. Rat se nastavljao, a cijela armija u rovovima je govorila o miru. Vidjeli smo kako hiljade vojnika napuštaju front i idu prema Moskvi i Petrogradu. Razmišljali smo: šta sad? Poslije nekoliko dana neodlučnosti, priključili smo se jednom odredu koji je istakao crvenu zastavu. Bilo je tu mornara crnomorske flote, običnih seljaka, iz Povolžja... Niko na nas nije obraćao pažnju, jer smo već tada prilično dobro govorili ruski jezik. Samo su nas pitali: jeste li za narodnu stvar? Bili smo naravno za narodnu stvar i tako nas primiše

[182] *Isto*, 213.
[183] *Isto*, 214.
[184] *Isto*, 169.

kao svoje. Poslije dva dana užasnog marša, po teškom, ljepljivom blatu, stigli smo na posjed grofa Konstantinova, na kojem je radilo 2.000 duša. Njegov dvorac, duga jednospratna zgrada od tvrdo pečene cigle, bio je okružen stotinama malih jednospratnih kućica i ličio je na grad. Nečujno smo opkolili naselje i pozvali grofa da izađe. On je zaista i izašao, hladan i siguran u sebe. Jedan ogroman mornar ga upita: "Čiji je ovo posjed, pane grofe?" Visok, suh vojnik mu pritrča i pred našim nogama se trzalo tijelo bez glave. Junkeri, koji su se nalazili u dvorcu i oko njega, odbili su poziv na predaju i zaustavili nekoliko juriša. Oko podne stigoše dva topa. Na ponovni zahtjev da se predaju, junkeri odgovoriše ubijanjem pregovarača sa bijelom zastavom. Razjareni gubitkom velikog broja svojih drugova i zločinom junkera, mornari i vojnici otvoriše uragansku vatru na dvorac. U zidovima dvorca pojavljivale su se velike rupe. Dva topa nisu prestajala da grme. Oko jedan sat junkeri istakoše bijelu zastavu. Pristajali su da se predaju ako im se poštedi život. Vičući i spotičući se preko ruševina, stotine vojnika jurnuše kroz vrata, prozore i rupe na zidovima. Tog istog dana krenuli smo prema mjestancu Otešta, u kojem se nalazio još jedan, veći vlastelinski dvorac... Glas o događajima na posjedu grofa Konstantinova išao je ispred nas i kad smo stigli u Oteštu, vlastelin, čije sam ime zaboravio, čekao nas je na kapiji. Nije se zbunio na pitanje čiji je posjed, nego je spremno odgovorio:

– Naš! Sad je na nama bio red da se iznenadimo: – Čiji, naš? – Naš, narodni... Poslije toga potpisao je izjavu kojom se odriče posjeda, u korist naroda, stavio svoj plemićki grb i mirno otišao. Dozvoljeno mu je da ponese lični prtljag i porodične dragocjenosti. Komesar je također stavio pečat i potpisao se. To je bila revolucija...[185]

PRILIKE U POZADINI FRONTA 1917. BOSNA I HERCEGOVINA I PROBLEM ISHRANE STANOVNIŠTVA

Sušna i nerodna 1916. imala je krupne posljedice na zbivanja u Bosni i Hercegovini u toku naredne 1917. godine. Nastupila je glad, posebno kod gradskog stanovništva, u pasivnim krajevima i kod seoskog, pa su zabilježeni brojni slučajevi umiranja od gladi, naročito među djecom i starcima.[186] U proljeće 1917. godine izvještaji okružnih predstojnika i Policijske direkcije Zemaljskoj vladi u Sarajevu su govorili o teškoj situaciji u zemlji zbog loše ishrane stanovništva. Vladini izvještaji za mart i april 1917. godine prikazivali su poraznu sliku. Posebno su teško bili pogođeni sarajevski, travnički i mostarski okrug. Prema izvještajima okružnih predstojnika iz ovih okruga, situacija s ishranom stanovništva u rano proljeće bila je očajna i jedino rano prispijevanje povrća i divljih zeljastih biljaka donosili su izvjesnu nadu u poboljšanje ishrane. Minimum sljedovanja koji je Zemaljska vlada propisala nije bio dovoljan za ishranu, a čak se ni on nije mogao osigurati. Kao neposredna posljedica ovakve situacije došlo je do depresije i ratne iznurenosti. Više okružnih predstojnika izvještavalo je o nepouzdanom držanju seoskih starješina (knezova i muktara) prilikom rekvizicije za vojsku. I držanje svećenika je također označeno nepouzdanim, što je posebno vrijedilo za franjevce, koji su podsticali stanovništvo da ne predaje žito, a i sami ga prikrivali. Da bi se situacija bar djelimično popravila, general Sarkotić je zamolio ministra da kod ugarske vlade isposluje žito za ishranu stanovništva i za usjev.[187]

---

[185] Asaf Džanić, *To se ne može nikada zaboraviti*, BiH – Iseljenički almanah, Sarajevo 1972, 173–177.

[186] ABIH, ZMF, Präs. BH 1917, 440. Uporedi: Hamdija Kapidžić, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (članci i rasprave)*, Sarajevo 1968, 216–217. (dalje: H. Kapidžić, *BiH pod austrougarskom upravom*)

[187] ABIH, ZMF, Präs. BH 1917, 573.

Tokom 1917. godine stanje prehrane bosanskohercegovačkog stanovništva toliko se pogoršalo da mu je egzistencija bila u potpunosti ugrožena. Zbog visokog snijega doprema namirnica, ionako suviše mala, bila je znatno otežana. General Sarkotić je smatrao da je situacija krajnje ozbiljna. Krajem februara 1917. godine žandarmerija je javljala o više smrtnih slučajeva od gladi. Zbog stalne pothranjenosti među stanovništvom je zavladala opća slabost i depresija.[188] Dok je situacija sa snabdijevanjem jugoistočnih oblasti zemlje bila podnošljiva, u području Jeleča, u dolini Sutjeske i u oblasti Čelebića i Vikoča je vladala glad. Na molbu okružnih predstojnika i komandi žandarmerijskih vodova da se stanovništvu ovih krajeva pomogne, general Sarkotić je naredio da se komisijski konstatira koliko je potrebno mliječnih krava (ili koza i ovaca) podijeliti među najsiromašnijim stanovništvom. Obraćajući se 15. marta šefu careve vojne kancelarije Martereru, Sarkotić je molio za hitno slanje brašna civilnom stanovništvu, jer su dnevno 3–4 osobe umirale od gladi. Sarkotić je smatrao da će, ukoliko hitno ne dođe pomoć, za jedan mjesec polovina stanovništva umrijeti od gladi.[189] Takvo stanje je loše djelovalo na disciplinu i javni moral, pa je bilo sve više slučajeva ratnog profiterstva.[190] U toku maja broj smrtnih slučajeva se zbog pothranjenosti sve više uvećavao. Ponovna žega i suša imale su teške posljedice za ljetinu i situacija se stalno pogoršavala. Stanovništvo je samo djelimično poduzelo mjere samopomoći, i to prije svih pravoslavci. Muslimani i katolici su pali u apatiju, očekujući od Zemaljske vlade da poduzme mjere za pružanje pomoći. Da bi se osigurala prehrana stanovništva, Zemaljska vlada BiH je poduzela opsežne mjere, dijelom i bezobzirne rekvizicije, što je izazivalo veliko ogorčenje jednog dijela stanovništva. Preniska cijena za rekviriranu robu proizvođačima je nanijela velike gubitke. Dnevna potreba za hranom je iznosila oko 25 vagona. Međutim, sve intervencije generala Sarkotića ostale su bezuspješne.[191] Kako se kriza širila na cijeli prostor Monarhije, da bi se toj pojavi stalo u kraj, car Karlo je u februaru 1917. dao nalog da se u Beču uspostavi Odbor za prehranu. Predsjedanje je preuzeo general-major Ottokar Landwehr von Pragenau, a među članovima su se nalazila oba predsjednika ministarstava te general Sarkotić. Ta je institucija trebala biti posrednik u nadležnostima prehrane između vojske i stanovništva, odnosno između vojnih i civilnih službenih mjesta u pregovorima sa stranim državama. Sve do osnivanja ovog tijela problem jedinstvenog rješavanja problema ishrane je izostao. Na ukaz cara Karla, general Landwehr uputio se u Bosnu i na licu mjesta se upoznao sa situacijom o prehrani. Nakon uvida u situaciju general Landwehr je zaključio da je u brdskim krajevima stanovništvo gladno i da mu hitno treba pomoći.[192] Zemaljska vlada u Sarajevu osnovala je Odbor za prehranu, u čiji su sastav ušla 54 predstavnika proizvođača i potrošača. To tijelo je imalo zadatak da stoji u direktnom kontaktu sa svim nadležnim institucijama u Beču i Budimpešti.

Privredne teškoće imale su značajne posljedice na politički život u zemlji. U toku 1917. godine došlo je do življih političkih kretanja u Monarhiji, što je imalo posljedica i na kretanja u Bosni i Hercegovini. Dugo

---

[188] Signe Klein, *Freiher Sarkotić von Lovćen. Die Zeit seiner Verwaltung in Bosnien-Herzegovina von 1914. bis 1918* (neobjavljena doktorska disertacija), Wien 1964, 1964, 170. (dalje: S. Klein, *Freiher Sarkotić von Lovćen*)

[189] KA-W, Militärkanzlei Seiner Majestät des Kaisers, 1-3/136, Pismo generala Sarkotića šefu careve vojne kancelarije Martereru, 7. 5. 1917.

[190] H. Kapidžić, *BiH pod austrougarskom upravom*, 217–218.

[191] S. Klein, *Freiher Sarkotić von Lovćen*, 172.

[192] Ottokar Landwehr, *Hunger, Die Erschöpfungsjahre der Mittelmächte 1917/1918*, Zürich – Leipzig – Wien 1931, 58–59.

trajanje rata, iscrpljenost širokih slojeva stanovništva i opasnost od revolucionarnih kretanja pod utjecajem zbivanja u Rusiji, prisilili su političke krugove Monarhije na popuštanje, pa je u pojedinim zemljama došlo do oživljavanja parlamentarnog života. Krajem maja 1917. godine sazvan je Bečki parlament, a nešto kasnije i Hrvatski sabor. Do izvjesnog olakšanja došlo je i zbog promjene na prijestolju, što je imalo izvjesnog utjecaja i na politička kretanja u Bosni i Hercegovini. Oživljavanju političkog života u zemlji u najvećoj je mjeri doprinijela rezolucija Jugoslavenskog kluba u Bečkom parlamentu, od 30. maja 1917, o ujedinjenju jugoslavenskih zemalja Monarhije pod skiptrom Habsburga. Majska deklaracija je postavila pitanje ujedinjenja južnoslavenskih zemalja, što je bilo u suprotnosti sa zvaničnim stavovima austrijskih i ugarskih političara.[193]

Ideje koje je sadržavala Majska deklaracija u srpskim političkim krugovima smatrane su nepovoljnim, jer je bilo predviđeno stvaranje države na habsburškom jugu. Međutim, razvoj političke situacije u svijetu, kao i odnosi među političkim grupacijama u emigraciji, bili su nepovoljni za političku liniju Nikole Pašića i radikalne stranke u Srbiji, jer je padom carizma u Rusiji i raspadom ruskog fronta izgubljen njihov glavni oslonac vanjske politike. Zbog toga su bili primorani na kompromis. Na sastanku srbijanskih političkih stranaka i članova Jugoslovenskog odbora na Krfu postignut je dogovor o načinu uređenja buduće države. Krfskom deklaracijom, proklamiranom 20. jula 1917. godine, određeno je da će buduća država biti uređena kao unitaristička, parlamentarna monarhija pod imenom Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Istaknut je princip građanske i vjerske ravnopravnosti, uz izvjesnu samoupravu.[194]

Krajem oktobra 1918. godine započela je posljednja velika bitka Prvog svjetskog rata. Jurišni odredi sila Antante, Britanci, Francuzi i Italijani, izvršili su prvi prodor u području Sedam općina, brdima između Brente i na Piavi. U 4. sata ujutro, 24. oktobra, započeo je artiljerijski napad Antante, a oko 7 sati pješadijski napad. Mada Habsburška Monarhija u stvarnosti više nije postojala, jedinice gotovo svih narodnosti pružale su žestok otpor do posljednjeg dana ne toliko iz odanosti crno-žutom barjaku koliko usljed toga što jedinicama u prvoj liniji ništa drugo nije ni preostalo, odupirući se više iz instinkta samoodbrane. Istovremeno, jedinice u pozadini su slijedile instinkt održanja na životu, odbijajući da besmisleno ginu u posljednjim satima rata.[195]

Dugo trajanje rata i nevolje koje je vojnik podnosio na frontu uzrokovali su da je i kod jedinica koje su do tada bez pogovora izvršavale sve zadatke i u najtežim uslovima, došlo do dezertiranja. Ratna zamorenost i čežnja za povratkom kući pri kraju rata kod vojnika je porasla brigom za porodicu i nesigurnom budućnošću. Pisma iz zavičaja obavještavala su borce na frontu o neizdrživim patnjama kod kuće koje su podnosile njihove porodice.[196] Ni bosanskohercegovačke jedinice nisu predstavljale izuzetak. Krajem oktobra došlo je do masovnog dezertiranja vojnika 4. bosanskohercegovačkog puka, s obrazloženjem da je car u manifestu "zaboravio" njihovu domovinu, pa nema razloga da se više bore.[197]

---

[193] Hamdija Kapidžić, Austrougarske centralne vlasti i omladinski pokret u Bosni i Hercegovini neposredno poslije sarajevskog atentata, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine* IV–V, Sarajevo 1965, 24.

[194] Fuad Slipičević, *Prvi svjetski rat i stvaranje države jugoslovenskih naroda*, Sarajevo 1957, 87–88.

[195] Josip Horvat, *Prvi svjetski rat. Panorama zbivanja 1914–1918*, Zagreb 1967, 567–569.

[196] *Österreich-Ungarns letzter Krieg, 1914–1918, VII Bd. Das Kriegsjahr 1918*, Wien 1938, 565–573.

[197] Werner Schachinger, *Bošnjaci dolaze 1879.–1918. Elitne trupe u k. und. k. armiji*, Lovran 1996, 229–238. (dalje: W. Schachinger, *Bošnjaci dolaze*)

Od mobilizirana 293.493 bosanskohercegovačka vojna obveznika u toku rata je smrtno stradalo oko 38.000 osoba. Prosječni gubici za cijelu Bosnu i Hercegovinu iznosili su 12% od ukupnog broja vojno angažiranih osoba. Na osnovu službenih podataka broj smrtno stradalih iz Visokog je bio 890 osoba ili 11,5% vojno angažovanih.[198] Broj ratnih vojnih invalida iz Visokog iznosio je 195 osoba, 96 muslimana, 54 pravoslavca, 39 katolika i 6 osoba druge nacionalnosti.[199]

U kotaru Visoko u toku Prvog svjetskog rata mobilisano je 7.697 vojnih obveznika, te 665 pravoslavnog stanovništva u radne odrede, od kojih se nakon provjere u vojne jedinice priključilo 448.[200] Za dostignuća u ratu veliki moralni efekt na jedinice i pojedince imala je dodjela odlikovanja, sa čime su bile povezane i određene privilegije. Vojnicima su dodjeljivane medalje za hrabrost, dok su oficiri odlikovani ordenom. U toku Prvog svjetskog rata bosanskohercegovački pješadijski pukovi i bosanskohercegovački lovački bataljoni primili su ukupno 35.637 medalja za hrabrost. Bosanskohercegovačkim vojnicima ukupno je dodijeljeno 146 zlatnih medalja za hrabrost.[201] Od nosilaca zlatne medalje iz Visokog je zabilježen narednik Anto Bogelić Lukić.[202] Broj dodijeljenih medalja za hrabrost bosanskohercegovačkim jedinicama najbolji je pokazatelj njihovih vojničkih osobina, dajući odgovor zašto su smatrane elitnim jedinicama austrougarske armije.

Na bosanskohercegovačke jedinice danas podsjećaju dvije spomen-ploče. U Beču, u Vojno-historijskom muzeju, od 1929. godine nalazi se spomen-ploča 1. bosanskohercegovačkog puka, poklon udruženja oficira i vojnika istog puka.[203] Nekoliko kilometara od Bovca, usred vojničkog groblja na istočnom obronku Rombona, nalazi se spomenik na kojem su uklesani carski strijelac i bosanskohercegovački vojnik kao predstavnici svih pukova koji su ginuli braneći ovaj masiv od napada Italijana. Spomenik je izradio češki kipar Ladislav Kofránek.[204] Legenda o bosanskohercegovačkim jedinicama – elitnim jedinicama austrougarske armije – u novoj državi nakon 1918. godine potisnuta je u zaborav. Ostala su ipak zabilježena svjedočanstva neposrednih učesnika ratnih zbivanja u njihovim redovima, jedna vrsta literarnog spomenika.

Major Pero Blašković napisao je knjigu o 3. bosanskohercegovačkom puku, u čijem se sastavu nalazio cijeli ratni period, dajući zanimljiva zapažanja o vojničkim odlikama bosanskohercegovačkih vojnika:

> Mislim da nije bilo jedinica austrougarske vojske kod kojih bi disciplina značila tako malen problem kao kod Bosanaca. Kao dobra i poslušna djeca slijedili su Bosanci svoje starješine. Slijedili su ne samo stari i dobro disciplinirani vojnici kadra, nego i sav ratni i slabo izvježbani naraštaj kad je već znatno popustila disciplina kod najboljih regimenta zbog slabe hrane, zbog predugog trajanja rata i zbog političkih miniranja. Kod Bosanaca je red sačuvan do posljednjeg dana borbe na frontu, šta više disciplina je sačuvana i preko sloma Monarhije. (...) Slušao je Bošnjak

---

198 Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 299.
199 *Isto*, 297.
200 *Isto*, 292.
201 St. A. Wien – KA-W, Kriegsministerium, Armeeoberkommando, Auszeichnungsgruppe. Statistik über Verleihung von Tapferkeitsmedaillen an die Heeresinfanterie bis August 1918, 443.
202 Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu*, 301.
203 Hans Fritz, *Bosniak*, 1933.
204 Ingomar Pust, *Die steinerne Front: vom Isonzo zur Piave, auf den Spuren des Gebirgskrieges in den Julischen Alpen*, Graz 1980, 278–279.

uglavnom sve svoje starješine, ali treba priznati da šarže nije mario. Formalistička disciplina mu nije bila na takvoj visini kao npr. kod Mađara, koji su znali energičnije sklopiti pete i lupiti dlanom o pušku ili bajonet, ali je Bošnjak poslušao sve što mu se naredi i pod najtežim je okolnostima izvršio zapovijest, dok je Mađar popustio prvom prilikom i kod sloma je bio prvi koji se odmetnuo od reda. Bošnjak nije znao ni čuvati ni štedjeti municiju i konzerve. Kao pravi primitivac mislio je pucaj dok možeš i pojedi što imaš, jer ko zna "šta mere bit!" Suprotne zapovjedi mu nikako nisu išle u glavu. Nikada nije Bošnjak zatajio u borbi, niti je ikada napustio svog starješinu, ili svog druga. Relativno su marljivo kopali i izgrađivali i donosili materijal. Kažem, relativno, jer su izvršavali samo ono što im se kazalo, a više ne jer se marljivi nisu ni rodili. Marš im isto nije bio savršen... Urlaubdžije su se na vrijeme vraćali, na straži su bili pouzdani, u patruli vješti i odlučni, a sa najskromnijom minjažom zadovoljni. Mnogi su govorili o hrabrosti i o borbenoj pouzdanosti Bosanaca i na sva su ih usta hvalili. Nekoji su pisci u tome pretjerivali, prikazujući Bosance kao prave krvopije, a bilo je i pojedinih slabih ocjena, zbog toga što je nekoliko Bosanaca prebjeglo protivniku... Prebjegli su mahom Srbi. U vojsci nisu nikada i ni u čemu činili razliku između Srba, Muslimana i Hrvata, a mogu smjelo ustvrditi, da razlike zapravo nije ni bilo. Od političara često i u zlom smislu upotrebljena parola, da je brat mio – koje vjere bio, bila je puna istina i realnost kod bivših austrijskih bosanskih pukova. I u vrhovnoj ratničkoj vrlini, u hrabrosti, nije postojala razlika između tri bosanska brata.[205]

Rudolf Henz, pionir austrijske televizije, koji se u toku Prvog svjetskog rata nalazio u sastavu 1. bosanskohercegovačkog pješadijskog puka, dao je brojna zapažanja o svojim ratnim saborcima:

U hrabrost im nije niko sumnjao, ko je služio u njihovom sastavu, ili im se ikad u susjedstvu borio. Više nisam poznavao pukove prve linije ali i što je tek u ratu došlo bosanskohercegovačkih jedinica u prosjeku je pokazivalo onu prirodnu, ponekad surovu hrabrost, koja proizilazi iz stare borbene tradicije i teškog života. Ti junaci voljeli su borbu kao element svog života, bili su na nju navikli, i, sigurno, o njoj nisu previše razmišljali. Međutim, ta prirodna hrabrost je s mnogo ustrajnosti i mudrosti bila čvrsto prilagođena u neophodnu disciplinu i tradiciju stare armije te tako učinjena plodonosnom i za moderan rat. Pri tome bosanskohercegovački pukovi su zadržali svoje lice, dobili su svoje zatvorene formacije sve do kraja rata i njihov karakterističan način je više bio pametno stimuliran nego izbrisan. Ali ako su vrijedili kao elitna jedinica te kao takva uglavnom korištena u teškim situacijama, ne smije se zaboraviti ni posao oficirskog kora koji je iskovao tu homogenu i u borbi tako primjerenu jedinicu... Ne bih sebi poželio nikakav drugi puk, premda sam bio ponosan na to što sam Nijemac, a i većina je tako mislila. Jer, ponos i radost da se služi u tako divnoj jedinici djelovali su povratno i na oficire. Nije to bio fes koji je nekog izdvajao iz armije: homogena vojska i iz oficirskog kora čini snažnu i odlučnu jedinicu pa čak ako su se tu okupile sve nacije Monarhije, jedinicu koja se održala do kraja.[206]

Mladi austrijski poručnik Hans Fritz, koji se u toku rata nalazio u sastavu 1. bosanskohercegovačkog puka a zatim u sastavu 6. bosanskohercegovačkog lovačkog bataljona, 1933. je napisao knjigu pod naslovom *Bosniak*, koja je literarni spomenik bosanskohercegovačkim jedinicama u Prvom svjetskom ratu i sadrži značajne podatke o mentalitetu bosanskohercegovačkih vojnika u Prvom svjetskom ratu. Opisuje susret dvojice

[205] Pero Blašković, *Sa Bošnjacima u svjetskom ratu*, Beograd 1939, 53–55.
[206] W. Schachinger, *Bošnjaci dolaze*, 122.

muslimanskih vojnika na frontu, koji je otprilike izgledao ovako: Prvo pitanje je bilo "Kako si?", potom "Kako još?" Drugo pitanje odnosilo se na ženu i djecu, a pitati Muslimana samo za ženu nije bilo moguće. Polahko i pospano tekao je razgovor između dvojice poznanika, a kada su se napokon rastali jedan od drugog, to se dogodilo u potpunoj opuštenosti. Dalje je pisao o mentalitetu Bošnjaka, posebno muslimana, koji je u sebi imao nešto sudbinsko:

> Išli su u rat bez radosti i klicanja. Protiv sudbine se nije moglo buniti i za to su za sve moje ljude vrijedile riječi: Naši Bošnjaci su vojnici, car je naredio da dođu i idu na front... i evo, oni to čine... Rat je – ne može se izbjeći sudbina: stoji li u knjizi sudbine zapisano da ćeš poginuti, onda ćeš poginuti, pa bio u oklopu. Stoji li ti zapisano da ćeš Bosnu ponovo vidjeti, mogu te rešetati kao sito, ti ćeš ipak živjeti! Sve je to kismet, brate...

Nakon toga traži odgovor na pitanje šta se u Austriji znalo o Bošnjacima:

> Opisivali su ih kao životinje koje, kada su dovoljno pijane, neprijatelju pregrizu grkljan. Nijedne novine nisu ih opisivale onakvim kakvi su zaista bili. Drugi su bili kićeni lovorovim vijencima i okivani u zvijezde. Bošnjak od svega ništa nije razumio. On nije čitao novine, činio je svoju zakletu dužnost... uvijek... svuda bez riječi. Bosanski vojnici se nisu bavili političkim zbivanjima, za njih je vrijedila njihova zakletva. Njihov zapovjednik i njihova regimenta – i ništa drugo!

Svoju knjigu Hans Fritz završava sljedećim riječima:

> "Halo, halo, ovdje radio Beč" – odjekuje glas bez lica u mojim snovima. "Slušate marš, Bošnjaci dolaze." Bošnjaci dolaze? Ah, oni neće više nikada doći... Bosanske regimente i odjeljenja pripadaju također mrtvima ovog najvećeg od svih ratova... Pali... Nestali... Njihova imena su zaboravljena, nestao je divni duh koji im je činio dušu, prohujala je sva zahvalnost za ove čestite, vjerne i hrabre momke, zamrle su njihove jednostavne, tužne pjesme, koje smo često s njima, iz punih grla pjevali... Prošlo... Bijaše jednom... Kismet...[207]

Predaja o bosanskohercegovačkim jedinicama još uvijek je prisutna u Austriji. U muzeju (Museum 1915–1918) u mjestu Kötschach-Mauthen od 15. maja do oktobra 2010. godine bila je otvorena izložba pod nazivom *Die Bosniaken kommen* (*Bošnjaci dolaze*), koja je na 300 m^2 izložbenog prostora naišla na izuzetnu pažnju. Nažalost, taj dio prošlosti je u Bosni i Hercegovini zaboravljen.

[207] H. Fritz, *Bosniak*, 114.

PRIVREDA U VISOKOM 1878–1914.

Dr. HANA YOUNIS

Privredne prilike koje je Austro-Ugarska zatekla nakon okupacije 1878. godine bile su na izuzetno lošem nivou. Izrazito agrarna zemlja kakva je bila Bosna i Hercegovina trebala je ogromna materijalna sredstva kako bi dostigla ostatak Monarhije u privrednom razvoju. Od 1. jula 1879. godine Zemaljska vlada je službeno počela s radom te je prioritet bilo zakonodavno uređenje. Zakon o upravljanju, proklamovan februara 1880. godine, u kojem je navedeno da se će se Bosna i Hercegovina samofinansirati, dao je jasnu sliku da će to biti izuzetno teško. Nerazvijena industrija te izuzetno loša saobraćajna mreža pokazivali su da je takvo finansiranje značilo da će ona ostati na dnu privredno razvijenih pokrajina. Kako bi taj scenarij izbjegla, Zemaljska vlada je brzo nakon okupacije pristupila zakonskoj regulativi, a izuzetno važno je bilo donošenje Trgovačkog zakona 1883. godine koji je umnogome bio prenesen iz već postojećih zakona Monarhije.[1] Važno je istaći da je ovaj zakon pored ostalog regulisao rad firmi, ali i privrednih zadruga, što je bilo izuzetno važno za razvoj trgovine. Za razvoj industrije od posebnog značaja su bila ulaganja u šumska bogatstava i rudarstvo.[2] Zemaljska vlada nije zapostavila ni stočarstvo i poljoprivredu, u koje je značajno ulagala. Od rudnih bogatstava najvažniji su bili so, lignit i željezo, ali je eksploatacija uglja bila posebno važna i profitabilna.[3]

Visoko, grad koji leži na ušću rijeke Fojnice u Bosnu, okupaciju je dočekalo kao razvijen trgovačko-zanatski grad. Nakon okupacije administrativni status Visokog nije se promijenio i grad je ostao u sarajevskom okrugu kao sjedište kotara. Godine 1879. pripadalo mu je 36 općina u kojima je živjelo ukupno 28.922 stanovnika.[4] Godine 1885. godine uz Gradsku općinu Visoko teritorija kotara obuhvatala je 33 općine.[5] Iako vrlo

[1] O Trgovačkom zakonu više vidjeti: Amila Kasumović, *Austrougarska trgovinska politika u Bosni i Hercegovini 1878–1914*, Sarajevo 2016.

[2] Peter F. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Herzegovina 1878–1918*, Seattle 1963, 129–138.

[3] *Isto*, 102–103.

[4] U Popisu su navedene sljedeće općine: Bistrani, Bjelavoda, Breza, Čekrčići, Desetnik, Doboj, Goduše, Gračanica, Halenići, Kakanj, Kralupi, Lješeva, Lučići, Mokronoge, Moštre dolnje, Obre, Papratnica, Podgora, Podkraj, Podvince, Poljani, Porječani, Radovlje, Ričica, Seoce, Slapnica, Sutjeska kr., Trnovci, Tušnići, Tršće, Visoka, Vratnica, Zgošća doljna, Zgošća gornja, Zimća-Kareji, kao i Vareš, koji je kao politička ispostava imao 14 mjesta. *Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine. 1879.*

[5] Visokom su pripadale sljedeće općine: Bjelovode, Breza, Čekrčići, Desetnik, Doboj, Goduša, Gračanica, Halenići, Kakanj, Kralupi, Lješeva, Lučići, Mokronoge, Moštre donje, Obre, Papratnica, Podgora, Podkraj, Podvince, Poljani, Porječani, Radovlje,

postepeno, ipak je raznolik teritorij omogućavao Visokom razvoj kako poljoprivrede i industrije tako i turizma. I pored toga Visoko i općine koje su teritorijalno pripadale kotaru Visoko nisu se razvijali potrebnim tempom, zbog čega možemo zaključiti da se izuzetno važan privredni značaj koji je grad imao tokom osmanske uprave nije zadržao nakon okupacije.[6]

Specifičnost samog grada ostala je vrlo živa trgovina i zanatstvo, a tradicionalni način usluge se nije mijenjao ni nakon okupacije. Jedan od prvih opisa visočke čaršije nakon okupacije zabilježio je vojnik koji je u mjesecima okupacije bio stacioniran u gradu. On je 1879. godine proveo 6 sedmica u Visokom, a kao prvi utisak opisao je visočku čaršiju:

> Sokak u sredini varoši načičkan sve samim dućanima, to bješe čaršija... kod imućnijih trgovaca iza te sobe nalazi se i magaza... Najvećma me zanimaše gledati Turčina kao trgovca. Sve je on sedećki svoje mušterije posluživao a i skršteni nogu novce za robu primao. Nečuh nijednog od njih da me kad im u dućan zavirivah, a jednom reči zovnu da kod njega šta pazarim. Videlo mu se po svom držanju da mu preko njegovog "rahata" ništa milijeg nema...[7]

Dolaskom nove vlasti kao centar kotara Visoko je zadržalo položaj sudske jurisdikcije te je dobilo i dodatnu administrativnu upravu, što je podrazumijevalo izgradnju infrastrukture potrebne za to. Razvoj grada podrazumijevao je i formiranje općinske uprave sa gradskim načelnikom na čelu, ali i usvajanje općinskog statuta kojim su regulisane granice gradske općine.[8]

Grad se postepeno širio obalom rijeke Fojnice niz glavnu saobraćajnicu prema Jaliji, ušću i mostu preko rijeke Bosne. Izuzetno važna za razvoj Visokog bila je izgradnja puteva i željezničke mreže. Godine 1882. godine popravljane su izgrađene ceste preko Kiseljaka, koji je bio važno lječilište, zatim putevi u Fojnicu, Bakoviće i Kreševo, koji su predstavljali važna mjesta za rudarstvo i željeznu privrednu industriju. Ruda iz Bakovića odvožena je kolima do željezničke stanice u Visokom (oko 35 km), odakle je otpremana u Mađarsku i tamo prerađivana.[9] Visoko je bilo također bogato kamenim ugljem za koji je jedan od posjetilaca 1879. godine zapisao da "ima krasan rez i sjaj; Naliči puno štajerskomu".[10] Jedna od važnih saobraćajnica bio je i put do Vareša, a s obzirom na to da je put prema njemu išao kroz Visoko koje je imalo željezničku stanicu od 1882. godine, grad je značajno profitirao. U novembru 1895. godine Visoko je spojeno željezničkom

---

Ričica, Seoce, Smrekovina, Sutjeska, Trnovci, Tušnići, Vratnica, Gradska općina Visoko, Zgošća dolnja, Zgošća gornja, Zimča i Vareš koji je kao ispostava imao dodatnih 16 mjesta. *Štatistika mjesta i žiteljstva 1886.*

[6] Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 2004, 35. (dalje: I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*)

[7] Šest nedelja u Visokom, iz života jednog podnarednika za vreme okupacije u Bosni, posvećeno gđci S. M., *Javor, list za zabavu, pouku i književnost* 18, Novi Sad 1879, 567.

[8] Zavičajni muzej Visoko (dalje: ZMV), Opštinski arhiv, Gradsko poglavarstvo (dalje: OAGP), kut. 1, 1897. Prema navedenom statutu, granice grada su bile sljedeće: na sjeveru Majkovac raskršće ceste i željeznice, na jugu srpsko pravoslavno greblje, na istoku raskršće ceste i željeznice kod kuće Čandrljinović, na zapadu Dubočac kod njive zvane Klin.

[9] I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 159.

[10] *Ratni doživljaji i putopisne crtice jednogodišnjeg dobrovoljca za vrijeme bosanske okupacije 1878*, Tiskara primorske tiskare, Preštampano iz Slobode, 1879, 94.

prugom s Podlugovima.[11] I pored toga član trgovačko-obrtničke komore Edhemaga Potogija smatrao je da to nije dovoljno te da bi se morala izgraditi željeznica od Visokog do Fojnice. On je na sjednici trgovačke komore izjavio da bi se time "olakša(lo) eksploatisanje majdana i rudnika u fojničkom kotaru, a osim toga bi spojila lječilište Kiseljak s glavnom prugom".[12]

Grad Visoko je 1900. godine imao 3.909 stanovnika koji su se bavili raznim privrednim granama: trgovinom stokom, poljoprivredom, posebno uzgojem šećerne repe, ali i preradom kože, po kojoj je Visoko bilo poznato stoljećima.[13] Pored ovog, u Visoko su često dolazili i trgovački putnici, ali su i visočki trgovci imali svoje ljude koji su njihovu robu nudili u drugim mjestima. U Visokom se kao trgovački putnici spominju Bajro Uzunović i Janko Stjepanović koji su zastupali firmu Erlass Zahl.[14] Važno je istaći da je u Visokom svog predstavnika imalo i Preduzeće trgovačko-transportno akcionarsko društvo, ali i sarajevska pivara.[15] Na to da je Visoko bilo važan centar ukazuje i podatak da je dosta rano izgrađen hotel. Izgradnju je finansirala gradska uprava koja je u novembru 1890. otvorila licitaciju za potencijalne zakupce. Prema opisu vidimo da je hotel imao dva sprata. Na prvom spratu se nalazila sala, soba i kuhinja, dok je na drugom spratu bilo ukupno pet soba; hotel je također posjedovao štalu za četiri konja i podrum. Godine 1903. u gradu je već bio izgrađen vodovod, 1904. je postavljena rasvjeta, a pored zgrada za potrebe administracije, sudske i gradske uprave, izgrađene su i dvije kafeterije, sušara, čitaonica.[16] U Visokom je bio prisutan i časovničar Alija Alagić, dok je usluge stolarije i farbanja znakova izrađivao Vejsil Kilalić, a keramičke radove i obradu kamena obavljao Mustafa Delić.[17]

Ovdje je također važno spomenuti inicijativu za pokretanje tradicionalnog ručnog rada, tkanja i veza. To je bila važna grana industrije u kojoj su posebno radile žene. Zemaljska vlada je 1892. godine formirala Državnu tkaonicu beza i vezionicu u Sarajevu. Cilj je bio, pored zapošljavanja ženske snage, očuvanje domaćih tehnika veza i tkanja. Iste godine Tkaonica je poslala u Visoko devet bojeva sa ciljem zapošljavanja Visočki na njima i otkupa njihovog rada. Međutim, ti bojevi su ostali u okružnom uredu u Visokom godinama neupotrijebljeni. Godine 1907. Sarajevska tkaonica beza i veza pokrenula je novu ideju za otvaranje pogona u Visokom. Smatrali su da se u tu svrhu trebaju iskoristiti tkalački setovi koje su poslali još 1892. godine. U izvještaju koji je sastavljen 1892. godine,[18] koji je potpisao Mollinari,[19] pisalo je da je setove preuzeo majstor stolar Franz Losschle. Pored tkalačkih setova vidimo da je Tkaonica poslala kopče, i to devet komada i devet komada češljeva. Međutim, očito je da na razbojima niko nije radio te da je ponovna inicijativa iz 1907. godine trebala promijeniti takvu situaciju. Problem je nastao kada je ustanovljeno da su svi "češljevi za tkanje

[11] Hamdija Kreševljaković, *Visoko*, Sarajevo 1934, 53.
[12] *Sarajevski list*, br. 141, 22. 6. 1913, 4.
[13] *Bosanski glasnik*, 1900, 314.
[14] Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu – Sarajevo (dalje ZVS), 1904, kut. 169, 196–21. Zahvaljujem višoj arhivistici Arhiva BiH Sandri Biletić koja mi je prevela dokumente sa njemačkog jezika.
[15] *Bosanski glasnik*, 1908, 375, 381.
[16] *Bosanski glasnik*, 1907, 303.
[17] ABiH, ZVS, 1904, kut. 170, 199/44.
[18] ABiH, ZVS, 1907, kut. 190, 203/304.
[19] Radi se o dr. Franji baronu Mollinariju koji je bio okružni predstojnik u Sarajevu.

potpuno neupotrebljivi jer su potpuno zarđali".[20] Nažalost, nemamo više podataka je li Tkaonica zaista uspjela otvoriti pogon u Visokom ili ne.

Pored navedenih djelatnosti stanovništvo se bavilo i organizovanom kućnom radinošću – grnčarstvom, pletenjem i čibučarstvom. Nužno je spomenuti i pčelarstvo, koje je u Visokom bilo dosta rasprostranjeno, a sam grad bio je jedan od pčelarskih centara u Bosni i Hercegovini.[21] Vlasnik velikog pčelinjaka bio je Mehmed Ahić.[22] Visoko je također imalo sekciju centralnog pčelinjeg društva za Bosnu i Hercegovinu.[23]

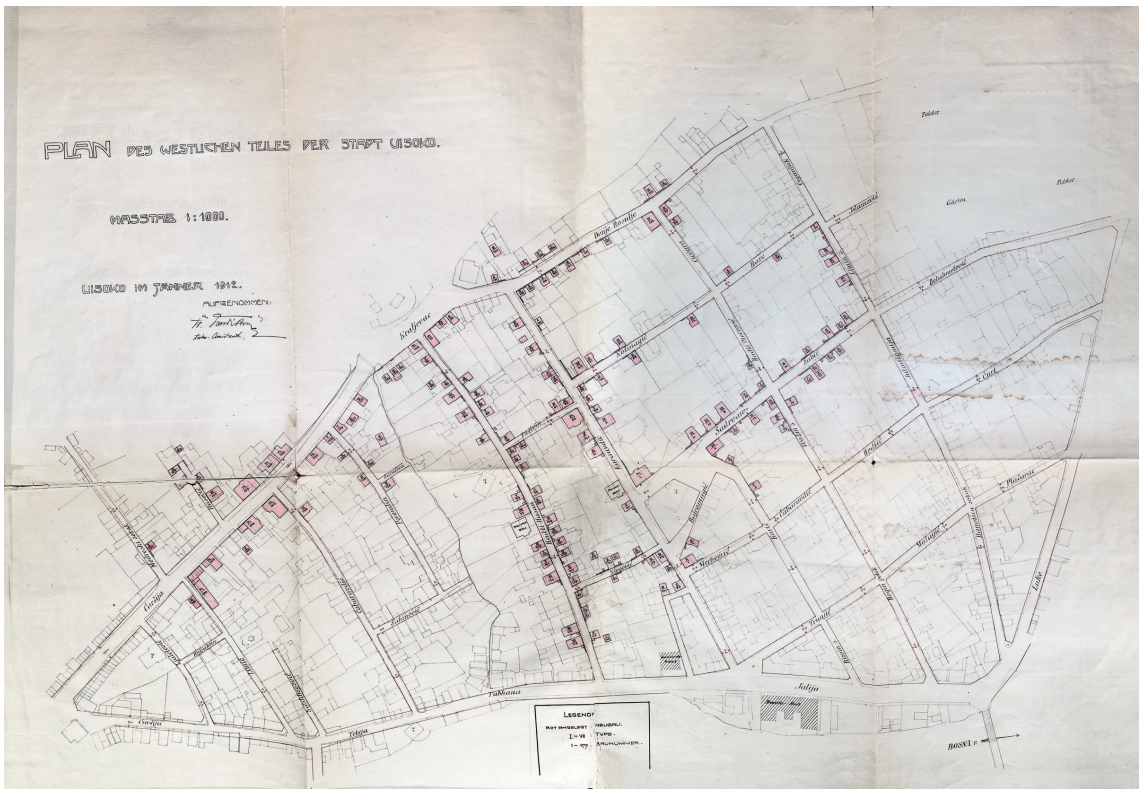

Sl. 1 *Visočka čaršija 1912. godine*[24]

[20] ABiH, ZVS, 1907, kut. 190, 203/304
[21] *Bosanski glasnik*, 1909, 237.
[22] *Bosanski glasnik*, 1908, 379.
[23] *Bosanski glasnik*, 1909, 391.
[24] ABiH, Zemaljska vlada – Građevinsko odjeljenje (dalje ZVGO), kut. 61.

KOŽARSTVO

Bez obzira na razvoj grada, Visoko tokom austrougarske okupacije i uprave "nije doživjelo privrednu, urbanističku i demografsku eksploziju koja bi u većoj mjeri transformisala njegov tradicionalni ambijent".[25] Najpoznatija trgovina odnosila se na trgovinu kožom, po kojoj je Visoko bilo prepoznatljivo daleko preko granica Bosne i Hercegovine. Iako se svi slažu da je prerada koža ostala na dosta primitivnom nivou koji je austrougarska zatekla, ona je ipak uspijevala zadovoljiti potrebe trgovaca kožom, ali i njihov izvoz, što je ukazivalo na to da je takva obrada, bez obzira na to koliko primitivna bila, kao rezultat imala visoko kvalitetne proizvode. Visočani su nekoliko puta odbijali unapređivanje "svoje tvornice premda su kako sam čuo za to dobivali ponude s uvaženih mjesta", zapisao je Jelenić 1906. godine.[26]

Preradom kože bavili su se zanatlije koji su se nazivali tabaci, a prostor u kojem su prerađivali kožu nazivao se tabačka naseobina ili tabhana. Grad se u austrougarskom periodu širio i tabhana je ostala netaknuta u sredini grada. Kako je izgledala 1901. godine, zapisao je Stanko Ljubičić:

> Taj "tabačluk" leži na lijevoj obali, usred varoši, a na glavnoj cesti oko utoka potoka Kraljevca u Fojnicu i na jednom, topolovom šumicom obraslom fojničkom otoku, koji sa dva rukava optiče ta voda, saljevajući se u rijeku Bosnu. Njezini radnici jesu Muslimani i zovu se "tabaci", a svi skupa u tabačkom radu: "tabački esnaf" (društvo). Tabački otok nalik je na elipsu oko 200 m dugačku i oko 60 m široku. Pod sjenom otočkijeh topola na vodi vide se s obje strane oko obala najjednostavnije, sa kolom na vreteno posagragjene i slabo natkrivene dvomlatne drvene stupe, u kojima voda okreće kolo dan i noć i bez svake žurbe podiže i spušta naizmjence čas jednu čas drugu mlationicu (klunu) i njezinim potkovanim maljem (kvakom) u košu ukopanom dibetu (stublini) u prali tuče ruj i šišku, kojima se uz kreč učinjaju kože. Pred svakom je stupom, radi svraćanja veće količine vode pod kolo, na nekoliko metara dugački jaz (svraćalica). Uz obale u vodi fojničkijeh rukava stoje oko pristupačnijeh mjesta u zemlju zabijeni koci privezači, koji o ličini ili špagu (konopcu) drže privezane denjke (sveske) kože, što se u vodi kiseli. Na svakome ima nišanom obilježeno čiji je. Ljeti i na suhu vremenu tabaci obavljaju često sav svoj posao i na otoku pokraj stupa. Za taj rad služi im: Tabački ogromni kotao (kazan) od 250–300 litara, pušeći se na ognjištu, tabačka kaca (badanj), u kojoj se nalaze tople mješavine, ambašča duboko hrastovo korito) za kiseljenje i gazanje koža, tekne (malo korito), u kome se gazi kreč i iz njega kreče kože, devera (kefa od konjske ili govegje repne dlake), kojom se kreči koža, kablovi (drvene posudice) za preljevanje i grabljenje mješavine i vode, demir (nadjeljač) i to oštri – kojim se bikčaši (struže) inesina sa koža, i tupi – kojim se tezi (gladi) učinjena koža, daska na kojoj se čisti koža, drveni ljevak (hrg), kroz koji se saljevaju mješavine i voda u sašivene kože, lirpe isčijana lika sa kojim iz čavaldusa (dugačke igle) sašivaju kožu. Od kože je tu: 1. Ćusela (krupna) sašivena i nesašivena, okrečena i neokrečena, očišćena i neočišćena. 2. Sahtijan (kozljevina). 3. Mješina (ovčetina). Na hrpi nalazi se sastrugana sa koža dlaka, vuna i kostrijet sve razvrstano u četiri vrste i to: 1. Arandija (konjska i govegja dlaka i najkraća vuna i kostrijet). 2. Karavlak,

[25] Ervin Klepo, *Transformacija urbane strukture grada Visokog na prijelazu XIX. u XX. stoljeće* (neobjavljeni diplomski rad, dostupan na https://ff.unsa.ba/files/zavDipl/20_21/hum/Ervin-Klepo.pdf), 73.

[26] Julijan Jelenić, *Kraljevsko Visoko i Samostan sv. Nikole*, Sarajevo 1906, 123. (dalje: J. Jelenić, *Kraljevsko Visoko*)

polovična dužina vune i kostrijeti. 3. Grošgjanuša, prekopolovična dužina vune i kostrijeti. 4. Pastrmaluk, potpuna dužina vune i kostrijeti. Na hrpi su još repovi, rogovi, inesina (koja se sa koža sastruže), pača (odrezane noge) i kreč. O topolama stoje razapete učinjene kože za sušenje. Prilikom povodnja ukloni se sa otoka za vremena sve što bi moglo otplivati, a dijelovi od stupe povežu se za topole. Ovakom poplavom temeljito se očisti tabački otok.[27]

Ahić navodi kako se u vrijeme austrougarske počeo upotrebljavati:

sumpor natrij – schwefelnatrium što su tabaci pojednostavili u šefnator. Pošto bi namazane kože odležale neko vrijeme na tahti guletjoj skidala bi se vuna a kože bacale u drvene kace-krečluke. Nakon dva do tri dana kože su dolazile na tahtu opremtaju gdje su skidali mesina gvozdenim demirom. Zatim se ispirao kreč i golice bacale u drvene hambašče. Tu su tabaci najprije gazali jedan sahat u čistoj mlakoj vodi i tek onda je koža bila pripremljena za štavljenje. U hambašče se sipalo po 40 oka istucanog ruja i onda se gazalo po 6–7 dana zimi u vrućoj ljeti u hladnoj vodi.[28]

Posebno je važno istaći da je tabačka vuna bila kvalitetnija "od strižene jer je moljac nije mogao izjest jer je prošla kroz kreč."[29] Svaki tabak imao je poseban znak koji se nazivao nišan. Kako su se znakovi stavljali, opisao je Ahić:

Tabaci najprije razrezuju kožu i udaraju nišan – znak vlasništva – na vratu, repu ili bandžaku (kraku) zatim ih nižu na uže pet po pet, prenose do rijeke i vežu uz davno pobijeno koplje, da se kvase – kisele jedan dan.[30]

Interesantno je da je više majstora moglo imati isti nišan ali bi ga onda stavljali na različito mjesto.[31] Nišani su bili važni najviše zbog prepoznavanja, jer ukoliko bi bujica odnijela kožu dok se kvasila u rijeci, lahko bi se prepoznalo čija je nakon pronalaska. Nišani su u pravilu bili jednostavni i jasni bez suvišne ornamentike. Oni su također bili nasljedni te bi, ukoliko sin naslijedi oca, u zanatu naslijedio i nišan.[32]

Pored detaljnog opisa procesa izrade koža Ljubičić je 1901. godine također zapisao da su tabačke radionice bile uz potok Kraljevac te da su bile građene na dva sprata, od kojih je prvi uvijek bio zidani, a drugi drveni. On navodi:

Na gornjem boju je unaokolo napravljen trijem za vješanje i sušenje koža, gdje se vjetre. Taj boj zove se: "udžara". Prizemne bojeve sačinjavaju: podrumovi, magaze, gazane, krečluci i t. d. Pred ovim je do vode oširoki, kamenom pokaldrmljeni trijem, gdje se nalaze u radu iste one stvari, koje su i na tabačkom otoku spomenute.[33]

---

[27] Stanko Ljubičić, *Nada*, br. 24, 1901, 382.
[28] Tarik Ahić, *Visoko: privredno-kulturni informator*, 1998, 77. (dalje: T. Ahić, *Visoko*)
[29] Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u BiH*, Sarajevo 1961, 142. (dalje: H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti*)
[30] T. Ahić, *Visoko*, 77.
[31] Zorislava Marković – Senad J. Hodović, *Prerada kože i izrada opanaka u Visokom. Novi prilozi za izučavanje tradicije visočkog kožarstva*, Visoko 2003, 17–18.
[32] H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti*, 339.
[33] Stanko Ljubičić, *Nada*, br. 24, 1901, 382.

Tabaci su pored posebne džamije u blizini radionice imali i posebnu kafanu također odmah do radionica. Ta kafana se zvala "tabačka esnafska kahva" i u njoj su se sastajali svi tabaci:

> za odmora uz fildžan kahve, pa još kao stražarnica nad svom tabanom, kao radionica opanaka i kao obično skupljalište kupaca i prodavača. Za tabačkom esnafskom kahvom stoji: "teknetluk" (koritnjak), gdje su smještena nepokretna, uska, dugačka hrastova tekneta (korita) sa dvostrukim drvenim pritiskom, u kojima se zimi i ljeti napunjavaju kože ćusete rujinom i drže pod kamenom."[34]

Još je potrebno napomenuti da su tabaci posao počinjali odmah nakon izlaska sunca, a završavali u vrijeme akšama tj. zalaskom sunca.[35]

Iako vidimo da je tradicionalni način prerade koža ostao zastupljen, treba istaknuti da je već 1893. godine u Visokom bila izgrađena sušiona. Nju je finansirala općinska vlast sa sumom od 6.200 kruna. Sušiona je imala površinu od 85,5 m^2, bila je samostalna i nije bila povezana sa klaonicama. U osnovi je bila podijeljena na dvije komore: 1. za prirodno/ljetno sušenje i 2. koja se zagrijavala. Kapacitet sušione je bio 1.000 koža koje su se mogle sušiti u isto vrijeme. Ova sušiona nije radila punim kapacitetom, na što ukazuje i brojka iz 1901. godine, kada su na godišnjem nivou u njoj osušene ukupno 5.443 kože. Općinska vlast je također izdvajala iz godišnjeg budžeta sumu koja je bila neophodna za njeno održavanje.[36]

Mogućnost ulaska u tabački esnaf promijenila se nakon okupacije, iako je glavnu ulogu u tom imao, kao i u osmanskom periodu, ahija koji je nadzirao rad tabaka. Međutim, on nije imao ovlasti kao u periodu osmanske uprave, te možemo reći da je ta titula bila počasna. U sklopu tabačkog esnafa bili su, pored ahije, iščija – majstor, šegrti i irgati (nadničari). Šegrti su morali pokazati svoju vještinu u izradi kože, ali i poštenje i vrijednost kako bi prešli u rang majstora. Promjena u austrougarskom periodu uočava se i u svečanosti čina proglašenja majstorom koja je bila dosta skromnija.[37]

Važno je istaći da je proizvodnja kože bila pokretač drugim zanatskim djelatnostima, poput obućara, koji su pravili opanke, firale, nanule i čizme, i sarača, koji su izrađivali kajiše, bensilahe, pasove, bisage, sedla, šarpelje, čante, uzde, uzengije i drugo. Ljubičić piše da se zanatima vezanim za kožarstvo bavilo u Visokom oko 60% muslimanskog stanovništva i 5% pravoslavnog.[38] Neki su to radili u radionicama i dućanima, dok su drugi poslove obavljali u privatnim kućama. Taj podatak jasno pokazuje koliko je porodica u Visokom materijalno ovisilo o toj vrsti zanatstva i trgovine. Učešće u tom važnom poslu imale su i žene i djeca koji su prepletali i kitili određene dijelove obuće. Djeca su najviše bila zaposlena u ćebedžijskom zanatu. Samo neki od proizvoda koji su se u tom periodu izrađivali u Visokom su: visočka ćebeta, ćilimi, ponjave, sukna, pokrovci, podmeci, šege, torabi, vreće, zobnice, "gjebri",[39] kolani, ogrtači, čarape, drške noža. U lancu proizvodnje posebno

---

[34] *Isto*.

[35] *Isto*.

[36] ABiH, ZVS, 1902, kut. 197, 60/147.

[37] S. Ljubičić, *Nada*, br. 24, 1901, 382.

[38] Pravoslavno stanovništvo bilo je dio ćebedžijskog esnafa. *Isto*.

[39] Kesa koja visi o sedlu za nošenje kišobrana, čibuka i štapova.

je mjesto imao kreč koji bi se otresao sa koža, a zatim upotrebljavao za naboje podova i mazanje duvareva. Tabački zanat bio je izuzetno cijenjen, a novac zarađen obavljanjem tog posla smatrao se "najhalalnijim".[40]

Koliko je količinski proizvodnja kože bila zastupljena najbolje ilustruju brojke. Prema službenim procjenama godine 1900. visočki kožari su prerađivali oko 20.000 goveđih i oko 40.000 ovčijih i kozijih koža.[41] Malo manje količine nalaze se u zvaničnom izvještaju okruga Visoko Zemaljskoj vladi za 1901. godinu. U njemu je zapisano da je godišnja proizvodnja kože i krzna iznosila oko 13.100 komada, kao i 30.000 komada ovčije kože. Iz istog izvještaja vidimo da se od 1.000 komada goveđe kože otprilike 1/3 štavi u svježem stanju u Visokom, a potom prerađuje u opanke. Ostatak goveđe kože "otkupljivali su seljaci i prerađivali u opanke loše kvalitete". Isti slučaj je bio i sa jarećom kožom.[42]

Dokumenti jasno pokazuju da se s vremenom količina povećavala te se početkom Prvog svjetskog rata u Visokom proizvodilo 60.000 komada svih vrsta koža.[43] Većina proizvoda izvozila se u Beč, Budimpeštu i Trst. Dio stočne kože se prodavao i u Sarajevu.[44] Ostatak koža korišten je u proizvodnji opanaka, čiji je broj 1900. godine na godišnjem nivou bio oko 700.000 pari, ali se vrlo brzo povećao na milion.[45] Vunu koja je ostajala koristili su ćebedžije, dok je manja količina izvožena u Brünn, Budimpeštu i Trst.[46]

Kako bi se unaprijedila kožna industrija, pokrenuta je 1910. godine inicijativa za otvaranje fabrike kože u Visokom. Zemaljska vlada je prijedlog odobrila iako je, kako iz izvorne građe vidimo, bilo pokušaja opstrukcije. Otvaranje velike fabrike bilo je izuzetno važno za Visoko, ali su male kožarske radnje van Visokog to smatrale direktnom konkurencijom, čak i bespotrebnim materijalnim ulaganjem. Tako je Ašer Alkalay poslao privatno pismo Zemaljskoj vladi sa ponudom da umjesto izgradnje fabrike kože u Visokom vlada otkupi njegovu privatnu kožaru koja se nalazila u Sarajevu. On je u ponudi naveo da bi Zemaljska vlada sumu od 400.000 kruna uložila u gradnju fabrike u Visokom bespotrebno jer on već ima kožaru koju bi im rado prodao, a nakon toga bi je zakupio na nekoliko godina. Svjesna važnosti izgradnje fabrike u Visokom vlast ga je vrlo brzo odbila.[47]

Kada je u pitanju konkurencija, neophodno je napomenuti da su visočki kožari imali dosta jaku konkurenciju u Bosni i Hercegovini. Razne kožarske proizvode nudile su putem torbara i trgovačkih zastupnika mnogobrojne kožare širom Bosne i Hercegovine. Prema pojedinim preprodavcima posebno kvalitetne i konkurentne bile su kože iz Gradiške, a ponajviše zbog toga što nisu imale "puno drveta".[48] Visočki kožari nisu imali jaku konkurenciju samo unutar Bosne i Hercegovine nego i mnogo šire. Svoje proizvode u Bosni i Hercegovini nudile su čak firme iz daleke Indije. Godine 1904. katalog kožne galanterije Zemaljskoj vladi poslala je firma Abdul Razzag i sin iz Indije. U ilustrovanom katalogu oni su naveli sve kožne proizvode koje oni

[40] S. Ljubičić, *Nada*, br. 24, 1901, 382.
[41] *Bosanski glasnik*, 1900, 314.
[42] ABiH, ZVS, 1891, kut. 146, 41/22.
[43] *Bosanski glasnik*, 1913, 461.
[44] *Bosanski glasnik*, 1900, 314.
[45] *Nada*, br. 19, 1903, 259.
[46] *Bosanski glasnik*, 1905, 277.
[47] ABiH, ZVS, 1912, kut. 741, 218/12.
[48] ABiH, ZVS, 1904, kut. 171, 199/44.

mogu dostaviti u Bosnu i Hercegovinu.[49] I pored tako velike konkurencije visočki kožari su uspijevali sve što proizvedu i prodati.

Kreševljaković piše kako su se đon koji se prodavao mokar i ćusele koje su se prodavale suhe u Sarajevo uvozili iz Visokog i to pazarnim danom, ali da su "bolje stojeće čizmedžije odlazile u Visoko i ondje se podmirivale". S obzirom na velike količine, đon se transportovao kolima.[50]

Prerada koža pokretala je i druge grane kožne industrije. Tako je kao sporedni proizvod nakon obrade koža ostajala vuna i kostrijet, čijom preradom su se izrađivala ćebad i pletena obuća, što će kasnije biti osnov za razvoj tekstilne i industrije obuće. Industrijalizacija je dovela do bržeg razvoja kožarske djelatnosti i osnivanja prve kožarske radionice.

Iako je teško utvrditi koliko je tačno bilo malih kožarskih radnji u Visokom, možemo reći da su nakon 1883. godine, kada je zvanično uspostavljen sudski registar trgovačkih firmi, upisane 32 trgovačke firme u Visokom.[51] Godine 1904. napravljen je popis zanatskih, trgovačkih i drugih radnji i preduzeća. Popisom su bili obuhvaćeni zanatstvo, trgovina, ugostiteljstvo, saobraćaj i novčani, kreditni i osiguravajući zavodi. Tada je na teritoriji Bosne i Hercegovine bilo upisano 32.675 samostalnih obrtnika, od kojih su 89% bili zemaljski pripadnici, a 11% doseljenici. Prema tim podacima u Visokom su bila 892 samostalna obrtnika.[52] Godine 1907. pristupilo se detaljnom prebrojavanju kojim su bila obuhvaćena sva preduzeća, radnje i ustanove izvan poljoprivrede. Tada je u Bosni i Hercegovini upisano 46.593 preduzeća i radnji u državnom i privatnom vlasništvu, od čega je bilo 37.558 (84,7%) radionica u kojima su privređivali samo njihovi vlasnici. Razvoj privredne aktivnosti (osim poljoprivrede) u Bosni i Hercegovini od 1907. godine do Prvog svjetskog rata ne pokazuje nikakve bitne kvalitativne promjene. Usitnjenost i ekspanzija sitnih trgovaca i gostioničara osnovna je karakteristika razvoja nepoljoprivredne djelatnosti.[53]

Koliko je manjih obrtnika u Visokom, pokušat ćemo ilustrovati tabelarno kroz dostupne podatke o imenima vlasnika firmi:

[49] ABiH, ZVS, 1904, kut. 169, 195/5/32.

[50] Hamdija Kreševljaković, *Čizmedžijski obrt i stara građanska obuća u Bosni i Hercegovini (1489–1946)*, *Radovi* Naučnog društva Bosne i Hercegovine, knj. III, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knj. 2, Sarajevo 1955, 111.

[51] I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 43.

[52] *Isto*, 40.

[53] *Isto*, 42.

Tabela br. 1[54]

Godina	Vlasnik registrovane firme
1883.	Jelesije Zeichnet, Sonenfeld Sal.
1884.	Mustafa S. Hadži Ibrahimović, Vejsil Hadžiomerović, Dervo Handžić, Suljo Karamehić, Avdo Limo, Petar Kovačević, Suljo Mataradžija, Salih Oruč, Risto Mitrović, Mujo Šaho, Leopold Scheiber, Muharem Hadžiomerović, Vejsilaga Hadžiomerović
1885.	Salihaga Šehović
1886.	hadži Mehmed Džonlagić, Omer Handžić, Jusufaga Konjičanin, Jevrem Lazarević
1888.	hadži Mehmed Džonlagić, Todo Živković
1890.	Josef Heskija Danon, Mujaga Durajlić, braća Ilić, Muharem Mataradžija,[55] Avdija H. Plevljak, Limo Suljo, Hasan Zukić
1891.	braća Pletikosić
1894.	Mujaga Karamehić, hadži Alija Oruč, Dane Maestro, Samuel Muntija, Nikola Nikolić
1898.	Mićo Aslivar, Avdija Hodžić, Mehmed Hodžić, Osman Karavdić, hadži Salih Kazija, Anna Kempny, Manojlo Kerleta, hadži Alija i hadži Avdija Oruč, Damjan Plavšić, hadži Hasan Sinanagić, Alija Špiljak, Marko Višnjić
1900.	H. Hamdija Ahmetagić, Suljo Bešlagić, hadži Avdija Burić, Dimšić i Braća, Sara Kabiljo, Hasan Handžić, Avdo Keso, Jovo Kokoruš, Josef Maestro, Hasan Maletović, Avdo Mulagić, Mošo Romano, Hajim Jakob, Abraham Lezo Papo, Suljo Prežić, Ćamil Šahinović, Mehmed Šahinović, Felix Sokić
1901.	Mošo Israel, Albert Metz
1903.	Vaso Kraljević

Iako je ova tabela nepotpuna, ona jasno ukazuje na to da je mali obrtnik i trgovac ostao dominantan u Visokom kao i u većini Bosne i Hercegovine tokom austrougarske okupacije i uprave.

Godine 1905. kao registrovani vlasnici kožne industrije u Visokom bili upisani hadži Alija i Avdija Oruč, Mustafa Handžić, Mujaga Durajlić, Mujaga Karamehić, Mehmed Tekešinović, Avdo Mulagić, Avdo Keso, Ibrahim Mušara i h. Avdo Burić. Oni su svi imali samostalne manufakturne kožare koje su proizvodile na veliko. Pored njih kao kožna galanterija upisani su Hasan Burić, Mujaga Burić, Meho Delahmetović, Ibrahim Bećar i h. Salko Omerović, koji su proizvodili opanke također na veliko i svojim su proizvodima opskrbljivali cijelu zemlju. Opanke na malo u Visokom su proizvodili: Nurija Mušinović, h. Salih Kazija, Ćamil Šahinović, Simo Jugurdžić i Tošo Skobić.[56]

[54] Tabela je napravljena na osnovu podataka iz *Bosanske pošte*, pojedina imena se ponavljaju isključivo zbog toga što su pojedinci imali više radnji. Za pojedine godine nemamo podatke jer su objavljivani samo sumarni podaci za okrug te se Visoko nije moglo izdvojiti pojedinačno.

[55] U dokumentu piše Materadžija.

[56] ABiH, ZVS, 1904, kut. 171, 199/44.

Kada je u pitanju industrija prerađivanja kože, u oktobru 1905. godine u Visokom su bile registrovane tri manufakturne radnje, što nije mali broj, ali ako uporedimo sa Stocem u kojem ih je bilo 16, jasno je da Visoko nije imalo dovoljno razvijenu industrijsku proizvodnju.[57] Kako bi se to promijenilo, radnici u ovoj oblasti tražili su od Zemaljske vlade da ih uputi na obuku iz prerade kože.[58] Oni su u zahtjevu za usavršavanjem kožarskog zanata koji su predali u novembru 1907. godine istakli da je prerada kože najvažnija privredna grana u Visokom. Zahtjev su potpisali Rasim Handžić, koji je imao 24 godine, Husnija Srnjaković, koji je imao 29 godina, Ibrahim Bećar, koji je imao 25 godina, Rašid Frtuna, koji je imao 23 godine, i Avdo Muderizović, koji je imao 26 godina. Oni su pored ostalog naveli sljedeće:

> Dobro poznajući vrle nakane visoke zemaljske vlade, da podigne našu tabačsku radnju na onaj stepen na kojem se i radnje u našim susjednim zemljama nalaze te da nam na taki način pomogne da uvaženo naše radničke sile na bolje način upotrebiti molimo mi dolje potpisani da bi nas vis. Zem vlada poslala u koju tvornicu koža da i mi naučimo moderno i probitačno obragjivati kožu. Mi bi u tugjini nastojali da naše znanje povećamo marljivim trudom te bi povrativši se kući ono što smo naučili kako se u inozemstvu koža obradjuje preuzeli na nas se odgovornost da mi ovdje u nas podućajemo odnosno pokazujemo kako se ima koža obragjivati. Pa što smo mi siromašni te o svom trošku ne bi mogli da idemo u tugjinu na zanat za to molimo visoku zem vladu da bi nam dala u tu svrhu potporu i to: da nam plati putne troškove da nam dade potpore za stan i hranu te da nam pomogne osnovati vlastitu radionicu kad mi izučimo pribavljajući nam za taj posao nužni halat. Mi se obavezujemo našu dužnost savjesno i pošteno vršiti te se učinjene nam dobrote dostojno pokazati.[59]

Kao svjedoci na njihovu izjavu potpisali su se vlasnici manufakturnih radnji za preradu kože i ugledni građani h. Alija Oruč i Ibrahim Handžija. Svjesni da, ukoliko odu na usavršavanje, njihove porodice neće imati od čega preživljavati, Srnjaković, Muderizović i Bećar su zamolili da se njihovim porodicama dodijeli potpora od najmanje 15 do 20 kruna mjesečno kada oni odu na zanat "jer im inače kuća ne može živjeti" te oni ne bi mogli na zanat otići.

Da je to bila praksa, potvrđuju uplatnice na školarinu Ibrahima Handžića koji je bio jedan od tri pripravnika na usavršavanju 1911. godine, a koje je finansirao ured za trgovinska potraživanja.[60]

Kako bi ta obuka bila što efikasnija, Zemaljska vlada je pokušavala širom Monarhije pronaći najbolje firme za preradu kože koje bi primile na obuku visočke kožare. Međutim, pojedine ponude koje su slane od strane tih firmi bile su isuviše zahtjevne. Tako je, recimo, vlasnik kožare iz Beča Jakob Eitner zahtijevao sumu koju vlada nije mogla izdvojiti za obuku visočkih kožara u njegovoj fabrici. Pored toga, iz pojedinih dokumenata vidi se da su na školovanje išli i na Nastavno-istraživački institut. Pored odlaska van granica Bosne i Hercegovine, jedan dio visočkih kožara se usavršavao i u Sarajevu. Tako su Hašim Skopljak, Alija Vražić, Rašid

[57] ABiH, ZVS, 1905, kut. 211, 203/10/7.
[58] ABiH, ZVS, 1907, kut. 190, 202/306.
[59] *Isto*.
[60] ABiH, ZVS, 1911, kut. 617, 218/10.

Pinjo, Ćamil Pinjo, Jusuf Vranac i Mustafa Ahić dobili od tvrtke Ašer Alkalay i sinovi stipendiju koju im je dala Zemaljska vlada za usavršavanje zanata.[61]

Veliki broj radnika u industriji kože u Visokom uziman je kao primjer za potrebe organizovanja veće fabrike, ali i radničkih društva za njihovu zaštitu. Godine 1910. objavljen je članak u časopisu *Musavat* u kojem piše:

> Vidimo i gledamo, kako se radna snaga našega zanatlije i radnika u bezcijenje troši, gledamo ali još uvijek ne ustajemo energično da ovom žalosnom stanju učinimo kraj... Ponajviše nezaštićen, izložen eksploatisanju kapitaliste je svakako naš zanatlija, koji i danas stoji ondje, gdje se nalazio prije 3 decenija. Ne reformirajući svoga zastarjelog zanata, bez staleške solidarnosti i organizacije, nije bio kadar da se opre stranom kapitalu te postao žrtvom njegovom. Zato je donekle pojmljivo da vidimo sva veća poduzeća, tvornice itd. u rukama stranaca, koji bez milosti izrabljuju našu snagu. Moramo priznati da ne leži krivnja jedino na našem obrtniku i trgovcu, koji se nenadano, nepripravan udario sa mnogo jačim konkurentom, nego više na režim u našoj domovini, koji se bavio više reklamnom politikom, nego li ekonomskim držanjem i unapregjivanjem našega naroda. ... Ovom bih prilikom upozorio na jedan primjer, koji je upravo karakterističan za našeg nesavremenog obrtnika. Radi se naime o kožarskoj radnji i o osnutku fabrike koža u Visokom. Visoko je poznato radi izragjivanja kože i dobrog kvaliteta visočkih opanaka. Na žalost moramo priznati da ovaj s velikim poteškoćama skopčani rad nije ni ukoliko zahvalan po našeg opančarskog zanatliju, kao ni za tabaka. Baš iz gore navedenih razloga, iz pomanjkanja solidarnosti i zajedničkog rada postala je velika većina naših opančara prosto oružje u rukama bezdušnih lihvara, koji ih nemilosrdno eksploatišu i materijalno ubijaju. U ovome pogledu su još gore tabaci, koji uza sav svoj teški naporan, sa opasnosti za zdravlje i život skopčani rad mogu jedva da zasluže 4 do 5 seksera nadnice, odakle moraju izdržavati čitavu familiju. Nije čudo da se ovako žalosno stojeći radnik utječe i prodaje svoju snagu lihvaru, da je on izrabljuje. Često se puta povela riječ sa strane uvigjavnih gragjanih naših, da se osnuje udruga opančarska i tabačka, koja bi zaštitila siromašnog kalfu i tabaka, a ujedno i trgovcu bila od koristi čuvajući cijenu i tražeći put produktima, ali se ta ideja uvijek odbila od konservativnog duha našeg obrtnika. Još odavna je nikla ideja da se osnuje i jedna kožna fabrika, u kojoj bi i naši obrtnici kao i trgovci sudjelovali, koja bi bila ujedno od velike koristi po obrt našega dosta zamrlog mjesta. U tome se je smislu obratilo i gradsko poglavarstvo na zemaljsku upravu, za podizanje ove fabrike. Budući da je naše mjesto po svom položaju vrlo bogato s vodom to bi se i električna struja uz razmjerno malene troškove mogla producirati i za fabriku upotrebljavati. Paralelno s fabrikom kože uzeta je u kombinaciju i fabrika ćebeta (ćebeta se takogjer u Visokom na veliko tkaju) i vatreni mlin. Zemaljska uprava je poslala mjernika da ispita stvar, a ujedno se obratila preko predstojnika na zainteresovane faktore. Konservativni tabaci, vjerni svome patrijarhalnom životu, zaziruć od svega što je novo i moderno, plaše se ove ustanove i nazrijevaju konkurenciju i propast svoga zanata. Svi uvigjavni trgovci i gradjani izjavili su se za ovu ustanovu, koja bi donijela koristi kako trgovcu, zanatliji, tako i onom velikom broju obrtničkog proletarijata, što ga je nesolidna slaba, zarada stvorila. Ovo bi bio ujedno jedan korak naprijed za obrt i trgovinu našega grada. Zato trebamo sa mnogo spretnosti i okretnosti poći u susret osnivanju ove fabrike, da ne dopustimo da i opet i ovdje stranac s naših legja vuče korist.[62]

[61] ABiH, ZVS, 1913, kut. 681, 218/100.
[62] *Musavat*, br. 14, 19. 2. 1910, 2.

I pored izgradnje fabrike, sasvim je jasno da se ekonomski položaj kožara u Visokom nije mnogo promijenio. To je bio poticaj da se saborski poslanik Mustajbeg Mutevelić obrati u saboru početkom 1911. godine uzevši visočke kožare kao primjer gdje je vlast mogla uraditi mnogo više na školovanju tih zanatlija kako bi modernizovali svoj zanat.[63]

CIGLANE, PILANE I ZADRUGE

CIGLANE

Proizvodnja cigle u Visokom može se povezati s činjenicom da je visočka okolina bogata kvalitetnom glinom. Teško je utvrditi kada je tačno otvorena prva ciglana s obzirom na to da se u literaturi spominje 1907. kao godina u kojoj su dva poduzetnika "Kabiljo i Mataradžija otvorili prvu visočku ciglanu".[64] Prema dostupnim izvorima možemo reći da je u junu 1910. godine zasigurno registrovana ciglana u Visokom. Ona je bila u vlasništvu Erste Visoko er Ringofen-Ziegele i Elias A. Kajon & Co. Radilo se o firmi koja je registrovana kao trgovačko društvo sljedećih članova: Leopolda Heima, trgovca iz Sarajeva, Marije Ehrenfried, supruge Emila Ehrenfrieda, poduzetnika u Sarajevu, te tvrtke "Elias A. Kajon i sin" u Sarajevu. Tvrtku su imala pravo zastupati dva člana, dok je na štambilju tvrtke pisalo "Erste Visoko er Ringofen-Ziegele i Elias A. Kajon & Co".[65] Izrada cigli je bila na dosta primitivnom nivou u tom periodu, kako u pogledu proizvodnje tako i sušenja te pečenja cigle. Razvoj je tekao preko procesa prirodnog sušenja i pečenja u takozvanim poljskim pećima.[66]

Ciglarstvo je poseban poticaj dobilo nakon velikog požara koji je uništio veliki dio grada 1911. godine.[67] Zemaljska vlada je obnovila mnogobrojne kuće i dućane koji su izgorjeli tom prilikom, ali je tu pomoć uslovila zidanjem novih kuća isključivo ciglom, kako bi se zaštitili od budućih požara. To ni u kojem slučaju nije

[63] *Musavat*, br.14, 2. 3. 1911, 4.

[64] *Stoljeće visočkog ciglarstva: fotomonografija*, Visoko 2010, 12

[65] *Sarajevski list*, br. 309. 29.12.1910, 6.

[66] *Industrija građevinskog materijala Visoko: fotomonografija*, Visoko 1999, np.

[67] *Sarajevski list* je o velikom požaru koji je ostao zapamćen kao jangija napisao sljedeće: "Jučer izjutra snašla je varošicu Visoko velika nesreća. U gluho doba noći oko 3 sah. po ponoći u Donjoj mahali ove varošice buknuo je požar, kojega je potpomagao velik i jak vjetar, te se velikom brzinom širio i zahvatio skoro cijelu sredinu varošice do Salahudin mahale. Brzom širenju požara uz jaki vjetar pomoglo je još i to, što je bila suša, a većinom stare, trošne kuće, ponajviše od ćerpiča sa drveninom, primale su brzo plamen, koji je proždrljivo tako napredovao, da su kućna čeljad jedva mogla spašavati gole živote. Vjetar je tako raznosio iskre i varnice na sve strane, da su iskre padale u selo Ozrakoviće uz željezničku prugu... Tušenje požara i lokaliziranje vatre išlo je u toliko teže, što općina visočka ima nešto vatrogasnih sprava i štrcaljki za gašenje požara, ali nema vatrogasaca. Pored toga vatrogasne tulumbe nijesu dovoljno dugačke, te, pošto je nestalo vode u vodovodu, bilo je otežano gašenje, jer tulumbe nijesu dosezale, da se pumpa voda iz rijeke. Još samo pola sahata da je trajalo, da nijesu stigli iz Sarajeva vatrogasci, požar bi se tako raširio, da bi uništio sve kuće u Visokom... Računa se, da je požar uništio oko 450 kuća, dućana, pojata i štala, a govori se, da je malo što bilo osigurano... Izgorjela je čaršija, Donja mahala, stara beledija, džamija Šedrvan, medresa, a ostala je čitava džamija Saračica, i ako su svi objekti oko nje izgorjeli. U požaru je izgorjelo mnogo goveda, ovaca i pernate živadi; mnogo ambarova, punijeh žita; skoro sva roba u zapaljenim dućanima, a tako i skoro sve pokućstvo u zapaljenim kućama. Izgorjele kuće su ponajviše vlasništvo Muslimana, a ima nešto i srpsko-pravoslavnih..." *Sarajevski list*, br. 257, 12. 11. 1911, 3.

značilo da je u tom periodu bilo pojednostavljeno dobivanje dozvole za otvaranje ciglane. To nam potvrđuje primjer Ante Duspera, koji je 1911. godine zatražio od Zemaljske vlade dozvolu da otvori ciglanu i postavi peć za sušenje cigle, koja je odbijena.[68]

PILANE

Okolina Visokog bogata je šumama te su početkom 20. stoljeća otvorene dvije pilane – Višnjica i Sutjeska, prva se nalazila na Pavači, a druga na Trstionici. Vlasnik Višnjice bio je Italijan Butazo Venturini, dok je vlasnik Sutjeske bio Franzisko Kloster, koji je prema dostupnim podacima imao "Zemaljsku pripadnost".[69] Drvna industrija je imala mnogo više potencijala, ali je neriješeno vlasništvo često stvaralo blokadu za njen razvoj. Godine 1888. čak 219 osoba se obratilo Zemaljskoj vladi za regulisanje šumskog posjeda, od tog broja iz Visokog su bile 22 osobe. Pojedini su se obratili u lično ime, a pojedini i u ime kompanije koju su posjedovali.[70] Na to da je to bio hronični problem jasno ukazuju isti zahtjevi koji su se ponavljali iz godine u godinu.[71]

ZADRUGE

"Mljekarska zadruga" je u Visokom osnovana pred Prvi svjetski rat. Međutim, prije osnivačke skupštine koja je održana u junu 1913. godine pojavili su se mnogobrojni problemi koji su pratili formiranje ove zadruge.[72] Prije svega radilo se o potrebi za pronalaskom zgrade koja bi zadovoljavala potrebe zadruge. Bilo je neophodno pronaći i stručno osoblje koje bi znalo voditi zadrugu te vrste. Mljekarska zadruga se za rješenje tih problema obratila u februaru 1913. godine Zemaljskoj vladi, koja je dopis sa navedenim zahtjevima samo proslijedila kotarskom uredu u Visokom. Oni su tražili od kotarskog ureda da zajedno sa mljekarskom zadrugom koja je još u osnivanju pronađu odgovarajuću zgradu i dva momka koja su "izobražena u mljekarstvu". Pored toga, Zemaljska vlada je tražila podatke da li će mljekarska zadruga "praviti mlieko i prodavat za Sarajevo ili proizvodit maslo ili samo sir i koje vrste sir bi bio".[73] To je bilo izuzetno važno radi odabira mjesta obuke za buduće osoblje. Kako je sama pojasnila

> za slučaj naime ako bi se mlieko izvažalo mogla bi izobrazba na ratarskoj večernjoj školi u Ilidži u svezi sa zakupom u Butmiru u tom slučaju ako bi se imao proizvoditi sir a la Trappisten to bi izobrazba imala uslijediti na ratarskoj i večernjoj školi u Livnu. Gospodarske stanice u Livnu i Gacku proizvađaju naime već mnogo godina takav sir,

[68] ABiH, ZVS, 1911, kut. 217, 129/32.
[69] ABiH, ZVS, 1905, kut. 182, 1905, 172/5.
[70] U lično ime zahtjev su potpisali: Katica Salih, Nikolić Jovanka, Zečević Zaimbeg, Dizdar-beg i Junus-beg Zečević, Nikolić Nikola, Karamehić Mustafa, Čamilbeg Zečević, Kesić Zuleka, Baščaušević hadži Salih, Šehović Mujaga Šaho, Malešić Dimitria, Softić Derviš eff. i Edibović Mujid, dok su u ime kompanija potpisnici bili: Toromanović Ibrahimaga, Softić Derviš, Muić Avdija, Zečević Hasanbeg, Demerdžić Junus i Čehaić Mulo. ABiH, ZVS, 1888, kut. 57, 37/642.
[71] ABiH, ZVS, 1889, kut. 78, 37/273.
[72] ABiH, ZVS, 1913, kut. 658, 213/8.
[73] ABiH, ZVS, 1913, kut. 346, 133/97.

koji je obljubljen i koji se takodjer u svim u zemlji postojećim sirarskim udrugama proizvađa. U oba slučaja imate će oba mladića na tim školama osim stan u naravi i obskrbe dnevno 40 helera primati istima će se takođe za put do škole iz zemaljske sredstava naknaditi.[74]

Pored toga, Zemaljska vlada je smatrala da gradska općina treba kao svoj doprinos pronaći određenu zgradu. Ubrzo je uslijedio i odgovor zadruge u kojem je navedeno da su oni planirali prodavati samo mlijeko, i to u Sarajevo i u okolici Visokog, jer su smatrali da proizvodnja sira i maslaca neće biti profitabilna. Također su predložili da se u tom poslu obuče Sulejman Karavdić i Salih Durajlić i to u ratarskoj školi u Butmiru na Ilidži.[75] Kad je riječ o zgradi, smatrali su da je najprikladnije da se Zemaljska vlada obrati Građevnoj upravi koja gradi za pogorjelce, one koji su izgubili kuće u visočkom požaru, da napravi namjenski nacrt i sklopi sporazum sa njima za gradnju. Iz dostupnih dokumenata vidimo da je privremeni odbor zadruge imao tri člana: hadži Mujaga, Durajlić i hadži Mustafa. Oni su tražili da se Karavdić i Durajlić pošalju na obuku u Kovačevac kod Nove Gradiške i da se tamo u mljekarskoj zadruzi upute u posao.[76]

Pored mljekarske iste godine osnovana je i Ćebedžijska zadruga pod nazivom "Prva srpska ćebedžijska zadruga u Visokom". Cilj ove zadruge bio je proizvodnja deka za konje. U ime zadruge istupali su Damjan Plavšić i Risto Dabić, a zadruga je bila registrovana kao društvo sa ograničenim jemstvom.[77] Oni su smatrali da njihovi proizvodi mogu biti posebno važni za vojsku te su se nadležnim vojnim vlastima obratili za preporuku jedinicama koje trenutno mogu imati veću potrebu za takvim artiklima. Za otvaranje i početak proizvodnje ova zadruga je dobila beskamatni kredit od Zemaljske vlade.[78]

POLJOPRIVREDA I STOČARSTVO

Lijepa i vesela četverokutna ploha u dolini na utoku Fojnice u Bosnu jeste ploha, na kojoj se koči današnje Visoko ... sva su brda dijelom pašnjaci, dijelom oranice dijelom bjelogorične dubrave ... kako su visočke oranice i drugo proizvodno tlo na glasu sa svoje plodnosti, to se znatan broj samih visočkih gragjana bavi ratarstvom. S istoga su razloga vrlo pohagjani u Visokom nedjeljni sajmovi, te se ono broji megju bosanska znamenita tržišta žitom, prirodinama i svakovrsnom marvom.[79]

Ovako je Jelenić početkom dvadesetog stoljeća opisao plodnu visočku dolinu koja je, i pored razvijene trgovine i zanatstva, kao i u ostatku Bosne i Hercegovine, ulagala u poljoprivredu kao izuzetno važnu gradu privrede. Godine 1895. u Visokom su bila 1.022 stanovnika koji su se bavili poljoprivredom, dok je taj broj 1910. godine iznosio 1.046.[80] Ako uporedimo zemljoposjednike za iste godine, dobit ćemo da je u Visokom

[74] *Isto*.
[75] *Isto*.
[76] *Isto*.
[77] ABiH, ZVS, 1913, kut. 658, 213/5.
[78] Isto.
[79] J. Jelenić, *Kraljevsko Visoko*, 121.
[80] I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 311.

zemljoposjednika sa kmetovima 1895. bilo 42 domaćina sa 180 članova domaćinstva, dok je njihov broj 1910. godine bio 92 domaćina sa 299 članova domaćinstva.[81] Dakle, Visoko je jedan od rijetkih gradova čije je agrarno stanovništvo činilo manje od polovine gradskog stanovništva. Tako je recimo 1910. godine u Banjoj Luci agrarnog stanovništva bilo 36,0%, a u Visokom 25,4%.[82]

Od izuzetnog značaja u Visokom bio je uzgoj šećerne repe koja se izvozila širom Bosne i Hercegovine. Iz finansijskog izvještaja za troškove šećerne repe u okrugu Visoko za 1905. godinu vidimo da je to bio izuzetno važan artikal u privredi visočkog okruga čija se proizvodnja iz godine u godinu povećavala. Godine 1904. otkupljeno je šećerne repe u vrijednosti od 10.634 krune i 74 helera.[83] O kako velikoj sumi se radi pokazuje činjenica da je 1904. godine ukupan prihod općine Visoko iznosio 33.448 kruna i 40 helera.[84]

Godine 1911. čak 272 osobe iz Visokog dobile su sredstva za organizovan otkup šećerne repe. Pored toga, uzgoj voća bio je dosta proširen. Po 30 sadnica raznih voćki za unapređenje voćarstva dobilo je 50 osoba iz Visokog i okolnih sela 1906. godine. Neki od njih su: Dragan Karuga, Manojlo Šapić, Stjepan Tadić, Agan Ahić, Mehaga Oruč, Sava Ćurić, Lazar Ćurić i Niko Nikolić.[85]

Višak proizvoda Visočani su imali mogućnost prodavati na sedmičnoj pijaci koja se održavala ponedjeljkom. Živost pijace 1879. godine zabilježio je jedan od austrougarskih vojnika. On, između ostalog, kaže:

> Tu u čaršiji se drže i pazari: svake nedelje po jedanput. Taj dan baš beše pazarni, te mi se dade prilika da odmah i to svojim očima vidim... Svetina zapremi svu čaršiju tako da se čovek svom silom mora gurat ako misli sve da obiđe... ako ko hoće stanovnike iz Visokog i okolice da upozna taj neka samo dođe na Pazar. Videh tu sve staleže Bosanaca zastupljene: varošane i seljane iz obližnjih sela a i čak i Mostarce što dođoše sa tovarima grožđa i bresaka da ih u Visokom kao retku robu na Pazar iznesu. Videh po gdekog kako turio konju na leđa dva džaka brašna, te se s mukom gura kroz gomilu i traži kupca. Drugi doneo čak iz Vareša nekoliko svojom rukom izrađenih sekira, potkovica i gvozdenih klinaca pa ih naređao pred sobom na zemlju. Na jednom mestu beše najgrđa vika; tamo postavi čitavo jata Cigana sa velikom hrpom korita i varjača. Jedan od njih hvaljaše mi svoje češljeve, što ih je sam svojeručno od roga načinio... Seljanka opet zadene preslicu za pojas pa u onoj gužvi ipak neće da dangubi nego prede. O ruku obesila kotar sa nekoliko komada kozijeg sira i puna lješnika i oraha u kecelju zavezala nekoliko krušaka i jabuka – pa još pored svega toga obesila o drugu ruku nekoliko venaca što iz naniza od samih suvih šljiva i oljuštenih oraha. Zaista novih prizora za mene na tome visočkome pazaru!...[86]

Pored sedmične pijace u Visokom je održavan i vašar ili godišnja pijaca, kako se često navodi u dokumentima. Vašar je tradicionalno održavan u periodu od 29. septembra do 1. oktobra, sve do 1907. godine. Nakon toga je Zemaljska vlada na zahtjev kotarskog liječnika Koste Kandića vašar ustanovila od 25. 9. do 27. 9.

---

[81] *Isto*, 315.
[82] *Isto*, 38.
[83] ABiH, ZVS, 1906, kut. 84, 48/8.
[84] ZMV, OAGP, kut. 1, Proračun troškova Gradskog vijeća Visoko za 1905.
[85] ABiH, ZVS, 1906, kut. 135, 85/31.
[86] Šest nedelja u Visokom, *Javor*, br. 18, 1879, 567.

Vašar je pomjeren zbog toga što se u istom periodu, tj. od 29. 9. do 1.10, održavao vašar u Travniku.[87] Kako bi se oba vašara iskoristila što bolje, logično je bilo da se održavaju u različito vrijeme.

Na to koliko je vašar bio važan ukazuje i činjenica da je umjesto maltarine 1882. godine kao porez uvedena vašarovina. S druge strane, pijacovina se plaćala na način da onaj ko "stvari na čaršiji razmjeni ili nekomu prodaje imade 16 novčića platiti sergiju piacovinu 1 toluk sol godišnje bakar mehke robe burgija prstenje sitne kovačke ili bravarske opanke, povrtče ovče pečeno i suho meso, drveno posuđe, lule čunci lonci bardaci i ostale drvene stvari, med maslo, sir pekmez, sirče, hljeb, pirinač, kupus krompir, lan vuna a onaj koji prodaje bez da se namjesti na čaršiji ne plača ništa. Od žita i marve ne plača se piacovina jer se plača kantarija."[88]

Koliko je Visoko imalo ekonomske dobiti od poreza najbolje pokazuje budžet grada koji se punio prihodima od kirija koje je grad ubirao, zatim telalije, kantarije, kuharine, pijacovine i ostalih daća. Godine 1885. ukupan prihod je iznosio oko 6.000 kruna.[89] Samo dvije godine poslije prihodi od kantarije, tj. Vage, iznosili su 2.406 kruna, bihija marve 1.840, pijacovina 450, koljarina 700, vezačina marve 208, uvoznina na duhovito piće 450, a ukupan prihod je iznosio 7.332 krune.[90] Već 1888. godine prihod se popeo na 7.888 kruna. Posebnom odredbom regulisano je da Visočani plaćaju vašarovinu samo ukoliko stoku prodaju ponedjeljkom, tj. pijačnim danom, i to po glavi stoke, dok su drugim danima bili oslobođeni te takse prilikom prodaje. Godine 1902. samo od imovine koju je grad davao pod zakup (hotel, čitaonica, apoteka, dvije kafane, Špiritni magacin, općinsko zemljište, općinske kuće i uredi) ostvaren je prihod od 1.522 krune.[91] Godinu dana poslije grad je profitirao od uvoznine 9.212 kruna i 41 heler, od koljarina 3.005 kruna i 20 helera, od telalije 30 kruna, od kantarija 9.445 kruna i 61 heler, od pijacovine 1.068 kruna i 60 helera, od sajmovine stoke 1.068 kruna i 11 helera, od pristojbe sušione koža 172 krune i 80 helera, a ukupan prihod za 1903. godinu bio je 36.654 kruna i 7 helera.[92] Možemo reći da je do te godine prihod grada značajno rastao i da se nakon toga relativno ustalio sa blagim porastom. Godine 1908. vidimo da je prihod povećan, ali tek za 1.156 kruna i 86 helera.[93] Navedene cifre ukazuju na to da je Visoko bilo važan centar trgovine od čijih su prihoda podmirivani mnogobrojni administrativni troškovi samog grada.

Godine 1910. zahtjev za uspostavljanje posebne takse za trgovački promet u Sarajevu bio je posebna tema rasprave gradskog zastupstva u Sarajevu. Oni su naveli da bi takvim korakom udaljili one koji dolaze da prodaju raznu robu iz Sarajeva, zbog čega bi profitirala mjesta poput Visokog "jer će potrošači iz daljine tamo namirivati svoje potrebe mnogo jeftinije nego u Sarajevu, a i prodavati svoje proizvode, jer tamo ne moraju plaćati uvoznine ni ostalijeh daća kao u Sarajevu."[94]

---

[87] ABiH, ZVS, 1911, kut. 608, 215/21.
[88] ZMV, OAGP, kut. 1, Zapisnik u uredu općinskog poglavarstva od 30. 9. 1881.
[89] ZMV, OAGP, kut. 1, Proračun troškova Gradskog vijeća Visoko za 1885.
[90] ZMV, OAGP, kut. 1, Proračun troškova Gradskog vijeća Visoko za 1887.
[91] ZMV, OAGP, kut. 1, Proračun troškova Gradskog vijeća Visoko za 1902.
[92] ZMV, OAGP, kut. 1, Proračun troškova Gradskog vijeća Visoko za 1903.
[93] ZMV, OAGP, kut. 1, Proračun troškova Gradskog vijeća Visoko za 1908.
[94] *Večernji Sarajevski list*, br. 26, 31. 1. 1910, 3.

Pored prehrambenih artikala na sedmičnoj pijaci je bila veoma živa trgovina stokom. Prema pisanju *Bosnischer Bote* svaki ponedjeljak bi se obavila trgovina sa 200 do 300 goveda, konja i sitne stoke.[95] S obzirom na to da se trgovina stokom sve više razvijala, 1912. godine posebnom odredbom naređeno je da se uredi "marveno sajmište a osobito da se sagradi za izdavanje marveni putnina", a tu su se životinje trebale i potkivati.[96] Iz dostupnih dokumenata jasno se vidi da je to sajmište bilo od posebne važnosti. Općinska vlast je iz ličnih sredstava kupila bika i dodijelila ga Mitru Masaloviću u ime sela. Bik je trebao poslužiti za raspložđavanje, a Mitar je bio obavezan da ga hrani i besplatno pregleda te, ukoliko se pokaže nemaran prema tim zadacima, mogao je biti novčano kažnjen.[97]

Važnost rasplodnih bikova pokazuje i podatak da su oni koji su ih posjedovali vrlo često sami dolazili u općinu i nudili da ga otkupe. Godine 1903. Ignatz Hampo je ponudio svog bika, 16 mjeseci starog, za 120 kruna općinskim vlastima. Nakon što ga je veterinar pregledao i ustanovio da je zdrav i da su podaci koje je Ignatz dao tačni, gradsko vijeće je izdvojilo 200 kruna za kupovinu bika.[98] To nije bilo prvi put da je gradsko vijeće izdvojilo sumu za kupovinu bika ili njegovo držanje. Posebnu platu na godišnjem nivou uprava je izdvajala za uzdržavanje bikova, običnih i rasplodnih. Pored toga izgradili su novu štalu u kojoj su ti bikovi držani, te je nabavljen žig za životinje. Cilj je bio da se govedarstvo što više rasprostrani.[99]

Trgovina žitom također je bila značajna, a kao veletrgovci ovim artiklom pojavljuju se h. Vejsilaga Omerović, Damjan Plavšić, braća Mulagić i Vehab-ef. Hadžiahmetović.[100]

Visoko je također bilo mjesto gdje su se doseljavali kolonisti. Njih je 1885. godine bilo 104, a godine 1895. broj se popeo na 151 osobu, dok je 1910. doseljenih čak 1448.[101] Iz dokumenata se jasno vidi da se doseljenicima dodjeljivala zemlja, ponajviše krčevina, koju su oni koristili u poljoprivredne svrhe.[102] Iz primjera Đuke Mirića iz Čekrčića vidimo da je on dobio zemlju na pet godina te da je taj rok istekao u ljeto 1896. godine. Zbog toga se on obratio kotarskom uredu u Visokom sa zahtjevom da mu se ugovor produži na još pet godina. Pored toga on je zamolio da mu se zemljište do zakupljenog, a koje je "paprati podraslo", također dodijeli na najam. Kao svjedok prisutan u sudu bio je knez Čekrčića Pero Cvijanović koji je potvrdio da je navedeno zemljište zaraslo samo sa papratima te da bi dobro bilo dodijeliti ga Miriću jer je on imao 24 djece u kući. [103]

Zakupljivanje erarske zemlju u svrhu obrade bilo je dosta učestalo. Šećo Kozlo dobio je u najam zemlju za koju mu je ugovor istekao 1901. godine, međutim, ljetina koju je posadio nije bila dovoljna da sakupi dogovorenu rentu. Zbog toga se obratio kotarskom sudu da mu se najam na zemlju u visini od 36 kruna oprosti, ali i da mu se dodijeli zemljište do njegovog koje su "cigani Junus i Salko Husić iskrčili".[104] Izgleda da je u

[95] *Bosanski glasnik*, 1905, 277.
[96] ABiH, ZVS, 1912, kut. 182, 47/831.
[97] ABiH, ZVS, 1903, kut. 116, 34/166.
[98] *Isto*.
[99] *Isto*.
[100] *Bosanski glasnik*, 1899, 118; 1908, 308.
[101] I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 327.
[102] ABiH, ZVS, 1894, kut. 317, 26/56.
[103] ABiH, ZVS, 1900, kut. 43, 4/42 do 4/62.
[104] ABiH, ZVS, 1901, kut. 55, 4/38.

međuvremenu Junus umro, a Salko odselio, te je Šećo želio zemlju uzeti za sebe. Da je sve što je naveo istina, potvrdio je muhtar Ahmed Husika, a pristanak je dao i Jusuf Kubura s kojim je ta krčevina graničila. Nužno je napomenuti da nisu svi ugovori bili na pet godina, veliki dio njih je bio i na deset godina.[105]

Pitanje dodjele erarske zemlje nije bilo tako jednostavno i zahtjevi za dodjelom su povremeno bili odbijeni. Tako vidimo da je Pero Petrović, koji je bio kmet na čifluku Džuhi Ibrahima, nakon napuštanja kmetske zemlje zauzeo i iskrčio "jedan dio zemlje i napravio kuću jer ima troje djece dok je čeko dozvolu za tu krčevinu".[106] Međutim, ubrzo mu je stigla odluka da on tu kuću mora rušiti. Iako se on žalio više puta, kotarska vlast je ostala pri svojoj odluci da kuću mora srušiti i napustiti zemljište.[107]

Pitanje usko vezano za razvoj poljoprivede bili su neriješeni agrarni odnosi, koji se u cijeloj kompleksnosti oslikavaju kroz primjer Salke Berbića. Naime, njega je njegov kmet Vase Todorović iz Smrekovice tužio jer je morao napustiti svoje selište nakon što je Berbiću oduzeto kompletno kmetsko selište. Prema presudi, kada je prisilno oduzeto kmetsko selište, isplaćena je određena suma od koje je kmet koji je radio na zemlji dobio 1/5, iako zemlja nije bila njegovo vlasništvo. Međutim, on je smatrao da je to nedovoljno jer je zemlja bila plodna i tražio je 1/3 ukupne sume koju je Berbić dobio za svoju zemlju. U tužbi je naveo da se smatra zakinut jer je on tu zemlju obradio da bude prve klase, a Berbić je smatrao da je zakinut uopće jer je zemlja njegovo vlasništvo te je smatrao da nema potrebe da daje bilo kakvu odštetu od i "tako slabe isplate kmetu". Vrhovni sud je presudio u korist Todorovića.[108] Slično je bilo i sa Huseinagom Sakićem, također iz Visokog, koji je tražio da se njegov kmet Jozo Bešlija iseli sa njegovog posjeda jer nije obradio svu zemlju te je uz to "posjekao dva hrasta za lične potrebe", a također je i "džubrivo vuko na svoj posjed". Međutim, Zemaljska vlada je smatrala da se kmet može popraviti te da nema potrebe da se iseli sa kmetišta.[109] Sve to je utjecalo na razvoj poljoprivrede.

Česte molbe za potporu poljoprivrednicima ukazuju na to da njihov položaj nije bio zadovoljavajući. Godine 1911. Zemaljska vlada je dodijelila tri koze kao ispomoć Arifu Nizamu, dok su ostale potpore bile uglavnom novčane.[110] Vlast je često pomagala i poljoprivrednim alatima i strojevima. Godine 1912. u Visokom su dodijeljeni gipsani mlinovi, i to Rami Beširu, uz jemstvo Alije Jusića, i Salihu Kurtu, uz jemstvo Huse Kurta.[111]

Prvi svjetski rat Visoko je dočekalo kao trgovački grad poznat po izradi koža i opanaka sa industrijalizacijom u samom začetku.

---

[105] ABiH, ZVS, 1904, kut. 211, 270.
[106] ABiH, ZVS, 1901, kut. 55, 4/38.
[107] *Isto*.
[108] ABiH, ZVS, 1911, kut. 532, 171/66.
[109] *Isto*.
[110] ABiH, ZVS, 1911, kut. 59, 158/200.
[111] ABiH, ZVS, 1912, kut. 454, 154/135.

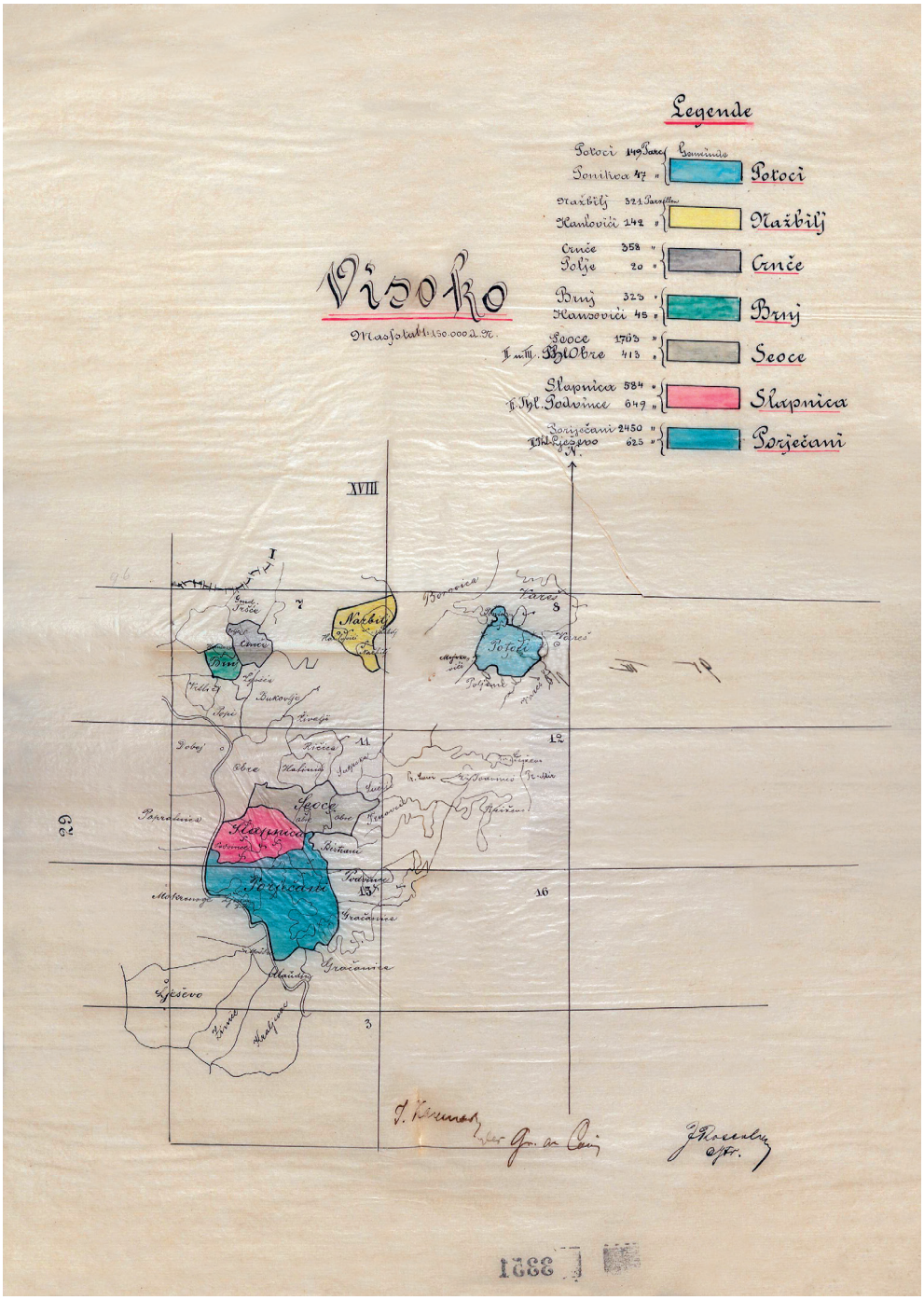

Sl. 2 *Karta kotara Visoko iz 1895. godine*[112]

[112] ABiH, ZVS, 1895, kut. 438, 118/289.

ZDRAVSTVO U VISOKOM 1878–1914.

Bosna kao dio Osmanskog carstva u 19. stoljeću preživljava mnoge promjene. Provođenje reformi u svim segmentima političkog, ekonomskog i socijalnog života neminovno se odrazilo i na teritoriju Bosanskog vilajeta. Promjene su u svakodnevni život ulazile postepeno, u nekim segmentima vidnije, a u nekim poput zdravstvene kulture dosta sporije. Iako je prihvatanje islama kod bosanskohercegovačkog stanovništva utjecalo na higijenske navike stanovnika, zdravstvena kultura bila je na dosta niskom nivou.[113] Zbog neadekvatnog liječenja bolesti i nedovoljnog stručnog medicinskog osoblja, vrlo često su se neke zarazne bolesti pretvarale u epidemije. Najviše umrlih bilo je u periodima kada su bile prisutne kuga i kolera.[114]

Nužno je istaći da je stanovništvo bolest posmatralo kroz prizmu religije, što se nije promijenilo ni nakon austrougarske okupacije. Samim tim je i odnos prema smrti bio u okvirima religijskog načina života. Takav stav imao je utjecaj i na praktikovane načine liječenja koji se u osnovi mogu posmatrati kroz dva oblika koja se često prepliću: prvi je tradicionalni, koji se odnosi na liječenje kod hećima, berbera, berbera-džeraha, atara, kao i iracionalnim metodama, tj. vjerovanjem u nadnaravne moći raznim vračanjem i sujevjernim vjerovanjima koji su se najčešće iskazivali salijevanjem strave i pisanjem raznih vjerskih zapisa; drugi oblik postaje dostupan tek pred kraj osmanske uprave i odnosi se na liječenje u organizovanim zdravstvenim ustanovama gdje je radio stručni medicinski kadar.

Zdravstvene ustanove sa medicinskim osobljem počele su se otvarati tek nekoliko decenija prije okupacije, i to isključivo u glavnim gradovima osmanskih pokrajina. Tako je prva bolnica u Bosanskom vilajetu otvorena u Sarajevu i poznata je kao Vakufska bolnica ili Hastahana. Izgrađena je 1866. godine, a finansirana je iz prihoda Gazi Husrev-begovog vakufa.[115] U njoj su bila organizovana dva odjeljenja sa ukupno 32 kreveta. Ova bolnica je bila otvorenog tipa i u njoj su se mogli liječiti bolesnici iz cijelog vilajeta besplatno. U istoj godini otvorena je i vojna bolnica u Sarajevu, u kojoj su se vršili i hirurški zahvati.[116] Do okupacije u Bosanskom vilajetu otvorene su još dvije bolnice: jedna u Mostaru i jedna u Tuzli.[117]

---

[113] Tokom osmanske uprave u Bosni su izgrađeni mnogi objekti koji su imali za cilj održavanje dnevne higijene. Visoko je grad koji se može pohvaliti da je već u 15. stoljeću imao javno kupatilo. Međutim, i pored velikog broja javnih kupatila – sredinom 17. stoljeća ih je 56 – razne zarazne bolesti bile su dosta česte, a njihove posljedice katastrofalne. Hazim Šabanović, Dvije najstarije vakufname u Bosni, *Prilozi za orijentalnu filologiju* (dalje: *POF*), 2/2, Sarajevo 1952, 6; Izet Mašić, *Korijeni medicine i zdravstva u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2004, 68. (dalje: I. Mašić, *Korijeni medicine i zdravstva*)

[114] To nije značilo da je bolest bila prisutna na cijeloj teritoriji Bosanskog vilajeta. Tako je tokom epidemije kolere u Sarajevu 1866. godine bogatije stanovništvo bježalo u Visoko gdje nije bilo bolesti uopšte i kako bi se porodice zaštitile. Hana Younis, *Od dućana do pozorišta, Sarajevska trgovačka elita 1851–1871*, Sarajevo 2017, 275.

[115] Hana Younis, *Svakodnevni život u Sarajevu (1850–1878)*, Sarajevo 2019, 117–118. (dalje: H. Younis, *Svakodnevni život u Sarajevu*)

[116] Izet Mašić, *Zdravstvo u Bosni i Hercegovini tokom osmanskog perioda*, Sarajevo 1994, vidjeti fus. 10; Također vidjeti: Smail Balić, *Kultura Bošnjaka – Muslimanska komponenta*, Zagreb 1994, 35.

[117] *Bosna*, br. 283, 9. i 21. 11. 1871, 2; I. Mašić, *Korijeni medicine i zdravstva*, 97.

Veterinarska služba također je modernizovana pred okupaciju, a zbog nepostojanja tog kadra 1868. godine iz Bosne su otišla četiri momka koja su trebala završiti veterinarski fakultet u Istanbulu i vratiti se u rodna mjesta da naučeno primijene u praksi.[118]

Dakle, može se zaključiti da se u posljednjim decenijama osmanske uprave izuzetno sporo provodila modernizacija svih oblika zdravstvenih usluga. U osnovi odnos najvećeg procenta stanovnika Bosanskog vilajeta ostao je u religijskim tradicionalnim okvirima kako načina liječenja tako i shvaćanja zdravstvene kulture uopće.

Godina 1878. u kontekstu ranije navedenog stanja na polju zdravstva predstavlja veliku prekretnicu. Od Austro-Ugarske se očekivalo brže napredovanje u mnogim segmentima pa i socijalno-zdravstvenoj kulturi. Stručni medicinski kadar koji je došao sa masovnim administrativnim aparatom odmah je počeo s izradom analize zdravstvenog stanja u Bosni i Hercegovini.[119] Posebna pažnja usmjerena je na mali broj zdravstvenih institucija koje nisu mogle adekvatno odgovoriti na razne bolesti koje su u tom periodu bile prisutne. Prvi izvještaj dostavljen je početkom 1879. godine. U njemu je naglašena potreba za objektima zdravstvene zaštite koje bi pokrivale čitavo područje Bosne i Hercegovine. U izvještaju je navedeno da standardi liječenja nisu na zadovoljavajućem nivou, a da su posebno zapostavljeni "umobolni i ubogi".[120] Zemaljska vlada je formirala posebnu komisiju koja je na dvije sjednice raspravljala o zdravstvenom unapređenju u Bosni i Hercegovini i ustanovila da je izvještaj realan te da je potrebno što prije krenuti sa realizacijom predloženih mjera poboljšanja. Međutim, poseban problem predstavljale su finansije, nedostatak školovanog kadra, ali i konzervativna shvatanja koja je stanovništvo imalo.[121] Svjesna svih poteškoća, vlast je krenula u reformu zdravstvenog sistema angažovanjem ljekara u šest centara okruga koji bi bili plaćeni iz državnog budžeta. Sistem je osmišljen tako da svaki kotar ima jednu zdravstvenu ustanovu sa ljekarom koji je trebao imati i lijekove koje bi davao bolesnicima. Ukupno sedam ovih institucija pokrenuto je odmah 1879. godine, dok je njihov broj 1893. godine iznosio 64.[122] Oni su liječili stanovnike besplatno ukoliko su bili siromašni, što su dokazivali posebnom potvrdom, a oni koji nisu imali tu potvrdu liječenje su plaćali. Liječenje je obavljano u kotarskoj bolnici kojoj je oboljeli pripadao po mjestu stanovanja. S obzirom na to da je kotar Visoko pripadao sarajevskom okrugu, od izuzetnog značaja je bila izgradnja Zemaljske bolnice te prenamjena Vakufske bolnice u umobolnicu.[123]

Iako je Vakufska bolnica nakon okupacije renovirana, ona nije mogla zadovoljiti sve potrebe zdravstvene zaštite cijelog okruga, stoga je Zemaljska vlada počela izgradnju posebne zgrade za Zemaljsku bolnicu. Važno je istaći da je 1884. godine Vakufska bolnica dobila pravo javnosti, što je omogućilo bosanskohercegovačkim

---

[118] *Bosna*, br. 84, 25. 12. 1867. i 6. 1. 1868, 2.

[119] Potrebno je naglasiti da Austro-Ugarska nije priznavala diplome koje su stečene na teritoriji osmanskog carstva te su čak i ljekari koji su godinama radili u bolnicama morali ili ponovno polagati ispite ili jednostavno odustati od pozicije koju su imali. Vedad Sakić – Edin Šatrović – Lejla Krkalić, Ali Riza Kreševljaković, prvi bosanski veterinar, *Veterinaria* 65, Sarajevo 2006, 11–15.

[120] Prije austrougarske okupacije mentalni bolesnici su odlazili u Jedrene, a nakon okupacije u Madžarsku ili Stenjevac u Hrvatskoj. Valerijan Žujo, *Doktor Karel Bayer*, Sarajevo 2020. (dalje: V. Žujo, *Doktor Karel Bayer*)

[121] I. Mašić, *Korijeni medicine i zdravstva*, 105.

[122] *Isto*, 106.

[123] *Isto*, 118–128.

bolesnicima da se liječe prema reciprocitetu širom Monarhije. Pored toga Ministarstvo inostranih poslova u Beču imalo je poseban ugovor sa pojedinim evropskim zemljama o mogućnosti liječenja i refundaciji bolesničkih troškova boravka i liječenja.[124] Zemaljska bolnica je trebala imati četiri odjeljenja: interno, hirurško, dermatološko i ginekologiju, a izgradnja je odobrena 1892. godine. Bolnica je svečano otvorena dvije godine poslije. Otvaranjem nove, Zemaljske bolnice, Vakufska bolnica je izgubila funkciju gradske bolnice i pretvorena je u ustanovu za liječenje mentalnih oboljenja. Svi bolesnici koji su se zatekli u Vakufskoj bolnici premješteni su u Zemaljsku 30. 6. 1894. godine.[125]

Svjesna da izgradnja velike bolnice u Sarajevu ne predstavlja konkretno rješenje za druga mjesta širom Bosne i Hercegovine, Zemaljska vlada je 1882. godine počela sa formiranjem "privremenih" bolnica koje su imale osnovnu i najnužniju opremu za pružanje zdravstvenih usluga. Takvo stanje ostalo je sve do 1886. godine, kada počinje organizovana izgradnja bolnica i ambulanti u kotarskim centrima.[126]

ZDRAVSTVENE USTANOVE U VISOKOM

AMBULANTA

Prva općinska bolnica podignuta je u centru tuzlanskog okruga u Donjoj Tuzli 1886. godine. Iste godine otvorene su općinske bolnice u Prijedoru i Brčkom.[127] Iako je Visoko pripadalo sarajevskom okrugu, a pacijenti su se mogli obratiti bolnicama koje su funkcionisale u tom gradu, sistem stalnog kotarsko-općinskog ljekara u tom gradu dosta rano se može pratiti, već od 1880. godine.[128] Svjesna da to nije dovoljno, Zemaljska vlada je prvu općinsku ambulantu u sarajevskom okrugu izgradila upravo u Visokom. Ambulanta je otvorena 1. maja 1897. godine, a nakon Visokog istu vrstu ambulante bolnice dobili su Rogatica i Fojnica.[129] Općinske bolnice nazivane su ambulantama, ali i sanitetima.[130]

Prema dostupnim podacima možemo reći da je ambulanta vrlo brzo stekla povjerenje Visočana te da je broj bolesnih koji su se tu liječili iz godine u godinu bio veći. Od 1897. godine, kada možemo pratiti tačan broj liječenih, pa sve do 1904. godine broj pacijenata se povećao za više od 10%.[131]

---

[124] V. Žujo, *Doktor Karel Bayer*, 61.

[125] *Isto*.

[126] I. Mašić, *Korijeni medicine i zdravstva*, 102–103.

[127] *Isto*, 103.

[128] Risto Jeremić, Zdravstvene i medicinske prilike pod austrougarskom okupacijom od avgusta 1878. do novembra 1918, u: *Prilozi istoriji zdravstvenih i medicinskih prilika Bosne i Hercegovine pod turskom i austro-ugarskom*, Beograd 1951, 84. (dalje: R. Jeremić, Zdravstvene i medicinske prilike)

[129] *Das Sanitätswesen in Bosnien und der Hercegovina 1878–1901 mit 2 Abbildungen und 2 Karten*, Sarajevo 1903, 392. (dalje: *Das Sanitätswesen in Bosnien und der Hercegovina*)

[130] Ambulante su kao sanitetska odjeljenja bile pod direktnom upravom kotarskih vlasti. Vidjeti: R. Jeremić, Zdravstvene i medicinske prilike, 82.

[131] *Das Sanitätswesen in Bosnien und der Hercegovina*, 392.

S obzirom na činjenicu da se svake godine broj oboljelih koji su tražili liječenje u ambulanti u Visokom povećavao, kotar Visoko se u februaru 1905. godine obratio posebnim dopisom Zemaljskoj vladi u Sarajevo u kojem je na osnovu povećanja od 629 pacijenata tokom posljednje godine tražio da Zemaljska vlada odobri razvoj lokalne ambulante.[132]

U samom dopisu rad ambulante je pohvalno opisan te je naglašeno da je ambulanta stekla povjerenje "svih slojeva stanovništva bez iznimke", zbog čega je njen razvoj bio neophodan. Međutim, takav uspjeh pripisivao se i ambulantskom ljekaru koji je smatrao da zaslužuje posebnu nagradu za tako uspješno obavljen posao.[133]

Kako bi proširenje ambulante i njena djelimična adaptacija bili što korisniji, Zemaljska vlada je pristupila izradi projekta. Kompletan projekt je završen u martu 1905. godine i dostavljen je sarajevskom okružnom predstojniku dr. Franji Baronu Molinaryju koji ga je dalje proslijedio gradskom zastupstvu u Visokom. Troškovnik je izradio građevinski poduzetnik Ludvig Jungwirth, koji je bio poznat i veoma cijenjen u gradnji novih objekata i koji je izgradio i prvobitni dio ambulante u Visokom. Prema njegovim skicama i detaljnim planovima djelimična renovacija postojećeg dijela i dogradnja novog u sklopu ambulante Visoko iznosila bi 3.140 kruna. Jedinične cijene navedene u troškovniku iste su one koje je građevinski poduzetnik Jungwirth dogovorio s općinom prilikom preuzimanja već završene zgrade.[134]

Iz tog nacrta vidno je da je planirana dogradnja mrtvačnice, i to dimenzija 3 m širine i 4 m dužine. Mrtvačnica je trebala imati betonske zidove i podlogu. Do mrtvačnice je trebala biti izgrađena staza sa drvećem koja je trebala dodatno koštati 700 kruna. S obzirom na to da je firma Ludviga Jungwirtha bila upoznata sa terenom na kojem je izgrađena ambulanta, smatrali su da je teren dosta nepovoljan te da bi se, ukoliko vlast želi imati manje troškove, za dogradnju trebalo zadržati postojeće stanje.[135]

Zemaljska vlada je zahtjev razmatrala nekoliko mjeseci te 2. jula 1905. godine donijela pozitivan odgovor kojim je odobrila proširenje ambulante u Visokom. O tome je obavijestila gradsko zastupstvo koje je odmah sazvalo sjednicu. Na sjednici održanoj 12. jula 1905. godine pročitana je odluka Zemaljske vlade i pojašnjeno da je za te svrhe potrebno odvojiti iz budžeta grada Visokog iznos od 2.930 kruna. To je predstavljalo problem jer je Gradsko zastupstvo kompletan višak materijalnih sredstava u protekle dvije godine predvidjelo za izgradnju mjesne škole. Svjesni važnosti ambulante za stanovništvo Visokog, ali i okolnih sela, gradski zastupnici su jednoglasno usvojili zamolbu Zemaljskoj vladi da sumu od 2.930 kruna izdvoji iz predviđene sume za dogradnju škole u Visokom i preusmjeri je na dogradnju ambulante jer je to, kako su naveli, "nužno", a da se dogradnja škole prebaci za narednu godinu.[136]

S obzirom na to da je nadogradnja podrazumijevala mrtvačnicu, Općinsko vijeće Visokog je smatralo da je neophodno osnovati i dezinfekcijsku komoru pri istoj ambulanti. Zemaljska vlada smatrala je prijedlog opravdanim iz više razloga, a posebno su istakli da bi "jedna prostorija za izolaciju" faktički predstavljala infektivnu

---

[132] ABiH, ZVS, kut. 59, 1905, 51/951/4. Zahvaljujem višoj arhivistici Arhiva BiH Sandri Biletić koja je sve arhivske dokumente korištene u ovom radu prevela sa njemačkog jezika.

[133] *Isto*.

[134] ABiH, ZVS, kut. 59, 1905, 51-951-4/05.

[135] *Isto*.

[136] ABiH, ZVS, kut. 256, 1905, 221/639/3.

prostoriju gdje bi se liječili oboljeli od raznih infekcija "budući da se prijevoz takvih bolesnika u Zemaljsku bolnicu ili čak u udaljeni sanatorij ne čini mogućim u sadašnjim okolnostima".[137] Iz istog dopisa saznajemo da je izolatorij trebao biti sporedna zgrada ambulante, čime se zapravo ambulanta postepeno pretvarala u bolnicu. Problem su kao i uvijek bile finansije. Kotar Visoko bio je dužan iz svog budžeta osigurati transport zaraženih osoba do zemaljske bolnice željeznicom, zbog čega je Zemaljska vlada smatrala da bi im izgradnja infektivnog odjeljenja bila višestruko korisna.[138] Izgradnja tog objekta predviđala je troškove od 1.200 kruna, a trebala je biti od drveta, "jer se drvo može lakše držati u otvorenim skladišnim prostorima, pokrivenim slamom ili vrećama". Vlast je u dodatnom dopisu pojasnila da smatra kako je ostalo dovoljno prostora i za izgradnju nužnika.[139] Izgradnja sporedne zgrade planirana je u istočnom uglu terena, ali samo ukoliko se kompletan objekt ne proširi za 15 metara. Iako ne odmah, očekivalo se da ambulanta u Visokom bude proširena i dezinfekcijskom komorom i praonicom.[140] Sama ideja o proširenju posjeda ambulante ukazuje na to da je Zemaljska vlada smatrala da ambulanta treba prerasti na veći zdravstveni nivo.

Na to da je Gradska uprava Visoko zaista željela poboljšati uslove liječenja jasno ukazuje i njen proračun za 1905. godinu iz kojeg saznajemo da su od suviška izdvojene samo za gradnju ambulante čak 7.182 krune i 88 helera od ukupno 9.414 kruna i 24 helera. Potrošnja tih sredstava odobrena je posebnim odlukama Zemaljske vlade izdatim u maju 1904. i junu 1905. godine.[141]

Uza svu želju, suma koja je predviđena i kvaliteta koja je planirana bila je teško izvodiva. Tako vidimo da je tokom 1906. godine više puta Općinsko vijeće pokušavalo pojasniti Zemaljskoj vladi da nije u mogućnosti izdvojiti dodatnih 1.200 kruna jer je već imala kredit od 12.000 kruna i prema podjeli troškova isplanirano ulaganje u školu. Međutim, Zemaljska vlada je pojasnila da sve što oni mogu uraditi jeste da troškove sa 1.200 smanje na 1.000 kruna, ali bi time kvaliteta izgradnje sporedne zgrade, mrtvačnice i ostave za drva bila upitna.[142]

Važnost širenja i kvalitetna dogradnja nije bila upitna gradskim vlastima Visokog. Tako vidimo da je plac koji je bio do ambulante kupljen 1907. godine i to za 400 kruna, dok je za dogradnju ambulante odvojena kompletna tražena suma od 1.200 kruna.[143] Time je ambulanta u Visokom dobila pomoćne objekte koji su je mogli svrstati u bolnička odjeljenja. S vremenom ni to proširenje nije bilo dovoljno te je za potrebe administracije zakupljen dodatni objekt. Ambulanta je još jednom proširena prije Prvog svjetskog rata, i to 1913. godine, kada je nakon požara u Visokom odjel za građevinske radove planirao obnoviti izgorjele objekte. Tom prilikom je traženo od Zemaljske vlade da pronađe odgovarajuću lokaciju za novu ambulantu, ali nakon izgradnje izgorjelih objekata u samom gradu.[144]

---

[137] ABiH, ZVS, kut. 59, 1905, 51/951/4/05.
[138] *Isto*.
[139] *Isto*.
[140] *Isto*.
[141] ZMV, OAGP, kut. 1, Proračun troškova Gradskog vijeća Visoko za 1906.
[142] ABiH, ZVS, kut. 59, 51/951/4/05.
[143] ZMV, OAGP, kut. 1, Proračun troškova Gradskog vijeća Visoko za 1908.
[144] ABiH, ZVS, kut. 299, 1913, 111/125.

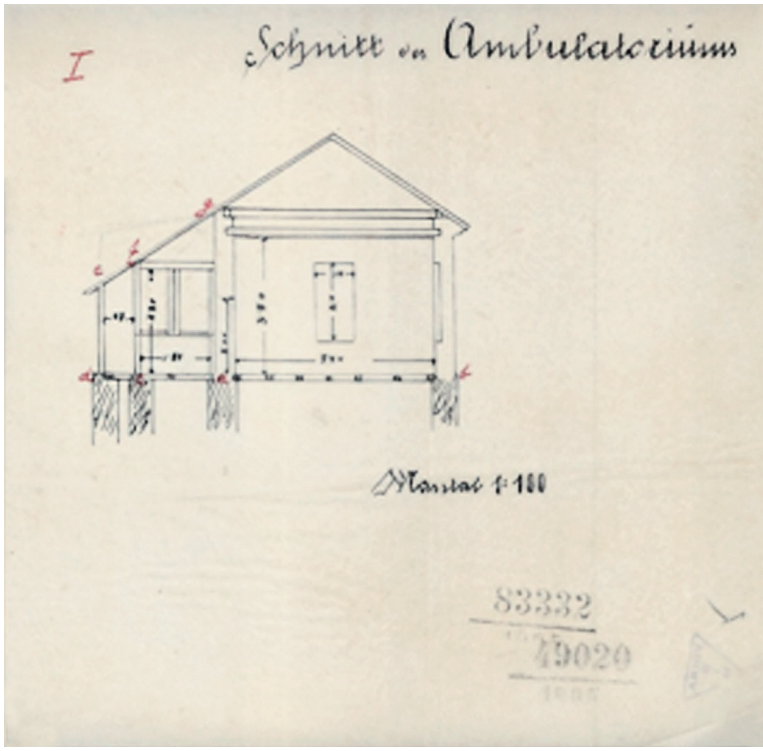

Sl. 3 *Nacrt dogradnje ambulante iz 1906. godine*[145]

Kada su u pitanju materijalna sredstva kojim se finansirao rad ambulante, jasno je da su se svi izdaci pokrivali iz prihoda gradske uprave grada Visokog. Iz gradskog budžeta redovno se finansirao rad ambulante, nabavka lijekova, vakcinisanje djece, liječenje siročadi, od 1891. godine plata ljekara, a kasnije i rad visočke babice. Iz istog budžeta pokrivali su se troškovi za liječenje Visočana u Zemaljskoj bolnici i ostalim bolnicama, lijekovi koji su u tim bolnicama bili neophodni, neutjerivi bolnički opskrbni troškovi, sahrane siromašnih bez obzira na to u kojoj bolnici umrli, kao i rad tržnog inspektora.[146] Ovi troškovi nisu bili fiksni niti ih je Zemaljska vlada odobravala u iznosima koje je Gradski odbor tražio. Tako je recimo 1892. godine iz budžeta grada za zdravstvo tražena od Zemaljske vlade suma od 780 kruna, ali je odobreno samo 500 kruna. Te godine Zemaljska vlada je posebno smanjila troškove sahrana siromašnog stanovništva sa 100 na 60 kruna.[147] Međutim, to nije bilo pravilo, samo godinu dana ranije Zemaljska vlada je odobrila za lijekove 50 kruna iako je traženo 43 krune i 50 helera, dok je za vakcinisanje djece odobren iznos od 30 kruna, a tražena suma bila je upola manja, ukupni traženi troškovi za tu godinu bili su 160 kruna i 30 helera, a Zemaljska vlada je odobrila 250 kruna.[148] To jasno ukazuje na to da je vlast vodila računa i pažljivo pratila potrebe zdravstvenih ustanova.

[145] ABiH, ZVS, kut. 59, 1905, 51/951/4/05.
[146] ZMV, OAGP, kut. 1, Proračuni troškova Gradskog vijeća Visoko za godine 1887, 1888, 1889, 1890...
[147] *Isto*, 1892.
[148] *Isto*, 1891.

Troškovi ambulante *u Visokom su 1904. godine iznosili prema stavkama*[149]

Naziv usluge	Suma
Za lijekove i zavoje	284 krune i 83 helera
Usluge	281 kruna i 30 helera
Čišćenje objekta i veša	42 krune i 31 heler
Novi ručnici	14 kruna i 34 helera
Uredski troškovi	7 kruna i 56 helera
Najam objekta	249 kruna i 46 helera
Ukupno	1000 kruna

APOTEKA

Moderne apoteke počele su se otvarati pred kraj osmanske uprave u Bosni, a pored privatnih apoteka u sklopu hastahana nalazile su se bolničke apoteke.[150] Međutim, stanovništvo se najčešće liječilo raznim travama te su atari bili dosta popularni. U vezi s tim situacija se dosta sporo mijenjala i nakon okupacije 1878. godine. Mali broj apoteka i njihova koncentracija u velikim gradovima otežavali su razvoj modernog zdravstva. Godine 1880. u Bosni su bile otvorene apoteke u samo 6 gradova: Sarajevu, Banjoj Luci, Bihaću, Brčkom, Prijedoru i Bijeljini.[151]

Kada je u pitanju Visoko, možemo reći da je prva apoteka otvorena dosta brzo nakon okupacije. Prema pronađenom pismu Josefa Zelenyja, visočkog apotekara, iz 1902. godine, prva apoteka u Visokom otvorena je 1883. godine. On piše kako je u njoj radio Jindrich Schlessingor sve do 1889. godine te da se nalazila u kući koju je dijelila sa Kasinom.[152]

Zvanični podaci su malo drugačiji i prema izvještaju gradske uprave Visoko o rashodima za 1887. godinu prvi put vidimo da je odvojena suma za izgradnju čitaonice i apoteke.[153] Obje važne institucije trebale su biti izgrađene pod jednim krovom, a za njihovu gradnju predviđen je iznos od 1.595 forinti koji nije potrošen u potpunosti.[154]

Prema pismu Zelenyja apoteku je 1889. godine preuzeo Rosenberg, ali samo na jednu godinu, a zatim je prodao Eugenu Janneru, koji je lično vodio u periodu 1890. do 1896, a od te godine do 1898. je izdavao Josefu

[149] Tabela napravljena na osnovu podataka izvještaja Gradskog zastupstva Visoko za 1904. godinu.
[150] H. Younis, *Svakodnevni život u Sarajevu*, 123–124.
[151] R. Jeremić, Zdravstvene i medicinske prilike, 87.
[152] Moguće da misli na ljekara Heinricha Schlesingera, koji se spominje kao apotekar u Sarajevu od januara 1894. godine. *Sarajevski list*, br. 22, 23. 2. 1894, 5.
[153] Hamdija Kreševljaković također navodi 1887. godinu kao godinu kada se otvorila prva apoteka u Visokom. H. Kreševljaković, *Visoko*, 53.
[154] ZMV, OAGP, kut. 1, Proračun troškova Gradskog vijeća Visoko za 1887.

Čizmaru.[155] Prema dostupnim podacima Isidor Rosenberg jeste u Visokom bio zastupnik određenih tvrtki koje su prodavale razne lijekove, ali tek od 1893. godine. U istoj ulozi ga pronalazimo sve do 1898. godine.[156]

Međutim, zasigurno možemo utvrditi da je u martu 1893. godine ljekar Eugen Jenner otvorio ljekarnu, tj. apoteku u Visokom. Nismo sigurni gdje se tačno nalazila i koja je svrha tog objekta bila ranije, ali Janner je naglasio da je ljekarnu sasvim obnovio. Moguće da je i prije njega tu bila neka ljekarna. On je posebno želio naglasiti da će u apoteci prodavati "friško napunjenih rudnih voda, konjaka, čaja, ruma, gorušice, Malaga i drugih lječničkih vina, kao svake robe za Toilettu, parfinerija ino i ovozemskih špecijaliteta it.d."[157] Na to da je Janner godinama ostao u Visokom kao apotekar ukazuju reklame koje je redovno objavljivao u dnevnoj štampi. Od godine 1896. on je bio ovlašten da prodaje Zacherlin vodu koja je bila "čudotvorna", a korištena je u svrhu uništavanja "najbrže i najbolje brzo i sigurno svaku vrst škodljivih buba (zareznika), pa zato ga milijuni ljudi hvale i kupuju".[158] Da li je on zaista apoteku od te godine izdavao Josefu Čizmaru, kako je zapisao Zeleny, a on se posvetio samo preprodaji Zacherlin vode, teško je tvrditi.

Iako je Janner veoma brzo preuzeo i administrativnu ulogu kao gradski zastupnik u Visokom, njegova apoteka ostala je otvorena do aprila 1900. godine, kada je brisana iz registra trgovačkih tvrtki.[159] U spomenutom pismu Zeleny piše: "Mi smo kupili apoteku 1898. godine za 8200 zlatnika. Posao je u početku bio dosta bijedan. Godišnji prihod nije bio veći od 7000 kruna (u prvoj godini). Međutim, rastao je na našu radost svake godine. Iz tog razloga smo se odlučili za gradnju vlastite kuće jer prostorije apoteke su bile neadekvatne, a također smo u iznajmljenom stanu imali puno problema."[160] Međutim, zvanični podaci ukazuju na to da je Josip Zeleny mjesec dana nakon zatvaranja tvrtke ljekara Jannera, u maju 1900. godine registrovao inokosnu tvrtku. Možemo samo pretpostaviti da je on zaista vodio apoteku od 1898. godine kako je zapisao, ali da je na svoje ime registrovao tek nakon što je izgradio novu apoteku u sklopu vlastite kuće 1900. godine.[161] U maju 1903. godine Zeleny je bio prilično bolestan te je morao napustiti posao u apoteci. On u izvještaju nakon povratka na posao obavještava Zemaljsku vladu da ga je mijenjao magistar farmacije Rudolf Hübner, ali i da je u apoteci bio prisutan asistent Julius Becker.[162] Iako je zvanično apoteka ljekara Josipa Zelenya zatvorena 1907. godine, on je ostao u Visokom. Iz reklama za ljekovitu vodu za zube u kontinuitetu sve do kraja 1911. godine vidimo da se ta voda mogla u Visokom kupiti upravo kod njega.[163]

---

[155] Zdenko Antović, *Razvoj apotekarstva u Visokom, tragom jednog ostavljenog pisma*, Visoko 2018. (dalje: Z. Antović, *Razvoj apotekarstva u Visokom*)

[156] *Sarajevski list*, br. 28, 10. 3. 1893, 4.

[157] *Isto*.

[158] *Bošnjak*, 1896, br. 49, 3. 12. 1896, 4.

[159] *Sarajevski list*, br. 57, 16. 5. 1900, 4.

[160] Z. Antović, *Razvoj apotekarstva u Visokom*.

[161] U zvaničnoj objavi je pisalo: "Ovime daje se na sveopće znanje da u ovosuđski trgovački registar upisana je inokosna tvrtka 'Josip Zeleny', sa nastanom u Visokom. Vlasnik iste jest Josip Zeleny, ljekarnik u Visokom koji će tvrtku potpisivati latinicom. Okružni sud. Sarajevo, 7. 5. 1900." *Sarajevski list*, br. 59, 20. 5. 1900, 3.

[162] ABiH, ZVS kut. 137, 1903, 52/12/2.

[163] *Sarajevski list*, br. 290, 6. 12. 1910, 6. Mogla se kupiti i kod Vehbi-ef. Đonlagića, trgovca u Visokom.

Godine 1906. Zemaljska vlada je revidirala dozvole za rad apotekama te postrožila kriterij za njihovo otvaranje. Mnogobrojne molbe koje su apotekari bez zvaničnog obrazovanja farmaceutskih nauka slali Zemaljskoj vladi ostale su uzaludne.[164] Vlasnici apoteka u Visokom nisu imali taj problem, ali je obaveza vođenja apoteke postala preteška, što bi mogao biti razlog da se ljekar Zeleny povukao s tog mjesta.

Naredni vlasnik apoteke u Visokom bio je magistar farmacije Jan Halla koji je apoteku registrovao u maju 1907. godine.[165] On je kao zvanični apotekar u Visokom dočekao Prvi svjetski rat.

Iako je Zemaljska vlada doista vodila računa o unapređenju zdravstvenih uslova svih oblika širom Bosne i Hercegovine, pa tako i u Visokom, interesantan je jedan ironičan prijedlog čitatelja lista *Bošnjak* u kojem se kaže:

> Čudna galama. Pišu nam iz Visokoga: Dne 27. januara imali smo Visočani što i vidjeti. Pred podne dignu se vika i krika, te je sve radoznalo pohitilo, da vidi, otkud ta neobična dreka. Mislio sam s početka, da su nas usrećili kakvi komedijaši, pehlivani, koji navješćuju slavnome i vrlo Štovanome općinstvu, da će večeras pokazivati svoje mudrolije, gutati žeravicu, igrati na užetu, i što već spada u tu umjetnost. Bilo je opet nešto slična plesu fakira oko žrtve. Al doskora se osvjedočili, da je i gore. Naših nekoliko najinteligentnijih gragjana (nijesu bili ni muhamedovci, ni katolici) uhvatili se za ruke, pa praćeni sviračima, pjevajući i galameći, prolazili uz čaršiju. Dogjoše do beledije, a odavle pogjoše na Kraljevac. Jedan prosvjetitelj naroda držao u ruci čašu, punu vina, a drugom davao sviračima takt. Čudio sam se samo njegovoj vještini, ne proli ni kapi vina. Na kraljevačkoj ćupriji uhvate se u kolo i tuj ga odigraše. Na Rosuljama se sjetiše, da uzmu u svoje društvo jednoga konja, ali jer konj ne će piti vina, to zaključiše, da ga upregnu pod saone. Rekoše, učiniše, te bez bronza pojuriše kroz Čakića sokak, Tophanu, pa ispred beledije. Pogazili nijesu u nikoga, jer se je već na četvrt sahata daleko čula njihova vika. Dalje prolete kroz Jaliju, pa istim putem natrag, samo se svratiše još u krčmara Sonnenfelda, te tu se još malo ponatuku. Toga dana nije bio nikaki crkveni, a ni školski praznik. Mi bi molili našu kotarsku oblast, neka nastoji, da se ovdje za neke takve ljude sagradi ludnica.[166]

[164] ABiH, ZVS, kut. 84, 1906, 48/8.
[165] *Sarajevski list*, br. 64, 31. 5. 1907, 4. U pismu koje je objavio Antović piše da je to bilo 1906. godine.
[166] *Bošnjak*, br. 5, 4. 2. 1892, 3.

Sl. 4 *Javno medicinsko osoblje bolnica i apoteka u Bosni i Hercegovini 1881. godine*[167]

[167] Karta preuzeta iz: *Das Sanitätswesen in Bosnien und der Hercegovina*.

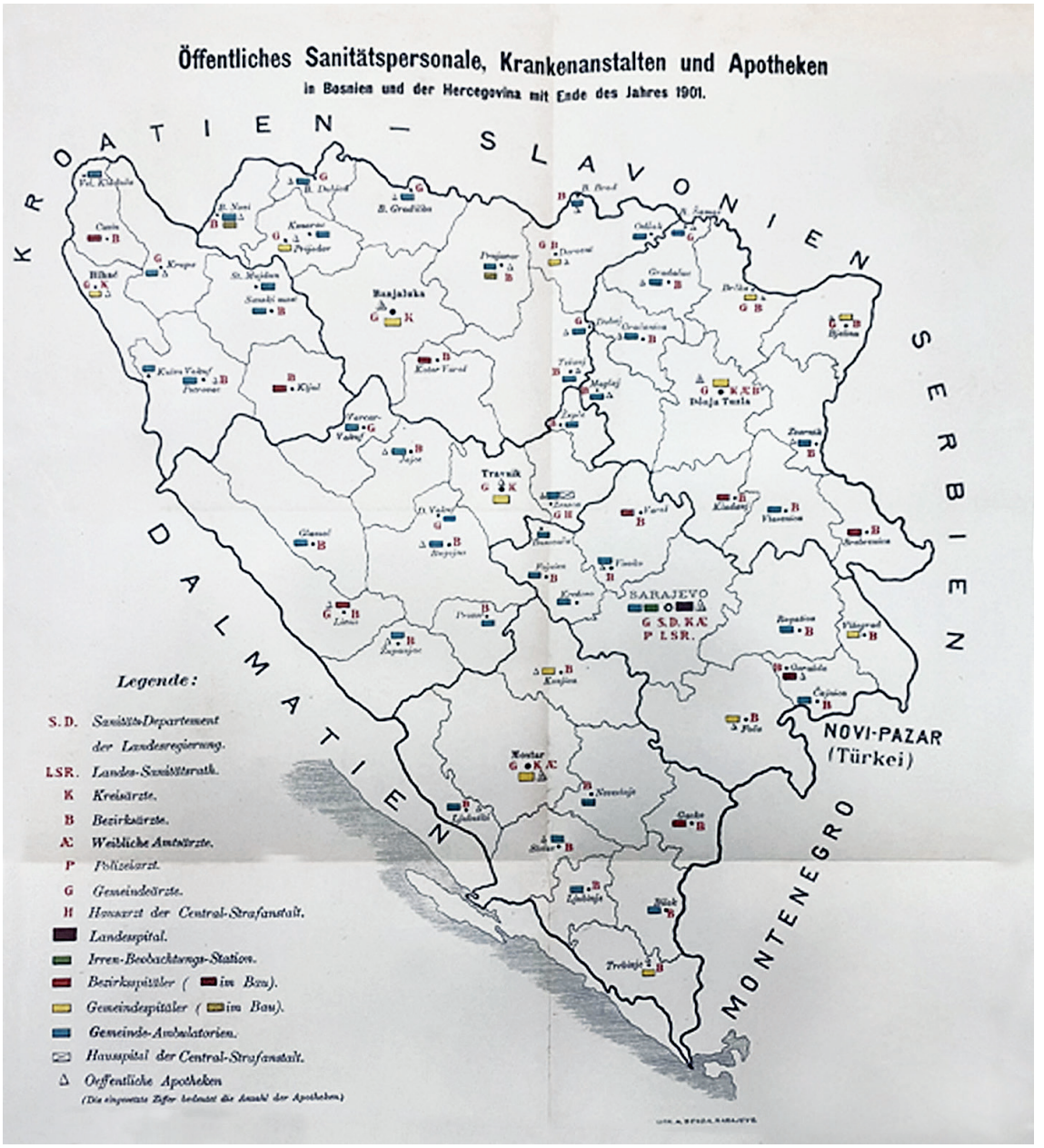

Sl. 5 *Javno medicinsko osoblje bolnica i apoteka u Bosni i Hercegovini 1901. godine*[168]

[168] *Isto*.

BOLESTI

Mnogobrojne bolesti harale su širom Bosne i Hercegovine. Zbog neadekvatnog liječenja mnoge su prerastale u epidemije sa kobnim posljedicama za stanovništvo, posebno siromašnije. Neke od najčešćih bolesti u drugoj polovini 19. stoljeća bile su: tifus, ospice, šarlah, veliki kašalj i druge.

Ukoliko se radilo o epidemijama, štampa je pratila broj oboljelih i preminulih, što nam omogućava prikaz oboljelih, ali i komparaciju grada Visokog s ostalim gradovima.

Godine 1889. u cijeloj Bosni i Hercegovini pojavio se tifus. *Sarajevski list* je objavio u novembru kako je u Visokom novozaraženih od tifusa bilo 16, a da je jedan pacijent podlegao. Ukupno novozaraženih je bilo 106, što ukazuje na to da je u Visokom procent bio dosta veliki.[169] Bolest se nastavila i tokom naredne 1890. godine. U januaru je objavljeno da je u Visokom oboljelih od te bolesti bilo 10, a da je jedno umrlo, broj se nije mnogo povećao ni u martu, kada je zabilježeno 11 oboljelih i jedno umrlo. Ako uporedimo ostale kotare, vidjet ćemo da je smrtnost u Visokom bila dosta mala, što ukazuje na adekvatno liječenje.[170] U oba izvještaja naglašeno je da se u visočkom kotaru radilo o Typhus recurrens ili povratnom tifusu.[171] U maju 1890. godine bilo je prisutno nekoliko bolesti pored tifusa koji je u potpunosti nestao u Visokom, a to su vrućica, šarlah, krzamak, hripavac i trachom od kojih nije bilo oboljelih u Visokom, za razliku od influenze od koje je tokom 1890. godine oboljelo čak 369 osoba, ali bez smrtnih posljedica.[172]

Krajem 1891. godine u Visokom se pojavio krzamak kod djece, od kojih je njih 7 preminulo.[173] Uz krzamak tu su bile i ospice, mnogo pogubnije, od kojih je oboljelo čak 182 djece u Visokom od ukupno oboljelih 299 u cijeloj Bosni i Hercegovini.[174] Međutim, iz podataka za druge kotare možemo zaključiti da su veliki kašalj i srdobolja zaobišli Visoko.

Djeca nisu umirala samo od bolesti, smrtnost novorođenčadi također je bila izražena. Tako vidimo da su 1901. godine u Visokom rođene ukupno 342 bebe, od toga 166 djevojčica i 176 dječaka, ali je mrtvorođenih bilo čak devet. Interesantno je da je u odnosu na druge kotare u sarajevskom okrugu osim grada Sarajeva jedino u Visokom bilo mrtvorođenih.[175] Na to koliko je bilo važno imati stručni zdravstveni kadar uz porodilje jasno ukazuje i jedna "blagodarnost" objavljena u *Sarajevskom listu* u januaru 1899. godine. U njoj je Ilija Pavlović javno izrazio najtopliju blagodarnost visokoučenom gospodinu S. Pardesu doktoru u Visokom, koji se je svojski zauzimao oko moje supruge pri njezinom vrlo teškom porogjaju. Potpisani bijaše izgubio svaku nadu na život svoje supruge a tako isto i njezina najbliža okolica, ali liječnička vještina i zauzimanje

---

[169] *Sarajevski list*, br. 130, 1. 11. 1889, 3.

[170] U januaru je u Prozoru od 15 zaraženih umrlo četvero, dok je u Kotor-Varoši broj zaraženih bio samo osam, ali je troje umrlo. *Sarajevski list*, br. 1, 1. 1. 1890, 3.

[171] *Sarajevski list*, br. 35, 23. 3. 1890, 3.

[172] *Sarajevski list*, br. 52, 2. 5. 1890, 3.

[173] *Sarajevski list*, br. 153, 27. 12. 1891, 3.

[174] *Sarajevski list*, br. 7, 17. 1. 1892, 3.

[175] *Das Sanitätswesen in Bosnien und der Hercegovina*, 65.

visokoučenog gospodina doktora, očuvaše život, kako moje supruge tako i malog novorogjenčeta, na čemu ćemo biti doživotno mu zahvalni, kako potpisani tako i supruga mu. Visoko, 19. januara 1889.[176]

Iz ovih nekoliko redaka jasno se vidi koliko je zdravstvena usluga bila važna i koliko je mogla utjecati ne samo na razvoj jednog grada nego i na njegovu populaciju.

Godine 1892. pojavile su se ospice, šarlah, srdobolja i antraks koji nisu bili rašireni u Visokom za razliku od krzamaka, tifusa i velikog kašlja. Krzamak je bio prisutan i na samom kraju 1891. godine, posebno u Visokom, gdje je umrlo 23 djece.[177] Ni januar nije bio mnogo bolji. Njega je obilježio za Visoko najveći broj zaraženih u Bosni i Hercegovini od te bolesti, njih čak 131. Koliko je tačno od te bolesti umrlo u Visokom nismo sigurni, ali je ukupno umrlih bilo pet odraslih i 44 djeteta.[178] Od tifusa je u prvoj polovini godine bilo zaraženo 18 osoba, od kojih je pet umrlo.[179] Kraj godine u Visokom bio je posebno težak zbog velikog broja djece oboljele od velikog kašlja. U septembru je prijavljeno čak 246 oboljele djece.[180] Iako je bolest jenjavala, vidimo da je naredni mjesec prijavljeno 102 oboljele djece, što je bio najveći broj zaraženih u cijeloj Bosni i Hercegovini.[181]

Visoko je narednu godinu bilo relativno pošteđeno velikih epidemija, ali je krajem 1894. i početkom 1895. godine šarlah bio ključni problem. U samo dva mjeseca prijavljeno je 117 oboljele djece u visočkom kraju, a samo je sarajevski kotar imao više oboljelih, i to 160. Nismo sigurni koliko je djece umrlo u tom periodu u Visokom, ali od šarlaha u cijeloj Bosni i Hercegovini preminulo je čak 562 djece i 19 odraslih. Da li su veliki kašalj, srdobolja i varicella zaobišli Visoko, nismo sigurni jer je u izvještaju naveden samo broj kotara u kojima su se ove bolesti pojavile.[182]

Prema broju liječenih možemo zaključiti da je stanovništvo bez ikakvih predrasuda odlazilo ljekaru i tražilo lijek za razne bolesti. Tako vidimo da je 1897. godine na liječenju u Visočkoj ambulanti bilo 237 osoba, godine 1898. taj broj se popeo na 757 osoba, naredne 1899. godine liječenje je zatražilo 1207 osoba, dok je 1900. godine taj broj bio čak 1345 osoba. Godinu 1901. ćemo prikazati tabelarno prema vjerskoj pripadnosti:

Godina	muslimana	pravoslavnih	katolika	Jevreja	ostalih	ukupno
1901.	624	693	400	20	7	1744

Međutim, nisu svi i izliječeni u ambulanti u Visokom. Prema dostupnim podacima možemo reći da je na bolničko liječenje u Sarajevo proslijeđeno prema godinama:

[176] *Sarajevski list*, br. 15, 25. 1. 1899, 7.
[177] *Sarajevski list*, br. 21, 19. 2. 1892, 3.
[178] *Sarajevski list*, br. 37, 27. 3. 1892, 3.
[179] *Sarajevski list*, br. 76, 24. 6. 1892, 3.
[180] Nismo sigurni koliko je djece umrlo od te bolesti u Visokom, ali u cijeloj Bosni i Hercegovini tokom septembra je umrlo 58 djece. *Sarajevski list*, br.152, 18. 12. 1892, 4.
[181] *Sarajevski list*, br. 154, 23. 12. 1892, 4.
[182] *Sarajevski list*, br. 38, 29. 3. 1895, 3.

Godina	Broj
1898.	25
1899.	70
1900.	96
1901.	73

Ako uporedimo broj oboljelih i proslijeđenih na dalje liječenje, vidjet ćemo da on niti jedne godine ne prelazi cifru od 10%, što ukazuje na to da je većina oboljelih u Visokom bivala izliječena upravo u Visočkoj ambulanti.

Broj neizliječenih tokom 1903. godine koji su nastavili liječenje u narednoj godini bio je 77 i uglavnom su to bili bolesni od sifilisa, dok je broj liječenih tokom 1904. godine bio 2.854 bolesnika. Gledano u cjelini, tokom 1904. godine u ambulanti u Visokom liječen je 2.931 bolesnik, od toga je izliječeno potpuno 1.505 bolesnika, njih 31 je izliječeno djelimično, neizliječenih je bilo troje, niti jedan pacijent nije preminuo, dok je njih 132 prebačeno na liječenje u bolnice u Sarajevu.[183]

Bolesti koje su detaljno navedene u izvještaju o oboljelim za 1904. godinu su:

I. Oboljenja krvi (npr. marasmus, atrofija, dijabetes, anemija, malarija itd.) II. Skrofuloza i tuberkuloza (npr. skrofuloza, tuberkuloza itd.) III. Neoplazma (npr. struma, polipi, karcinom itd.) IV. Paraziti (npr. askarioza, taenia, oxyris) V. Vrste povreda (npr. kontuzije, distorzije, frakture itd.) VII. Oboljenja nervnog sistema (npr. neurološka, srčana, išijas, lumbago itd.) VIII. Očna oboljenja (npr. konjuktivitis, mrena, ulkus itd.) IX. Oboljenja ušiju (npr. cerumen, otitits itd.) X. Plućna oboljenja (npr. rinitis, bronhitis, pneumonia itd.) XI. Organi krvnih žila (npr. Vitium cordis, palpita, stenocordia itd.) XII. Oboljenja probavnih organa (npr. gingivitis, afte, hipertrofija itd.) XIII. Oboljenja mokraćnih organa (npr. cistitis, nefritis, anuria itd.) XIV. Oboljenja spolnih organa kod muškaraca (npr. fimoza, parafimoza, orhitis itd.), Oboljenja spolnih organa kod žena (npr. mastitis, trudnoća, endometritis itd.) XV. Venerične bolesti (npr. kondilomi, sifilis, kandida itd.) XVI. Kožna oboljenja (npr. urticaria, ekcemi, seboreja itd.) XVII. Oboljenja kostiju (npr. ostitis, osteomijelitis, osteomalacija itd.) XVIII. Oboljenja zglobova (npr. inflamacija, fungus, skolioza itd.) XIX. Oboljenja mišića (npr. bursitis, atrofija, tendovaginitis itd.) XXI. Bez utvrđene dijagnoze (Sine Morbo). Interesantno da je svaka od ovih osnovnih bolesti imala nekoliko pacijenata, ali da je najmanje prijavljenih bolesti bilo pod brojem XIV, dok je najveći broj oboljelih liječen od venericnih bolesti. Također vidimo da su 1904. godine dva pacijenta oboljela od nepoznate bolesti, ali je oboje bilo izliječeno.[184]

Godina 1906. bila je posebno teška za zdravstvenu situaciju u Visokom zbog naglog širenja sifilisa. Samo zahvaljujući osoblju ambulante zaraza je uspješno zaustavljena. Za posebne zasluge u sprečavanju širenja sifilisa, ali i zbog izrade kućnih popisa i dijeljenja joda i masti, posebno je nagrađen službenik Visočke ambulante Kasim Salihbegović. Općina Visoko je zamolila Zemaljsku vladu da im dozvoli da za tu nagradu izdvoje sumu od 50 do 60 kruna. Samo nekoliko dana poslije stiglo je odobrenje da Salihbegović dobije nagradu u iznosu

[183] ABiH, ZVS, kut. 59, 1905, 51/951.
[184] *Isto*.

od 50 kruna.[185] Davanje nagrada za pomoć pri suzbijanju epidemija vlast je praktikovala dosta često. Godine 1893, kada je u Visokom bila raširena kolera, vlast je zabranila kretanje kako se bolest ne bi širila. S obzirom na to da su se i tri općinska stražara razboljela, uprava je posebno platila dva momka koji su vršili nadzor na ulicama da se zabrana poštuje.[186] Na kraju godine za savjestan rad su bili nagrađeni svaki od njih po 34,50 forinti. Međutim, ukupni nepredviđeni troškovi za bolnicu, ali i čuvanje od kolere te godine su iznosili 126 forinti i 24 krune.[187] Koliko je epidemija bila opasna, najbolje pokazuje sljedeća tabela koja prikazuje oboljele od sifilisa tokom oktobra, novembra i decembra 1906. godine: [188]

Oboljeli	Izliječeni	Neizliječeni	Umrli
169	64	83	22

I pored sve boljih zdravstvenih uslova, modernizacije ambulante i stalnog prisustva ljekara, zarazne bolesti je bilo teško iskorijeniti, a smrtnost je još uvijek bila znatna. Tako je recimo 1908. godine u maju krzamak ponovno bio raširen po cijeloj Bosni i Hercegovini pa tako i Visokom, a ukupno oboljelih bilo je 866 djece i 31 odrasli, od kojih je čak 80 djece i jedan odrasli umrlo. Od skrleta, vrućice i pljuskavica također je bilo oboljelih i u Visokom, dok su guta, rikavica, proljev, crni prišt i crveni vjetar zaobišli Visoko.[189] Slična situacija bila je i naredni mjesec iste godine.[190]

Godine 1910. u Visokom je od skrleta bilo zaraženo ukupno 219 djece i odraslih, dok je preminulo osam, od gute je oboljelo u istom periodu 29 odraslih i 27 djece, a preminulo je sedmero djece i dvoje odraslih, od crvenog vjetra oboljelo je 20 odraslih i troje djece, ali bez smrtnih posljedica.[191] Pred Prvi svjetski rat ponovno je Visoko pogodila kolera, zbog čega su se morale izgraditi posebne barake.[192]

Kada je riječ o bolestima, potrebno je spomenuti i bolesti životinja koje su najčešće imale katastrofalne posljedice. Mnogobrojne bolesti su se dosta često širile među životinjama, a rijetki veterinari nisu uspijevali na vrijeme suzbiti bolest, koja je uvijek kao posljedicu imala uginuće svih oboljelih životinja. Godine 1895. od antraksa oboljeli su konji i goveda, od crvenog vjetra svinje, od ospica ovce, šuge konji i koze, od bjesnila su uglavnom bili zaraženi psi i mačke, ali povremeno se spominju i goveda i vukovi. U januaru 1895. godine od ugriza bijesnih životinja ljekaru se obratilo 14 ljudi.[193] Godine 1910. u Visokom i Kladnju se među peradima pojavila tifoida, i to ukupno na 40 kokoški, od kojih je 27 uginulo, a 13 zaklano.[194] U ovim izvještajima uvijek je naznačeno da su pobjesnjele životinje "umlačene".

[185] ABiH, ZVS, kut. 91, 1906, 51/346.
[186] ZMV, OAGP, kut. 1, Iskaz nepredvidivih troškova gradskog zastupstva Visoko za 1893. godinu.
[187] *Isto*.
[188] ABIH, ZVS, kut. 53, 1907, 40/145.
[189] *Sarajevski list*, br. 81, 8. 7. 1908, 2.
[190] *Sarajevski list*, br. 92, 2. 8. 1908, 3.
[191] *Sarajevski list*, br. 248, 18. 10. 1910, 3.
[192] ABiH, ZVS, kut. 298, 1913, 110/257.
[193] *Sarajevski list*, br. 38, 29. 3. 1895, 3.
[194] *Sarajevski list*, br. 248, 18. 10. 1910, 3.

MEDICINSKO OSOBLJE U VISOKOM

Kada je riječ o osoblju koje je pružalo zdravstvene usluge u Visokom u periodu Austro-Ugarske okupacije i uprave, teško je napraviti kompletan spisak. Međutim, određeni dokumenti ukazuju na imena koja su bila od izuzetnog značaja za zdravstvenu kulturu i razvoj zdravstva u Visokom. Redovna odvajanja iz gradskog budžeta za liječnika pokazuju da je u Visokom ljekar bio stalno prisutan. Prvi spomen ljekara u kotaru Visoko nalazimo 1883. godine i to je dr. Bernhard Zauderer.[195] On na toj poziciji ostaje zasigurno do kraja 1887. godine.[196] Godine 1894. u rashodima gradske uprave navedeno je da kotarski liječnik Ignjat Perdes premješten u augustu.[197] To pokazuje da je dr. Perdes već duže vrijeme radio u Visokom. Kada je počeo i je li na tom mjestu naslijedio dr. Zauderera, koji se spominje kao travnički ljekar 1893. godine, teško je utvrditi. Stalni prihod za ljekara Gradsko zastupstvo odvaja tek od 1892. godine, što može pokazivati da je njegovo mjesto u Visočkoj ambulanti bilo konstanta tek od te godine.[198] Isti podatak nam govori i da zamjena dr. Perdesa nije došla odmah, što je rezultiralo viškom finansijskih sredstava.

Je li nakon odlaska dr. Ignjata Perdesa mjesto ljekara u Visočkoj ambulanti preuzeo dr. Justin Karlinski nismo sigurni, ali je on sa ljekarske pozicije u Visokom premješten u Gračanicu početkom 1897. godine.[199] Da Visoko nije napustio do februara vidimo iz jednog novinskog članka iz kojeg saznajemo da se Karlinski, ljekar u Visokom, prijavio na međunarodnu konferenciju u Veneciji koja se održavala 14. februara 1897. godine.[200] Zemaljska vlada je premjestivši Karlinskog u Gračanicu na njegovo mjesto postavila dotadašnjeg gračaničkog ljekara dr. Martina Bleichera, koji će ostati na tom mjestu sve do 1904. godine.[201] Visočku ambulantu je 1904. godine vodio doktor Pollachek Bernad.[202] Međutim, ni on se nije dugo zadržao i već naredne 1906. godine kao kotarski ljekar dolazi žena, dr. Bella Weszelowski.[203] Dr. Bella će ostati u ambulanti u Visokom sve do 1913. godine, kada je na toj poziciji zamjenjuje dr. Dörner Aleksander.[204]

Interesantno je da početkom 1911. godine gradski odbor Visokog raspisuje konkurs za upražnjeno radno mjesto kotarskog liječnika. Novi ljekar je trebao početi sa radom od aprila, a kao zadaci su navedeni: "1. Besplatno liječenje siromašnih stanovnika ovog grada. 2. Rukovoditi općinskim ambulatorijom i u istom dnevno siromašne bolesnike pregledavati. 3. Voditi zdravstvene agende", dok su kao uslov bili: "I. Diplomu o doktoratu sveukupne medicine. II. Svjedodžbu o pripadnosti Bosne i Hercegovine ili o državljanstvu Austro-Ugarske. III. Rodni ili krsni list. IV. Zdravstvenom svjedodžbom uredovnog liječnika. V. Svjedodžbe o

---

[195] U jednom članku nabrajaju se gosti hotela u Sarajevu, a između ostalih piše dr. Zauderer, ljekar kotara Visoko. *Sarajevski list*, br. 78, 5. 7. 1873, 3.

[196] *Sarajevski list*, br. 78, 5. 7. 1873, 3; br. 69, 17. 6. 1887, 3.

[197] ZMV, OAGP, kut. 1, Iskaz rashoda gradskog zastupstva Visoko za 1893. godinu.

[198] ZMV, OAGP, kut. 1, Zaključni račun općine u Visokom za 1892. godinu.

[199] *Sarajevski list*, br. 9, 24. 1. 1897, 1.

[200] *Sarajevski list*, br. 20, 19. 2. 1897, 3.

[201] *Sarajevski list*, br. 9, 24. 1. 1897, 1; *Bosnicher bote*, Sarajevo 1903, 98.

[202] *Bosnicher bote*, Sarajevo 1904, 105.

[203] *Bosnicher bote*, Sarajevo 1906, 132.

[204] *Bosnicher bote*, Sarajevo 1913, 150.

dosadašnjem službovanju." Pored toga, natjecatelji su trebali "tačno u molbenicama navesti, da li govore srpsko-hrvatski ili koji drugi slavenski jezik". Konkurs je potpisao visočki gradonačelnik Šehović.[205] Nismo sigurni o čemu se konkretno radi, ali možemo samo pretpostaviti da je dr. Weszelovski privremeno odustala od pozicije koju je godinama zauzimala, ali da se vrlo brzo vratila.

Pored ljekara koji su radili u Visočkoj ambulanti, u Visoko je dolazila i dr. Theodore Krajewska, koja je bila zadužena za obilazak nekoliko kotara u sarajevskom okrugu. Od 1900. godine ona redovno šalje izvještaje o svom radu u kotarima Visoko, Fojnica i Kreševo. U svakom mjestu je obično boravila po dva dana, tokom kojih je pregledala oboljele, uglavnom žene. Dr. Krajewska je bila zadužena godinama za ista mjesta tako da je mogla pratiti liječenje svojih pacijenata. Kako je sama u jednom izvještaju navela: "Svrha putovanja bila je obilazak starih pacijenata, praćenje pojave novih bolesti, kao i praćenje rezultata tretiranja bolesti."[206]

Ona nije imala posebne prostorije u kojima je liječila, već bi joj lokalno stanovništvo prepustilo neku društvenu prostoriju u kojoj je mogla pregledati pacijente. Tako je u Fojnici uglavnom preglede obavljala u školi, međutim, za takvo što nije bilo potrebe u Visokom jer je već postojala ambulanta koju je mogla koristiti. Tokom trodnevne posjete Visokom, Fojnici i Kreševu u julu 1900. godine pregledala je ukupno 47 pacijenata.[207] U oktobru 1903. godine boravila je u Visokom dva dana 9. i 10. i primala pacijente u ambulanti. Kako je navela u izvještaju, imala je novih 15 pacijenata, od toga 14 žena i jednu djevojčicu. Prema religijskoj pripadnosti radilo se o 11 muslimanki i četiri pravoslavne. Također je navela da je među njima otkrila četiri slučaja sifilisa, ali i da se njeni stari pacijenti vrlo dobro oporavljaju.[208] Pored sumarnog izvještaja dr. Krajewska je dostavljala Zemaljskoj vladi i tabelarni prikaz s imenima, godinama i vrstom bolesti pacijenata koje je liječila. Tako vidimo da je djevojčica koju je navela kao novu pacijenticu bila Aiša Saračević i da je imala samo dvije godine.[209] Putovanje u okolna sela Visokog detaljnije je opisala u svom dnevniku.[210] Krajewska je također imala svoju ordinaciju u Sarajevu.

Neophodno je napomenuti da su ovi ljekari u ambulanti u Visokom primali sve stanovništvo visočkog kotara, ali da je poseban ljekar bio zadužen za obilazak sela i liječenje na terenu.

S obzirom na to da je u tim selima bilo najviše pripadnika islamske vjeroispovijesti, vlast je bila oprezna da se pošalje ljekar musliman. Na natječaju koji je otvoren u ljeto 1908. godine za gradskog ljekara u Sarajevu upravo je to bilo presudno da mjesto dobije mladi dr. Mustafa Denišlić. Pri izboru posebno je naglašeno da

---

[205] *Sarajevski list*, br. 279, 23. 12. 1911, 4.

[206] ABiH, ZVS kut. 237, 1900, 52/11/19.

[207] ABiH, ZVS kut. 237, 1900, 53/10/29.

[208] ABiH, ZVS, kut. 237, 1900, 52/10/33.

[209] *Isto*.

[210] Ona između ostalog piše: "Danas 26. ožujka, trebala sam obaviti cijepljenje u selima Donje i Gornje Mosztre / donje i Gornje Moštre. Željeznicom sam doputovala u Visoko. Kotarski liječnik, dr. Bleicher, objašnjava mi da se do sela Moštre može doći samo konjem..." Zdravka Zlodi – Tomek J. Lis, *Bosna u uspomenama poljske liječnice Teodore Krajewske z Kosmowskich (1854.–1935.)*, Zagreb 2015, 180.

je "dr. Denišlić Musliman i što mu je kao Muslimanu lakši pristup i ulaz u muslimanske porodice..."[211] Upravo dr. Mustafu Denišlića nalazimo kao seoskog ljekara za kotar Visoko 1910. godine.[212]

Pored ljekara od 1894. godine iz gradskog budžeta redovno se odvaja i plata primalje, tj. babice, u iznosu od 200 kruna. Prema dostupnim dokumentima možemo tvrditi da je od 1896. godine kao babica u Visokom bila Marija Felice, Italijanka rođena 1846. godine. Ona je završila školu za babice u Trstu 1878. godine, a prije Visokog je radila u Brčkom.[213] Godine 1906. dozvolu da radi kao primalja u Visokom dobila je Antonija Ullrich, rođena Jelić. Ona je kurs za babice završila u Zagrebu 1891. godine, a sve do dolaska u Visoko u julu 1906. godine radila je u Prozoru.[214]

Pored ljekara u ambulanti je od 1910. godine stalno bio prisutan i veterinar. Mjesto veterinara je od te godine pa sve do Prvog svjetskog rata zauzimao dr. Kosta Kondić.[215]

Iz dostupnih izvora također vidimo da je godišnja plata ljekara u Visokom 1892. godine iznosila 120 kruna.[216] S vremenom se ona povećavala, da bi 1911. godine bila 3.000 kruna.[217] Kada su u pitanju apotekari, njih smo naveli u dijelu koji govori o apotekama.

---

[211] *Sarajevski list*, br. 86, 19. 7. 1908, 2.
[212] *Večernji Sarajevski list*, br. 109, 9. 5. 1910, 2. Pored Visokog, on je bio zadužen za obilazak sela oko Fojnice i Rogatice.
[213] ABiH, ZVS, kut. 237, 1900, 52/11/26.
[214] ABiH, ZVS, kut. 298, 1910, 105 /31.
[215] *Bosnischer bote*, 1910, 92.
[216] ZMV, OAGP, kut. 1, Zaključni račun općine u Visokom za 1892.
[217] *Sarajevski list*, br. 279, 23. 12. 1911, 4.

VISOKO U KRALJEVSTVU/KRALJEVINI SRBA, HRVATA I SLOVENACA/JUGOSLAVIJI 1918–1941.

Dr. ENES S. OMEROVIĆ

SMJENA VLASTI 1918–1919.

Krajem 1918. godine Bosna i Hercegovina doživljava i preživljava još jedan društveni lom. U događajima koji su se redali kao na ubrzanom filmu okončana je četrdesetogodišnja austrougarska uprava Bosnom i Hercegovinom, okončano je i četverogodišnje ratno stradanje te proces koji je u različitim oblicima egzistirao od prve polovine XIX stoljeća – proces južnoslavenskog ujedinjenja i stvaranja prve zajedničke jugoslavenske države.

Dešavanja na ratištima tokom septembra i oktobra 1918. godine dovela su do velikih i brzih promjena u međunarodnim odnosima, a tome su se morali prilagođavati i svi politički faktori koji su učestvovali u procesu južnoslavenskog ujedinjenja. Tada je već bilo jasno da se Austro-Ugarska Monarhija neće održati, pa južnoslavenski političari iz Austro-Ugarske Monarhije poduzimaju konkretne korake s ciljem stvaranja zajedničke južnoslavenske države. U Zagrebu je početkom oktobra 1918. godine osnovano Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba, a zatim se pristupilo i osnivanju odbora narodnih vijeća po pokrajinama i nižim razinama vlasti. Narodna vijeća su se etablirala kao legitimni predstavnici Južnih Slavena u Austro-Ugarskoj Monarhiji te uz Kraljevinu Srbiju i Jugoslavenski odbor postaju bitan integrativni faktor u procesu južnoslavenskog ujedinjenja. Već 29. oktobra 1918. godine hrvatski Sabor je raskinuo sve državnopravne veze sa Mađarskom, a istog dana je objavljeno uspostavljanje Države Slovenaca, Hrvata i Srba koju su trebale sačinjavati sve južnoslavenske pokrajine u bivšoj Austro-Ugarskoj Monarhiji.[1]

Ovaj proces nije zaobišao ni Bosnu i Hercegovinu, koja je preko svojih predstavnika bila zastupljena u Narodnom vijeću SHS u Zagrebu i tako aktivno sudjelovala u stvaranju Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Istovremeno, i u Bosni i Hercegovini su krajem oktobra 1918. godine počela da djeluju Narodna vijeća koja su imala zadatak da pripreme stanovništvo za čin ujedinjenja, osiguraju red i mir te ishranu stanovništva. Njihov rad možemo pratiti od 20. oktobra, kada je u Sarajevu formiran Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu, a koji je bio inicijator osnivanja okružnih, kotarskih i seoskih odbora narodnih vijeća na teritoriji cijele Bosne i Hercegovine.[2] Bilo je zamišljeno da se u svim kotarskim mjestima formiraju odbori narod-

[1] Kao početnu tačku za detaljnije informacije o formiranju Narodnog vijeća SHS u Zagrebu pogledati: Zlatko Matijević, Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu. Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/1919), *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* 14/1, Zagreb 2008, 35–66.

[2] Hamdija Kapidžić, Rad Narodnog vijeća SHS za BiH u novembru i decembru 1918, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih*

nih vijeća sa 12 do 20 članova, s tim da su kotarski odbori u okružnim središtima bili nadležni za poslove u cijelom okrugu, zatim da se u organiziranim seoskim općinama formiraju odbori sa šest članova, a da se u selima postavljaju povjerenici.[3] Ubrzo nakon što je Glavni odbor 28. oktobra objavio rješenje o osnivanju mjesnih odbora narodnih vijeća, pristupilo se njihovom osnivanju na teritoriji cijele Bosne i Hercegovine, a taj je proces potrajao tokom cijelog novembra 1918. godine.[4] Sačuvani izvještaji o osnivanju koje su kotarski odbori dostavljali Glavnom odboru u Sarajevu govore nam da procedura izbora članova odbora nije bila demokratska i da konfesionalna struktura odbora u nekim sredinama nije bila odgovarajuća jer su pravoslavci uglavnom činili većinu u odborima narodnih vijeća.[5] Konfesionalna struktura nije bila zadovoljavajuća ni u Narodnom vijeću SHS za Bosnu i Hercegovinu, gdje je od 25 članova bilo svega pet muslimana, a u Središnji odbor Narodnog vijeća SHS u Zagrebu tek naknadno su kooptirana i dva muslimana iz Bosne i Hercegovine.[6]

Jedan od prvih kotarskih odbora Narodnog vijeća osnovan je u Visokom. Već 31. oktobra 1918. godine na skupštini koju je sazvao dr. Dragutin Ikić, tadašnji direktor Visočke franjevačke gimnazije, izabran je privremeni odbor koji je trebao pripremiti i organizirati izbor definitivnog odbora. Njegovi članovi bili su dr. Dragutin Ikić, muderis Mustafa-ef. Salihbegović, pravoslavni svećenik Savo Ristić i Jozo Rajić. Nekoliko dana kasnije, 3. novembra 1918. godine, na novoj skupštini je izabran odbor Narodnog vijeća SHS za ovaj kotar, a u njegovom sastavu bili su: predsjednik dr. Dragutin Ikić (direktor franjevačke gimnazije), potpredsjednik Dionisije Plavšić (zamjenik gradonačelnika Visočke općine), tajnik Osman Sikirić (pravnik) te odbornici Savo Ristić (pravoslavni svećenik), Mustafa-ef. Salihbegović (muderis), Mehmed-ef. Hadžiomerović (gradonačelnik Visočke općine), Mehaga Hadžinumanagić (trgovac i općinski vijećnik), Enes-ef. Hašimefendić (veleposjednik), Gliša Mitrović, Kosta Ilić, Frane Topolšek (bivši c. i k. kapetan), Jozo Rajić (predsjednik radničke organizacije u Varešu) i Pašaga Mataradžija.[7] Iz navedenog sastava vidimo da nije bilo velikog disbalansa u odnosu na konfesionalnu strukturu stanovništva kotara, ali je broj pravoslavaca, ipak, bio nešto veći od procentualnog učešća pravoslavnog stanovništva u visočkom kotaru. Istog dana je Kotarski odbor Narodnog vijeća, a prema instrukcijama Glavnog odbora Narodnog vijeća, osnovao i narodnu gardu koja je trebala

---

radnika Bosne i Hercegovine (dalje: *GADAR BiH*) 3, Sarajevo 1963, 140. (dalje: H. Kapidžić, Rad Narodnog vijeća); Bogdan Krizman, Bosna i Hercegovina i jugoslavensko pitanje u 1918. godini, *Prilozi* 4, Sarajevo 1968, 113. (dalje: B. Krizman, Bosna i Hercegovina i jugoslavensko pitanje u 1918. godini)

[3] Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*, Sarajevo 1991, 13. (dalje: N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*); Kasim Isović, Struktura i funkcionisanje organa državne uprave u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1918. do 1924. godine, *GADAR BiH* 2, Sarajevo 1962, 27–28. (dalje: K. Isović, Struktura i funkcionisanje organa državne uprave)

[4] Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje ABiH), Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu (dalje: GONV), sign. 104/1918; 79/1918; 120/1918; 152/1918; 44/1918; 89/1918; 348/1918.

[5] Izbor se obično obavljao u prisustvu predstavnika Glavnog odbora i uglednih ličnosti određene političke orijentacije u dotičnoj sredini. Kada je riječ o konfesionalnom ključu, uglavnom se vodilo računa da konfesionalni ključ bude zadovoljen, ali u nekim sredinama to nije bilo urađeno. To se posebno odnosi na prostore oko Banja Luke u kojima su srpski nacionalisti imali presudnu ulogu u formiranju odbora narodnih vijeća. Problem je predstavljala i nezastupljenost Jevreja koji su tek nakon žalbi sredinom decembra dobili treće potpredsjedničko mjesto u Gradskom vijeću Sarajeva. N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*, 13–14.

[6] Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1999, 25. (dalje: A. Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*)

[7] ABiH, GONV, sign. 79/1918.

uspostaviti i održavati red i mir. Narodna garda u Visokom imala je 40 ljudi, a komanda je povjerena bivšim oficirima austrougarske vojske Frani Topolšeku i Sidoroviću. Na prvoj sjednici je sastavljen i proglas kojim je građanstvo obaviješteno o formiranju odbora Narodnog vijeća u Visokom i njegovim zadacima te poziva narod da se suzdrži od izazivanja nereda i nemira.[8] Kotarski odbor Narodnog vijeća u Visokom poduzeo je i mjere na osiguravanju reda, mira i sigurnosti na rudokopima u Kaknju – Zgošći i Brezi te je u navedenim mjestima osnovao mjesne odbore narodnih vijeća i narodnu gardu, koju su opremili oružjem i municijom te pojačali ljudstvom iz garde osnovane u Visokom.[9] Narodno vijeće je osnovano i na prostoru Kotarske ispostave Vareš (najkasnije 15. novembra 1918. godine), a u njegov sastav su ušli: predsjednik Ljubo Crvenković (trgovac i posjednik), potpredsjednik Josif Radulović (šumski savjetnik), tajnik Savo Savić (pravoslavni svećenik), blagajnik Jozo Čolić (trgovac), zapovjednik narodne garde Filip Andrić (stolar), te članovi odbora dr. F. Blažević (rimokatolički župnik), Mijo Andrić, Jozo Rajić, Ilija Trifković, Mehmed-ef. Semić, Muhamed Imamagić i Đorđo Simić. U odbor je kooptiran kao član i Simo Milošević, povjerenik Željezare u Varešu. Također, istovremeno su imenovani i povjerenici za sve seoske općine na prostoru ove kotarske ispostave.[10] Pored navedenog, visočki odbor narodnog vijeća pozitivno je odgovorio i na molbu odbora iz Kiseljaka, koji zbog loših komunikacija nije imao vezu sa nadležnim Kotarskim odborom u Fojnici, te su mu proslijedili nedostajuću municiju i instrukcije za rad.[11]

Narodna vijeća su naročito intenzivirala rad nakon 1. novembra 1918. godine, kada su predstavnici Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu preuzeli vlast od generala Sarkotića. Dva dana nakon ovoga, 3. novembra, na dužnost je stupila i Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu, koju je na prijedlog Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu imenovalo Narodno vijeće SHS u Zagrebu.[12] Iako je mirnu smjenu vlasti u Sarajevu pratila vještački kreirana euforija zbog nastalih promjena, u ostatku zemlje vrilo je kao u košnici. Širom Bosne i Hercegovine zavladali su anarhija i haos jer je postojeći austrougarski administrativni i sigurnosni aparat bio u rasulu, a novi organi vlasti (narodna vijeća) još uvijek nisu bili dovoljno organizirani da stanu u kraj neredima, pljačkanjima i drugim oblicima nasilja. Austrougarska vojska, koja se povlačila preko Bosne i Hercegovine, izazivala je strah i nemir među stanovništvom, stvarala nerede i pljačkala lokalno stanovništvo u područjima preko kojih se povlačila. Haotičnom stanju mnogo su doprinijeli i agrarni nemiri koji su tokom novembra i decembra 1918. godine zahvatili cijelu Bosnu i Hercegovinu. Seljaci su prestali da plaćaju dažbine i počeli prisvajati zemlju koju su do tada obrađivali, napadali su na imanja zemljoposjednika i pljačkali ih, zatim rušili i palili gospodarske i stambene objekte, a nisu bili rijetki ni slučajevi da su neki od zemljoposjednika maltretirani, pa i ubijani. Kako su zemljoposjednici većinom bili

[8] *Isto*.

[9] *Isto*.

[10] ABiH, Narodna vlada Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu (dalje: NVSHS), kut. 2, sign. 13856 prez.

[11] ABiH, GONV, sign. 79/1918.

[12] O uspostavljanju i radu Narodnog vijeća SHS za BiH i Narodne vlade za BiH pisali su: K. Isović, Struktura i funkcionisanje organa državne uprave; B. Krizman, Bosna i Hercegovina i jugoslavensko pitanje u 1918. godini; Nusret Šehić, Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegova djelatnost nakon sloma Austro-Ugarske (novembar – decembar 1918), *Prilozi* 19, Sarajevo 1982; Hamdija Kapidžić, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (članci i rasprave)*, Sarajevo 1968; N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*.

muslimani, a seljaci koji su ih napadali kršćani, uglavnom pravoslavci, ovi nemiri su bili i odraz vjerske i nacionalne netrpeljivosti koja se brzo proširila sa zemljoposjednika na sve muslimane. Pored toga, od novembra 1918. godine dešavali su se razbojnički i pljačkaški napadi na teritoriji cijele Bosne i Hercegovine, a akteri ovih pljačkaških akcija bili su bivši dezerteri iz austrougarske vojske, crnogorske komite, ali i domaći seljaci koji su postojeći haos i anarhiju iskoristili za pljačkaške i osvetničke akcije. Pod opravdanjem da nema snage da uvede red i mir, Narodno vijeće je pozvalo srpsku vojsku da uđe u Bosnu i Hercegovinu, što se i dešava 6. novembra, kada njene jedinice ulaze u Sarajevo. Međutim, uskoro će i srpski vojnici i gardisti postati dio problema, a ne dio rješenja te se i oni javljaju kao akteri pljačkaških i nasilničkih akcija.[13]

Situacija je bila dodatno otežana činjenicom da su od početka novembra 1918. godine u Bosni i Hercegovini paralelno funkcionirale dvije strukture vlasti. Prvu je predstavljao postojeći upravni aparat koji je činila mreža seoskih, gradskih, kotarskih i okružnih organa vlasti na čijem čelu se od 3. novembra 1918. godine nalazila Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu. Ova struktura je imala jasno utvrđen djelokrug rada i funkcionirala je u gotovo istovjetnom sastavu kao u prethodnom periodu. Najveća promjena se odnosila na njen vrhovni organ – Narodnu vladu za Bosnu i Hercegovinu – koju su od 3. novembra sačinjavali domaći ljudi imenovani od Glavnog odbora iz Sarajeva i Središnjeg odbora iz Zagreba. Ostatak činovničkog aparata naslijeđen je iz ranijeg perioda i predstavljao je trn u oku jednom dijelu, uglavnom pravoslavnog stanovništva. Drugu strukturu činila je mreža seoskih, mjesnih i kotarskih odbora narodnih vijeća, čiji je vrhovni organ bio Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu. Ova struktura je bila tek u izgradnji, popunjavana domaćim ljudima pogodne političke orijentacije i bez jasno utvrđenog djelokruga rada. Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu planirao je da odbori narodnih vijeća imaju samo savjetodavnu ulogu, dok bi pravo izvršne i administrativne vlasti ostalo u rukama postojećih organa vlasti.[14] Međutim, odnos odbora narodnih vijeća i postojećih organa uprave u praksi je, ipak, bio znatno drugačiji od zamišljenog. Naime, kompromitirani činovnički aparat u mnogim se mjestima nije uspio suprotstaviti nastojanjima odbora narodnih vijeća da se afirmišu u jedine organe vlasti. Pri tome su ti isti odbori često zloupotrebljavali prigrabljenu vlast te sprovodili hapšenja, pretrese, smjenjivali i internirali činovnike itd. Na udaru se najčešće nalaze kotarski predstojnici, ali i drugi činovnici koji su se u prethodnom periodu svojim djelovanjem kompromitirali.[15] Uspostavljanje reda i mira bilo je dodatno komplikovano potpunom neupotrebljivošću aparata sile – policije i žandarmerije – koji je u očima lokalnog stanovništva bilo simbol odlazeće austrougarske vlasti pa su gotovo na svakom koraku bili izloženi napadima i poniženjima.[16]

Sigurnosna situacija na teritoriji visočkog kotara nije bila tako složena kao u nekim drugim dijelovima Bosne i Hercegovine. Ipak, i u Visokom je došlo do nereda prije formiranja Narodnog vijeća i narodne garde kada

[13] Enes S. Omerović, *Političko nasilje u Bosni i Hercegovini (1918–1921)*, Sarajevo 2015, 51–53, 77–84. (dalje: E. S. Omerović, *Političko nasilje*)

[14] H. Kapidžić, Rad Narodnog vijeća, 174.

[15] E. S. Omerović, *Političko nasilje*, 69–73; ABiH, NVSHS, kut. 6, sign. 29/1919 prez.; ABiH, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (dalje: ZVBiH), kut. 6, sign. 2685/1919 prez.; ABiH, ZVBiH, kut. 2, sign. 1334/1919 prez.; N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*, 28; H. Kapidžić, Rad Narodnog vijeća, 286–298; ABiH, NVSHS, kut. 4, sign. 14233/1918 prez.

[16] N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*, 17; ABiH, NVSHS, kut. 1, sign. 13550/1918; kut. 2, sign. 13759/1918; 13725/1918.

je dio stanovništva provalio u vojne objekte i skladišta na željezničkoj stanici te ih demolirao i opljačkao. Posebno zabrinjavajuće bilo je otuđenje jednog dijela oružja i opreme, pa je Narodno vijeće u svom prvom proglasu pozvalo stanovništvo da prestanu praviti nered te predaju oružje.[17] Čini se da je i na prostoru Kotarske ispostave u Varešu došlo do naoružavanja stanovništva, ali nema vijesti o dramatičnim posljedicama tog naoružavanja.[18] Također, Visočki kotar nisu zaobišle zloupotrebe onih struktura koje su trebale osigurati red i mir. One se najviše vežu uz gardiste koji su pokušavali da rade i ono što im nije bilo u opisu posla te su na željeznicama pretresali putnike, zaustavljali saobraćaj i sl. Tako su sredinom novembra 1918. godine gardisti na stanici u Lješevu u kotaru Visoko seljake podijelili po vjerama i tražili oružje, a istu noć su opljačkali i istukli nekoliko mještana. Zbog ovakvog djelovanja gardista, posebno na pruzi Bosanski Brod – Zenica, Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu tražila je da gardisti isprazne kasarne pratilaca vozova koje su bili zauzeli, da se ne miješaju u rad željeznica te da se za pratnju vozova uvedu straže srpskih vojnika.[19]

Vijesti o agrarnim nemirima na teritoriji kotara Visoko nemamo, ali ne možemo tvrditi da ih nije bilo, posebno ako uzmemo u obzir šta se sve dešavalo u ostatku Bosne i Hercegovine (paljevine, pljačke, fizička zlostavljanja pa i smrtni slučajevi, uglavnom usmjereni protiv muslimanskog stanovništva). Moguće je da su intenzivni nemiri i neredi u pojedinim dijelovima Bosne i Hercegovine i vijesti o najtragičnijim slučajevima "zatrpali" javni prostor (svega nekoliko listova izlazi u to vrijeme u Bosni i Hercegovini) i "prigušili" slične, ali manje tragične događaje u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine.[20]

O relativno brzom uspostavljanju potpune kontrole nad sigurnosnom situacijom govore i vijesti tokom januara 1919. godine iz udaljenijih krajeva kotara, odnosno iz Vareša, odakle javljaju da je sigurnosna situacija na terenu mnogo bolja, da vlada red i mir, a upravni i sigurnosni organi ponovo rade u punom kapacitetu i bez smetnji.[21]

Rijetka sačuvana arhivska građa sugeriše da na teritoriji kotara Visoko nije došlo ni do većih turbulencija ni uzurpacije vlasti od strane odbora Narodnog vijeća. Općinska uprava u Visokom nastavila je funkcionirati u neizmijenjenom sastavu u vrijeme smjene vlasti i obavljati svoje redovne zadatke, kao što su i kotarski upravitelj u Visokom (Anton Perković) i upravitelj Kotarske ispostave u Varešu (Gerster) nastavili obavljati svoje dužnosti i sarađivati sa odborima narodnih vijeća. Dostupni dokumenti iz tog vremena ukazuju na to da su novoformirana narodna vijeća na Visočkom kotaru radila u skladu s instrukcijama Glavnog odbora i Narodne vlade u Sarajevu, bar kada je u pitanju odnos prema redovnim organima uprave. Čak i u slučajevima kada su se građani, s ciljem rješavanja određenih problema koji su uvijek bili u nadležnosti općine ili kotara, obraćali odboru Narodnog vijeća, odbor je te molbe prosljeđivao nadležnoj vlasti.[22] Tome je, možda, u određenoj mjeri doprinijela i činjenica da je u sastavu Kotarskog odbora Narodnog vijeća bio zamjenik gradonačelnika

[17] ABiH, GONV, sign. 79/1918.

[18] ABiH, NVSHS, kut. 7, sign. 521/1919 prez.

[19] ABiH, NVSHS, kut. 5, Zapisnik sa sjednice Narodne vlade za BiH, održane 26. 11. 1918; E. S. Omerović, *Političko nasilje*, 194–195.

[20] Opširnije o neredima i nemirima vidjeti kod: N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*, 49 i dalje; E. S. Omerović, *Političko nasilje*, 51–55,

[21] ABiH, NVSHS, kut. 7, sign. 521/1919 prez.

[22] ABiH, NVSHS, kut. 24, 47/143–1919 opća.

visočke općine Dionisije Plavšić, koji je u Narodnom vijeću obavljao funkciju potpredsjednika, a onda i predsjednika, zatim gradonačelnik Hadžiomerović i općinski vijećnik Hadžinumanagić. Ipak, da nije sve bilo idilično govori podatak da se u decembru 1918. godine kao predsjednik Narodnog vijeća u Visokom potpisuje Dionisije Plavšić, a čini se da je došlo i do promjene na mjestu tajnika.[23] Vrijeme i okolnosti u kojima je došlo do promjene u vodstvu odbora Narodnog vijeća u Visokom nisu nam poznati, ali vjerovatno se ni visočko Narodno vijeće nije uspjelo othrvati sveprisutnoj tendenciji pravoslavnog stanovništva da se nameće kao vodeća snaga promjena u društvu, što se u mnogim dijelovima Bosne i Hercegovine materijaliziralo uvlačenjem u članstvo mnogo većeg broja pravoslavaca u sastav odbora narodnih vijeća nego što bi im pripadalo po nacionalnom ključu.

U tim nemirnim vremenima, dok se obje strukture vlasti trude zavesti red i mir, nastavljen je proces južnoslavenskog ujedinjenja tokom kojeg su na površinu sve više izbijala suprotstavljena gledišta na ujedinjenje i uređenje buduće zajedničke jugoslavenske države. Kraljevina Srbija u to vrijeme počinje koristiti svoj položaj saveznice i pobjednice u ratu, kao i političke predstavnike Srba sa teritorija Crne Gore i Austro-Ugarske Monarhije za ostvarivanje ujedinjenja po vlastitom, monarhističkom i unitarističkom konceptu. Na prostoru Bosne i Hercegovine javio se jak pokret za direktno prisajedinjenje Kraljevini Srbiji. Veliki broj mjesnih i kotarskih odbora narodnih vijeća, usmjeravanih uglavnom od lokalnih srpskih političara, proglasio je direktno prisajedinjenje Srbiji. Nemamo potvrdu je li slična inicijativa postojala unutar visočkog Kotarskog odbora Narodnog vijeća, ali proglas o prisajedinjenju nije upućen iz Visokog. Iako je navedeni pokret u Bosni i Hercegovini bio jak, a u Glavnom odboru i Narodnoj vladi većinu predstavljali Srbi, Bosna i Hercegovina ipak nije krenula putem Vojvodine (proglašeno direktno ujedinjenje sa Kraljevinom Srbijom 25. novembra 1918) i Crne Gore (proglašeno direktno ujedinjenje sa Kraljevinom Srbijom 26. novembra 1918) te je u zajedničku jugoslavensku državu ušla kao sastavni dio Države SHS.

Završna scena južnoslavenskog ujedinjenja desila se u Beogradu 1. decembra 1918. godine, kada je, nakon što je delegacija Narodnog vijeća SHS šutke pristala na monarhistički oblik vladavine, proglašeno stvaranje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca.[24] Dotadašnji suprotstavljeni pogledi na ujedinjenje i uređenje zajedničke države nisu nestali i nastavili su živjeti i produbljivati se sve vrijeme postojanja Kraljevstva/Kraljevine SHS/Jugoslavije.

Adresom delegata Narodnog vijeća SHS i odgovorom regenta Aleksandra na nju bilo je predviđeno da vlast u zemlji vrše regent, zajednička vlada i Privremeno narodno predstavništvo. Formiranje prve zajedničke vlade započelo je neposredno nakon ujedinjenja i nakon izvjesnih problema i neslaganja zvanično je

[23] ABiH, GONV, sign. 410/1918.

[24] Jugoslavenska država u međuratnom periodu zvanično je tri puta mijenjala ime. Prvi naziv – Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca – nosi od osnivanja 1. decembra 1918. godine do donošenja Vidovdanskog ustava 28. juna 1921. godine, kada je promijenjen u Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Treća promjena nastupila je donošenjem Zakona o nazivu i podjeli države na upravna područja od 3. oktobra 1929. godine, od kada nosi ime Kraljevina Jugoslavija. U našem radu ime države koristili smo na nekoliko načina. U slučajevima kada se država spominjala u kontekstu samo jednog od spomenutih perioda, korišten je onaj naziv koji je u tom trenutku bio zvanični. Međutim, u slučajevima kada se ime države moralo spomenuti u kontekstu dugotrajnih procesa koji se odnose na cijeli međuratni period ili njegov veći dio, koristili smo naziv koji se već udomaćio u historiografiji na južnoslavenskom području – Kraljevina SHS/Jugoslavija.

formirana 20. decembra 1918. godine. Na čelu prve vlade bio je radikal Stojan Protić, a u njoj su se nalazili i predstavnici većine tadašnjih političkih grupa. Ona je trebala na izvjestan način odražavati ujedinjenu zemlju i svojim nacionalnim, vjerskim i "regionalnim" sastavom, ali je upravo nacionalni raspored pokazivao smjer u kojem će ići kasnija dešavanja. Od dvadeset ministarskih mjesta, trinaest je dodijeljeno Srbima, četiri Hrvatima, dva Slovencima i jedno muslimanima.

Čin ujedinjenja i stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca te formiranje prve zajedničke vlade u Kraljevstvu SHS odredili su sudbinu narodnih vijeća. Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu svoju je posljednju sjednicu održao 30. decembra 1918. godine, nakon koje je prestala njegova funkcija. I likvidacija lokalnih odbora narodnih vijeća u Bosni i Hercegovini uglavnom je išla glatko i brzo. Likvidacijom su rukovodili kotarski uredi te je provođena posljednjih dana decembra 1918. i početkom januara 1919. godine. Međutim, u pojedinim mjestima je dolazilo do problema jer su odbori odbijali da izvrše likvidaciju, a najbolji primjer imamo u slučaju odbora Narodnog vijeća u Travniku koji je nastavio funkcionirati sve do marta 1919. godine.[25]

Kotarski odbor Narodnog vijeća u Visokom dobio je 27. decembra od Kotarskog ureda u Visokom obavještenje o likvidaciji, a na osnovu naredbe Narodne vlade u Sarajevu od 26. decembra 1918. godine. Vidljivog otpora tom naređenju u Visokom nije bilo te je istog dana samo zatražena instrukcija o postupanju sa inventarom, novcem, računima i zaključcima odbora. Ipak, zaobilaženje Kotarskog ureda i slanje tog upita direktno Narodnoj vladi u Sarajevo govorili su o nepoštivanju hijerarhije, Kotarskog ureda i kotarskog predstojnika te da likvidacija visočkog odbora Narodnog vijeća možda i neće proći glatko.[26] I zaista, Kotarski ured u Visokom se 22. januara 1919. godine žali Narodnoj vladi u Sarajevu da se Narodno vijeće do tog dana nije razišlo niti su Kotarskom uredu predali novac i dokumentaciju proizvedenu tokom svog postojanja, te moli za uputu za postupanje. Zbog toga Narodna vlada u Sarajevu 28. januara 1919. godine zadužuje okružnog načelnika u Sarajevu da obavijesti članove Narodnog vijeća u Visokom da je rad narodnih vijeća obustavljen na osnovu naređenja od 26. decembra 1918. i 2. januara 1919. godine, te da njihov rad nakon spomenutih naredbi nema nikakav pravni efekt i da će svi eventualni izdaci pasti na teret članova Narodnog vijeća. Međutim, Vlada u pomirljivom tonu ostavlja mogućnost da članovi narodnih vijeća preuzmu privremenu upravu općina ili kotarskih vijeća kao povjerenici sa željom "da u svim autonomnim zastupstvima dođe prava narodna volja do izražaja".[27] Kasniji dokumenti pokazuju da u Visokom do toga nije došlo.

BOSNA I HERCEGOVINA U KRALJEVSTVU/KRALJEVINI SHS/JUGOSLAVIJI

Aktom ujedinjenja Bosna i Hercegovina kao dio Države SHS, a u stvarnosti kao zaseban pravno-politički subjekt, postaje dijelom Kraljevstva SHS. Prva zajednička jugoslavenska država će naredne skoro tri godine, do donošenja ustava, funkcionirati kao državnopravni provizorij u kojem su vlast vršili kralj (regent Aleksandar),

[25] K. Isović, Struktura i funkcionisanje organa državne uprave, 34–38.
[26] ABiH, GONV, sign. 410/1918.
[27] ABiH, ZVBiH, kut. 27, 47/50/20–1918 opća.

vlada i Privremeno narodno predstavništvo. Ta privremena skupština, koju su činili vladinim ukazom postavljeni predstavnici svih historijskih pokrajina nove države, imala je zadatak postaviti pravne osnove za sazivanje ustavotvorne skupštine. Svoj zadatak će završiti nakon 18 mjeseci mučnih i oštrih političkih sukoba usvajanjem Zakona o izboru poslanika za Ustavotvornu skupštinu i zakazivanjem izbora za 28. novembar 1920. godine. U vrijeme državnopravnog provizorija u Bosni i Hercegovini se odvijao proces političkog diferenciranja i stranačkog grupiranja koji je uglavnom imao karakter nacionalnog okupljanja i bio obilježen oštrim suprotstavljanjem političkih oponenata.

Nakon održanih izbora formirana je Ustavotvorna skupština (31. januara 1921. godine) u koju je ušlo i 63 poslanika iz Bosne i Hercegovine – 24 iz Jugoslavenske muslimanske organizacije, 12 iz Saveza težaka, 11 iz Narodne radikalne stranke, sedam iz Hrvatske težačke stranke, četiri iz Komunističke partije Jugoslavije, tri iz Hrvatske pučke stranke i dva iz Demokratske stranke. Narednih šest mjeseci u skupštini se nastavljaju zaoštravati politički odnosi sudaranjem centralističkih, federalističkih i konfederalnih koncepcija uređenja zajedničke države. Ustav je konačno usvojen 28. juna 1921. godine, a zbog simboličnog datuma usvajanja kasnije je nazivan Vidovdanskim ustavom. Ovim pravnim aktom ozakonjen je monarhijski oblik vladavine i ograničeni parlamentarizam, nacionalni unitarizam (troimeni ili troplemeni narod) i državni centralizam.

Donošenjem Vidovdanskog ustava Bosna i Hercegovina je prestala postojati kao zasebno administrativno-teritorijalno područje, ali je zahvaljujući odredbama člana 135 očuvana u svojim historijskim granicama, a sačuvana je i postojeća unutrašnja administrativno-teritorijalna podjela. Uredbom o podjeli zemlje na oblasti (26. aprila 1922. godine), koja se temeljila na članu 95 Vidovdanskog ustava, Kraljevina SHS je podijeljena na 33 oblasti, od kojih se šest nalazilo na području Bosne i Hercegovine. Nekadašnja podjela na šest okruga (sa sjedištima u Sarajevu, Tuzli, Mostaru, Banjoj Luci, Travniku i Bihaću), 55 kotara (i 23 kotarske ispostave) te 2247 općina (65 gradskih i 2182 seoske)[28] tokom prve decenije postojanja Kraljevstva / Kraljevine SHS pretrpjela je minimalne, najčešće kozmetičke promjene jer su okruzi samo preimenovani u oblasti, kotari i kotarske ispostave u srezove i sreske ispostave, bez promjena njihovog teritorijalnog opsega i dotad utvrđenih granica. Minimalne teritorijalne promjene dešavale su se uglavnom na općinskom nivou zbog sporog uobličavanja općinske organizacije u Bosni i Hercegovini koja je zakonski uobličena 1927/28. i 1933/34. godine. Odjeci nekadašnje administrativno-teritorijalne posebnosti Bosne i Hercegovine bili su vidljivi još izvjesno vrijeme kroz postojanje Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine do 1921. godine i Pokrajinske uprave Bosne i Hercegovine do njene likvidacije 1924. godine, te kroz činjenicu da je Bosna i Hercegovina nastavila funkcionirati kao zasebno pravno područje sve do unifikacije zakonodavstva tokom 30-ih godina XX stoljeća.

Tokom 20-ih godina XX stoljeća traje period pseudoparlamentarizma koji je bio obilježen kraljevim nadmoćnim položajem u političkom životu zemlje, jalovim nastojanjima da se zakonodavstvo u cijeloj zemlji harmonizuje, oštrim političkim sukobima između nosilaca različitih koncepata državnog uređenja, (pre)čestim izborima i kontinuiranom političkom krizom koja je kulminirala skupštinskim atentatom na poslanike Hrvatske seljačke stranke 20. juna 1928. godine.

To je dalo povod kralju Aleksandru da uvede diktaturu 6. januara 1929. godine (šestojanuarska diktatura), odnosno ukine ustav, raspusti skupštinu i zabrani rad svim političkim strankama. Uvođenje šestojanuarske

[28] Stanje konstatovano popisom stanovništva 1910. godine.

diktature pratile su i krupne promjene u administrativno-teritorijalnoj organizaciji Kraljevine SHS. Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja (3. oktobra 1929. godine) država dobija naziv Kraljevina Jugoslavija. Nekadašnja podjela države na 33 oblasti je ukinuta, a novom su kao administrativno-teritorijalne jedinice uspostavljene banovine – Dravska, Savska, Primorska, Vrbaska, Drinska, Dunavska, Moravska, Zetska, Vardarska i Beograd kao glavni grad sa posebnim statusom. Tom podjelom Bosna i Hercegovina gubi i teritorijalni kontinuitet rasparčavanjem između četiri banovine – Vrbaske (sjedište u Banjoj Luci), Drinske (sjedište u Sarajevu), Primorske (sjedište u Splitu) i Zetske (sjedište u Cetinju), a svaka od njih je pored teritorije Bosne i Hercegovine obuhvatala i manja ili veća područja izvan bosanskohercegovačkih historijskih granica. Državna uprava je u potpunosti centralizirana, a kao rješenje komplikovanog nacionalnog pitanja nametnuto je integralno jugoslavenstvo (jedan jedinstven jugoslavenski narod s tri plemena). Cijepanje Bosne i Hercegovine nije naišlo na odobravanje među muslimanskim političkim vodstvom, ali realne političke okolnosti nisu omogućavale bilo kakvu promjenu.

Stanje stvoreno uvođenjem šestojanuarske diktature ozakonjeno je "darovanjem" novog ustava – Oktroiranog ili Septembarskog – 3. septembra 1931. godine, čime je nagoviješteno vraćanje parlamentarnog sistema sa narodnom skupštinom i senatom, koji je trebao prikriti kraljev apsolutizam. O kakvom obliku parlamentarizma je bilo riječ govore činjenice da je utemeljen sistem vanparlamentarne vlade, građanska prava su i dalje bila ograničena, novi izbori su bili zakazani kraljevim ukazom, izborna pravila omogućila su da na izborima za Narodnu skupštinu (održani 8. novembra 1931. godine) učestvuje samo jedna, zemaljska kandidaciona lista koju je predvodio tadašnji predsjednik vlade general Petar Živković itd. Otvaranje i ovog minimalnog prostora za političko djelovanje omogućilo je otvoreno izražavanje protivljenja diktaturi i centralističkom državnom uređenju (tzv. punktacije – Zagrebačke ili Mačekove punktacije, Davidovićeve punktacije, Sarajevske punktacije). Međutim, one nisu imale efekta, a prostor za promjene je otvoren tek nakon ubistva kralja Aleksandra 9. oktobra 1934. godine.

Namjesništvo koje je predvodio knez Pavle Karađorđević ublažilo je otvorenu diktaturu, raspustilo Narodnu skupštinu i raspisalo nove izbore za 5. maj 1935. godine. Na njima su, pored vladine kandidacione liste (Jugoslavenska narodna stranka koju je predvodio Bogoljub Jevtić), učestvovale još tri liste (Ujedinjena opozicija – Seljačko-demokratska koalicija, Jugoslavenska muslimanska stranka te dijelovi Demokratske i Zemljoradničke stranke – sa nositeljem Vlatkom Mačekom, ZBOR Dimitrija Ljotića i Lista staroradikala Božidara Maksimovića). Mandate na izborima dobile su Lista Bogoljuba Jeftića sa 60,6% i 303 mandata i Lista Udružene opozicije 37,4% glasova, odnosno 67 poslaničkih mandata. I pored dobrog izbornog rezultata liste JNS, Namjesništvo je formiranje vlade povjerilo Milanu Stojadinoviću, ministru finansija u dotadašnjoj Jevtićevoj vladi, koji uspijeva formirati koalicionu vladu sa opozicionom Jugoslavenskom muslimanskom organizacijom i Slovenskom ljudskom strankom. To će biti i osnova za formiranje Jugoslavenske radikalne zajednice kao nove političke formacije koju su činili radikali, JMO i SLS.

Ni ovaj politički eksperiment nije riješio najvažniji problem jugoslavenske međuratne države – tzv. hrvatsko pitanje. Konstantna unutrašnja politička kriza dovela je do raspuštanja Narodne skupštine i raspisivanja novih, i posljednjih parlamentarnih izbora u međuratnoj Jugoslaviji, koji su održani 11. decembra 1938. godine. Iako je Stojadinovićeva lista JRZ osvojila 306 mandata (sa 54,09% glasova), a Udružena opozicija Vlatka

Mačeka 67 (sa 44,90% glasova), formiranje nove vlade nije povjereno Stojadinoviću. Njegova nespremnost da preuređenjem države riješi hrvatsko pitanje dovela je na čelo vlade Dragišu Cvetkovića s prioritetnim ciljem rješavanja hrvatskog pitanja. Njegovim dolaskom na čelo vlade konačno je ozvaničeno napuštanje ideje integralnog jugoslavenstva i započet proces preuređenja države koji je rezultirao potpisivanjem Sporazuma Cvetković-Maček 26. augusta 1939. godine. Tim sporazumom predviđeno je uspostavljanje Banovine Hrvatske koja se sastojala od nekadašnjih Savske i Primorske banovine, a pored dijelova bosanskohercegovačke teritorije koji su se već nalazili u njihovom sastavu, Banovini Hrvatskoj je trebalo priključiti i bosanskohercegovačke srezove Brčko, Gradačac, Bosanski Šamac, Bosanski Brod i Derventa, Stolac, Čapljina, Ljubuški, Mostar, Konjic, Prozor, Fojnica, Travnik, Bugojno, Tomislavgrad i Livno. Preostali dio Bosne i Hercegovine, prema Sporazumu, trebalo je da uđe u sastav buduće zajednice nazivane "Srpske zemlje". I ovaj sporazum je naišao na brojna protivljenja, posebno među muslimanskom političkom elitom, koja je zahtijevala formiranje Bosne i Hercegovine u historijskim granicama sa Sarajevom kao centrom. Početak Drugog svjetskog rata će prekinuti sve navedene procese.

POLITIČKE PRILIKE U VISOKOM IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

Visoko i njegova okolina u vremenu između dva svjetska rata nije živjelo u vakuumu pa su se politička, privredna i kulturna dešavanja u ostatku Bosne i Hercegovine i Kraljevstvu/Kraljevini SHS/Jugoslaviji nužno reflektirala i na ove prostore, što smo već pokazali na primjeru smjene vlasti 1918. godine.

Već krajem 1918. godine u Bosni i Hercegovini počinje da oživljava politički život. Tokom oktobra, novembra i decembra 1918. godine u političkom životu dominiraju aktivnosti vezane za smjenu vlasti i formiranje zajedničke jugoslavenske države. Istovremeno se primjećuju i aktivnosti na političkoj diferencijaciji i stranačkom grupiranju koje je i u Bosni i Hercegovini uglavnom imalo karakter nacionalnog okupljanja. U tom procesu izdiferencirano je nekoliko stranaka koje su bile konstanta političkog života u Bosni i Hercegovini. Kao dominantna politička opcija među muslimanskim stanovništvom od početka se nametnula Jugoslavenska muslimanska organizacija, koja tokom međuratnog vremena nije imala ozbiljnog političkog protivnika jer su druge muslimanske stranke (Muslimanska težačka stranka, Muslimanska narodna stranka itd.) imale samo marginalnu ulogu i najčešće ograničeno trajanje. Rimokatoličko stanovništvo je u početku bilo polarizovano između Hrvatske težačke i Hrvatske pučke stranke, koje su uskoro nestale sa političke scene prodorom Hrvatske (republikanske) seljačke stranke u Bosnu i Hercegovinu. Politički pluralizam najviše je bio prisutan kod pravoslavnog stanovništva, koje se moglo opredijeliti između nekoliko stranaka, čiji su se programi kretali od ekstremnog srpskog nacionalizma do integralnog jugoslavenstva. Značajniju ulogu imale su Narodna radikalna stranka i Težačka organizacija, odnosno Savez težaka, dok Srpska narodna organizacija i druge političke organizacije nikada nisu uspjele osigurati značajniju podršku. Na osnovama koje su bile šire od nacionalnih i vjerskih bila je zamišljena i djelovala je Jugoslavenska demokratska stranka, koja je uspjela okupiti različite političke grupacije iz cijelog Kraljevstva SHS. Na tlu Bosne i Hercegovine ova stranka uspjela je okupiti nekolicinu istaknutih političara iz redova i Srba i Hrvata i muslimana te je imala značajnu ulogu u upravljanju

zemljom, ali i pored toga nije uspjela osigurati značajniju podršku među bosanskohercegovačkim stanovništvom. Jedna od rijetkih stranaka koja nije formirana na vjersko-nacionalnoj osnovi i jedina prijeratna stranka koja je nastavila djelovati nakon stvaranja Kraljevstva SHS bila je Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine, koja je okupljala uglavnom radništvo. Ova stranka uskoro postaje dio šireg pokreta okupljanjem stranaka slične orijentacije u cijelom Kraljevstvu SHS, pa nastaje prvo Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista), a zatim Komunistička partija Jugoslavije, ali je tzv. Obznanom s kraja 1920. godine zabranjena. Tokom ovog procesa iz socijalističke, odnosno komunističke jezgre odvajale su se struje (zvonaši, centrumaši) koje nisu uspjele, i pored podrške vlasti, ostvariti značajniji utjecaj među radnicima. Tokom 20-ih godina XX stoljeća politička diferencijacija je nastavljena, ali politički život se vrtio oko ovdje spomenutih stranaka, a njihovi prvaci i stranačke organizacije funkcionirali su i u novim, nepovoljnim okolnostima nakon uvođenja šestojanuarske diktature.

Prostor za djelovanje navedenih stranaka bio je relativno širok. Sve su stranke vrlo aktivno radile na terenu među stanovništvom, imale su vlastite stranačke listove, a izabrani predstavnici su sudjelovali u radu Narodne skupštine te u radu oblasnih skupština i u općinskim vijećima. Na svakom od navedenih poligona za političko djelovanje bosanskohercegovačke stranke, njihove vođe i aktivisti nisu se libili ulaziti u verbalne, ali i fizičke obračune sa političkim protivnicima, neistomišljenicima i organima državne vlasti. Takav pristup svih aktera političkog života proizvodio je kontinuiranu napetost koja je rasla uoči svakih, (pre)čestih izbora. U relativno kratkom vremenskom odsjeku organiziran je veliki broj izbora – 1920. za Ustavotvornu skupštinu, 1923, 1925, 1927, 1931, 1935. i 1938. godine za Narodnu skupštinu, 1927. godine za oblasne skupštine, 1928, 1933. i 1936. godine za općinska vijeća. Pripreme i održavanje svih izbora bili su praćeni različitim nepravilnostima, nasiljem organa vlasti i međusobnim obračunima političkih protivnika.

Do političkog organiziranja dolazi i na prostoru Visočkog kotara, odnosno sreza, i to organiziranje nije odstupalo od bosanskohercegovačke matrice. Iako nemamo direktnih podataka o osnivanju, djelovanju i sastavu općinskih organizacija spomenutih stranaka, postoje brojni indirektni podaci koji govore o njihovom djelovanju.

Tako se već u januaru 1919. godine u Visokom formira Muslimanska organizacija, a na skupu održanom 18. januara 1919. godine donesen je zaključak, kao i u drugim bosanskohercegovačkim gradovima, da se stvori "jedinstvena i snažna politička organizacija Muslimana u Bosni i Hercegovini", što na kraju i dovodi do formiranja JMO.[29] Ta stranka je sve vrijeme u Visokom i njegovoj okolini imala dominantnu ulogu među muslimanskim stanovništvom. To pokazuju dostupni izborni rezultati na svim nivoima. Tako je, npr., na skupštinskim izborima 1923. godine na 21 biračkom mjestu u visočkom srezu JMO dobila 5.127, a JMNO samo 78 glasova,[30] a na oblasnim izborima 1927. godine od četiri izabrana predstavnika sa Visočkog sreza dva su bila iz JMO (druga dva iz Narodne radikalne stranke i Hrvatske seljačke stranke).[31] Sastavi općinskih vijeća u gradskoj općini Visoko također govore o dominantnoj ulozi JMO, a najjasniji uvid omogućava nam sastav

[29] A. Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 53–54.

[30] Arhiv Jugoslavije (dalje AJ), 14 – Ministarstvo unutrašnjih dela (dalje 14), sign. 14-9-29.

[31] Naši poslanici u oblasnim skupštinama, *Pravda*, god. VII, br. 5, 25. 1. 1927, 2; *Narodno jedinstvo. Zvanični kalendar (svih šest oblasti Bosne i Hercegovine) za 1929. godinu*, Sarajevo 1928, 259–261.

Općinskog vijeća nakon općinskih izbora 1936. godine u kojem je od 26 vijećnika 17 bilo iz JMO, a muslimanskih vijećnika iz drugih stranaka nije bilo.[32] Ipak, od početka je bilo disonantnih tonova koji govore i o pokušajima drugih stranaka da ostvare određeni utjecaj među muslimanima, odnosno pokušaja pojedinaca da kroz druge nemuslimanske stranke dođu do položaja. Tako se tokom 1920. godine u listu *Glas težaka* (list Muslimanske težačke stranke) žale na nasilja *pravdaša* (list *Pravda*, službeno glasilo JMO) u Visokom, što ukazuje na postojanje te stranke ili bar njenih simpatizera u Visokom.[33] Pojedini muslimani su politički djelovali i kroz stranke koje nisu imale muslimanski predznak. Na općinskim izborima 1928. godine u općini Podgora nosilac liste Demokratske stranke bio je Mehmed Nefić, u općini Mokronozi nosilac liste Narodne radikalne stranke bio je Vejsil Alibegović, a Demokratske stranke Omer Jusić, a na tim i listama HSS-a bilo je i drugih muslimana.[34] Također, povremeno su bile vidljive pukotine unutar same organizacije JMO, što se nabolje vidi upravo na općinskim izborima 1928. godine, kada su u mnogim općinama visočkog sreza pojedinci iz JMO istakli i tzv. inat-liste. Stranačka centrala u Sarajevu nije mogla utjecati na lokalne razmirice unutar općinskih organizacija i spriječiti cijepanje listi pa su u visočkoj gradskoj općini istaknute dvije liste JMO (jednu je predvodio Safet-beg Zečević, a drugu h. Ćamil Šahinović), u općini Mokronozi jednu listu JMO predvodio je Ibrahim Omerbegović, a drugu imam h. Hašim Dlakić itd.[35]

Slični su izvori djelovanja i za druge političke stranke na području Visočkog sreza. Srpsko biračko tijelo bilo je podijeljeno između Težačke / Zemljoradničke stranke, Narodne radikalne stranke i Demokratske stranke, a vidjeli smo da su kroz posljednje dvije djelovali i pojedini muslimani. Također, kroz Narodnu radikalnu stranku najčešće su djelovali i Jevreji, slijedeći ustaljenu matricu priklanjanja i vezanja sa režimskim, odnosno strankama na vlasti. U Visokom je u Općinskom vijeću povremeno sjedio i Jozef Kabiljo, upravo kao predstavnik radikala.[36] Kao pokazatelj popularnosti stranaka sa srpskim predznakom mogu nam poslužiti rezultati skupštinskih izbora 1923. godine na kojima je u visočkom srezu Narodna radikalna stranka osvojila 1.730 glasova, Težačka 643, Srpska stranka 93 i Demokratska 54.[37] Navedene stranke su sudjelovale i na općinskom izborima – na općinskim izborima 1928. godine radikali su imali istaknute liste u sedam od deset općina na Visočkom srezu, a Težačka / Zemljoradnička stranka u pet općina,[38] a u općinskim vijećima grada Visokog vijećnici Srbi su skoro uvijek radikali.

O popularnosti stranaka sa hrvatskim predznakom govore isti arhivski dokumenti. Na izborima 1923. godine Hrvatska težačka stranka (sa 152 glasa) i Hrvatska pučka stranka (sa 431 glasom) već su počele gubiti utrku sa Hrvatskom (republikanskom) seljačkom strankom (osvojili 1.787 glasova), pa na narednim izborima

[32] Zavičajni muzej Visoko (dalje: ZMV), Opštinski arhiv Opštine Visoko (dalje: OAOV), kut. 14, Izvadak iz zapisnika sjednice Opštinskog odbora održane dne 18-XI-1936. godine; ZMV, OAOV, kut. 14, sign. 4247/36.
[33] "Pravdaški" zulumi u Visokom, *Glas težaka*, god. II, br. 27, 20. 11. 1920, 3.
[34] ABiH, Veliki župan Sarajevske oblasti (dalje: VŽSO), kut. 8, sign. 1796/28.
[35] ABiH, VŽSO, kut. 8, sign. 1796/28.
[36] ZMV, OAOV, kut. 14, Izvadak iz zapisnika sjednice Opštinskog odbora održane dne 18-XI-1936. godine; ZMV, OAOV, kut. 14, sign. 4247/36.
[37] AJ, sign. 14-9-29.
[38] ABiH, VŽSO, kut. 8, sign. 1796/28.

(skupštinskim, oblasnim i općinskim) HTS i HPS više i ne postoje.[39] Međutim, o odjecima nekadašnjih političkih razlika govore disidentske liste HSS-a na općinskim izborima 1928. godine u Kraljevoj Sutjesci (jednu predvodi Nikola Budimir, a drugu Filipović) i Varešu (jednu predvodi Josip Andrijević, a drugu Anto Đoja).[40]

Socijalistička radnička partija Jugoslavije, odnosno Komunistička partija Jugoslavije, imale su dobru izbornu bazu u industrijskim kapacitetima u Varešu, Kaknju i Brezi te su u prvim godinama nakon stvaranja Kraljevstva SHS bile vrlo aktivne na tom prostoru, vrlo često i najodgovornije za štrajkačke akcije u tim mjestima, ali je zabrana rada KPJ krajem 1920. godine ovu političku opciju paralizirala pa ni kasniji pokušaji djelovanja kroz druge oblike organiziranja nisu donijeli značajnije rezultate.

Interesantno je da niti jedna od stranaka koje su djelovale na području Visočkog sreza nije iznjedrila značajniju političku figuru koja bi prešla granice lokalne sredine i probila se u stranačkoj hijerarhiji, što je bio preduslov i za dolazak na određene političke funkcije. Naravno, manevarski prostor u Bosni i Hercegovini bio je dosta skučen jer dugo nisu održavani oblasni i općinski izbori. Na izbornim listama stranaka bilo je vrlo malo kandidata sa visočkog sreza, a ni ti rijetki nisu uspjeli osvojiti mandate za ulazak u skupštinu. Na skupštinskim izborima 1923. godine na listi Narodne radikalne stranke, kojoj je nosilac za sarajevski okrug bio Milan Srškić, Josif Vukičević (težak iz Čekrčića) bio je zamjenik kandidata za Visočki, ali i zamjenik kandidata za Višegradski srez. Na listi Demokratske stranke (nosilac Milan Čuković, direktor gimnazije iz Sarajeva) nije bilo kandidata ni zamjenika iz Visokog za Visočki srez, ali je Munib Osman Agić (trgovac iz Visokog) bio zamjenik u Fojničkom srezu. Na listi JMNO (nosilac Hamdija Karamehmedović) bilo je nekoliko Visočaka. Za Visočki srez kandidat je bio Muharem Alić[41] (općinski bilježnik iz Visokog) i njegov zamjenik Hilmi-beg Zečević (posjednik iz Visokog). Isti dvojac je bio na kandidatskoj i zamjeničkoj funkciji i u Fojničkom srezu. Na listi JMO (nosilac Mehmed Spaho) zamjenik kandidata u Visočkom srezu bio je Safet-beg Zečević (posjednik iz Visokog), dok je kandidatsku poziciju u Visočkom srezu imao Mahmudbeg Hrasnica (advokat iz Travnika, koji je i osvojio mandat). Na listi HRSS (nosilac Ivan Radić, seljak iz Trebarjeva) nije bilo nikoga sa Visočkog sreza. Na listi HPS i dijela HTS na zamjeničkom mjestu u Visočkom srezu bio je Stjepo Jurić Zovko (radnik iz Vareša), koji je zamjenik bio i u Rogatičkom srezu. Na listi Težačke stranke u Visočkom srezu na zamjeničkom mjestu bio je Risto Đokić (zemljoradnik iz Podlugova). Na listi HTS nije bilo nikoga iz Visočkog sreza. Na listama Socijalističke stranke i Srpske stranke također nije bilo nikog iz Visočkog sreza. Na tim su izborima mandate iz sarajevskog izbornog okruga osvojile liste JMO Mehmeda Spahe (5 mandata – Mehmed Spaho iz Sarajeva, Halid-beg Hrasnica iz Sarajeva, Ismet-beg Gavran Kapetanović iz Sarajeva, Mahmudbeg Hrasnica advokat iz Travnika i Husein Alić, profesor iz Kulen-Vakufa) i Radikalne stranke Milana Srškića (2 mandata – Milan Srškić i Vladimir Andrić, advokat iz Sarajeva).[42] Slično se dešavalo i na narednim skupštinskim izborima, a priliku za veći politički angažman i uspon u stranačkim hijerarhijama lokalni političari su dobili tek oblasnim i općinskim izborima, o čemu će više govora biti u nastavku.

[39] AJ, sign. 14-9-29.

[40] ABiH, VŽSO, kut. 8, sign. 1796/28.

[41] Najvjerovatnije pogrešno napisano ime visočkog općinskog bilježnika Muhameda Ahića.

[42] AJ, sign. 14-9-29.

Pripreme za održavanje izbora uvijek su bile praćene brojnim kontroverzama koje su proizlazile iz želje vladajućih elita da osiguraju povoljan izborni rezultat pa su pribjegavali manipuliranju biračkim spiskovima s ciljem odstranjivanja nepouzdanih elemenata iz izbornog procesa, zatim manipuliranju biračkim odborima, procesom glasanja i procesom brojanja glasova itd. Tako su, npr. uoči izbora za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine vlasti željele iz izbornog procesa isključiti podanike "neprijateljskih" država, ali je nespretna formulacija i proizvoljno tumačenje naređenja koje je spuštano sa državnog prema nižim nivoima vlasti dovelo do toga da su sa biračkih spiskova u brojnim općinama skidane ili nisu upisivane osobe koje su nesporno imale bosanskohercegovačku zemaljsku pripadnost. Na prostoru Visokog Općinski ured je 14. oktobra 1920. godine donio rješenje kojim je nekoliko desetina osoba brisano sa biračkih spiskova. Nejasna formulacija dovela je do toga da su sa biračkih spiskova skinute i osobe koje nisu bile podanici neprijateljskih država (nekoliko Čeha koji su više od 30 godina živjeli i radili u Bosni i Hercegovini), ali i 28 visočkih Jevreja sefarda, koji su nesporno imali bosanskohercegovačku zemaljsku pripadnost. Formulacija iz naređenja koje je iz Ministarstva unutrašnjih dela u Beogradu preko Zemaljske vlade u Sarajevu 3. oktobra 1920. godine stiglo do Visokog – da "Nijemce, Mađare, Talijane, Rumune i Jevreje, nemojte unositi u biračke azbućne spiskove, a ako su uvedeni, treba ih izbrisati" – natjeralo je kotarskog predstojnika da traži dodatna pojašnjenja u slučaju postupka prema Jevrejima. Nakon dodatnog pojašnjenja – "Jevreji, koji su strani podanici, oni se kao takovi ne uzimaju u obzir prilikom gradjenja biračkih spiskova u mojoj depeši od 1. oktobra broj 217 misli se na jevreje pripadnike Bosne izmedju kojih treba praviti razliku da li su se njihovi pretci ili oni sami naturalizirali i kao srbi i hrvati javno deklarilali a kao takovi se priznaju u društvu i od vlasti. U slučaju sumnje jezik presudjuje ko u porodici, radnji u celokupnom društvenom životu govori više naš narodni jezik, na strani toga treba uvesti u spisak. Ko pako u porodici, radnji i opštenju u društvu teži i radje govori naš jezik [nečitko] i lakše strani jezik, te neuvedite odnosno izbacite iz spiska" – Kotarski ured je protumačio tako da općini naloži – "da se imadu svi židovi cionisti isključiti od izbornog prava". Ovako proizvoljno tumačenje naređenja izazvalo je reakciju te su se svi oštećeni u ovom slučaju žalili Okružnom sudu u Sarajevu, koji već 20. oktobra 1920. godine poništava rješenje Visočke općine i nalaže joj upisivanje svih osoba koje su ranije izbrisane sa biračkog spiska, osim u slučaju onih osoba koje su bile strani državljani (izrijekom u presudi naveden samo slučaj rumunskog državljanina Karla Ungarea).[43]

Ni dan izbora za Ustavotvornu skupštinu (28. novembra 1920. godine) na Visočkom kotaru nije prošao mirno. Na biralištu u Kralupima dogodio se incident kada je oko 11 sati na biralište upalo oko 150 pristalica Srpske narodne organizacije, koji su uz povike "Živjela Velika Srbija" i "Dolje Jugoslavija" porazbijali biračke kutije i uništili birački materijal. Pritom nisu napali nikoga iz biračke komisije, niti nekog od muslimana, a zatečeni žandari nisu mogli spriječiti ovaj incident. Učesnici nereda planirali su isto uraditi i u Podlugovima, ali je slanjem žandarmerije red i mir očuvan. Kotarski predstojnik u Visokom smatrao je da su ovi neredi inscenirani, odnosno da su izazivači nereda nahuškani da ometu izbore jer su srpski težaci u tom kraju, po njegovom mišljenju, uglavnom pristaše Težačke stranke, te se na ovaj način željelo spriječiti da narod glasa za tu stranku.[44]

[43] ZMV, OAOV, kut. 2, nesređena građa za mjesec oktobar 1920. godine.
[44] ABiH, ZVBiH, kut. 82, sign. 12459/1920 prez.

Međustranačka, a zbog stranačkog organiziranja po nacionalnoj liniji često i međunacionalna netrpeljivost rasla je sa protokom vremena, a intenzitet nasilja uoči i tokom izbora povećavao se sa svakim narednim izborima. Interesantan primjer vezan za Visoko imamo sa skupštinskih izbora 1925. godine. Naime, nakon parlamentarnih izbora održanih 8. februara 1925. godine Jugoslavenska muslimanska organizacija pozvala je preko svog lista *Pravda* muslimane na bojkot jevrejskih trgovaca jer su Jevreji na posljednjim izborima podržali i glasali za Narodnu radikalnu stranku, a isto čini i reis Čaušević 13. februara 1925. godine nakon džuma-namaza. U Sarajevskoj oblasti nešto odjeka navedenog poziva zabilježeno je samo u Visokom, gdje je jedna osoba (lokalni Rom) bila osuđena na 20 dana zatvora zbog poticanja na bojkot, ali je sam bojkot propao. Čini se da je najveći problem napravljen odgovornim licima u listu *Pravda*, protiv kojih je pokrenut i sudski postupak zbog izazivanja vjerske netrpeljivosti.[45]

VISOKO U ADMINISTRATIVNO-TERITORIJALNOJ ORGANIZACIJI KRALJEVSTVA/KRALJEVINE SHS/JUGOSLAVIJE

Administrativno-teritorijalna podjela Bosne i Hercegovine po inerciji je nastavila funkcionirati u neizmijenjenom obliku i nakon društvenog sloma i promjene državno-pravnog okvira krajem 1918. godine. Nekadašnja podjela na šest okruga, 55 kotara (i 23 kotarske ispostave) te 2247 općina (65 gradskih i 2182 seoske), tokom prve decenije postojanja Kraljevstva/Kraljevine SHS pretrpjela je minimalne, uglavnom kozmetičke i terminološke promjene. Nekadašnjih šest okruga u Bosni i Hercegovini samo su preimenovani u oblasti, a kotari i kotarske ispostave u srezove i sreske ispostave, bez promjena njihovog teritorijalnog opsega i dotada utvrđenih granica.[46] Minimalne teritorijalne promjene dešavaju se uglavnom na općinskom nivou zbog sporog uobličavanja općinske organizacije u Bosni i Hercegovini. Zbog sudara različitih pravnih tradicija i normi naslijeđenih iz vremena prije stvaranja Kraljevstva SHS te kasne unifikacije zakonodavstva, uključujući i ono koje je tretiralo općinsku upravu, vladao je pravi terminološki nered pa se u službenim dokumentima paralelno spominju općina i opština, gradsko poglavarstvo, općinski/opštinski ured i općinsko/opštinsko načelstvo, općinsko/opštinsko vijeće, općinski/opštinski odbor i komesarijat te gradonačelnik, predsjednik općine/opštine, općinski/opštinski načelnik i komesar.

Postepenom evolucijom općinske organizacije do formiranja Kraljevstva SHS 1918. godine u Bosni i Hercegovini je organizirano svega 111 općina (66 organiziranih gradskih općina te 26 organiziranih seoskih i 19 varošica organiziranih kao seoske općine) u kojima je živjela tek ¼ stanovništva, dok je ¾ stanovnika Bosne i Hercegovine i dalje živjelo u više od 2.000 neorganiziranih seoskih općina koje nisu imale organizirane općinske administracije, a seoske poslove su vodili muhtari, knezovi ili glavari, zavisno od konfesije u pojedinim sredinama, te seoska vijeća (medžlisi).[47] O postepenoj (teritorijalnoj) evoluciji općinske organizacije svjedoče

[45] ABiH, VŽSO, sign. 615/1925 pov.

[46] Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1921*, Sarajevo 1922; Uredba o podjeli zemlje na oblasti, *Službene novine Kraljevine SHS*, br. 92, 28. IV 1922.

[47] Seka Brkljača, Politika prema bosanskohercegovačkim opštinama i opštine prema politici u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca,

i promjene u narednim godinama, pa je popisom stanovništva 1921. godine u Bosni i Hercegovini registrirano 2.228 općina, a 1922. godine 2.263 općine sa 5.632 naselja.[48]

U navedenoj administrativno-teritorijalnoj podjeli Visoko i njegova okolina, formalnopravno uobličeni u kotar Visoko,[49] i dalje su bili dio Sarajevskog okruga, odnosno oblasti.[50] Promjena državnopravnog okvira 1918. godine nije donijela promjene u njegovom teritorijalnom opsegu (1.109 km² ili 110.867 ha), pa Visočki kotar nastavlja postojati u ranijim, naslijeđenim granicama koje su obuhvatale ukupno 70 općina, a koje su se sastojale od jednog ili više naselja.

Od navedenog broja, 40 općina se nalazilo na teritoriju užeg kotara Visoko (704,24 km² ili 70.424 ha). Pored gradske općine **Visoko**, organiziranu općinsku administraciju imala je još seoska općina **Kraljeva Sutiska** (sastojala se od naselja Kraljeva Sutiska, Ratanj, Teševo), dok je ostatak kotara pokrivala mreža neorganiziranih seoskih općina: **Arnautovići** (Arnautovići, Mulići, Ozrakovići, Taukčići), **Bijele Vode** (Banjevac, Bijele Vode, Dole), **Bistrani** (Bistrani), **Breza** (Breza, Bukovik, Koritnik, Pomenići, Smailbegovići), **Čekrčići** (Balibegovići, Čekrčići, Kadarići, Ljubnići), **Desetnik** (Desetnik, Dumanac), **Doboj** (Bičer, Doboj, Koprivnica), **Donja Zgošća** (Brnj, Bukovlje, Crnče, Donja Zgošća, Haušovići, Kakanj /ugljeni majdan/, Plandište, Polje, Popi), **Donje Moštre** (Donje Moštre), **Goduša** (Ćehići, Goduša, Grajani, Poreće, Račići, Ramadanovići, Vir, Zagorice), **Gornja Zgošća** (Ivnica, Semetiš, Slagoščići, Vukanovići, Zagrađe, Zlokuće), **Gornje Moštre** (Gornje Moštre), **Gračanica** (Kovačići, Loznik, Malo Čajno, Prhinje, Smršnica, Tramošnik, Uvorići, Veliko Čajno, Vijesolići), **Haljinići** (Haljinići), **Kakanj** (Kakanj, Karaula, Kučići, Mramor, Ribnica, Subotinje, Tičići, Vrtlišća), **Kralupi** (Čifluk, Dautovci, Dvor, Ginje, Stuparići, Zbilje), **Kraljevac** (Biskupići, Muhašinovići, Srhinje, Topuzovo Polje), **Lučići** (Bradaši, Kračići, Lučići, Podjavor, Slavin), **Lješevo** (Lješevo i Monjari), **Mokronoge** (Buzići, Džindići, Hlapčevići, Seoča), **Obre** (Bjelavići, Ćatići, Obre), **Papratnica** (Donja Papratnica, Gornja Papratnica, Javor, Kujavče), **Podgora** (Misoča, Mrakovo, Podgora, Podlugovi, Seoce, Sovrle, Vlahinja, Župča), **Podvinci** (Bukovik, Lužnica, Oštrlja, Podvinci), **Poljani** (Bogeljići, Gajine, Kovačići, Papratno, Riješnjaci, Šeperci, Vodarići), **Poriječani** (Brdo, Buzići, Dobrinje, Grđevac, Mali Trnovci, Podvinje, Poklečići, Poriječani, Skoparanovići, Upovac, Zagornica), **Potkraj** (Izbod, Potkraj, Vrbovik), **Radovlje** (Brezovik, Hadžići, Kalići, Maurovići, Sebinje), **Ričica** (Halaunovići, Lipnica katolička, Lipnica muslimanska, Nažbilje, Ričica, Živalji), **Seoce** (Bijelo Polje, Brežani, Grm, Miljačići, Seoce, Zajezda), **Slapnica** (Gora, Slapnica), **Smrekovica** (Breza /ugljeni majdan/, Dabravine, Smrekovica, Sutišćica, Vardište), **Trnovci** (Bulčići,

---

Prilozi 33, Sarajevo 2004, 239. (dalje: S. Brkljača, Politika prema bosanskohercegovačkim opštinama); Seka Brkljača, Lokalna samouprava u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1941. godine, u: *Mustafa Imamović. 45 godina naučnog i publicističkog rada*, Sarajevo – Gradačac 2010, 314, 315 i 318. (dalje: S. Brkljača, Lokalna samouprava)

[48] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921*, Opšta državna statistika, Sarajevo 1932; S. Brkljača, Lokalna samouprava, 318.

[49] Teritorija kotara Visoko zauzimala je prostor današnje općine Visoko, ali i veće ili manje dijelove današnjih općina Kakanj, Breza, Vareš, Ilijaš i Olovo.

[50] Sarajevski okrug, odnosno oblast, činili su od kotari/srezovi Visoko, Višegrad, Rogatica, Sarajevo, Fojnica, Foča, Čajniče i Grad Sarajevo.

Dolovi, Šošnje, Trnovci), **Tršće** (Tršće), **Tušnjići** (Gorani, Grad, Tušnjići), **Višnjica** (Kopušići, Korito, Solakovići, Višnjica), **Vratnica** (Banjer-Kula, Elešević, Kopači, Odžak, Vratnica) i **Zimča** (Zimča).[51]

Preostalih 30 općina nalazilo se na teritoriji Kotarske ispostave Vareš (404,43 km² ili 40.443 ha). Samo je gradska općina **Vareš** imala status organizirane općine, dok su ostale bile neorganizirane seoske općine: **Blaža** (Blaža, Čamovine, Karići, Letevci, Pajtovići, Toljenak), **Borovica** (Gornja Borovica, Donja Borovica), **Brgule** (Brgule, Šikulje), **Budoželj** (Budoželj, Žalja, Žišci), **Čunište** (Čunište), **Daštansko** (Daštansko, Višnjići), **Donja Vijaka** (Donja Vijaka, Han Pobilje, Han Podzaruđe), **Duboščica** (Duboščica, Kopalište, Rudine), **Gornja Vijaka** (Gornja Vijaka), **Javornik** (Fratarska Ponikva, Javornik, Osoje, Zabrezje), **Kokošinac** (Kokošinac, Podzaruđe – Tribija), **Kopjari** (Kopjari, Kučukovići), **Krčevine** (Krčevine), **Kunosići** (Čeće, Čemerna, Karačići, Karaula, Kunosići, Seoce, Sršljenci, Šćit, Zakućnica), **Ligatići** (Ligatići, Mižnovići, Naseoce), **Miokovići** (Dragovići, Miokovići, Semizova Ponikva), **Mir** (Mir, Stupni Do), **Nasići** (Draževići, Nasići, Neprivaj), **Očevija** (Glavica, Očevija, Zvijezda), **Planinica** (Planinica), **Pogari** (Pogari, Ravne /Pobrin Han/, Sjenokos), **Potoci** (Potoci, Vranjkovci), **Pržići** (Diknići, Mlakve, Pržići, Tisovci), **Radoševići** (Radoševići), **Slivno** (Kadarići, Orahovo, Slivno), **Strice** (Strice, Zaruđe), **Striževo** (Kokošići, Poljanica, Radonjići, Striževo), **Trtorići** (Trtorići) i **Zubeta** (Ravne, Zubeta).[52]

Organiziranu općinsku administraciju na prostoru kotara/sreza Visoko imala je samo gradska općina Visoko, gradska općina Vareš i seoska općina Kraljeva Sutjeska, dok su u svim ostalim neorganiziranim seoskim općinama vezu između stanovništva i kotarskih/sreskih vlasti održavali seoski muhtari, knezovi i glavari. Organiziranje općinske administracije na selima je bilo fakultativno, a ovako veliki broj općina na prostoru Visočkog kotara/sreza uspostavljen je zbog specifičnog terena i slabe povezanosti što je rezultiralo postojanjem i patuljastih općina sa jedva stotinjak stanovnika (npr. Duboštica je 1921. godine imala svega 118 stanovnika), pa čak i manje (Kopjari su 1921. godine imali samo 87 stanovnika).

Prve krupnije promjene u općinskoj organizaciji u Bosni i Hercegovini dešavaju se tokom 1927. i 1928. godine. Ispunjavajući jedan od uvjeta za održavanje prvih poslijeratnih općinskih izbora u Bosni i Hercegovini (održani 28. oktobra 1928. godine), donesene su dvije uredbe kojim se mijenjao obim, ime i sjedište općina u Bosni i Hercegovini.[53] Prvom uredbom iz septembra 1927. godine broj općina u Bosni i Hercegovini sa

---

[51] Popis općina napravljen na osnovu rezultata popisa stanovništva iz 1910. i 1921. godine. Popis stanovništva iz 1910. godine sadrži popis općina i naseljenih mjesta od kojih se sastoji svaka općina, dok popis iz 1921. godine sadrži samo nazive općina. Imena svih naseljenih mjesta napisana su u obliku koji se nalazi u popisnim materijalima, što u nekim slučajevima odudara od današnjih naziva tih mjesta. *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1912; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921*, Opšta državna statistika, Sarajevo,1932.

[52] Isto.

[53] Uredba kojom ministar unutrašnjih dela određuje ime obim i sedište opština u oblastima sarajevskoj, tuzlanskoj, mostarskoj, travničkoj, vrbaskoj i bihaćskoj, *Službene novine Kraljevine SHS* IX, br. 221-LXI, 30. IX 1927; AJ, Fond Ministarstvo unutrašnjih dela Kraljevine Jugoslavije (dalje: 14), 14-18-41; Uredba kojom ministar unutrašnjih dela mijenja ime obim i sedište opština u oblastima sarajevskoj, tuzlanskoj, mostarskoj, travničkoj, vrbaskoj i bihaćskoj, *Službene novine Kraljevine SHS* X, br. 139-LXVI, 28. VI 1928; Ispravka u odluci Ministra Unutrašnjih Dela, Sbr. 1366/28., o određivanju obima, imena obim i sedišta opština u oblastima sarajevskoj, tuzlanskoj, mostarskoj, travničkoj, vrbaskoj i bihaćskoj objavljenoj u "Službenim novinama", od 20. juna tek. godine, br. 139-LXVI, *Službene novine Kraljevine SHS* X, br. 189-LXII, 17. VIII 1928; Ispravka u odluci Ministra Unutrašnjih

nekadašnjih više od 2.000 sveden je na 481, a uredbom iz juna 1928. godine na 399. Ovo ukrupnjavanje omogućilo je da jedinstvenom općinskom organizacijom bude obuhvaćena kompletna teritorija Bosne i Hercegovine te njeno cjelokupno stanovništvo.

Na prostoru sreza Visoko ponovo nije došlo do promjene vanjskih sreskih granica, ali dolazi do značajne reorganizacije unutar sreza. Tako je uredbom iz 1927. godine na prostoru Visočkog sreza formirano ukupno 13 općina, od toga osam na teritoriji užeg sreza (**Visoko**, **Breza**, **Podlugovi**, **Gračanica**, **Mokronozi**, **Kralupi**, **Zgošća** i **Kraljeva Sutjeska**), a pet na teritoriji Sreske ispostave Vareš (**Vareš**, **Vijaka**, **Planina**, **Vareš Selo** i **Pogari**). Ova se uredba nije čestito ni primila na terenu, kada je nakon nekoliko mjeseci donesena nova uredba (1928. godine) kojom je broj općina na Visočkom srezu dodatno smanjen. Na prostoru užeg sreza ostalo je sedam općina: **Visoko** (sjedište u Visokom, a sastojala se od naselja Visoko grad i Banjer-Kula),[54] **Kralupi** (sjedište u Čifluku,[55] a sastojala se od naselja Čifluk, Dautovci, Dvor, Ginje, Stuparići, Zbilje, Čehići, Goduša, Grajani, Poređe, Ramadanovići, Vir, Zagorice, Balibegovići, Čekrčići, Kadarići i Ljubnići), **Podgora** (sjedište u Župči, a sastojala se od naselja Breza, Bukovik, Koritnik, Pomenići, Smailbegovići, Misoča, Mrakovo, Podgora, Podlugovi, Seoce, Sovrlje, Vlahinja, Župča, Podkraj, Izbod, Vrbovnik, Majdan Breza, Dabravine, Smrekovica, Sutišćica, Vardište, Eleševići, Kopači, Odžak, Vratnica, Kopuščići, Korito, Solakovići i Višnjica), **Gračanica** (sa sjedištem u Velikom Čajnu, a sastojala se od naselja Arnautovići, Mulići, Ozrakovići, Taukčići, Kopačići, Loznik, Malo Čajno, Prhinje, Smršnica, Tramošnik, Uvorići, Veliko Čajno, Vijesolići, Brdo, Buzići, Dobrinje, Grđevac, Mali Trnovci, Podvinje, Poklečići, Poriječani, Skoparanovići, Upovac, Zagorica, Bukovik, Lužnica, Oštrlja, Podvinci, Bistrani, Bijelo Polje, Brežani, Grm, Miljačići, Seoce, Zajezda, Gora, Slapnica, Buličići, Dol, Šošnje, Trnovci), **Mokronoge** (sa sjedištem u Donjim Moštrama, a sastojala se od naselja Biskupići, Muhašinovići, Srhinje, Topuzovo Polje, Lješevo, Monjari, Buzići, Džindići, Hlapčevići, Seoča, Donje Moštre, Gornje Moštre, Brezovik, Hadžići, Kalići, Maurovići, Sebinje, Donja Papratnica, Gornja Papratnica, Javor, Kujavče, Gorani, Grad, Tušnjići i Zimča), **Kraljeva Sutjeska** (sa sjedištem u Kraljevoj Sutjesci, a sastojala se od naselja Kraljeva Sutjeska, Ratanj, Teševo, Haljinići, Bradaši, Kračići, Lučići, Podjavor, Slavin, Bogeljići, Gajine, Kovačići, Papratno, Ruješnjaci, Šeperci, Vodarići, Halaupovići, Lipnica katolička, Lipnica muslimanska i Našbilje) i **Zgošća** (sjedište u Doboju, a sastojala se od naselja Ričica, Desetnik, Dumanac, Bičer, Doboj, Koprivnica, Živalji, Ivnica, Semetiš, Slagoščići, Vukanovići, Zagrađe, Zlokuće, Brnj, Bukovlje, Crnče, Donja Zgošća, Haušovići, Kakanj Majdan, Plandište, Polje, Popi, Banjevac, Bijele

---

Dela, Sbr. 1366/28., o određivanju obima, imena obim i sedišta opština u oblastima sarajevskoj, tuzlanskoj, mostarskoj, travničkoj, vrbaskoj i bihaćskoj objavljenoj u "Službenim novinama", od 20. juna tek. godine, br. 139-LXVI, *Službene novine Kraljevine SHS* X, br. 213-LXIX, 14. XI 1928.

[54] Priključenje ovog naselja, sa svega 126 stanovnika, pravdalo se činjenicom da se na njenoj teritoriji nalazila željeznička stanica Visoko i franjevačka gimnazija, koji su se već smatrali dijelom gradskog područja, a i stanovnici cijelog naselja na desnoj obali rijeke Bosne, koje je potpadalo pod katastarsku općinu Kula Banjer, izjasnili su se za priključenje gradu. AJ, sign. 14-18-41.

[55] Kao sjedište općine 30-ih godina XX stoljeća navode se Buci. *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/31. godinu*, Sarajevo 1930, 404; *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za 1931. godinu*, Sarajevo 1930, 506.

Vode, Dole, Kakanj, Karaula, Kaučići, Mramor, Ribnica, Subotinje, Tičići, Vrtlišće, Bjelavići, Ćatići, Obre i Tršće).[56]

Na prostoru Sreske ispostave Vareš formirane su 3 općine: **Vareš** (sjedište u Varešu, a sastojala se od naselja Donja Borovica, Gornja Borovica, Dubošćica, Kopalište, Rudine, Fratarska Ponikva, Javornik, Osoje, Zabrezje, Pogari, Ravne, Sjenokos, Strice, Zaruđe, Dragovići, Miokovići, Kopjari, Kučukovići, Semizova Ponikva, Daštansko, Višnjići, Mir, Stupni Do, Diknići, Mlakve, Pržići, Tisovci, Kralupi, Budoželj, Žalja, Žišća, Planinica, Vareš grad, Kokoščići, Poljanica, Radonjići, Sriževo, Potoci i Vranjkovci), **Gornja Vijaka** (sjedište u Gornjoj Vijaci, a sastojala se od naselja Donja Vijaka, Han Pobilje, Han Podzaruđe, Gornja Vijaka, Kokošinac, Podzaruđe-Tribija, Krčevine, Ligatići, Mižnovići, Naseoce, Zvjezda, Čunište, Glavica, Očevija i Radošević) i **Planina** (sa sjedištem u Okruglici, a sastojala se od naselja Blaža, Čamovine, Karići, Letevci, Fajtovići, Toljenik, Brgule, Šikulje, Ravne, Zubeta, Draževići, Nasići, Naprivaj, Kadarići, Orahovo, Slivno, Čeće, Čemerna, Karačići, Karaula, Kunosići, Seoce, Sršljenci, Šćit, Zakućnica i Trtorići).[57]

Uvođenje šestojanuarske diktature (6. januara 1929. godine) pratile su i krupne promjene u administrativno-teritorijalnoj organizaciji Kraljevine SHS, o čemu je već bilo govora. Visočki srez ulazi u sastav Drinske banovine na čijoj teritoriji se nalazilo 40 srezova i 4 sreske ispostave, odnosno 449 općina (32 gradske i varoške općine, 16 varošica i 401 seoska općina), od kojih su 132 općine bile na teritoriji Bosne i Hercegovine, a ostale na teritoriji nekadašnje Kraljevine Srbije koje su ušle u sastav Drinske banovine.[58] Za razliku od pojedinih dijelova Bosne i Hercegovine koji su pretrpjeli značajne promjene zbog podjele na banovine,[59] Visočki srez i dalje zadržava raniji teritorijalni opseg te unutrašnju organizaciju sa Sreskom ispostavom u Varešu i podjelu na deset općina.[60]

Ni kasnije formiranje Banovine Hrvatske nije utjecalo na administrativno-teritorijalni položaj Visočkog sreza pa u neizmijenjenom obliku dočekuje napad Njemačke na Kraljevinu Jugoslaviju 6. aprila 1941. godine.

---

[56] Uredba kojom ministar unutrašnjih dela određuje ime obim i sedište opština u oblastima sarajevskoj, tuzlanskoj, mostarskoj, travničkoj, vrbaskoj i bihaćskoj, *Službene novine Kraljevine SHS* IX, br. 221-LXI, 30. IX 1927; Uredba kojom ministar unutrašnjih dela menja ime obim i sedište opština u oblastima sarajevskoj, tuzlanskoj, mostarskoj, travničkoj, vrbaskoj i bihaćskoj, *Službene novine Kraljevine SHS* X, br. 139-LXVI, 28. VI 1928; Ispravka u odluci Ministra Unutrašnjih Dela, Sbr. 1366/28., o određivanju obima, imena obima i sedišta opština u oblastima sarajevskoj, tuzlanskoj, mostarskoj, travničkoj, vrbaskoj i bihaćskoj objavljenoj u "Službenim novinama", od 20. juna tek. godine, br. 139-LXVI, *Službene novine Kraljevine SHS* X, br. 189-LXII, 17. VIII 1928; Ispravka u odluci Ministra Unutrašnjih Dela, Sbr. 1366/28., o određivanju obima, imena obima i sedišta opština u oblastima sarajevskoj, tuzlanskoj, mostarskoj, travničkoj, vrbaskoj i bihaćskoj objavljenoj u "Službenim novinama", od 20. juna tek. godine, br. 139-LXVI, *Službene novine Kraljevine SHS* X, br. 213-LXIX, 14. XI 1928.

[57] *Isto*.

[58] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za prestupnu godinu 1932*, Sarajevo 1931, 75–77.

[59] Npr. opširnije o utjecaju podjele na banovine na srezove Gračanica, Gradačac i Maglaj pogledati kod Omer Hamzić, *Gračanica i okolina u periodu između dva svjetska rata (pravno-politički i društveno-ekonomski razvoj)*, Travnik 2012, 39–42.

[60] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/31*. godinu, Sarajevo 1930, 96.

NACIONALNA I VJERSKA STRUKTURA STANOVNIŠTVA

Specifičan multikulturni, multikonfesionalni i multietnički mozaik Bosne i Hercegovine, koji je nastajao i oblikovao se stoljećima, uspio je preživjeti Prvi svjetski rat i promjenu državnopravnog okvira na njegovom kraju. Ipak, splet historijskih okolnosti i procesa koji su uporedo tekli i preklapali se između posljednjeg austrougarskog (1910) i prvog jugoslavenskog (1921) popisa, ostavili su značajan trag na broj i strukturu bosanskohercegovačkog stanovništva te su utjecali na smjer demografskih kretanja u naredne dvije decenije, što je evidentirano drugim (1931), ali ne i planiranim trećim jugoslavenskim (1941) popisom, koji zbog početka Drugog svjetskog rata nije proveden. Zbog evolucije popisne metodologije, administrativno-teritorijalnih promjena i diskontinuiteta u prikupljanju i obradi podataka navedeni popisi stanovništva i drugi statistički materijali omogućavaju nam samo djelomičan uvid u demografska kretanja i strukturu stanovništva Bosne i Hercegovine. To se posebno odnosi na nacionalnu strukturu jer do 1948. godine nisu prikupljani podaci o nacionalnom ili etničkom izjašnjavanju, a kao zamjenski kriterij korišteni su prikupljeni podaci o maternjem jeziku i vjeroispovijesti. Međutim, projiciranje podataka o maternjem jeziku na nacionalnu pripadnost ima ograničen domet i nije primjenjivo na autohtono i većinsko stanovništvo Bosne i Hercegovine, heterogeno u nacionalnom i konfesionalnom smislu, koje je smještano u zajedničku rubriku sa srpskim ili hrvatskim maternjim jezikom. Također, nije primjenjivo ni na poliglotne manjinske zajednice (Jevreje i Rome), te u slučajevima kada su prikupljenim podacima o jednom jeziku bile obuhvaćene dvije ili više manjinskih zajednica (rumunski jezik kod Rumuna i Karavlaha). Ti se podaci, uz određeni oprez, mogu iskoristiti samo za uvid u nacionalnu strukturu jednog dijela manjinskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Zbog navedenog podaci o vjerskoj strukturi stanovništva imaju veću vrijednost, a u kombinaciji sa izjašnjavanjem o maternjem jeziku moguće je sklopiti, doduše ne potpuno izoštren, multikulturni, multikonfesionalni i multietnički mozaik Bosne i Hercegovine.

Na nacionalnu i vjersku strukturu između 1910. i 1921. godine utjecali su procesi kontinuiranog iseljavanja muslimanskog stanovništva na teritoriju Osmanskog Carstva i smanjivanje priliva sezonskih radnika i stručne radne snage iz drugih dijelova Austro-Ugarske Monarhije na šumska radilišta i industrijske centre u Bosni i Hercegovini. Prvi svjetski rat i njegove direktne i indirektne posljedice svakako su najodgovorniji za demografsku defanzivu zbog stradanja bosanskohercegovačkih vojnika i civila tokom ratnih operacija, represivnih mjera austrougarskih vlasti te katastrofalnih uslova života, nedostatka hrane i epidemija zaraznih bolesti, posebno španske gripe. Također, tokom prve dvije godine rata došlo je do privremenog, a dijelom i trajnog pomjeranja stanovništva, uglavnom iz istočne Bosne. Završetkom Prvog svjetskog rata počela je prava "seoba naroda" pod kojom podrazumijevamo djelimično (dobrovoljno i prisilno) iseljavanje ranije doseljenih stranaca ("kuferaša"), zatim privremeno, a nerijetko i trajno pomjeranje stanovništva na prostoru uz crnogorsku granicu zbog razbojničkih i pljačkaških akcija te raseljavanje stanovništva u sklopu državne kolonizacije na prostore Vojvodine, Kosova i Makedonije. Mali dio navedenih gubitaka kompenziran je obrnutim procesima – useljavanjem uglavnom činovničkog kadra, koje se smanjenim intenzitetom nastavilo po inerciji do kraja Prvog svjetskog rata, povratkom u Bosnu i Hercegovinu manjeg dijela muslimanskog stanovništva s teritorije Osmanskog Carstva, zatim raspoređivanjem ruskih zarobljenika tokom ratnih godina i ruskih izbjeglica

nakon okončanja Prvog svjetskog rata, te doseljavanjem stanovništva iz drugih dijelova nove, jugoslavenske države.[61]

Posljedice navedenih procesa statistički su registrirane prvim jugoslavenskim popisom stanovništva 1921. godine, kada je u Bosni i Hercegovini evidentirano 1.890.440 "prisutnog stanovništva (građansko i vojničko, trajno i prolazno prisutno)", što je predstavljalo smanjenje za 7.604 osobe ili -0,40% u odnosu na popis stanovništva 1910. godine (kada je evidentirano 1.898.044 "prisutnog civilnog žiteljstva"). Međutim, stvarni demografski gubici u ovom jedanaestogodišnjem razdoblju bili su 10–16% stanovništva, odnosno 200.000 do 360.000 iseljenih, nerođenih, poginulih i prerano umrlih zbog pogoršanih uslova života i bolesti.[62]

Najveći demografski nazadak evidentiran je među muslimanima, kod kojih je smanjen i broj stanovnika (-23.893 ili -3,90%) i procentualno učešće u ukupnom stanovništvu (sa 32,25% na 31,12%). S druge strane, sve ostale vjeroispovijesti zabilježile su minimalno i simbolično povećanje i broja i procentualnog učešća u ukupnom stanovništvu – kod pravoslavaca (+3.942 ili +0,48%, odnosno sa 43,49% na 43,86%), rimokatolika (+10.247 ili +2,36%, odnosno sa 22,87% na 23,50%), grkokatolika (+1.172 ili +14,41%, odnosno sa 0,43% na 0,49%), Jevreja (+163 ili +1,37%, odnosno sa 0,63% na 0,65%) i evangelika (+285 ili +4,49%, odnosno sa 0,33% na 0,35%).[63] Koristeći maternji jezik kao kriterij vidimo da su najveći gubici evidentirani među govornicima njemačkog (-6.497 ili -28,29%), mađarskog (-3.866 ili -60%), češkog (-1.190 ili -15,81%), italijanskog (-700 ili -28,43) i poljskog (-270 ili -2,46%) jezika, dok su pozitivan priraštaj zadržali govornici rusinskog (+715 ili +9,62%), ruskog (+2.608 ili + 9.314,29%), slovenskog (+1.574 ili + 50,64%), rumunskog (+726 ili +119,41%), arnautskog (+353 ili +129,30%) i turskog (+102 ili +79,07%) jezika.[64]

Demografski gubici registrovani popisom stanovništva 1921. godine nisu bili ravnomjerno raspoređeni na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine. Smanjenje ukupnog broja stanovnika zabilježeno je u 37 kotara u rasponu od -0,33% do -12,39%, a pozitivan priraštaj u 18 kotara u rasponu od +0,02% do +27,73%.[65]

---

[61] Detaljnije upute u navedene procese i literaturu o njima vidjeti kod: Enes S. Omerović, Nacionalna i vjerska struktura stanovništva Bosne i Hercegovine (1918–1941), u: *Historija Bosne i Hercegovine 5, Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1918–1945)*, Sarajevo 2023, 30-32. (dalje: E. S. Omerović, Nacionalna i vjerska struktura stanovništva Bosne i Hercegovine (1918–1941)

[62] Đorđe Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd 1955, 45–51; Iljas Hadžibegović, Moderne migracije u Bosni i Hercegovini i nacionalni odnosi, *Prilozi* 23, Sarajevo 1987, 65; Kemal Hrelja, *Kako je živio narod: Bosna i Hercegovina 1918–1941*, Sarajevo 1994, 11; E. S. Omerović, Nacionalna i vjerska struktura stanovništva Bosne i Hercegovine (1918–1941), 32.

[63] E. S. Omerović, Nacionalna i vjerska struktura stanovništva Bosne i Hercegovine (1918–1941), 30–40.

[64] *Isto*.

[65] *Isto*.

Tabela 1[66]

Prema vjeroispovijesti (KOTAR VISOKO)											
1910				1921				1931			
Vjeroispovijest		Broj i procentualno učešće		Vjeroispovijest	Broj i procentualno učešće	Broj (+/-)	% (+/-)	Vjeroispovijest	Broj i procentualno učešće	Broj (+/-)	% (+/-)
Srpsko-pravoslavni		9352 (20,90%)		*Pravoslavnih*	9249 (21,05%)	-103	-1,10%	*Pravoslawen*	12075 (21,99%)	+2826	+30,55%
Katolici	*rimo-katolici*	13357 (29,85%)		*Rimo-katolika*	12904 (29,36%)	-453	-3,39%	*Röm. Kathol.*	16342 (29,76%)	+3438	+26,64%
	grko-katolici	237 (0,53%)		*Grko-katolika*	60 (0,14%)	-177	-74,68%	*Griech. Kathol.*	60 (0,11%)	-	-
Evangelici		17 (0,04%)		*Evangelika*	13 (0,03%)	-4	-23,53%	*Evang. Augsb.*	11	11 (0,02%)	-2	-15,38%
								Evang. Reform	0			
Muslimani		21533 (48,12%)		*Muslimana*	21571 (49,08%)	38	+0,18%	*Muselmanen*	26253 (47,81%)	+4682	+21,71%
Jevreji	*sefardički (Španj.)*	215	254 (0,57%)	*Izraelićana*	150 (0,34%)	-104	-40,94%	*Juden*	164 (0,30%)	+14	+9,33%
	drugi	39									
Ostali		-		*Drugih*	-	-	-	*Andere*	-	-	-
				Bez konfes. nepoznato	1 (0,00%)	1	-				
								Andere Christen	11 (0,02%)	-	-
UKUPNO KOTAR VISOKO		4475		UKUPNO	43948	-802	-1,79%	UKUPNO	54916	+10968	+24,96%
UKUPNO BiH		1898044		UKUPNO BiH	1890440	-7604	-0,40%	UKUPNO BiH	2323555	+433115	+22,91%

[66] Sve tabele u ovom poglavlju kreirao je Enes S. Omerović na osnovu zvaničnih rezultata popisa stanovništva: *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. godine*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1912; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921*, Opšta državna statistika, Sarajevo 1932; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931, Knjiga II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Opšta državna statistika, Beograd,1938; *Die Gliederung der Bevölkerung des ehemaligen Jugoslavien nach Muttersprache und Konfesion nach den unveröffentlichten Angaben der Zählung von 1931*, Wien 1943.

Visočki kotar nije mnogo odstupao od bosanskohercegovačkog prosjeka i bio je jedan od 37 kotara u kojem je došlo do smanjenja broja stanovništva te je u odnosu na popis iz 1910. godine (44.750 stanovnika) popisom iz 1921. godine (43.948 stanovnika) registrovan pad od -1,79%, odnosno -802 osobe (Vidi Tabelu 1). Na ovakav rezultat su, u manjoj ili većoj mjeri, utjecali isti procesi koji su mijenjali strukturu kompletnog bosanskohercegovačkog društva. Iako Visočki kotar nije bio izložen direktnim ratnim operacijama na početku Prvog svjetskog rata, niti je bilo nasilnog pomjeranja stanovništva zbog komitskih i pljačkaških akcija neposredno nakon rata, zbog navedenih procesa na prostor Visočkog kotara doseljavane su izbjeglice sa istočne granice. Iako se, uglavnom, radilo o privremenim stanovnicima, neke porodice su ostale trajno naseljene u Visokom i okolini.[67] Trag u strukturi stanovništva Visočkog kotara ostavile su i posljedice katastrofalnih uvjeta života, epidemije zaraznih bolesti, stradanja vojnika itd. Statistički posebno vidljiv bio je rezultat procesa zaustavljanja priliva sezonskih radnika zaposlenih u sječi ili industrijskim kapacitetima te proces poslijeratnog iseljavanja kuferaša. Pored toga, neki događaji i procesi koji su usmjeravali demografske trendove bili su specifični samo za Visoko, kao što je bio katastrofalni požar iz 1911. godine, tokom kojeg je izgorjela polovina grada.[68]

Tabela 2

Prema vjeroispovijesti (UŽI KOTAR VISOKO)							
1910				1921			
Vjeroispovijest		Broj i procentualno učešće		Vjeroispovijest	Broj i procentualno učešće	Broj (+/-)	% (+/-)
Srpsko-pravoslavni		7403 (21,77%)		*Pravoslavnih*	7228 (21,38%)	-155	-2.36
Katolici	*rimo-katolici*	7218 (21,23%)		*Rimo-katolika*	7309 (21,62%)	+91	+1,26
	grko-katolici	2 (0,01%)		*Grko-katolika*	20 (0,06%)	+18	+900%
Evangelici		11 (0,03%)		*Evangelika*	9 (0.03%)	-2	-18,8%
Muslimani		19157 (56,34%)		*Muslimana*	19096 (56,48%)	-61	-0,32
Jevreji	*sefardički (Španj.)*	200	214 (0,63%)	*Izraelićana*	145 (0,43%)	-69	-32,24%
	drugi	14					
Ostali		-		*Drugih*	-		
				Bez konfes. nepoznato	1 (0,00%)		
UKUPNO		34005		UKUPNO	33808	-197	-0,58%

[67] Milenko S. Filipović, *Visočka nahija*, Visoko 2002, 290.

[68] Hamdija Kreševljaković, *Visoko*, Sarajevo 1934, 54. (dalje: H. Kreševljaković, *Visoko*)

Tabela 3

Prema vjeroispovijesti (KOTARSKA ISPOSTAVA VAREŠ)							
1910				1921			
Vjeroispovijest		Broj i procentualno učešće		Vjeroispovijest	Broj i procentualno učešće	Broj (+/-)	% (+/-)
Srpsko-pravoslavni		1949 (18,14%)		*Pravoslavnih*	2021 (19,93%)	+72	+3,69%
Katolici	*rimo-katolici*	6139 (57,13%)		*Rimo-katolika*	5595 (55,18%)	-544	-8,86%
	grko-katolici	235 (2,19%)		*Grko-katolika*	40 (0,39%)	-195	-82,98%
Evangelici		6 (0,06%)		*Evangelika*	4 (0,04%)	-2	-33,33%
Muslimani		2376 (22,11%)		*Muslimana*	2475 (24,41%)	+99	+4,17%
Jevreji	*sefardički (Španj.)*	15	40 (0,37%)	*Izraelićana*	5 (0,05%)	-35	-87,50%
	drugi	25					
Ostali		-		*Drugih*	-		
				Bez konfes. nepoznato	-		
UKUPNO		10745		UKUPNO	10140	-605	-5,63%

Smanjenje broja stanovništva bio je mnogo više izraženo na teritoriji Kotarske ispostave Vareš (-605 ili -5,63%), posebno na teritoriji gradske općine Vareš (-428 ili -13,91%) i seoske općine Duboštica (-263 ili -69,03%), što je bila direktna posljedica iseljavanja strane radne snage, a zbog smanjenja eksploatacije šume i smanjenja proizvodnih kapaciteta u vareškim rudnicima željeza i željezari tokom Prvog svjetskog rata (Vidi tabele 3, 5 i 6). S druge strane, na prostoru užeg kotara Visoko pad broja stanovnika bio je manje izražen (-197 ili -0,58%), a u okolini kakanjskog i brezanskog rudnika uglja došlo je i do osjetnog povećanja broja stanovništva – Donja Zgošća (+197 ili +10,97%), Kakanj (+102 ili +8,47%) i Smrekovica (+358 ili +50,85%) – zbog povećanja proizvodnih kapaciteta u rudnicima između 1910. i 1921. godine (Vidi tabele 2, 4 i 6).

Tabela 4

Prema vjeroispovijesti (VISOKO - GRADSKA OPĆINA)													
1910				1921				1931					
Vjeroispovijest		Broj i procentualno učešće		Vjeroispovijest	Broj i procentualno učešće	Broj (+/-)	% (+/-)	Vjeroispovijest		Broj i procentualno učešće		Broj (+/-)	% (+/-)
Srpsko-pravoslavni		752 (18,32%)		*Pravoslavnih*	666 (16,40%)	-86	-11,44%	*Pravoslawen*		799 (16,97%)		+133	+19,97%)
Katolici	*rimo-katolici*	310 (7,55%)		*Rimo-katolika*	415 (10,22%)	+105	+33,87%	*Röm. Kathol.*		521 (11,06%)		+106	+25,54%
	grko-katolici	2 (0,05%)		*Grko-katolika*	-	+2		*Griech. Kathol.*					
Evangelici		-		*Evangelika*	-			*Evang. Augsb.*		-			
								Evang. Reform.					
Muslimani		2855 (69,55%)		*Muslimana*	2844 (70,01%)	-11	-0,39%	*Muselmanen*		3274 (69,53%)		+430	+15,12%
Jevreji	*sefardički (Španj.)*	174	186 (4,53%)	*Izraelićana*	136 (3,35%)	-50	-26,88%	*Juden*		164 (3,48%)		+28	+20,59%
	drugi	12											
Ostali		-		*Drugih*	-			*Andere*					
				Bez konfes. nepoznato	1 (0,02%)								
								Andere Christen		2 (0,04%)			
UKUPNO		4105		UKUPNO	4062	-43	-1,05%	UKUPNO		4709		+647	+15,93%

Tabela 5

Prema vjeroispovijesti (VAREŠ - GRADSKA OPĆINA)							
1910				1921			
Vjeroispovijest		Broj i procentualno učešće		Vjeroispovijest	Broj i procentualno učešće	Broj (+/-)	% (+/-)
Srpsko-pravoslavni		219 (7,12%)		*Pravoslavnih*	188 (7,09%)	-31	-14,16%
Katolici	*rimo-katolici*	2436 (79,14%)		*Rimo-katolika*	2087 (78,75%)	-349	-14,33%
	grko-katolici	55 (1,79%)		*Grko-katolika*	40 (1,51%)	-15	-27,27%
Evangelici		5 (0,16%)		*Evangelika*	4 (0,15%)	-1	-20,00%
Muslimani		338 (10,98%)		*Muslimana*	326 (12,30%)	-12	-3,55%
Jevreji	*sefardički (Španj.)*	12	25 (0,81%)	*Izraelićana*	5 (0,19%)	-20	-80,00%
	drugi	13					
Ostali		-		*Drugih*	-		
				Bez konfes. nepoznato	-		
UKUPNO		3078		UKUPNO	2650	-428	-13,91%

Kada je u pitanju vjerska i nacionalna struktura, muslimani su i u međuratnom vremenu činili relativnu većinu u kotaru Visoko (1921. godine 49,09%), apsolutnu većinu na području užeg kotara (56,48%) i četvrtinu stanovništva na području Kotarske ispostave Vareš (24,41%). Lokalno, u apsolutnoj većini bili su u 33 seoske općine i gradu Visoko. Rimokatoličko stanovništvo činilo je skoro trećinu stanovništva u kotaru (29,36%), odnosno petinu na području užeg kotara (21,62%) i apsolutnu većinu u Kotarskoj ispostavi Vareš (55,18%). Na lokalnom nivou, u apsolutnoj većini bili su u 25 općina, uključujući i grad Vareš, te u jednoj općini relativnu većinu. Pravoslavno stanovništvo predstavljalo je otprilike petinu stanovništva u kotaru (21,05%), kao i na području užeg kotara (21,38%) i Kotarske ispostave Vareš (19,93%). Apsolutnu većinu činili su u 9 seoskih, a relativnu u još jednoj seoskoj općini. Ogromna većina ovog stanovništva odnosi se na zajednice koje danas nazivamo konstitutivnim narodima – Bošnjake, Hrvate i Srbe – ali spomenuti procenti se ne odnose samo na njih zbog određenog broja drugih naroda, odnosno nacionalnih manjina koje su živjele na ovom prostoru. Broj manjinskog stanovništva smanjio se u odnosu na austrougarski period zbog iseljavanja stranih radnika (Nijemaca, Mađara, Rusina, Čeha, Poljaka i Jevreja aškenaza), a romska manjinska zajednica 1921. godine nije bila ni vidljiva kroz popisne rezultate, iako su Romi već dugo vremena živjeli na prostoru Visokog (Vidi tabele od 1 do 6 i 9).

Tabela 6

POPIS STANOVNIŠTVA 1921. GODINE																										
KOTAR OPĆINA		PREMA VJEROISPOVIJESTI								PREMA MATERNJEM JEZIKU																
	UKUPNO	Pravoslavnih	Rimokatolika	Grkokatolika	Evangelika	Muslimana	Izraelićana	Drugih	Bez konfesije I nepoznato	Srba ili Hrvata	Slovenaca	Čehoslovaka	Rusina (Rutena, Malorusa)	Poljaka	Rusa	Mađara	Nemaca	Arnauta	Turaka	Rumuna - Cincara	Talijana	Francuza	Engleza	Ostali I nepoznato	povećanje/smanjenje u odnosu na 1910. godinu
KOTAR VISOKO	43948	9249	12904	60	13	21571	150	-	1	43253	122	78	6	71	53	22	180	-	-	12	8	-	-	143	-802 (-1,79%)
Uži Kotar Visoko	33808	7228	7309	20	9	19096	145	-	1	33363	99	66	-	18	28	8	81	-	-	-	7	-	-	138	-197 (-0,58%)
1. Arnautovići	460	69	12	4	-	375	-	-	-	456	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+7
2. Bijele Vode	270	59	35	-	-	176	-	-	-	270	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-36
3. Bistrani	209	-	77	-	-	132	-	-	-	209	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-13
4. Breza	1326	88	21	-	-	1217	-	-	-	1325	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	+54
5. Visoko, grad	4062	666	415	-	-	2844	136	-	1	3880	17	17	-	6	27	2	12	-	-	-	5	-	-	96	-43
6. Višnjica	621	5	400	-	-	216	-	-	-	621	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+9
7. Vratnica	746	361	9	-	-	376	-	-	-	746	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-70
8. Goduša	713	74	-	-	-	639	-	-	-	713	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-48
9. Gornja Zgošća	722	34	320	-	-	368	-	-	-	722	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-7
10. Gornje Moštre	120	33	-	-	-	87	-	-	-	120	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-14
11. Gračanica	1311	146	-	-	-	1165	-	-	-	1311	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+58
12. Desetnik	371	103	-	-	-	268	-	-	-	371	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-57
13. Doboj	999	96	116	-	3	783	1	-	-	990	2	2	-	1	-	-	3	-	-	-	1	-	-	-	-59
14. Donja Zgošća	1992	94	1232	16	2	644	4	-	-	1917	26	11	-	7	-	3	15	-	-	-	1	-	-	12	+197
15. Donje Moštre	190	-	-	-	-	190	-	-	-	190	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-5
16. Zimča	298	226	9	-	-	63	-	-	-	298	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+37
17. Kakanj	1306	456	1	-	-	849	-	-	-	1306	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+102
18. Kralupi	1284	620	-	-	-	664	-	-	-	1284	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+24
19. Kraljeva Sutiska	786	3	732	-	-	51	-	-	-	783	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-28
20. Kraljevac	562	289	-	-	-	273	-	-	-	561	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+36
21. Lučići	287	134	96	-	-	57	-	-	-	287	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-34
22. Lješevo	1059	159	121	-	-	779	-	-	-	1059	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-44
23. Mokronoge	994	135	3	-	-	856	-	-	-	994	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-41
24. Obre	809	-	534	-	-	275	-	-	-	808	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-57
25. Papratnica	523	110	4	-	-	409	-	-	-	523	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-17
26. Podvinci	450	189	-	-	-	261	-	-	-	450 -	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+4
27. Podgora	2396	1075	106	-	-	1215	-	-	-	2323	5	12	-	-	-	2	25	-	-	-	-	-	-	29	+1
28. Poljani	481	-	447	-	-	34	-	-	-	481	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-71
29. Porječani	1042	188	51	-	-	803	-	-	-	1041	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-86
30. Potkraj	324	71	-	-	-	253	-	-	-	324	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-1
31. Radovlje	929	285	58	-	-	582	4	-	-	929	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-109
32. Ričica	1016	-	357	-	-	659	-	-	-	1016	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-58
33. Seoce	854	-	601	-	-	253	-	-	-	854	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-13
34. Slapnica	674	-	387	-	-	287	-	-	-	674	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+28
35.Smrekovica	1062	246	507	-	-	309	-	-	-	966	42	22	-	4	1	1	26	-	-	-	-	-	-	-	+358
36. Trnovci	492	-	237	-	-	255	-	-	-	492	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-100
37. Tršće	318	48	67	-	-	203	-	-	-	318	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-19
38. Tušnjići	451	256	5	-	4	186	-	-	-	451	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+17
39. Haljinići	349	-	349	-	-	-	-	-	-	349	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-56
40. Čekrčići	950	910	-	-	-	40	-	-	-	950	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-37

POPIS STANOVNIŠTVA 1921. GOODINE																										
KOTAR OPĆINA		PREMA VJEROISPOVIJESTI									PREMA MATERNJEM JEZIKU															
	UKUPNO	Pravoslavnih	Rimokatolika	Grkokatolika	Evangelika	Muslimana	Izraelićana	Drugih	Bez konfesije I nepoznato	Srba ili Hrvata	Slovenaca	Čehoslovaka	Rusina (Rutena, Malorusa)	Poljaka	Rusa	Madara	Nemaca	Arnauta	Turaka	Rumuna - Cincara	Talijana	Francuza	Engleza	Ostali I nepoznato	povećanje/smanjenje u odnosu na 1910. godinu
KOTAR VISOKO	43948	9249	12904	60	13	21571	150	-	1	43253	122	78	6	71	53	22	180	-	-	12	8	-	-	143	-802 (-1,79%)
Kotarska ispostava Vareš	10140	2021	5595	40	4	2475	5	-	-	9890	23	12	6	53	25	14	99	-	-	12	1	-	-	5	-605
1. Blaža	353	353	-	-	-	-	-	-	-	353	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+25
2.Borovica	470	-	470	-	-	-	-	-	-	470	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-42
3. Brgule	258	255	3	-	-	-	-	-	-	258	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+40
4. Budoželj	374	109	-	-	-	265	-	-	-	374	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+31
5. Vareš, grad	2650	188	2087	40	4	326	5	-	-	2424	20	11	6	53	25	12	81	-	-	12	1	-	-	5	-428
6. Gornja Vijaka	217	-	217	-	-	-	-	-	-	211	-	-	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-	+21
7. Daštansko	188	12	101	-	-	75	-	-	-	188	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+1
8. Donja Vijaka	195	-	195	-	-	-	-	-	-	195	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+20
9. Duboščica	118	6	112	-	-	-	-	-	-	118	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-263
10. Zubeta	274	22	-	-	-	252	-	-	-	274	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+45
11. Javornik	162	-	162	-	-	-	-	-	-	162	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-15
12. Kokošinac	146	-	146	-	-	-	-	-	-	146	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+28
13. Kopjari	87	-	87	-	-	-	-	-	-	87	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-15
14. Krčevine	178	-	178	-	-	-	-	-	-	178	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-11
15. Kunosići	428	341	13	-	-	74	-	-	-	420	-	-	-	-	-	-	8	-	-	-	-	-	-	-	+5
16. Ligatići	221	46	-	-	-	175	-	-	-	221	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+5
17. Miokovići	255	-	40	-	-	215	-	-	-	255	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+2
18. Mir	193	32	109	-	-	52	-	-	-	193	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+20
19. Nasići	332	169	108	-	-	55	-	-	-	332	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-15
20. Očevlja	279	12	267	-	-	-	-	-	-	279	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-31
21. Planinica	153	153	-	-	-	-	-	-	-	153	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-12
22. Pogari	338	13	324	-	-	1	-	-	-	338	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-20
23. Potoci	239	7	230	-	-	2	-	-	-	239	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-24
24. Pržići	432	1	427	-	-	4	-	-	-	426	-	1	-	-	-	2	3	-	-	-	-	-	-	-	-44
25. Radoševići	169	-	169	-	-	-	-	-	-	169	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-14
26. Slivno	448	85	-	-	-	363	-	-	-	448	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+30
27. Striževo	506	217	8	-	-	281	-	-	-	504	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	+65
28. Strice	140	-	140	-	-	-	-	-	-	140	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-6
29. Trtorići	132	-	-	-	-	132	-	-	-	132	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+6
30. Čunište	205	-	2	-	-	203	-	-	-	203	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-8

U odnosu na 1910. godinu, popisom iz 1921. godine na prostoru kotara Visoko konstatovana su manja odstupanja u odnosu na bosanskohercegovački prosjek. Posmatrajući kompletan kotar samo kod muslimanskog stanovništva zabilježen je minimalan porast broja stanovnika, dok je kod svih ostalih vjerskih zajednica zabilježen pad. U užem kotaru Visoko samo rimokatolici imaju pozitivan priraštaj, a ista je situacija i na području gradske općine Visoko. Na području kotarske ispostave u Varešu povećao se broj pravoslavaca i muslimana, dok je u samom Varešu kod svih vjerskih zajednica zabilježen pad. Vidljivo je da su se najizrazitije promjene dešavale u industrijskim dijelovima kotara, što je bila posljedica iseljavanja strane stručne radne snage, a taj gubitak je djelomično kompenziran zapošljavanjem Slovenaca i ruskih izbjeglica (detaljno u tabelama 1, 2, 3, 4, 5, 6 i 9).

Tokom treće decenije XX stoljeća u Bosni i Hercegovini dolazi do demografske stabilizacije. Stalna politička kriza i loša ekonomska situacija koja kulminira velikom ekonomskom krizom nisu prouzrokovali veća migraciona kretanja do narednog popisa stanovništva. Ipak, u desetogodišnjem periodu (1921–1931) bilo je migracija manjeg obima koje su utjecale na strukturu bosanskohercegovačkog društva. I u ovom periodu nastavljeno je tiho iseljavanje stranog stanovništva ("kuferaša"), posebno iz gradova i industrijskih centara, ali je na broj manjinskog stanovništva trajno utjecalo zaustavljanje priliva stranog stanovništva i tihi proces asimilacije. Manjim intenzitetom nastavljeno je i iseljavanje muslimana, ponovo najviše sa područja nekadašnjeg Bihaćkog okruga, prema Turskoj. Pravoslavno stanovništvo s prostora nekadašnjeg Bihaćkog okruga i istočne Hercegovine sudjelovalo je u kolonizaciji Vojvodine, Kosova i Makedonije. Stalno produciranje viška agrarnog stanovništva, koje nije mogla apsorbirati nejaka bosanskohercegovačka industrija, pomjeralo je manji dio stanovništva unutar Bosne i Hercegovine, ali i utjecalo na iseljavanje u druge dijelove Kraljevine Jugoslavije i inostranstvo.[69] S druge strane, visok prirodni priraštaj osigurao je u desetogodišnjem razdoblju povećanje broja stanovnika Bosne i Hercegovine za 433.115 ili +22,91%, kako je registrirano popisom stanovništva 1931. godine, što je bilo iznad jugoslavenskog prosjeka (+16,26%).[70]

Za 1931. godinu prvi put su dostupni ukršteni podaci o maternjem jeziku i vjeroispovijesti do sreskog nivoa koji nam omogućavaju da ostvarimo bar približan uvid u nacionalnu strukturu onog većinskog dijela bosanskohercegovačkog stanovništva koje su dotadašnje statistike uvijek smještale u zajedničku rubriku sa srpskim ili hrvatskim maternjim jezikom. Prema tome, možemo govoriti o približnom broju i procentualnom učešću srpskog (1.022.717 ili 44,02%), hrvatskog (512.963 ili 22,08%) i bošnjačkog (715.251 ili 30,78%) stanovništva u Bosni i Hercegovini. Faktori koji su utjecali na kretanje stanovništva nisu ostavili isti trag na svim konfesionalnim i nacionalnim zajednicama u Bosni i Hercegovini. Kada su u pitanju konfesionalne zajednice, najveću stopu rasta bilježe pravoslavno (+198.849 ili +23,98%), rimokatoličko (+103.641 ili +23,33%) i muslimansko (+129.835 ili +22,07%) stanovništvo, s tim da je demografski oporavak muslimanske populacije bio nešto sporiji i utjecao je na dalji pad procentualnog učešća u ukupnom stanovništvu (sa 31,12% na 30,90%). Malobrojne zajednice evangelika (+465 ili +7,02%) i grkokatolika (+256 ili + 2,75%) bilježe simboličan pozitivni priraštaj, a negativan priraštaj zabilježen je samo kod Jevreja (-764 ili -6,35%).[71]

Na prostoru sreza Visoko također je zabilježen rast stanovništva (+10.968 ili +24,96%), čak i nešto veći od bosanskohercegovačkog prosjeka. Zbog drugačije metodologije nemamo uvid u odvojene rezultate za uži srez i Sresku ispostavu Vareš, a zbog općinske reorganizacije 1927/28. godine nije moguće komparirati podatke iz 1921. i 1931. godine. Izuzetak je jedino gradska općina Visoko u kojoj je zabilježeni rast bio nešto usporeniji (+647 ili +15,93%).[72]

---

[69] Safet Bandžović, *Iseljavanja Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2006, 409–442; Enes S. Omerović, *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*, Sarajevo 2019, 40–87; Branko Bošković, Naseljenici na Kosovu i Metohiji (1918–1941) i njihov progon (1941–1944), s posebnim osvrtom na bosanskohercegovačke naseljenike, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, 422–425.

[70] E. S. Omerović, Nacionalna i vjerska struktura stanovništva Bosne i Hercegovine (1918–1941), 41.

[71] Isto, 40–46.

[72] Visočka općina je 1928. godine proširena dodavanjem katastarskih općina Kula i Banjer, ali to proširenje nije bilo značajno ni po površini pripojene teritorije ni po broju stanovnika na tom prostoru.

Tabela 7

SREZ VISOKO - POPIS 1931. GODINE										
***Konfession* (Vjeroispovijest)**										
***Muttersprache* Maternji jezik**	*Pravoslawen* (Pravoslavci)	*Röm. Kathol.* (Rimokatolici)	*Griech. Kathol.* (Grkokatolici)	*Evang. Augsb.* (Evangelisti Augsb.)	*Evang. Reform.* (Evangelisti Reform.)	*Andere Christen* (Ostali kršćani)	*Muselmanen* (Muslimani)	*Juden* (Jevreji)	*Andere* (Ostali)	***Insgesamt* (Ukupno)**
Serbocroaten (Srbi-Hrvati)	12021	15862	9	9		10	26183	84		**54170**
Slowenen (Slovenci)		198								**198**
Tschechen (Česi)	2	49								**51**
Slowaken (Slovaci)		9								**9**
Russen (Rusi)	45	5	2							**52**
Ukrainer (Ukrajinci)	2	1	23							**26**
Magyaren (Mađari)		13						1		**14**
Deutsche (njemački)	3	110		10		1		4		**128**
Albaner (Albanci)		1					16			**17**
Türken (Turci)										
Rumänen (Rumuni)	1	3								**4**
Juden (Jevreji)								73		**73**
Zigeuner (Cigani)							54			**54**
Polen (Poljaci)		82	26							**108**
Italiener (Italijani)										
Bulgaren (Bugari)										
Griechen (Grci)										
Andere (ostali)	1	9								**10**
***Insgesamt* (Ukupno)**	**12075**	**16342**	**60**	**11**		**11**	**26253**	**164**		**54916**

Poseban kvalitet rezultatima popisa iz 1931. godine daje križanje podataka o vjeroispovijesti i maternjem jeziku, što omogućava nešto drugačiji uvid u nacionalnu strukturu stanovništva sreza Visoko. Na osnovu toga možemo kazati da je 1931. godine u srezu Visoko živjelo približno 26.183 Bošnjaka (47,94%), 15.862 Hrvata (29,04%) i 12.021 Srba (22,01%), dok su preostalih 1,01% stanovništva činile nacionalne manjine – Nijemci, Česi, Slovaci, Rusi, Rusini/Ukrajinci, Mađari, Albanci, Poljaci, Jevreji, Rumuni, Slovenci i Romi (vidi Tabelu 7). Ipak, ni ove brojeve i procente ne možemo smatrati u potpunosti tačnim jer su pripadnici pojedinih manjinskih skupina svrstavani u rubriku sa srpskim/hrvatskim maternjim jezikom. To je najočitije u slučaju romskog stanovništva, koje je u Visokom i njegovoj okolini živjelo već dugo vremena. Rezultati popisa 1931. godine govore o svega 54 Roma i ne pokazuju stvarno stanje jer je etnograf Milenko S. Filipović samo

par godina ranije evidentirao 91 romsku porodicu u visočkom srezu (sa približno 450 članova),[73] a neposredno pred Drugi svjetski rat u visočkom srezu evidentirano je 216 Roma.[74]

Tabela 8

Vjeroispovijest							
SREZ Općina	pravoslavna	rimokatolička	evangeličke	ostale hrišćanske	islamska	druge, bez konfesije I nepoznato	UKUPNO
SREZ VISOKO	12075 (21,99%)	16342 (29,76%)	11 (0,02%)	71 (0,13%)	26253 (47,81%)	164 (0,30%)	54916
1. Gornja Vijaka	79 (3,86%)	1449 (70,72%)		5 (0,24%)	516 (25,18%)		2049
2. Gračanica	704 (10,72%)	1552 (23,62%)		4 (0,06%)	4310 (65,60%)		6570
3. Kralupi	2039 (56,64%)	114 (3,17%)			1447 (40,19%)		3600
4. Kraljeva Sutjeska	166 (6,27%)	2040 (77,01%)			443 (16,72%)		2649
5. Mokronoge	1785 (29,19%)	354 (5,79%)			3977 (65,03%)		6116
6. Planina	1654 (59,84%)	147 (5,32%)			961 (34,77%)	2 (0,07%)	2764
7. Podgora	2441 (28,72%)	1313 (15,45%)	1 (0,01%)	7 (0,08%)	4719 (55,52%)	18 (0,21%)	8499
8. Vareš	1060 (12,62%)	5612 (66,82%)	6 (0,07%)	53 (0,63%)	1653 (19,68%)	15 (0,18%)	8399
9. Visoko	799 (16,97%)	521 (11,06%)		2 (0,04%)	3274 (69,53%)	113 (2,40%)	4709
10. Zgošća	1348 (14,10%)	3240 (33,89%)	4 (0,04%)		4953 (51,80%)	16 (0,17%)	9561

Raniji demografski trendovi su nastavljeni pa je primjetan dalji pad procentualnog učešća muslimanskog stanovništva s jedne, a blago povećanje procentualnog učešća pravoslavnog i rimokatoličkog stanovništva (vidi Tabelu 1). U novoj općinskoj organizaciji muslimansko stanovništvo je predstavljalo apsolutnu većinu u pet, rimokatoličko u tri i pravoslavno u dvije općine (Vidi Tabelu 8).

[73] M. S. Filipović, Visočki Cigani, *Narodna starina* 11/27, Zagreb 1932, 27–46.

[74] Gazi Husrev-begova biblioteka, BiH-UM-3-1404/1939 – Reis-ul-Ulema, bez kut., Pregled brojnog stanja cigana muslimana po srezovima i prikaz akcije za njihovo pokrštavanje. Zahvaljujem se kolegi dr. Danijelu Vojaku, znanstvenom savjetniku u Institutu društvenih znanosti "Ivo Pilar", na ustupljenim podacima.

Tabela 9

Prema maternjem jeziku (KOTAR/SREZ VISOKO)									
1910		1921				1931			
MATERNJI JEZIK	Broj i procentualno učešće	MATERNJI JEZIK	Broj i procentualno učešće	Broj +/-	Procenat +/-	MATERNJI JEZIK	Broj i procentualno učešće	Broj +/-	Procenat +/-
srpsko-hrvatski	43372 (96,92%)	Srba ili Hrvata	43253 (98,42%)	-119	-0,27%	Serbokroaten	54170 (98,64%)	+10917	+26,96%
španjolski	215 (0,48%)					Juden	73 (0,13%)		
njemački	314 (0,70%)	Nemaca	180 (0,41%)	-134	-42,68%	Deutsche	128 (0,23%)	-6	-4,48%
mađarski	92 (0,21%)	Mađara	22 (0,05%)	-70	-23,91%	Magyaren	14 (0,03%)	-8	-36,36%
češki	118 (0,26%)	Čehoslovaka	78 (0,18%)	-48	-38,10%	Tschechen	51 (0,09%)	-13	-16,67%
slovački	8 (0,02%)					Slowaken	9 (0,02%)		
poljski	53 (0,12%)	Poljaka	71 (0,16%)	+18	+33,96%	Polen	108 (0,20%)	+37	+52,11%
rusinski	236 (0,53%)	Rusina	6 (0,01%)	-230	-97,46%	Ukrainer	26 (0,05%)	+20	+333,33%
slovenski	80 (0,18%)	Slovenaca	122 (0,28%)	+42	+52,50	Slowenen	198 (0,36%)	+76	+62,30%
talijanski	12 (0,03%)	Talijana	8 (0,02%)	-4	-33,33%				
rumunjski	11 (0,02%)	Rumuna-Cincara	12 (0,03%)	+1	+9,09	Rumänen	4 (0,01%)	-8	-66.67%
bugarski	-								
ruski	-	Rusa	53 (0,12%)	53		Russen	52 (0,09%)	-1	-1,89%
francuski	-	Francuza	-						
engleski	-	Engleza	-						
turski	2 (0,00%)	Turaka	-			Türken	-		
arapski	-								
arnautski	2 (0,00%)	Arnauta	-			Albaner	17 (0,03%)		
grčki	-								
ciganski	235 (0.53%)					Zigeuner	54 (0,10%)		
ini	-	ostalih i nepoznato	143 (0,33%)			Andere	12 (0,02%)		
UKUPNO	44750	UKUPNO	43948	-802	-1,79	UKUPNO	54916	+10968	+24,96%

Nakon 1931. godine više nemamo statističkih podataka koji su nastali zvaničnim popisima stanovništva. Iako su vršene pripreme za provođenje popisa 1941. godine, početak rata na prostoru Kraljevine Jugoslavije

spriječio je njegovo održavanje. Na osnovu parcijalno sačuvanih izvještaja o rođenim i umrlim te o useljavanju i iseljavanju stanovništva u srezu Visoko moguće je osjetiti demografski ritam sreza tokom 30-ih godina XX stoljeća, ali ga nije moguće statistički izraziti.[75]

Procjene govore da je do 1941. godine broj stanovnika Bosne i Hercegovine porastao na približno 2.285.000 stanovnika, odnosno za 22,66%.[76] Koristeći istu metodologiju možemo pretpostaviti da je uoči početka Drugog svjetskog rata broj stanovnika sreza Visoko iznosio približno 67.000 stanovnika.

FUNKCIONIRANJE KOTARSKE/SRESKE VLASTI

Dvojnost u javnoj upravi Kraljevine SHS ogledala se u ustavom zamišljenom paralelnom postojanju administrativne i samoupravne vlasti. Administrativnu su činili organi imenovani sa viših instanci vlasti. U prelaznom periodu odozgo su imenovani članovi Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine (1919–1921), koja je postojala do donošenja Vidovdanskog ustava, i Pokrajinske uprave Bosne i Hercegovine (1921–1924), koja je do 1924. godine prenijela ranije pokrajinske nadležnosti na oblasti i centralnu vlast u Beogradu. Odozgo su imenovani i veliki župani, koji su upravljali poslovima državne uprave u oblastima do njihovog ukidanja 1929. godine, banovi u banovinama nakon 1929. godine i sreski načelnici u srezovima. S druge strane ustavima je bilo zamišljeno postojanje samoupravnih organa – oblasnih skupština i oblasnih odbora, banovinskih vijeća i banovinskih odbora, sreskih skupština i sreskih odbora te općinska samouprava sa vijećem (odborom) i načelnikom. Svi samoupravni organi trebali su biti birani neposrednim glasanjem, odnosno biti izraz volje lokalnog stanovništva, ali u praksi su ustavne i zakonske odredbe o formiranju i djelovanju samoupravnih institucija uglavnom zanemarivane.

Iako je Vidovdanskim ustavom bila zamišljena oblasna i sreska samouprava, a Zakonom o oblasnoj i sreskoj samoupravi (1922) regulisano formiranje i funkcioniranje oblasnih i sreskih skupština, ta će zakonska rješenja ostati mrtvo slovo na papiru sve do 27. januara 1927. godine, kada su održani prvi i jedini oblasni izbori u Kraljevini SHS. Na tim izborima političke stranke, posebno opozicione, konačno su dobile priliku da u politički život masovnije uključe i pojedince iz lokalnih stranačkih baza. Sa prostora visočkog sreza u oblasnu skupštinu izabrana su dva predstavnika JMO (Sabrija ef. Limić, učitelj u penziji, i Mustafa Imamović, težak iz Breze) te po jedan iz Narodne radikalne stranke (Pavle Vukanović iz Podlugova) i Hrvatske seljačke stranke (Josip Poljaković iz Vareša).[77] Međutim, izborom oblasnih skupština ništa se nije promijenilo u funk-

[75] Npr. od 1. aprila 1931. do 1. marta 1932. godine na teritoriju Visočkog sreza doselilo se iz drugih srezova Drinske banovine osam porodica (sa 24 člana) iz drugih banovina tri porodice (sa 11 članova), a odselilo se sedam porodica sa 26 članova. ZMV, OAOV, kut. 6, sign. 86/1932. U periodu od 1. aprila do 30. juna 1932. godine na teritoriju gradske općine u Visokom doselile su se tri porodice (devet članova) iz drugih srezova Drinske banovine, jedna porodica (sa pet članova) iz drugih banovina, dvije porodice (sa šest članova) iz drugih država, odnosno ukupno šest porodica sa 20 novih stanovnika grada Visokog. Istovremeno, iz Visokog su se odselile četiri osobe u druge srezove Drinske banovine i pet osoba u druge države. ZMV, OAOV, kut. 6, sign. 1615/1932.

[76] K. Hrelja, *Kako je živio narod*, 11–18.

[77] Naši poslanici u oblasnim skupštinama, *Pravda*, god. VII, br. 5, 25. 1. 1927, 2; *Narodno jedinstvo. Zvanični kalendar (svih šest oblasti Bosne i Hercegovine) za 1929. godinu*, Sarajevo 1928, 259–261.

cioniranju javne uprave jer su oblasna samoupravna tijela finansijski potpuno zavisila od države, a veliki župani i dalje bili nosioci vlasti u oblastima. Pored toga, ovaj eksperiment je bio kratkotrajan i nakon zavođenja šestojanuarske diktature suspendovane su sve lokalne samouprave, a ovlasti oblasnih skupština prebačene su na odozgo imenovane komesare.

Nakon ukidanja oblasti i suspenzije oblasne samouprave te uspostave podjele na banovine u svakoj banovini je uspostavljeno banovinsko vijeće koje je u banovinskom centru funkcioniralo kao savjetodavni organ bana. Članove banskog vijeća postavljao je i smjenjivao ministar unutrašnjih poslova. Savjetodavni rad se odnosio na ekonomski, socijalni i kulturni razvitak srezova i gradova (varoši) za koje su bili postavljeni, te su banu podnosili predstavke o mjerama i potrebama tih srezova. Sastajali su se jednom godišnje na poziv bana, a sjednice su mogle trajati do 15 dana. Među članovima Banskog vijeća Drinske banovine, koji su imenovani 3. jula 1930. godine, nalazili su se i Joso Plavšić, trgovac iz Visokog za Visočki srez, dok je za grad Visoko postavljen Safet-beg Zečević, posjednik i tadašnji gradonačelnik Visokog.[78] Uoči početka Drugog svjetskog rata jedan od banskih vijećnika sa Visočkog sreza bio je tadašnji gradonačelnik Esad Oruč.[79]

Sl. 1 *Članovi Banskog vijeća Drinske banovine iz Visokog – Safet-beg Zečević i Joso D. Plavšić*[80]

Za razliku od oblasnih, sreske skupštine nikada nisu formirane. Jedino su do donošenja Vidovdanskog ustava u Bosni i Hercegovini po inerciji nastavila djelovati kotarska vijeća naslijeđena iz austrougarskog perioda. U kotaru Visoko također je djelovalo Kotarsko vijeće, a u njegovom sastavu bili su pojedinci sa teritorije cijelog kotara. Ulogu predsjedavajućeg obavljao je h. Mehmedbeg Čobo, a kao članovi na sjednicama vijeća učestvovali su Stjepan Diljak, Niko Mirić, Avdija Musa, Avdija Balta, Hasan Alajbegović, Osman Neimarlija, Mehmed Nefić, Omer Dinar, Simo Terzić, Anto Dusper, Meho Ganić, Alija Hadžić, Sulejman Hadžić i (?) Božić. Sa vrlo uskim ingerencijama, bez bilo kakve imovine i sa ograničenim budžetskim sredstvima,

[78] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za 1931. godinu*, Sarajevo 1930, 72–73.
[79] ABiH, ZVBiH, kut. 105, sign. 266/4/21-1919 opća; kut. 114, sign. 1/90/49-1920 opća.
[80] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za 1931. godinu*, Sarajevo 1930, 72–73.

Kotarsko vijeće u Visokom nije predstavljalo važan pokretački faktor ni na političkom ni na privrednom polju,[81] a nakon 1921/22. godine nije zamijenjeno sreskom skupštinom.

Centralnu figuru u kotaru/srezu imao je kotarski predstojnik, odnosno sreski načelnik, koji je kao predstavnik vlade vršio upravnu vlast, a u njegovoj nadležnosti bili su svi poslovi opće uprave, "osim onih koji su posebnim propisima stavljeni u nadležnost viših vlasti". Njemu su na raspolaganje bili dodijeljeni činovnici i referenti za zdravstveni, tehnički, prosvjetni, veterinarski, ekonomski, šumarski i druge sektore. Pod njegovim neposrednim nadzorom bila je i općinska uprava, o čemu odlično govore arhivski dokumenti o funkcioniranju općina. Kao profesionalni državni činovnici, najčešće nisu službovali u mjestu porijekla, a tako je bilo i u međuratnom Visokom.

U vrijeme smjene vlasti dužnost kotarskog predstojnika u Visokom obavljao je **Anton Perković**, a upravitelj Kotarske ispostave Vareš bio je Gerster. Kako su nove vlasti bile svjesne činjenice da nemaju adekvatne zamjene za postojeći činovnički kadar, nastojali su ga zadržati gdje god je to bilo moguće. Zato u prvim mjesecima nakon formiranja Kraljevstva SHS u većini kotara nije dolazilo do velikih promjena u upravi.[82] I Visoko je bilo jedan od njih te upravitelji Kotarskog ureda u Visokom i Kotarske ispostave u Varešu nastavljaju rad i tokom 1919. godine. Tek u aprilu 1919. godine nastupa promjena i na mjesto kotarskog predstojnika u Visokom dolazi **Josip Zdunić**. Nažalost, fragmentarno očuvana arhivska građa ne dozvoljava nam potpunu rekonstrukciju rada Kotarskog, odnosno Sreskog ureda u Visokom, pa ni potpunu hronologiju promjena na mjestima kotarskih predstojnika, odnosno sreskih načelnika.[83] Dostupna građa nam omogućava da tragove djelatnosti Josipa Zdunića možemo pratiti do kraja 1923. godine, a nakon njega sreski načelnici u Visokom bili su **Svetozar St. Brkanović** (najkasnije od 1926. do 1929. godine), **Svetomir Đ. Popović** (tokom 1930. godine), **Drago Ružić** (tokom 1931. godine), **Bogdan Stajić** (od 1931. do 1934. godine), **Aleksandar Zeljić** (1935. i najmanje još tokom 1936. godine) te **Hasanbegović** (najkasnije od 1938. godine, a do početka Drugog svjetskog rata najvjerovatnije nije bilo promjena). Svaki od njih je svojim radom ostavio manji ili veći trag u Visokom i njegovoj okolini.

U komunikaciji sa općinskom administracijom i stanovništvom sreski načelnici se nisu ustručavali pokazati ko je stvarna vlast u gradu i srezu pa nisu bile rijetke prilike u kojima su prijetili čak i općinskim načelnicima i vijećnicima da će biti kažnjeni u slučaju neizvršavanja naređenja iz sreskog ureda. Zbog političkih preslagivanja na višim nivoima vlasti sreski načelnik je 1925. godine smijenio dotadašnje općinsko

---

[81] Budžet Kotarskog vijeća u Visokom za 1920. godinu iznosio je svega 15.740 K i bio je usmjeren na popravke cesta i mostova (6.000 K), nabavku poljoprivrednih alata i sjemena (4.000 K), stipendiranje siromašnih učenika (2.000 K), zdravstvo (1.300 K) te ostatak na troškove administriranja. Iste godine budžet općine Kraljeva Sutjeska iznosio je skoro 27.000 K, a općine Visoko 217.000 K. ABiH, ZVBiH, kut. 105, sign. 266/4/21-1919 opća; kut. 114, sign. 1/90/73-1920 opća; sign. 1/90/49-1920 opća; kut. 142, sign. 47/142/4-1920 opća; ZMV, OAOV, kut. 2, Proračun opštine Visoko za 1920. godinu (k broju 929/20).

[82] U nekim dijelovima Bosne i Hercegovine odbori narodnih vijeća su, ipak, pravili radikalne promjene. Vidi u: Enes S. Omerović, Elementi represije u radu Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba za Bosnu i Hercegovinu i Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu, *Historijska traganja* 3, Sarajevo 2009, 187.

[83] Rekonstrukciju hronološkog redoslijeda sreskih načelnika radili smo na osnovu dostupne arhivske građe, uglavnom iz Zavičajnog muzeja Visoko te dijelom Arhiva Bosne i Hercegovine. Na osnovu velikog broja dokumenata, najčešće sjedničkih zapisnika Općinskog vijeća, utvrdili smo približno vrijeme dolaska i odlaska pojedinih sreskih poglavara u Visokom.

rukovodstvo i na njihovo mjesto postavio komesara, a dvije godine kasnije i drugog komesara je postavio sreski načelnik. Intervencije sreskih načelnika u sastave općinske vlasti dešavale su se i kasnije, a to je bilo najizrazitije početkom 30-ih godina XX stoljeća, kada je nekoliko općinskih vijećnika podnijelo ostavke u vijeću, a neke su sreski načelnici i direktno smijenili.

Sreski načelnici ili njihovi predstavnici prisustvovali su sjednicama Općinskog vijeća, u njima su aktivno učestvovali, ali formalno bez prava glasa prilikom glasanja. Ipak, utjecaj sreskih načelnika bio je presudan. On je odobravao općinske budžete, a nekada čak i intervenisao u njima. Tako je npr. Drago Ružić podređenim općinskim upravama naredio da u budžet za 1931. godinu ubace i novac za unapređenje voćarstva – za nabavku prskalica, zaštitnih sredstava za voćke, sadnica voća, voćarskog alata, sjemena za sijanje, poljoprivrednih alatki, đubriva itd.[84] Na sjednicama Općinskog vijeća znali su intervenisati i u određivanje cijena osnovnih životnih namirnica i stoke te preporučivati izmjene u visini općinskih dažbina itd.[85]

Svetozar St. Brkanović odigrao je ključnu ulogu u procesu reorganizacije i krojenja novih općinskih granica u Visočkom srezu 1927. i 1928. godine,[86] a iza njega je ostao i zanimljiv ekonomski opis sreza Visoko iz 1928. godine.[87]

Također, izdavali su različite smjernice i naredbe koje su stizale sa viših instanci vlasti, a koje su općinske vlasti morale provoditi. Čini se da je svaki novi sreski načelnik neposredno po dolasku u Visoko nastojao u kratkom vremenu transformirati čaršiju, ali bez prevelikih troškova. Zato u naredbama općinskim vlastima često insistiraju da sve radnje u gradu imaju jasno istaknute nazive firmi, zatim daju upute za popravljanje gradskih ulica te podizanje nivoa čistoće u hotelima, ugostiteljskim objektima, mesarama, pekarama, gradskim mahalama, a posebno u tabačkoj mahali. Ponekad su u nastojanju da preobraze čaršiju po svojim mjerilima ukusa zanemarivali specifičnosti zanata na kojem je počivala visočka čaršija. Tako je Ružić u misiji istjerivanja smrada iz tabačke mahale propisivao mjere zbrinjavanja otpadaka od životinjske kože, ali je preporukom "da te otpatke ili u zemlju zakopavaju ili bacaju u vodu i to što dalje od obale" samo uspio pokazati vlastiti nivo ekološke i higijenske osviještenosti. U misiji zavođenja reda u čaršiji Ružić je zabranio kupačima skidanje u gradskom parku i kupanje u rijeci na tom mjestu, te je tražio da odrasli i odraslija djeca prilikom kupanja budu u kupaćim ili dugim gaćama.[88] Dječije radosti, kojima nekada ni odrasli nisu uspjeli odoljeti, i zimi su bile na udaru sreskih poglavara. Sreski načelnik Stajić je krajem februara 1932. godine skrenuo pažnju općinskoj upravi na to da se djeca i odrasli sankaju po zaleđenim koritima rijeka Fojnice i Bosne te niz gradske ulice, čime one postaju još opasnije za prolaznike. Zbog toga i kreće u obračun sa neodgovornim pojedincima pa traži da se preko telala stanovništvo obavijesti da je sankanje najstrožije zabranjeno i u koritima rijeka i na javnim ulicama i cestama te da će svi oni koji se ogluše o zabranu biti novčano kažnjeni, a sanke će oduzimati. Posebno je istaknuto da će za prekršaje ove vrste koje bi napravila djeca odgovarati njihovi roditelji.

[84] ZMV, OAOV, kut. 4, sign. 247/31.
[85] Npr. ZMV, OAOV, kut. 19, sign. 2363/40.
[86] AJ, sign. 14-18-41.
[87] Aleksandra Pijuk-Pejčić, Ekonomski opis sreza Visoko (građa), *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* 10, Banja Luka 2018, 351–362.
[88] ZMV, OAOV, kut. 4, sign. 1504/31;

Visočkom telalu Hamidu Čakiću nije preostalo ništa drugo nego da i ovu naredbu oglasi narodu.[89] Nažalost, ne znamo koliko je opasnih sanki oduzeto i koliko je neodgovornih sankaša kažnjeno i da li je Stajiću uspjelo iskorijeniti sankanje iz Visokog u vrijeme svog službovanja.

ORGANIZACIJA I FUNKCIONIRANJE OPĆINSKE VLASTI

Promjenom državnog okvira 1918. godine nije došlo do velikih promjena ni u općinskoj organizaciji u Bosni i Hercegovini. Općine su i dalje nastavile funkcionirati po naslijeđenim zakonskim regulativama iz austrougarskog perioda[90] prema kojima su općine predstavljale lokalne samoupravne administrativno-teritorijalne jedinice, ali sa ograničenim nadležnostima. Dok se stvarna vlast nalazila u kotarskom/sreskom uredu, općinski organi su se starali za lokalna, komunalna pitanja – izgradnja i održavanje lokalne infrastrukture (puteva, ulica, kanala, mostova, vodovoda, kanalizacije, javne rasvjete itd.), vatrogastvo, socijalno staranje o siromašnom stanovništvu, sigurnost (općinsko redarstvo), zdravlje stanovništva, unapređenje kulturno-prosvjetnih i privrednih prilika te upravljanje općinskim prihodima i rashodima.[91] Jedina bitna razlika u odnosu na austrougarski period ticala se načina popunjavanja općinskih vijeća. Naime, dok su se u drugim dijelovima Kraljevine SHS održavali općinski izbori, u Bosni i Hercegovini su organizirani tek 1928. godine. Umjesto biranja na izborima,[92] općinska vijeća i načelnike, odnosno komesarijate, postavljale su više instance ih pretvarale ih u instrument državne vlasti, zanemarujući njihovu zamišljenu i ustavom proklamovanu samoupravnu funkciju. Ta će pravna improvizacija, uz kratkotrajni period neposredno nakon općinskih izbora održanih 1928. godine, potrajati sve do 1933. i 1934. godine, kada su konačno doneseni jedinstveni zakoni o općinama i gradovima za cijelu zemlju, koji u principu neće donijeti značajne promjene u funkcioniranju i ovlastima. Za to vrijeme općinska administracija u Bosni i Hercegovini je funkcionirala kao produžena ruka stranaka na vlasti, najčešće

[89] ZMV, OAOV, kut. 6, sign. 516/32.

[90] Gradske općine prema Zakonu za upravu gradskih općina u Bosni i Hercegovini s izbornim redom iz 1907. godine, a seoske po Zakonu o upravi seoskih općina u Bosni i Hercegovini, također iz 1907. godine, dok se u Sarajevu primjenjivao Općinski štatut za grad Sarajevo iz 1883. godine.

[91] Zakon za upravu gradskih općina u Bosni i Hercegovini s izbornim redom, *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, godina 1907*, komad VII, 97-110; S. Brkljača, Lokalna samouprava, 316–317.

[92] Važno je naglasiti sva ograničenja tadašnjeg izbornog sistema. On je bio zasnovan na konfesionalnoj podjeli birača (u općinskim vijećima bila su zagarantovana mjesta predstavnicima svih priznatih vjeroispovijesti prema procentualnom učešću u broju stanovnika), a biračko pravo je bilo ograničeno spolom (samo muškarci imaju pravo glasa), starošću (stariji od 24 godine), zavičajnim pravom ili dužinom boravka u lokalnoj zajednici (najmanje dvije godine), imovinskim cenzusom (da plaćaju najmanje tri krune izravnog poreza godišnje). Biračko pravo pojedinim kategorijama (općinski i javni zakladni činovnici, neaktivni vojnici, svećenici, učitelji i apsolventi visokih škola) nije bilo ograničeno spomenutim uvjetima, ali je potpuno onemogućeno za druge profesije (osobe pod starateljstvom, koje primaju socijalnu pomoć, aktivni vojnici, pojedine kategorije osuđenika). Pasivno biračko pravo bilo je još ograničenije pa su kandidati za općinsko vijeće morali biti stariji od 30 godina i plaćali su najmanje 10 kruna poreza.

Narodne radikalne stranke, a njihovi sastavi najčešće su odražavali trenutni odnos snaga između političkih stranaka na višim nivoima vlasti.[93]

Kada su u pitanju općinska vijeća i gradonačelnici, odnosno načelnici općina, promjene nisu nastupile u isto vrijeme u cijeloj Bosni i Hercegovini. Tako je, npr. u Vareškoj općini još tokom Prvog svjetskog rata Općinsko vijeće raspušteno zbog nedomaćinskog odnosa prema budžetu i povjerenim obavezama, a zatim je dužnost gradonačelnika preuzeo upravitelj Kotarske ispostave kao povjerenik.[94] Neposredno prije prevrata, u oktobru 1918. godine izabran je novi gradonačelnik i Općinsko vijeće u Banjoj Luci.[95] U Zavidovićima je lokalno Narodno vijeće sredinom novembra 1918. godine smijenilo načelnika i članove vijeća te postavilo privremenu upravu. U maju 1919. godine su čak organizirani i općinski izbori u ovom industrijskom mjestu, ali njihovi rezultati nisu priznati, a novo općinsko vijeće formirano je po receptu koji će se u Bosni i Hercegovini primjenjivati sve do općinskih izbora 1928. godine – imenovanjem komesara i njegovih savjetnika od strane viših organa vlasti.[96]

Neka istraživanja govore da su rijetka općinska vijeća preživjela smjenu vlasti 1918. godine.[97] Jedno od njih bilo je i Općinsko vijeće u Visokom, čije tragove djelovanja možemo pratiti već od sredine novembra 1918. godine, a njegov sastav u narednim godinama nije pretrpio značajnije promjene. Općinsku upravu u Visokom neposredno nakon smjene vlasti činili su **Mehmed ef. H. Omerović** kao gradonačelnik te članovi Općinskog vijeća:[98]

1. Dionisije Plavšić,
2. Mehaga H. Numanagić,
3. Abdaga Mulagić,
4. Husein ef. Kadić,
5. Josif Arnautović,
6. Elišah Kabiljo,
7. h. Jusuf Kazija,
8. Ibrahimaga Handžić,
9. h. Ćamilaga Šahinović i
10. Feliks Sokić.

Spomenuta općinska uprava nastavila je obavljati poslove iz svoje nadležnosti u ovom sastavu i narednih godina, ali od 1920. godine primjetne su promjene u sastavu Općinskog vijeća. Među općinskim vijećnicima više nisu spominjani Husein ef. Kadić, h. Jusuf Kazija i Josif Arnautović, a kao novi vijećnik spominje se Niko Mišić.[99] Nisu nam poznate okolnosti pod kojim je došlo do navedenih promjena. Procedure zamjene općinskih vijećnika bile su propisane važećim zakonodavstvom, ali je jasno da su neka mjesta u vijeću ostala nepopunjena.

---

[93] S. Brkljača, Politika prema bosanskohercegovačkim opštinama, 233.
[94] ABiH, NVSHS, kut. 4, sign. 47/141/16-1918 opća.
[95] S. Brkljača, Lokalna samouprava, 320.
[96] *Isto*, 319–320.
[97] *Isto*, 319.
[98] ABiH, ZVBiH, kut. 41, sign. 47/143/23-1919 opća.
[99] ABiH, ZVBiH, kut. 41, sign. 47/143/4-1919 opća; sign. 47/143/27-1919 opća; ZMV, OAOV, kut. 3, Zaključni račun opštine u Visokom za god. 1921; ZMV, OAOV, kut. 3, Izvadak iz zapisnika sjednice Opštinskog zastupstva obdržavane dne 8. XII 1923. itd.

Iako su se odjeci političkih borbi na višim nivoima vlasti osjetili i u Visokom, do potpunog ovladavanja radikala lokalnim političkim životom došlo je tek 1925. godine. Rad Mehmeda ef. H. Omerovića kao gradonačelnika Visokog možemo pratiti do maja 1925. godine, a nakon toga općinska uprava je smijenjena intervencijom odozgo. Umjesto gradonačelnika općinom počinje rukovoditi gradski komesar **Danilo Nikolić**, a umjesto Općinskog vijeća za savjetnike komesara postavljeni su Josif Plavšić, dr. Marko Zekić (advokat), Salih Saračević i Josif Montiljo. Ovim potezom su preko viših organa vlasti radikali potpuno otvoreno i bez ustezanja prigrabili vlast na općinskom nivou u Visokom zanemarujući nacionalnu i konfesionalnu strukturu stanovništva gradske općine Visoko.[100]

Također intervencijom odozgo, a kao posljedica političkih previranja i prekompozicija na višim nivoima vlasti, tokom novembra 1927. godine postavljen je novi gradski komesar Visočke općine – **Derviš Mulagić**.[101] On će kao gradski komesar voditi općinu narednih godinu dana, do implementacije rezultata općinskih izbora. Nažalost, podatke o Mulagićevim savjetnicima nismo uspjeli pronaći.

U to vrijeme zahtjevi za održavanje općinskih izbora, posebno iz redova JMO, postajali su sve glasniji te su izbori konačno i održani 28. oktobra 1928. godine. Prema izbornim rezultatima u vijeće Gradske općine Visoko izabrano je 11 vijećnika – šest sa liste JMO koju je predvodio Safet-beg Zečević, dva sa liste JMO koju je vodio h. Ćamilaga Šahinović, dva sa liste NRS čiji je nosilac bio Josif Plavšić i jedan sa liste Seljačko-demokratske koalicije koju je predvodio dr. Vinko Mikolji.[102] Nekoliko dana kasnije za gradonačelnika je izabran **Safet-beg Zečević**, kao nosilac liste sa najvećim brojem osvojenih glasova, a na podnačelničko mjesto je izabran Muhamed Muzaferija.[103]

Međutim, ovaj izraz volje birača poništen je nakon samo dva mjeseca. Šestojanuarskim zakonskim rješenjima raspuštena su sva općinska vijeća, a nova su postavljana odlukom velikih župana te su u potpunosti bila potčinjena državnoj upravi. U nekim općinama veliki župani su sa pozicija općinskih načelnika i iz općinskih vijeća uklonili politički nepouzdane pojedince i zamijenili ih drugim, a taj je proces nastavljen i narednim godinama.[104] Čini se da u Visočkoj općini nije došlo do dramatičnih promjena u odnosu na izabrano vijeće. Sve do općinskih izbora 1933. godine gradonačelnik će ostati Safet-beg Zečević. Iako nemamo pouzdane podatke o sastavu vijeća izabranog u oktobru 1928. godine, možemo pretpostaviti da neposredno nakon suspenzije općinskih samouprava nije došlo do većih promjena u njegovom sastavu. Općinski vijećnici do početka 1931. godine bili su:

---

[100] ZMV, OAOV, kut. 3, Izvadak iz zapisnika sjednice Opštinskog savjeta obdržavane dne 29. XII 1925. godine; ZMV, OAOV, kut. 3, Izvadak iz zapisnika sjednice Opštinskoga zastupstva obdržavane dne 12. III 1926. godine; ZMV, OAOV, kut. 3, Izvadak iz sjednice Opštinskoga zastupstva obdržavane dne 27. novembra 1926. godine itd.

[101] Nismo pronašli dokument kojim se uklanja Nikolić, a postavlja Mulagić za gradskog komesara, ali to se moralo obaviti intervencijom odozgo. Posljednji dokument koji je potpisao Nikolić datiran je 11. novembra 1927. godine, a prvi koji je potpisao Mulagić je ugovor od 28. novembra 1927. godine između općine Visoko i rudnika uglja u Brezi o snabdijevanju grada električnom energijom. ZMV, OAOV, kut. 3, Ugovor sklopljen između Gradskog poglavarstva u Visokom i Direkcije Državnog rudnika Breza.

[102] Svugdje je JMO pokazala svoju snagu, *Pravda*, god. VIII, br. 46, 29. 10. 1928, 1.

[103] Konstituiranje općinskih vijeća, *Pravda*, god VIII, br. 48, 7. 11. 1928, 1.

[104] Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine*, Sarajevo 1975, 195.

1. Boško Gošić,
2. h. Ćamil Šahinović,
3. Salih Saračević,
4. dr. Vinko Mikolji,
5. Mirko Vukojević,
6. Mehmed ef. Kunić,
7. Avdo Skopljak,
8. Hašim Skopljak,
9. Muhamed Muzaferija,
10. Esad Oruč.

Međutim, tokom 1931. godine nekoliko općinskih vijećnika pod nepoznatim okolnostima podnosi ostavke u vijeću. Visočki advokat dr. Vinko Mikolji podnosi ostavku početkom februara 1931. godine, a na njegovo mjesto sreski načelnik je postavio dr. Marka Zekića, također advokata u Visokom. Sredinom 1931. godine ostavku su podnijeli Avdo Skopljak i Muhamed Muzaferija, na čija mjesta sreski načelnik postavlja Ahmeda Karavdića i Mehmeda Kamarića, dok je Ćamila Šahinovića sreski načelnik razriješio dužnosti i na njegovo mjesto postavio Huseina Burića.[105]

Na drugim općinskim izborima, održanim 1933. godine prema novim zakonskim rješenjima, izabrano je 26 općinskih odbornika, koji su dužnost preuzeli na konstituirajućoj sjednici održanoj 17. oktobra. Dužnost predsjednika općine nastavio je obavljati visočki posjednik **Safet-beg Zečević**,[106] a u Općinski odbor izabrani su:[107]

1. Boško Gošić,
2. h. Dervišaga Mulagić,
3. dr. Marko Zekić,
4. Dervišaga Handžić,
5. Hasanaga Saračević,
6. Hašimaga Skopljak,
7. Ahmedaga Karavdić,
8. Ostoja Vasiljević,
9. Avdaga Mataradžija,
10. Rade Mandić,
11. h. Alijaga Bečar,
12. Mujaga Bajramagić,
13. Hamzaga Oruč,
14. Salihaga Saračević,
15. Husejnaga Burić,
16. Ćamilaga H. Mehanović,
17. Ćazimaga Pašić,
18. Mehaga Kamarić,
19. Mehmed ef. H. Omerović,
20. Ragibaga Mušinović,
21. Alijaga Vražo,
22. Jozef A. Danon,
23. Josif Plavšić,
24. Mirko Vukojević,
25. Esadaga Oruč,
26. Mehmed ef. Kunić.

---

[105] ZMV, OAOV, kut. 3, Izvadak iz zapisnika sjednice Opštinskog vijeća u Visokom, 21. 3. 1929; kut. 4, sign. 682/31; kut. 5, sign. 1829/31; sign. 1760/31; sign. 2117/31; sign. 2116/31; kut. 9, sign. 353/33.

[106] U to vrijeme četrdesetogodišnjak, vlasnik tri kuće, dvije magaze, dva gradilišta i 50 dunuma zemlje. Bio je član Jugoslavenske radikalne zajednice. ZMV, OAOV, kut. 9, sign. 31/34.

[107] ZMV, OAOV, kut. 9, sign. 3087/33. Imena svih odbornika preuzeta su iz arhivskog dokumenta bez izmjena. U ovom slučaju sva muslimanska imena sadrže i odrednicu -aga (Esadaga, Mehaga, Ragibaga itd.) koja u drugim dokumentima iz tog vremena najčešće nije stajala.

Kao i u prethodnom vremenu, sastav Općinskog odbora bio je podložan promjenama. Od 1934. godine iz nama nepoznatih razloga kao odbornici se više ne spominju Esad Oruč, Husein Burić, Hasan Saračević, Mehmed ef. Kunić i Mirko Vukojević, a novi odbornici bili su Luka Đukić, Hašim H. Ahmetović, Hasan Kardaš i Hazim Maglajlić.[108]

Novi općinski izbori održani 1936. godine donijeli su promjenu u sastavu Općinskog odbora, ali i na mjestu predsjednika općine. U Općinski odbor izabrani su:

1. Esad Oruč (trgovac, JMO/JRZ)
2. Todo Arnautović (pekar, NRS/ JRZ),
3. Ahmed Karavdić (kožar, JMO/JRZ),
4. Mustafa-Mujo Burić (opančar, JMO/JRZ),
5. Derviš Handžić (trgovac, JMO/JRZ),
6. Rasim Mataradžija (obućar, JMO/JRZ),
7. Omer Kazić (trgovac, JMO/JRZ),
8. h. Derviš Mulagić (trgovac, JMO/JRZ),
9. Miloš Vukojević (trgovac, SDS/JRZ),
10. Junuz Karavdić (stolar, JMO/JRZ),
11. Alija Zubić (opančar, JMO/JRZ),
12. Ćazim Pašić (posjednik, JMO/JRZ),
13. Čedomir Kuvač (trgovac, NRS/JRZ),
14. Mehmed Kamarić (obućar, JMO/JRZ),
15. Adem Brkić (trgovac, JMO/JRZ),
16. Edhem Čabaravdić (kožar, JMO/JRZ),
17. Husein Bečar (trgovac, JMO/JRZ),
18. Alija Bajramagić (krojački pomoćnik, JMO/JRZ),
19. Ostoja Dabić (željezničar, NRS/JRZ),
20. Ragib Mušinović (trgovac, JMO/JRZ),
21. Jozef Kabiljo (trgovac, NRS/JRZ),
22. Đorđo Malić (trgovac, NRS/JRZ),
23. Hašim Skopljak (kožar, JMO/JRZ),
24. Boško Gošić (trgovac, NRS/JRZ.

Novi općinski odbor konstituiran je na svečanoj sjednici 18. novembra 1936. godine, kada su odbornici položili zakletvu[109] i izabrali članove općinske uprave – **Esad Oruč** je izabran za predsjednika općine, a Todo Arnautović, Ahmed Karavdić, Mujo Burić, Derviš Handžić i Rasim Mataradžija za članove općinske uprave. Sama sjednica je protekla u svečarskom tonu. Ispred novoizabrane uprave poslani su pozdravni telegrami kralju Petru II, knezu namjesniku Pavlu, predsjedniku vlade Milanu Stojadinoviću, ministru saobraćaja Mehmedu Spahi, ministru unutrašnjih poslova Antonu Korošču i banu Drinske banovine, a na prijedlog Tode Arnautovića, Šefkija Behmen, ministar bez portfelja, izabran je za počasnog građanina Visokog "za zasluge i za svu pažnju i brigu koju je gosp. Ministar stalno ukazivao varoši Visoko".[110]

Ujedno, prvi put su uz podatke o zanimanju izabranih članova Općinskog odbora zabilježeni i podaci o njihovoj stranačkoj pripadnosti, prije zavođenja šestojanuarske diktature i u tom trenutku, a koji nam pokazuju

---

[108] O ovome govori veliki broj dokumenata, uglavnom sjedničkih zapisnika, koji se nalaze u: ZMV, OAOV, kut. 6, 7, 8, 9.

[109] Tekst zakletve koju su polagali odbornici glasio je: "Ja _____ zaklinjem se jedinim Bogom da ću Kralju i Otadžbini biti veran, da ću se u radu pridržavati ustava i zemaljskih zakona, da ću čuvati državno i narodno jedinstvo, i da ću dužnosti svoga zvanja tačno otpravljati i samoupravne i državne interese savesno zastupati i braniti. TAKO MI BOG POMOGAO!"

[110] ZMV, OAOV, kut. 14, Izvadak iz zapisnika sjednice Opštinskog odbora održane, dne 18-XI-1936. godine; ZMV, OAOV, kut. 14, sign. 4247/36. Na nekoliko skupštinskih izbora Šefkija Behmen biran je za narodnog poslanika za Visočki srez. U skupštinskim raspravama je, između ostaloga, često skretao pažnju na činjenicu da Visoko nije imalo direktne cestovne veze sa Sarajevom te se zalagao za to da se to promijeni. Zahvaljujući i njegovom angažmanu nedostajuća dionica između Semizovca i Ilijaša izgrađena je u fazama između 1925. i 1932. godine, čime je Visoko konačno cestovno povezano sa Sarajevom. Za naše puteve i ceste, *Pravda*, god. VI, br. 47, 23. 11. 1926, 2–3.

da se visočka politička čaršija nije razlikovala od ostatka Bosne i Hercegovine. Jasan je dominantan utjecaj nekadašnje Jugoslavenske muslimanske organizacije među muslimanima i preovlađujući utjecaj Narodne radikalne stranke među pravoslavcima. I stranačka pripadnost Jozefa Kabilja slijedila je ustaljenu matricu po kojoj su bosanskohercegovački Jevreji najčešće bili bliski Narodnoj radikalnoj stranci kao vladajućoj.

Nakon 1936. godine više nisu održavani općinski izbori, a navedeni odbor je uz minimalne promjene nastavio funkcionirati do aprila 1941. godine. Naime, već na februarskoj sjednici 1937. godine umjesto preminulog odbornika Đorđe Malića u Općinski odbor je uveden Salko Bijedić.[111] Tek je kapitulacija Kraljevine Jugoslavije i uspostava vlasti Nezavisne države Hrvatske donijela nove krupne promjene u općinskoj upravi. Sredinom juna 1941. godine dotadašnji predsjednik Visočke općine Esad Oruč predao je funkciju novom visočkom gradonačelniku **Salihu Šabanoviću**.[112]

Pored Gradske općine Visoko na teritoriji Visočkog sreza funkcionirale su i druge općinske administracije, ali o njihovom radu je sačuvano mnogo manje podataka. Vareš kao važno rudarsko i industrijsko mjesto te središte kotarske/sreske ispostave bio je organiziran kao gradska općina još u vrijeme austrougarske uprave. Općinsko vijeće koje je izabrano prije 1914. godine raspušteno je tokom Prvog svjetskog rata zbog nedomaćinskog odnosa prema općinskom budžetu i poslu na koji su izabrani, a zatim je i dužnost gradonačelnika preuzeo upravitelj Kotarske ispostave Gerster kao povjerenik. On je obavljao dužnost povjerenika i u vrijeme smjene vlasti 1918. godine.[113] Na općinskim izborima 1928. godine u vareško Općinsko vijeće ušla su četiri predstavnika JMO, dva iz radničke sindikalne organizacije, sedam iz HSS, dva radikala i dvoje iz Seljačko-radničke zajednice.[114] Nemamo podatak o imenima vijećnika, niti ko je izabran za općinskog načelnika, ali je početkom 30-ih godina XX stoljeća općinski načelnik u Varešu bio Ivan Mutić, koji nije bio nosilac niti jedne liste na općinskim izborima,[115] što može ukazivati na to da je postavljen odozgo naknadnom intervencijom, a tokom 1937. godine predsjednik Vareške općine bio je Ivan Pejčinović.[116]

Tokom austrougarske uprave samo je još Kraljeva Sutjeska od 1907. godine bila organizirana kao seoska općina. U prvim godinama nakon rata načelnik općine u Kraljevoj Sutjesci bio je Anton Salni (?), podnačelnik Stjepan Mikeljević, a vijećnici Omer Heganović, Mato Trgovčević, Nikola Aždajić, I. Strujić, Marko Jurjević, Ivan Pavlović i Jozo Radić.[117] Nakon općinskih izbora 1928. godine mandate u Općinskom vijeću dobilo je osam predstavnika HSS-a, dva iz JMO i jedan sa liste HSS disidenata.[118] Početkom 30-ih godina XX

---

[111] ZMV, OAOV, kut. 14, sign. 664/37; kut. 15, Izvadak iz sjedničkog zapisnika Opštinskog odbora o obdržanoj sjednici 17-VII-1937; kut. 16, Izvadak iz sjedničkog zapisnika Opštinskog odbora o obdržanoj sjednici 28. aprila 1938. godine.

[112] ZMV, OAOV, kut. 23, Zapisnik sastavljen 18. juna 1941. godine o primopredaji općinske blagajne i agendi.

[113] ABiH, NVSHS, kut. 4, 47/141/16-1918 opća.

[114] Svugdje je JMO pokazala svoju snagu, *Pravda*, god. VIII, br. 46, 29. 10. 1928, 1.

[115] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/31. godinu*, Sarajevo 1930, 404; *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za prostu 1931. godinu*, Sarajevo 1930, 506; ABiH, VŽSO, kut. 8, sign. 1796/28.

[116] ZMV, OAOV, kut. 15, 3802/37.

[117] ABiH, ZVBiH, kut. 142, sign. 47/142/4-1920 opća; sign. 47/172/5-1920 opća; sign. 47/142/7-1920 opća.

[118] Svugdje je JMO pokazala svoju snagu, *Pravda*, god. VIII, br. 46, 29. 10. 1928, 1.

stoljeća općinski načelnik u Kraljevoj Sutjesci bio je Anto Franjković, koji nije bio nosilac niti jedne liste na općinskim izborima.[119]

Ostale općine na teritoriji sreza dobile su općinska vijeća i administraciju tek nakon teritorijalne reorganizacije 1927/28. godine i provedenih općinskih izbora 1928. godine.[120] Na osnovu izbornih rezultata 1928. godine formirana su općinska vijeća u Gračanici (JMO 11, HSS 4, Zemljoradnička stranka 2), Mokronozima (sa prve liste JMO 8, sa druge liste JMO 1, Zemljoradnička stranka 5, NRS 1 i Demokratska stranka 2), Gornjoj Vijaci (JMO 2 i HSS 7) i Planini (JMO 4, NRS 7),[121] dok o ostalim vijećima nemamo podataka. Nakon izbora u općini Zgošća za načelnika je izabran Huso Bliznović, a podnačelnika Simo Juko, dok je u općini Podgora načelnik postao Mustafa Imamović, a podnačelnik Ibrahim Zečević.[122]

Podaci o postojanju i djelovanju ovih općina su rijetki, što i ne čudi jer su formirane u vrijeme sveopće krize i najčešće su bile bez osnovnih uslova za rad (nedostatak zgrada u koje bi se smjestila općinska administracija, vrlo ograničene mogućnosti sticanja prihoda itd.). Državne statistike zabilježile su imena općinskih načelnika u općinama Visočkog sreza početkom 30-ih godina XX stoljeća – u općini Kralupi načelnik je bio Ibrahim Zerdo, u općini Podgora Mustafa Imamović, u općini Gračanica Salih Šabanović, u općini Mokronozi Vejsil Alibegović, u općini Zgošća Husein Bliznović, u općini Gornja Vijaka Mijo Matičević i u općini Planina Sava Zekić.[123]

Do sada smo govorili o izbornim funkcijama na nivou općina koje su i prema starom austrougarskom i prema novom zakonodavstvu iz 1933. i 1934. godine bile počasne.[124] Konstantu u radu općinskih administracija činili su općinski činovnici i službenici. Sve općine na Visočkom srezu imale su bilježnika, po jednog pandura (stražara, policajca), a broj drugih uposlenika je zavisio od finansijskih mogućnosti općine. Zbog važne uloge u radu općinskih administracija sačuvana su nam imena općinskih bilježnika na prostoru Visočkog sreza pa znamo da su početkom 30-ih godina XX stoljeća bilježnici bili Sulejman Čović u Kralupima, Aleksa Žalica u Podgori, Husein Hajrić u Gračanici, Špiro Ćurić u Mokronozima, Zahid Haračić u Zgošći, Josip Franjković u Gornjoj Vijaci, Josip Boić u Planini, Jozo Tomić u Kraljevoj Sutjesci, Josip Poljaković u Varešu,[125] dok je u

---

[119] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/31. godinu*, Sarajevo 1930, 404; *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za 1931. godinu*, Sarajevo 1930, 506; ABiH, VŽSO, kut. 8, sign. 1796/28.

[120] Iako nemamo zabilježen podatak da je prije 1928. godine organizirana općinska administracija u mjestu Gračanica, 1920. godine se u jednom dokumentu vezanom za ažuriranje biračkih spiskova spominje načelnik općine Gračanica Salihbeg Kadić. ZMV, OAOV, kut. 2, sign. 1456-5/1920.

[121] Svugdje je JMO pokazala svoju snagu, *Pravda*, god. VIII, br. 46, 29. 10. 1928, 1.

[122] Konstituiranje općinskih vijeća, *Pravda*, god. VIII, br. 48, 7. 11. 1928, 1.

[123] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/31. godinu*, Sarajevo 1930, 404; *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za prostu 1931. godinu*, Sarajevo 1930, 506; *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za prestupnu 1932. godinu*, Sarajevo 1931, 563.

[124] Angažman gradonačelnika/načelnika i općinskih vijećnika bio je volonterski. Međutim, zakonska rješenja su omogućila da općine mogu, ukoliko žele i imaju finansijskih mogućnosti, plaćati troškove reprezentacije za općinskog načelnika i njegovog zamjenika. Općinski budžeti Visočke gradske općine pokazuju da su gradonačelnici i njihovi zamjenici uvijek imali određenu naknadu za svoj angažman.

[125] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/31. godinu*, Sarajevo 1930,

Visočkoj gradskoj općini posao bilježnika skoro čitav međuratni period obavljao Mehmed Ahić, koji je posao bilježnika obavljao i tokom austrougarske uprave pa sve do smrti 1939. godine.

Najveću administraciju imala je Gradska općina Visoko, a broj činovnika i službenika se tokom međuratnog perioda postepeno povećavao sa finansijskim jačanjem općine i širenjem njene djelatnosti. Tako su u općinskoj administraciji uoči početka Drugog svjetskog rata bili zaposleni Muhamed Ahić – bilježnik i blagajnik, Šemsija Duraković – knjigovođa i vojni referent, Vido Pušara – dohodarstveni/tržni nadzornik, dr. Asim Nuhić – ljekar, Mustafa Kujundžić – arhivar, Mara Milić – služitelj/podvornik u ženskoj osnovnoj školi, Nezir Frtuna – služitelj/podvornik u ambulanti, Hasan Durajlić – služitelj/podvornik, Salko Hatibović – komandir općinske straže, Asim Nadžaković, Meho Slipičević, Jovo Budimirović – stražari (policajci), Ibrahim Dervišbegović, Šaćir Novokmet, Kosta Golubović, Alija Šehović – maltari, Meho Sakić, Hasan Ković – kantardžije, Dervo Keso, Salih Aščalić – noćni čaršijski čuvari, Eufemija Gregorić – babica, Aleksa Mitrović – dostavljač, Ismet Hajrić, Asim Hajdarević – elektromonteri, Ismet H. Omerović i Jela Maksić – pisari, a iz općinskog budžeta su isplaćivani i honorari za veterinara i desetoricu mahalbaša te osam općinskih penzionera.[126]

Posljednju sponu državnih i općinskih vlasti sa stanovništvom činili su tzv. muhtari (u muslimanskim) i knezovi (u nemuslimanskim) selima te mahalbaše u gradovima. Posebno je bila važna njihova uloga u neorganiziranim seoskim općinama do reorganizacije 1927/28. godine. Njih su birala vijeća seoskih starješina, ali su do 1933/34. godine i ova mjesta bila na udaru viših nivoa vlasti te su sreski poglavari često intervenirali i po svom nahođenju mijenjali seoske glavare. Iako nisu predstavljali općinske službenike, općine su postavljale mahalbaše u gradskim mahalama,[127] a čak su im povremeno isplaćivani i honorari za njihov rad iz općinskog budžeta, te poljare (čuvali zasijane površine od štete koju je pravila stoka) koje su birali zainteresirani stanovnici jednog područja i sklapali sa njima ugovor, ali ih je potvrđivala općina, u kojoj su svečano polagali zakletvu prije preuzimanja dužnosti.[128]

Kako su funkcionirale općinske administracije možemo vidjeti iz općinskih budžeta, načina njihovog kreiranja i realiziranja te na taj način na najbolji način ostvariti uvid u nadležnosti i stvarne mogućnosti općinskih administracija u Bosni i Hercegovini.

Općine su sredstva za vlastito funkcioniranje osiguravale iz nekoliko izvora – prikupljanjem općinskih poreza i prireza, iznajmljivanjem općinske imovne i radom općinskih preduzeća. Na području sreza finansijski najjača bila je Visočka gradska općina, koja je npr. u budžetu za 1920. godinu planirala ukupne prihode od 217.210 kruna. U strukturi općinskih prihoda najveći procenat tada su činili općinski porezi i takse (pristojbe) – behija (porez na prodatu krupnu rogatu stoku, 140.000 K ili 64,45% od ukupnih prihoda), uvoznina

404; *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za prostu 1931. godinu*, Sarajevo 1930, 506; *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za prestupnu 1932. godinu*, Sarajevo 1931, 563.

[126] ZMV, OAOV, kut. 17, sign. 1527/39; kut. 22, Budžet opštine visočke, Sreza visočkog za 1940/41. godinu.

[127] Npr. kao muhtari/mahalbaše u Visokom početkom 30-ih godina spominju se Hamid Čakić u mahali Hadži Hasan (Vojvode Mišića), Hadžimehmedagić Salko i Gošić David u mahali Hadži Ibrahim (Vojvode Tankosića), Ibrahim Halilbegović i Joži Kabiljo u mahali Šerefudin (Vezira Sokolovića), Ahmed Zalihić i Stjepo Stjepanović u mahali Hadži Muruvet (Kralja Tvrtka). ZMV, OAOV, kut. 5, 2790/31. Zanimljivo je da se uz stare nazive visočkih mahala nalaze i novi koji svjedoče o nastojanju nove države da i na taj način nasilno interveniše u tradiciju i historiju grada.

[128] Npr. ZMV, OAOV, kut. 6, sign. 970/32.

(trošarina, 25.000 K ili 11,51%), pijacovina (13.600 K ili 6,26%), maltarina/cestarina (12.000 K ili 5,52%), kantarija (10.000 K ili 4,60%), zehbija (koljarina, mesarina 2.500 K ili 1,15%), pristojba od klaonice (600 K ili 0,28%), pristojba na dovoz mesa (600 K ili 0,28%), pristojbe od rasplodnog bika (200 K ili 0,09%), pristojba od sušnice koža (200 K ili 0,09%), psetarina (80 K ili 0,04%) i telalija (30 K ili 0,01%). Dio prihoda Visočka općina je ostvarivala iznajmljivanjem vlastite imovine,[129] ali na taj način je tokom 1920. godine trebalo biti prikupljeno samo 4.000 K ili 1,84% ukupnih općinskih prihoda. Ostatak je 1920. godine dolazio od gradskog vodovoda (400 K ili 0,18%) i kamata od ratnih zajmova (8.000 K ili 3,68%).[130] Zahvaljujući djelomičnoj ekonomskoj stabilizaciji nakon završetka Prvog svjetskog rata, općinski prihodi su u narednim godinama rasli, a struktura prihoda tokom 20-ih godina XX stoljeća počinje se postepeno mijenjati. Iako skoro čitav budžet i dalje zavisi od prikupljenih općinskih dažbina, u strukturi prihoda po pojedinim dažbinama primjetne su manje razlike. Tako su u budžetu za 1924. godinu planirani prihodi od behije u iznosu od 340.000 dinara (71,84%), zatim trošarine 50.000 (10,57%), maltarine/cestarine 42.000 (8,87%), kantarije 14.000 (2,96%), pijacovine 6.000 (1,27%), pristojbe za dovoz mesa 6.000 (1,27%), mesarine 5.000 (1,06%), pristojbe od klaonice 4.000 (0,85%), telalije 200 (0,04%), pristojbe od sušnice koža 200 (0,04%) i psetarine 50 dinara (0,01%). Planirana su i sredstva od iznajmljivanja općinske imovine u iznosu od 3.800 dinara (0,80%) i rada općinskih preduzeća (vodovoda) 2.000 dinara (0,42%).[131]

Protokom vremena promjene u strukturi prihoda bile su sve vidljivije. U budžetu za 1929. godinu bilo je predviđeno da najviše prihoda donese uvoznina – trošarina (200.000 din. ili 22,43%), zatim behija (160.000 din. ili 17,94%), maltarina – cestarina (70.130 din. ili 7,86%), pijacovina (58.000 din. ili 6,50%), pristojba na prevoz mesa (20.000 din. ili 2,24%), mesarina (16.000 din. ili 1,79%), pristojba od klaonice (8.000 din. ili 0,90%), psetarina (700 din. ili 0,08%) i telalija (600 din. ili 0,07%). Prihodi su i dalje pristizali od iznajmljivanja općinske imovine (10.000 din. ili 1,12%) i gradskog vodovoda (8.000 din. ili 0,90%), ali i novih izvora prihoda – od prodate električne energije i najma električnih mjerila (75.000 + 2.000 din., ukupno 8,63%), biciklističke pristojbe (1.000 din. ili 0,11%) te prireza na neposredne državne poreze (86.000 din. ili 9,64%). Oko 84.000 dinara ili 9,43% sredstava na prihodovnoj strani u budžetu za 1929. godinu dolazilo je od ušteda i neiskorištenih kredita.[132] Uoči početka Drugog svjetskog rata, u budžetu za 1940/41. godinu, trošarina je i dalje donosila najviše prihoda – 340.000 dinara (29,79%), a od ostalih općinskih poreza i taksi prikupljeno je 110.000 od kantarije (9,64%), 80.000 behije (7,01%), 30.000 torovine (2,63%), 9.000 mesarine (0,79%),

[129] Početkom 1919. godine Gradska općina Visoko posjedovala je 25 nekretnina: 1. Općinski ured; 2. Hotel; 3. Ambulanta; 4. Općinska čitaonica; 5. Špiritni magazin; 6. Sušionica koža; 7. Stara školska zgrada; 8. Maltarnica kod ćuprije; 9. Kafana na musali; 10. Štala kod hotela; 11. Vatrogasna zgrada; 12. Štala za bikove; 13. Maltarnica u Čerpićima; 14. Stočna pijaca (marvinsko sajmište); 15. Općinski park Ada; 16. Školski vrt; 17. Općinski trg kod sebilja; 18. Vodovod; 19. Ćuprija na rijeci Fojnici; 20. Podzid ceste kej; 21. Zemljište kod općinskog hotela; 22. Nova narodna osnovna škola; 23. Nova klaonica i sušara; 24. Maltarnica kod kolodvora; 25. Pisarna na sajmištu. Ukupna vrijednosti ove imovine 1919. godine bile je procijenjena na 210.593,41 krunu. ZMV, OAOV, II, 1910–1920. Za poređenje možemo navesti da je budžet Visočke općine za 1920. godinu iznosio 217.210 kruna. ABiH, ZVBiH, kut. 41, sign. 47-143/53-1919 opća.

[130] ABiH, ZVBiH, kut. 41, sign. 47-143/53-1919 opća.

[131] ZMV, OAOV, kut. 3, Proračun opštine Visoko za godinu 1924.

[132] ZMV, OAOV, kut. 3, sign. 1644/29.

10.000 pijacovine (0,88%), 3.000 noćne takse (0,26%), 3.000 takse na bicikle (0,26%), 1.000 takse za muziku (0,09%), takse za prenoćište 100 (0,01%) i takse na pse 100 dinara (0,01%). Od općinskih prireza na neposredne poreze planirano je 70.775 dinara (6,20%), a od otkupa ličnog rada (kuluka) 8.500 dinara (0,74%). U to vrijeme su prihodi od općinskih preduzeća već činili značajnije stavke u budžetu – 250.000 od prodaje električne energije (21,90%), 25.000 od električnih mjerila (2,19%), 12.000 od prevoza mesa (1,05%), 8.000 od vodovoda (0,70%) i 5.000 od klaonice (0,44%). Od iznajmljivanja općinske imovine planirano je 6.000 dinara (0,53%), 2.500 od kamata na uložena sredstva (0,22%) i 11.700 dinara od drugih i nepredviđenih prihoda (1,02%).[133]

Finansijske mogućnosti drugih općina na Visočkom srezu bile su mnogo manje, a kao primjer navodimo općinu Kraljeva Sutjeska. Općinskim budžetom ove općine za 1920. godinu bili su predviđeni prihodi od svega 26.946 kruna (osam puta manje od budžeta Visočke općine), a većina prihoda je dolazila od općinskih dažbina – uvoznine, behije, mesarine, kantarije, pijacovine i sajmovine te uštеđevine.[134] Također, o snazi Visočke gradske općine govore i uporedni podaci o visini budžeta u drugim gradovima. Npr. 1930. godine budžet općine Visoko iznosio je 1.000.635 D, Rogatice 943.430 D, Vlasenice 305.994 D itd.[135]

Rashodovna strana općinskih budžeta najbolje pokazuje kakve je nadležnosti imala općina u međuratnom vremenu. Tokom 20-ih i početkom 30-ih XX stoljeća, dok su općinske administracije funkcionirale prema naslijeđenom zakonodavstvu, općinski budžeti su organizirani kroz 12 budžetskih stavki. U budžetu Visočke gradske općine za 1920. godinu[136] troškovi općinskog ureda iznosili su 19.230 K ili 8,85% ukupnog budžeta,[137] za redarstvo je planirano 34.260 K ili 15,77%,[138] zdravstvo 20.920 K ili 9,63%,[139] ceste i građevine

[133] ZMV, OAOV, kut. 22, Budžet opštine visočke, Sreza visočkog za 1940/41. godinu.

[134] ABiH, ZVBiH, kut. 41, sign. 47/142/4-1919 opća.

[135] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za 1931. godinu*, Sarajevo 1930, 228.

[136] ABiH, ZVBiH, kut. 41, sign. 47/143/53-1919 opća.

[137] Veći dio odnosio se na plate i naknade, ukupno 16.480 K (funkcionalni doplatak za gradonačelnika 1.440 K i njegovog zamjenika 600 K, beriva bilježnika 3.600 K, plata općinskog podvornika 720 K te doplatak za bilježnika 7.200 K i podvornika 1.920 K. Manji dio, 3.750 K, bio je namijenjen za materijalne troškove – pisarnički paušal Općinskog ureda 600 K, ogrjev i rasvjetu ureda 2.500 K, osiguranje općinskih zgrada 250 K i odijelo općinskog podvornika 400 K.

[138] Iznos od 27.000 K bio je namijenjen za plate i naknade (1.800 K beriva policajnog povjerenika, 1.200 K beriva nadredara, 6.000 K beriva za 5 općinskih redara, 3.600 K doplatak za policajnog povjerenika, 14.400 K doplatak za 5 općinskih redara), a 7.260 K bilo je namijenjeno za materijalne troškove, odnosno nabavku odijela za redare i njihovo osiguranje.

[139] Iznos od 12.680 K bio je namijenjen za plate i naknade (4.000 K nagrada liječnika, 720 nagrada živinara, plata 720 i skup. doplatak 1.440 K za primalju/babicu, beriva 1.500 K i skup. doplatak 3.000 K za tržnog nadzornika, 100 K plata živodera i 1.200 K plata za podvornika u ambulanti), a 8.240 K za materijalne troškove – troškovi održavanja ambulante, lijekovi, vakcinacija djece, troškovi liječenja stanovnika općine u bolnicama, ishrana siromašnih.

33.400 K ili 15,38%,[140] nastavu 27.898 K ili 12,84%,[141] vatrogastvo 11.900 K ili 5,84%,[142] rasvjetu grada 4.700 K ili 2,16%,[143] ukonačenje vojske 1.000 K ili 0,46%, sirotinjstvo 22.000 K ili 10,13%,[144] poljoprivredne troškove 2.090 K ili 0,96%,[145] troškove pobiranja općinskih daća 27.178 K ili 12,51%[146] i razne (ostale) troškove 12.034 K ili 5,54%.[147] Naravno, treba imati na umu da je riječ o neposrednom poraću u kojem još uvijek općinska administracija funkcionira opterećena problemima proisteklim iz ranijih ratnih okolnosti. U budžetu za 1929. godinu za rad i održavanje Općinskog ureda izdvojeno je 111.920 dinara ili 12,55% ukupnog budžeta, za redarstvo 19.460 D ili 2,18%, zdravstvo 77.140 D ili 8,65%, ceste i građevine 108.000 D ili 12,11%, nastavu 98.400 D ili 11,03%, vatrogastvo 39.090 D ili 4,38%, rasvjetu 114.000 D ili 12,78%, ukonačenje vojske 500 D ili 0,06%, sirotinjstvo 36.000 D ili 4,04%, poljoprivredu i gospodarstvo 11.000 D ili 1,23%, troškove pobiranja općinskih daća 81.610 D ili 9,15%, razne i ostale troškove 53.383 D ili 5,99%, a kao važna budžetska stavka tu je i otplata zajma Hipotekarnoj banci u iznosu od 85.204 D ili 9,55%, koji je podignut za elektrifikaciju grada.[148]

U odnosu na budžet iz 1920. godine najveće promjene su vidljive u izdvajanjima za redarstvo (u to vrijeme iz općinskog budžeta pokrivani su materijalni troškovi službe redarstva, ali ne i plate i naknade), zatim gradsku rasvjetu (elektrifikacijom grada višestruko je povećana ova rashodovna stavka u budžetu zbog plaćanja elektromontera, širenja mreže i nabavke električnih mjerila te utroška električne energije za javnu rasvjetu), a socijalna davanja su značajno smanjena, iako su finansijske mogućnosti gradske općine 1929. godine bile višestruko veće nego 1920. godine. U drugoj polovini 30-ih godina, a nakon donošenja jedinstvenog zakona o

---

[140] Cjelokupan iznos se odnosio na materijalne troškove – čišćenje cesta 10.000 K, 500 K održavanje kanala, 2.000 K održavanje vodovoda, 15.000 K održavanje općinskih cesta, ćuprija i kaldrme, 2.000 K održavanje općinskih zgrada i 200 K održavanje cestarskog alata.

[141] Iz općinskog budžeta podmirivan je samo dio finansijskih obaveza škola. Godine 1920. iz budžeta je izdvojeno 14.548 K za naknade nastavnom i pomoćnom osoblju (10.888 K za beriva učitelja, a ostatak za plate školskih podvornika), dok je skoro 28.000 K bilo namijenjeno za održavanje školskih zgrada, nabavku pribora, školskih knjiga, knjižica, ogrjeva, odjeće za siromašnu djecu, stipendije za školovanje obrtnika itd.

[142] Iznos od 8.700 K pokrivao je plate i naknade (1.200 K plata vatrogasnog osoblja, 1.200 K plata dimnjačara, 4.800 K nagrade pri požarima, 700 K paušal za odijelo, 1.800 K skup. doplatak vatrogasca), a ostatak se odnosio na nabavku kanti za gašenje požara 1.000 K i održavanje sprava 400 K.

[143] Troškovi osvjetljenja ulica i trgova iznosili su 4.000 K, a ostatak je planiran za nabavku stubova 100 K i 600 K za održavanje i popravljanje fenjera.

[144] Općina je iz budžeta pomagala siromašno stanovništvo dijeljenjem novčanih potpora (8.000 K), popravkom kuća (8.000 K) i nabavkom ogrjeva (6.000 K).

[145] Veoma ograničena sredstva za poljoprivredu bila su namijenjena za uzdržavanje rasplodnog bika (2.000 K), održavanje sadnica u oglednom vrtu (60 K) i uništavanje jaja ptica grabljivica (30 K).

[146] Pod troškove pobiranja općinskih daća spadali su plaća dohodarstvenog nadzornika (1.320 K), plaća pet stalnih prijamnika daća (6.060 K), troškovi nabavke knjiga i bileta (800 K), paušal za odijela maltara (2.400 K), penzija za porodicu dohodarstvenog nadzornika (338 K), skup. doplatak dohodarstvenog nadzornika (2.640 K), skup. doplatak za pet maltara (12.120 K) i ogrjev za tri malte (1.500 K).

[147] U ostale troškove uvršteni su zemaljski porez od općinskih zgrada i zemljišta (2.120 K), nepredvidivi troškovi (2.500 K), mirovina za udovicu ranijeg općinskog liječnika (2.400 K), prenos za mirovinski fond (2.000 K) i otplata zajma (3.614 K).

[148] ZMV, OAOV, kut. 3, sign. 1475/29, Budžet opštine Visoko, Sreza visočkog, Oblasti sarajevske, za godinu 1929.

općinama i gradovima, općinski budžeti su strukturirani na drugačiji način, što znatno otežava, ali i dalje omogućava djelomičnu komparaciju sa ranijim. U budžetu za 1940/41. godinu 381.268,50 D ili 33,40% sredstava je odlazilo na "lične prinadležnosti", odnosno na plate, naknade, penzije i alimentacije općinskim službenicima. Početkom 20-ih godina XX stoljeća za "lične prinadležnosti" izdvajano je mnogo više budžetskih sredstava – 1920. godine čak 47,55%, 1924. godine 43,67%, 1928. godine 23% i 1929. godine oko 30%. Veliki pad iz 1928. godine posljedica je uvrštavanja u budžet kreditnih sredstava osiguranih za elektrifikaciju grada. Materijalni rashodi u budžetu za 1940/41. godinu bili su raspoređeni na opću upravnu vlast 42.960 D ili 3,76% budžeta,[149] ličnu i imovinsku bezbjednost 168.407 D ili 14,75%,[150] narodnu prosvjetu 37.500 D ili 3,29%,[151] finansijsku granu 106.920 D ili 9,37%,[152] građevinsku granu 107.500 D ili 9,42%,[153] narodno zdravlje 32.100 D ili 2,81%,[154] socijalno staranje 67.000 D ili 5,87%,[155] trgovinu i industriju 17.200 D ili 1,51%,[156] općinsku privredu 3.500 D ili 0,31%,[157] općinsku elektriku 35.000 D ili 3,07%,[158] općinski vodovod i kanalizaciju 30.000 D ili 2,63%,[159] općinsku klaonicu i sajmište 22.000 D ili 1,93%[160] i nepredviđene rashode 35.000 D ili 3,07%.

Naravno, uporedna analiza općinskih budžeta ne može u potpunosti dočarati aktivnosti općinske uprave, a slika postaje kompletnija zahvaljujući sjedničkim zapisnicima Općinskog vijeća i drugoj dokumentaciji koju je "proizvodila" općinska administracija. Iz nje je jasno vidljivo nastojanje svih općinskih uprava u međuratnom periodu da u okvirima svojih nadležnosti pozitivno utječu na organiziranje i kvalitet života stanovništva općine i zaštite lokalnu privredu. Međutim, istovremeno su vidljiva i sva ograničenja koja su proizlazila iz miješanja viših nivoa vlasti u općinske ingerencije te da Visočka općina, i pored činjenice da je najorganiziranija i najbogatija na Visočkom srezu, nije uvijek mogla osigurati dovoljno sredstava za iskazane potrebe.

Najvažniji, i dugo vremena dominantan izvor prihoda za funkcioniranje općinske administracije bili su općinski porezi i prirezi. O vrsti općinskih dažbina i njihovoj visini odlučivalo je Općinsko vijeće, iako su

---

[149] Održavanje i grijanje, nabavka kancelarijskog materijala i inventara, novina, uniformi za maltare, kirije za unajmljene prostore, troškovi javnih svečanosti, popravak i baždarenje kantara i vaga, troškovi regrutacije, putni troškovi funkcionera...

[150] Nabavka policijskih uniformi, osiguranje policije, nabavka kancelarijskog materijala, održavanje i grijanje, rasvjeta ulica i zgrada, tamanjenje pasa lutalica, popravak vatrogasnih sprava, nagrada pri požarima i poplavama, doprinosi za gradnju vatrogasnog spremišta i žandarmerijskoj ekonomiji.

[151] Održavanje i dogradnja školskih zgrada, nabavka knjiga i školskog pribora, pomoć kulturno-prosvjetnim društvima.

[152] Neisplaćeni rashodi iz ranijih godina i rate kredita Državnoj hipotekarnoj banci.

[153] Održavanje općinskih zgrada, puteva i mostova, čišćenje puteva, nabavka i popravak cestarskog alata, polijevanje cesta, doprinos fondu za izgradnju regulacionog plana.

[154] Troškovi održavanja ambulante, lijekovi, bolnički i putni troškovi pacijenata do bolnice, nabavka i popravak instrumenata, održavanje javnih nužnika.

[155] Pomoć siromašnom stanovništvu u novcu, nabavkom ogrjeva, popravkom kuća, pokrivanjem troškova sahrane, pomoć porodicama siromašnih vojnih obveznika, pomoć školskoj kuhinji Crvenog krsta i kredit za odbranu u slučaju napada iz vazduha.

[156] Najamnina za tkaonicu ćilima, doprinos za šegrtsku školu, doprinos za islamskog vjeroučitelja, najamnina za mrsnu pijacu.

[157] Državni porez od zgrada i zemljišta i pristojba za osiguranje imovine.

[158] Za nabavku, popravak i baždarenje električnih mjerila te održavanje mreže.

[159] Za održavanje kanala i regulaciju potoka, izgradnju i održavanje vodovoda i česmi.

[160] Održavanje klaonice i stočne pijace te održavanje mesarskih kola.

konačnu riječ u njihovom potvrđivanju, kao i u slučaju odobravanja budžeta, imali viši nivoi vlasti. Jasno je da je općina prikupljanjem poreza i prireza morala osigurati sredstva za vlastito funkcioniranje, ali se u njenom radu često može vidjeti i nastojanje da se zaštite lokalni obrtnici. Najizrazitiji primjer takvog postupanja bilo je povećanje trošarine na odijela i obuću, što je trebalo povećati općinske prihode, ali istovremeno i zaštititi lokalne krojače i obućare od konkurencije jeftinije fabričke robe. Obrazloženje općinske uprave uvaženo je i kod sreskog načelnika i u banskoj upravi te je i odobreno.[161] Međutim, to nije naišlo na odobravanje u tvornici obuće "Bata" u Borovu, iz koje 1936. godine stiže žalba Općinskom vijeću na povišenje trošarine. Taj su potez smatrali prohibicijskim jer je trošarina na obuću bila višestruko veća od trošarine na druge artikle, pa čak i na luksuznu robu. U oštro intoniranom dopisu općinsku upravu su čak optuživali da će biti odgovorna za poskupljenje robe, koje će najteže pogoditi siromašno stanovništvo, te preporučuju druge mjere kojima općina može zaštititi i pomoći lokalne obrtnike.[162] Ipak, sumnjamo da su sastavljači tog dopisa brinuli za interese siromašnog stanovništva i lokalnih obrtnika.

I druge su mjere općinskih vlasti govorile o nastojanju da se zaštiti i lokalno stanovništvo (kao potrošači) i lokalni obrtnici. To se prije svega odnosi na određivanje maksimalnih cijena stoke koja je prodavana na stočnoj pijaci, kako bi se spriječilo da cijene diktiraju preprodavači (pretrge) te maksimiranje cijena osnovnih životnih namirnica, mesa, hljeba itd. kako bi se zaštitili potrošači. Briga o privrednim kretanjima podrazumijevala je i (su)finansiranje, doduše u malim iznosima, nabavke sjemena i sadnica, te poljoprivrednog alata i mašina itd.[163]

Općina je prihode stjecala i iznajmljivanjem imovine i od vlastitih preduzeća. Oni su u početku bili minimalni i činili su manje od 2% općinskih prihoda. Međutim, investicijom u elektrifikaciju grada i proširenjem vodovodne mreže ti su prihodi uoči Drugog svjetskog rata popunjavali četvrtinu budžeta. Za taj skok je najzaslužnija elektrifikacija grada o kojoj se razmišljalo još 1919. godine, a na poticaj kotarskog predstojnika Zdunića.[164] Ipak, sa realizacijom tog projekta krenulo se nekoliko godina kasnije, kada je krajem decembra 1926. godine veliki župan Sarajevske oblasti odobrio Visočkoj gradskoj općini da može krenuti sa procesom izgradnje hidrocentrale na rijeci Fojnici "za osvjetlenje grada Visokog te za davanje motorne snage i svjetla u obrtne svrhe". S tim ciljem je općinska uprava (u to vrijeme komesarijat pod vodstvom Danila Nikolića) 27. februara 1927. godine raspisala javnu licitaciju za prikupljanje ponuda za izgradnju hidrocentrale. U međuvremenu, općinska uprava se 1. aprila 1927. godine zadužila kod Državne hipotekarne banke u Sarajevu za sumu od 600.000,00 dinara na 12 godina, koja je trebala biti utrošena za elektrifikaciju grada. Međutim, tokom godine dolazi do promjena. Iz nama nepoznatih razloga općinska uprava nakon isteka roka licitacije odustaje od gradnje hidrocentrale na Fojnici i 15. jula 1927. godine obraća se Direkciji državnog rudnika uglja u Brezi sa zahtjevom za isporuku električne energije. Pregovori sa brezanskim rudnikom urodili su plodom pa je ugovor o isporuci električne energije potpisan 29. novembra 1927. godine. Prema ugovoru općina se obavezala

[161] ZMV, OAOV, kut. 14, sign. 3490/36.
[162] ZMV, OAOV, kut. 13, sign. 1274/36.
[163] Vidi opširnije u dijelu o privredi u Visočkom srezu.
[164] ABiH, ZVBiH, kut. 41, sign. 47/143/53-1919 opća.

da će izgraditi dalekovod između rudnika i Visokog te distributivnu mrežu po gradu.[165] Ugovorne obaveze su uskoro završene i Visoko je zvanično elektrificirano 25. januara 1928. godine.[166] Elektrifikacija grada donijela je očite koristi – osvijetljene su gradske ulice i javni, a zatim i brojni privatni objekti, struja je korištena i za razvoj privrede jer su neke zanatske radnje osavremenile proizvodnju nabavkom i korištenjem mašina i novih alata, a općina je ostvarivala i dodatne prihode prodajom struje. S druge strane, česte opomene iz rudnika u Brezi zbog neplaćenih računa za utrošenu električnu energiju te neredovno i loše održavanje dalekovoda od Breze do Visokog pokazuju da Visočka općina nije uvijek mogla redovno servisirati preuzete finansijske obaveze.[167] Posljedice toga su ponekad bile i tragične jer su oštećenja na dalekovodu predstavljala opasnost za lokalno stanovništvo, koje je stradalo od nezaštićenih žica pod naponom. Tako je npr. 1931. godine u Brezi stradao devetogodišnji Fadil Čolan.[168]

Tokom međuratnog perioda Visočka općina je nastavila ulagati i u održavanje i širenje gradskog vodovoda. Vodovod je općina izgradila još 1901. godine, a grad je snabdijevan sa izvorišta Perutac i Kraljevac. Početkom 30-ih godina XX stoljeća vodovodna mreža je dostigla dužinu od 3.415 m i na njoj se nalazilo 18 javnih česmi, 57 priključaka u privatnim kućama, a postojale su i 4 javne česme koje nisu bile na sistemu javnog vodovoda.[169] Iz općinskih i sredstava zainteresiranih pojedinaca finansirana su proširenja neophodna za nove priključke u privatnim kućama,[170] ali za veće radove općina nije imala dovoljno sredstava. Zbog toga je novac za proširenje gradskog vodovoda i izgradnju novih kaptažnih objekata na lokalitetu Vrutci-Oštrac tražen iz banovinskog budžeta. Međutim, zbog cijene cijelog projekta (1.091.580 dinara, što je odgovaralo godišnjem budžetu Visočke općine) njegova je realizacija tekla sporo i do 1939. godine bilo je odobreno i utrošeno svega 246.001 dinara.[171]

Ograničena budžetska sredstva usporavala su, a nekada i sprečavala izvođenje prijeko potrebnih građevinskih intervencija na području grada. To se najviše vidi iz žalbi sreskih poglavara na slabo održavanje i popravak ulica, kanala, cesti i drugih javnih površina, koji općinskoj upravi uz savjete nisu nudili ni osiguravali sredstva za navedene radove. Međutim, zahvaljujući zalaganju općinske uprave povremeno su za kapitalne projekte osiguravana nedostajuća sredstva iz budžeta sa viših nivoa vlasti. Tako je npr. tokom 1936/37. godine popravljen drveni most preko rijeke Fojnice, a radovi su finansirani iz općinskog (2/3) i banovinskog (1/3) budžeta.[172]

Važna općinska nadležnost bila je staranje o siromašnom stanovništvu. Vijeće je tokom godine dobijalo brojne upite za dodjeljivanje pomoći. Dio njih se rješavao iz budžetom predviđenih sredstava – socijalna

---

[165] ZMV, OAOV, kut. 3, sign. 644/27, sign. 721/27, sign. 760/29, sign. 942/27; kut. 4, sign. 701/31.

[166] H. Kreševljaković, *Visoko*, 55.

[167] ZMV, OAOV, kut. 5, sign. 2354/31; kut 6, sign. 124/32; kut. 5, sign. 2453/31 itd.

[168] ZMV, OAOV, kut. 4, sign. 3159/31.

[169] H. Kreševljaković, *Visoko*, 54; ZMV, OAOV, kut. 6, Kraljevska banska uprava Drinske banovine, Statistički podaci o opštini Visoko za 1932. godinu.

[170] Npr. ZMV, OAOV, kut 13, sign. 1486/36, sign. 1487/36, sign. 1489/36 (Izvodi iz sjedničkog zapisnika Opštinskog odbora o održanoj sjednici dana 26-IV-1936. godine).

[171] ZMV, OAOV, kut. 14, sign. 3386/36; kut. 15, sign. 1367/37; kut. 16, sign. 890/39; kut. 17, sign. 1260/39.

[172] ZMV, OAOV, kut. 13, sign. 811/36.

pomoć za nabavku drva, popravku kuća, nabavku osnovnih namirnica i slično, a dio je pokrivan i iz interventnih sredstava kojima su pokrivani vanredni troškovi. Također, u vanrednim situacijama (suše, poplave i sl.) općinska administracija je učestvovala u distribuciji pomoći ugroženom stanovništvu sa viših nivoa vlasti. Ipak, veliki broj zahtjeva je ostajao neispunjen zbog ograničenih sredstava.[173]

Općinsko vijeće je dobijalo zahtjeve za pomoć i od različitih kulturno-prosvjetnih institucija i društava. Kao interesantne primjere možemo navesti nekoliko slučajeva iz 1919. godine. Početkom aprila 1919. godine Općinsko vijeće je na sjednici raspravljalo o zahtjevu Dušana Savića, povjerenika društva "Prosvjeta" u Visokom, da se tom društvu dodijeli pomoć. Iako je u to vrijeme općinski budžet i dalje bio pod pritiskom zbog ograničenih prihoda, Općinsko vijeće je donijelo zaključak da se svim kulturno-prosvjetnim društvima u Visokom ("Prosvjeta", "Gajret", "Napredak" i "La Benevolencija") odobri po 500 kruna jednokratne pomoći,[174] čime je, očigledno, vijeće željelo spriječiti favoriziranje jednog društva nauštrb drugih. Kasnije će kulturno-prosvjetna društva dobiti svoju, doduše skromnu, poziciju u općinskom budžetu. Pored novčane, općina je kulturno-prosvjetnim društvima pomagala i na druge načine. Tako je 1936. godine Općinsko vijeće poklonilo zemlju (470 m² kod zgrade Općinskog ureda) za gradnju Muslimanske čitaonice.[175] U općinskim budžetima su osiguravana i sredstva za stipendiranje siromašnih učenika ili za školovanje đaka u određenim zanimanjima, a povremeno je pomoć za školovanje pružana i iz interventnih sredstava. Tako je 1919. godine Općinsko vijeće pozitivno odgovorilo i na molbu Dobroslava Miletića da mu se dodijeli jednokratna pomoć za putni trošak zbog nastavka školovanja na Oksfordu u Engleskoj. Dotični je studirao pedagoške nauke, a vijeće mu je odobrilo 300 kruna.[176]

U redovne aktivnosti općinske uprave spadali su i reguliranje gradnje na području općine, odnosno izdavanje građevinskih dozvola, osiguravanje zdravstvene zaštite (finansiranje rada općinske ambulante, ljekara, babice, veterinara), osiguravanje neophodnih materijalnih sredstva za rad škola na području općine (dok su plate za nastavno osoblje dolazile sa viših nivoa vlasti), sastavljanje i ažuriranje biračkih spiskova, učešće u organiziranju izbornog procesa, pripreme i učešće u popisima stanovništva itd.

Sputani zakonskim okvirima i intervencijama viših organa vlasti, općinske uprave u Visokom su pored brige za lokalne poslove i interese lokalnog stanovništva poduzimale i aktivnosti koje nisu donosile konkretnu korist stanovnicima grada, ali su trebale ostaviti dobar dojam na nosioce najviših državnih funkcija. U tom cilju je rad općinskih uprava podrazumijevao i postepeno prilagođavanje novim političkim realnostima. To se ponekad ogledalo u naizgled banalnim gestama. Tako se gradonačelnik Hadžiomerović početkom 20-ih godina počinje potpisivati ćirilicom, a ćirilične potpise kasnije koriste (ne uvijek) i drugi visočki gradonačelnici. O prihvatanju političke realnosti govore i promjene naziva nekih visočkih ulica. Iako nismo pronašli pisani trag o inicijatorima, vremenu i načinu promjene, pretpostavljamo da je Općinsko vijeće moralo imati ulogu u tom. Grad Visoko je tako u međuratnom periodu, pored naziva ulica koje su bile ukorijenjene u historiji i tradiciji grada – Laletovića, Bulaklina, Limića, Tekija, Salihbegovića, Čabaravdića, Šahinovića, Perendina,

[173] Npr. ZMV, OAOV, kut. 2, sign. 3714/20; kut. 6, sign. 202/32; kut. 4, sign. 205/31; sign. 3010/31; kut. 17, sign. 257/39 itd.
[174] ABiH, ZVBiH, kut. 41, 47/143/29-1919 opća; 47/143/31-1919 opća.
[175] ZMV, OAOV, kut. 13, sign. 2079/36.
[176] ABiH, ZVBiH, kut. 41, 47/143/29-1919 opća; 47/143/31-1919 opća.

Saračica, Burića, Njegovića, Vasiljevića, Šadrvanska, Oručeva, Čvorovića, Handžića, Mulagića, Hadžimehanovića, Ahića Husejna ef., Bare, Islamovića, Sajmište, Kolodvorska, Banjerska, Vrbice, Bakračeva, Prijeko, Vukojevića, Plavšića, Sinanagića, Pašagića, Kadića, Sakića, Zečevića, Medresanska, Novobrdska, Durakovića, Ljetovik, Mevića, Tjesnac, Kalajdžina, Hasečića, Stankovića, Špiljakova, Potok, Rašidovića, Durmića, Križ, Rosulje, Donje Rosulje, Huremova, Vrančeva, Ševulje, Paljika, Dahirovac i Savića – dobio i one koje su vezane za stariju bosansku prošlost – ulice Kralja Tvrtka i Kralja Tomislava – ali i one koje su jasno ukazivale na pripadnost novom državno-pravnom okviru i karakter te vlasti – ulice Kralja Aleksandra, Prestolonasljednika Petra, Kraljice Marije i Nikole Pašića.[177] Pored toga, ponegdje se mogu pronaći intervencije i u tradicionalnim nazivima gradskih mahala pa se mahala Hadži Ibrahim spominje i kao mahala Vojvode Tankosića, mahala Šerefudin kao mahala Vezira Sokolovića, mahala Hadži Muruvet kao mahala Kralja Tvrtka, mahala Hadži Hasan kao mahala Vojvode Mišića.[178] Vjerovatno najveća intervencija na licu grada bila je izgradnja spomenika Blagopočivšem Viteškom Kralju Aleksandru I Ujedinitelju na Sebilju. Inicijator ideje bio je Odbor za podizanje spomenika (u nekim dokumentima se ispred odbora potpisuju Dionisije Plavšić i Salih Saračević), a općina je ustupila općinsko zemljište na Sebilju.[179]

Sve navedene aktivnosti potvrđuju da su općinske uprave u međuratnom periodu bile pretvorene u servis viših nivoa vlasti, a od zamišljene općinske samouprave nije ostalo mnogo zbog konstantnog miješanja u općinske nadležnosti.

[177] ZMV, OAOV, kut. 5, sign. 2644/31.
[178] ZMV, OAOV, kut. 5, sign. 2791/31.
[179] ZMV, OAOV, kut. 4, sign. 3209/36. Izvadak iz zapisnika sjednice Opštinskog odbora održane 1-IX-1936.

PRIVREDNE PRILIKE U VISOKOM I OKOLINI 1918–1941.

Dr. ENES S. OMEROVIĆ

Stanovništvo prostora koji je tokom austrougarske uprave administrativno-teritorijalno uobličen u kotar Visoko stoljećima je bilo dominantno agrarno, ukoliko izuzmemo Visoko kao administrativno, trgovačko i zanatsko središte te Vareš kao rudarski kraj. Reljefne karakteristike ovog prostora – 60% planinski predjeli sa nadmorskom visinom od 700 do 1300 metara, 34% brežuljkasti sa nadmorskom visinom između 500 i 700 metara i samo 6% ravnica sa nadmorskom visinom od 300 do 500 metara – te činjenica da je najveći dio prekriven šumom, nisu predstavljali idealno tlo za razvoj poljoprivrede. Međutim, zbog stalnog porasta broja stanovništva od druge polovine XIX stoljeća postepenim krčenjem površina prekrivenih šumom znatno je prošireno obradivo zemljište. I pored tog procesa količina poljoprivrednog zemljišta bila je ograničena i nije mogla zadovoljiti osnovne potrebe sve brojnijeg stanovništva. Na teritoriji Visočkog kotara/sreza, veličine 1.109 km² (110.867 ha), 1928. god. samo je 31.226 ha ili 28,2% predstavljalo ziratna zemljišta (20.972 ha ili 19% oranica, 1.404 ha ili 1,4% voćnjaka, 7.928 ha ili 7,1% livada i 922 ha ili 0,8% pašnjaka u privatnom vlasništvu). Čak 73.925 ha ili 66,5% teritorije bilo je prekriveno šumom (69,018 ha ili 62,1% bilo je u državnom, a 4.907 ha ili 4,4% u privatnom vlasništvu), dok se ostatak odnosio na pašnjake u državnom vlasništvu (3.363 ha ili 3,3%) i javna dobra te građevinsko i neproduktivno zemljište (2.063 ha ili 1,9%).[1] Ovaj disbalans između potreba i stvarnog stanja u dominantno agrarnom društvu na prostoru Visočkog kotara/sreza djelomično je amortizovan razvijanjem saobraćajne infrastrukture, ogromnim prirodnim resursima i naslijeđenom tradicijom njihovog iskorištavanja pa će na ovom prostoru stepen diversifikacije privrede krajem XIX i početkom XX stoljeća postati mnogo veći u odnosu na druge dijelove Bosne i Hercegovine. Zbog eksploatacije šumskih kompleksa na planini Zvijezda, otvaranja rudnika hroma u Duboštici (1886. god.), rudnika željezne rude u okolini Vareša (1886. god. u Šaškom dolu, a zatim na lokalitetima Droškovac, Pržići, Brezik i Smreka), rudnika olova u Borovici (koji je radio samo od 1916. do 1918. god.), rudnika mrkog uglja u Kaknju (1900. god.) i Brezi (1907. god.) kotar Visoko postaje jedna od sirovinskih baza za razvoj industrije u Bosni i Hercegovini, a dio industrijskih kapaciteta niče i na njegovom području – prva visoka peć u vareškoj željezari izgrađena je 1891, druga 1896. god., a krajem XIX stoljeća počinju raditi i prvi pogoni za primarnu preradu drveta.[2] Za potrebe eksploatacije i prerade prirodnih bogatstava na ovom su prostoru izgrađene komunikacije koje su se naslanjale na željezničku prugu Bosanski Brod – Sarajevo (cesta Podlugovi – Vareš, željeznička pruga Podlugovi – Vareš, krak željezničke pruge do rudnika uglja u Kaknju, željeznička pruga dolinom Misoče, a na pla-

[1] Aleksandra Pijuk-Pejčić, Ekonomski opis sreza Visoko (građa), *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* 10, Banja Luka 2018, 351–362. (dalje: A. Pijuk-Pejčić, Ekonomski opis sreza Visoko)

[2] Luka Đaković, *Rudarstvo i topioničarstvo u Bosni i Hercegovini*, Tuzla 1980. (dalje: L. Đaković, *Rudarstvo i topioničarstvo*)

nini Zvijezda izgrađeni su i lokalni putevi Vareš – Vareš-Majdan, Vareš-Majdan – Pržići i Vareš – Očevija)[3] i prugu Zavidovići – Olovo – Kusače (krak pruge iz Careve Ćuprije do Duboštice), a Visoko je i cestom preko Kiseljaka bilo spojeno sa Sarajevom.

Privredni zamah, koji se očitovao postepenim povećavanjem proizvodnih kapaciteta u rudnicima i vareškoj željezari te povećavanjem obima eksploatacije šumskog bogatstva, posljedično je doveo do djelomičnog apsorbovanja viška agrarnog stanovništva i utjecao na povećanje broja neagrarnog stanovništva u kotaru Visoko, što je i registrovano popisima i drugim statistikama do 1910. god. Najveći dio radnika koji su angažirani u spomenutim industrijskim kapacitetima dolazio je iz najbližih lokalnih sredina, ali dio je potjecao iz drugih dijelova Bosne i Hercegovine i Austro-Ugarske Monarhije, posebno kada je riječ o kvalifikovanoj radnoj snazi.

Prvi i Drugi balkanski rat, a zatim i Prvi svjetski rat negativno su utjecali na kompletan privredni život u Bosni i Hercegovini. Zbog nedostatka radne snage (posljedica mobilizacije), ratnih rekvizicija, propadanja poljoprivrednog inventara i desetkovanja stočnog fonda dolazi do smanjenja poljoprivredne proizvodnje. Površina obrađene zemlje u Bosni i Hercegovini tokom Prvog svjetskog rata radikalno je smanjena – 1915. god. ostalo je neobrađeno 30%, 1916. god. 20%, 1917. god. 50% i 1918. god. 60% – a stanovništvo dovedeno na rub gladi. Industrijska preduzeća značajno su smanjila obim poslovanja ili su u potpunosti prekinula rad. Tako je tokom Prvog svjetskog rata obim proizvodnje u rudniku i željezari u Varešu znatno opao zbog problema u saobraćaju i nestašice sirovina, a izostanak ulaganja i otvaranja novih jama za eksploataciju uglja utjecao je od 1917. god. na smanjenje proizvodnje u rudnicima Kakanj i Breza. Smanjena je i eksploatacija šume, zbog čega je posljedično većina pilana na prostoru kotara prestala sa radom.[4] Posljedice navedenog negativno su se odrazile i na trgovinu i zanatsku proizvodnju, što je posebno bilo vidljivo u visočkoj čaršiji.

Privredni okvir zacrtan tokom austrougarske uprave i posljedice Prvog svjetskog rata predstavljali su osnovu na kojoj su počivala privredna kretanja u međuratnoj Bosni i Hercegovini.

EKONOMSKO-SOCIJALNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA KOTARA/SREZA VISOKO

Iako različite popisne metodologije, koje su primjenjivane na popisima stanovništva i u vrijeme austrougarske uprave i u vrijeme Kraljevine SHS/Jugoslavije,[5] otežavaju uvid u ekonomsko-socijalnu strukturu stanovništ-

[3] Željko Ivanković, *Vareš i vareški kraj kroz stoljeća*, Vareš 2019, 161–162. (dalje: Ž. Ivanković, *Vareš i vareški kraj*); Branislav Begović, *Šumska privreda Bosne i Hercegovine 1918–1941*, Sarajevo 1985, 309. (dalje: B. Begović, *Šumska privreda*); Luka Đaković, Kakanj i njegova okolina 1878–1941, u: *Kakanj: Monografija*, Sarajevo – Kakanj 1987, 38–46. (dalje: L. Đaković, Kakanj i njegova okolina)

[4] Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925. Privredni i politički razvoj*, Sarajevo 1991, 307–312. (dalje: N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*); L. Đaković, Kakanj i njegova okolina, 38–46; Esad Bajtal, U periodu austrougarske uprave, u: *Rudnik "Breza" 1907.–1997. Zbornik o devedeset godina postojanja Rudnika "Breza"*, Breza – Sarajevo 1997, 33–70.

[5] Kao primjer možemo uzeti podatke iz popisa stanovništva iz 1910. i 1931. godine. Posljednjim popisom stanovništva koji je proveden u vrijeme austrougarske uprave (1910. godine) stanovništvo Bosne i Hercegovine klasifikovano je u 27 kategorija *po zvanju uopće* te unutar te podjele na one *koji privregjuju* i *uzdržavane*, a uz to dostupni su i podaci o osobama *koje dotično zvanje nuzgredno obavljaju*. Podaci ukršteni po navedenim kriterijima dostupni su do kotarskog nivoa. Popisom iz 1931. godine metodologija je bila nešto drugačija. Stanovništvo Bosne i Hercegovine klasifikovano je u pet klasa zanimanja sa 29 glavnih

va Bosne i Hercegovine i Visočkog kotara/sreza te međusobnu komparaciju podataka, nju je moguće prikazati i, bar u grubim crtama, dati uporednu analizu strukture stanovništva prema glavnim zanimanjima, odnosno pokazati "kako i od čega je narod živio".

God. 1910. na prostoru kotara Visoko (površine 1.109 km^2 ili 110.867 ha) u 8.034 kuće (7.377 nastanjenih i 657 nenastanjenih) živjelo je 44.750 stanovnika (24.187 muškog i 20.563 ženskog spola), odnosno 40 stanovnika po km^2. Istovremeno, u Gradskoj općini Visoko (površine 10,55 km^2 ili 1.055 ha) u 873 kuće (824 nastanjene i 49 nenastanjenih) živjelo je 4.105 stanovnika (2.131 muški i 1.974 ženska), odnosno 389 stanovnika po m^2.[6] To čini Visočki kotar i grad Visoko jednim od najnaseljenijih prostora u Sarajevskoj oblasti, odmah nakon grada Sarajeva (3.994 stanovnika na km^2).

Tabela 1

1910. god.			1931. god.	
Poljodjelstvo, živinogojstvo i vrtlarstvo	35016 (78,25%)	35366 79,03%	a) Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	39545 72,01%
Šumarstvo	350 (0,78%)			
Ribarstvo	–			
Rudarstvo	1391 (3,11%)	5339 11,93%	b) Industrija i zanati	10558 19,23%
Talioničarstvo	617 (1,38%)			
Industrija kamena i zemlje	17 (0,04%)			
Industrija kovina	426 (0,95%)			
Fabrikacija strojeva, oruđa i instrumenata	8 (0,02%)			
Kemijska industrija	12 (0,03%)			
Središnji zavodi za rasvjetu, za prenošenje sile i vodovode	13 (0,03%)			
Građevni obrt	293 (0,65%)			
Poligrafički obrt	–			
Tekstilna industrija	231 (0,52%)			

grupa i 152 podgrupe zanimanja sa podacima za *lica zaposlena u zanimanju* – a unutar toga odvojeno za lica koja zarađuju kao: a) samostalni i zakupci, b) činovnici i namještenici, c) radnici, d) nadničari i sluge, e) šegrti, f) pomoćni članovi porodice te kućna služinčad – i *izdržavana lica* – a) od samostalnih i zakupaca, b) od činovnika i namještenika, c) od radnika, nadničara i slugu, d) od ostalih lica. Podaci ukršteni po navedenim kriterijima dati su u punom profilu za prostor Kraljevine Jugoslavije i svaku banovinu odvojeno, dok su za sreski nivo podaci dati samo u skraćenom obliku, odnosno samo za pet glavnih klasa zanimanja.

[6] *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. godine*, Sarajevo 1912, I. odsjek – sumarni pregled, 4–5, 56–57. i II. odsjek – tabele po mjestima, 56–56.

1910. god.			1931. god.	
Industrija papira	2 (0,00%)	5339 11,93%	b) Industrija i zanati	10558 19,23%
Industrija kože	315 (0,70%)			
Industrija drva i rezbarskih stvari	462 (1.03%)			
Industrija hrane	277 (0,62%)			
Piće i užitak, ukonaćenje i okrepa	433 (0,97%)			
Industrija odijevanja	842 (1,88%)			
Trgovina robom	912 (2,04%)			
Novčarstvo i vjeresija	5 (0,01%)			
Prevozni obrt	616 (1,38%)			
Ostali trgovinski i prometni obrt	16 (0,04%)			
Kućna posluga i razni poslovi za plaću	1577 /3,52%)	1577 3,52%		
Javna služba	596 (1,33%)	601 1,34%	d) Javna služba, slobodna zanimanja i vojska	903 1,64%
Slobodna zvanja	5 (0,01%)			
Ostali	318 (0,71%)	318 0,71%	e) Druga zanimanja, bez zanimanja i bez oznake zanimanja	1220 2,22%
UKUPNO	44750			54916

Već površan uvid u Tabelu 1 govori da je i 1910. god. stanovništvo Visočkog kotara i dalje bilo dominantno agrarno – čak 78,25% stanovništva živjelo je od poljoprivrede kao osnovnog zanimanja.[7] Dodatnu vrijednost ovom popisu, kao polaznoj osnovi za uvid u ekonomsko-socijalnu strukturu stanovništva, daju podaci o položaju unutar agrarnog zanimanja. Zahvaljujući tome znamo da je na prostoru kotara Visoko bilo 169 zemljoposjednika sa kmetovima (+ 829 članova porodice), 154 zemljoposjednika bez kmetova (+ 569 članova porodice), 4.571 slobodni seljak (+ 20.668 članova porodice), 782 kmeta (+ 4.313 članova porodice), 396 kmetova koji su bili istovremeno i slobodni seljaci (+ 2.467 članova porodice) te 370 osoba (+ 405 članova porodice) koje su bile zaposlene u poljoprivredi, a nisu se mogle svrstati niti u jednu navedenu kategoriju. To čini ukupno 35.693 osobe ili 79,76% stanovništva koje je primanja stjecalo u poljoprivredi (6.442 glave porodice i 29.251 član porodice).[8] Iako izuzetno visok, ovaj procenat agrarnog stanovništva i dalje je znatno odudarao

[7] Od 35.016 stanovnika koji su živjeli od poljoprivrede 12.531 je privređivalo, a 22.485 uzdržavano, dok je za 119 osoba poljoprivreda bila povremeno zanimanje. *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. godine*, 56–57.

[8] Razlika u broju i procentualnom učešću agrarnog stanovništva dolazi zbog činjenice da je u 78,25% riječ o stanovništvu koje je

od bosanskohercegovačkog prosjeka iz iste godine (86,57% prema glavnom zanimanju, odnosno 87,91% kada se u agrarno ubroji i stanovništvo kojem je poljoprivreda bila dodatni način stjecanja prihoda).

Iste godine ostatak stanovništva Visočkog kotara – 9.734 ili 21,75% – osnovna sredstva za život stjecao je drugim zanimanjima. Iz Tabele 1 vidimo koliko je važnu ulogu u privredi visočkog kotara igrala eksploatacija prirodnih resursa i njihova obrada na prostoru Kotarske ispostave Vareš te okolini Kaknja i Breze (o čemu govore podaci o 3,11% stanovništva koje živi od rudarstva, 1,38% od topioničarstva, 0,95% od prerade metala, 1,03% od prerade drveta itd.) te grad Visoko kao administrativno, trgovačko i zanatsko središte. U to vrijeme je u nekim općinama na teritoriji Visočkog kotara procenat neagrarnog stanovništva bio izuzetno veliki. Tako je na teritoriji Gradske općine Vareš čak 91,03% stanovništva (2.802 stanovnika) živjelo od prihoda stečenih van poljoprivrede, a na teritoriji Gradske općine Visoko 74,52% (3.059 stanovnika). Veliki procenat neagrarnog stanovništva bio je i na teritoriji seoskih općina Donja Zgošća – 33,20% (596 stanovnika) – zahvaljujući Rudniku uglja Kakanj, te u Smrekovici – 38,92% (274 stanovnika) – zahvaljujući Rudniku uglja Breza. Na planini Zvijezda nekoliko seoskih općina imalo je veliki broj neagrarnog stanovništva zbog postojanja rudnika željezne rude i hroma ili eksploatacije šume – Duboštica (83,30% ili 325 stanovnika), Gornja Vijaka (27,55% ili 54 stanovnika), Javornik (63,84% ili 113 stanovnika), Pržići (62,18% ili 296 stanovnika) itd., a u mjestu Očevija na planini Zvijezda čak 48,35% ili 88 stanovnika osnovna je primanja ostvarivalo u kovačijama, koje i danas postoje i rade.[9]

Dvadesetak godina kasnije, popisom iz 1931. god., na prostoru iste površine u 9.098 kuća, odnosno 10.082 domaćinstva, živjelo je 54.916 stanovnika (49,5 stanovnika na m²). Istovremeno u samoj Gradskoj općini Visoko, koja je 1927/28. god. neznatno proširena priključivanjem katastarske općine Kula-Banjer, živjelo je 4.709 stanovnika (2.430 muških i 2.279 ženskih) u 881 kući, odnosno 966 domaćinstava. Promjene registrirane u ekonomsko-socijalnoj strukturi stanovništva moguće je uočiti, pa onda i komparirati, zahvaljujući činjenici da nije bilo promjena administrativno-teritorijalnog okvira sreza, bez obzira na razlike u primijenjenim popisnim metodologijama. Tako je 1931. god. od poljoprivrede, šumarstva i ribarstva na području Visočkog sreza živjelo 72,01% stanovništva (39.545 osoba), od industrije i zanata 19,23% stanovništva (10.558 osoba), od trgovine, kredita i saobraćaja 4,90% stanovništva (2.690 osoba), od rada u javnoj službi, slobodnim zanimanjima i vojsci 1,64% stanovništva (903 osobe), a od ostalih zanimanja 2,22% stanovništva (1.220 osoba). Podaci o glavnim i podgrupama zanimanja, nažalost, nisu dostupni za sreski nivo, ali su i postojeći dovoljni da bude vidljiv dalji pad procentualnog učešća agrarnog stanovništva u ukupnom broju stanovnika Visočkog sreza. Također, Visočki srez je po udjelu agrarnog stanovništva i dalje daleko od prosjeka Drinske banovine, gdje je od poljoprivrede, šumarstva i ribarstva živjelo 82,31% stanovništva (1.263.245 osoba) ili prosjeka za Bosnu i Hercegovinu (83,39% ili 1.937.546 agrarnog stanovništva).[10]

---

osnovna primanja stjecalo u poljoprivredi, dok je u procentu 79,76% sadržano i stanovništvo kome je poljoprivreda bila sporedno zanimanje, kao i ono stanovništvo koje je istovremeno bilo u npr. položaju slobodnog seljaka i kmeta. *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.* godine, 415–423.

[9] *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. godine*, II. odsjek, 415–422.

[10] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Knjiga IV, Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, Sarajevo 1940; Enes S. Omerović, Ekonomsko-socijalna struktura manjinskog stanovništva u Bosni i Hercegovini (1918–1941),

Ovaj pad procentualnog učešća agrarnog stanovništva (vidi Tabelu 1) bio je posljedica niza faktora – daljeg usitnjavanja zemljišnih posjeda i za taj proces vezanog stvaranja viška agrarnog stanovništva, širenja proizvodnih kapaciteta u rudnicima na području sreza i kontinuiteta proizvodnje u vareškoj željezari, pojačane eksploatacije šumskog bogatstva i povećanja kapaciteta za primarnu obradu drveta, uvođenja osmočasovnog radnog vremena itd. – o čemu će više govora biti u nastavku. Postepenom preraspodjelom znatno se povećava broj stanovništva koji zavisi od razvoja industrije i zanata, ali i stanovništva koje osnovna primanja stječe u drugim klasama zanimanja – trgovini, kreditima i saobraćaju, kroz javnu službu, slobodna zanimanja i vojsku te ostala zanimanja. Naravno, važno je naglasiti da je ovdje riječ o stanju registriranom u vrijeme popisa stanovništva 1931. god., a da su povremena smanjenja broja radnika u svim neagrarnim klasama zanimanja, uzrokovana povremenim smanjenjem ili potpunim zatvaranjem proizvodnih kapaciteta, kreirala nešto drugačiju sliku.

SAOBRAĆAJNE VEZE

Visoko je zahvaljujući svom položaju, odnosno činjenici da je Visočki kotar/srez presječen dolinom rijeke Bosne, koju zajedno sa dolinom Neretve možemo smatrati "žilom kucavicom" Bosne i Hercegovine, neposredno nakon austrougarske okupacije komunikacijski povezan sa rijekom Savom na jednoj i Sarajevom na drugoj strani. Prve značajnije intervencije u saobraćajnoj infrastrukturi na području Visokog tokom austrougarske uprave odnosile su se na **željeznice**. Željeznička pruga uskog kolosijeka Bosanski Brod – Sarajevo puštena je u promet 1882. god., a 30-ak kilometara te pruge prolazilo je teritorijom Visočkog kotara. Na ovu prugu su se naslanjale i druge koje su izgrađene za potrebe eksploatacije i prerade prirodnih bogatstava na ovom prostoru. Željeznička pruga Podlugovi – Vareš izgrađena je između 1893. i 1895. god., sa krakovima prema rudniku uglja u Brezi i željezari i rudnicima u okolini Vareša, 1901. god. izgrađen je krak željezničke pruge do rudnika uglja u Kaknju, a 1912. god. i željeznička pruga iz Ilijaša dolinom Misoče. Pored toga, dio Visočkog kotara na planini Zvijezda, a koji je geografski gravitirao dolini rijeke Krivaje, bio je povezan sa šumskom željeznicom Zavidovići – Olovo – Kusače. Mali dio ove pruge prelazio je i preko teritorije Visočkog kotara u području sela Čuništa (danas općina Olovo), a iz doline rijeke Krivaje se od 1900. god. odvajao i jedan krak pruge iz Careve Ćuprije prema Duboštici na planini Zvijezda.

Nakon 1918. god. nije bilo mnogo promjena na željezničkoj mreži na prostoru Visočkog sreza, a promjene su se odnosile samo na izgradnju dodatnih dionica industrijskih pruga na kojima nije obavljan putnički saobraćaj. Žilu kucavicu ovog kraja i dalje je predstavljala pruga Bosanski Brod – Sarajevo i njen odvojak iz Podlugova do Vareša (u dužini od 24,4 km), sa željezničkim stanicama u Kaknju, Visokom, Podlugovima, Brezi i Varešu.[11]

Na njih su se naslanjale industrijske pruge na kojima nije bilo putničkog saobraćaja. Na prugu Bosanski Brod – Sarajevo naslanjali su se kraci prema Rudniku uglja u Kaknju (Rudnik – Zgošća 2,8 km) i dolinom Misoče od Ilijaša do Okruglice (50,1 km). Sa pruge Podlugovi – Vareš odvajali su se kraci industrijskih pruga

u: *Između slobode i teskobe. Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd 2023, 63–118.

[11] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/31. god*., Sarajevo 1930, 286.

prema rudniku uglja u Brezi (u dužini od 1,8 km), te dionica Pajtov Han – Žižanska Rijeka (30 km) i pruge do željezarskih pogona i rudnika u Varešu i njegovoj okolini (12,11 km).[12] Dužine ovdje spomenutih industrijskih pruga mijenjale su se u narednim godinama jer su neke dionice ukidane, a nove građene. To možemo vidjeti i na prugama koje su gravitirale pruzi Zavidovići – Olovo – Kusače. Tako na nekim kartografskim prikazima i statistikama iz 30-ih godina XX stoljeća nema ranije spomenutog kraka pruge Careva Ćuprija – Duboštica. S druge strane, izgrađena je dionica dolinom rječice Tribije prema Vijaci.[13]

Pored željezničkih pruga u vrijeme austrougarske uprave izgrađene su i **ceste (putevi)** kojima je Visoko bilo spojeno sa Kiseljakom (dužine 13 km) i preko Podlugova sa Varešom (izgrađena između 1881. i 1883. god. u dužini od 32 km), a na planini Zvijezda 1892. god. izgrađeni su i lokalni putevi Vareš – Vareš-Majdan, Vareš-Majdan – Pržići i Vareš – Očevija.[14]

Iako je Visoko predstavljalo administrativni, zanatski i trgovački centar Visočkog sreza, 1918. godinu i promjenu državno-pravnog okvira grad je dočekao bez direktne cestovne veze sa Sarajevom i Zenicom. Iako iz današnje perspektive može zvučati nevjerovatno, tokom austrougarske uprave nije izgrađena cesta koja bi iz Sarajeva išla dolinom Bosne preko Visokog i Kaknja do Zenice, a Sarajevo i Zenica su bili spojeni zaobilaznim putem preko Kiseljaka, Busovače i Lašve. Ideje o izgradnji spomenutih dionica postojale su pred kraj austrougarske uprave, a o njima je raspravljano i neposredno nakon stvaranja Kraljevine SHS 1918. god. Međutim, prvi konkretni koraci na zatvaranju ove komunikacijske rupe, koja je postojala između Semizovca i Han Stavnje, te od Visokog do Lašve, poduzeti su tek 1925. god. Ovaj posao se odvijao u nekoliko etapa. Sredstvima iz budžeta Ministarstva građevina Kraljevine SHS 1925. godine izgrađena je dionica od Semizovca prema Ilijašu (od 0+00 do 1+093 km) u dužini od 1.093 metra, a 1928/29. god. i dionica od Ilijaša prema Semizovcu (od 4+600 do 6+527 km) u dužini od 1.927 metara. Poslije podjele na banovine ovaj put je kategorisan kao banovinski pa je nastavak izgradnje finansiran iz banovinskog budžeta. God. 1930. započeta je treća etapa gradnjom dionice između Semizovca i Ilijaša (od 1+093 do 2+509 km), uključujući i jedan most preko rijeke Bosne, a četvrta etapa izgradnje (dionica od 2+509 do 4+300 km) završena je tek 1932. god.[15] Gradnjom tog makadamskog puta širine 5 metara Visoko konačno dobija direktnu cestovnu vezu sa Sarajevom, a izgradnjom novog betonskog mosta preko rijeke Bosne u Visokom 1928/29. godine podiže se prohodnost i značaj ceste do Kiseljaka. Do početka Drugog svjetskog rata nije bilo radova na produženju ceste do Zenice. Pored ovih, na teritoriji sreza postojali su i drugi, lokalni putevi. Iz Ćatića je postojala cesta do Kraljeve Sutjeske (9 km), a iz Vareša su išle ceste do Dubоštice (30 km) i Očevije (24 km), koje je izgradila šumska direkcija iz Sarajeva za potrebe eksploatacije šume.[16] Na području Visočke gradske općine mrežu općinskih puteva

[12] *Isto*, 136–138.

[13] Ova dionica pruge odvajala se od pruge ZOK na mjestu koje i danas nosi naziv Odvojak. Išla je dolinom Tribije u područje Vijake, na kojem je radilo nekoliko pilana. O njenoj dužini nemamo podataka, a o postojanju svjedoče sjećanja lokalnog stanovništva, ali i jedan marginalni podatak o štrajku radnika na izgradnji pruge u dolini Tribije 17. novembra 1939. godine. *Hronologija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941. godine*, Sarajevo 1971, 574. (dalje: *Hronologija*)

[14] Ž. Ivanković, *Vareš i vareški kraj*, 161–162; B. Begović, *Šumska privreda*, 309; L. Đaković, Kakanj i njegova okolina, 38–46.

[15] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za prostu 1931. godinu*, Sarajevo 1930, 154–155; Hamdija Kreševljaković, *Visoko*, Sarajevo 1934, 3. (dalje: H. Kreševljaković, *Visoko*)

[16] A. Pijuk-Pejčić, Ekonomski opis sreza Visoko, 360.

činili su putevi I reda u dužini od 7.875 metara i putevi II reda u dužini od 11.570 km.[17] Ostatak sreza bio je pokriven mrežom lokalnih, neodržavanih i uglavnom neprohodnih puteva – staza, kaldrma i kolovoza – kojim su bila povezana seoska naselja.[18] Također, treba spomenuti i da je zbog postojanja samo jednog mosta preko rijeke Bosne lokalno stanovništvo za prelaz preko rijeke koristilo "lađe", manje koje su pravljene od jednog drveta ili veće od dasaka.[19]

Za prevoz robe i putnika u velikoj mjeri je korištena željeznica, a kao kolska prevozna sredstva korišteni su konji (najviše u planinskim krajevima), zaprežna kola (volovska i konjska), dok je automobilski saobraćaj u međuratnom periodu bio tek u povoju. Iako nemamo statističke podatke o broju prevoznih sredstava za cijeli srez, i oni za Visočku gradsku općinu mogu biti dovoljno ilustrativni. U 1932. godini na teritoriji gradske općine bila su 22 konjska kola, 10 volovskih kola, tri luksuzna/putnička automobila i 52 velosipeda (bicikla).[20] U Visokom su se u to vrijeme fijakerdžije već isprofilirali kao posebno zanimanje, a njihov rad, uključujući i visinu cijene prevoza, bio je uređen od strane vlasti.[21] U drugoj polovini 30-ih godina XX stoljeća Visoko je povezano i autobuskom linijom sa Kiseljakom.[22]

Na teritoriji Visočkog kotara od austrougarskog vremena postojala je i **PTT** infrastruktura. Mrežu poštanskih, telegrafskih i telefonskih stanica izgradila je vojska, a do kraja austrougarske uprave ona nije demilitarizirana, ali je služila i civilnom saobraćaju. Na visočkom kotaru poštanske stanice postojale su u Visokom (od 1882. god.), Varešu (od 1891. god.), Vareš-Majdanu (od 1910. god.) i Kaknju (od 1910. god.), a pomoćne poštanske stanice u Podlugovima (od 1908. god.), Brezi (od 1910. god.) i Ćatićima (od 1912. god.). Telegrafske stanice su radile u Visokom, Kaknju, Varešu i Vareš-Majdanu, dok telefonska infrastruktura u Visokom nije izgrađena do 1918. god.[23]

Nakon stvaranja Kraljevine SHS sve vojne pošte u Bosni i Hercegovini ostaju u nadležnosti Direkcije pošta i telegrafa u Sarajevu, a preko nje podređene vladi Kraljevine.[24] Tokom međuratnog perioda desilo se nekoliko reorganizacija koje su utjecale na teritorijalnu nadležnost Direkcije PT u Sarajevu, ali je Visočki srez sve vrijeme do početka Drugog svjetskog rata ostao u nadležnosti sarajevske Direkcije.[25] Naslijeđeni terito-

[17] Zavičajni muzej Visoko (dalje: ZMV), Opštinski arhiv Opštine Visoko (dalje: OAOV), kut. 6, 1932, Kraljevska banska uprava Drinske banovine, Statistički podaci o Opštini Visoko za 1932. god.

[18] Milenko S. Filipović, *Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji*, Beograd 1949, 35–37. (dalje: M. S. Filipović, *Život i običaji*)

[19] *Isto*; Milenko S. Filipović, *Privreda, saobraćaj i naselja u Visočkoj nahiji*, Beograd 1929, 35–37. (dalje: M. S. Filipović, *Privreda, saobraćaj i naselja*)

[20] ZMV, OAOV, kut. 6, 1932, Kraljevska banska uprava Drinske banovine, Statistički podaci o opštini Visoko za 1932. god.

[21] Cijena prevoza fijakerom iz Visokog do Kiseljaka iznosila je 20 dinara, do Podlugova 10 dinara, do Breze 20 dinara, do Gračanice 10 dinara, do Moštri 10 dinara, do Vratnice 5 dinara, do Buka 5 dinara, do Vareša 40 dinara, a od Ćatića do Kraljeve Sutjeske 10 dinara. ZMV, OAOV, kut. 5, sign. 2366/31.

[22] Cijena jedne karte iznosila je 33 dinara. ZMV, OAOV, kut. 15, sign. 2072/37.

[23] Milan Ljiljak, *Pošta, telegraf, telefon u Bosni i Hercegovini 2*, Sarajevo 1981, 96–97, 107–114, 168–169.

[24] Već u prvoj vladi Kraljevine SHS bilo je i Ministarstvo pošta i telegrafa. Ministarstvo je ukinuto 1929. godine, a PTT saobraćaj je stavljen u nadležnost Ministarstva građevina (1929–1930), a onda Ministarstva saobraćaja (1930–1935), da bi od 1935. godine ponovo bilo formirano Ministarstvo pošta, telegrafa i telefona. Milan Ljiljak, *Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini 3*, Sarajevo 1989, 22–27.

[25] *Isto*, 27–29.

rijalni raspored PT stanica u narednim se godinama širio i prilagođavao novim okolnostima. Na teritoriji Visočkog sreza tokom međuratnog perioda funkcionirale su poštanske stanice IV reda (u kasnijoj terminologiji državne pošte) u Visokom, Varešu, Vareš-Majdanu i Kaknju te pomoćne pošte (u kasnijoj terminologiji državne ugovorne pošte) u Brezi, Duboštici (1938) i Kraljevoj Sutjesci (1939).[26] Telegrafske stanice postojale su u svim državnim poštama na teritoriji sreza (Visokom, Varešu, Vareš-Majdanu i Kaknju) te na željezničkim stanicama u Kaknju, Visokom i Varešu.[27] Telefonska mreža na Visočkom srezu počela se razvijati tek nakon 1918. god. Do 1922. god. telefonske centrale su postavljene na željezničkim stanicama u Brezi, Kaknju i Vareš-Majdanu, a 1923. god. postavljene su telefonske centrale u Varešu i Visokom. U 1929. godini broj telefonskih pretplatnika bio je još uvijek izuzetno mali – u Brezi dva, Kaknju tri, Vareš-Majdanu četiri, Varešu osam i Visokom devet. U 1940. godini broj pretplatnika je bio šest u Brezi, četiri u Kaknju, tri u Vareš-Majdanu, devet u Varešu i 20 u Visokom, a u Duboštici je radila javna govornica.[28]

POLJOPRIVREDA KAO OSNOVNA GRANA PRIVREDE

I pored konstantnog smanjivanja procenta neagrarnog stanovništva, pred kraj austrougarske uprave i dalje je najviše stanovnika, čak ⅘, zavisilo od primanja stečenih u poljoprivredi, baveći se dominantno zemljoradnjom, a manje stočarstvom, dok su ostale poljoprivredne djelatnosti – voćarstvo, pčelarstvo, šumarstvo, ugljenarstvo itd. – uglavnom služile kao dodatni i sporedni izvori prihoda.

Osnovu na kojoj je počivala poljoprivredna proizvodnja na Visočkom srezu činilo je 31.226 ha ziratne zemlje u privatnom vlasništvu na kojoj je egzistiralo približno 11.000 poljoprivrednih gazdinstava (u prosjeku 2,8 ha po gazdinstvu). Od ukupnog broja gazdinstava čak 65% zauzimalo je površinu manju od 5 ha, što je gotovo identično bosanskohercegovačkom prosjeku (66%). Kako poljoprivredna gazdinstva veličine do 5 ha nisu mogla proizvoditi viškove za tržište, nego u najboljem slučaju zadovoljavati vlastite potrebe za hranom, ona se i nisu tretirala kao proizvođačka, a njeni vlasnici bili su prinuđeni da dodatnu zaradu pronalaze na šumskim radilištima, u rudnicima, industrijskim preduzećima, na željeznici itd. Većina preostalih gazdinstava na Visočkom srezu (34%) bila je veličine 6 do 20 ha, a tek 1% od 20 do 100 ha.[29] Također, treba imati na umu da u spomenuti broj poljoprivrednih gazdinstava ulaze i ona čiji su vlasnici osnovna primanja stjecali trgovinom, zanatima ili drugim neagrarnim zanimanjima, a radom na zemlji su zadovoljavali dio vlastitih potreba za hranom.

Poljoprivredu kao osnovnu granu privrede, od koje je živio najveći broj stanovništva na Visočkom srezu, možemo posmatrati kroz tri poljoprivredna pojasa koja su se izdiferencirala prema nadmorskoj visini – prvi su predstavljala plodna polja u dolinama oko rijeke Bosne i njenih pritoka (Fojnice, Radovske rijeke, Misoče, Stavnje, Trstionice, Zgošće), drugi je činilo pobrđe do 800–900 metara nadmorske visine i treći je planinski

[26] *Isto*, 44–49.
[27] *Isto*, 38–43, 64–67.
[28] *Isto*, 72–91.
[29] A. Pijuk-Pejčić, Ekonomski opis sreza Visoko, 355, 359.

kraj iznad 850 metara nadmorske visine. Prirodni uslovi (sastav zemljišta, količina vode, temperatura itd.) u svakom od ovih pojasa utjecali su na to koja će poljoprivredna grana biti dominantna u stjecanju prihoda.

ZEMLJORADNJA

Zemljoradnja je predstavljala glavno zanimanje većine stanovnika Visočkog kotara/sreza, a počivala je na 20.972 ha oranica (19% teritorije kotara/sreza). Najrazvijenija je bila u prvom pojasu oko rijeke Bosne i njenih pritoka pa je značajan broj stanovnika tih područja živio gotovo isključivo od zemljoradnje. Tu skoro da nije bilo površina pod šumom ili pašnjaka, a najviše obradivih površina bilo je zasijano žitaricama, uglavnom kukuruzom i pšenicom, nešto manje se sijala heljda, ječam, zob i proso, dok je sijanje pojedinih žitarica (raž, krupnik, pir) u međuratnom periodu bilo skoro u potpunosti napušteno. U ovim nizinskim krajevima skoro u potpunosti bilo je napušteno i sijanje industrijskog bilja. Površina pod lanom i konopljom skoro da nije bilo, a uzgoj šećerne repe bio je smanjen u odnosu na vrijeme do 1914. god., kada je većina prinosa prodavana fabrici šećera u Usori. Značajne površine bile su zasijane stočnom hranom (uglavnom različitim vrstama djeteline i stočnom repom) i povrćem (krompirom, repom, crvenim i bijelim lukom, grahom, graškom, kupusom, paprikom, rotkvom, patlidžanom, krastavcima, tikvama itd.). U drugom poljoprivrednom pojasu (do 800–900 metara nadmorske visine) zemljoradnja je i dalje bila glavni način stjecanja prihoda. Međutim, odmicanjem od riječnih dolina i sa povećanjem nadmorske visine postepeno se smanjivao udio oranica u ziratnim zemljištima, a povećavali su se udjeli livada, pašnjaka i voćnjaka. Posljedično, u ukupnim prihodima poljoprivrednih gazdinstava smanjivali su se prihodi od zemljoradnje, a povećavali oni od stočarstva, voćarstva, pčelarstva itd. Iako su i u ovom pojasu uzgajane iste kulture kao i u dolinama rijeka, sa rastom nadmorske visine smanjivale su se površine zasijane povrtnim kulturama, kukuruzom i pšenicom, a povećavale površine zasijane ječmom, zobi i heljdom, uzgajao se i lan, a značajan izvor prihoda predstavljale su livade (sjenokosi). Konačno, u trećem poljoprivrednom pojasu (planinski kraj iznad 850 metara nadmorske visine) udio zemljoradnje u prihodima poljoprivrednih gazdinstava sveden je na najmanju moguću mjeru, dok je udio stočarstva znatno rastao. Sijalo se vrlo malo žitarica, uglavnom ječam i zob, bilo je i površina pod lanom i konopljom, a najveći procenat ziratne zemlje odnosio se na livade i pašnjake.[30]

Zemlja se i dalje obrađivala na primitivan način, a otežavajuća okolnost bila je propadanje dijela poljoprivrednih alata i mašina tokom Prvog svjetskog rata. Uglavnom se oralo plugom koji je osim metalnog lemeša i crtala bio od drveta, ali su 20-ih godina u upotrebu počeli ulaziti moderni gvozdeni plugovi. Međutim, tokom međuratnog perioda još uvijek su korištene i drvene ralice, uglavnom u planinskim krajevima. Nakon oranja zemlja se usitnjavala i pripremala za sijanje "prljem", "zubačama" i "ljesama" koje su također bile izrađene od drveta Sve poljoprivredne alate za obradu zemlje vukli su volovi. Sav drugi posao na njivi – sijanje, plijevljenje, žetva – obavljan je ručno i ručnim alatima – pljevačama, motikama, kosama i srpovima. Požnjeveno žito se prevlačilo na guvno, gdje se vršidba radila konjima, a u planinskim krajevima i volovima. Završno

[30] M. S. Filipović, *Život i običaji*, 7–18; M. S. Filipović, *Privreda, saobraćaj i naselja*, 11–30; A. Pijuk-Pejčić, Ekonomski opis sreza Visoko, 355–358.

odvajanje žita od ostataka slame obavljalo se ručnim rasijavanjem na vjetru, ali u međuratnom periodu počele su se koristiti i mašine – vjetrenjače.[31]

O primitivnosti obrade zemlje i slaboj zainteresiranosti za podizanje nivoa proizvodnje govori i činjenica da vještačko đubrenje uglavnom nije bilo poznato domaćim zemljoradnicima, a oranice su đubrene kao i decenijama ranije, torenjem ili izvlačenjem stajnjaka na njive, ali čak ni to redovno. S ciljem održavanja nivoa prinosa i podizanja plodnosti oranica u nizinskim i najplodnijim krajevima primjenjivan je tropolni plodored, odnosno smjena žita. Obično se u prvoj godini sijao kukuruz, zatim u drugoj godini ozima pšenica, a u trećoj godini jari ječam ili zob. Na višim nadmorskim visinama oranice su nakon dvije-tri godine ostavljane na ugar i pretvarane u čaire kako bi se zemlja odmorila i oporavila.[32] Također, iako su rijeke stvarale pretpostavku da se bar dio zemljišta može navodnjavati, što bi bilo korisno i zbog sastava zemljišta, skoro da nije bilo vještačkog navodnjavanja. Rijedak izuzetak bilo je navodnjavanje polja iz lokalnog izvora u selu Izbodu te improvizirana navodnjavanja tokom sušnih godina u Župči, Kućićima i Ivnici. Pravo vještačko navodnjavanje uvelo je tek nekoliko pojedinaca koji su se bavili povrtlarstvom 20-ih godina XX stoljeća.[33] Potpuno su izostali i radovi na uređenju riječnih korita pa su okolna polja bila izložena erozijama i poplavama.[34] Zbog ovakvog odnosa i organa vlasti i stanovništva prema vlastitim izvorima prihoda područja uz rijeke bila su izložena elementarnim nepogodama pa se dešavalo da jedno te isto područje strada nekoliko godina uzastopno. Tako su imanja na teritoriji gradske općine uz rijeke Bosnu i Fojnicu tokom 1931. godine stradala zbog suše, a već naredne, 1932. godine poplavama je bilo potopljeno mnogo ziratnog zemljišta.[35]

Fragmentarno sačuvani statistički podaci o zasijanim površinama i ostvarenim žetvenim prinosima omogućavaju nam samo djelomičnu rekonstrukciju zemljoradničke proizvodnje. U 1930. godini na teritoriji Visočkog sreza bilo je zasijano 5.410 ha ozime pšenice, 40,50 ha jare pšenice, 2 ha ozimog ječma, 5.121,80 ha jarog ječma, 30 ha ozime raži, 23,50 ha jare raži, 20,50 ha napolice-suražice (zajednički uzgoj pšenice i raži na mjestima koja nisu pogodna za uzgoj same pšenice), 1.811 ha zobi – ovasa i 23 ha krupnika – pira (prapšenica, spelta). Te su godine uništeni uglavnom ozimi usjevi na 2.883,80 ha, a sa sačuvanih zasijanih površina ostvareni su sljedeći prinosi po hektaru: ozime pšenice 9,6 mc po hektaru, 11 mc jare pšenice, 13 mc ozimog ječma, 9,05 mc jarog ječma, 9 mc ozime raži, 9,60 mc jare raži, 8,30 mc napolice, 8,80 mc zobi i 8.70 mc krupnika.[36] O plodnosti ovog prostora govori i podatak o prosječnim prinosima u cijeloj Drinskoj banovini jer su prosječni prinosi po hektaru u Visočkom srezu za većinu od nabrojanih kultura bili veći od banovinskog prosjeka.[37] Naravno, ovdje je riječ o prosjeku za cijeli srez na kojem su postojale velike razlike između

[31] M. S. Filipović, *Život i običaji*, 7–13; A. Pijuk-Pejčić, Ekonomski opis sreza Visoko, 359–360.

[32] A. Pijuk-Pejčić, Ekonomski opis sreza Visoko, 355–356; M. S. Filipović, *Privreda, saobraćaj i naselja*, 18.

[33] M. S. Filipović, *Privreda, saobraćaj i naselja*, 12, 18.

[34] *Isto*, 12–13.

[35] ZMV, OAOV, kut. 4, sign. 3061/31, sign. 3068/31, sign. 3069/31; kut. 6, sign. 1133/32.

[36] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za prostu 1931. godinu*, Sarajevo 1930, 94–99.

[37] Nažalost, ova statistika nije sadržavala podatke o kukuruzu koji je uz pšenicu predstavljao najvažniju žitaricu. Prosjek prinosa ozime pšenice u Drinskoj banovini (DB) iznosio je 10,91 mc, a u Visočkom srezu (VS) 12 mc, prinos jare pšenice DB 8,03 mc – VS 11 mc, ozimog ječma DB 10,17 mc – VS 13 mc, jarog ječma DB 9,55 mc – VS 9,05 mc, ozime raži DB 10,08 mc – VS 9 mc, jare raži DB 9 mc – VS 9,60 mc, napolice DB 10,04 mc – VS 8,20 mc, zobi DB 7,04 mc – VS 8,80 mc, krupnik-pir DB 7,74 – VS

pojedinih dijelova u uslovima za razvoj zemljoradnje. O tim razlikama odlično govore podaci o površinama koje su zasijavane ozimim usjevima. Početkom 1920. god. na teritoriji Kotarske ispostave u Varešu (površine 40.443 ha) ozimim usjevima (7.900 kg pšenice i 400 kg zobi) bilo je zasijano samo 49 ha oranica, a krajem 1920. god. pod ozimim usjevima (isključivo pšenicom) bilo je svega 50,45 ha zemljišta, "pošto je ovde previše vrhovno".[38] Desetak godina kasnije, na višestruko manjem prostoru Gradske općine Visoko[39] ozimom pšenicom bila su zasijana 132 ha.

Na jednom od najplodnijih dijelova Visočkog sreza, na prostoru Gradske općine Visoko, početkom 30-ih godina polovina ziratnog zemljišta (590 ha) bila je zasijana žitaricama (156 ha kukuruzom, 132 ha ozimom pšenicom, 128 ha jarom pšenicom, 63 ha jarim ječmom, 70 ha ovasom (zob), 28 ha prosom i 13 ha heljdom), 39 ha bilo je pod mahunastim biljem (31 ha grahom i 8 ha graškom), 154 ha krtolastim i korjenastim biljem (41 ha ranim krompirom, 69 ha kasnim krompirom, 18 ha bijelom repom, 26 ha stočnom repom), 96 ha stočnim biljem (30 ha crvenom djetelinom, 42 ha lucerkom, 24 ha ostalim vrstama djeteline), 48 ha industrijskim biljem (šećernom repom) i 38 ha vrtnim biljem (6 ha crvenim lukom, 22 ha kupusom, 10 ha ostalim povrćem), dok je 137 ha bilo pod livadama koje su korištene samo za košenje.[40] Na ovim površinama prosječni prinosi po jednom hektaru bili su 9 mc kukuruza (450 kg) kukuruza, 7 mc pšenice (350 kg), 6 mc ječma (300 kg) i 5 mc zobi (250 kg),[41] iako je na pojedinim područjima i u rodnim godinama znao biti i mnogo veći. Tako je 1931. god. na prostoru Gradske općine Visoko prinos ozime pšenice iznosio 12 mc (600 kg), jare pšenice 10 mc (500 kg), jarog ječma 4 mc (200 kg), zobi 3 mc (150 kg) i kukuruza 8 mc (400 kg) po hektaru zasijane površine.[42] Prinosi drugih kultura sa oranica na prostoru gradske općine iznosili su 27 mc (1.350 kg) krompira po hektaru, 1,06 mc (53 kg) graha i drugog mahunastog povrća, 30 mc (1.500 kg) luka itd.[43]

Sa povećanjem nadmorske visine opadali su i prinosi sa oranica. Na brežuljkastim zemljištima drugog poljoprivrednog pojasa prosječni prinosi po jednom hektaru iznosili su 7 mc kukuruza (350 kg), 6 mc pšenice (300 kg), 6 mc ječma (300 kg) i 6 mc zobi (300 kg), a u planinskim krajevima trećeg poljoprivrednog pojasa iznosili su 5 mc ječma (250 kg) i 5 mc zobi (250 kg) po zasijanom hektaru.[44]

Kao važna poljoprivredna površina isticale su se livade, koje su zauzimale 7.928 ha ili 7,1% površine sreza. Njihovo iskorištavanje bilo je posebno važno u brdsko-planinskim krajevima, dok ih u nizinskim uz rijeke skoro da nije bilo. I kod iskorištavanja livada primjetan je ekstenzivan pristup – najčešće su košene samo

8,70. *Isto*, 96–99.

[38] Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (dalje: ZVBiH), opća građa (dalje: opća), k. 187, šifra 154.

[39] Do 1927/28. godine imala je površinu od 1.055 ha, a nakon toga pridružena joj je katastarska općina Kula-Banjer nepoznate veličine. ZMV, OAOV, kut. 4, sign. 1286/31.

[40] ZMV, OAOV, kut. 4, sign. 1286/31.

[41] A. Pijuk-Pejčić, Ekonomski opis sreza Visoko, 356.

[42] ZMV, OAOV, kut. 5, sign. 1864/31; sign. 2371/31.

[43] ZMV, OAOV, kut. 6, Kraljevska banska uprava Drinske banovine, Statistički podaci o opštini Visoko za 1932. god.

[44] A. Pijuk-Pejčić, Ekonomski opis sreza Visoko, 356.

jednom godišnje, a ostatak godine pretvarane u pašnjake. Prihodi sa livada bili su 12 mc sijena u planinskom i 14 mc brežuljkastom dijelu sreza.[45]

Navedeni podaci predstavljaju samo primjer jer su godišnji prinosi zavisili od brojnih faktora i često su oscilirali. Ekstenzivna proizvodnja i elementarne nepogode povremeno su pogoršavale ionako težak položaj stanovništva koje je jedine izvore prihoda ostvarivalo poljoprivredom te su uzrokovali prave gladne godine u Bosni i Hercegovini. Gladi je bilo i na prostoru Visočkog sreza, o čemu govore povremene intervencije organa vlasti na prikupljanju hrane za postradale. Međutim, ni teške godine nisu utjecale na organe vlasti da promijene pristup prema poljoprivrednim proizvođačima kako bi se socijalni programi (bolje reći briga za puko preživljavanje) zamijenili razvojnim. Na prostoru Visočkog sreza u međuratnom periodu nije bilo ulaganja u uređenje riječnih korita niti sisteme vještačkog navodnjavanja, a reakcije na elementarne nepogode uglavnom su bile socijalnog karaktera – organiziranjem pomoći postradalom stanovništvu. Tako su nakon suše 1931. god. sreska i općinska uprava u Visokom organizirale najnužniju prehranu za postradalo stanovništvo, ali samo najugroženije, kako bi se osiguralo puko preživljavanje do proljeća.[46] Čak i mali pomaci ostvareni u korištenju savremenijih alata i mašina uglavnom su imali socijalni karakter. Poljoprivredni alati i mašine koje su u Kraljevinu SHS/Jugoslaviju dolazile u sklopu isplate ratnih reparacija najčešće su korištene za rješavanje socijalnih problema, a ne podizanje proizvodnje na viši nivo. Tako su krajem 1930. godine plugovi dobijeni njemačkim reparacijama trebali biti podijeljeni siromašnim invalidima, ali nemamo podatak i koliko njih je došlo do Visočkog sreza.[47] Kao podršku zemljoradnicima sreske i općinske vlasti najviše su se angažirale kroz nabavku i distribuciju sjemena, koja su prodavana zainteresiranim pod povoljnijim uslovima ili ustupana besplatno, ali uz obavezu da naredne godine dio sjemena ustupe drugom zemljoradniku.[48]

Određeni oslonac zemljoradnicima predstavljale su i poljoprivredne zadruge preko kojih su njeni članovi mogli nabavljati sjemena, poljoprivredne alate i mašine, riješiti prodaju vlastitih proizvoda itd. U Visokom su između dva svjetska rata pokrenute dvije. Od 1927. godine djelovala je Poljoprivredna podružnica Visoko, koja je bila dio Srpskog poljoprivrednog društva u Beogradu. Ova je zadruga na osnivanju imala 36 članova, a 1931. godine 35 članova. Od 1928. godine djelovala je i Mjesna zadruga za poljoprivredni kredit Visoko. Ona je bila dio Oblasne zadruge za poljoprivredni kredit u Sarajevu. Na osnivačkoj skupštini imala je 29 članova, a do 1931. godine njihov broj je porastao na 54.[49]

U rad na unapređenju poljoprivrede bili su uključeni i nastavnici osnovnih škola na području Visočkog sreza. Škole su posjedovale vlastite vrtove, neke od njih su imale i male voćnjake i rasadnike (muška škola u Visokom te škole u Pržićima i Kaknju), pa čak gajile i kvalitetne vrste peradi (škola u Zgošći). Ti su vrtovi predstavljali mala ogledna imanja u kojima su kroz redovne školske aktivnosti djeci demonstrirane savremene metode rada i uzgoja. Pored toga, 30-ih godina XX stoljeća uz pomoć mjesnih sokolskih četa organizirana su predavanja za djecu i odrasle s ciljem unapređenja poljoprivredne proizvodnje i uvođenja savremenih

[45] *Isto*, 357.
[46] ZMV, OAOV, kut. 4, sign. 3061/31, sign. 3068/31, sign. 3069/31.
[47] ZMV, OAOV, kut. 4, sign. 205/31.
[48] ZMV, OAOV, kut. 4, sign. 3010/31; kut. 17, sign. 257/39.
[49] ZMV, OAOV, kut. 4, sign. 1445/31.

metoda rada. Teme predavanja su uvijek prilagođavane lokalnim prilikama u privredi, odnosno potencirane su teme o poljoprivrednim granama koje su dominirale u lokalnoj poljoprivredi (zemljoradnji, stočarstvu, voćarstvu, pčelarstvu, povrtlarstvu itd.), a lokalnom stanovništvu su dijeljene i sadnice novih sorti voća ili uzgojena perad kvalitetnih sorti.[50]

Zbog ekstenzivne zemljoradnje većina proizvedenog žita i povrća korištena je za namirenje vlastitih potreba. Vlasnici većih poljoprivrednih gazdinstava proizvedene viškove žita prodavali su na lokalnom tržištu u kojem su visočki trgovci imali značajnu ulogu. Između dva svjetska rata pojedini zemljoradnici u nizinskom dijelu sreza počeli su zasijavati veće površine povrtnim kulturama, a urod je prodavan uglavnom na visočkoj i vareškoj pijaci.[51]

VOĆARSTVO

Prostor Visočkog sreza bio je pogodan za razvoj voćarstva, posebno njegov donji dio. Međutim, zbog dominantnog usmjeravanja na zemljoradnju i pretvaranja svih zemljišta pogodnih za obradu u oranice u nizinskom privrednom pojasu, veće površine pod voćem nalazile su se u brdsko-planinskom dijelu sreza, u kojem je i učešće voća u ukupnim prinosima gazdinstava bilo mnogo veće. Voćnjaci ili pojedinačna stabla nalazila su se uglavnom u blizini sela, oko kuća i u avlijama, a na cijelom srezu bilo je 1.404 ha ili 1,4% površine pod voćnjacima i vrtovima.[52]

Kao i u ostatku Bosne i Hercegovine dominantno se uzgajala šljiva, najčešće "požegača",[53] ali bilo je i drugih sorti – "bardaklija", "bijelih", "crvenih", "grožđanuša", "prskulja". Nakon šljiva najbrojnija su bila stabla jabuka i krušaka. Savremenici su zabilježili veliku raznolikost sorti jabuke ("bjelice", "senabije", "šarenika", "hajvanija", "jagma", "bedrice", "zelenike", "slatkice") i posebno kruške ("mednice", "kolačuše", "takiše", "šementije", "mlivnjače", "jeribasme", "hođa", "buđak", "sierac", "budaline", "dugopatljice", "ulićke", "zimnjače", "kantaruše", "zelenike", "kotorke", "budimke", "šećerke", "žutice", "ječmenjače", "vrtnjače", "pamuklije"). Pored navedenog, na Visočkom srezu bilo je i nešto trešanja, višanja, oskoruša, zerdelija, oraha, dunja, dudova pa čak i poneki kesten i breskva.[54]

Iako su mogućnosti za razvoj voćarstva bile velike, i u ovoj poljoprivrednoj grani proizvodnja je bila primitivna, ekstenzivna i prepuštala se slučaju. Vlasnici su vrlo malo vremena posvećivali radu u voćnjaku. Na starim zasadima rad se uglavnom sastojao od povremenog okopavanja i krečenja, rijetko čišćenja stabala i prorjeđivanja krošanja, a pojedini vlasnici su provodili i primitivno kalemljenje. Rezultat takvog pristupa bili

[50] Arhiv Jugoslavije, Beograd (dalje: AJ), Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije (dalje 66), sign. 66-466-733.
[51] M. S. Filipović, *Život i običaji*, 16.
[52] A. Pijuk-Pejčić, Ekonomski opis sreza Visoko, 355.
[53] Gotovo 80% voćnjaka u Bosni i Hercegovini 1929. godine bilo je pod šljivama, a u 90% slučajeva uzgajana je požegača. N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*, 305–306.
[54] M. S. Filipović, *Život i običaji*, 15–16.

su zapušteni voćnjaci i pojava zaraza te posljedično njihovo propadanje i smanjivanje prinosa,[55] o čemu govori i prosječan prinos šljive 1928. god. – 35 mc (1750 kg) po hektaru.[56]

Kako bi među stanovništvom podigli svijest o važnosti uzgajanja voća, uveli savremene načine rada te nove sorte, organi vlasti su 30-ih godina XX stoljeća poduzimali različite aktivnosti. U Kraljevoj Sutjesci je 20-ih godina XX stoljeća postojala Oblasna voćarska i stočarska stanica,[57] ali 30-ih godina nje nema na spisku mjesta u kojima postoje banovinski, sreski ili općinski rasadnici. S ciljem oporavljanja postojećih zasada voća banska vlast je izdavala naređenja o suzbijanju štitaste vaši i davala preporuke za rad u voćnjacima – okopavanje, čišćenje stabala i krečenje "gustom ćorbom od ilovače, balege i kreća", okresivanje krošanja i prskanje karbokrimpom, koji je dijeljen seljacima iz općinskih zaliha.[58] Sreski poljoprivredni referenti su preko škola organizirali praktičnu nastavu o zaštiti od štitaste uši, kao i kalemarske kurseve, a jedan od njih je održan u Visokom krajem septembra 1930. god.[59]

Sl. 1 *Voćarsko-kalemarski kurs u Visokom (23–29. septembar 1930. god.)*[60]

[55] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/31. godinu*, Sarajevo 1930, 111–114; A. Pijuk-Pejčić, Ekonomski opis sreza Visoko, 355.

[56] A. Pijuk-Pejčić, Ekonomski opis sreza Visoko, 355.

[57] Seka Brkljača, Politika prema bosanskohercegovačkim opštinama i opštine prema politici u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, *Prilozi* 33, Sarajevo 2004, 244.

[58] ZMV, OAOV, kut. 3, sign. 618/31

[59] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za prostu 1931. godinu*, Sarajevo 1930, 111–114.

[60] *Isto*.

Rad u voćnjacima osavremenjivan je i nabavkom poljoprivrednih alata i mašina. Na osnovu ratnih reparacija iz Njemačke krajem 1930. god. u Kraljevinu Jugoslaviju je stiglo 2.000 leđnih prskalica za voće, 1.000 prevoznih prskalica i 75 trijera, a preko Ministarstva poljoprivrede Kraljevine Jugoslavije vršena je njihova distribucija do krajnjih korisnika. Prema utvrđenom planu Visočkom srezu je pripalo 20 leđnih i 8 prevoznih voćarskih prskalica, ali one nisu dijeljene poljoprivrednicima, nego prodavane po cijeni od 693 dinara za leđne i 1.908 dinara za prevozne prskalice po komadu.[61] Preko sreske pripomoćne zaklade nabavljane su sadnice voća i distribuirane zainteresiranim poljoprivrednicima, ali i u ovom slučaju sadnice nisu dijeljene besplatno, nego prodavane za gotov novac ili na kredit.[62]

Proizvedeno voće iskorištavalo se na nekoliko načina. Manji dio prinosa iz voćnjaka u svježem je stanju korišten za vlastite potrebe ili prodavan, najčešće u Visokom i na željezničkim stanicama. Veći dio prinosa je prerađivan, uglavnom u kućnim uslovima – sušenjem u hošafanama, pravljenjem pekmeza ili bestilja, a pekla se i rakija. Sa namjerom da se poveća kvalitet sušenog voća preko Drinske banovine su osigurana sredstva za podizanje 9 modernih sušnica, a jedna od njih je podignuta pri Jugoslovenskoj seljačkoj zadruzi u Doboju kod Kaknja.[63]

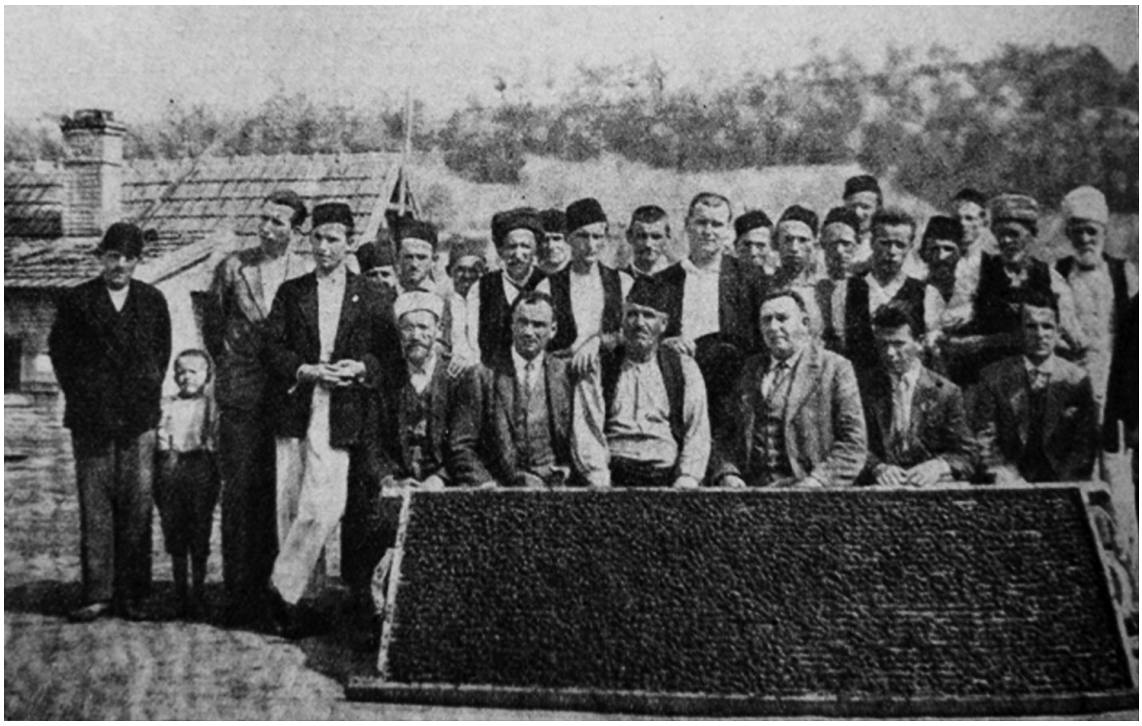

Sl. 2 *Sušnica sistema dr. V. Stojkovića (Kurs za sušenje šljiva od 13. do 18. septembra 1930. god. u Doboju kod Kaknja)*[64]

[61] ZMV, OAOV, kut. 3, sign. 355/31.
[62] ZMV, OAOV, kut. 5, sign. 2769/31; kut. 7, sign. 634/33.
[63] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za prostu 1931. godinu*, Sarajevo 1930, 111.
[64] *Isto*.

U Visokom je postojala i jedna velepecara u vlasništvu Dionisija Plavšića u kojoj je znatan dio lokalno uzgojene šljive prerađivan u rakiju. Kao interesantnu pojavu možemo istaknuti da su u međuratnom periodu i pojedini muslimani počeli peći rakiju za vlastite potrebe. Iako je tokom austrougarskog perioda dosta osušene šljive prodavano u Tuzlu, između dva svjetska rada prodaja i svježeg voća i njegovih prerađevina odvijala se uglavnom lokalno.[65]

STOČARSTVO

Nakon zemljoradnje, druga najvažnija poljoprivredna grana na Visočkom srezu bilo je stočarstvo. Kakvu je ulogu stočarstvo od davnina imalo u visočkoj okolini govore podaci o broju stoke, razvijanju tabačkog zanata u Visokom, ali i zanimljivost koju je u visočkoj okolini zabilježio Milenko S. Filipović 20-ih godina XX stoljeća, da se pojmom "imanje" označavala stoka, a cjelokupan imetak pojmom "stanje".[66] Ipak, uloga stočarstva u ukupnoj privredi Visočkog sreza stalno je opadala. Krčenjem šuma u nizinskim predjelima i pretvaranjem tih površina u oranice smanjivao se prostor neophodan za razvoj stočarstva. Taj je proces vidljiv tokom cijelog austrougarskog perioda, tokom Prvog svjetskog rata je ubrzan zbog ratnih rekvizicija i povećanog korištenja mesa kojim je amortizovan nedostatak druge hrane, a nastavljen je i između dva svjetska rata. Rezultat je bio smanjivanje stočnog fonda na Visočkom srezu za 25% između 1879. i 1928. god.[67]

Generalno gledajući udio stočarstva u prihodima poljoprivrednih gazdinstava rastao je sa povećanjem nadmorske visine. U nizinskim predjelima uz rijeku Bosnu stanovništvo je uglavnom držalo mali broj stoke neophodan samo za zadovoljavanje vlastitih potreba (vučna snaga, meso i mliječni proizvodi). U ranijim je vremenima svako gazdinstvo imalo minimalno 4 do 10 goveda i 50-ak grla sitne stoke, a neki i do 50 goveda i do 300 grla sitne stoke. U međuratnom periodu mnoga domaćinstva u nizinskim dijelovima uopće ne drže stoku, a oni koji imaju do osam goveda i 30-ak grla sitne stoke smatrali su se bogatijim. Najveći značaj stočarstvo je imalo u trećem, planinskom dijelu Visočkog sreza. Na tom je prostoru i u međuratnom periodu svako gazdinstvo držalo 4–20 goveda i 50–60 grla sitne stoke, a bilo ih je i sa većim brojem stoke. Proces postepenog smanjenja stočnog fonda bio je praćen i postepenim nestajanjem kretanja stoke, odnosno nomadskog premještanja iz nižih u više krajeve i obratno.[68]

U Visočkom srezu stanovništvo je držalo goveda, konje, ovce i koze, u manjoj mjeri svinje, a ponegdje je još bilo bivola i poneki magarac.[69] Tokom 1928. god. na području sreza registrirano je skoro 50.000 grla krupne i sitne stoke. Najrazvijenije je bilo govedarstvo sa skoro 21.000 registriranih grla – 7.100 volova starijih od dvije godine, 300 bikova starijih od dvije godine, 5.600 junadi i krava starijih od dvije godine, 3.900 junadi starosti 1 do 2 godine i 4.000 teladi mlađe od jedne godine. Uglavnom su držane domaće rase, ali već su

[65] M. S. Filipović, *Život i običaji*, 15–16; M. S. Filipović, *Privreda, saobraćaj i naselja*, 19–20.
[66] M. S. Filipović, *Privreda, saobraćaj i naselja*, 20–21.
[67] A. Pijuk-Pejčić, Ekonomski opis sreza Visoko, 360.
[68] M. S. Filipović, *Privreda, saobraćaj i naselja*, 20–25; M. S. Filipović, *Život i običaji*, 18–19.
[69] M. S. Filipović, *Život i običaji*, 18–19; ZMV, OAOV, kut. 6, Kraljevska banska uprava Drinske banovine, Statistički podaci o opštini Visoko za 1932. god.

bili vidljivi rezultati oplemenjivanja i utjecaji stranih rasa (pincgavske i simentalske). Na mnogo nižem stupnju razvoja, i još uvijek dosta primitivno, bilo je konjarstvo sa približno 4.000 grla – 2.200 konja starijih od 3 godine, 1.360 kobila starijih od 3 godine, 420 ždrebadi mlađih od 3 godine i 40 pastuha starijih od tri godine. Uglavnom je bila riječ o domaćoj pasmini, bosanskom brdskom konju, ali između dva svjetska rata i u konjarstvu se počelo raditi na oplemenjivanju pasmine. Iako su uslovi za ovčarstvo, posebno u brdsko-planinskom dijelu sreza, bili relativno povoljni, broj ovaca nije bio veliki, nešto malo više od 15.000 – 9.700 ovaca za priplod, 4.000 janjadi, 530 počišćenih ovnova i 1.030 jalovih ovaca – sve domaćih pasmina vlašike i rude. Držale su se i koze, kojih je bilo oko 9.600 grla – 6.200 koza i jaraca starijih od jedne godine i 3.400 jaradi. Uglavnom su se držale domaće pasmine, ali bilo je nešto i angorskih koza.[70]

Dvije godine kasnije, 1930. god., nije bilo većih promjena u stanju stočnog fonda. Na području sreza bilo je registrovano 24.146 goveda (4.412 teladi ispod jedne godine, 4.475 junadi od jedne do dvije godine, 8.231 junica i krava preko dvije godine, 273 bika preko dvije godine, 6.755 volova preko dvije godine), 3.995 konja (607 ždrebadi ispod tri godine, 1.324 kobile preko tri godine, 53 pastuha preko tri godine, 2.011 konja preko tri godine), 14.930 ovaca (2.084 janjeta ispod jedne godine, 7.362 ovce za priplod, 1.223 ovna za priplod, 230 ovnova počišćenih, 4.031 jalova ovca), 8.725 koza (616 jaradi i 8.109 koza i jarčeva starijih od jedne godine), 10 magaraca, devet mazgi i mula, 1.086 svinja (632 praseta, 94 nerasta za priplod, 211 krmača za priplod, 149 ostalih svinja preko jedne godine).[71]

Broj grla na prostoru same Gradske općine Visoko govori o tome da je stočarstvo i dalje imalo određenu ulogu u privredi i životu gradskog stanovništva, ali istovremeno i o dominantnoj ulozi trgovine, zanatstva i zemljoradnje. Tako je u augustu 1931. god. na teritoriji gradske općine bilo 323 krave i junice dorasle za priplod,[72] skoro u isto vrijeme registrirano je 140 mliječnih krava,[73] a u 1932. godini registrirano je 122 goveda, 210 ovaca, 54 koze, 63 svinje, 84 konja (42 tegleća, 38 tovarnih i četiri jahaća), tri magarca i dvije mazge.[74]

U vrijeme između dva svjetska rata primjetan je rad na unapređenju stočarstva, a intervencije organa vlasti možda su najvidljivije bile upravo u ovoj poljoprivrednoj grani. Veterinarska služba je i od ranije postojala na području sreza pa je po inerciji nastavila rad i nakon 1918. god. Stalno su poduzimane mjere kako bi se spriječila pojava stočnih zaraza. Sve općine na Visočkom srezu imale su obavezu da jednom sedmično podnose izvještaj sreskom uredu o zdravstvenom stanju stoke i peradi na svojoj teritoriji. Međutim, istovremeno je vidljivo i da veliki broj općina nije redovno ispunjavao tu dužnost.[75] U slučajevima pojave stočnih zaraza (slinavka, šap, svinjska kuga itd.) poduzimane su veterinarsko-policijske mjere koje su podrazumijevale "zatvaranje" područja pogođenih zarazom, odnosno onemogućavanje izvoza stoke sa zaraženog područja, te mjere liječenja i sigurnog zbrinjavanja uginule stoke. I u tim akcijama na površinu su izlazila sva ograničenja organa

[70] A. Pijuk-Pejčić, Ekonomski opis sreza Visoko, 359.
[71] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za prostu 1931. godinu*, Sarajevo 1930, 102–105.
[72] ZMV, OAOV, kut. 5, sign. 2214/31.
[73] ZMV, OAOV, kut. 4, sign. 1580/31.
[74] ZMV, OAOV, kut. 6, Kraljevska banska uprava Drinske banovine, Statistički podaci o opštini Visoko za 1932. god.
[75] ZMV, OAOV, kut. 4, sign. 1674/31.

vlasti koje često nisu bili u stanju osigurati ni dovoljno lijekova za oboljelu stoku,[76] ali je povremeno bilo i svjetlijih primjera, kao 1937. godine, kada Visočka općina na prijedlog veterinara Dragutina Bujića nabavlja jedan mikroskop za ispitivanje sumnjivih slučajeva u lokalnoj klaonici.[77] Kao mjera za oplemenjivanje postojećih pasmina goveda i konja 30-ih godina XX stoljeća u Bosni i Hercegovini povremeno je rađena selekcija rasplodnih grla (bikova i pastuha), a zatim licenciranje odabranih i kastriranje ostalih. Taj je postupak rađen i na teritoriji Visočkog sreza. Unaprijed su određivani datumi kada je na teritoriji svake općine komisija radila licenciranje, a svi vlasnici bikova i pastuha bili su obavezni da joj pristupe.[78] Malo svjetla na postojeće stanje rasplodnih grla bacaju podaci iz 1931. god. kada je na teritoriji Gradske općine Visoko od osam rasplodnih bikova licenciran samo jedan.[79]

Koristi od bavljenja stočarstvom bile su višestruke, a paleta stočarskih proizvoda raznovrsna. Mlijeko i mliječni proizvodi (sir, sirutka, kajmak, maslo) bili su neizostavan dio prehrane i vlasnici stoke su ih koristili za vlastite potrebe, a proizvedeni viškovi su prodavani na lokalnom tržištu. Samo na teritoriji Gradske općine Visoko 1931. god. 140 krava muzara dalo je 280.000 litara mlijeka, a ostvareni viškovi su preko Mljekarske zadruge u Visokom (koja je postojala još od 1913. god.) distribuirani u Sarajevo po cijeni od 2–3 dinara po litru. Važan proizvod bilo je i meso (govođe, ovčije i svinjsko) koje se konzumiralo u različitim oblicima. Zbog specifičnih uslova života i nemogućnosti dužeg držanja svježeg mesa, u seoskim sredinama svježe meso se rjeđe nalazilo na trpezama, obično samo uz praznike. S druge strane, u visočkoj i vareškoj čaršiji radile su mesare koje su omogućavale gradskom stanovništvu kupovinu manjih količina mesa na dnevnoj bazi pa su mogućnosti češćeg konzumiranja bile veće. Znatan dio mesa je sušenjem pripreman za zimu, a velike količine sušenog mesa, po kojem je Visoko i u to vrijeme bilo izuzetno poznato, prodavane su na pijacama u Visokom i Sarajevu. Od govedine je sušenjem pravljena pečenica, od ovčijeg mesa stelja (sušeno ovčije meso bez kosti) i pastrma (sušeno ovčije meso sa kostima), a u manjim količinama kršćani su sušili svinjsko meso, slaninu te pravili kobasice. Iskorištavane su i govođe i ovčije iznutrice od kojih je pravljena "droba" ili "podrobac", a kršćani su tokom međuratnog perioda koristili i svinjske iznutrice za pravljenje ovog jela. Iznutrice su se prale, iskuhavale i sitnile, a zatim redale u drvene kace i zaljevale lojem pa se tako pripremljeno jelo moglo dugo čuvati i najčešće se koristilo u zimskim mjesecima. Svježe kosti su, također, korištene u prehrani (iskuhavane u čorbama), ali su ih visočki trgovci i otkupljivali pa uz rogove i papke prodavali zanatlijama u Visokom i Goduši, koji su od njih pravili češljeve i cigarluke. Godišnjim šišanjem ovaca dobijale su se velike količine vune, a šišanjem koza kostrijet, koju su onda koristile mutabdžije za izradu harara i vreća. Ovčiju i govođu kožu su jednim dijelom obrađivali sami vlasnici ili rijetke zanatlije po selima, ali je najveći dio prodavan u Visoko za potrebe visočkih tabhana. Loj se koristio kao lijek, od njega su pravljeni sapuni, a djelomično se koristio i u ishrani.[80]

---

[76] ABiH, ZVBiH, kut. 176, 120/1/563- 1920 opća; sign. 120/1/531-1920 opća; sign. 120/1/445-1920 opća.

[77] ZMV, OAOV, kut. 15, Izvadak iz sjedničkog zapisnika Opšt. odbora o obdržanoj sjednici 17-IV-1937 godine; ZMV, OAOV, kut. 15, sign. 141/37.

[78] ZMV, OAOV, kut. 17, sign. 840/39.

[79] ZMV, OAOV, kut. 5, sign. 2712/31; sign. 2214/31.

[80] M. S. Filipović, *Život i običaji*, 21–23.

PERADARSTVO

Iako peradarstvo generalno nije zauzimalo značajan udio u prihodima poljoprivrednih gazdinstava, činjenica je da je broj peradi na Visočkom srezu bio mnogo veći nego u susjednim i srezovima slične veličine. Stanovništvo je odranije držalo kokoške i ćurke, a u selima pored rijeka uzgajane su još patke i guske. God. 1930. u srezu je bilo ukupno 47.645 komada pernate živine – 44.750 kokoški, 760 plovki (patki), 1.425 guski i 710 ćurki – dok je u isto vrijeme u Kladanjskom srezu bilo svega 3.813 komada, Fojničkom 18.341, Zeničkom 23.680, Žepačkom 18.664 itd.[81] Kao mjera za unapređenje peradarske proizvodnje u cijeloj Drinskoj banovini 30-ih godina XX stoljeća i u Visokom je uspostavljena Banovinska peradarska stanica koja je trebala sistematskom proizvodnjom rasplodnjaka omogućiti podizanje peradarske proizvodnje. Tu su uzgajane rasne pasmine "Plimut-rok pirge" i "Rod Ajland crvene amerikanske" od koji su prodavana jaja za nasad lokalnom stanovništvu.[82]

Perad se uglavnom držala radi jaja, manje radi mesa, a iskorištavano je i perje od gusaka i pataka za punjenje jastuka. Stanovnici pojedinih sela uspijevali su proizvoditi dovoljno i za tržište. Tako su iz Misoče perad i jaja prodavana uglavnom u Sarajevo, a u Visoko su peradarski proizvodi stizali iz okolnih sela.[83]

PČELARSTVO

Manji dio stanovništva bavio se pčelarstvom, kojim su uglavnom zadovoljavane vlastite potrebe ili ostvarivani dodatni prihodi. Pojedini savremenici primijetili su da je ranije bilo mnogo više pčelara i košnica na Visočkom srezu te da je i ova poljoprivredna grana u međuratnom periodu bila u opadanju. Zabilježeno je da je 1928. god. u čitavom Visočkom srezu bilo oko 200 košnica sa pokretnim saćem te oko 1700 pletenih košnica (vršKara ili trnki), a najviše ih je bilo u brdsko-planinskim dijelovima sreza.[84] Dvije godine kasnije broj je malo veći – 2.048 košnica, ali se mnogo povećao broj košnica sa pokretnim sačem (968) u odnosu na trnke ili vršKare (1.080).[85] Kao i u drugim granama poljoprivrede, savremene metode uzgoja su slabo prodirale i u pčelarstvo, ali postepeni prelaz na košnice sa pokretnim saćem ipak pokazuje određeni napredak, a polazišna tačka za promjene bila je sama visočka čaršija, u kojoj je još od prije rata postojala i pčelarska sekcija. Iako je broj registrovanih pčelara u samom gradu bio relativno mali (svega 10 u 1931. godini), odnos broja pletenih košnica (20-ak) i onih sa pokretnim saćem (90-ak) govori u prilog osavremenjavanju proizvodnje meda.[86] O postepenom prodoru savremenih metoda pčelarenja i u udaljenije krajeve sreza govori podatak o broju košnica sa pokretnim saćem, ali i činjenica da su u nekim krajevima (Gornja Lipnica, Mehurić, Miokovići, Duboštica

[81] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za prostu 1931. godinu*. Sarajevo 1930, 102–105.
[82] ZMV, OAOV, kut. 4, 404/31. Upravnik stanice 1930. godine bio je Aksentije Komša. *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/31. godinu*, Sarajevo 1930, 308.
[83] M. S. Filipović, *Život i običaji*, 23–24.
[84] A. Pijuk-Pejčić, Ekonomski opis sreza Visoko, 359.
[85] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za prostu 1931. godinu*, Sarajevo 1930, 102–105.
[86] ZMV, OAOV, kut. 6, sign. 505/032.

itd.) pčelari selili košnice tokom godine kako bi povećali prinose meda.[87] U taj proces osavremenjivanja pčelarenja, odnosno proizvodnje meda, povremeno su se uključivali i organi vlasti, u okvirima vlastitih ograničenih kapaciteta, najčešće sa savjetodavnom ulogom o pitanju liječenja bolesti pčela.[88]

Zbog fragmentarne očuvanosti arhivske građe malo je statističkih podataka o imenima pčelara na Visočkom srezu. Oni rijetki govore nam da je 1931. god. na teritoriji gradske općine bilo 10 registrovanih pčelara, ali niti jednom pčelarstvo nije bilo jedini izvor prihoda. Četvorica su bili trgovci (Mehaga Oruč, Hasan Mostić, Mulo Mostić, braća Sedlarević), dvoje su bili težaci (Mujo Frtuna i Marija Majetić) te po jedan baščovan (Hilmija Karamehić), tabak (Salko Šahinović), mualim (Mustafa Đonlagić) i bilježnik (Muhamed Ahić). Većina visočkih pčelara već je koristila košnice sa pokretnim sačem (približno 90 košnica), ali bilo je i 20-ak sa nepokretnim sačem (trnke). Broj pčelinjih društava govori da su skoro svi pčele držali samo za zadovoljavanje vlastitih potreba (2–10 društava), dok su samo Hasan Mostić (30+15) i Mulo Mostić (20) mogli godišnje proizvesti i nešto viška za tržište.[89]

EKSPLOATACIJA ŠUME I DRVNA INDUSTRIJA

Visočki srez bio je izuzetno bogat šumom. Čak 73.925 ha ili 66,5% teritorije sreza bilo je prekriveno šumom, od čega je 69.018 ha ili 62,1% bilo u državnom, a 4.907 ha ili 4,4% u privatnom vlasništvu. U najbližoj okolini Visokog te plodnim dolinama sa ziratnom zemljom uz rijeke Bosnu, Fojnicu i njihove pritoke nije bilo većih šumskih kompleksa. Šume su uglavnom zauzimale sjeverni i sjeveroistočni dio sreza, što se najvećim dijelom odnosi na prostor Sreske ispostave Vareš (tačnije planine Zvijezde), a manjim dijelom na prostor užeg sreza (oko Breze, Kaknja i u dolini Misoče). Na tom planinskom prostoru dominirale su crnogorične šume jele, omorike i bora. Na nižim nadmorskim visinama šumske komplekse uglavnom su činile šikare koje je lokalno stanovništvo koristilo za ispašu stoke. U tom su pojasu visoke šume uglavnom bile bjelogorične (bukove, grabove i hrastove) i služile su kako za potrebe industrijske prerade, tako i za zadovoljavanje servitutnih prava okolnog stanovništva na građevinsko i ogrjevno drvo.[90]

Eksploatacija tog ogromnog šumskog bogatstva, započeta još u vrijeme austrougarske uprave, po inerciji je nastavljena i između dva svjetska rata. Trendovi koji su vladali u drvnoj industriji međuratne Bosne i Hercegovine i Kraljevine SHS/Jugoslavije neminovno su utjecali i na lokalne prilike u Visočkom srezu. Tako je oživljavanje građevinske djelatnosti nakon 1918. god. dovelo do povećane potražnje za građevinskim drvetom i u zemlji i u inostranstvu. Iako je storniranje ranije sklopljenih dugotrajnih ugovora o eksploataciji šume donekle otežalo sječu, količina odsječene građe počinje rasti neposredno nakon završetka Prvog svjetskog rata, kao i broj pogona za preradu. Taj polet zamijenila je prva kriza u drvnoj industriji, koja je bila uzrokovana nizom faktora (zasićenje evropskog tržišta, rast vrijednosti dinara uz istovremeni pad lire, povećanje troškova

[87] M. S. Filipović, *Život i običaji*, 24–25.
[88] ZMV, OAOV, kut. 6, sign. 1744/32.
[89] ZMV, OAOV, kut. 6, sign. 505/32.
[90] A. Pijuk-Pejčić, Ekonomski opis sreza Visoko, 355.

proizvodnje itd.) i potrajala je od 1924/25. do 1927. godine. Nakon kratkotrajnog oporavka (1927–1929. god.) dolazi do nove krize u drvnoj industriji (1930–1936. god.) uzrokovane općom depresijom, ali i zasićenjem evropskog tržišta jeftinim drvetom iz SSSR-a, nakon čega nastupa kratkotrajni period stabilizacije tržišta.[91]

Neposredno nakon završetka Prvog svjetskog rata na prostoru Visočkog sreza naglo raste broj pilana (dijelom je riječ o predratnim kapacitetima koji obnavljaju rad, ali su otvoreni i novi pogoni), a zatim prilike na tržištu dovode do usporavanja rasta broja i obima proizvodnih kapaciteta te propadanja pojedinih pilana. Oblovina sa šumskih radilišta transportovana je mrežom uskotračnih željezničkih pruga, koja je u osnovi izgrađena do 1918. godine, ali dijelom i proširena do 1941. godine. Iz šumskih kompleksa koje gravitiraju željezničkoj pruzi Bosanski Brod – Sarajevo transport oblovine ili građe obrađene na pilanama odvijao se prugom Podlugovi – Vareš-Majdan te prugom Ilijaš – Misoča – Okruglica, dok su šumska radilišta na Zvijezdi, koja su gravitirala dolini Krivaje, bila povezana na željezničku prugu Zavidovići – Olovo – Kusače (iz Careve Ćuprije se penjao krak pruge do Duboštice, a između dva svjetska rata izgrađena je i trasa uz rječicu Tribiju prema Vijaci).

Dio oblovine primarno je obrađivan na pilanama podignutim u blizini šumskih radilišta ili željezničkih stanica. Pilane izgrađene prije 1918. godine radile su uglavnom na vodeni pogon, bile su primitivne i malog kapaciteta, sa izuzetkom pilane na parni pogon firme "Buttazzoni i Venturini – industrija drveta a.d.", koja je pokrenuta 1912. godine u Ilijašu. Zbog balkanskih, a kasnije i Prvog svjetskog rata pilana će raditi smanjenim kapacitetom sve do 1918. godine, a promjena državnopravnog okvira i procesi u privredi koji su je pratili (storniranje dugoročnih ugovora o eksploataciji šuma) negativno su utjecali i na njen rad. Tek od 1922. godine, obnavljanjem dugoročnog ugovora o eksploataciji šume na području Misoče, pilana počinje u potpunosti koristiti vlastite kapacitete – oko 20.000 m³ godišnje na bazi rada u jednoj smjeni – i do isteka ugovora 1933. godine posjeći će oko 500.000 m³ četinarskog i oko 100.000 m³ bjelogoričnog drveta. Dio drvne mase izvožen je u inostranstvo, a dio transportovan i primarno obrađivan u pilani u Ilijašu, a onda iskorištavan u vlastitoj fabrici namještaja u Sarajevu. Nakon isteka ugovora o eksploataciji, Buttazzoni i Venturini 1934. godine prodaju svoju pilanu u Ilijašu i gornji sloj željezničke pruge uz rijeku Misoču (ukupno 46,2 km) i cjelokupan vozni park firmi "Todorović i Dohan" (vlasnici Vaso Todorović i Herman Dohan iz Sarajeva), koja je radila do početka Drugog svjetskog rata.[92]

Skoro sve ostale pilane na Visočkom srezu bile su manjih proizvodnih kapaciteta i pozicionirane bliže šumskim radilištima na planini Zvijezdi. Neke od njih su često mijenjale vlasnike pa su čak i prenošene sa jednog mjesta na drugo zbog otvaranja novih šumskih radilišta. Od prijeratnih pilana, nakon 1918. godine nastavile su raditi dvije na rijeci Stavnji. Prva je pilana na vodeni pogon na mjestu Hodžin Majdan, koju je 1908. godine pokrenuo Mikun Zlovušić iz Vareša. Između dva svjetska rata pilanom, registrovanom 1919. godine kao "Sinovi pok. Mikuna Zlovušića" u Varešu, upravljali su njegovi nasljednici. Nakon požara 1922. godine pilana je obnovljena kao parna i radila je do Drugog svjetskog rata sa kapacitetom proizvodnje 2.400 m³.[93] Druga predratna pilana na Stavnji, također na vodeni pogon, bila je u mjestu Vrela (pokrenuli je braća Mijo i

[91] B. Begović, *Šumska privreda*, 205–251.
[92] *Isto*, 309.
[93] *Isto*, 333.

Mato Zlović 1911. godine). I ona je izgorjela 1921. godine, a zatim obnovljena kao parna pilana. Godine 1923. pilanu je kupio Ljubo Crvenković iz Vareša, koji je 1926. godine prenosi na Daštansko (Ponikve), a 1937. godine pilanu kupuje "Prvo dalmatinsko trgovačko a.d." iz Dubrovnika. Uoči Drugog svjetskog rata imala je godišnji kapacitet oko 17.300 m³ i bila druga po veličini na Visočkom srezu.[94]

Tokom 1919. godine podignute su tri pilane u okolini Vareša. Pilanu na vodeni i parni pogon na Zaruđanskom potoku u mjestu Luke pokrenuo je Mate Zlović i imala je kapacitet 1.000 m³ godišnje. Pilanu na vodeni pogon u Potocima, kapaciteta 2.000 m³, pokreće Petar Petrović iz Vareša, a 1923. godine kupuju je braća Šišić iz Vareša (registrovana kao "Braća Šišić – trgovina drvetom i građevinskim materijalom") koji uvode parni pogon i proširuju kapacitete (7.500 m³). U gornjem toku Tribije (sliv Krivaje) pilanu na vodeni pogon, kapaciteta samo 500 m³, pokreće Mijo Semunović iz Vareša. Već 1922. godine pilanu je kupio Mehmed Kazaferović iz Vareša, koji uvodi parni pogon i širi proizvodne kapacitete (7.250 m³). Zbog problema u poslovanju 1931. godine pilana je prodata prvo Petru Jurišiću iz Vareša, a zatim Muhamedu Saletoviću iz Vareša, ali nije više pokrenuta te je demontirana 1935. godine.[95]

Naredne, 1920. godine, u mjestu Kokošinjac u donjem toku Tribije Jozo Matin Čolić iz Vareša pokreće pilanu na vodeni pogon kapaciteta 2.500 m³, a 1940. godine ona prelazi u vlasništvo braće Ive i Vinka Stjepanovića ("Pilana Tribija Ive i Vinka Stjepanovića") koji je modernizuju uvođenjem parnog pogona.[96]

Šumsko bogatstvo planine Zvijezde nije privlačilo samo lokalne poduzetnike pa 1923. godine u slivu Bukovice na Pogarima sarajevski trgovci Lazar Tuševljaković i Krsto Jovanović pokreću pilanu sa godišnjim kapacitetom od oko 10.000 m³, ali je već 1925. godine prodaju sarajevskim trgovcima Beli Adleru i Aleksandru Oppermannu ("Parna pilana Bukovica – Adler i Oppermann u Varešu"). Zbog lošeg poslovanja došla je pod stečaj 1930. godine, a 1937. godine i likvidirana.[97] Iste, 1923. godine, pokrenuta je i pilana na parni pogon Braće Zlovušić na Ponikvama ("Pilana Ponikva"), čiji su proizvodni kapaciteti do Drugog svjetskog rata rasli sa 5.000 na 12.500 m³ godišnje.[98]

Do početka Drugog svjetskog rata podignuta je i pilana u Brezi (kapaciteta 10.000 m³) koju 1938. godine pokreće Ljubo Crvenković, nakon prodaje svoje pilane na Ponikvama,[99] a pored njih radile su i pilane na električni pogon u državnim rudnicima u Varešu, Brezi i Kaknju kojima su navedeni rudnici osiguravali drvo za vlastite potrebe (jamsko drvo i drugi proizvodi).[100]

Vidljivo je da ni tokom međuratnog perioda nije došlo do formiranja krupnih industrijskih preduzeća za obradu drveta (niti primarnu niti finalnu obradu) na teritoriji Visočkog sreza, bez obzira na ogromne šumske komplekse na planini Zvijezda, a o veličini ranije spomenutih pogona za primarnu preradu drveta najbolje govori usporedba sa zavidovićkom pilanom (ranije "Eisler i Ortlieb", kasnije "Krivaja") koja je bila najveća u

[94] *Isto*, 321–322,
[95] *Isto*, 395–397.
[96] *Isto*, 397–398.
[97] *Isto*, 321.
[98] *Isto*, 331.
[99] *Isto*, 322.
[100] *Isto*, 404.

ovom dijelu Evrope – na 26 gatera u Zavidovićima godišnje se moglo proizvesti 240.000 m³ građe, što je daleko premašivalo kapacitete svih pilana na području Visočkog sreza.[101]

Na poslovima sječe, transporta i primarne prerade drveta angažirano je, sezonski ili stalno, nekoliko stotina stanovnika Visočkog sreza, najčešće lokalnog stanovništva koje je živjelo u blizini šumskih radilišta ili pilana, zatim stanovništvo okolnih srezova (Kladanj, Maglaj, Sarajevo), a prije 1918. godine značajan procenat radnika na šumskim radilištima bio je iz drugih dijelova Austro-Ugarske Monarhije. O broju radnika angaživanih na radu u spomenutim pilanama nakon 1918. godine nemamo mnogo podataka. Jedan od rijetkih potiče iz aprila 1926. godine i govori o 400 radnika koji su angažirani u pilanama na Visočkom srezu, a drugi je iz marta 1937. godine o štrajku 80 radnika u pilani Ljube Crvenkovića.[102]

Pored toga, dio stanovništva sticao je osnovna ili dodatna sredstva iskorištavajući šumsko bogatstvo u privatnoj režiji. U Kralupima, Goduši, Tušnjićima, Topuzovom Polju, Srhinju, Biskupićima, Zimči, Monjarima, Lješevu, Radovlju, Gračanici, Lužnici, Podvincima i Misoči mnoge su porodice živjele isključivo od sječe i prodaje drva na pijacama u Visokom i Sarajevu, u Gornjoj Zgošći su sakupljali i prodavali luč te izrađivali i prodali šindru, a u Kralupima i na Zvijezdi mnogi su se bavili kađenjem ćumura. Potrebe visočkih tabaka za rujevinom, šiškom i žirom, koje su bile neophodne u procesu štavljenja koža, podmirivalo je uglavnom siromašno stanovništvo u okolini Podgore, Misoče, Tušnjića i Kraljeve Sutjeske ostvarujući tako dodatne prihode.[103]

RUDNA BOGATSTVA I INDUSTRIJA ŽELJEZA

Važnu ulogu u privrednom razvoju Bosne i Hercegovine imalo je rudarstvo. Od 17 rudnika uglja, dva rudnika željeza i po jednog rudnika mangana i hroma, na prostoru sreza Visoko nalazili su se rudnici uglja u Kaknju i Brezi, rudnik željezne rude u Varešu i rudnik hroma u Duboštici. Prva tri su kao vlasništvo zemaljskog erara nakon 1918. godine prešli u državno vlasništvo, a i u rudniku hroma u Duboštici, koji je bio u vlasništvu rudarske zadruge "Bosnia", država je imala kontrolni paket dionica. U državnom vlasništvu bila je i Željezara Vareš.[104]

Iako je zbog usmjerenosti na domaće tržište proizvodnja uglja bila manje izložena potresima i kriznim periodima na svjetskim tržištima, ipak su postojali brojni otežavajući faktori koji su utjecali na njenu produktivnost nakon 1918. godine. Zbog intenzivne eksploatacije tokom Prvog svjetskog rata, koja nije bila praćena ulaganjima u proširenje jamskih kapaciteta i otvaranje novih jama, proizvodnja uglja u Bosni i Hercegovini (ali i Kraljevini SHS i cijeloj Evropi) dolazi u krizu jer postojeći kapaciteti nisu mogli zadovoljiti potrebe tržišta. Proizvodnja u bosanskohercegovačkim rudnicima uglja nakon 1918. godine sporo je rasla i bilo je potrebno nekoliko godina da se vrati na prijeratni nivo. U rudniku Kakanj rekordna proizvodnja je dostignuta

[101] N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*, 310.
[102] *Hronologija*, 417, 538.
[103] M. S. Filipović, *Privreda, saobraćaj i naselja*, 29–30.
[104] N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*, 311.

1913. i 1914. godine (185.000 t), nakon čega proizvodnja stagnira, a od 1917. godine i opada. Sličan proces zabilježen je i u brezanskom rudniku, u kojem je vrhunac proizvodnje dostignut 1916. godine (175.550 t), nakon čega, također, počinje opadati.

Smanjenje proizvodnih kapaciteta u spomenutim, ali i drugim rudnicima uglja u Bosni i Hercegovini uzrokovalo je nestašicu uglja, poznatu kao "ugljena glad" između 1920. i 1923. godine, a nestašica se osjećala i u cijeloj Evropi, zbog istih razloga. Dijelom te krize bio je i rudnik u Kaknju koji tek 1923. godine dostiže prijeratni proizvodni nivo,[105] a nakon toga, uz povremene oscilacije, širenjem jamskih kapaciteta povećava proizvodnju i 1940. godine dostiže rekordnu proizvodnju od 357.611 t. Brezanski rudnik će imati drugačiji tempo oporavka jer su potresi na tržištu teže pogađali ovaj rudnik. Tako je u periodu između 1923. i 1925. godine zbog uvoza uglja iz Mađarske i Bugarske rudnik u Brezi smanjio proizvodnju za 50%, a slično se desilo i u vrijeme druge krize sa ugljem 1931–1932. godine uzrokovane hiperprodukcijom, koja je posljedično dovela do otpuštanja dijela radne snage i uzrokovala druge socijalne potrese i u Brezi i u Kaknju.[106] Zbog navedenih turbulencija rudnik u Brezi je godišnji nivo proizvodnje iz 1916. godine premašio tek 1938. godine (183.480 t).[107]

Utjecajima sa vanjskih tržišta mnogo više je bio izložen rudnik željezne rude u Varešu i vareška željezara. Nakon smanjivanja obima proizvodnje tokom Prvog svjetskog rata oporavak nije bio tako vidljiv kao u rudnicima uglja u Kaknju i Brezi. Proizvodni kapaciteti u rudniku i željezari 20-ih godina nisu korišteni u punom kapacitetu. Obim proizvodnje u rudniku je oscilirao, a bilo je godina kada je i eksploatacija željezne rude i rad željezare u potpunosti obustavljan. Nove investicije iz 1927/28. godine nisu imale mnogo efekta zbog velike ekonomske krize početkom 30-ih godina, a proizvodnja u rudniku na godišnjem nivou oscilirala je od 618.900 t 1934. godine do 1.728.100 t 1939. godine. To je utjecalo i na broj uposlenih te u međuratnom periodu nije postignut broj uposlenih iz predratnog vremena.[108]

Od 1938. godine državnom intervencijom formirano je preduzeće "Jugočelik" u čiji sastav su ušli rudnici uglja u Brezi i Zenici, rudnici željezne rude u Varešu i Ljubiji te željezare u Varešu i Zenici. Ovim ukrupnjavanjem bilo je predviđeno i proširivanje i osavremenjavanje postojećih kapaciteta u rudnicima i željezarama te izgradnja i potpuno novih pogona – visoke peći u Podlugovima, nove čeličane sa dvije Simens-Martinove peći u Podlugovima te kovnice topovskih i puščanih cijevi i presaonice artiljerijske municije zajedno sa tvornicom bandaža i osovina za željeznički promet u Ilijašu. Međutim, predviđeni planovi su zaustavljeni početkom Drugog svjetskog rata, a oprema za rekonstrukciju postojećih kapaciteta u Brezi i Varešu te opremanje novih pogona u Podlugovima i Ilijašu rekvirirana je i odvezena u Njemačku.[109]

---

[105] L. Đaković, Kakanj i njegova okolina, 39.

[106] *Isto*, 38–46.

[107] E. Bajtal, Društveno-ekonomske prilike, u: *Rudnik "Breza" 1907.–1997. Zbornik o devedeset godina postojanja Rudnika "Breza"*, Breza – Sarajevo 1997, 62. (dalje: E. Bajtal, Društveno-ekonomske prilike)

[108] N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925*, 311–312; Kemal Hrelja, Industrija i saobraćaj u Bosni i Hercegovini od 1929–1941. godine, *Prilozi* 2, Sarajevo 1966, 132–134; L. Đaković, *Rudarstvo i topioničarstvo*, 79.

[109] L. Đaković, *Rudarstvo i topioničarstvo*, 65–69.

Pored osnovne djelatnosti sva tri navedena rudnika posjedovala su i pilane na električni pogon u kojima je prerađivano drvo za vlastite potrebe. Također, i mnogo važnije, sva tri rudnika su posjedovala termoelektrane za proizvodnju električne energije koja je korištena u procesu proizvodnje, ali i za napajanje drugih industrijskih pogona, javnih ustanova, privatnih kuća i javnu rasvjetu u okolnim naseljima. Zbog širenja proizvodnih kapaciteta rasla je i potreba za električnom energijom te su stalno povećavani kapaciteti termoelektrana pa su 1938. godine sva tri rudnika imala po četiri parna kotla koji su pokretali turboagregate instalirane snage 2.100 kVA u Kaknju, 1.600 kVA u Varešu i 1.422 kVA u Brezi.[110] Pred Drugi svjetski rat postojeći rudnici se počinju povezivati na zajedničku mrežu pa se 1937. godine Rudnik Kakanj novoizgrađenim dalekovodom priključuje na termoelektranu Zenica, a postojeću termoelektranu u kakanjskom rudniku koristi uglavnom kao rezervnu opciju u proizvodnji. Naredne, 1938. godine i Rudnik Breza se uključuje na distributivnu mrežu rudnika Zenica – Kakanj – Vareš i na taj način osigurava stalnu i dovoljnu količinu električne energije iz termocentrale u Zenici kako za svoje potrebe, tako i za potrošače u okolnim mjestima.[111]

Višak električne energije distribuiran je još tokom austrougarske uprave radničkim naseljima podignutim u neposrednoj blizini rudnika (Vareš, Vareš-Majdan, Kakanj, Breza), a Visoko je elektrificirano mnogo kasnije – 25. januara 1928. godine dobilo je javnu rasvjetu. Prethodno je izgrađen dalekovod Breza – Visoko dužine 9 km, a zatim i distributivna mreža na koju su u početku priključene neke javne ustanove i javna rasvjeta, a zatim i drugi potrošači. Dalekovod Breza – Visoko produžen je 1937. godine do Kiseljaka. Dalekovod od Breze do Podlugova izgrađen je 1935. godine, a zatim produžen 1938. godine do Ilijaša. [112]

Utjecaj spomenutih rudnika i vareške željezare na ekonomsko-socijalni status okolnog stanovništva bio je ogroman. Na prostoru koji je brdsko-planinski i uglavnom prekriven šumom otvaranje rudnika predstavljalo je priliku da višak agrarnog stanovništva ili dodatno zaradi (veliki broj radnika između aprila i oktobra radi na vlastitoj zemlji) ili da mu to postane osnovni izvor prihoda. Mnogi su tu priliku i iskoristili pa je 1913. godine u rudniku uglja u Kaknju radilo 696, u rudniku uglja u Brezi 402, rudniku željezne rude u Varešu 629 i u Željezari Vareš 771 radnik, dok je broj zaposlenih u rudniku hroma u Duboštici bio mnogo manji i kretao se između sedam i 65 od 1905. do 1912. godine.[113] Nedostatak kvalifikovane radne snage neposredno nakon otvaranja svakog od spomenutih rudnika rješavan je dovođenjem radnika iz drugih dijelova Bosne i Hercegovine ili drugih dijelova Austro-Ugarske Monarhije,[114] što je vidljivo iz ranije spomenutih popisa stanovništva.

Navedeni rudnici i vareška željezara predstavljali su najveće poslodavce na Visočkom srezu i nakon 1918. godine. Broj uposlenih u njihovim pogonima zavisio je od već spomenutih uspona i padova u radu poduzeća, ali bio je i pod utjecajem drugih faktora – iseljavanja dijela stranih radnika i doseljavanja novih (najčešće Slovenaca), štrajkova, promjene zakona, nesreća, finansijskih (ne)ulaganja u proširenja proizvodnih kapaciteta itd. U prvim godinama nakon stvaranja Kraljevine SHS u rudnicima je često dolazilo do štrajkova na koje su

---

[110] *Isto*, 163.

[111] Arif Begić, Kratak prikaz razvoja eksploatacije ugljena, u: *Rudnik "Breza" 1907.–1997. Zbornik o devedeset godina postojanja Rudnika "Breza"*, Breza – Sarajevo 1997, 68.

[112] *Isto*; H. Krešević, *Visoko*, 55.

[113] Iljas Hadžibegović, Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine, Sarajevo 1980, 184.

[114] *Isto*, 181.

organi vlasti povremeno reagovale različitim represivnim mjerama, pa i otpuštanjem i protjerivanjem radnika u zavičajna mjesta. Posebno oštre bile su reakcije povodom prvomajske proslave 1919. godine i štrajka koji je uslijedio nakon njene zabrane, kada je u Kaknju otpušteno 46, a Brezi 35 radnika,[115] ili tokom generalnog štrajka rudara (tzv. Husinska buna) u decembru 1920. godine, kada je iz Breze protjerano pet radničkih porodica, a 30 radnika uhapšeno.[116] Upravo u to vrijeme (decembra 1920. godine) u kakanjskom i brezanskom rudniku bilo je zaposleno oko 1500 radnika,[117] a 20-ih godina u Varešu je radilo oko 1.100 radnika, od toga u rudniku željezne rude u prosjeku oko 400 rudara.[118]

Postepeno povećanje obima proizvodnje podrazumijevalo je i dalje povećanje broja radnika, a tom procesu posebno je pogodovalo donošenje Zakona o zaštiti radnika (28. februara 1922. godine) kojim je uvedeno osmočasovno radno vrijeme. To je stvorilo potrebu za angažiranjem dodatne radne snage (povećanje za 12–15%) kako bi se proizvodnja održala na dotadašnjem nivou. S druge strane, većinu nove radne snage činilo je okolno seosko stanovništvo (nekvalifikovana radna snaga), nenaviknuto na rad u rudniku pa istovremeno i manje efikasno od iskusnijih rudara, što se negativno odražavalo na proces proizvodnje.[119]

Spomenute oscilacije na tržištu koje su uzrokovale smanjenja proizvodnje (npr. u vrijeme druge krize sa ugljem 1931/32. godine) posljedično su dovodile do otpuštanja dijela radne snage i uzrokovale druge socijalne potrese.[120] Sličan efekt proizvela je i velika rudarska nesreća 21. aprila 1934. godine, kada je u kakanjskom rudniku poginulo 127 rudara, a veliki broj drugih radnika je zbog revitalizacije jame u kojoj se nesreća desila narednu godinu bio bez posla.[121]

Pred početak Drugog svjetskog rata, 1940. godine, u rudnicima na području sreza Visoko radilo je ukupno 2.998 radnika – 1.106 u rudniku uglja u Brezi, 1.455 u rudniku uglja u Kaknju, 429 u rudniku željezne rude u Varešu i osam rudniku hroma u Duboštici, a u Željezari Vareš 1.144 radnika.[122]

OSTALA INDUSTRIJSKA PREDUZEĆA

Pored navedenih krupnih industrijskih preduzeća, na teritoriji Visočkog sreza postojala su i druga koja su državne vlasti tretirale kao industrijska, a koja u razvijenijem industrijskom društvu sigurno ne bi imala takav status. Ovdje nećemo problematizirati tretman pojedinih proizvođačkih kapaciteta u srezu Visoko niti ćemo ulaziti u pitanje definiranja industrijske, manufakturne i zanatske proizvodnje, jer će podaci o načinu proizvodnje, proizvodnim kapacitetima i broju zaposlenih najbolje pokazati stvarne domete tadašnje zanatske i industrijske proizvodnje u Bosni i Hercegovini i Visočkom srezu.

---

[115] *Hronologija*, 278–279.
[116] *Isto*, 345.
[117] *Isto*, 346.
[118] *Isto*, 290, 467.
[119] E. Bajtal, Društveno-ekonomske prilike, 58–59.
[120] L. Đaković, Kakanj i njegova okolina, 38–46.
[121] *Isto*, 38–48.
[122] L. Đaković, *Rudarstvo i topioničarstvo*, 74.

CIGLANE

Naslonjeno na tradiciju pravljenja ćerpiča te potaknuto povećanom potražnjom nakon katastrofalnog požara iz 1911. godine, u Visokom se i između dva svjetska rata nastavilo razvijati ciglarstvo. Najveća, i dugo vremena jedina, bila je ciglana smještena uz rijeku Bosnu, približno na mjestu današnjeg tržnog centra i stovarišta firme IGM Visoko. U svim dostupnim arhivskim dokumentima, pa i u registru industrijskih preduzeća u Ministarstvu trgovine i industrije u Beogradu, kao jedini vlasnik ove ciglane spominjao se lokalni građevinski poduzetnik i trgovac Elias M. Kabiljo.[123] Međutim, u lokalnom kolektivnom sjećanju kao suvlasnik ove ciglane spominje se i Refik Mataradžija, a samo u jednom nama poznatom arhivskom dokumentu iz 1931. godine, koji govori o sporu oko održavanja puta između željezničke stanice i ciglane, općinska administracija kao vlasnike prepoznaje Eliasa Kabilja i Refika Mataradžiju.[124]

Na gore spomenutom mjestu uz rijeku, na zemljištu u vlasništvu Eliasa M. Kabilja, nalazili su se proizvodni pogoni – kružne peći za pečenje cigle, a sa tog zemljišta crpila se i sirovina (ilovača, glina) za proizvodnju.[125] Jedini proizvod bila je ručno pravljena cigla u količini do 1.200.000 komada godišnje. Proizvodnja je u suštini bila zasnovana na određenoj podjeli ručnog rada po kojoj su za svaku fazu u procesu proizvodnje cigle – pripremu gline, prevoz do "sjekača", istresanje iz kalupa, slaganje polusušenih proizvoda, pečenje cigle – bili zaduženi posebni radnici.[126] U Kabiljovoj ciglani radilo je do 30 radnika, ali kako je proizvodnja bila sezonska, obično od početka maja do kraja oktobra, stalno su bili zaposleni samo upravnik i čuvar. Sva proizvedena cigla završavala je na domaćem tržištu. Jednim dijelom kupci su bile velike firme u državnom vlasništvu – rudnici u Kaknju, Brezi, Varešu i Zenici, a od istih firmi je nabavljan ugalj (oko 50 vagona na godišnjem nivou) koji je korišten u procesu proizvodnje.[127] Veći dio proizvodnje bio je usmjeren na privatnu prodaju u samom Visokom pa je veliki broj privatnih i drugih objekata izgrađenih između dva svjetska rata u Visokom izgrađen upravo ciglom iz Kabiljove ciglane,[128] a najreprezentativniji je svakako bio objekat Sokolskog doma.[129] Bez direktne veze sa željezničkom prugom (željeznička stanica bila je udaljena 1.500 metara), sa lošom i neodržavanom cestom (na što se vlasnik često i žali vlastima) te konkurencijom sarajevskih ciglana (1930. god. u Sarajevu je radilo sedam ciglana)[130] Kabiljova ciglana nije mogla prevazići okvire lokalnog tržišta.

---

[123] AJ, Ministarstvo trgovine i industrije (dalje 65), sign. 65-600-1384. On je u Visokom izgradio i nekoliko kuća koje je iznajmljivao, a jednu od njih iznajmljivao je sreskim upraviteljima koji su bili na službi u Visokom. ZMV, OAOV, kut. 4, Poreska uprava – Opštinskom poglavarstvu, Zabrana isplate, 23. 4. 1931.

[124] ZMV, OAOV, kut. 5, sign. 2985/31.

[125] AJ, sign. 65-600-1384.

[126] Raif Čehajić, *Stoljeće visočkog ciglarstva. Fotomonografija*, Visoko 2010, 17. (dalje: R. Čehajić, *Stoljeće visočkog ciglarstva*)

[127] AJ, sign. 65-600-1384.

[128] U arhivi koja se čuva u Zavičajnom muzeju u Visokom sačuvano je nekoliko desetina dokumenata o procesu izdavanja građevinskih dozvola i tehničkom prijemu izgrađenih objekata.

[129] Mirna Malić, Jevreji Visokog, *Radovi Zavičajnog muzeja Visoko* (dalje: *RZMV*) I/1, Visoko 2020, 272.

[130] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/31. godinu*, Sarajevo 1930, 163.

Pored Kabiljove, u Visokom je 30-ih godina XX stoljeća počela raditi i ciglana u vlasništvu trgovca Derve Handžića. Iako neki autori tvrde da je ova ciglana počela sa radom 1931. god.,[131] dostupni arhivski dokumenti nam govore da je tehnički prijem izgrađenih pogona trebao biti obavljen krajem decembra 1939. god.[132] Nažalost, zvaničnih podataka o tačnoj lokaciji, kapacitetu i broju zaposlenih radnika u ovom trenutku nemamo.

"ASIM ČABARAVDIĆ, RADIONICA KOŽA I ĆEBETA VISOKO"

Na tradiciji visočkih tabaka u međuratnom periodu započeo je i moderan način prerade kože i on se veže za kožaru Asima Čabaravdića ("Asim Čabaravdić, Radionica koža i ćebeta Visoko"), koju su državne statistike prepoznavale kao industrijski pogon. Ovo preduzeće osnovano je 1926. godine i u početku se bavilo samo proizvodnjom koža – "govedje i telečije boksove crne i žute, ovčije i kozije mešine u svim farbama za cipele i odelo, ovčije i janječije kože (futer) za postavu u cipela, kromne kože šivače za šivanje pogonskih kajševa u svim širinama", a od 1934. god. i proizvodnjom ćebadi – "vunena ćebeta za ljude i konje u običnoj dužini i širini, bijela, crna, šarena, crvena ili zelena". Radionica je bila smještena na desnoj obali Fojnice, na samom njenom ušću u Bosnu, i sastojala se od nekoliko objekata: "Krečno odelenje sa bazenima za kvašenje i činjenje koža sa krečom. Bure za pranje koža od kreča. Drugo odelenje za strojenje koža sa kemikalijama sa tri komada bureta i dve hašpe. Treće odelenje sa tri bureta za strojenje sa taninom. Četvrto odelenje sa 5 komada raznih mašina za izradbu kože. Peto odelenje sa ručnim radom za dopremu koža i sa raznim potrebnim sušionicama. Šesto odelenje sa špric-apartom. Osim prednjega ima tkaonica za izradbu ćebeta sa ručnim drvenim stanovima za tkanje ćebeta. Kovačnica za popravak mašina i drugih postrojenja." U procesu proizvodnje ovdje se koristilo mnogo više hemikalija (sumporna i solna kiselina, kromalaun, kromikalij, antikler, švefelnatrium, ekstrakti boja, razna ulja itd.) za čiju nabavku je godišnje trošeno do 12% sredstava namijenjenih za kupovinu sirovina i drugih materijala neophodnih za proizvodnju. Kao pogonska snaga korištena je voda (30–40 KS). Proizvodni kapacitet sredinom 30-ih godina XX stoljeća iznosio je 2000–3000 komada koža i 100 ćebeta sedmično i omogućavao je zapošljavanje 150–200 ljudi, ali do početka Drugog svjetskog rata on nikada nije bio iskorišten u punom obimu. Prosječan broj zaposlenih na godišnjem nivou bio je 25 radnika. Tako je tokom 1934. godine stalno bilo zaposleno po dvoje u administraciji i u tehničkom sektoru te jedan bravar, dok se ostala radna snaga vodila kao sezonska – jedan kovač, jedan stolar, četverica ćebedžija, devet predilaca vune za ćebeta (od toga četvero maloljetnih) te devet nekvalifikovanih radnika.[133] U ovoj kožari su i neki stari tabaci pronašli novo radno mjesto.[134]

Kapacitet Čabaravdićeve kožare bio je mnogo veći od tradicionalnih tabhana. Tokom 1929. godine u radionici je obrađeno skoro 10.000 koža (9528 ovčijih, 407 goveđih i 40 telećih),[135] 1934. godine oko 9.500

---

[131] R. Čehajić, *Stoljeće visočkog ciglarstva*, 12.
[132] ZMV, OAOV, kut. 18, sign. 4959/39.
[133] AJ, sign. 65-625-1346.
[134] Zorislava Marković – Senad J. Hodović, *Prerada kože i izrada opanaka u Visokom. Novi prilozi za izučavanje tradicije visočkog kožarstva*, Visoko 2003, 9. (dalje: Z. Marković – S. J. Hodović, *Prerada kože*)
[135] ZMV, OAOV, kut. 4, sign. 687/31.

koža (500 komada goveđih, 1000 telećih i 8.000 ovčijih koža) i proizvedeno oko 800 ćebeta, 1935. godine oko 8.840 koža i 750 ćebeta, 1936. godine oko 7.000 koža i 700 ćebeta itd. Uzroci neiskorištenosti proizvodnih kapaciteta su, pored posljedice ekonomske krize, bili različiti – 1934. godine radionica je radila samo šest mjeseci zbog radova na dogradnji pogona, 1935. godine radionica je povremeno zatvarana zbog popravki drvenog mosta koji je vodio preko rijeke Fojnice i sveopće krize, 1936. i 1937. godine rad je obustavljan zbog poskupljenja sirovine i dogradnje pogona.[136]

Iako ne posjedujemo zvanične statistike o količini proizvedenih koža, na osnovu procjene savremenika da se u Visokom godišnje obradi oko 20.000 goveđih i oko 100.000 ovčijih koža,[137] možemo zaključiti da je udio Čabaravdićeve radionice u ukupnoj proizvodnji koža u Visokom bio manji od 10%.

Kompletna proizvodnja Čabaravdićeve kožare usmjeravana je na domaće tržište, a kao kupci se javljaju i brojna državna preduzeća i institucije – Uprava Vojno-Tehničkog zavoda Sarajevo, rudnici u Kaknju, Brezi, Kreki, Zenici i Mostaru, Željezara u Varešu, Sreski sud u Maglaju itd. Osim glavnih proizvoda, u radionici se od otpadaka (mesine) proizvodilo i tutkalo, a goveđe dlake su korištene i za proizvodnju kistova i punjenje madraca.[138]

VELEPECARA "DIONISIJE PLAVŠIĆ, TRGOVINA VINA, RAKIJE I ZEMALJSKIH PROIZVODA NA VELIKO, VISOKO"

U registru industrijskih preduzeća bila je i velepecara "Dionisije Plavšić, Trgovina vina, rakije i zemaljskih proizvoda na veliko, Visoko" u kojoj su se proizvodila alkoholna pića (rakija). Ovo je preduzeće kao trgovačko djelovalo još od 1889. godine (kada je registrovano kod Okružnog suda u Sarajevu), a tokom 30-ih godina XX stoljeća kao vlasnici su se vodili Josif, Uglješa i Gojko Plavšić. Preduzeće je bilo smješteno na lijevoj obali Fojnice, neposredno prije drvenog mosta preko istoimene rijeke. Pecara je bila veličine 10 x 5 metara i u njoj su bila smještena dva kazana za pečenje rakije. Prosječno je zapošljavalo do 10 radnika, ali sezonskih, jer je proizvodnja rakije bila vezana za domaću sirovinu (šljivu) i odvijala se od polovine septembra do kraja decembra. Kako je riječ o sezonskom poslu, dok se radilo, radno vrijeme je bilo 24 sata dnevno, odnosno dok se posao ne završi. Godišnje je trošeno 15–35 vagona šljive i proizvođeno od 8.000 do 15.000 hl rakije, a sva proizvodnja bila je namijenjena isključivo za domaće, najčešće lokalno tržište.[139]

ZANATSTVO

Proces zaostajanja, nazadovanja i postepenog nestajanja pojedinih tradicionalnih zanata u Bosni i Hercegovini započet još u vrijeme austrougarske uprave po inerciji je nastavljen i tokom međuratnog perioda, a taj je proces evidentan i na prostoru Visočkog sreza. Ipak, zanatska proizvodnja i u međuratnom periodu i dalje ima

[136] AJ, sign. 65-625-1346.
[137] M. S. Filipović, *Privreda, saobraćaj i naselja*, 30.
[138] AJ, sign. 65-625-1346.
[139] AJ, sign. 65-640-1362.

izuzetno važnu ulogu u privredi Visočkog sreza, posebno u visočkoj čaršiji, u kojoj je ¾ stanovništva živjelo od primanja stečenih u neagrarnim zanimanjima.

I dalje je najveći broj zanatlija bio direktno ili indirektno vezan za obradu koža (goveđih, telećih, ovčijih, kozijih, janjećih i jarećih), bez obzira na smanjenje sirovinske baze uzrokovane opadanjem udjela stočarstva u privredi visočkog kraja i druge probleme koji su otežavali njihov rad. Visoko u međuratno vrijeme ostaje jedini bosanskohercegovački grad u kome su **kožari (tabaci)** obrađivali kože na tradicionalan način, u kome koža "treba da pređe 1001 put kroz ruke".[140] U dugotrajnom procesu "učinjanja" koža (priprema do sušenja trajala je 6 do 8 sedmica u ljetnim mjesecima, a zimi i do 23 sedmice) tabaci su i dalje koristili jednostavne alate (stupe, hambašče, devereta, tahte guletije, tahte opremetije, demire oštre i tupe, masate, kuke, sugače, kablove, lijevke, kliješta, procjepe, rukavice i terdžah) te list rujevine, hrastovu šišku, kreč i vodu.[141] Vrijeme je, ipak, činilo svoje pa su u procesu proizvodnje koža bile vidljive i neke promjene. Još u periodu austrougarske uprave visočki tabaci su počeli koristiti veliku sušaru za sušenje koža koju je izgradila i davala u zakup Visočka općina, ali neiskorištenost njenog kapaciteta govori da nisu odustali ni od tradicionalnog sušenja. U međuratnom periodu u nekim radionicama su umjesto ranijih drvenih hambašči (u kojima se spremala rujevina ili šiška) gradili i koristili betonske hambašče.[142]

Sl. 3 i 4 *Betonske hambašče, Zavičajni muzej Visoko*

Također, u to vrijeme tabaci su za skidanje dlaka uz kreč koristili i sumporni natrij,[143] a za bojenje koža pored biljnih boja i anilin.[144] U visočkim tabhanama pred Drugi svjetski rat prerađivale su se i kože iz uvoza, "prekomorske kože iz Amerike".[145] Daškom novog vremena i najavom promjena u tradicionalnom načinu

[140] Detaljnije o postupku obrade koža vidjeti kod: Z. Marković – S. J. Hodović, *Prerada kože*, 7–9; H. Kreševljaković, *Visoko*, 34–35.

[141] Z. Marković – S. J. Hodović, *Prerada kože*, 4–9.

[142] *Isto*, 5.

[143] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/31. godinu*, Sarajevo 1930, 166–167.

[144] Z. Marković – S. J. Hodović, *Prerada kože*, 8.

[145] Isto, 19.

obrade koža možemo smatrati i osnivanje kožarske škole u Visokom 1929. godine u kojoj su nove generacije kožara savladavale moderne načine proizvodnje.

Tabačka mahala, stisnuta uz potok Kraljevac, sa radionicama za obradu kože i stupama na rijeci Fojnici, i dalje je bila nezaobilazan "dekor" visočke čaršije, baš kao i specifičan miris koji je nastajao u procesu obrade koža. Ti simboli visočke čaršije znali su biti uzrok nesporazuma sa sreskim upraviteljima, čiji se nosevi nakon dolaska na službu u Visoko dugo nisu mogli naviknuti na nusproizvode zanata od kojeg je direktno i indirektno živio najveći broj stanovnika Visokog. Jedan od njih, sreski načelnik Dušan Ružić, u junu 1931. god. daje upute kako podići svijest o održavanju higijene u tabhanama i čitavoj tabačkoj mahali:

> (...) Naročito posvetiti pažnju na održavanje čistoče u tabhanama, jer tavaci nedaju važnosti čistoči u onoj mjeri, u kojoj bi trebali da daju obzirom da rade s presnom kožom koja i sveža zaudara, naročito njeni otpatci. Nedozvoliti da otpatci kože ma i najkraće vreme stoje na zemlji naročito u letno doba, već tabacima narediti da te otpatke ili u zemlju zakopavaju ili bacaju u vodu i to što dalje od obale. Otpatke koje tabaci suše radi iskorišćavanja, da suše na mestima s kojih neće dopirati smrad na ulicu i na kojima neće smetati prometu. Korito i obale potoka ljetovičkog koji teče kroz tabhanu do sada je bio u vrlo nečistom stanju. Nije bio rijedak slučaj da se u tom potoku vidi uginulo pašće ili mačka a da se i ne pominju drugi sagnuli otpatci. Da se to ostrani narediti vlasnicima dućana u tabhani da u buduće imaju održavati red i čistoću i u tom pogledu jer oni taj potok iskorišćavaju. Uopšte starati se da u tom delu grada u najkraće vreme zavlada red i čistoća kako bi nestalo smrada pri prolazu kroz taj dio što se je do sada neosnovano smatralo nuždom. (...)

Istovremeno, Ružić je bio svjestan koliko su tabaci važni u privredi čaršije pa straži sigurnosti, koja je trebala kontrolisati provođenje naređenja, preporučuje oprezno postupanje kako bi se izbjeglo njihovo negodovanje i da ne bi naškodilo proizvodnom procesu.[146]

Visočki tabaci bili su okupljeni u "Muslimansku tabačku kožarsku zadrugu", koja je brojala 50–60 članova,[147] a 1928. godine u Visokom je osnovana i podružnica Saveza kožarsko-prerađivačkih radnika.[148] Tabaci su bili članovi i Udruženja zanatlija sreza visočkog, osnovanog u međuratno vrijeme, i upravo zahvaljujući tom udruženju sačuvana su imena velikog broja visočkih tabaka, ali i drugih zanatlija. Tokom 1933. god. kao tabaci i kožari u visočkoj čaršiji navedeni su:[149]

---

[146] ZMV, OAOV, kut. 4, sign. 1504/31. U misiji zavođenja reda u čaršiji Ružić zabranjuje i skidanje kupačima u gradskom parku i kupanje u rijeci na tom mjestu, te traži da odrasli i odraslija djeca prilikom kupanja budu u kupaćim ili dugim gaćama.

[147] H. Kreševićljaković, *Visoko*, 55; *Narodno jedinstvo*. *Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/31. godinu*, Sarajevo 1930, 162–163; ZMV, OAOV, kut. 6, 1932, Kraljevska banska uprava Drinske banovine, Statistički podaci o opštini Visoko za 1932. god.; ZMV, OAOV, kut. 16, sign. 1382/38.

[148] *Hronologija*, 461.

[149] ZMV, OAOV, kut. 9, sign. 3025/33. U ovom popisu koji je 1933. godine napravilo Udruženje zanatlija za srez Visoko uz većinu imena je navedeno da su kožari i tabaci, a uz šest imena samo kožari. Jedno od objašnjenja može biti da su ova šestorica kožara imala modernije radionice u kojima se proces proizvodnje razlikovao od onog u tradicionalnim tabhanama. Tome u prilog ide činjenica da je Asim Čabaravdić bio vlasnik moderne radionice koža, a o modernijem pristupu *činjenju* koža u radionici Šaćira Sirće govori podatak da je u njenom radu korištena i električna energija. ZMV, OAOV, kut. 9, sign. 489/34.

1. Vejsil Burić,
2. Sulejman Burić,
3. h. Alija Bečar,
4. Omer Bukurević,
5. Ibrahim Balta,
6. Hasan Cicvara,
7. Husejn Čabaravdić,
8. Osman Čabaravdić,
9. Husejn Čurt,
10. h. Mehmed Čabaravdić,
11. Ahmed Čabaravdić,
12. Sulejman Gačanin,
13. h. Husejn Mehmedagić,
14. Mustafa Hodžić,
15. Jakub Kazija,
16. Mustafa Kazija,
17. Ahmed i braća Karavdić,
18. Vejsil, Ramiz i Alija Koljenović,
19. Salih Karavdić,
20. h. Akif Limo,
21. Mustafa Avdagić,
22. Muslimanska tabačka zadruga,
23. Hamza Oruč,
24. Mujo Skopljak,
25. Meho Sirćo,
26. h. Ćamil Šahinović,
27. Atif Šehić,
28. Salih Šahinović,
29. Rašid Vila,
30. Muhamed Iširlija,

a samo kao kožari navedeni su:

31. Asim Čabaravdić,
32. Aron Danon,
33. Ibrahim Handžić,
34. Muhamed Karamehić,
35. Šaćir Sirćo i
36. Alija Vražo.

Iako savremenici često ističu da su se tabačkim zanatom u Visokom bavili isključivo muslimani, ime Arona Danona pokazuje male promjene i u tom pitanju. Pored navedenih, u arhivskim dokumentima, najčešće fragmentarno sačuvanim biračkim spiskovima i spiskovima za regrutaciju, kao kožari (tabaci) u međuratnom Visokom spominju se i Safet Šahinović, Avdo Karamehić, Mustafa Gačanin, Ramiz Koljenović, Ibrahim Greda, Nezir Čabaravdić, Ibrahim Vranac, Salih Bečar, Ismet Kazija, Idriz Bukva, Mehmed Zubić,[150] a zahvaljujući kazivanju Mustafe Grede znamo da su krajem 30-ih godina XX stoljeća kožarske radionice u Visokom, pored nekolicine navedenih, imali i Derviš Debelac, Mehaga Stambol, Mujo Čabaravdić, Edhem Čabaravdić i Mujaga Šahinović.[151]

Koža proizvedena u starim tabhanama završavala je također na domaćem tržištu, najvećim dijelom u Visokom, i na njenoj obradi počivali su drugi zanati.

U najužoj vezi sa tabačkim zanatom bili su i brojni drugi. Najbrojniji je bio **opančarski**, kojim su se bavili i neki tabaci. Sa osnovnom sirovinom na dohvat ruke i bez mnogo promjena u načinu izrade (uz starinski koristili su se i fabrički kalupi) i korištenom alatu, visočko opančarstvo uspijevalo se i u međuratnom periodu oduprijeti potrebama savremenog načina života zahvaljujući dominantno seoskom okruženju.

Visočki opanci – starinski sa kljunom i noviji bez kljuna, koji je rađen na fabričkom kalupu – najviše su prodavani u Sarajevo, odakle su dalje distribuirani i u druge dijelove Bosne, a u dolini rijeke Bosne, od Zenice do sela u podnožju Romanije i Jahorine, visočki opanci su potpuno potisnuli iz upotrebe starije, primitivne opanke od sirove kože ("oputare") i postali karakterističan i nezaobilazan dio obuće seoskog stanovništva.

[150] ZMV, OAOV, kut. 12, sign. 2148/35; kut. 17, sign. 741/39.
[151] Z. Marković – S. J. Hodović, *Prerada kože*, 18–19.

Pored ovih, visočki opančari su izrađivali i posebnu vrstu jednostavnih, crnih opanaka od debele kože koje su nosile žene samo u okolini Kraljeve Sutjeske i Gornje i Donje Borovice na Zvijezdi.[152]

I opančarski zanat je tokom međuratnog perioda nailazio na poteškoće. Pojava jeftinijih opanaka koji su imali đon izrađen od starih guma uzrokovao je malo usporavanje proizvodnje, ali je država otežavanjem uvoza tog materijala još izvjesno vrijeme odgađala propadanje opančarskog zanata.[153] I pored povremenih problema produkcija visočkih opančara iznosila je do milion pari opanaka na godišnjem nivou.[154]

U 1933. godini Udruženje zanatlija za srez visočki evidentiralo je 49 opančara[155] u Visokom:

1. Salko Agović,
2. Husejn Kalajčaušević,
3. Mustafa Avdagić,
4. Ahmed Agović,
5. Ibrahim Burić,
6. Omer Burić,
7. Mušan Burić,
8. Vejsil Buza,
9. Salko Bečar,
10. Mustafa Bečarević,
11. Mujo Burić,
12. Mehmed Čehajić,
13. Mujo Čabaravdić,
14. Husejn Efendira,
15. Rašid Džudžo,
16. h. Husejn Mehmedagić,
17. Salih Hodović,
18. Sulejman h. Mehmedagić,
19. Mustafa Hakirević,
20. Mustafa Hasečić,
21. h. Seid Omerović,
22. Hasan Handžija,
23. Hasan Kardaš,
24. Adem Kadragić,
25. Salih Karavdić,
26. Sulejman Kilalić,
27. Salih M. Karavdić,
28. Mustafa Kardaš,
29. Alija Klino,
30. Sabrija Limo,
31. Sulejman Lukhodžić,
32. Mustafa Njegović,
33. Meho Pinjagić,
34. Rade Samardžić,
35. Mujo Špiljak,
36. Meho Šahinović,
37. h. Mustafa Šahinović,
38. Zaim Zulejhić,
39. Vejsil Zahirović,
40. Meho Zukić,
41. Muhamed Muzaferija,
42. h. Akif Limo,
43. Mustafa D. Šahinović,
44. Mehmed Burić,
45. h. Alija Bečar,
46. Salih M. Zubić,
47. Alija Zubić,
48. Hamid Čakić,
49. Ćamil Kadragić.

Kao i u slučaju tabaka, opančarskim zanatom u Visokom dugo su se bavili samo muslimani, ali ime Radeta Samardžića i ovdje ukazuje na postepenu razgradnju tradicije. Ovome spisku moramo pridružiti i druge koji su se prije i poslije 1933. god., u kraćem ili dužem vremenu, također bavili opančarskim zanatom – Ahmed Agović, Mušan Burić, Mehmed Čehajić, Hamid Čakić, Mustafa Burić, Avdo Karavdić, Safet Sirćo, Jakub Avdagić, Salem Burić, Huso Karavdić, Mujo Buzić, Avdo Kadragić, Mustafa Sorguč, Salko Šabić, Mehmed Fulan, Meho Vila.[156]

---

[152] *Isto*, 12–13.

[153] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/31. godinu*, Sarajevo 1940, 214.

[154] H. Kreševljaković, *Visoko*, 53.

[155] ZMV, OAOV, kut. 9, 3025/33.

[156] ZMV, OAOV, kut. 4, sign. 136/31; kut. 8, sign. 532/33; kut. 9, sign. 3779/33; kut. 17, sign. 741/39. Kadragić Avdo, Sorguč Mustafa, Šabić Salko i Fulan Mehmed su tokom 1929. i 1930. godine bili zaposleni kao opančarski pomoćnici kod Mehe Pinjagića,

Savremene potrebe utjecale su na povećanje broja **obućara** u Visokom, pa ih je 1933. god. u visočkoj čaršiji evidentirano 30:[157]

1. Alija Burić,
2. Niko Nuničević,
3. Avdo Delija,
4. Mustafa Ferzan,
5. Jusuf Hodović,
6. Ahmed Handžić,
7. h. Nezir Ibrahimović,
8. Jusuf Karavdić,
9. Safet Konjičanin,
10. Ilimija (Hilmija) Karamehić,
11. Uzeir Karavdić,
12. Meho Kamarić,
13. Zahid Kudinović,
14. Edhem Mujezinović,
15. Rasim Mataradžija,
16. Muhamed Muzaferija,
17. h. Salih Mulagić,
18. Mustafa Laletović,
19. Momčilo Popić,
20. Mirko Panić,
21. Suljo Sušić,
22. Stjepo Stjepanović,
23. Mustafa Sirćo,
24. Ragib Skopljak,
25. Sulejman Zukić,
26. Ibro Zubić,
27. Alija Ihtijarević,
28. Meho Islamović,
29. Slaviša Savić i
30. Osman Bećar,

a kao visočki obućari u međuratnom vremenu spominju se i Mušan Mimić, Rašid Džudžo, Mustafa Kamarić, Nezir Halilović, Enver Mulagić, Hasan Dervišbegović, Šemsija Vranac, Muharem Trebo, Mujo Mataradžija, Salih h. Mehmedagić, Šefko Skopljak, Safet Gorčić.[158]

Veliku konkurenciju visočkim obućarima 30-ih godina XX stoljeća pravila je prodavnica "Bata". Zbog njenog otvaranja visočki kožari i obućari čak su organizirali demonstracije 26. februara 1936. god. Taj dan su u Visokom sve obućarske radnje bile zatvorene, a policija je uhapsila organizatora demonstracija Mustafu Mataradžiju i još 13 učesnika.[159] I u narednim godinama trajao je "tihi rat" između visočkih obućara i "Bate", a u njega se uključivala i općinska uprava donošenjem mjera koje su trebale štititi domaće zanatlije.

Promjene u načinu života utjecale su na postepeno iščezavanje pojedinih tradicionalnih zanata vezanih za tradiciju stočarstva i obrade koža pa su 30-ih godina XX stoljeća u Visokom bila samo dvojica **samardžija** – Gligorije Malić i Mitar Malić,[160] te jedan **mutabdžija** – Božo Ćorić.[161]

Važan zanat u okvirima visočke čaršije bio je i **ćebedžijski**, kojim su se tradicionalno bavili samo pravoslavci. Bio je dio međusobno uslovljenih zanata i direktno je zavisio od visočkih tabaka od kojih su nabavljali osnovnu sirovinu – vunu. Iako su najveći dio potreba za vunom visočke ćebedžije zadovoljavale u samoj čaršiji, sirovinu su znali kupovati i u Travniku, Pljevljima itd. Visočke ćebedžije također su bili okupljeni u zadrugu – Prvu srpsku ćebedžijsku zadrugu u Visokom. Krhke ekonomske prilike neposredno nakon završetka Prvog svjetskog rata na jednom su primjeru pokazale koliko je bilo lahko ugroziti opstanak jednog zanata, ali i koliki je značaj imala zadruga u odbrani njihovih interesa. Krajem 1919. god. jedan zavidovićki trgovac

---

a Mustafa Sorguč jedno vrijeme i kod Mehmedagić h. Huseina, a 1931. godine su ostali bez posla zbog poremećaja na tržištu koji je bio prouzrokovan smanjenjem potražnje i hiperprodukcijom. ZMV, OAOV, kut. 4, sign. 291/31.

[157] ZMV, OAOV, kut. 9, sign. 3025/33.

[158] ZMV, OAOV, kut. 4, sign. 136/31; kut. 9, sign. 3779/33; kut. 12, sign. 2148/35; kut. 17, sign. 741/39.

[159] *Hronologija*, 523.

[160] Samardžije su izrađivali samare. ZMV, OAOV, kut. 9, sign. 3025/33.

[161] Mutabdžije su izrađivali torbe od kostrijeti (kozije dlake). ZMV, OAOV, kut. 9, sign. 3025/33.

otkupio je od visočkih tabaka u Visokom svu vunu koju su imali na raspolaganju i time ugrozio opstanak visočkih ćebedžija uzrokujući nedostatak osnovne sirovine za rad. Članovi ćebedžijske zadruge obratili su se direktno Zemaljskoj vladi u Sarajevo i tražili da se spriječi izvoz vune iz Visokog. Iako nije jasno kako je završen spomenuti slučaj, iz međusobne komunikacije vidi se nastojanje Zemaljske vlade da izađe ususret visočkim ćebedžijama jer savjetuju Kotarskom uredu da zavidovićkog trgovca primoraju na prodaju vune visočkim ćebedžijama.[162]

Sredinom 30-ih godina XX stoljeća u Visokom je radilo 11 ćebedžija,[163] ali iz nepoznatih razloga na popisu visočkih zanatlija u Udruženju zanatlija nedostaju ćebedžije. Ipak, znamo da je predsjednik ćebedžijske zadruge u međuratnom vremenu bio Jovo S. Kokoruš, a kao ćebedžije spominju se još i Ilija Golić, Vlado Radivojević i Đorđo Milić.[164]

I u zanatima vezanim za obradu tekstila vidjelo se postepeno povlačenje tradicionalnih zanata pred savremenim. Broj **terzija** (h. Salih Čakić, Mehaga Nuhić, Edhem Burić, Akif Mlačo) i **abadžija** (Lazar Terzan, Simo Stjepanović) bio je manji od broja modernih **krojača** – Salem Alibegić, Isidor Eškenazi, Mehmed Hakirević, h. Hašim Ahmetović, Muhamed Hasečić, Ismet Konjičanin, Suljo Pinjagić, Katica Ungrean, Mehmed Džudžo, Alija Alibegić, Sulejman Vražalić, Hifzo Salihbegović, Ivan Firić.[165]

U Visokom je radila i **Podružnica banovinske tkaonice ćilima** iz Sarajeva.[166] Od 1930. godine bila je smještena u iznajmljenim prostorijama u Srpskom domu, u ulici Nikole Pašića, a već naredne godine njeni kapaciteti su prošireni.[167] U Visokom je radila i **tkaonica beza**[168] i jedna **veziljska radnja** u vlasništvu Hamde Sedlarevića.[169]

U Visokom su i dalje postojali zanati vezani za obradu metala. Kao **kovači** radili su Mujo Burgijašević, Alija Limo, Halil Šestan, Mijo Turbić, Ramo Tahirović, Ibrahim Maletović, Šime Zupanić,[170] **potkivači** h. Zuhdija Omerović, Hamdo Mataradžija, Asif Džiro, Šime Zupanić, Ibrahim Maletović i Mijo Turbić [171], zatim **nožar** Mustafa Hadžiabdić,[172] **bravari** Alija Semić, Nikodim Jugurdić,[173] **limari** Josip Ferenc, Aron Kabiljo,

---

[162] ABiH, ZVBiH, kut. 99, sign. 214/36/144-1919 opća.

[163] H. Kreševljaković, *Visoko*, 55.

[164] ZMV, OAOV, kut. 4, sign. 21/31; kut. 17, sign. 741/39.

[165] ZMV, OAOV, kut. 9, sign. 3025/33; kut. 17, sign. 741/39.

[166] Sarajevska tkaonica imala je svoje filijale u Kreševu, Fojnici, Foči, Jeleču, Stocu, Livnu, Glamoču, Donjem Vakufu, Tuzli, Čajniču i Visokom. *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/31. godinu*, Sarajevo 1930, 166.

[167] ZMV, OAOV, kut. 4, sign. 188/30; sign. 260/1931; kut. 6, Kraljevska banska uprava Drinske banovine, Statistički podaci o opštini Visoko za 1932. god.

[168] ZMV, OAOV, kut. 6, 1932, Kraljevska banska uprava Drinske banovine, Statistički podaci o opštini Visoko za 1932. god.

[169] ZMV, OAOV, kut. 9, sign. 3025/33.

[170] *Isto*.

[171] *Isto*; ZMV, OAOV, kut. 11, sign. 2/35.

[172] ZMV, OAOV, kut. 9, sign. 3025/33.

[173] *Isto*.

Nedžib Tafro, Isak Papo,[174] **kotlari/kalajdžije** Mehmed Dedić, Hamdo Šljakić i Uzejfa Kavazović,[175] **kujundžija** Pero Jojić [176] i **urari** Alija Alagić, Salko Čehajić i Niko Trljanić.[177]

Među zanatlijama vezanim za građevinsku djelatnost u Visokom su radili **zidari** – Antun Gruškovnjak,[178] **dunđeri** – Mustafa Aždahić, Jusuf Čeho, Meho Dobojak, Vejsil Osmić, Mehmed Omanović, Mujo Osmić, Meho Puščul, Miloš Ilić, Ivan Pungartar,[179] **kamenoresci** – Ilija Skopljak,[180] **stolari** – Junuz Karavdić, Husejn Kazaferović, Alija Ković, Mustafa Topuzović, Redžo Smajlović, Aziz Burić, Sulejman Skopljak, Vejsil Čabaravdić, Safet Iširlija,[181] i **moleri** – Hasan Greda, Meho Greda, Adem Tetkić, Ibro Kilalić, Salko Tetkić, Avdo Zerdo.[182] Još uvijek je bilo i **lončara** – Feliks Sokić i Dragutin Rančić,[183] **kolara** – Ibrahim Maletović, Mijo Turbić, Ibrahim Novokmet i Refik Ferhatović [184] i **bačvara** – Redžo Smajlović,[185] a nezaobilazan zanat u svim čaršijama, pa i visočkoj, bio je **brijački** – Nezir Bečarević, Moric J. Danon, Derviš Džudžo, h. Akif Mehanović, Mustafa Karamehić, h. Omer Kazić, Avram Kabiljo, Vaso Malić, Markus Papo, Salih Perenda, Muhamed Sinanagić, Salem Vražalić, Ibrahim Vražalić, Muhamed Zukić, Alija Bijedić, Omer Kazija, Ismet Džudžić, Osman Kazija.[186]

Kao moderna zanimanja u međuratnom Visokom javljaju se **fotograf** – Alifakir Konjičanin,[187] **dimnjačar** – Karlo Ungrean,[188] **elektromonteri** – Ivan Premar, Asim Hajdarević, Milorad Nikolić,[189] te nekoliko **fijakerista** – Jusuf Perenda, Salko Perenda, Salih Perenda, Avdo Perenda, Hasan Memiš i Hasan Hurem.[190]

Među zanatima i zanimanjima u kojima se radilo sa hranom i pićem **pekari** su bili Ostoja Vasiljević, Todor Arnautović, Ismet Handžić, Risto Bujak, Neđo (Neđeljko) Mojsilović, Salko Špiljak, Miloš Vukojević, Neđo Žalica, David Gošić, Ahmed Šahinović, Mujo – Mustafa Efendira, Ćamil Mataradžija, Mićo Malić, Todo Malić, Husein Čenda, Đorđo H. Malić, Rašid Pinjo, Salih Žiško, Risto Mojsilović, Meho Burhan, Emin Zečević, Neđo Milić.[191]

---

[174] *Isto*.
[175] *Isto*.
[176] *Isto*.
[177] *Isto*.
[178] *Isto*.
[179] *Isto*.
[180] *Isto*.
[181] *Isto*; ZMV, OAOV, kut. 17, sign. 741/39.
[182] ZMV, OAOV, kut. 9, sign. 3025/33; kut. 4, sign. 1242/31.
[183] ZMV, OAOV, kut. 9, sign. 3025/33.
[184] *Isto*; ZMV, OAOV, kut. 8, sign. 532/33.
[185] ZMV, OAOV, kut. 9, sign. 3025/33.
[186] *Isto*; ZMV, OAOV, kut. 8, sign. 532/33; kut. 17, sign. 741/39.
[187] ZMV, OAOV, kut. 9, sign. 3025/33.
[188] *Isto*.
[189] *Isto*; ZMV, OAOV, kut. 17, sign. 741/39.
[190] ZMV, OAOV, kut. 6, sign. 672/32; kut. 18, sign. 64/40.
[191] ZMV, OAOV, kut. 9, sign. 3025/33; kut. 15, sign. 2607/37; kut. 8, sign. 532/33; kut. 18, sign. 741/39.

Kao **mesari** spominju se Avdo Skopljak, Manojlo Popić, Ešref Kučuk, Rasim Bečar, Edhem Koladžić, Vejsil Ihtijarević, Ragib Trklja, Todo Malić, David Gošić, Osman Kučuk, Đorđo H. Malić, Aleksa Terzić, h. Ibrahim Zubić, Jovo Bošković, Mulo Kolandžija, Mušan Ihtijarević, Asim Babić, Salem Kolandžija, Vejsil Kalajdžija, a neki među njima (Mićo Malić, Todor Arnautović, David Gošić, Neđo Z[nečitko], Miloš Vukojević, Salih Karavdić i Vejsil Trebić) prodavali su samo pečeno i/ili suho meso.[192] Blizak mesarskom bio je **crevarski** zanat koji je u Visokom obavljao Sumbul Montiljo.[193]

Visočki **slastičari** bili su Rahman Ajdinović, Smail Ahmetović, Alija Bečirović, Ćamil Kadrija, Bajro Kadrić, Husejn Mehmedović, Hašim Nazifović, Ramo Nurudinović, Latif Osmić, Hasan Pinjo, Hašim Redžep, Omer Zubić,[194] **kafane** su držali Vejsil Koljenović, Murat Sedlarević, Ramiza Hrustanović, Ramiz Hasečić, Suljaga Burić, Ferid Limić, Ibro Babović, Ramiz Bijedić, Ibro Arslanagić, Ahmet Ahmetbegović, Salko Bijedić, Lazar Vuković, Mirko Panić, Avdo Laletović, Hasan Medan, h. Hasan Mehmedagić, h. Mustafa Mehanović, Salih Patak, Avdo Hodžić),[195] **gostionice** Nazif Semić, Mile Vasiljević, Ivan Strujić, Gojko Karić, Sadik Limo, Anto Dusper, Ragib Kadić, Mihajlo Popović, Rašid Pinjo, Lazar Milić, Milka Nikolić, Simo Stjepanović, Stefan Domazet, Veseljko Vasić, Jovo Kokoruš, Dionisije Žalica, Gliša Mitrović,[196] **kafane i aščinice** Sadik Limić, Habiba Vražalić, Džemal Salihbegović, Nezir Vražalić, Ibrahim Karamehić, Hamdo Salihbegović i Refik Bektaš [197] i **krčmu** Milan Šotra.[198] **Proizvođači bezalkoholnih pića** (soda-vode i krahera) bili su Milan Šotra, Gojko Karić i Omer Zubić.[199]

Na teritoriji Gradske općine Visoko postojala su i tri mlina (vodenice) koja su bila u vlasništvu **mlinara** Riste Radića u Varoškom polju (dnevnog kapaciteta 250 kg), Boška Mirića u Prijekom (dnevnog kapaciteta 100 kg) i Mustafe Karamehića u Visokom (dnevnog kapaciteta 50 kg).[200]

Pored Visokog, koje je predstavljalo zanatsko središte sreza, zanatlije su, doduše u mnogo manjem broju, djelovale i u okolnim visočkim selima. Najčešće je bila riječ o osobama kojima zanati nisu bili jedini, nego sporedni izvor zarade, a na smanjenje ili povećanje njihovog broja u vrijeme između dva svjetska rata utjecale su promjene u načinu života. Tako je skoro svako selo imalo majstora za gradnju kuća i drugih objekata, koji je često učestvovao i u proizvodnji ćerpiča za gradnju. Stanovnici pojedinih naselja su se "specijalizirali" za pojedine zanate. Pored proizvodnje suhog mesa za vlastite potrebe pojedinci su proizvodili i viškove za tržište, a posebno u okolini rudnika javljaju se seoski mesari koji su najviše zadovoljavali potrebe za mesom kod rudara i njihovih porodica. Iz proizvodnje kože za vlastite potrebe u selima Poriječani, Zagornici i Mali Trnovci razvila se izrada oputa (uski kožni remen kojim su opletani opanci). U goduškim selima stanovništvo je izrađivalo češljeve od volovskih rogova, čibuke i cigarluke od drveta te svirale od drveta, a njihovi su proizvodi

[192] ZMV, OAOV, kut. 9, sign. 3025/33; kut. 15, sign. 3198/37; sign. 2607/37; kut. 4, sign. 136/31.
[193] ZMV, OAOV, kut. 9, sign. 3025/33.
[194] *Isto*.
[195] ZMV, OAOV, kut. 15, sign. 2607/37.
[196] *Isto*.
[197] *Isto*; ZMV, OAOV, kut. 19, sign. 2679/40.
[198] ZMV, OAOV, kut. 15, sign. 2607/37.
[199] ZMV, OAOV, kut. 9, sign. 3025/33; kut. 4, sign. 1052/31; kut. 5, sign. 1930/31; sign. 2042/31.
[200] ZMV, OAOV, kut. 15, sign. 3837/37.

stizali čak i do Skoplja. U Gornjoj i Donjoj Seoči te Donjoj Papratnici izrađivali su teška drvena kola, u Brezi drvene kašike, u Podgori kola, bešike i dupke, u Gornjoj Zgošći drveno posuđe, u Semetešu i Zlokućama izrađivali su čabrove, kačice, dježvice, karlice, šindru a prodavali su i luč, u Zimči i Popovićima sepete, u Kralupima "metle sevlije" od sirka, u Lješevu zemljane bardake itd. U pojedinim selima i dalje su radile stare kovačije (vignjevi), a mnogo više ih je bilo sačuvano u Varešu i okolnim selima – interesantno je da su se u selu Očevija na Zvijezdi pojedine kovačije očuvale do danas. U Bulčićima su izrađivali baglame, srpove, klince, herenda i sl. U kraju koji je bio dominantno zemljoradnički i sa velikim brojem rijeka i planinskih potoka logično je bilo postojanje mlinova. Dosta ih je korišteno zajednički, u skladu sa dogovorenim rasporedom, zbog čega je većina korisnika znala raditi osnovne poslove u mlinu. Međutim, bilo je i mlinara koji su osnovna sredstva za život stjecala tim zanatom. Broj pojedinih zanatlija po selima tokom međuratnog perioda postepeno se smanjivao pa je još samo nekoliko mutabdžija 20-ih godina XX stoljeća bilo u Vratnici, Taukčićima, Velikom Čajnu i Donjoj Zgošći, samardžije su skoro nestale u visočkim selima, smanjio se i broj seoskih terzija i opančara, a skoro u potpunosti je iščezla i izrada drvenih kutija za žito u Vukanovićima, Slagošićima i Gornjoj Lipnici.[201] Kućni budžeti dopunjavali su se i pletenjem priglavaka i tkanjem ćilima.[202]

TRGOVINA

Nakon perioda nazadovanja i zastoja u trgovini tokom Prvog svjetskog rata već tokom 1919. godine postepeno su ukidana ograničenja koja su sputavala trgovinu, ali su povremeni poremećaji u cjelokupnoj privredi i velika ekonomska kriza sve do Drugog svjetskog rata značajno utjecali na trgovačku djelatnost. Zahvaljujući diversifikaciji privrede Visočki srez je u trgovini sudjelovao sa raznolikom robom. Trgovalo se drvom i drvnom građom, prehrambenim proizvodima (najviše žitom, ali i mesom, voćem, povrćem itd.), stokom, kožom, vunom, zanatskim proizvodima, alkoholom, drvetom itd., a na prostor sreza najviše se uvozila kolonijalna roba. Jednim je dijelom trgovina bila usmjerena na lokalno tržište, ali je zbog blizine i povezanosti željeznicom veliku ulogu u trgovačkim poslovima imalo Sarajevo, prema kojem je i išao značajan dio trgovine životnim namirnicama i zanatskim proizvodima.

Visoko i dalje zadržava poziciju trgovačkog središta, o čemu, između ostaloga, govori i podatak da su sredinom 30-ih godina XX stoljeća u Visokom bila 184 trgovca.[203] Kao i u ostatku Bosne i Hercegovine, i ovdje je trgovina bila usitnjena, a državna statistika kao veletrgovačke prepoznaje svega 20 radnji.[204] Među visočkim trgovcima neki su se posebno isticali obimom posla. Tako je krajem 1939. godine svega 11 trgovačkih radnji na zalihama, između druge robe, imalo više od 2.000 kg žita – Braća Saračević, Derviš Handžić, Nazif

[201] M. S. Filipović, *Život i običaji*, 26–31; Zorislava Marković, Izrada češljeva, čibuka i svirala u Goduši kod Visokog, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Istorija i Etnografija*, sv. X, Sarajevo 1955, 162–179.
[202] M. S. Filipović, *Privreda, saobraćaj i naselja*, 30; M. S. Filipović, *Život i običaji*, 31–35.
[203] H. Kreševljaković, *Visoko*, 55.
[204] *Almanah Kraljevine Jugoslavije, IV. jubilarni svezak (1929–1931)*, Zagreb 1932, 461.

Handžić (braća), nasljednici h. Akifa Lime, Damjan Plavšić, Edhem Čabaravdić, Dionisije Plavšić, Edhem Ašlama, h. Derviš Mulagić, Radoslav Živković i Braća h. Ahmetović.[205]

Zbog obima posla trag u arhivskim dokumentima kao trgovci ostavili su i Esad Oruč (Trgovina kolonijalnom robom, stovarište "Shell" petroleja i benzina), Alija Pinjo (Trgovina gvožđarske, mješovite robe i veliko skladište svakovrsnog drvenog materijala), h. Abdulvehab Ahmetović (trgovac proizvodima od drveta, građom), Akif Karamehić (Trgovina gvožđarije, boja, svakovrsne trenice, bakalske robe i stakla i lovačkog materijala), Mujo Prežić, Ibrahim Halilbegović, Mustafa Me[?]ić, Mijo Nikolić, Akif Limo, Veljko Milić, Boško Gošić, Radoslav Živković, Boško Jovičević, Salem Handžić i brat (Trgovina gvožđarskom robom), Jozo Nikolić, Kosta Ilić (Trgovina mješovitom robom), Ivan Strujić, Hazim Maglajlić (Povlaštena knjižara i papirnica), Silvio H. Danon (Knjižara i papirnica Visoko), Ragib Ibre Bilalović (trgovački pomoćnik), Veljko Ilić, Mehmed Kadić (bakal, trgovac životnim namirnicama na malo), Silvio H. Danon (Knjižara i papirnica Visoko), Mehaga Oruč, Hasan Mostić, braća Sedlarević[206] itd. Dio ovdje navedenih visočkih trgovaca bavio se i drugim poslovima, a dosta ih je bilo i politički aktivno na lokalnom nivou – Esad Oruč je jedno vrijeme bio i gradonačelnik.

Na nekoliko mjesta u Visokom nalazile su se uređene površine – pijace za prodaju različitih proizvoda. Utorak je bio pazarni dan u tabhani, kada su seljaci iz okolnih sela donosili sirovu kožu i prodavali je tabacima, a pored toga pojedini trgovci su stoku kupovali u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine (Posavini, Hercegovini, Mrkonjić-Gradu, Travniku) pa onda kože prodavali tabacima.[207] U čaršiji, u samom centru, nalazile su se žitna i voćna pijaca, a u neposrednoj blizini i pijaca za prodaju kreča, na lokalitetu "Vrto". Plac za prodaju kreča nalazio se na vakufskoj zemlji, koju je sredinom 30-ih godina u zakupu držao Ćazim Pašić.[208] U čaršiji se nalazila i posebna pijaca za prodaju sira, masla, jaja i sličnih proizvoda, koju je općina 1929. god. uredila na iznajmljenom placu (u vlasništvu Avde Mataradžije).[209] Najvažniji događaj u gradu bila je redovna sedmična pijaca koja se održavala ponedjeljkom, a na koju su seljaci iz okoline donosili vlastite proizvode, a najveći je promet ostvarivan trgovinom stokom. Tu su posebnu ulogu imale tzv. pretrge, odnosno trgovci koji su stoku kupovali na jednoj, a prodavali na drugoj pijaci.[210]

Promet stoke na visočkoj pijaci govori o njenom značaju. Tako je npr. u septembru 1931. godine na pijacu dotjerano 1.265 grla stoke (volova 120, krava 135, junadi 80, teladi 150, svinja debelih 40, svinja mršavih 100, prasadi 200, ovaca 250, koza 140, konja 50), a prodata su 554 grla,[211] u martu 1932. godine dotjerana su

[205] ZMV, OAOV, kut. 18, sign. 5131/39.

[206] ZMV, OAOV, kut. 2, sign. 19/18; sign. 28/19; sign. 22/19; kut. 4, sign. 84/31; sign. 136/1931; sign. 1346/31; sign. 1672/31; sign. 602/31; ZMV, OAOV, kut. 4, Račun za isporučenu robu, "Esad Oruč, trgovina kolonijalne robe, stovarište 'Shell' petroleja i benzina, Visoko" – opština visočka; ZMV, OAOV, kut. 5, sign. 154/31; sign. 2011/31; sign. 2012/31; kut. 6, sign. 505/32; sign. 701/1932; kut. 17, sign. 783/39; sign. 1546/39; ZMV, OAOV, kut. 19, Račun br. 124 za isporučenu robu, "Povlašćena knjižara i papirnica Hazim Maglajlić", Visoko – Opštinska uprava.

[207] Z. Marković – S. J. Hodović, *Prerada kože*, 9.

[208] ZMV, OAOV, kut. 14, sign. 4411/36.

[209] ZMV, OAOV, kut. 6, Najamni ugovor ad. br. 822/30.

[210] H. Kreševljaković, *Visoko*, 36.

[211] ZMV, OAOV, kut. 5, sign. 2850/31.

1.124 grla, a prodata 454 grla[212] itd. Stoka kupljena na visočkoj pijaci uglavnom je završavala u samom gradu ili njegovoj okolini, ali je završavala i u Sarajevu, Fojnici, Travniku, Splitu itd., što pokazuje koliki je značaj trgovina stokom imala ne samo za gradsku općinu nego i mnogo širi prostor. Navedeni podaci o dotjeranim i prodanim grlima pravljeni su na osnovu plaćenih dažbina prilikom trgovine, ali je stvarni promet bio i mnogo veći ako uzmemo u obzir veliki broj prijava i izrečene kazne za trgovanje van pijace i izbjegavanje plaćanje dažbina.[213]

Visoko nije bilo jednino mjesto u srezu u kojem se trgovalo. Prema državnoj statistici u Varešu je bilo 10, a u Zgošći još pet veletrgovina.[214] Pored toga, na području sreza održavani su sedmični ili godišnji sajmovi i pijace u drugim mjestima. Kraljeva Sutjeska je jedina u Visočkom srezu imala redovni godišnji sajam – 24. juna, a sedmična pijaca je održavana četvrtkom. Pijaca u Varešu održavana je subotom, a u Gornjoj Vijaci nedjeljom.[215] Na krilima promjena krajem 1918. i početkom 1919. godine na inicijativu mjesnog odbora Narodnog vijeća u Kaknju odobreno je i održavanje redovnog sedmičnog pazara u Kaknju kao rudarskom mjestu.[216] Ipak, ove pijace nema u zvaničnim kalendarima početkom 30-ih godina XX stoljeća.

Trgovački promet na srezu pod kontrolom su pokušavale držati sreske i općinske vlasti. Posebna pažnja pridavana je određivanju maksimalnih cijena pojedinim namirnicama, a intervencije vlasti u tom smjeru pojačane su 30-ih godina XX stoljeća. Da bi se spriječilo da preprodavači stoke diktiraju cijene, propisivane su i na vidljivim mjestima isticane maksimalne cijene stoke i mesa. Nekada su općinske vlasti pokušavale preventivno djelovati i spasiti pojedine obrtnike. Tako je Općinsko vijeće Gradske općine u Visokom na sjednici 27. decembra 1931. godine donijelo odluku o određivanju cijena hljeba i mesa. U fokusu su bile visočke pekare, u tom trenutku njih 18, jer se hljeb slabo prodavao, pa vijeće na ovaj način nastoji spriječiti da se pojedine pekare ugase zbog nelojalne konkurencije.[217] Ipak, čini se da te mjere nisu bile u potpunosti efikasne jer je u Visokom 1937. godine bilo 14 pekara. Nestabilne ekonomske prilike i približavanje rata jugoslavenskim granicama ostavili su vidljivog traga i u visočkoj čaršiji i njenoj okolini. Redovne aktivnosti usmjerene na kontrolu cijena životnih namirnica poslije 1939. godine postaju još restriktivnije. Štednja postaje uobičajena, pa je u skladu sa Uredbom o štednji životnih namirnica Visočka općina u maju 1940. godine zabranila prodaju goveđeg, ovčijeg i svinjskog mesa utorkom i petkom, restorani i gostionice u te dane nisu smjeli nuditi jela sa mesom, praseće meso se moglo prodavati u mesarama i restoranima samo četvrtkom i nedjeljom, zabranjeno je klanje ženske teladi i junadi mlađe od jedne godine, kao i klanje bremenite stoke.[218] Restriktivne mjere ipak nisu mogle spriječiti neizbježno, a krajem 30-ih godina XX stoljeća kroz općinsku administraciju se provlači sve više naredbi o regrutaciji i uopće vojnim pitanjima, sluteći skori početak rata.

---

[212] ZMV, OAOV, kut. 6, sign. 961/32.

[213] Najveći broj takvih prijava može se pronaći u ZMV, OAOV, kut. 14.

[214] *Almanah Kraljevine Jugoslavije, IV. jubilarni svezak (1929–1931)*, Zagreb 1932. 461.

[215] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/31. godinu*, Sarajevo 1930, 262.

[216] ABiH, ZVBiH, kut. 99, sign. 215/3/1-1919 opća.

[217] ZMV, OAOV, kut. 4, Izvadak iz sjednice Opštinskog zastupstva, održavane dne 27. 12 1931. godine; Izvadak iz zapisnika sjednice Opštinskog zastupstva obdržane dne 17. 6. 1931.

[218] ZMV, OAOV, kut. 19, sign. 2679/40.

NOVČANE USTANOVE

Zbog blizine Sarajeva na teritoriji Visočkog sreza niti jedan veliki novčani zavod (banka) nije uspostavio svoju filijalu, ali na Visočkom srezu postojala su tri lokalna novčana zavoda. Od 1913. godine u Varešu je radila Hrvatska banka d.d., a u Visokom od 1922. godine Muslimanska banka d.d. i Srpska banka i štedionica d.d. od 1923. godine.[219] Kada je u pitanju kapital kojim su raspolagale, sve tri banke su spadale u red najmanjih (ujedno i najbrojnije banke sa kapitalom ispod jednog miliona dinara) na teritoriji Drinske banovine. Hrvatska banka d.d. u Varešu 1930. godine raspolagala je sa 500.000,00 dinara kapitala i na kraju godine iskazala je dobit u iznosu od 117.000, dinara. Muslimanska banka d.d. u Visokom je uz kapital od 250.000,00 dinara iskazala dobitak od 42.000,00 dinara, a Srpska banka i štedionica d.d. u Visokom uz kapital od 250.000,00 dinara i dobitak od 89.000,00 dinara.[220] Pored navedenih, u državna statistika bilježi i da je 30-ih godina XX stoljeća na teritoriji općine Kraljeva Sutjeska postojala štedna zadruga, a u općini Zgošća nabavljačko-potrošačka zadruga.[221]

ZDRAVSTVO I ZDRAVSTVENE PRILIKE U VISOČKOM KOTARU/SREZU

Nakon smjene vlasti 1918. godine u Bosni i Hercegovini je nastavila funkcionirati mreža zdravstvenih ustanova koja je uspostavljena tokom austrougarske uprave. Na tu mrežu i njen kadar utjecale su ratne prilike i neposredno poraće pa su 1919. godine u Bosni i Hercegovini radile bolnice u Sarajevu (Zemaljska bolnica), zatim kotarske bolnice u Cazinu, Gacku, Goraždu, Ključu, Kladnju, Kotor-Varoši, Livnu, Varešu, Srebrenici, Bileći i Rogatici. Okružne bolnice radile su u Mostaru i Tuzli. Općinske i gradske bolnice postojale su u Banjoj Luci, Bihaću, Brčkom, Bijeljini, Derventi, Foči, Konjicu, Bosanskom Novom, Prijedoru, Prnjavoru, Travniku i Višegradu.[222] Naziv svake od tih bolnica (zemaljska, okružna, kotarska, općinska) ukazuje na nivo vlasti sa kojeg je finansirana.

U to vrijeme u Visokom su radile općinska ambulanta, u kojoj su osnovnu zdravstvenu njegu pružali jedan ljekar i jedna babica/primalja, te tzv. epidemijska bolnica za smještaj zaraznih bolesnika. Ova je bolnica najvjerovatnije uspostavljena kao privremena prije prevrata 1918. godine, zbog očigledne potrebe za smještajem zaraznih bolesnika. To je vrijeme kada čitavom Evropom hara tzv. španjolka ili španska gripa, a i broj oboljelih od tifusa tokom Prvog svjetskog rata nije bio mali. Epidemijska bolnica u Visokom zatvorena je 8. augusta 1919. godine,[223] ali je i kasnije bilo zahtjeva da se ponovo uspostavi zbog pojave novih slučajeva pjegavog

[219] Na teritoriji Drinske banovine 1930. godine radio je ukupno 81 novčani zavod. *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za prestupnu 1932. god.*, Sarajevo 1931, 405–415.
[220] *Isto*.
[221] *Isto*.
[222] ABiH, ZVBiH, kut. 66, sign. 102/132/4-1919 opća.
[223] ABiH, ZVBiH, kut. 67, sign. 110/113/1-1919 opća.

tifusa.[224] Pored navedene općinske ambulante u Visokom i kotarske bolnice u Varešu, najvjerovatnije su postojale i radničke ambulante pri rudnicima u Kaknju i Brezi, a na njihovo postojanje može upućivati postojanje babica na tom prostoru neposredno nakon rata.[225]

Početkom 30-ih godina XX stoljeća na teritoriji Visočkog sreza radile su banovinske ambulante u Kaknju, Donjem Moštru, Kraljevoj Sutjesci, Varešu i Gornjoj Vijaci, koje su finansirane iz banovinskog budžeta. Ove su ambulante podizane po cijeloj Drinskoj banovini u onim mjestima koja su bila udaljena od sreskih sjedišta i općinskih ljekara i bile su namijenjene seoskom stanovništvu. Pregledi su vršeni dva do četiri puta mjesečno, a lijekovi su dijeljeni besplatno, u skladu sa budžetskim mogućnostima. Pored banovinskih, radila je i dalje općinska ambulanta u Visokom, koja je čitavo međuratno vrijeme zadržala taj status i bila finansirana iz općinskog budžeta.[226]

Zbog činjenice da su u Visočkom srezu tuberkuloza i endemični sifilis postojali kao hronične bolesti, postojale su i posebne zdravstvene ustanove za liječenje ovih bolesti. U Varešu je radio Dispanzer za grudobolne (za liječenje tuberkuloze) u kojem su obavljani besplatni pregledi bolesnika i dijeljeni lijekovi. Sestre nudilje su radile terenski posao, obilazile bolesnike po kućama, dijelile savjete, ali i sapune, četke za čišćenje i dr. te prikupljale podatke o bolesnicima. Na suzbijanju sifilisa u cijeloj banovini, pa tako i na teritoriji Visočkog sreza, radili su sreski sanitetski referenti, općinski i banovinski ljekari i dijelom ljekari specijalisti za suzbijanje veneričnih bolesti iz Higijenskog zavoda u Sarajevu. Na teritoriji Drinske banovine 1930. godine postojale su i stalne državne ambulante za liječenje veneričnih bolesti u Sarajevu, Tuzli i Šapcu, a po srezovima se liječenje odvijalo po tzv. sabiralištima, gdje su okupljani pacijenti da bi im se podijelili lijekovi. To je liječenje bilo obavezno i besplatno, a akcija se provodila od 1926. godine.[227]

Nakon zavođenja šestojanuarske diktature i u segmentu zdravstva su poduzeti konkretni koraci na unificiranju mreže zdravstvenih ustanova i podizanju nivoa zdravstvene zaštite. Tako je prema Zakonu o zdravstvenim općinama bilo predviđeno da svaki srez ima svog ljekara, zatim da svaka općina sa više od 7.000 stanovnika ima svog ljekara, sestru pohodilju i babicu, a više manjih općina trebalo je činiti jednu zdravstvenu općinu. Na osnovu odredaba tog zakona ban Drinske banovine je 1931. godine donio odluku po kojoj su Vareš i Župča formirani kao samostalne zdravstvene općine, dok su kao udružene zdravstvene općine formirane Visoko (grad Visoko i Kralupi), Zgošća (Kraljeva Sutjeska i Zgošća sa sjedištem u Kaknju), Gračanica (Gračanica i Mokronoge sa sjedištem u Donjem Moštru) i Planinska (Gornja Vijaka i Planina sa sjedištem u Varešu).[228]

Do početka Drugog svjetskog rata bilo je aktivnosti da se nivo zdravstvene zaštite u Visokom podigne na veći nivo. Jedna od tih akcija je praktično bila iznuđena. Naime, nakon 1918. godine nije bilo ulaganja u zgradu općinske ambulante u Visokom, što je i vidljivo iz općinskih budžeta u kojima su redovno planirana samo

[224] ABiH, ZVBiH, kut. 173, sign. 110/57/1-1920 opća.

[225] ABiH, ZVBiH, kut. 66, sign. 105/6/2-1919 opća.

[226] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/31. godinu*, Sarajevo 1930, 140-142

[227] *Isto*.

[228] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za prestupnu godinu 1932*, Sarajevo 1931, 248-251; *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za prostu 1931. godinu*, Sarajevo 1930, 135-137.

ograničena sredstva za tekuće održavanje. Zbog navedenog su postojeće prostorije postepeno propadale. Početkom 1933. godine tadašnji sreski sanitetski referent dr. Ludvig Berger je pregledom ambulante konstatovao brojne probleme: "U samoj ambulanti pod razrovan, zid u istoj kao i predsoblju porušen. Kanta u ambulanti manjkava, stolice slabe a peć ne može da zagrije cijelu prostoriju. On ukazuje i na nedostatak mrtvačnice te da u prostorijama ambulante živi općinski električar." Dr. Berger preporučuje da se općinskim budžetom predvide sredstva za otklanjanje nedostataka, da se prostorije dodijeljene električaru stave na raspolaganje za smještaj oboljelih od zaraznih bolesti, da se pri kreiranju budžeta konsultuje i općinski ljekar te da bar svaka tri mjeseca neko iz općinske uprave obiđe ambulantu. Ovaj izvještaj je pokrenuo sreske vlasti koje naređuju općinskoj upravi da hitno postupi po preporukama. Pritisak je urodio plodom i do sredine 1933. godine većina preporuka je ispoštovana – podovi su izmijenjeni, zidovi popravljeni i okrečeni, mrtvačnica izgrađena, ali prostorija za zarazne bolesnike nije osigurana. Električar je zadržao stan, ali je pregrađivanjem dvorišta bar dobio poseban ulaz.[229]

S ciljem podizanja nivoa zdravstvene zaštite poduzeta je i akcija izgradnje Zdravstvene stanice u Visokom. Visočka općina je u gradu otkupila jednu parcelu za 30.000 dinara i stavila je na raspolaganje za gradnju, a Higijenski zavod iz Sarajeva je kreditnim sredstvima trebao finansirati gradnju objekta vrijednog oko 800.000 dinara.[230] U ovom trenutku nam nije poznato je li ovaj projekat realiziran do početka Drugog svjetskog rata.

U Visokom je nastavila raditi i apoteka Filipa Bohačeka tokom cijelog međuratnog vremena, a krajem 30-godina XX stoljeća (najkasnije 1937. godine) apoteku je otvorio i Muhamed Zlatar.[231]

U prvim godinama nakon stvaranja Kraljevstva SHS u vareškoj kotarskoj bolnici radili su dr. Jozef Gerster kao upravnik[232] te Ferdinand Kluček kao nadbolničar (u Varešu je radi još od 1890. godine) i Mara Pogarče[prezime nije u potpunosti čitljivo].[233] Početkom oktobra 1919. godine u čitavom Visočkom kotaru radila je samo jedna primalja/babica – Ana Zuić, u Kaknju pri rudniku uglja, dok su mjesta primalja/babica u Visokom i Brezi bila upražnjena. Nažalost, nemamo podatak o tome ko je u to vrijeme bio općinski ljekar u Visokom.

Tokom 1930. godine na području Visočkog sreza kao ljekari radili su: dr. Ljudevit Berger, sreski sanitetski referent, dr. Hajrudin Džananović, banovinski ljekar u općinskoj ambulanti u Visokom, dr. Bogdan Strahinić, rudarski ljekar u Kaknju, dr. Josip Gerstler, II sreski sanitetski referent pri sreskoj ispostavi u Varešu, i dr. Milan Maksimović, rudarski ljekar u Varešu.[234] Mjesto sreskog ljekara dr. Bergera kasnije će naslijediti dr. Asim Ćemerlić.[235]

---

[229] ZMV, OAOV, kut. 8, sign. 221/33.

[230] ZMV, OAOV, kut. 16, sign. 1092/38.

[231] Zdenko Antović, *Razvoj apotekarstva u Visokom. Tragom jednog ostavljenog pisma*, Visoko 2018; *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/31. godinu*, Sarajevo 1930, 369; ZMV, OAOV, kut. 15, sign. 4058/37. Nemamo pouzdane podatke o tačnom vremenu otvaranja apoteke Muhameda Zlatara, ali njegovi zahtjevi za refundiranje troškova općinskoj upravi pojavljuju se od 1937. godine.

[232] ABiH, ZVBiH, kut. 165, sign. 95/114/1-1920 opća.

[233] ABiH, ZVBiH, kut. 172, sign. 110/25/10-1920 opća.

[234] *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/31. godinu*, Sarajevo 1930, 362.

[235] ZMV, OAOV, kut. 16, sign. 1205/38.

Dr. Hajrudin Džananović radio je kao općinski ljekar do kraja 1934. godine, kada mu je Općinsko vijeće otkazalo ugovor o radu.[236] Umjesto njega Općinsko vijeće za novog honorarnog liječnika postavlja dr. Asima Nuhića, koji se sa porodicom doselio iz Sarajeva u Visoko.[237] On će u općinskoj ambulanti raditi i narednih godina, a tragove njegovog rada možemo pratiti kroz spiskove općinskih namještenika i službenika najmanje do 1939. godine.[238]

Zahvaljujući spiskovima općinskih namještenika i službenika znamo i da je visočka babica/primalja tokom 30-ih godina bila Eufemija Gregorić,[239] a u isto vrijeme u Visokom se spominje i zubni ljekar Mautner Sigmund.[240]

Zdravstveno osoblje angažovano od općine i plaćano iz općinskog budžeta se pored redovnih obaveza povremeno borilo i sa bolestima koje su mogle izazvati epidemije. Krajem marta 1920. godine Kotarski ured u Visokom obavijestio je Zemaljsku vladu u Sarajevu da je jedan visočki kafedžija obolio od pjegavog tifusa te da su nakon registrovanja slučaja njegova kuća i kafana zatvorene, a dezinfekcija je trebala biti obavljena naknadno. Ovo je bio povod da se opet traži uspostavljanje epidemijske bolnice u Visokom, što je iz Zemaljske vlade odobreno, ali uz upozorenje da se bolnicom mora upravljati mnogo ekonomičnije nego ranije, da u bolnici ne leže rekonvalescenti i da je kao stalno osoblje dovoljna samo jedna bolničarka.[241]

Trbušni tifus se u Visokom pojavio i tokom marta 1938. godine, kada je bolest konstatovana u tri porodice u gradu. Odmah su poduzete mjere kako bi se utvrdio izvor zaraze i spriječilo širenje bolesti. Sreski načelnik je na preporuku sreskog sanitetskog referenta naredio općinskoj upravi da se formira jedna zdravstvena komisija koja je trebala pregledati vodovodnu i kanalizacionu mrežu te kuće zaraženih kako bi se utvrdio izvor zaraze te da općinski ljekar utvrdi je li bilo u drugih slučajeva bolesti. Formirana zdravstvena komisija postupila je po naređenju i u roku od 48 sati obavila izvide i konstatovala da u gradskim izvorištima Perutac i Kraljevac ima mulja koji treba očistiti, ali da izvorišta i gradski vodovod nisu izvor zaraze, da dvije od tri kuće oboljelih imaju primjerenu kanalizaciju, a da kanalizacije u trećoj nema. Komisijski je također utvrđeno da nema poveznice između oboljelih članova tri različite porodice te da se ne može utvrditi izvor zaraze. Dezinfekcije kuća zaraženih već su bile obavljene te je zaključeno da se uzmu uzorci vode iz nekoliko gradskih česmi i jednog bunara te pošalju na analizu u Higijenski zavod u Sarajevu.[242]

U samom gradu Visoko briga o zdravstvenim prilikama bila je u nadležnosti gradske općine. U njenim budžetima zdravstvo je bilo redovna budžetska stavka. U godini prevrata (1918) za zdravstvo je potrošeno 15.375 K, što je činilo 12,24% općinskog budžeta. Od navedenog iznosa 7.360 K bilo je potrošeno za plate i naknade uposlenih u sektoru zdravstva – liječnika, babice, tržnog nadzornika, živinara, živodera i podvornika u ambulanti, a ostatak na materijalne troškove – održavanje ambulante, kupovinu lijekova u apoteci, troškove

[236] ZMV, OAOV, kut. 10, sign. 3185/35.
[237] ZMV, OAOV, kut. 11, Izvadak iz sjedničkog zapisnika Opštinskog odbora opštine Visoko održane sjednice dana 29/I 1939.
[238] ZMV, OAOV, kut 13, Spisak opštinskih službenika.
[239] ZMV, OAOV, kut. 4, sign. 989/31; kut. 5, sign. 2876/31; kut. 6, Spisak opštinskih namještenika; kut. 11, Izvadak iz sjedničkog zapisnika Opštinskog odbora obdržanog dana 31. marta 1935. god.
[240] ZMV, OAOV, kut 6, sign. 3567/32.
[241] ABiH, ZVBiH, kut. 173, sign. 110/57/1-1920 opća.
[242] ZMV, OAOV, kut. 16, sign. 890/39.

bolničkog liječenja u drugim bolnicama, vakcinaciju, sahranjivanje siromašnih i druge troškove (od 1921. godine se javljaju i troškovi za dezinfekciju, a 30-ih godina XX stoljeća i troškovi održavanja javnih toaleta).[243] Već 1920. godine iznos sredstava za zdravstvo u općinskom budžetu bio je mnogo veći (23.320K), ali je procentualno učešće tih sredstava bilo manje (10,85%). Iznos od 12.680K bio je namijenjen za plate i naknade, a 8.240 za materijalne troškove.[244] Procentualni udio sredstava za zdravstvo u općinskom budžetu u Visokom postepeno je padao. Godine 1929. je iznosio 77.140 D i činio je 8,65% općinskog budžeta.[245] Neposredno pred početak Drugog svjetskog rata iz općinskog budžeta za materijalne troškove zdravstvene zaštite (troškovi održavanja ambulante, lijekovi, bolnički i putni troškovi pacijenata do bolnice, nabavka i popravak instrumenata, održavanje javnih nužnika) izdvajano je 32.100 D, odnosno 2,81% budžeta, a za plate zdravstvenog osoblja – ljekara, babice, tržnog nadzornika i podvornika u ambulanti – 49.560 D ili 4,32%.[246]

Najveći dio materijalnih izdataka za zdravstvo (narodno zdravlje) odnosio se na plaćanje bolničkih troškova za liječenje u drugom bolnicama i plaćanje lijekova van ambulante, odnosno lijekova koje su pacijenti dobijali besplatno u apotekama. Npr. 1926. godine za troškove liječenja u drugim bolnicama bilo je predviđeno 10.000 D i 8.000 D za lijekove iz apoteke, a za ostale materijalne troškove ukupno 6.000 D.[247] Sličan je omjer utroška sredstava bio i u drugim godinama. Međutim, predviđena budžetska sredstva nekada nisu bila dovoljna za pokrivanje svih troškova ili punjenje općinskog budžeta nije išlo planiranom dinamikom. Tako se visočki apotekar Bohaček 1932. godine žali Kraljevskoj banskoj upravi u Sarajevu da mu općinska uprava u Visokom duguje 22.000 D za izdate lijekove, a općinskoj upravi je zaprijetio tužbom radi naplate dugovanja.[248] Taj je dug općina riješila, ali je i kasnijih godina općinska uprava prikazivala dugovanja za kupovinu lijekova obojici visočkih apotekara.[249]

Zbog nepostojanja bolničke ustanove u Visokom, jedna od važnih obaveza općinske uprave bila je plaćanje bolničkih troškova za stanovnike Visokog koji su se liječili u drugim bolnicama van gradskog područja. Pacijenti su po okončanju liječenja podnosili zahtjev općinskom uredu za nadoknadu troškova, a traženi iznosi su odmah isplaćivani.[250] Tokom 30-ih godina XX stoljeća, bolnice u kojima su liječeni stanovnici Visokog, a sačuvana građa nam govori da je to uvijek Državna bolnica u Sarajevu, ispostavlja račun gradskoj općini i traži refundaciju troškova za liječenje, a zahtjevi su uvijek bili praćeni napomenom da će u slučaju da se troškovi ne plate u zadatom roku, naplata biti izvršena ovrhom.[251]

---

[243] ZMV, OAOV, kut. 2, Zaključni račun opštine u Visokom za 1918. godinu.

[244] ABiH, ZVBiH, kut. 41, sign. 47/143/53-1919 opća.

[245] ZMV, OAOV, kut. 3, sign. 1475/29, Budžet opštine Visoko, Sreza visočkog, Oblasti sarajevske, za godinu 1929.

[246] ZMV, OAOV, kut. 22, Budžet opštine visočke, Sreza visočkog za 1940/41. godinu.

[247] ZMV, OAOV, kut. 3, Proračun opštine Visoko za godinu 1926.

[248] ZMV, OAOV, kut. 6, sign. 324/32.

[249] ZMV, OAOV, kut. 16, Pregled opštinskog dugovanja i potraživanja opštine Visoko koncem 1937/38. godine.

[250] ZMV, OAOV, kut. 2, Uredovna potvrda, sign. 9/20 (Šaćir Sirćo), sign. 10/20 (Milka Plavšić), sign. 11/20 (Josif Arnautović za sina Todu), sign. 23/20 (Mirko Mitrović za oca Glišu), sign. 24/20 (Nikola Stjepanović za oca Stjepu) itd.

[251] ZMV, OAOV, kut. 4, Platežni nalog sign. 4/31, sign. 5/31, sign. 6/31, sign. 7/31, sign. 8/31, sign. 10/31, sign. 1355/31, sign. 1462/31, sign. 2710/31 itd.

Mali dio budžetskih sredstava korišten je za vakcinaciju djece, a taj je proces u međuratnom vremenu bio tek u povoju. Vođena je evidencija djece koja su dorasla za vakcinaciju, a sačuvana građa nam govori da su vakcinisana protiv velikih boginja i ospica.[252] I na procesu vakcinacije povremeno se pokazuje manjak finansijskih sredstava jer su u nekoliko navrata iz Škole narodnog zdravlja u Zagrebu tražili od općinske ambulante da im plate dugove za isporučene vakcine.[253]

Pored toga, općinskoj upravi su se obraćali siromašni stanovnici i tražili pomoć za liječenje, a općina je odgovarala uglavnom pozitivno i isplaćivala pomoć iz sredstava namijenjenih za pomoć siromašnom stanovništvu.[254]

[252] ZMV, OAOV, kut. 16, sign. 1131/38; kut. 4, sign. 451/31.

[253] ZMV, OAOV, kut. 16, sign. 772/38.

[254] Aprila 1931. godine Stana Malić iz Visokog traži od Općine novčanu pomoć koju namjerava upotrijebiti za liječenje pastorka Ranka Malića, oboljelog od tuberkuloze. Općina je pozitivno odgovorila i naložila isplatu 60 dinara na ime pomoći. ZMV, OAOV, kut. 4, sign. 913/31.

ŠKOLSTVO I OBRAZOVANJE U KOTARU/SREZU VISOKO 1878–1941.

MUBERA PULO i TARIK SILAJDŽIĆ

Dolaskom u Bosnu i Hercegovinu Austro-Ugarska Monarhija zatekla je potpuno različit obrazovni sistem koji je željela reformirati i uskladiti sa svojim državnim interesima i idejama. S ciljem uspješnog provođenja austrijske državne ideje na čijem čelu je stajao Benjamin Kállay, bilo je nužno izvršiti reformu školskog sistema koja će domaće višekonfesionalno društvo učiniti prijemčivijim za evropske vrijednosti s kraja 20. vijeka. Vješto iskorištavajući vjersku podvojenost bosanskohercegovačkog stanovništva u kojoj Kállay još 1877. godine vidi "najveću teškoću ali i najveću korist za okupatora", vršena je postepena izgradnja novog sistema školstva u kojem su, pored novih vrsta škola (gimnazije, tehničke škole, trgovačke škole, djevojačke i zanatske škole), vršene zamjene uzora i na polju nastavnih planova, školskih udžbenika i općenito orijentacije prosvjetne politike. U nastavno-obrazovnim koncepcijama nove vlasti škola je bila prva linija odbrane od raspirivanja nacionalnih pokreta te sredstvo vaspitanja novih generacija kojima se nameće kult cara i Habsburške Monarhije. Nacionalne grupe predmeta lišene su bilo kakvog sadržaja sa nacionalnim pretenzijama, a u upotrebi su bili udžbenici koje je strogo kontrolisala i odobravala Zemaljska vlada. Bilo kakav oblik udruživanja s ciljem političke akcije bio je strogo zabranjen, a važan faktor kontrole bio je učiteljski kadar koji je tokom prve polovine austrougarske vlasti u BiH dolazio uglavnom iz drugih dijelova Monarhije.

Procvat naučnoistraživačkog rada odgovarao je političkim ciljevima stvaranja jedinstvene bosanske nacije, čiji su uspjesi vješto reklamirani pred Evropom putem štampe, izložbi i raznih međunarodnih susreta. U 40 godina vladavine Austro-Ugarske Monarhije u BiH, sve aktivnosti na planu prosvjete kretale su se u okvirima unaprijed smišljene političke, ekonomske i strateške agende. U odnosu na zatečeno stanje, kratkotrajna prisutnost austrijskog režima u BiH, uprkos ideološki obojenom pristupu, ipak je predstavljala vrijeme značajnog kulturno-prosvjetnog napretka kojim su udareni temelji za razvoj modernog evropskog građanskog društva na prelazu iz 19. u 20. stoljeće.[1]

Od 1. decembra 1918. godine Bosna i Hercegovina nalazi se u sastavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Pod okriljem nove vlade u Beogradu, sa dinastijom Karađorđevića na čelu, našli su se krajevi sa vrlo različitim kulturnohistorijskim i političkim iskustvom koji su pred vladajući režim postavili izuzetno težak zadatak prevladavanja ovih osobenosti s ciljem ostvarenja glavne ideje – stvaranja jedinstvene jugoslavenske nacije. Uloga prosvjete u ispunjavanju zacrtane ideološke matrice bila je ključna. Ona je trebala da izvrši duhovnu preobrazbu jugoslavenskog društva i da iz kolektivnog sjećanja okupiranih naroda i pokrajina ukloni duboko

[1] Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878–1918)*, Sarajevo 1972, 7–19. (dalje: M. Papić, *Školstvo 1878–1918*)

uraslo korijenje austrougarske vlasti. Proces njenog adaptiranja novim političkim okvirima Kraljevine SHS/Jugoslavije, međutim, išao je sporo. Ujednačavanje i centralizacija prosvjetne djelatnosti kojoj je težio zvanični Beograd ispostavila se kao mnogo lakši zadatak na papiru nego u praksi. Veliki procenat nepismenog stanovništva, nerazvijena mreža osnovnih i srednjih škola, razlike u kulturnoj (ne)prosvijećenosti pojedinih pokrajina, nestabilan i nedovoljno razvijen finansijski okvir te formalno-deklarativna priroda odnosa zakonodavne vlasti spram pitanja prosvjete glavni su razlozi zbog kojih školstvo u konačnici nije uspjelo ispuniti svoj puni potencijal i ostvariti se u ulozi glavnog faktora duhovne integracije u Kraljevini SHS/Jugoslaviji.[2]

Bez obzira na ozbiljnost naslijeđene situacije koja je Kraljevinu zajedno s Bosnom i Hercegovinom smjestila na samo dno evropske obrazovne ljestvice, nova vlast nikada nije bila odlučna u namjeri da goruća pitanja školstva i obrazovanja riješi na adekvatan način. Zahtjevi za uštedu s jedne i molba za odobrenje kredita za pokriće elementarnih potreba osnovnih škola s druge strane, glavno su obilježje odnosa oblasnih i pokrajinskih vlasti sa glavnim Ministarstvom prosvjete u Beogradu u periodu između dva svjetska rata. U finansijskim konstrukcijama pravljenim bez procjene realnog stanja i adekvatnih potreba prosvjete na terenu Bosna i Hercegovina nalazila se u trajno nepovoljnom položaju.

Stanje pred početak II svjetskog rata pokazuje da je u Bosni i Hercegovini postojala ukupno 1.181 narodna osnovna škola sa 170.000 učenika. U poređenju sa situacijom neposredno nakon završetka I svjetskog rata, kada je u BiH radila 501 narodna osnovna škola s nešto manje od 50.000 učenika, ostvaren je izvjestan napredak, koji ipak nije bio dovoljan da se stanje u ključnim aspektima prosvjetne politike proglasi zadovoljavajućim. Bosna i Hercegovina je po broju sagrađenih škola i dalje stajala na posljednjem mjestu, a obuhvat osnovnom školom djece uzrasta 7–11 godina u momentu najintenzivnijeg razvitka školske mreže šk. 1936/1937. godine bio je manji od 40%.[3]

AUSTROUGARSKI PERIOD 1878–1918.

MUSLIMANSKE ŠKOLE U KOTARU VISOKO

U periodu koji je prethodio austrougarskoj okupaciji glavna središta obrazovanja muslimanskog stanovništva bile su konfesionalne institucije: džamije, mesdžidi, tekije, mektebi i medrese. Odlaskom osmanske vlasti stanje u obrazovanju i školstvu ostalo je gotovo isto. Mektebi su i dalje ustanove osnovnog obrazovanja muslimanske djece. Štaviše, muslimansko stanovništvo ne samo u Visokom nego na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine u prvom periodu kategorički je odbijalo prihvatiti novi obrazovni sistem i pohađanje prvo interkonfesionalnih, a zatim narodnih (komunalnih) osnovnih škola osnivanih po uputama austrougarske vlasti.

[2] Općenito o školstvu u međuratnom periodu vidi Enes Omerović, Kulturno-prosvjetne prilike u Bosni i Hercegovini (1918–1941), u: *Historija Bosne i Hercegovine. V, Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1918–1945)*, Sarajevo 2023, 87–111, s ostalom navedenom literaturom.

[3] Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*, Sarajevo 1984, 30–31. (dalje: M. Papić, *Školstvo 1918–1941*)

MEKTEBI

Sibjan-mektebi

Mektebi, u sastavu džamija ili kao samostalne institucije, bili su među prvim i najbrojnijim odgojno-obrazovnim ustanovama muslimana u Bosni i Hercegovini.[4] Broj mekteba, kao i broj polaznika mektepske nastave, povećavao se urbanim razvojem Visokog i pojavom novih gradskih četvrti. Pored muških, u Visokom se osnivaju i mektebi za žensku djecu.[5] Takav je ženski mekteb u Hadži Ibrahimovoj mahali, sa veoma dugom tradicijom postojanja.[6]

Odmah poslije austrougarske okupacije u Bosni i Hercegovini bilo je 18 ruždija,[7] 18 medresa i 499 mekteba sa 535 učitelja i 18 učiteljica. Mektebe/škole/medrese je pohađalo 13.918 muške, 7.360 ženske, odnosno ukupno 23.308 djece.[8] U kadiluku Visoko 1884. god. bilo je osam mekteba i jedna medresa, devet učitelja i 424 učenika. U Varešu, koji je pripadao kadiluku Visoko, bio je jedan mekteb i jedan učitelj, a nastavu je pohađalo 50 učenika.[9]

Sve do reforme javnog školstva 1894. godine muslimanske osnovnoškolske ustanove u Visokom bili su sibjan-mektebi. U njima su se izučavali: pisanje, Kur'an, ilmihal i matematika sa četiri osnovne operacije. Prema broju prostorija bili su jednoprostorni, dvoprostorni i troprostorni.[10]

U izvještaju Vakufske komisije za kotar Visoko iz 1898. godine stoji da je bilo 25 starih mekteba, 24 mualima i 1.085 djece, a 1899. godine također isti broj mekteba i mualima, sa 1.152 djece.[11] U izvještaju iste Komisije Zemaljskom vakufskom ravnateljstvu za BiH u Sarajevu za školsku 1902/03. godinu u kotaru Visoko bilo je 27 starih mekteba, 26 mualima i 1.200 djece.[12]

---

[4] Jedan od najstarijih pisanih izvora o postojanju mekteba u Visokom je vakufnama Muslihuddina Čekrekčije iz 1526. godine u kojoj se spominje mekteb koji je dao podići "u zaviji ovog grada". Hamdija Kreševljaković, Džamija i vakufnama Muslihuddina Čekrekčije, *Glasnik IVZ Kr. Jugoslavije* 1, Sarajevo 1938, 17–38.

[5] Nedim Zahirović, Vakufnama Nefise-hatun iz Visokog iz 1880. godine, *Anali GHB biblioteke*, Knjiga XXVII–XXVIII, Sarajevo 2008, 135–143. (dalje: N. Zahirović, Vakufnama Nefise-hatun)

[6] U vasijetnami iz 1922. godine Teufik Šehović iz Visokog daje potporu za būlu mekteba u Hadži Ibrahimovoj mahali kao i za učenice istog mekteba. Vidjeti: Mubera Pulo, Vasijetnama iz Orijentalne zbirke Zavičajnog muzeja u Visokom, *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko* I/1, Visoko 2020, 242.

[7] Ruždije su bile prve državne svjetovne škole u Bosni i Hercegovini. Odgovarale su četverogodišnjoj nižoj srednjoj školi. Otvorene su prije austrougarske okupacije, a do 1882. godine prestale su s radom sve ruždije sa starim nastavnim planom. Kasnije, nove reformisane ruždije radile su u Sarajevu, Mostaru, Travniku, Tuzli, Bihaću, Banjoj Luci i Brčkom. Više: Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo, 1983, 235. (dalje: H. Ćurić, *Muslimansko školstvo*)

[8] Ljuboje Dlustuš, Školske prilike u BiH od okupacije do danas, Školski vjesnik 1/2, Sarajevo 1894, 52. (dalje: Lj. Dlustuš, Školske prilike u BiH)

[9] *Salname-i vilayeti Bosna*, Sarajevo 1302/1884, 41.

[10] Adnan Kadrić, Kulturni život u Visokom u osmanskom periodu. Obrazovanje, pisana riječ: književnost, umjetnost, znanost, u: *Visoko i okolina kroz historiju 2*, Visoko 2021, 144. (dalje: A. Kadrić, Kulturni život u Visokom)

[11] Medžlis Islamske zajednice Visoko (dalje: MIZV), Arhiv Kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva (dalje: AKVMP), br. 25 ex 900, 21. 2. 1900. Napomena: Arhiva MIZ Visoko korištena za potrebe monografije inače je neobrađena.

[12] MIZV, AKVMP, br. 4342, 14. 9. 1903.

Nastava u sibjan-mektebima održavala se pod patronatom Kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva u Visokom koje se brinulo o svim poslovima vezanim za organizaciju i rad mektebā i medrese u Visokom. Godine 1911. u visočkom kotaru bilo je 127 seoskih sibjan-mualima (učitelja), od kojih i jedna būla (učiteljica) u selu Gornja Misoča.[13] U samom Visokom, pored muških i mješovitih sibjan-mekteba, smještenih većinom uz džamije kao vakufske zadužbine, postojali su i ženski sibjan-mektebi. Tako je evidentiran ženski mekteb u Hadži Ibrahimovoj mahali 1880. godine.[14] Ženski ili "inas mekteb" kao vakuf Alaudin sagir džamije u Visokom evidentira se 1910. godine, a mualim mekteba i imam istoimene džamije bio je Mehmed-ef. Kunić.[15]

Reformom 1894. godine planirala se unaprijediti i reorganizovati nastava u sibjan-mektebima te postepeno smanjivati njihov broj na račun savremenijih mektebi-iptidaija. Međutim, reformisani mektebi-iptidaije otvarani su uglavnom u većim mjestima. U Bosni i Hercegovini su do 1918. godine bila 1.183 stara mekteba, a samo 174 mektebi-iptidaije.[16]

MEKTEBI-IPTIDAIJE

Zbog potrebe da se sibjan-mektebi moderniziraju Zemaljsko vakufsko povjerenstvo za BiH je marta 1890. godine usvojilo zaključak da se u Sarajevu ustanove reformirani mektebi – mektebi-iptidaije, trogodišnje muslimanske vjerske škole.[17] Mektebi-iptidaije su smještene u prostorima opremljenim klupama i tablama kao i ostale osnovne škole. Učitelji u ovim školama su obrazovani, svršenici učiteljske škole zvane Darul-mualimin u Sarajevu.[18] Cilj reforme bio je da se mektepska nastava osavremeni, ne samo tehnički nego i uvođenjem svjetovnih predmeta.[19] To se u početku nije desilo te se prema jedinstvenom nastavnom planu izučavalo isključivo gradivo vjerskog karaktera: 1. Elif-ba sufara, 2. Kur'an, 3. Prijevod kara-baš tedžvida i 4. Ilmihal, dok su udžbenici bili na osmanskoturskom jeziku. Iako je nakon I svjetskog rata došlo do masovnije upotrebe udžbenika štampanih na bosanskom jeziku arapskim pismom (arebica), suštinskih promjena nije bilo, jer i dalje su izučavani skoro isključivo vjerski predmeti, a očekivanja da će muslimanska djeca nakon pohađanja mektebi-iptidaija u većem broju pohađati osnovne škole nisu ni približno ostvarena.[20]

---

[13] MIZV, AKVMP, Iskaz o seoskim sibjan-muallimima u kotaru Visoko, 5. 3. 1911, gdje se u popisu mualima navodi būla Habiba Mujkić u Gornjoj Misoči.

[14] Vidjeti: N. Zahirović, Vakufnama Nefise-hatun, 135–143.

[15] MIZV, AKVMP, br. 278, 8. 4. 1911; br. 286, 24. 10. 1912.

[16] *Bošnjak – zvanični kalendar za prostu godinu 1918*, god. XXXV, Sarajevo, 1918.

[17] Elvir Duranović, Razvoj mektepske pouke u Bosni i Hercegovini do Drugog svjetskog rata, *Novi muallim* 24/93, Sarajevo 2023, 82. (dalje: E. Duranović, Razvoj mektepske pouke u BiH)

[18] Vidjeti: Mahmud Traljić, Prvi svršenici Daru-l-muallimina suradnici *Behara*, *Anali GHB biblioteke* XIX–XX, Sarajevo 2001, 113–114.

[19] Zbog nepovjerenja muslimana da daju svoju djecu u državne osnovne škole Zemaljska vlada je smatrala da bi se u mektebi-iptidaijama trebalo uz vjeronaučne predmete učiti čitanje i pisanje na zemaljskom jeziku i račun. Vidjeti: H. Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 210.

[20] *Isto* 216.

Muška mektebi-iptidaija

Nakon prvih mektebi-iptidaija osnovanih u Sarajevu, malo je poznato da je 1. oktobra 1891. godine otvorena mektebi-iptidaija u Visokom.[21] Uskoro se ovi mektebi osnivaju u Mostaru (1892), a zatim i u drugim gradovima.[22] U prvim godinama rada, dok još nije bilo svršenika Darul-mualimina, u visočkoj mektebi-iptidaiji radili su kao mualimi Muhamed-ef. Humo[23] i Salih-ef. Tahmiščija (Tahmiščić).[24] Mehmed-ef. Hadžimehmedagić je dugi niz godina radio kao prvi mualim i upravitelj mekteba. Duži period u mektebu je radio i Zaim-ef. Muzaferić (Muzaferija) kao treći mualim.[25] Broj mualima ovisio je o broju polaznika mekteba, tako da je u Visokom od samih početaka mekteb imao tri mualima. Prvi mualim je obično bio upravitelj mekteba, s najvećom odgovornošću i najvećom plaćom.

Nakon osnivanja, mektebi-iptidaija je smještena u kući Edhema Pašića.[26] Zbog nedostatka prostora i velikog broja učenika od školske 1900/1901. godine mektebi-iptidaija je premještena u kuću Rešid-bega Zečevića,[27] a kasnije u kuću Hilmi-bega Zečevića.[28] Nakon otvaranja ženske mektebi-iptidaije od školske 1910/11. godine mekteb se nalazi u općinskoj zgradi Gradskog poglavarstva na Kraljevcu, zvanoj Stara škola.[29]

Školske 1899/1900. u I razredu mektebi-iptidaije bilo je 109 učenika.[30] Školske 1902/3. godine mektebi-iptidaiju u Visokom pohađalo je ukupno 144 djece. U I razredu bilo je 77, u II razredu 25 i u III razredu 42 dječaka. Školske 1910/11. godine evidentirano je ukupno 122 učenika, od čega 60 u I razredu, 35 u II i 27 učenika u III razredu. Mualimi su Mehmed-ef. Hadžimehmedagić, Ali-ef. Alibegović i Zaim-ef. Muzaferić. Podvornik (bevab) mekteba je Ibrahim Kamarić. Godišnji školski paušal za ogrjev iznosio je 120 K, a kirija za mektebi-iptidaiju u novoizgrađenoj zgradi koja je bila vlasništvo Gradskog poglavarstva iznosila je 360 K. Kompletne izdatke u ukupnom iznosu od 2160 kruna pokrila je centralna vakufska zaklada.[31]

Početkom školske 1913/14. mektebi-iptidaiju u Visokom pohađalo je 90 dječaka, uzrasta od šest do devet godina starosti. Pored dječaka iz samog Visokog, mekteb su pohađali i dječaci nastanjeni u Kralupima, Mulićima i Arnautovićima. Mualim je bio hfz. Mehmed Mulić.[32]

---

[21] MIZV, AKVMP, br. 86, 30. 12. 1891.
[22] E. Duranović, Razvoj mektepske pouke u BiH, 82.
[23] MIZV, AKVMP, br. 1946, 28. 9. 1895.
[24] MIZV, AKVMP, br. 1, 8. 1. 1896.
[25] MIZV, AKVMP, br. 1218, 16. 4. 1896; br. 27, 25. 4. 1896.
[26] MIZV, AKVMP, br. 86, 20. 10. 1895.
[27] MIZV, AKVMP, br. 129, 30. 11. 1899.
[28] MIZV, AKVMP, Potvrda s potpisom Hilmi-bega Zečevića o primitku kućne najamnine za mektebi-iptidaiju od Vakufsko-mearifskog povjerenstva, 24. 8. 1910.
[29] MIZV, AKVMP, br. 232/910, 19. 10. 1910.
[30] MIZV, AKVMP, br. 11, 28. 12. 1899.
[31] MIZV, AKVMP, Godišnji mektepski zaključni iskaz za mektepsku god. 1910/1911. od 25. 7. 1911. godine.
[32] MIZV, AKVMP, Iskaz o uškolovanju u reformiranu muslimansku vjersku školu (mektebi-iptidaiju) početkom školske godine 1913. u Visokom, 23. 10. 1913.

Ženska mektebi-iptidaija

Ženska mektebi-iptidaija otvorena je u Visokom školske 1910/11. godine. Smještena je u kući Hilmi-bega Zečevića, u mahali Šadrvan, u kojoj je do tog perioda bila muška mektebi-iptidaija. Od školske 1911/12. godine nalazila se u iznajmljenoj kući Šefkije Hadžimehanovića. Prve školske godine žensku mektebi-iptidaiju pohađalo je 89 djevojčica: 43 djevojčice uzrasta 6–9 godina, 37 djevojčica uzrasta 9–12 godina i devet djevojčica uzrasta preko dvanaest godina.[33] Vremenom, broj učenica se znatno povećao tako da je školske 1914/15. godine nastavu pohađalo 190 djevojčica s područja grada Visoko. U I razredu bile su 102 djevojčice, u II razredu 31 i u III razredu 57 djevojčica.[34]

Prvi upravitelj novoosnovane ženske mektebi-iptidaije bio je hafiz Mehmed Mulić.[35] Učiteljice ručnog rada u ženskoj mektebi-iptidaiji bile su Hajrija Buzadžić, rođ. Burić, i Hajrija Krehić.

Mektebi-iptidaije u kotaru Visoko

U vrijeme donošenja propisa o obaveznom pohađanju mektebi-iptidaije koncem 1913. godine,[36] pored muške i ženske mektebi-iptidaije u samom gradu Visoko, u kotaru Visoko djelovale su mektebi-iptidaije u naselju Doboj kod Kaknja[37] i u Radovlju kod Visokog.[38]

U Brezi je, umjesto mektebi-iptidaije, pri Narodnoj osnovnoj školi osnovan ihtijat-sunuf (pripremni tečaj) odobrenjem Vakufsko-mearifskog saborskog odbora od 21. 3. 1915. sa postavljenim mualimom Adem-ef. Smailbegovićem.[39] Proračunom centralne vakufske zaklade u Visokom za 1911. godinu je planirano osnivanje i gradnja zgrade za mektebi-iptidaiju u Župči kod Breze,[40] ali ova namjera nije realizirana tokom austro-ugarskog perioda.[41]

Veoma česta pojava bila je neuredno pohađanje ili napuštanje školovanja, naročito u sezoni poljoprivrednih radova. Tako je školske 1910/11. godine, od upisanih 122 dječaka, na kraju školske godine bilo 39 učenika manje, zbog toga što su "mekteb napustili radi poljodjelstva".[42]

Udžbenici su se nabavljali preko Zemaljskog vakufskog ravnateljstva za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu koje je potrebne udžbenike dostavljalo Kotarskoj vakufskoj komisiji u Visokom. Siromašna djeca su udžbenike dobivala besplatno.[43]

---

[33] MIZV, AKVMP, Iskaz o uškolovanju u reformiranu muslimansku vjersku školu, 14. 11. 1910.

[34] MIZV, AKVMP, Iskaz o uškolovanju učenica u žensku mektebi-iptidaiju u Visokom, kotar Visoko za mektepsku 1914/15. godine.

[35] MIZV, AKVMP, br. 250, 18. 12. 1910.

[36] Vakufsko-mearifski saborski odbor u Sarajevu u saradnji s Ulema-medžlisom na drugom redovnom zasjedanju 27. decembra 1913. godine usvojio je Propis o obaveznom pohađanju mektebi-iptidaija za muslimansku djecu u Bosni i Hercegovini.

[37] MIZV, AKVMP, br. 9818, 25. 10. 1911.

[38] MIZV, AKVMP, br. 645, 15. 10. 1913.

[39] MIZV, AKVMP, br. 2, 7. 4. 1915; br. 258, 10. 4. 1915.

[40] MIZV, AKVMP, Proračun centralne vakufsko-mearifske zaklade u Visokom za godinu 1911, 30. 1. 1911.

[41] MIZV, AKVMP, Proračun vakufske centralne zaklade u Visokom za godinu 1918, br. 1216, 28. 11. 1917.

[42] MIZV, AKVMP, Godišnji mektepski zaključni iskaz za mekt. 1910/11. godinu, 25. 7. 1911.

[43] MIZV, AKVMP, br. 3826/903, 11. 8. 1903; br. 107, 15. 9. 1903.

Uprava mektebi-iptidaije obavještavala je Kotarsku vakufsku komisiju o godišnjim ispitima koji su se održavali u prisustvu njenih članova na kraju školske godine, u julu mjesecu. Svjedodžbe, odnosno šehadetname o završenom školovanju, kao i većina udžbenika u ovom periodu, štampane su na osmanskoturskom jeziku (Sl. 1).[44]

مکتب ابتدائی شهادتنامه‌سی

BJ. 1399/06.

Sl. 1 *Šehadetnama Adema (hadži Derviša) Šahinovića, iz privatnog vlasništva Harisa Goraka*

[44] Iz šehadetname Adema Šahinovića, sina hadži Dervišovog, rođ. 1901. god. u mahali Šerefudin u Visokom, koji je pohađao mektebi-iptidaiju u periodu od 1906. do 1911. godine, može se vidjeti da su izučavani sljedeći predmeti: Kur'an, pravilno čitanje Kur'ana (tedžvid), islamski šarti, čitanje (kiraet), islamska vjeronauka (akaid) i krasnopis arapskog (hatu arebi). Svjedodžba je dio porodičnog naslijeđa Harisa Goraka iz Visokog.

Za funkcioniranje mektebi-iptidaije brinulo se Zemaljsko vakufsko ravnateljstvo za BiH u Sarajevu te Kotarsko vakufsko povjerenstvo u Visokom. Sredstva za finansiranje rada i izdržavanje mekteba prikupljana su dobrovoljnim prilozima stanovništva visočkog kotara.[45]

Poslije završetka mektebi-iptidaije djeca su trebala nastaviti školovanje u narodnim osnovnim školama. Međutim, u početku je vrlo mali broj djece po završetku mekteba nastavljao školovanje. Od 30 đaka koji su završili mektebi-iptidaiju 1900. godine, samo devet je nastavilo školovanje u Narodnoj osnovnoj školi u Visokom.[46] Zemaljska vlada za BiH pratila je stanje u vezi s tim i putem Zemaljskog vakufskog povjerenstva za BiH podsticala stanovništvo da djeca u što većem broju nastave školovanje.

Ahmed-efendijina medresa u Visokom

Pored mekteba, u osmanskom periodu se u Bosni i Hercegovini osnivaju medrese – srednje ili više vjerskoobrazovne ustanove muslimana. Ahmed-efendijina medresa je podignuta krajem osmanske uprave, kao prva srednjoškolska ustanova u Visokom.[47]

U svim medresama, pa i visočkoj, učenici (softe, sohte) su bili raspoređeni po tzv. halkama, odnosno po stepenu postignutog znanja.[48] Dužina pohađanja cjelokupne nastave nije bila strogo određena, nego je, kao i u mektebu, ovisila o individualnim sposobnostima i zalaganju samog učenika. Medresa u Visokom bila je srednjeg ranga u klasičnom obrazovnom sistemu, što se može vidjeti iz predmeta i udžbenika koji su izučavani i korišteni u nastavi.[49]

Zgrada Ahmed-ef. medrese je zbog dotrajalosti prvi puta temeljito rekonstruirana 1901. godine nakon što je, na molbu Kotarske vakufske komisije, Visoka zemaljska vlada odobrila gradnju nove zgrade medrese.[50] Nakon što je u katastrofalnom požaru – jangiji novembra 1911. godine stradala zgrada medrese zajedno sa većim dijelom arhive i bibliotečkog fonda, drugom rekonstrukcijom 1913. godine izgrađena je medresa kakva je ranije bila.[51]

Medresa se tokom austrougarskog perioda postepeno uključivala u savremene tokove obrazovanja. U vrijeme dok je h. hfz. Husnija-ef. Numanagić bio muderis, medresa je u saradnji sa Narodnom osnovnom školom u Visokom organizovala "Večernji tečaj" iz čitanja i pisanja na maternjem bosanskom jeziku i iz računa.[52] Tečaj je bio otvorenog tipa i mogli su ga pohađati svi zainteresovani. Na inicijativu učenika medrese i u dogo-

[45] MIZV, AKVMP, br. 2960, 17. 7. 1902.

[46] MIZV, AKVMP, br. 217 ex 900, 29. 1. 1900.

[47] U Visokom je kao prva državna svjetovna škola radila i ruždija. Bila je to niža četverogodišnja srednja škola otvorena 1874/75. godine i radila je sve do kraja osmanske uprave u Visokom. Vidjeti: A. Kadrić, Kulturni život u Visokom, 145.

[48] M. Papić, Školstvo 1878–1918, 37.

[49] A. Kadrić, Kulturni život u Visokom, 140.

[50] MIZV, AKVMP, br. 5678, 1. 8. 1900.

[51] Midhat Čakalović, Ahmed-efendijina medresa u Visokom, *Takvim 1408/9–1988*, Sarajevo 1988, 154. (dalje: M. Čakalović, Ahmed-efendijina medresa)

[52] Ibrahim Hodžić, Muslimanske škole u Visokom, *Glasnik VIS*-a V, Sarajevo 1982, 545–557. (dalje: I. Hodžić, Muslimanske škole u Visokom)

voru s muderisom Numanagićem učitelj Narodne osnovne škole Sabrija Limić držao je predavanja iz bosanskog, odnosno "zemaljskog" jezika i računa školske 1913/14. godine.

Tokom rada i postojanja u trajanju nešto više od stotinu godina Ahmed-efendijina medresa je doživjela procvat dolaskom h. hfz. Husnija-ef. Numanagića za muderisa medrese, u posljednjoj deceniji XIX stoljeća.[53] Nakon muderisa Numanagića, dekretom Ulema medžlisa od 15. 11. 1914. godine, za muderisa medrese imenovan je Mustafa-ef. Salihbegović.[54]

Ruždija u Visokom

Pred sami kraj osmanske uprave u Bosni i Hercegovini osnivaju se prve državne svjetovne škole zvane ruždije. To su bile četverogodišnje niže srednje škole u kojim su se učenici osposobljavali za niža činovnička zvanja. Pored muslimanske djece, ruždije su pohađala i djeca drugih konfesija, mada u mnogo manjoj mjeri. Uz vjeronauku i etiku, te arapski, turski i perzijski jezik s krasnopisom, prema nastavnom planu i programu, izučavali su se i historija, zemljopis, račun i geometrija, kao i logika.[55]

Podaci o godini osnivanja ruždije u Visokom su različiti. Kreševljaković navodi da je otvorena oko 1870. godine te da je posljednji upravitelj bio Abdullah-ef. Đonlagić. On također navodi da je ruždija zatvorena godinu dana nakon okupacije, odnosno 1879. godine.[56] Autor Kadrić navodi da je ruždija u Visokom počela sa radom školske 1874/75. godine sa 23 učenika i učiteljem Abdulah-efendijom. Godine 1876. nastavu u ruždiji pohađa 25 učenika, 1877. godine 19 učenika, a 1878. visočka ruždija broji 18 učenika. Ruždija nastavlja raditi do kraja osmanske uprave u Visokom.[57]

SRPSKO-PRAVOSLAVNA OSNOVNA ŠKOLA

Institucionalizacija obrazovanja pravoslavnog stanovništva i osnivanje pravoslavne škole u Visokom usko su povezani sa postojanjem Crkve sv. Prokopija. Prema dostupnim podacima crkva je mogla biti izgrađena sredinom 19. stoljeća, najvjerovatnije 1856. ili 1857. godine.[58] Aleksandar Giljferding u svom putopisu iz 1857–1858. godine kaže da se u to vrijeme gradila pored crkve i škola, te da se do tada nastava odvijala u

---

[53] MIZV, AKVMP, Svjedodžbe izdate učenicima medrese u julu 1896. god. One upućuju na to da je h. hfz. bio muderis visočke medrese šk. 1895/96. godine. U svom radu Amela Numanagić navodi faksimil dokumenta iz kojeg se može utvrditi da je živio u Visokom 1892. godine. Vidjeti: Amela Numanagić, *Hadži hafiz Husni efendija Numanagić: šejh i muftija na razmeđu vremena*, Sarajevo 2013, 15.

[54] MIZV, AKVMP, br. 13999, 19. 11. 1914.

[55] Prema turskom školskom zakonu iz 1869. god. ove škole su trebale biti općeobrazovne škole, za djecu svih konfesija i oba spola, što nažalost nije provedeno u djelo. Čak ni muslimanska djeca nisu ovu školu pohađala u većem broju. Više: H. Ćurić, *Muslimansko školstvo*, 137, 153.

[56] H. Kreševljaković, Visoko, *Novi behar* VIII/8, Sarajevo 1934–1935, 134, 135 (dalje: H. Kreševljaković, Visoko)

[57] A. Kadrić, Kulturni život u Visokom, 145.

[58] Milenko S. Filipović, *Visočka nahija*, Naselja i poreklo stanovništva, Beograd 1928, 275 (dalje: M. S. Filipović, *Visočka nahija*); H. Kreševljaković, Visoko, 80.

"nekakvoj kolibici".[59] Do izgradnje školskih zgrada uobičajeno je bilo da se nastava odvija u privatnim kućama, te se kao prvi srpski učitelj u Visokom spominje oko 1840. godine Jovo Aslivar koji je učio djecu u svojoj kući.[60] Pored školske zgrade neposredno uz crkvu, navodi se postojanje i druge školske zgrade iz 1874,[61] koja se najvjerovatnije odnosi na prostor kožarske škole, odnosno kasnijeg Kožarsko-tekstilnog kombinata Visoko.[62] Osim Visokog, istočnopravoslavne crkve evidentirane su i u Kraljevoj Sutjesci i Varešu,[63] a samim tim i otvorena mogućnost postojanja škole, odnosno opismenjavanja djece u prostoru crkve. U literaturi se srpska osnovna škola prije okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine spominje u mjestu Plani[ni]ca kod Vareša.[64]

Kako su škole izdržavale mjesne crkvene opštine, tako je i za školu u Visokom finansijska sredstva obezbjeđivala pravoslavna crkvena opština. Problem finansiranja rada škola i učitelja bio je prisutan od samih početaka njihovog rada.

Odmah nakon okupacije u Bosni i Hercegovini zatečeno je 56 pravoslavnih osnovnih škola u kojim je predavalo 66 učitelja i devet učiteljica. Škole je pohađalo 2751 muško dijete i 772 ženske djece.[65] Godine 1882. tzv. istočnopravoslavnu mješovitu osnovnu školu u Visokom pohađalo je 50 učenika i 10 učenica.[66] Školske 1886/87. srpsko-pravoslavna osnovna škola u Visokom bila je Muška četverorazredna sa 49 učenika i sedam učenica.[67] Školske 1888/89. godine u Visokom su srpsko-pravoslavnu osnovnu školu pohađala 52 učenika (48 muškog i četiri ženskog spola), a učitelj je bio Vladimir Pejović.[68] Iste školske godine narodnu osnovnu školu u Visokom pohađala su 44 učenika (19 muškog i 25 ženskog spola) srpsko-pravoslavne vjeroispovijesti, a u Varešu narodnu osnovnu školu je pohađalo šest učenika i šest učenica pravoslavne vjeroispovijesti.[69]

O kontinuitetu rada škole u Visokom svjedoče i statistički podaci iz *Popisa žiteljstva BiH* od 22. aprila 1895. godine da je od 67 srpsko-pravoslavnih osnovnih škola bila jedna i u Visokom. Školske 1905/6. godine

---

[59] Aleksandar Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Sarajevo 1972, 259.

[60] M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 449.

[61] *Isto*.

[62] Idriz Džajić, Srpsko pjevačko društvo Milutinović i Prosvjeta, u: *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava u Visokom (1903–1949)*, Visoko 2014, 359. (dalje: I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*)

[63] Vidjeti: *Glavni rezultati popisa žiteljstva u BiH od 22. aprila 1895. god. sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1896.

[64] Vojislav Bogićević, Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463–1918, Sarajevo 1965, 66. (dalje: V. Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola*)

[65] Lj. Dlustuš, Školske prilike u BiH, 52.

[66] Velimir Stanišić, Srpska osnovna škola u istoriji prosvjete Visokog, Visoko 1975, 4, *Dokumenti o postojanju Srpske osnovne škole u Visokom*, dokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko.

[67] Đ. P. Pregled srpsko-pravoslavnih vjeroispovjednih osnovnih škola u Dabro-bosanskoj dijecezi za školsku god. 1886/7, *Dabro-bosanski istočnik* I/4, Sarajevo 1887, 62.

[68] Pregled srpsko-pravoslavnih škola u Dabro-bosanskoj arhidijecezi za 1888–1889 školsku god., *Bosansko-hercegovački istočnik* IV/III, Sarajevo 1890, 122.

[69] Jovan Fil. Ivanišević, Srpsko-pravoslavno školstvo u BiH, Školski vjesnik 16/11–12, Sarajevo, novembar-decembar 1909, 789. (dalje: J. F. Ivanišević, *Srpsko-pravoslavno školstvo u BiH*)

srpsko-pravoslavne škole bile su u 69 mjesta u Bosni i Hercegovini. U Visokom je bila četverorazredna škola sa učiteljem, učiteljicom i 88 učenika.[70]

Učiteljski kadar u srpsko-pravoslavnoj osnovnoj školi u Visokom često se mijenjao. Učitelji su bili svršenici pravoslavne bogoslovije i uglavnom iz drugih dijelova monarhije, najčešće iz Vojvodine i Dalmacije, kao npr. Vladimir Vlajić iz Srema, Stevo Popović iz Sombora, Jovan Travanj iz Turije u Baškoj. Olga Stanišić, rođ. Brkić, iz Sombora radila je kao učiteljica srpsko-pravoslavne osnovne škole od 1. januara 1900. do 31. augusta 1901. godine. Nakon pauze od godinu dana ponovo je angažovana u školi gdje je radila sve do 1914. godine.[71] Učitelji srpsko-pravoslavne škole u Visokom odigrali su vrlo značajnu ulogu na polju kulturne prosvijećenosti pravoslavnog, ali i ostalog stanovništva na području Visokog. Inače, učitelji i profesori bili su i članovi kulturno-prosvjetnih društava, saradnici i urednici stručnih i naučnih listova i časopisa.

Osnivači Srpsko-pravoslavnog crkvenog pjevačkog društva "Milutinović" u Visokom bili su upravo učitelji Srpsko-pravoslavne i Narodne osnovne škole u Visokom, dajući na taj način ogroman doprinos obogaćivanju kulture i umjetnosti ne samo u Visokom nego i šire.[72]

Prema nastavnom planu za muške i ženske srpsko-pravoslavne osnovne škole u BiH izučavali su se sljedeći predmeti: Nauka hrišćanska, Slovenski jezik, Srpski jezik, Srpska istorija, Zemljopis, Račun i geometrija, Prirodne nauke, Krasnopis i crtanje, Domaća i poljska privreda u muškoj školi, Ženski ručni rad i kućanstvo u ženskoj školi, Pojanje i pjevanje, Gimnastika[73] i Dječije igre (samo ljeti). Udžbenici su se nabavljali iz Srbije, a kasnije je Zemaljska vlada izdala neke udžbenike koji su se koristili u srpsko-pravoslavnim školama i davali se besplatno kao što su Zemljopis i istorija Bosne i Hercegovine i Čitanka latinicom.[74]

Srpsko-pravoslavna osnovna škola u Visokom kontinuirano je radila sve do početka I svjetskog rata 1914. godine, kada je prestala sa radom kao i ostale srpsko-pravoslavne konfesionalne škole.[75]

KATOLIČKE OSNOVNE ŠKOLE U VISOČKOM KOTARU

Otvaranje i rad škola katoličkog stanovništva u Bosni i Hercegovini, i u Visokom, vezano je za samostane i crkve kao prve centre pismenosti.[76] Kako su do austrougarskog perioda pripadnici franjevačkog reda bili

---

[70] *Isto*, 793, 794, 798.

[71] R. Bilinac, *Blago Visočke crkve, Crkva Svetog velikomučenika Prokopija u Visokom*, Istočno Sarajevo 2019, 98–117. (dalje: Ranko Bilinac, *Blago Visočke crkve*)

[72] I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 356.

[73] U kontekstu uvođenja tjelesnog vježbanja (gimnastike) kao obaveznog predmeta u srpsko-pravoslavne škole interesantan je članak iz 1879. godine u novosadskom listu *Javor* u kojem se navodi da je u srpskoj školi u Visokom neki učitelj podigao u dvorištu škole za turskog vremena "sprave za tjelesno vježbanje, da bi svoje đake tjelesno vježbao, kako bi Visoko imalo docnije snažne Srbe". V. Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 61.

[74] J. F. Ivanišević, Srpsko-pravoslavno školstvo u BiH, 807–808.

[75] Vojislav Bogićević, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1975, 269. (dalje: V. Bogićević, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*)

[76] M. Papić, Školstvo 1878–1918, 27–28.

jedini predstavnici katoličke crkve u Bosni i Hercegovini, tako su i prve škole katoličkog stanovništva bile u njihovoj nadležnosti.[77]

Pred kraj osmanskog perioda bilježi se općenito porast broja škola, a samim tim i učenika. U visočkoj nahiji su 1871. godine evidentirane tri katoličke škole, sa 45 učenika i 25 učenica. Međutim, nijedna nije u samom Visokom, nego vjerovatno u Kraljevoj Sutjesci i Varešu, koji u to vrijeme pripadaju visočkoj nahiji.[78] Prema podacima iz 1872. godine franjevačku osnovnu školu u Sutjesci pohađa 26, a u Varešu 60 učenika. U drugoj polovini 19. st. pri franjevačkim osnovnim školama otvaraju se odjeljenja za žensku djecu, tako da je do 1878. god. pri školi u Varešu uspostavljeno i odjeljenje za žensku djecu.[79] Vijaka, koja je pripadala visočkoj nahiji, prema evidenciji iz 1877. godine, navodi se zajedno sa školom u Varešu.[80]

Statistički podaci o broju katoličkih osnovnih škola neposredno nakon okupacije su različiti. Klaić navodi da je 1878. godine u Bosni i Hercegovini bilo oko 30 franjevačkih osnovnih škola.[81] Prema izvještaju Zemaljske vlade u Sarajevu iz 1879. godine u Bosni i Hercegovini postojale su 54 katoličke konfesionalne škole sa 44 učitelja i 12 učiteljica, koje je pohađalo 1648 muške i 652 ženske djece.[82]

Od preuzimanja vlasti u Bosni i Hercegovini Zemaljska vlada je radila na ukidanju franjevačkih osnovnih škola tako da su franjevci za kratko vrijeme morali prepustiti upravljanje osnovnim školama bosanskih katolika i brigu o njima, a na njihovom mjestu otvarane su državne škole. Do 1882. godine njihov je broj spao na tridesetak, među kojim su bile i škola u Varešu i Sutjesci na području visočkog kotara. Prestankom rada franjevačkih osnovnih škola 1883. godine u Bosni i Hercegovini ostale su samo katoličke osnovne škole Milosrdnih sestara. Iz zvaničnih podataka Zemaljske vlade o subvencijama dodijeljenim ovim školama za 1891. godinu može se vidjeti da su u visočkom kotaru postojale i radile klosterska škola u Sutjesci i katolička osnovna škola u Vijaci.[83]

Škole časnih sestara pohađala su većinom ženska, ali i muška djeca. Nastavni plan prilagođen je, s manjim izmjenama, planu državnih osnovnih škola te su se predavali sljedeći predmeti: Vjeronauk s biblijskom povjesnicom i evanđeljem, Hrvatski jezik, Čitanje, Slovnica, Pravopis i usmeni i pismeni izraz misli, Zemljopis i povijest, Prirodopis i prirodoslovlje, Računstvo, Risanje (crtanje), Krasnopis i Ručni rad za djevojčice.[84]

Prema rezultatima popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini iz 1910. godine Zemaljske vlade za BiH, najveći procenat stanovnika koji su znali čitati i pisati u kotaru Visoko bio je zastupljen kod rimokatolika. Od ukupnog broja muških ispitanika, njih 2658, koji su znali čitati i pisati, rimokatolika je 1.725 (65%), a kod ženske populacije, od ukupno 1.018 ispitanih ženskih osoba koje su znale čitati i pisati, njih 742 (73%) je rimokatoličke vjeroispovijesti.[85]

---

[77] Lejla Vasić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918–1929*, Banja Luka, 2000, 126. (dalje: L. Vasić, *Školstvo 1918–1929*)

[78] A. Kadrić, Kulturni život u Visokom, 145–146.

[79] V. Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 83, 93.

[80] L. Vasić, Školstvo *1918–1929*, 133a.

[81] V. Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 109.

[82] Lj. Dlustuš, Školske prilike u BiH, 52.

[83] V. Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 218, 223.

[84] *Isto*, 225–226.

[85] *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*, Zemaljska vlada za BiH, Sarajevo 1912, 14, 24.

FRANJEVAČKA KLASIČNA GIMNAZIJA U VISOKOM

Za osnivanje i početak rada Franjevačke klasične gimnazije uzima se početak septembra 1882. godine, kada su se franjevačke srednje škole koje su se nalazile po samostanima u Bosni ujedinile u jednu gimnaziju sa sjedištem u starom samostanu u Kreševu.[86] Za ravnatelja je izabran fra Grgo Martić, a za nastavnike su imenovani fra Mijo Kopić, fra Jozo Divić i fra Cvijo Matusović.

Kao i kod ostalih školskih ustanova, prisutni su bili različiti nedostaci: od nastavnika, udžbenika i školskog mobilijara do prostora za nastavu te sredstava za izdržavanje nastavnika i đaka. Iz navedenih razloga škola sa sjemeništem je u decembru 1883. godine iz Kreševa premještena u samostan u Gučoj Gori kod Travnika, gdje je ostala sve do prelaska u Visoko 1900. godine. Do 1892. godine škola je uglavnom radila po italijanskom školskom sistemu, da bi zatim potpuno prešla na austrijski i izjednačila se programom rada s državnim gimnazijama. Škola je po statusu bila privatna, država se nije miješala u poslove škole, ali je nije ni priznavala.[87]

Početkom 1888. godine fra Anđeo Franjić[88] je otišao u Beč kako bi usavršio organizaciju škola i pripremio se za profesora prirodnih nauka. Nakon četiri godine vratio se u Bosnu i početkom školske 1892/93. godine promovisan je za ravnatelja Gimnazije i sjemeništa, što je ostao 13 godina sve do odlaska u samostan u Fojnici 1905. godine. Odmah po dolasku za ravnatelja fra Franjić se zalaže za gradnju nove zgrade sjemeništa za 150 đaka i gimnazije od osam razreda.

Odluka o gradnji i osnivanju novog sjemeništa u Visokom, kao i odluka da se otvori VI razred, donesena je 15. maja 1897. godine.[89] Iako je Zemaljska vlada u početku bila protiv gradnje Gimnazije u Visokom, dozvola se dobila aprila 1899. godine.[90] Nakon odlaska fra Anđela Franjića, u maju 1905. godine, direktori su bili fra Ambroža Živković, fra Augustin Pejčinović, fra Marijan Marić i fra Jako Pašalić. Od školske 1909/10. godine do pred I svjetski rat direktorsku službu je obnašao fra Josip Markušić.

Sve vrijeme se radilo na osposobljavanju nastavnika za gimnaziju koji su se slali na školovanje u Beč, odnosno u Zagreb pa u Beč.

Iako Gimnazija nije puno stradala tokom I sv. rata, po njegovom okončanju dolazi do smanjivanja broja đaka, tako da se zbog nedostatka đaka neki viši razredi nisu mogli organizovati za nastavu.

Đaci Gimnazije su sjemeništarci (unutarnji đaci), vanjski đaci, konviktorci[91] i klerici.[92] Do dolaska Gimnazije u Visoko 1900. godine đaci su bili, s par iznimki, isključivo sjemeništarci odnosno pripravnici za sveće-

[86] Vidjeti: Dr. Fra Kazimir Ivić, *Pedesetogodišnjica Franjevačke klasične gimnazije s pravom javnosti u Visokom*, Sarajevo 1933, 12–13. (dalje: K. Ivić, *Pedesetogodišnjica Franjevačke klasične gimnazije*)

[87] *Isto*, 32.

[88] *Isto*, 13.

[89] U svrhu gradnje sjemeništa i gimnazije provincijal fra Bono Milišić je već 1888. god. pokraj željezničke stanice u Visokom kupio zemljište od osam dunuma za 800 forinti. *Isto*, 20–21.

[90] Uslov za dobivanje dozvole za gradnju bio je da provincijal fra Anđeo Ćurić potpiše dokument da od Zemaljske vlade neće tražiti nikakvu pomoć za izgradnju gimnazije. *Isto*, 21.

[91] Kao i sjemeništarci stanuju u internatu, ali nemaju namjeru postati sveštenici. Ignacije Gavran, Razvoj Franjevačke gimnazije u Visokom, u: *Franjevačka klasična gimnazija u Visokom 1882–1982*, Visoko 1983, 46.

[92] Sjemeništarci koji su stupili u franjevački red i proveli godinu kušnje (novicijat), nakon toga nastavili gimnazijsko školovanje, a zatim studij teologije. *Isto*.

nićki stalež. Od 1900. godine Gimnazija se otvara prema vani, u početku s manjim brojem vanjskih učenika,[93] da bi od 1914. godine broj vanjskih đaka svih konfesija postepeno rastao, premašujući broj sjemeništaraca.[94]

Djelovanje franjevaca ne samo na odgojno-obrazovnom nego i kulturnom polju u širem smislu ogleda se naročito u izdavačkoj djelatnosti u austrougarskom periodu.[95]

Franjevačka gimnazija kao odgojno-obrazovna ustanova omogućila je sticanje srednjoškolskog obrazovanja stotinama đaka svih konfesija i iz svih krajeva ne samo Bosne i Hercegovine nego i šire te svojim radom doprinijela podizanju obrazovnog i kulturnog nivoa Visokog i šire.

ŠEGRTSKA ŠKOLA U VAREŠU

Na području kotara Visoko u Varešu je od 1898. godine djelovala srednja škola zanatskog karaktera, odnosno škola za obrazovanje radnika rudnika i željezare – Šegrtska škola. U školu se moglo upisati nakon završene jedne od osnovnih škola, a bila je smještena u posebnoj zgradi u Vareš-Majdanu. Praktični rad je izvođen u radionici željezare. Godine 1900. školu je završilo 36 kvalifikovanih radnika. Tokom postojanja škola je mijenjala nazive, ali je primarno obrazovala kadrove za potrebe metalske, metalurške i elektrostruke. [96]

NARODNA OSNOVNA ŠKOLA U VISOKOM

Prve aktivnosti na osnivanju općinske škole u Visokom poduzeli su vijećnici Gradske općine, na čelu sa Husein-ef. Ahićem, u proračunu Gradskog poglavarstva za 1881. godinu.[97] Gradska općina Visoko odmah se suočila sa nedostatkom prostora za održavanje nastave te se u početku morao iznajmiti prostor i izdvojiti finansijska sredstva za najamninu i opremanje jedne učionice za buduće polaznike škole. Također, u nedostatku stručnog kadra trebalo je angažovati pismene ljude koji bi mogli odgovoriti zahtjevima struke. Iako se ne može sa sigurnošću tvrditi da je bio prvi učitelj kojeg je angažovalo Gradsko poglavarstvo, u dokumentu iz 1882. godine navodi se "potpora do u Zenicu učitelju Stojakoviću", što ukazuje na to da bi se moglo raditi o njegovom stručnom angažmanu u Visokom.[98] U prvim godinama nakon osnivanja, u skladu s naredbom Zemaljske vlade za BiH o ustrojstvu osnovnih škola od 10. 5. 1879. godine, radilo se prema skraćenom privremenom nastavnom planu i programu. Nastava je bila na bosanskom zemaljskom jeziku, a izučavali su se: Vjeronauka, Bosanski zemaljski jezik, Čitanje i pisanje latinice i ćirilice i Račun; preporuka je bila da se ovim predmetima doda Pjevanje i Gimnastika, kao i Njemački jezik.[99] Učitelji su bili Mustafa-ef. Sedlarević iz Visokog i Anto Kozarac, oba zaposlena u Gradskom poglavarstvu.[100]

---

[93] Do 1913. god. bilo je po nekoliko katoličke, jevrejske i pravoslavne djece, te jedan musliman. *Isto*.

[94] Vanjski đaci dolaze iz Visokog, Breze, Kaknja, Semizovca, Zenice, a oni iz daljih krajeva privatno stanuju u Visokom. *Isto*.

[95] Vidjeti u poglavlju: Jezik i pisana riječ u Visokom.

[96] Avdija Muftić, *Istorijski pregled razvoja institucionalnog obrazovanja i vaspitanja na području opštine Vareš* (diplomski rad), Sarajevo 1980, 23. (dalje: A. Muftić, *Istorijski pregled*)

[97] Zavičajni muzej Visoko (dalje: ZMV), Opštinski arhiv, Gradsko poglavarstvo (dalje: OAGP), kut. 1, Proračun za 1881.

[98] ZMV, OAGP, kut. 1, Iskaz vrhu prihoda i razhoda za 1881.

[99] Vidjeti: Službeni dodatak Školskog vjesnika 1/1, Sarajevo 1894, 6–8.

[100] Idriz Džajić, Rad Narodne osnovne škole u Visokom u periodu austrougarske okupacije, u: *Osnovna škola u Visokom 1881/82–*

Od školske 1885/86. godine, kada je izgrađena prva namjenska zgrada Narodne osnovne škole, počinje se raditi po nastavnom planu i programu za gradske osnovne škole,[101] sa nastavnim predmetima: Vjeronauka, Jezikoslovlje, Računstvo, Krasopis, Zemljopis, Povijest, Prirodopis, Prirodoslovlje, Geometrijsko oblikoslovlje i crtanje, Gospodarstvo, Ručni rad (za djevojčice), Pjevanje, Gimnastika i Njemački jezik.[102] Iste školske godine Zemaljska vlada za učitelja u novoizgrađenoj zgradi Narodne osnovne škole postavlja Stojana Bijelića, učitelja sa završenom školom pedagoškog smjera za pomoćne učitelje u Sarajevu. Prvi kvalifikovani učitelj iz Visokog bio je Sabrija Limić, koji je kao učenik iz prve generacije svršenika Narodne osnovne škole u Visokom odmah po završetku Učiteljske škole u Sarajevu počeo raditi šk. 1890/91. godine.[103]

Pošto je postala pretijesna za mušku i žensku djecu, od školske 1888/89. godine formiran je tzv. "ženski odjel", odnosno "Ženska osnovna škola", koja će raditi u kući Hasan-bega Zečevića do 1893. godine, kada je preseljena u kuću Mujage Frtune i Ostoje Vasiljevića na početku današnje ulice Braće Zečevića na Jaliji.[104] Prva učiteljica bila je Zorka Kajić.[105]

Narodnu osnovnu školu u Visokom pohađala su djeca svih konfesija, te vjeronauku su predavali vjeroučitelji.

U Visokom je postojala i jevrejska zajednica, odnosno Jevrejska Bogoštovna opština sa sinagogom izgrađenom 1884. godine, gdje su jevrejska djeca sticala početno vjersko obrazovanje. Narodnu osnovnu školu na Kraljevcu jevrejska djeca oba spola pohađala su bez izuzetka.

Tako je školske 1899/1900. godine od ukupno 124 učenika bilo 10 jevrejske djece a školske 1907/8. godine u muškim i ženskim odjeljenjima od prvog do četvrtog razreda bilo je 15 dječaka i 12 djevojčica.[106]

Nakon osnovne škole nastavljali su školovanje dijelom u Franjevačkoj gimnaziji, dijelom u srednjim zanatskim i trgovačkim školama u Sarajevu, gdje su putovali svaki dan vozom, a većina je izučavala zanat kod roditelja i prijatelja zanatlija u samom gradu Visokom.[107]

Zbog sve većeg broja djece rasla je i potreba za proširenjem škole, odnosno obezbjeđenjem dodatnog prostora za smještaj učionica. Višegodišnja nastojanja tadašnjeg učitelja i upravitelja škole Boška Kostića, gradonačelnika Salihage Šehovića, vijećnikā i ostalih predstavnika gradskog i kotarskog poglavarstva da se počne s izgradnjom nove veće školske zgrade konačno su urodila plodom početkom 1909. godine. Prema "Građevnom ugovoru" između Općinskog poglavarstva u Visokom i Johana Viplingera, građevinskog poduzetnika iz

---

1981/82, Visoko 1982, 34. (dalje: I. Džajić, Rad Narodne osnovne škole)

[101] *Isto*, 18.

[102] Osnovna škola "Kulin Ban" Visoko, (dalje: OŠKBV), Arhiv škole (dalje: AŠ), Zaključno izviešće školske 1888/89. god.

[103] I. Džajić, Rad Narodne osnovne škole, 36–37.

[104] *Isto*, 30.

[105] *Bošnjak kalendar*, god. V, Sarajevo 1887, 83; *Bošnjak kalendar*, god. VII, Sarajevo 1889.

[106] OŠKBV, AŠ, Zaključno izviešće I i II, III i IV razreda o ćudorednom ponašanju, polazku i napredku polučenu u naucih tečajem školske 1889/1900; Semestralni iskaz o ćudorednom vladanju, polasku i napretku postignutom u nauci tečajem školske godine 1907/8. (muški i ženski odjel).

[107] Neobjavljena građa arhiva OŠ "Kulin Ban" Visoko. Podatke je prikupio Idriz Džajić prilikom izrade monografije *Osnovna škola u Visokom 1881/82–1981/82*. publikovane povodom stogodišnjice postojanja škole. Podatke dali dr. Mario Romano, Dudo Montiljo i Ado Kabiljo.

Sarajeva, potpisanom 16. 2. 1909. god., planirano je da školska zgrada i pomoćna zgrada budu izgrađene i pokrivene do 1. 10. 1909. godine, a potpuno završene i spremne za upotrebu najkasnije do 1. 7. 1910. godine.

Nova školska zgrada izgrađena je u blizini "Stare" škole na Kraljevcu i imala je 6 učionica, učiteljsku zbornicu i stan za upravitelja škole (Sl. 2). Nakon I sv. rata u Visokom će se u prvobitno izgrađenoj "maloj" zgradi osnovne škole formirati Djevojačka, a u novoj "velikoj" zgradi osnovne škole na Kraljevcu Dječačka narodna osnovna škola.[108]

Tokom svog plodnog rada od osnivanja 1881/82. do 1918/19. godine u školi je radilo 47 učitelja koji su ostavili duboki trag, kako u vaspitno-obrazovnom tako i kulturno-prosvjetnom djelovanju visočkog kraja i šire, zahvaljujući kojim je ova škola imala epitet uzor škole u Bosni i Hercegovini. Neki od učitelja Narodne osnovne škole u Visokom svrstani su među najpoznatije učitelje u Bosni i Hercegovini.[109] Za uspješan rad i napredak škole posebno su zaslužni upravitelji i ujedno učitelji škole: Mustafa-ef. Sedlarević, Stojan Bijelić, Nikola Mešterović, Stanko Ljubičić i Boško Kostić.

Osim u samom Visokom, u austrougarskom periodu, u kotaru Visoko otvorene su narodne osnovne škole najprije u Varešu i Vareš-Majdanu,[110] a zatim u Vijaci kod Vareša i Kralupima kod Visokog. Nešto kasnije otvorene su škole i u Doboju kod Kaknja, Kraljevoj Sutjesci, Brezi, Čifluku kod Visokog, Pržićima i Zgošći.[111]

Sl. 2 *Narodna osnovna škola 1913. godine, Zavičajni muzej Visoko*

[108] I. Džajić, Rad Narodne osnovne škole, 32–33.

[109] *Isto*, 38–39.

[110] Prva državna osnovna škola u Varešu otvara se 1886. godine pod nazivom Opšta pučka škola sa upisanih 57 učenika, od kojih pet djevojčica. Druga narodna osnovna škola otvorena je u Vareš-Majdanu 1896. godine. A. Muftić, *Istorijski pregled*, 20–21. Od školske 1910/11. godine u Varešu se može pratiti postojanje odvojene škole za žensku djecu tzv. Djevojačke škole sa starješinkom i učiteljicama. *Bošnjak kalendar*, 1911, 61.

[111] *Bosanski glasnik/Bosnischer Bote*.

OSNOVNA ŠKOLA STRANIH NASELJENIKA (KOLONISTA) U VAREŠU

Nakon okupacije Bosne i Hercegovine Zemaljska vlada je omogućila naseljavanje gradova i sela stranim državljanima koji su otvarali osnovne škole sa nastavom na svom jeziku. Škole su otvarane u kolonijama stranaca, pri preduzećima u kojim su radili ili u većim gradovima. Zemaljska vlada je materijalno pomagala rad ovih škola, a nastavni plan je bio usklađen sa nastavnim planom narodnih osnovnih škola.

Na području visočkog kotara, jedna takva škola – škola njemačkih kolonista – radila je u Varešu, u naselju Kalupi. Prema statističkim podacima iz 1911. godine škola je imala oko 20 učenika i jednog učitelja. Školu nisu pohađala domaća djeca kao neke slične škole. Nastavni jezik je bio njemački i djeca su vaspitavana u njemačkom nacionalnom duhu. Škola je prestala sa radom 1911. godine nakon odluke Zemaljske vlade da joj se ne daje subvencija iz državnih sredstava.[112]

ŠKOLSTVO U VISOČKOM KOTARU/SREZU U PERIODU 1918–1941.

Visočki srez u novu državnu zajednicu ušao je sa 14 narodnih osnovnih škola na svom području: Visoko, Breza, Donji Kakanj, Kralupi, Pržići, Kraljeva Sutjeska, Vareš (muška i ženska), Vareš-Majdan, Vijaka, Donja Zgošća (Kakanj), Radovlje, Poriječani i Čifluk.[113] Poslije rata izgrađena je nova školska zgrada u Radovlju (1919), osnovana je Državna ženska i Državna muška narodna škola u Visokom (1919), škole u Dabravini i Mokronogama, zatim u Ljubnićima (1922) i Okruglici kod Vareša (1925).[114] Škola u Doboju, po svemu sudeći, osnovana je još 1914. god., skoro jednu deceniju prije datuma koji donosi Vasić.[115] Od školske 1922/23. Djevojačka i Dječačka narodna škola u Varešu rade pod istim krovom kao jedna škola.[116] Izgradnjom škola u naseljima Slapnica, Župča i Vihovići 1929. godine u srezu Visoko postoje ukupno 23 narodne osnovne škole.[117] Do početka II svjetskog rata na prostoru visočkog sreza sagrađene su još škole u Kaknju (1934), Podlugovima, Poriječanima i Trnovcima (2) (otvorene 1938. god.).[118] Iste godine otvorena je i škola u Velikom Čajnu u Gračanici.[119]

Od 1918. godine pa do završetka II svjetskog rata četverorazredna osnovna škola radila je i u Moštru u nekadašnjem Džafića hanu.[120] U oskudici podataka o radu ove škole zbog ratnih dešavanja 90-ih godina, ostao

---

[112] V. Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola*, 241; A. Muftić, *Istorijski pregled*, 18.

[113] M. Papić, *Školstvo 1918–1941*, 16; M. Papić, *Školstvo 1878–1914*, 47–48.

[114] Neće muslimani škola, *Vakat*, god. I, br. 137, 22. 6. 1914, 1; M. Papić, Školstvo 1918–1941, 24; L. Vasić, Školstvo *1918–1929*, 529.

[115] Ljetopis OŠ "15. april" Kakanj, *Kakanjske novine*, god. XV, br. 356, 1. 5. 2019, 10–11.

[116] A. Muftić, *Istorijski pregled*, 20, 25.

[117] L. Vasić, Školstvo 1918–1929, 482, 529; M. Papić, Školstvo 1918–1941, 26.

[118] M. Papić, Školstvo 1918–1941, 28, 30.

[119] Ljetopis OŠ "Musa Ćazim Ćatić", *Pravda*, god. XII, br. 21, 3. 6. 1938.

[120] I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 120, slika 80, 161. Han je dobio ime po vlasniku Šabanu Džafi i predstavljao je jedan od dva hana sačuvana u Moštru do početka I svjetskog rata (Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1957, 150, 152).

je ipak sačuvan podatak da je posao učitelja u ovoj školi vršio Arif Nožić, učitelj rodom iz Mostara, koji je pored učiteljskog rada imao vrlo zapažen društveni angažman i u Kulturno-prosvjetnom društvu "Gajret". Ulogu učitelja osnovne škole u Moštru obnašali su još Nazif Oručević i Matilda Vincetić.[121]

Do 1929. godine iz BiH je podneseno ukupno 739 zahtjeva za gradnjom škola, čime se oslikava kolektivno stanje bosanskohercegovačkog društva, koje je u odsustvu državne strategije na planu izgradnje školske mreže vlastitom inicijativom nastojalo unaprijediti školske prilike u svojoj sredini. S područja Visokog prvi zahtjev za gradnju upućen je već 1919. godine iz Doboja, zatim Mokronoga (1920), Okruglice (1924), Pogara (1924), Poriječana (zahtjev za proširenjem škole 1925), Slapnice (zahtjev 1925), Trnovaca (1927), Župče (1928) i Striževa (1928). Najveći broj zahtjeva podnesen je u periodu 1924–1927. god., što stoji u vezi s prvim investicijskim kreditom odobrenim 1924. godine na ime gradnje osnovnih škola (ukupna vrijednost 4 miliona dinara). Iz sredstava ovog zajma finansirana je izgradnja narodne osnovne škole u Okruglici kod Vareša, Slapnici kod Kaknja i Župči kod Breze.[122]

U školskoj 1923/24. u 14 osnovnih škola u Visokom postojalo je 40 odjeljenja s prosječnih 56 učenika po odjeljenju, što je bilo ispod državnog prosjeka.[123] Od 15 osnovnih škola u školskoj 1927/28. godini, njih šest radilo je sa samo jednim odjeljenjem, dok su škole u Brezi, Zgošći i Visokom (dvije) jedine imale po četiri odjeljenja i više (šk. 1933/34. Muška škola na Kraljevcu u Visokom brojala je čak 10 odjeljenja).[124]

Stanje u pogledu spolne strukture učenika ilustruje dobro poznati problem dominacije muške populacije u đačkim klupama – od ukupno 984 djece u mješovitim osnovnim školama (izuzev muške i ženske škole u Visokom i Varešu) u školskoj 1923/1924. godini, samo 253 su činile djevojčice. Pri tome je naročito upadljiv slučaj škole u Dabravinama koju su, pored 57 muških, pohađale samo dvije djevojčice. S druge strane, škola u Pržićima ostaje za sada jedini primjer u kojem su djevojčice činile veći dio đačke populacije (26 muških, 33 ženskih), što nesumnjivo stoji u vezi sa činjenicom da se radi o sredini sa većinskim rimokatoličkim stanovništvom, koje je prema pitanju obrazovanja žena imalo sasvim drugačiji pristup.[125]

NARODNA OSNOVNA ŠKOLA U VISOKOM

Prva višerazredna državna osnovna škola u visočkom srezu bila je Narodna osnovna škola u Visokom. U državnu zajednicu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca ova školska ustanova ušla je s novom velikom školskom zgradom na Kraljevcu slijedeći period brojnih izmjena tokom austrougarskog doba. Od 1918/1919. školske godine Narodna osnovna škola razdvaja se na dvije posebne školske ustanove. Tako nastaju Državna muška narodna škola i Državna ženska narodna škola (dalje: Muška i Ženska škola), koje će raditi tokom čitavog međuratnog perioda. Prva će raditi u velikoj školskoj zgradi, a druga u "Maloj školi" na Kraljevcu.

---

[121] I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 90, 118, 165, sl. 116.
[122] L. Vasić, *Školstvo 1918–1929*, 529
[123] *Isto*, 505, Tabela 18.
[124] *Isto*, 508, Tabela 20.
[125] *Isto*, 529; Sonja Dujmović, *Pod državnim okriljem. Istorija djetinjstva u Bosni i Hercegovini 1878–1941*, Sarajevo 2021, 193–194.

DRŽAVNA MUŠKA I DRŽAVNA ŽENSKA NARODNA ŠKOLA

Rad Muške i Ženske škole predstavljao je važnu komponentu društvenog života u Visokom u periodu između dva svjetska rata. Njihovi učenici postali su uticajne ličnosti u društveno-političkom i kulturnom životu Visokog i BiH, dok je njihov učiteljski kadar, svojim predanim i svestranim radom na kulturno-prosvjetnom planu kroz organizovanje analfabetskih tečajeva te učešće u različitim kulturnim društvima, vodio jednu od glavnih uloga u kreiranju kulturnog života u Visokom u periodu između dva svjetska rata.

Statistika upisa učenika I razreda u obje škole pokazuje da je prosjek muške djece po šk. godini u periodu 1919–1940. iznosio 109 đaka za Mušku i 47 đaka za Žensku školu. Najveći broj učenika I razreda zabilježen je na početku (šk. 1919/20 – 245 đaka) i kraju međuratnog perioda (šk. 1939/40 – 206 učenica).[126] Nesrazmjer u pohađanju muške u odnosu na žensku djecu dobro ilustruje i stanje iz školske 1923/24. god., kada su u Muškoj školi u svim razredima (I–IV) bila ukupno 384 učenika, dok su žensku školu pohađale samo 92 djevojčice.[127] Isto stanje zabilježeno je i deceniju poslije.

Izdržavanje Muške i Ženske škole, prema odredbama Zakona o narodnim školama, padalo je najvećim dijelom na gradsku općinu Visoko, koja je u okviru svog redovnog budžeta izdvajala i kredit za finansiranje osnovnih škola na svom području. Za podmirenje svih potreba Muške i Ženske škole brinuo se mjesni školski odbor, koji je bio u konstantnoj pismenoj komunikaciji s uredom sreskog načelstva. Najčešće tretirana pitanja odnosila su se na popravak ili proširenje zgrada, nabavku školskih knjiga i pisaćeg pribora te pomoć za siromašnu djecu.[128] Za izdržavanje Muške i Ženske državne škole općina je u periodu 1918–1940. izdvojila ukupno 1.294.697 dinara.[129]

Ulogu direktora Muške osnovne škole u međuratnom periodu obnašali su Dušan Savić i Milan Tanasković, a upraviteljice Ženske škole bile su Olga Stanišić i Katica Opačak.

RAD UČITELJA NARODNE OSNOVNE ŠKOLE NA OPISMENJAVANJU ODRASLIH

Pored redovnog nastavno-obrazovnog procesa, učitelji Muške i Ženske osnovne škole bili su angažovani i na širem obrazovnom planu kroz rad sa licima koja nisu posjedovala nikakav stepen pismenosti. U aprilu i maju 1930. godine u prostorijama Muške škole jedan analfabetski tečaj organiziralo je muslimansko Kulturno-prosvjetno društvo "Gajret". Tečaj je vodio učitelj Salih Šabanović, a upisala su se ukupno 24 učenika, od kojih je 17 završilo s uspjehom. Godinu dana ranije, jedan analfabetski tečaj vodio je u Mokronogama i Arif Nožić, učitelj narodne škole u Donjem Moštru. Tečaj su pohađala ukupno 24 polaznika i svi su s uspjehom završili obuku.[130] Statistika ispitivanja pismenosti za 1940. pokazuje da je na području koje pripada Muš-

[126] I. Džajić, Rad Državne narodne škole u Visokom 1919/20–1940/41, u: *Osnovna škola u Visokom 1881/82–1981/82*, Visoko 1982, 61. (dalje I. Džajić, Rad Državne narodne škole 1919/20–1940/41)

[127] L. Vasić, *Školstvo 1918–1929*, 529.

[128] ZMV, Opštinski arhiv Opštine Visoko (dalje: OAOV), kut. 18, br. 1163, 1940; br. 735/40, 1940.

[129] ZMV, OAOV, kut. 16, br. 1437/38, 1938; kut. 16, br. 2/38, 1938; kut. 17, br. 1/39, 1939. U finansiranju rada obje škole učestvovale su i druge seoske općine. I. Džajić, Rad Državne narodne škole 1919/20–1940/41, 60.

[130] I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 165.

koj i Ženskoj narodnoj školi 72 % stanovništva znalo i čitati i pisati (muških 3200, ženskih 450), dok je 77% znalo samo čitati (muških 220, ženskih 50). Ukupan broj pismenih iznosio je 77%, od čega muških 3420, a ženskih 500.[131]

ŠEGRTSKA ŠKOLA

Najrašireniju mrežu škola u domenu nižeg stručnog obrazovanja imale su šegrtske ili zanatsko-trgovačke škole.[132] Kroz rad u školama sa radionicama ili kroz nastavu organizovanu poslije dnevne prakse u radionicama i trgovinama, vršilo se obrazovanje radnika u trgovačkoj i zanatskoj struci. Nastava je organizovana pri osnovnim ili nižim stručnim školama, a nastavni plan i program sastojao se od predmeta elementarne pismenosti. Obuka u ovim školama trajala je 2 do 3 godine, a završavala se polaganjem završnog ispita i izdavanjem odgovarajuće diplome. Uslovi za upis u školu bila su završena četiri razreda osnovne škole.[133]

Jedna od bolje organiziranih šegrtskih škola u BiH bila je Zanatsko-trgovačka ili šegrtska škola u Visokom.[134] Prema arhivskim podacima škola je osnovana 1926. godine i radila je najprije pri Muškoj osnovnoj školi, da bi uskoro promijenila mjesto djelovanja i pridružila se novoosnovanoj Kožarsko-krznarskoj školi.[135] Iako je izdržavanje šegrtskih škola, prema Zakonu o radnjama (1927), bila primarna obaveza gradskih općina, iz sačuvanih dokumenata jasno se vidi da je najveći dio sredstava za rad Zanatsko-trgovačke škole izdvajala Kraljevska banska uprava. Škola je nekoliko puta morala prekidati redovnu nastavu usljed nemogućnosti isplaćivanja nastavničkog honorara, zbog čega je općina primorana da se obraća banskoj upravi s molbama za dodatna izdvajanja sredstava kako u pitanje ne bi došli završni ispiti đaka i njihova teško stečena majstorska zvanja.[136]

Već od samog početka škola je pobudila veliko interesovanje među đacima, o čemu svjedoči podatak da je već 1927. godine školu pohađalo ukupno 75 učenika, koje su obučavala tri učitelja.[137] Interesantno je da su svi učenici dolazili iz porodica sa zanatsko-trgovačkom tradicijom, što govori o esnafskom karakteru rada unutar ove branše, koja je znanje i vještine zanata nastojala sačuvati u krugu porodice prenoseći ga s koljena na koljeno.[138] Tokom 1933. godine školu su pohađala 64 učenika koji su kao šegrti radili u zanatlijskim radionicama različitog smjera (opančari, obućari, limari, brijači, krojači, kožari...).[139] Broj učitelja tokom godina je također varirao. Tokom 1927. godine u Šegrtskoj školi su radila tri učitelja, školske 1931/32. dva učitelja, da bi se taj broj školske 1932/33. povećao na ukupno pet učitelja.[140]

---

[131] I. Džajić, Rad Državne narodne škole 1919/20–1940/41, 64.

[132] U šk. 1927/1928. god. u BiH je radilo ukupno 46 šegrtskih škola (L. Vasić, Školstvo 1918–1929, 611, Tabela 13).

[133] M. Papić, Školstvo 1918–1941, 138–139.

[134] U izvorima u upotrebi i druga imena (Stručna šegrtska škola, Stručna produžna škola).

[135] ZMV, OAOV, kut. 6, br. 6/32, 1932; kut. 14, br. 4/37, 1937.

[136] ZMV, OAOV, kut. 8, br. 98/33, 1933; kut. 14, br. 2759/37, 1937.

[137] L. Vasić, Školstvo 1918–1929, 611, Tabela 13.

[138] ZMV, OAOV, kut. 8, br. 172/33, 1933.

[139] ZMV, OAOV, kut. 8, br. 347/33, 1933.

[140] L. Vasić, Školstvo 1918–1929, 611, Tabela 13; ZMV, OAOV, kut. 8, br. 506/33, 1933.

Prvi upravnik škole bio je Milan Tanasković, a u ulozi upravnika 1938. godine javlja se i Avram Demajo, koji je istu ulogu jedno vrijeme vršio i u Kožarsko-krznarskoj školi.

KOŽARSKO-KRZNARSKA ŠKOLA

Duga i bogata tradicija prerade kože te sve prisutniji zahtjevi za modernizacijom proizvodnog procesa koji je početkom 20. stoljeća u sve većoj mjeri počeo da zahvata jugoslavenski prostor, glavni su uzroci za pokretanje Državne kožarske škole u Visokom.[141] Bila je to prva prosvjetna ustanova u Kraljevini SHS/Jugoslaviji posvećena isključivo izučavanju i usavršavanju kožarskog zanata. Prvobitno osmišljena u vidu dva šestomjesečna kursa, odlukom Ministarstva industrije i trgovine BiH, škola od 1929. godine počinje da radi najprije kao Stručna zanatska kožarska škola u trajanju od dvije godine, da bi uskoro bio dodan i krznarski smjer s produženim trajanjem od tri godine i novim nazivom – Državna kožarsko-krznarska škola.[142] Škola se nalazila preko puta Crkve sv. Prokopija na mjestu nekadašnje radionice kože Milana Popovića.[143]

Ulogu tradicionalnih tabačkih stupa postepeno preuzima savremena školska zgrada opremljena modernim mašinama i alatima kojima je znatno proširen asortiman proizvoda od kože, a kompletan proces proizvodnje stavljen na savremeniji osnov. Uslov za upis u školu i sticanje zvanja majstora kožarstva bila su završena dva razreda gimnazije ili neka druga stručna škola. Kvalitetna teoretska nastava popraćena praktičnom obukom u novoj školskoj radionici nastavnom planu i programu škole dala je obilježje najvišeg kvaliteta.[144] U prvoj godini izučavala se biljna štava svih vrsta koža, u drugoj kromna, a u trećoj prerada krzna, alaunska štava, uljana, formaldehidska te druge manje štave. Pola nastavnih časova, 21 od ukupno 44 časa sedmično, otpadalo je na praktičnu obuku u savremeno opremljenoj školskoj laboratoriji i školskoj tvornici, o čijem je konačnom uspjehu ovisilo napredovanje u viši razred. Završni majstorski ispit sastojao se od teorijskog i praktičnog dijela koji se polagao na kraju treće godine, a zahtijevao je temeljito teorijsko znanje o preradi svih vrsta koža i krzna, kao i praktični rad u vidu izrade koža te rukovanja alatima i mašinama u radionici. Položen završni ispit vodio je do zvanja majstora kožarskog i krznarskog zanata.[145]

---

[141] Salko Numanagić, Od drevnog kožarstva stare Bosne do osnivanja Kožarsko-krznarske škole u Visokom, u: *35 godina od osnivanja prve kožarsko krznarske škole Jugoslavije, Visoko (1929–1961)*, Visoko 1964, 1–5.

[142] Rašid Bilalović, Kožarski stručnjaci Visokog i visočke škole. Historijsko-statistički prikaz, u: *35 godina od osnivanja prve kožarsko krznarske škole Jugoslavije, Visoko (1929–1961)*, Visoko 1964, 12. (dalje: R. Bilalović, Kožarski stručnjaci Visokog) Vidjeti: L. Vasić, Školstvo 1918–1929, 595.

[143] Velimir Stanišić, Istorija visočkog kožarstva (3), *KTK Visoko* VI, br. 77/8, 13. Vidjeti poglavlje: Arhitektura Visokog između dva svjetska rata.

[144] Kasim Hrustanović, Kratak istorijat razvoja kožarstva u SRBiH, u: *35 godina od osnivanja prve kožarsko krznarske škole Jugoslavije, Visoko (1929–1961)*, Visoko 1964, 18–19. O nastavnom programu kožarske škole vidjeti: L. Vasić, Školstvo 1918–1929, 596.

[145] Državna muška zanatska kožarsko-krznarska škola Visoko, u: *Uslovi za upis u Državnu kožarsko-krznarsku školu u Visokom*, Sarajevo 1936. ZMV, OAOV, kut. 4, br. 741, 1931.

Najveće zasluge za osnivanje kožarske škole pripadaju ing. Milenku Gavriloviću, predstavniku Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije (1920–1928), prvom i dugogodišnjem direktoru škole.[146] Naročito se ističe figura ing. Avrama Demaja, učitelja i dugogodišnjeg zamjenika direktora, na čiji se rad u školi gledalo s posebnom blagonaklonošću i uvažavanjem.[147]

Od ukupno 164 učenika koji su pohađali školu od njenog osnivanja 1929. godine pa sve do ukidanja 1951. godine, njih 49 je bilo iz Visokog.[148] Vrijednost školovanja tabačkog kadra prepoznala je s vremenom i šira okolina pa je tako muslimansko Kulturno društvo "Gajret" u nekoliko navrata pomagalo školovanje đaka u vidu dodjele godišnjih stipendija.[149]

DOMAĆIČKA I ŽENSKA STRUČNA ŠKOLA

Iako se razvoj ovih škola u drugim krajevima Bosne i Hercegovine može pratiti neposredno od završetka I svjetskog rata, do razvoja ovih škola na području Visokog dolazi tek početkom 30-ih godina. Osnivanje Domaćičke škole u Visokom 1931. godine rezultat je djelovanja Udruženja jugoslavenskih žena domaćica, čija je podružnica u Visokom osnovana iste godine. Početak rada ove škole koja je organizovana u vidu šestomjesečnih tečajeva/kurseva naišao je na široku podršku visočke javnosti te se među najzaslužnijim za njeno pokretanje nalaze i tadašnji gradonačelnik Safet-beg Zečević, upravitelj Muške osnovne škole Milan Tanasković, upraviteljica Ženske osnovne škole Olga Stanišić, kao i predstavnici visočkih kulturno-prosvjetnih društava "Gajret", "Prosvjeta" i "Narodna uzdanica".[150] Rad ove škole bio je u skladu sa Zakonom o narodnim školama, a za njeno funkcioniranje brinulo se Ministarstvo finansija Drinske banovine te Gradska općina Visoko. Pohađanje škole bilo je otvoreno za sve seoske djevojke u dobi od 16 do 30 godina.[151] Školska nastava, koju je u prvoj generaciji pohađalo 27 učenica, izvodila se u prostorijama "male škole" na Kraljevcu zajedno sa Ženskom osnovnom školom i Ženskom stručnom školom sve do rušenja školske zgrade 1969. godine.[152]

U uskoj vezi s djelovanjem podružnice Udruženja jugoslavenskih žena domaćica stoji i osnivanje Ženske stručne (zanatske) škole 1935. godine. Škola je u kratkom roku izazvala veliko interesovanje te je u razmaku od samo nekoliko godina broj učenica porastao s 28 u šk. 1935/36. godini na oko 100 učenica u školskoj 1938/39.[153] Iz nekoliko dopisa upućenih gradskom poglavarstvu vidi se da je jedan od glavnih izazova u uspješnom funkcionisanju škole predstavljalo njeno finansiranje. Tako je, uprkos očekivanjima, rad škole u školskoj godini 1935/36. u cijelosti pao na pleća Udruženja. Iako je u narednim godinama škola uspjela osigu-

---

146 Vidjeti: I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 85–86; Državna muška zanatska kožarska škola Visoko, u: *Izvještaj za školske godine 1929/30–1935/36*, Sarajevo 1936, 3–4, 14; R. Bilalović, Kožarski stručnjaci Visokog, 12–14.

147 Jozo Ćorić, Period između 1937–1941. godine, u: *35 godina od osnivanja prve kožarsko krznarske škole Jugoslavije, Visoko (1929–1961)*, Visoko 1964, 21.

148 Vidjeti: I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 85.

149 *Isto*, 92–93.

150 *Isto*, 154.

151 ZMV, OAOV, kut. 6, br. 1459, 1932.

152 I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 100.

153 ZMV, OAOV, kut. 13, br. 185/36, 1936; br. 736, 1938.

rati sredstva za rad iz gradskog budžeta, ona su ipak bila daleko od iskazanih potreba.[154] Gradsko poglavarstvo izdvajalo je sredstva u prvom redu za troškove zakupa i grijanja učionice, dok je troškove angažovanja učiteljskog kadra snosila banska uprava. Pronalazak adekvatnog prostora predstavljao je također veliku prepreku u radu Ženske stručne škole. Prema svjedočenjima bivših učenica ove škole, a koje bilježi Džajić, škola je nakon osnivanja počela raditi najprije u privatnoj kući Hamdije Ćatića u blizini današnje zgrade MUP-a (ul. Branilaca Bosne) i do početka rata bila je smještena u prostorijama Ženske osnovne škole u "maloj školi" na Kraljevcu.[155]

Školovanje u Ženskoj stručnoj školi trajalo je pet godina i bilo je otvoreno za sve djevojčice uzrasta od 12 do 16 godina. Upraviteljica škole za sve vrijeme njenog postojanja bila je Bedra Hadžiibrahimović, a među nekim od učiteljica koje su predavale u školi u prijeratnom periodu ostala su sačuvana imena Mare Marijanović, Zore Ivanišević, Cice Čabrić, Emine Šerifović i Blanke Romano, Kosare Jović, Nade Petrović, Safete Mulagić i Mare Šain.[156]

FRANJEVAČKA KLASIČNA GIMNAZIJA

Kraj I svjetskog rata Franjevačka gimnazija u Visokom dočekala je kao potpuno razvijena osmogodišnja škola u proširenoj zgradi. Usljed pomanjkanja prostora, 1913. godine na bočni istočni zid dograđen je novi trakt zgrade, što je stvorilo preduslove i za širenje razredne osnove. Već školske 1913/14. godine otvoren je VII razred, a naredne školske 1914/15. godine i VIII razred gimnazije.[157] Od 1920. godine škola stiče privremeno pravo javnosti na tri godine, a od 1924. godine i trajno. Izgradnjom zgrade Konvikta 1928.[158] te Doma sv. Ante (gimnastička dvorana) 1935. godine,[159] zaokružen je razvoj Visočke gimnazije u međuratnom periodu te postavljen osnov za nastavak njenog djelovanja u okvirima socijalističke Jugoslavije.

Poput većine školskih ustanova u BiH, i Franjevačku gimnaziju zahvatio je vihor I svjetskog rata. Neprilike izazvane ratom, međutim, više bi se mogle opisati kao izuzetak nego kao pravilo. Uprkos vojnoj namjeni školske zgrade u prvim godinama rata (1914–1915), najveći dio vremena nastava u Franjevačkoj gimnaziji odvijala se prema normalnom rasporedu.[160] Posljedice ratnih zbivanja osjetile su se tek u poslijeratnim godinama, kada je zbog smanjenog broja đaka došlo do ukidanja određenih razreda. Uprkos tome, prosjek upisa-

---

[154] ZMV, OAOV, kut. 13, br. 185/36, 1936.

[155] I. Džajić, Rad Državne narodne škole 1919/20–1940/41, 60; I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 160.

[156] I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 160–161, sl. 113.

[157] Ignacije Gavran, Kako smo nastali i kako se razvijali? Pogled na prošlost Franjevačke gimnazije u Visokom, u: *Franjevačka gimnazija u Visokom. Povijest, poslanje, poziv*, Visoko 1975, 17–18.

[158] E. O., Blagoslov temeljnog kamena za đački konvikt u Visokom, *Franjevački vijesnik* (dalje: *Fv*) XXXIV/9, Sarajevo 1927, 198–199; Kazimir Ivić, Đački konvikt u Visokom, *Fv* XXXV/1, Sarajevo 1928, 22–25; B. M., Konvikt u Visokom za vanjske đake, *Fv* XXXV/1, Sarajevo 1928, 253.

[159] Stjepan Lovrić, *Franjevačka gimnazija i sjemenište u Visokom*, Visoko 2005, 18. (dalje: S. Lovrić, *Franjevačka gimnazija i sjemenište*)

[160] K. Ivić, *Pedesetogodišnjica franjevačke klasične gimnazije s pravom javnosti u Visokom*, 29–33.

ne djece u periodu između dva svjetska rata bio je u konstantnom porastu, da bi u godinama pred II svjetski rat broj đaka bio skoro tri puta veći od stanja s početka ovog perioda. Najveći rast zabilježen je u školskoj 1929/30. godini (preko 100 novih đaka) usljed izgradnje đačkog doma (Konvikta).[161] Školske 1934/35. godine u četvrtom razredu formirana su dva odjeljenja (IVa, IVb), a 1935/36. u drugom razredu izvršena je također dioba na dva zasebna odjeljenja, koja će, po svemu sudeći, ostati u funkciji do kraja međuratnog perioda. Izuzev ovih promjena, razredna osnova za sve vrijeme rada Franjevačke gimnazije u međuratnom periodu nije mijenjana.

Sl. 3 *Franjevačka klasična gimnazija s konviktom, Zavičajni muzej Visoko*

Situacija u pogledu nastavnih planova i programa, međutim, bila je malo drugačija. U početku, gimnazije u Bosni i Hercegovini radile su prema zatečenim nastavnim planovima i programima, da bi uskoro izmjene bile vršene svako par godina, najvećim dijelom iz potrebe konfesionalnih škola da se prilagode radu državnih gimnazija s ciljem zadržavanja prava javnosti. Nastavni plan za konfesionalne škole od septembra 1922. godine (šk. 1922/23) kojim se nastojao povećati broj sati klasičnih jezika za kandidate svećeničkog staleža, proširen je od šk. 1926/27. i na IV razred. Izgradnjom zgrade Konvikta 1928. god. i prilivom đaka sa strane vrlo brzo se uvidjelo, međutim, da on nije odgovarajući te se tražila promjena na način da se grčki jezik umjesto u III uvede od V razreda i da se mogućnost opredjeljenja za realnu, odnosno klasičnu gimnaziju odobri također od V razreda.[162] Od šk. 1928/29. godine, uz klasični tip, u Franjevačkoj gimnaziji postepeno se uvodi i realno-gimnazijsko odjeljenje, koje će od šk. 1931/32. biti uvedeno u svih osam razreda gimnazije.[163]

Školska godina bila je podijeljena na tri tromjesečja: I – do kraja novembra, II – do kraja februara i III – do kraja školske godine. Nakon svakog tromjesečja vršene su provjere znanja, a uspjeh učenika ocjenjivan je

[161] Ladislav Fišić, *Franjevačka gimnazija Visoko. Povijest, poslanje, poziv*, Visoko 1975, 20. (dalje: L. Fišić, *Franjevačka gimnazija*)
[162] K. Ivić, *Pedesetogodišnjica franjevačke klasične gimnazije*, 37–38.
[163] *Isto*, 35–36. Za nastavni plan nakon ujednačavanja vidjeti: L. Vasić, Školstvo 1918–1929, 553.

sa "odličan", "vrlo dobar" i "dobar". Isto je važilo i za završne provjere znanja (niži i viši tečajni ispit), koje su održavane u junu, a popravni ispiti u augustu. Niži tečajni ispit polagao se nakon završenog IV, a viši tečajni ispit nakon završenog VIII razreda. Na osnovu izvještaja o radu Franjevačke gimnazije u periodu od šk. 1934/35. do 1938/39, vidi se da je najveći postotak đaka prolazio dobrim uspjehom, koji su u određenim momentima činili skoro 50 % đačke populacije (šk. 1934/35).[164]

Otežavajuću okolnost u uredovanju i organizaciji nastave predstavljala je činjenica da se rad u Gimnaziji nije uračunavao u mirovinu, zbog čega su učitelji nakon kratkog vremena prelazili u redove državne službe, ostavljajući upravu da traži odgovarajuću zamjenu po drugim centrima u državi (Sarajevo, Zagreb, Split).[165] U školskoj 1922/23. u gimnaziji je radilo ukupno 14 učitelja, a u posljednjoj deceniji pred rat taj broj je povećan na 22 (1934/35), zatim 23 (1935/36), da bi neposredno pred rat taj broj iznosio 24 učitelja (1938/39).[166] Funkciju direktora škole u međuratnom periodu vršili su fra Karlo (Dragan) Ikić (1914–1919), fra Ljudevit Marković (1919–1928), fra Kazimir Ivić (1928–1937) i fra Lujo Zloušić (1937–1945).

GRAĐANSKA ŠKOLA U VAREŠU

Od 1928/29. godine u Varešu radi Građanska škola kao jedina škola tog tipa na području nekadašnjeg visočkog sreza. Odlukom Ministarstva prosvjete 1936. godine, škola mijenja naziv i postaje Državna mješovita građanska škola zanatsko-industrijskog smjera. Škola je bila četverorazredna s rangom niže gimnazije, a pohađali su je učenici svih konfesija. U periodu 1928/29–1939/40. školu je upisalo ukupno 995 učenika. Uprkos ograničenjima koja su dolazila s izborom građanskog obrazovanja, broj upisane djece u ovom periodu skočio je sa 49 u 1928/29. na 138 u školskoj 1939/40.[167]

MUSLIMANSKE VJERSKE ŠKOLE U KOTARU/SREZU VISOKO IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

Pored ihtijat-sunufa i sibjan-mekteba kao najraširenijih oblika vjerske naobrazbe kod muslimana, sliku vjerskog školstva u kotaru/srezu Visoko između dva svjetska rata dopunjuje postojanje reformisanih mektebi-iptidaija, ali i medresa kao viših oblika islamske vjerske naobrazbe. Radom i funkcioniranjem navedenih ustanova upravljalo je Sresko vakufsko-mearifsko povjerenstvo (dalje: SVMP) u Visokom, iz čijih se godišnjih izvještaja doznaje o pojedinostima rada mekteba/medresa te općenito o dinamici razvoja vjerske pouke u Visokom između dva rata. Uprkos pokušajima reformisanja mektepske pouke, sibjan-mektebi i u ovom periodu ostaju relevantan faktor vjerske naobrazbe, dok broj mektebi-iptidaija, sukladno odredbama Prve islamske prosvjetne ankete, postaje veći.[168] Ahmed-efendijina medresa, osnovana još krajem osmanskog doba, nastav-

[164] *Izvještaj Franjevačke klasične gimnazije s pravom javnosti u Visokom za šk. god. 1934–35; 1935–36; 1937–38; 1938–39*. (dalje: *Izvještaj*)

[165] L. Fišić, *Franjevačka gimnazija*, 21.

[166] *Izvještaj*.

[167] A. Muftić, *Istorijski pregled*, 27–29; Đorđe Pejanović, *Stanovništvo, školstvo i pismenost u krajevima bivše Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1939, 102.

[168] Bilal Hasanović, Prva islamska prosvjetna anketa (1910–1911), *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici* II/2,

lja raditi tokom čitavog međuratnog perioda, a zahvaljujući privatnoj inicijativi, njoj će se kratko pridružiti i Osman-efendijina medresa, prva privatna medresa u Smršnici pokraj Visokog.

Mektebi-iptidaije u kotaru/srezu Visoko između dva svjetska rata

Ulaskom u državnu zajednicu Srba, Hrvata i Slovenaca u Visokom su postojale već četiri mektebi-iptidaije: u Radovlju, Doboju kod Kaknja i Visokom (muška i ženska). Do početka II svjetskog rata otvoreno je još 7 novih mektebi-iptidaija: u Tršću, Zgošći i Dumancu kod Kaknja, Goduši, Ravnima, Varešu i Župči kod Breze.

Na području Kaknja u međuratnom periodu osnovane su tri nove mektebi-iptidaije. Mektebi-iptidaija u Tršću osnovana je nekada prije 1927. godine, a pripadala je tipu dvogodišnjih mješovitih mektebi-iptidaija. Pripadala je džematu Zgošća, a dužnost upravitelja 1927. godine vršio je Arif Frljak. Od oktobra 1931. godine muallimsku dužnost vrši Nesib Uzunović, koji će na toj funkciji ostati i u školskoj 1939/40. Školske 1939/40. godine mekteb (I i II razred) je pohađalo ukupno 56 djece, od čega 31 muško i 25 ženskih.[169] Mektebi-iptidaija u Zgošći osnovana je 1921. god. a izgradnju mekteba finansirala je Direkcija Državnog rudnika Kakanj-Zgošća za potrebe vjerske naobrazbe radničke djece. Pripadala je tipu dvogodišnjih mješovitih mekteba, a školske 1939/40. mekteb je pohađalo ukupno 43 djece (I i II razred), od čega 26 muških i 17 ženskih.[170] Dužnost muallima 1927. god. vršio je Ahmed-ef. Dervić, a šk. 1939/40. Zahid-ef. Mušanović. Jedini trag mektebi-iptidaije u Dumancu za sada čini dokument SVMP-a u Visokom od 24. aprila 1938. godine u kojem se Abdulah Ganić iz Poriječana imenuje na dužnost muallima umjesto Abida Islamovića iz Dumanaca.[171] Mektebi-iptidaija u Doboju, osnovana 1911. godine, nastavila je svoj rad i u međuratnom periodu. Već 1927. godine iz dijela sredstava dobijenih prodajom nekretnina mekteb vakufa u Doboju, podignuta je nova zgrada mektebi-iptidaije. Školske 1935/36. mekteb je pohađalo ukupno 68 učenika (I i II razred), od čega 35 dječaka i 33 djevojčice. Dužnost upravitelja i muallima mekteba vršio je džematski imam Selim-ef. Merdanović.[172]

U vareškom kraju radile su dvije mektebi-iptidaije: u Ravnima i u samom Varešu. Obje su bile mješovitog tipa s dvogodišnjim trajanjem. U školskoj 1938/39. mekteb u Ravnima pohađalo je ukupno 70 djece: 35 dječaka i 35 djevojčica, a upravitelj mekteba bio je Mehmed Balta.[173] Mektebi-iptidaiju u Varešu u školskoj 1939/40. pohađalo je ukupno 74 djece (I i II razred, 42 muških i 32 ženskih), a dužnost muallima obnašao je Mehmed-ef. Alešević.[174]

U brezanskom kraju radila je jedna mektebi-iptidaija a nalazila se u naselju Župča. Mekteb se nalazio u džematu Podgora-Župča, a pripadao je tipu mješovitih dvogodišnjih mekteba. U šk. 1939/40. mekteb je

Zenica 2004, 172–173.

[169] MIZV, Arhiv Sreskog vakufsko-mearifskog povjerenstva (dalje: ASVMP), br. 4/27, 1927; br. 17/40, 1940.

[170] MIZV, ASVMP, br. 1/28, 1928; br. 17/40, 1940.

[171] MIZV, ASVMP, br. 281/38, 1938.

[172] MIZV, ASVMP, br. 120, 1936; br. 3898, 1927.

[173] MIZV, ASVMP, Godišnji mektepski zaključni iskaz za god. 1938/39, 1939.

[174] MIZV, ASVMP, br. 222/39, 1939.

pohađalo ukupno 49 djece (I i II razred) od čega 12 muških i 37 ženskih. Dužnost muallima vršio je džematski imam Ibrahim-ef. Gorak.[175]

U vremenu između dva svjetska rata na širem području Visokog radile su ukupno četiri mektebi-iptidaije. Tri su naslijeđe austrougarskog doba (muška i ženska u Visokom, mješovita u Radovlju), dok je mektebi-iptidaija u Goduši osnovana za vrijeme Kraljevine SHS/Jugoslavije. Rad mektebi-iptidaije u Radovlju poslije 1918. godine usljed manjka izvora nije moguće detaljnije prezentirati. Ulogu muallima neposredno nakon rata vršio je Osman-ef. Valjevac. Tačan datum osnivanja mektebi-iptidaije u Goduši nije poznat, a pripadala je tipu mješovitih dvogodišnjih mekteba. U šk. 1938/39. mekteb je pohađalo 43 djece (I i II razred), od čega muških 24, a ženskih 19. Dužnost muallima vršio je Abdulah-ef. Heljić.[176]

Sve do 1929. godine u Visokom su radile Muška i Ženska mektebi-iptidaija, svaka sa svojom zasebnom upravom. Muška mektebi-iptidaija imala je samo jedan I razred i nije imala svoju zgradu, već je radila u prostorijama Ženske mektebi-iptidaije. Iz tog razloga, 12. septembra 1929. godine donesena je odluka o spajanju oba mekteba i formiranju jedne Mješovite mektebi-iptidaije sa zajedničkom upravom, odnosno jednim upraviteljem na čelu. Za upravitelja je izabran Mehmed-ef. Hadžimehmedagić, dotadašnji upravitelj Ženske mektebi-iptidaije. Ulogu učitelja u novom mješovitom mektebu, pored Mehmed-ef. Hadžimehmedagića, vršili su još hfz. Husnija-ef. Sedlarević, Mustafa-ef. Đonlagić i Mehmed-ef. Kunić.[177] U skladu s reformom mektepske pouke od 1931. godine, Mješovita mektebi-iptidaija postaje Dvogodišnji mješoviti mekteb, koji će imati istu nastavničku strukturu kao i u ranijem periodu. U šk. 1933/34. mekteb je pohađalo ukupno 155 đaka, 1935/36. 182 đaka, a školske 1936/37. godine ukupno 167 đaka.[178]

Sibjan-mektebi i ihtijat-sunufi u kotaru/srezu Visoko između dva svjetska rata

Broj sibjan mekteba daleko je nadmašivao broj reformisanih mektebi-iptidaija. Oni su se nalazili skoro u svakom manjem naselju s većinskim muslimanskim stanovništvom, a njihov rad pratilo je SVMP, kojem se svake godine dostavljao statistički izvještaj o stanju mekteba (broj mekteba, muallimi, broj učenika...) u određenom kraju/džematu. Svi mektebi su bili mješovitog tipa i trajali su jednu ili dvije godine. U nekima se nastava održavala tokom čitave godine, a u nekima samo preko zime. Dužnost sibjan-muallima vršila se na osnovu zvaničnog dekreta koji je izdavao Ulema-medžlis, međutim, veliki broj muallima radio je i bez potrebnih kvalifikacija. Za rad muallima dobijala se godišnja naknada (beriva) koja je varirala od mekteba do mekteba. U nekim slučajevima plaću muallima finansirali su i mještani određenog sela. Prilikom izbora muallima nerijetko je dolazilo i do spora na nivou džemata, što je zahtijevalo intervenciju SVMP-a pa čak i viših vjerskih vlasti.[179] Na području Visokog u međuratnom periodu radilo je preko 60 sibjan-mekteba. Najveći broj evidentiran je na području koje danas pripada općini Visoko (34), zatim Kaknju (15), Varešu (8) te Brezi (7).

---

[175] MIZV, ASVMP, Statistika mekteba s područja imamata džemata u Župči za 1939/40, 1940.
[176] MIZV, ASVMP, br. 13/39, 1939.
[177] MIZV, ASVMP, br. 457/29, 1929; br. 847/31, 1931.
[178] MIZV, ASVMP, br. 1/34, 1934; br. 637/36, 1936; Iskaz o upisu djece u mekteb za šk. 1936/37, 1936.
[179] MIZV, ASVMP, br. 526/30, 1930; MIZV, ASVMP, Zapisnik za tužitelja od 17. 5. 1940.

Sl. 4 *Hatme (završni ispit) u jednom od mekteba u Visokom, 1934. godine, Zavičajni muzej Visoko*

Rad ihtijat-sunufa u međuratnom periodu zabilježen je samo u tri mjesta: u Brezi, Varešu i Mokronogama. Sva tri su radila pri narodnim osnovnim školama a dužnost muallima vršili su Adem-ef. Smailbegović (Breza), Adem-ef. Imamović (Vareš) i Alija-ef. Alibegović (Mokronoge).

Više vjerske škole (medrese) u srezu/kotaru Visoko u međuratnom periodu

Ahmed-efendijina medresa u Visokom

Za sticanje više vjerske naobrazbe đaci su pohađali Ahmed-efendijinu medresu kao jedinu državnu ustanovu tog tipa u Visokom. U poslijeratno doba Ahmed-efendijina medresa ulazi u obnovljenom ruhu nakon velikog požara koji je 11. novembra 1911. godine zahvatio veliki dio grada. Neposredno nakon rata medresa je funkcionisala kao četverorazredna ustanova u kojoj su se đaci školovali za vršenje dužnosti imama, hatiba, vaiza i sibjan-muallima. Odredbama Treće prosvjetne ankete (1921/1922) Ahmed-efendijina medresa svrstana je u rang niže medrese, a posljednjom reformom tridesetih godina uveden je V razred i izvršena promjena nastavnog plana u kojem su, pored vjerskih, važno mjesto zauzimali i svjetovni predmeti.[180]

Dužnost muderisa i upravitelja medrese u međuratnom periodu vršili su Mustafa-ef. Salihbegović iz Visokog i Mustafa-ef. Bašić iz Breze. Među predavačima medrese u međuratnom periodu javljaju se Husnija-ef. Semić, Husnija-ef. Sedlarević, Mehmed-ef. Hadžiomerović, Salih-ef. Ahić, Sabrija Limić, Hilmija Tafro, Hajrudin Džananović, Salih-ef. Dlakić i Sinanudin-ef. Sokolović. Od 1942. godine upravitelj medrese je Hasan-ef. Hadžiabdić, koji će na toj dužnosti ostati sve do njenog zatvaranja.[181] Nastava na ovoj medresi zvanično je obustavljena po naređenju vlasti 3. 2. 1946. godine.[182]

[180] M. Čakalović, Ahmed-efendijina medresa, 154–155.

[181] I. Hodžić, Muslimanske škole u Visokom, 554–555.

[182] Podatak preuzet iz dokumentaUprave medrese br. 11/46 od 18. 6. 1946. upućenog Ministarstvu prosvjete Narodne Republike

Sl. 5 *Učenici Ahmed-efendijine medrese 1935. godine, fotografija iz privatnog vlasništva Jusufa Drugovića*[183]

Osman-efendijina medresa u Smršnici

Jedna privatna viša vjerska škola radila je u selu Smršnica u općini Gračanica, a osnovao ju je 1928. godine Osman-ef. Redžović. Rad ove medrese ostao je zabilježen zahvaljujući predanom radu Osman-efendije, koji se nakon muallimskog rada u Atmejdan medresi u Sarajevu povukao u gračanički kraj, gdje je razvio kratku, ali bogatu imamsko-muallimsku aktivnost. Pored vjerskih, polaznike medrese poučavao je i u svjetovnim disciplinama a za relativno kratko vrijeme osposobio je nemali broj ljudi za rad sa nižim vjerskim zvanjima.[184]

Bosne i Hercegovine (putem Ulema medžlisa) u Sarajevu. Dokument se nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, odjeljenje Arhiva Islamske zajednice, a ustupio ga je na uvid bibliotekar Mustafa Berhamović, na čemu mu se svesrdno zahvaljujemo.

[183] Prema kazivanju vlasnika, na fotografiji su slijeva na desno: M. Bašić, S. Čurt, (?) Semić, (?) Ferzović, H. Ahmedspahić, Ć. Silajdžić, Ć. Botić, A. Cicvara, S. Efendira.

[184] I. Hodžić, Muslimanske škole u Visokom, 555–556.

KULTURNO-PROSVJETNA I DRUGA DRUŠTVA U VISOKOM 1878–1941.

HABIBA EFENDIRA-ČEHIĆ

Dolaskom austrougarske okupacione vlasti 1878. na tlu Bosne i Hercegovine nastupa novi društveni i politički poredak, koji u okvirima monarhijskog sistema domaćem stanovništvu kreira i nameće novi kulturni geopolitički identitet. U cilju konačnog pripajanja Austro-Ugarskoj, ovo je razdoblje ubrzanih, složenih, proturječnih i uzburkanih društvenih procesa, kako u unutarnjem tako i na međunarodnom planu, u kojem je preobražaj društvene strukture Bosne i Hercegovine iz islamsko-orijentalnog u zapadno-evropski civilizacijski krug tekao sistemski, nekoherentno i, uz korištenje postojećih etno-konfesionalnih podjela, manipulativno. Značajnu ulogu u ovom procesu imala su nova kulturna društva i čitaonice, putem kojih bi se ispunila misija širenja novog društvenog poretka. Nakon izričite zabrane bilo kojeg oblika udruživanja bez odobrenja nove vlasti (1878), naročito nacionalnog, kulturna politika Zemaljske vlade u Bosni i Hercegovini do početka 20. stoljeća sugeriše na osnivanje udruženja koja imaju za cilj propagandu austrougarske kulture, pismenosti i moderne nacije, putem različitih tipova društava multikonfesionalnog karaktera, poput čitalačkih i gospodskih klubova, pjevačkih, sportsko-rekreativnih, humanih, ali i privrednih, zanatskih, strukovnih i drugih društava. Iako su mnoga od njih osnovana pod vjerskim prefiksom, potiskivanje nacionalnog udruživanja kod domaćeg stanovništva 1905. godine izazvalo je nacionalno stranačko političko organiziranje Bošnjaka, Srba i Hrvata, s ciljem njihove integracije u modernu naciju.[1] Tek 1910. godine, donošenjem Zakona o društvima, otvorena su vrata osnivanju brojnih kulturno-prosvjetnih, strukovnih, privrednih i drugih društava nacionalno-konfesionalnog karaktera i djelovanja. Atentatom na prestolonasljednika Franju Ferdinanda 1914. godine u Sarajevu njihovo djelovanje će biti obustavljeno, srpskim sokolskim društvima i izričito zabranjeno zbog sumnje u umiješanost u atentat i veleizdaju, a zatim prekinuto Prvim svjetskim ratom.[2]

Nakon Prvog svjetskog rata, od 1919. godine Bosna i Hercegovina ulazi u sastav Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, čija se društveno-kulturna politika ogleda u nacionalnom ujedinjenju slavenskih naroda.

> Prvodecembarskom proklamacijom o osnivanju Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca okončan je proces južnoslavenskog ujedinjenja i stvorena država velikih potencijala i ogromnih suprotnosti. Taj konglomerat nacija, religija, jezika i kultura "upakovan" u nekoliko historijskih pokrajina, stoljećima oblikovan u različitim državnim i

[1] Nikola Čiča, Pojava kulturno-prosvjetnih i umjetničkih društava, strukovnih udruženja i drugih udruženja, u: *Historija Bosne i Hercegovine. IV, Bosna i Hercegovina u austrougarsko doba*, Sarajevo 2023, 185–194.

[2] Vidjeti više: *Historija Bosne i Hercegovine. IV, Bosna i Hercegovina u austrougarsko doba*, Sarajevo 2023; Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 2004.

civilizacijskim okvirima, u prvu zajedničku jugoslavensku državu ulazi sa različitim stepenima političkog, ekonomskog i kulturnog razvoja. [...] Bosna i Hercegovina u novu državu ulazi kao kulturno zapušteno i dominantno agrarno društvo s vrlo ograničenom političkom i parlamentarnom tradicijom. O stepenu kulturno-prosvjetne (ne) razvijenosti Bosne i Hercegovine govore podaci iz posljednje decenije austrougarske uprave o 87,84% nepismenog stanovništva starijeg od sedam godina, slabo razvijenoj školskoj mreži kojom je bilo obuhvaćeno samo 17,39% djece osnovnoškolskog i 2,18% djece srednjoškolskog uzrasta i skoro potpunim odsustvom bilo kakvih naučnih i kulturnih institucija.[3]

U ovoj kritičnoj poziciji pismenosti naroda Bosne i Hercegovine, Kraljevina nalazi instantno rješenje u organiziranju višemjesečnih različitih prosvjetnih tečajeva/kurseva, prvenstveno analfabetskih, domaćičkih, različitih stručnih i drugih tečajeva, koristeći postojeći školski sistem i učiteljski kadar. Njihova realizacija pripala je kulturno-prosvjetnim društvima.[4]

Prema Zakonu o društvima iz 1910. godine većina kulturno-prosvjetnih društava osnovanih tokom austrougarskog perioda nastavljaju egzistirati u okvirima nove države, osnivaju se nova, da bi se u periodu 1920–1931. restrukturirala ili obnovila prema novim pravilima Ministarstva prosvjete Kraljevine. U cilju općeg narodnog kulturno-prosvjetnog napretka, njihova javna uloga će se konačno izdefinirati i iz kulturno-prosvjetne prerasti u ulogu neformalnog obrazovanja narodnih masa.[5]

KULTURNO-PROSVJETNA I DRUGA DRUŠTVA U VRIJEME AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE (1878–1918)

Usljed novog državno-političkog preobražaja, od 1878. na tlu Bosne i Hercegovine nastupa period izrazitih društvenih i kulturnih promjena. Austrougarska Zemaljska vlada započinje novu kulturnu propagandu osnivanjem društava i klubova kojima će bosanskohercegovačkom stanovništvu promovirati novi društveni poredak i ideju jedinstvene monarhijske nacije. Smatrajući nacionalnu propagandu susjednih zemalja pogubnom za društvenu politiku na okupiranoj teritoriji, od 1878. godine svaki je oblik društvenog udruživanja bez odobrenja nove vlade bio zabranjen, naročito na nacionalnoj osnovi. Već od 1880. osnivaju se prva društva, klubovi i kasine,[6] koje ponajprije pokreću vladini austrougarski i domaći činovnici, građanska klasa, s tendencijom propagiranja nove vlasti. Bile su to vojne i građanske kasine/čitaonice, dobrovoljna vatrogasna, dobrotvorna ženska i strukovna društva, često multikonfesionalnog, nenacionalnog i humanog karaktera. Uskoro se osnivaju i internacionalna društva za okupljanje doseljenih austrougarskih činovnika iz Poljske, Njemačke, Austri-

[3] Enes S. Omerović, Kulturno-prosvjetne prilike u Bosni i Hercegovini (1918–1941), u: *Historija Bosne i Hercegovine. V, Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1918–1945)*, Sarajevo 2023, 87, 89.

[4] *Isto*, 102.

[5] Na osnovu dostupnih i raspoloživih izvora, u nastavku poglavlja daje se hronološki popis društava Visokog i visočkog kotara/sreza s akcentom na kulturno-prosvjetna.

[6] Kasíno, kasína (ital. *casino*) lokal, klub; čitaonica; dvorana za zabave, igračnica. Bratoljub Klaić, *Veliki rječnik stranih riječi izraza i kratica*, Zagreb 1968, 632. (dalje: B. Klaić, *Veliki rječnik*)

je, Mađarske i Češke, kao i njihove podružnice u većim gradovima BiH. Interesantno je spomenuti da se među takvim na našim prostorima po prvi puta osnivaju sportsko-rekreativni klubovi i društva poput muzičkih, planinarskih, turističkih, sportskih, lovačkih, biciklističkih, vozačkih, automobilističkih, koturačkih, šahovskih, teniskih i drugih udruženja kulturnog, sportskog i rekreativnog tipa. Nazivi i korespondencija članova takvih društava često su na službenom (njemačkom) jeziku, a sadržaj kojim se bave jeste isključivo politička propaganda austrougarske Zemaljske vlade za BiH.

S druge strane, pod uticajem stihijskog narodnog pokreta za nacionalnu slobodu unutar Austro-Ugarskog Carstva, kao otpor nametnutoj kulturno-političkoj propagandi, kod naroda Bosne i Hercegovine razvija se nacionalna svijest. Pozivajući se na slobodu naroda i vjere, nacionalna svijest bosanskohercegovačkog stanovništva nalazi artikulaciju i jača kroz vlastita udruživanja s ciljem narodnog kulturnog prosvjetiteljstva. Zemaljska vlada donosila je odluku o radu tih društava koja su mogla biti osnovana samo ukoliko su odgovarala njenim ciljevima. Njihov vrhunac dolazi s uspostavljanjem Zakonom o udruživanju 1910, od kada se granaju u raznim segmentima, kulturno-prosvjetnim, sportskim, dobrotvornim ili ženskim.

Kod srpskog stanovništva u početku su to bili odbori za svetosavske besjede, crkvene proslave i narodne zabave, često pjevačke družine i društva, a kasnije razna srpska pravoslavna kulturno-prosvjetna i dobrotvorna društva i čitaonice, od kojih krovnu ulogu ima Prosvjeta.[7] Kod hrvatskog stanovništva su to bila narodna pjevačka društva, a zatim hrvatske narodne čitaonice, klubovi, kulturno-prosvjetna, trgovačka društva i zajednice, od kojih je društvo Napredak zauzelo vodeće mjesto u kulturno-prosvjetnom djelovanju. Kod muslimana bile su to islamske čitaonice, kiraethane i kasine koje će kasnije preći u kulturno-prosvjetna i dobrotvorna društva s tendencijom osnivanja raznih sekcija.[8] Od spomenutih, istaknuto je osnivanje prosvjetnog i dobrotvornog društva Gajret, koje će izvršiti preobrazbu obrazovanja kod muslimana u duhu zapadnoevropskih vrijednosti. Kod jevrejskog stanovništva osnivaju se društvene zajednice s dobrotvornim karakterom pod okriljem vjerskih jevrejskih bogoštovnih općina, iz kojih će se kasnije razviti kulturno-prosvjetna, dobrotvorna i druga društva, od kojih neka nisu bila organizirana po nacionalnom ili konfesionalnom ključu. Značajnu ulogu u ovom periodu zauzelo je Jevrejsko kulturno-prosvjetno i humanitarno društvo La Benevonlencija, s najširom mrežom podružnica na teritoriji Bosne i Hercegovine.

Presudna uloga u jačanju nacionalne i kulturno-prosvjetne svijesti bit će u organizovanom udruživanju stanovništva putem osnivanja povjerenstava i mjesnih odbora vodećih kulturno-prosvjetnih društava, Prosvjete, Napretka, Gajreta i La Benevolencije, ali i drugih tipova društava karakterističnih za prilike mjesnog stanovništva. Nakon uspostavljanja Kotarskog ureda i Gradskog poglavarstva Visokog na čelu s gradonačelnikom Husein-ef. Ahićem (1879–1897), u Visokom se podižu novi administrativni, javni i sakralni objekti, a društveni život stanovništva grada ispunjen je kulturnim, prosvjetnim i dobrotvornim dešavanjima Činovničko-građanske čitaonice – Kasine i Dobrovoljnog vatrogasnog društva, a zatim i Srpskog pravoslavnog pjevačkog društva Milutinović, Gajreta, Prosvjete, Muslimanske čitaonice – Kiraethane, Srpske čitaonice, Dobrotvornog

[7] Vidjeti: Đorđe Pejanović, *Kulturno-prosvetna humana i socijalna društva u BiH za vreme austrijske vladavine*, Sarajevo 1930. (dalje: Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna humana i socijalna društva*)

[8] Hana Younis, Otvaranje i rad muslimanskih čitaonica u manjim mjestima Bosne i Hercegovine početkom 20. stoljeća, *Bosniaca* 26, Sarajevo 2021, 89–111. (dalje: H. Younis, Otvaranje i rad muslimanskih čitaonica)

društva zajednice Jevrejske opštine u Visokom, Srpskog i Muslimanskog sokolskog društva, Muslimanske narodne čitaonice Rehber i radom ostalih društava.

PRVA MULTIKONFESIONALNA DRUŠTVA

Činovničko-građanska čitaonica ili Kasina (1894–1918)

Prvo i najstarije društvo prosvjetnog i kulturnog karaktera u Visokom jeste Činovničko-građanska čitaonica ili Kasina (Sl. 1 i 2), osnovana 1894. godine u svrhu čitanja i prikupljanja domaće i strane literature.[9] U organiziranju dobrotvornih i kulturnih zabava, društvo je sarađivalo s drugim kulturno-prosvjetnim društvima iz Visokog, s Gajretom, Pjevačkim društvom Milutinović i Muslimanskom čitaonicom Rehber.[10]

U skladu s uspostavom nove okupacione vlasti na svim nivoima, indikativno je da su i u Visokom austrougarski strani i domaći činovnici, u periodu 1881–1886. godine, pokrenuli inicijativu za osnivanje visočke kasine.[11] Pozicionirana u središtu administrativnog dijela grada, neposredno uz zgradu Kotarskog suda u Visokom, što je uveliko odgovaralo njenoj osnovnoj djelatnosti i svrsi, izgradnja zgrade je započeta 1887. te je završena i data u najam 1888. godine.[12] Za rad društva birani su predsjednici koji su se brinuli o nabavci štampe, najamnini i članarini. U svrhu poređenja strane i domaće strukture rukovodstva, prema dostupnim podacima, bili su to: Ernest Ferens (1905), Ačim Zimonić (1907–1908), Peter Brnics (1909–1910), Jan Halla (1910–1912), dr. Baron Peuvel (1912), Mahmud-beg Hrasnica (1913) i Sabrija-ef. Limić (1913. i 1917–1918).[13]

Čitaonica je u periodu 1905–1910. kontinuirano brojala 38 članova. Razlog za to leži u činjenici da se u ovom periodu povećavala najamnina, što se odrazilo i na unutrašnje poslovanje društva.[14] Tokom 1912–1918. broj članova se povećao na 50 i radi sve do kraja Prvog svjetskog rata.

---

[9] *Isto*, 87. Vidjeti: I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava u Visokom 1903–1949*, Visoko 2014, 222–225. (dalje: I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*)

[10] *Behar*, br. 20, 15. 2. 1903, 319; *Sarajevski list*, br. 81, 1912, 2; *Zeman*, br. 39, 11. 4. 1912, 3; br. 41, 16. 4. 1912, 3. Vidjeti: Ranko Bilinac, Srpsko pravoslavno crkveno pjevačko društvo "Milutinović" u Visokom, *Godišnjak* XV/15, Foča 2016, 133–134. (dalje: R. Bilinac, Srpsko pravoslavno crkveno pjevačko društvo)

[11] U ovom periodu nailazimo na smjenjivanja austrougarskih činovnika, kao naprimjer predstavnika Kotarskog suda u Visokom Ludviga Farkaša i Jovana viteza Hardynskog. Vidjeti: *Bosanskohercegovačke novine*, br. 8, 1881, 1.

[12] Zavičajni muzej Visoko (dalje: ZMV), Opštinski arhiv, Gradsko poglavarstvo (dalje: OAGP), kut. 1, Račun prihoda i rashoda za 1887; Iskaz nepredviđenih troškova za 1888. Dohodak kirije od Čitaonice može se pratiti u zaključnim računima Gradskog poglavarstva u Visokom koju su ubirali od 1888. sve do Prvog svjetskog rata.

[13] *Bosanski glasnik* 1905, 277; 1905, 94; 1907, 303; 1908, 308; 1909, 313; 1910, 132, 244, 324, 325; 1912, 448; 1913, 461; 1917, 315–316; 1918, 111, 246.

[14] ZMV, OAGP, kut. 2, Zaključni račun za 1909; Iskaz C, zgrada i zemljišta za 1910.

Sl. 1 i 2 *Činovničko-građanska čitaonica – Kasina (1894) i dom Dobrovoljnog vatrogasnog društva (1898) u Visokom,*[15] *Zavičajni muzej Visoko*

Dobrovoljno vatrogasno društvo Visoko (1898–1910)

Dobrovoljno vatrogasno društvo Visoko jedno je od najstarijih društava u Visokom, osnovano 1898. godine.[16] Osnivačka skupština održana je 3. 12. 1897, kada su pristupila 24 člana, uglavnom austrougarski i domaći činovnici Okružnog ureda, gradski vijećnici i ugledni trgovci, među kojima su bili Zeman Wenzel, Emerich Vilbar, Leopold Urban, Emanuel Neubauer, Hubert Okrouhly, Hasan-beg Zečević, Damjan Plavšić, Vaso Stanić, h. Hamdaga Ahmetagić, Ali-beg Zečević, Salihaga Oruč i Salihaga Šehović.[17]

Najstariji izvori o vatrogastvu u Visokom datiraju iz prvih godišnjih proračuna i izvještaja Gradskog poglavarstva Visokog, u kojim se ono od 1881. bilježi kao izvanredna stavka, a od 1898. kao zasebna stavka, s godišnjim proračunom i izdacima koji se odnose na platu dimnjačara, održavanje sprava i nagradu po ugašenom požaru.[18] Godine 1899. gradi se vatrogasni toranj, a 1909. i Vatrogasni dom (Sl. 1 i 2).[19] Do 1905. članstvo je doseglo broj od 36 vatrogasnih dobrovoljaca, koji će zadržati sve do 1910, kada se ugasilo pred veliki požar, nakon čega brigu o vatrogastvu preuzima Gradsko poglavarstvo.[20]

[15] Objekti Kasine i Vatrogasnog doma (objekat od drvene građe dograđen uz kasinu) egzistiraće u Visokom do 1930. godine, kada se u potpunosti ruše i gradi Sokolski dom ujedinjenog Sokolskog društva. Razglednice su nastale u nakladi visočke Knjižare Danon (Sl. 1) i papirnice Markusa Pape (Sl. 2), u periodu 1920–1930. godine. ZMV, Fototeka (dalje F): 1962, 1973.

[16] Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna humana i socijalna društva*, 62, 87.

[17] *Bosanski glasnik* 1899, 27, 35, 118; ZMV, Dokumentacija o Dobrovoljnom vatrogasnom društvu Visoko, br. 150/77, 1977; Svečani referat, 3. 12. 1987.

[18] ZMV, OAGP, kut. 1, Proračun za 1881; Iskaz vrhu prihoda i rashoda za 1881; Proračun za 1898.

[19] ZMV, OAGP, kut. 1, Zaključni račun za 1899; Zaključni račun za 1909.

[20] *Bosanski glasnik* 1905, 277; 1907, 303; 1908, 308; 1909, 313; 1910, 324.

Srpsko pravoslavno crkveno školsko pjevačko društvo Milutinović (1897–1918)

Prvi predstavnik srpskih kulturnih društava u Visokom, kroz pjesmu, recitale, glumu i igru, bilo je Srpsko pravoslavno crkveno školsko pjevačko društvo Milutinović (dalje: Milutinović). Godine 1890. ostat će zapamćena za ovo društvo kao godina formiranja školskog i crkvenog pjevačkog hora povodom osvećenja novog ikonostasa Crkve Sv. Prokopija i izgradnje nove zgrade Srpske osnovne škole u Visokom, kao mjesta održavanja prvih nastupa i druženja.[21] Od tada se razvijaju muzička i diletantska pozorišna sekcija te društvo postaje predvodnik u priređivanju zabava u gradu. Njihove nastupe će dalje pratiti časopis *Bosanska vila*, koja izvještava o brojnim svečanostima na kojima su se izvodile narodne pjesme, dramski i šaljivi komadi, rukoveti i muzičke kompozicije.[22]

Društvo je zvanično osnovano 1897. godine.[23] Učestvovalo je u crkvenim svečanostima, priređivalo svetosavske besjede i proslave na Aranđelov dan, organiziralo zabavne programe u dobrotvorne svrhe, usko sarađivalo s društvima iz Visokog, s putujućim pozorišnim družbama i društvima iz drugih gradova. Jedan od utemeljivača i najzaslužnijih za rad društva bio je Dionisije Plavšić.

Sl. 3 *Srpsko pravoslavno crkveno pjevačko društvo Milutinović u Visokom, 1911. godine,*[24] *Zavičajni muzej Visoko*

[21] Vidjeti: *Bosansko-hercegovački Istočnik* IV/9–10, septembar–oktobar 1890, 382–384; *Bosanska vila* V/21–22, novembar 1890, 350.

[22] Vidjeti: *Bosanska vila* VI/5, 1891, 78–79; XII/22, 1897, 349; XIII/21, 1898, 328; XIV/2, 1899, 32; XVII/2, 1902, 40; XVII/5, 1902, 100; XVII/18–19, 1902, 354; XIX/4, 1904, 78.

[23] Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna humana i socijalna društva*, 9–10; Vidjeti: Roksanda Pejović, *Srpsko muzičko izvođaštvo romantičarskog doba*, Beograd 1991, 127–131. O Srpskom pjevačkom društvu Milutinović u Visokom vidjeti: I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 353–380; R. Bilinac, Srpsko pravoslavno crkveno pjevačko društvo, 101–115; Ranko Bilinac, *Blago Visočke crkve, Crkva Svetog velikomučenika Prokopija u Visokom*, Istočno Sarajevo 2019, 118–150. (dalje: R. Bilinac, *Blago Visočke crkve*)

[24] ZMV F, 1997.

Od aprila 1899. društvo nosi zvanični naziv Milutinović, posjeduje vlastitu knjižnicu, čitaonicu, horovođu, ima 22 utemeljivača i 34 člana, od čega 16 muških i 18 ženskih.[25] Od 1905. društvo kontinuirano broji 40 članova (Sl. 3).[26] Društvo Milutinović je sarađivalo s uglednim srpskim imenima poput pjesnika Alekse Šantića (1868–1924), koji je napisao himnu društva, kompozitora Stevana S. Mokranjca (1856–1914) i velikog srpskog dobrotvora Ljubomira Krsmanovića (1856–1914).[27] Također, sarađivalo je i nastupalo s drugim pjevačkim društvima iz ovog perioda, s Jedinstvom iz Banje Luke, Srpskim kolom iz Sarajeva, Sokolom iz Trebinja i s Franjevačkim omladinskim školskim zborom u Visokom, prilikom svečanog dočeka cara Franje Josifa I u Visokom (Sl. 4).[28]

Iako je društvo formalno egzistiralo do 1918. godine, politička dešavanja i nemiri pred Prvi svjetski rat 1913. prekinuli su aktivnosti SPD Milutinović.[29]

Sl. 4 *Doček cara u Visokom 1910. godine,*[30] *Zavičajni muzej Visoko*

Kulturno-prosvjetno i dobrotvorno društvo Gajret (1903–1914)

Prilagođavajući se novonastalim društveno-političkim promjenama i ubrzanom širenju zapadnoevropskog kulturnog i obrazovnog procesa, kulturno-prosvjetno i dobrotvorno društvo Gajret (dalje: Gajret) osnovano je 1903. u Sarajevu s ciljem davanja pomoći i stipendiranja školovanja muslimanske omladine. Godine 1903. u brzojavnim pozdravima Gajretu, u *Beharu*, oglašava se grupa Visočana:

[25] R. Bilinac, Srpsko pravoslavno crkveno pjevačko društvo, 105.
[26] *Bosanski glasnik* 1905, 277; 1908, 308; 1909, 313; 1910, 324; 1912: 448; 1913, 461; 1917, 315, 316.
[27] Vidjeti: R. Bilinac, Srpsko pravoslavno crkveno pjevačko društvo, 106–108.
[28] Vidjeti: *Sarajevski list* XXXIII/132, 1910, 1–2; Franjo Josip, Historička 1910, *Bošnjak: kalendar za prostu godinu 1911*, 1911, 49; I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 358; R. Bilinac, Srpsko pravoslavno crkveno pjevačko društvo, 106, 108; Fra Leonardo Čuturić (1881–1947), *Autobiografija (Moja lična kronika iz sjećanja): Ljetopis Franjevačkog samostana u Fojnici: Kronica Župe Brestovsko*, Fojnica 2016, 75–76. (dalje: L. Čuturić, *Autobiografija*)
[29] *Bosanski glasnik* 1917, 315–316; 1918, 246.
[30] ZMV F, 2002/16.

Želeći svaki napredak islamskom elementu, radujemo se uspjehu "Gajreta", prethodnici prosvjete u miloj nam domovini. [potpisuju] Hasan-beg Zečević, Smailbegović, Hrasnica, Ćatić, Hadžahmedagić, Hadžiomerović, Hadžimehmedagić, Gjonlagić, Ahić.[31]

Pretpostavlja se da ova grupa predstavlja i prvi pododbor Gajretovog društva u Visokom, osnovanog u Visokom 1903. godine, kada je na II sjednici Glavnog odbora u Sarajevu (27. 3. 1903) imenovano povjerenstvo u sastavu Mahmud-beg Hrasnica, Sabrija-ef. Limić i Muhamed-ef. Ahić.[32] Gajretu su dodijeljene prostorije u zgradi Činovničko-građanske čitaonice, a članak iz štampe ilustrira zajednički priređenu dobrotvornu zabavu u korist potpore školovanju djece.[33] U narednom periodu nisu zabilježene aktivnosti društva u Visokom, međutim, nailazi se na doprinos članova radu Glavnog odbora u Sarajevu i daju se dobrovoljni prilozi za Gajretove stipendiste, među kojima je bio i Visočanin Salih Šabanović, student sarajevske Realke.[34]

Usljed nastalih nesuglasica unutar Glavnog odbora, naredbom Zemaljske vlade 1914. uprava Gajreta privremeno je povjerena Vakufsko-mearifskom saborskom odboru u Sarajevu, koji preuzima dužnost i nastavlja rad na stipendiranju siromašnih studenata za novu školsku godinu.[35] Djelujući preko Kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva u Visokom, saznajemo da je krajem 1914. Gajretov povjerenik bio Mustafa-ef. Ahić i da su u Visokom podnesene tri molbe za stipendije.[36] Međutim, daljnji rad Gajreta bio je obustavljen.[37]

Srpsko prosvjetno i kulturno društvo Prosvjeta (1904–1906, 1909–1917)

U cilju općeg prosvjetnog i kulturnog napretka Srpskoga naroda u Bosni i Hercegovini u Sarajevu je 1902. osnovano Srpsko kulturno-prosvjetno društvo Prosvjeta (dalje: Prosvjeta), koje je izvršilo uticaj na osnivanje i rad svih drugih srpskih društava u BiH, poput srpskih čitaonica, sokolskih, pjevačkih društava i drugih nacionalnih strukovnih društava čije je djelovanje podržavalo.[38] U svom radu najviše se zalagalo za stipendiranja đaka i formiranje Centralne srpske biblioteke. Među prvim utemeljivačima ovog društva nalazili su se Dionisije i Josif Plavšić, Đorđe Stanišić i Kosta Ilić, koji su 1904. inicirali osnivanje mjesnog odbora Prosvjete u Visokom.[39]

---

[31] *Behar* III/21, 1903, 332.

[32] *Behar* IV/5, 1903, 77; V/5, 1904, 69; *Spomenica dvadesetpetogodišnjice Gajreta 1903–1928*, Sarajevo 1928, 116. (dalje: *Spomenica dvadesetpetogodišnjice Gajreta*). O radu Gajreta u Visokom vidjeti: I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 55–217.

[33] *Behar* III/20, 15. 2. 1903, 319.

[34] *Behar* IV/2, 15. 5. 1905, 31; *Spomenica dvadesetpetogodišnjice Gajreta*, 71; Štipendije od godine 1903–1913, Tab. II, br. 247, u: *Spomenica dvadesetpetogodišnjice Gajreta*, 6; I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 105, Sl. 64.

[35] Medžlis Islamske zajednice Visoko (dalje: MIZV), Arhiv Kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva (dalje: AKVMP), br. 396, 17. 10. 1914.

[36] MIZV, AKVMP, br. 402, 15. 10. 1914; prilog "Natječaj".

[37] Više: *Spomenica dvadesetpetogodišnjice Gajreta*, 116.

[38] Vidjeti: Božo Madžar, *Prosvjeta. Srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902–1949*, Monografije Akademije nauka i umjetnosti Republike Srpske, knj. II, Odjeljenje društvenih nauka, knj. V, Banja Luka – Srpsko Sarajevo 2001.

[39] Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna humana i socijalna društva*, 87; I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 372.

Usljed nejasnih okolnosti, odbor će prestati s radom 1906, da bi se ponovo obnovio 1909. i djelovao sve do 1917. godine.[40]

Muslimanska čitaonica ili Kiraethana (1906–1918)

Muslimanska čitaonica u Visokom – Kiraethana osnovana je 21. 4. 1906. godine.[41] Jedna je od najstarijih kiraethana na bosanskohercegovačkom tlu, koja je svoje bogato bibliotečko naslijeđe iz osmanskog perioda zadržala u austrougarskom periodu.[42] Pored biblioteke, ovo muslimansko društvo priređivalo je predavanja, pozorišne predstave i zabave u dobrotvorne svrhe za siromašne, u čemu se, pored humanog, ogleda i kulturno-prosvjetni karakter rada.[43] Za značajan doprinos Muslimanske čitaonice u Visokom istakli su se predsjednici društva muderis h. Husnija-ef. Numanagić[44] (1907), predsjednik Sabrija-ef. Limić (1910, 1917–1918) i Muhamed-ef. Ahić (1913).[45]

Srpska čitaonica s bibliotekom (1906–1917)

Srpske čitaonice s bibliotekom su nacionalna društva osnivana s ciljem "da isključivo šire druževnost, toleranciju i pismenost među svim slojevima naroda".[46] U Visokom je osnovana 1906. godine.[47] Biblioteka je imala bogat knjižni fond, čemu su drugi svjedočili i o čemu su pisali, kao npr. Vladimir Ćorović, koji u svom osvrtu na stanje u bibliotekama u BiH 1911. ističe primjer "kako je za istraživanje novinarstva u BiH potrebno otići u Visoko".[48] Predsjednici su bili Damjan Plavšić (1906–1911), Ostoja Vasiljević (1911) i Lazar Milić (1912–1917).[49] Pretpostavlja se da su prostorije čitaonice prvobitno bile u Srpskoj osnovnoj školi, sve do izgradnje Srpskog doma (oko 1913/1914).[50]

---

[40] Vidjeti: *Bosanski glasnik* 1912, 448; 1913, 461; 1917, 315; Prosvjetno i kulturno društvo Srba u Bosni i Hercegovini, *Kalendar SPKD Prosvjeta*, 1. 1. 1910. http://www.infobiro.ba/article/836814 (14. 11. 2023); *Dvadeset i pet godina rada Prosvjete 1902–1927*, Sarajevo 1927, 126, 138. (dalje: *Dvadeset i pet godina rada Prosvjete*)

[41] Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Zemaljska vlada Sarajevo (dalje: ZVS), kut. 52, 1906, 19–253/24; *Bosansko-hercegovački glasnik* 1/14, Sarajevo, 1. 4. 1906, 4. Više o Muslimanskoj čitaonici u Visokom vidjeti: I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 226–258.

[42] Đorđe Pejanović, *Istorija biblioteka u Bosni i Hercegovini – od početka do danas*, Sarajevo 1960, 24–25, 96; Hifzija Suljkić, Muslimanske čitaonice (kiraethane) u Bosni i Hercegovini, *Islamska misao* 14 (159), Sarajevo 1992, 32.

[43] ZMV, OAGP, kut. 2, Proračun za 1918, Pologovane namire, 1–48, 23. 8. 1917; I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 226, 227, Sl. 166.

[44] *Bosanski glasnik* 1907, 303; Navodi se da je h. Husnija-ef. Numanagić spjevao jednu kasidu (1914) u čast otvaranja Muslimanske čitaonice u Visokom. Vidjeti: Ibrahim Hodžić, Muslimanske škole u Visokom, *Glasnik VIS*-a V, Sarajevo 1982, 381–392, 545–557.

[45] *Bosanski glasnik* 1910, 324; 1913, 461; 1917, 316; 1918, 246.

[46] Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna humana i socijalna društva*, 11.

[47] ABiH, ZVS, kut. 52, 19–252/10, 1906.

[48] Vladimir Ćorović, Srpska centralna biblioteka u Sarajevu, *Bosanska vila* XXVI/2, Sarajevo, 30. 1. 1911, 18.

[49] *Bosanski glasnik* 1907, 303; 1908, 308; 1909, 313; 1910, 324; 1912, 448; 1913, 461; 1917, 315.

[50] O Srpskom domu u Visokom vidjeti: I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 360, Sl. 284; R. Bilinac, Srpsko pravoslavno crkveno pjevačko društvo, 113.

Dobrotvorno društvo zajednice Jevrejske opštine u Visokom (oko 1908–1918)

Na području Visokog 1879. bilo je nastanjeno 38 Jevreja sefarda.[51] Godine 1886. izgrađena je Sinagoga, nakon čega slijedi i osnivanje Jevrejske bogoštovne opštine u Visokom, koja u ovom periodu, u cilju njegovanja sefardske pisane riječi i jezika, ima aktivnu ulogu u kulturno-prosvjetnim aktivnostima jevrejske zajednice Visokog. Istaknuti u njihovoj organizaciji bili su predsjednici Jevrejske opštine Samuel Montiljo (1905–1909) i Leopold Scheiber (1910–1918).[52] Iako podaci iz 1910. govore da je u Visokom bilo nastanjeno 186 jevrejskih stanovnika, ne nailazi se na izvore o osnivanju određenog jevrejskog društva u Visokom. Postoje indicije o osnovanom povjerenstvu Jevrejskog dobrotvornog i prosvjetnog društva La Benevolencija (1892) u Visokom, ali nema dostupnih detalja o tome.[53] Izvore koji pokazuju karitativno i prosvjetno djelovanje članova Jevrejske opštine u Visokom nalazimo u štampi s kraja 1918, kroz prikupljanje dobrovoljnih priloga za *Židovski narodni fond*.[54] Pred kraj Prvog svjetskog rata nazire se nova pokretačka energija unutar kulturno-prosvjetnog djelovanja Jevrejske zajednice u Visokom, ali u svojoj konačnoj formi pripada poglavlju nove kulturno-političke države i sredine.

Srpski soko (1909–1914)

Sokolski pokret je internacionalni idejni pokret s ciljem fizičkog i duhovnog osnaživanja naroda u borbi za nacionalnu slobodu. U Bosni i Hercegovini razvijao se pod okriljem Prosvjete, a aktivnosti su obuhvatale vježbanje i javne nastupe lokalnog i regionalnog nivoa. Srpski soko u Visokom osnovan je 24. 12. 1909. godine. Osnivači navedenog društva bili su Damjan i Josif Plavšić, Mirko Vukojević, Trifun Đermanović, Vasilije Terzić, Jovan Popić, Ristić Dabić, Manojlo i Marko Gogić, Lazar i Mihajlo Milić, Vasilije Đokić i Janko Ilić, a starješina dr. Kosta Kondić.[55] Godine 1910. društvo je brojalo 32 člana, da bi se tokom 1912. broj smanjio na 29. Pored gimnastičke, društvo je imalo muzičku sekciju, koje su usko sarađivale sa Muslimanskim sokolom, s kojim su često priređivali vježbe, predavanja i zabave (Sl. 5).

Prostorije za tjelovježbu i priredbe Srpskom sokolu pružila je Srpska osnovna škola u Visokom, a od početka 1914. preseljava u prostorije Srpskog doma, sve do 25. 7. 1914, kada Zemaljska vlada za BiH donosi naredbu o raspuštanju svih srpskih sokolskih organizacija Bosne i Hercegovine, pa tako i Srpskog sokola u Visokom, i hapsi upravu društva pod optužbom državne veleizdaje.[56]

---

[51] Hamdija Kreševljaković, *Visoko*, Sarajevo 1934, 30. Više o Jevrejima vidjeti: Mirna Malić, Jevreji Visokog, *Radovi Zavičajnog muzeja Visoko* (dalje: *RZMV*) I/1, Visoko 2020, 262–285. (dalje: M. Malić, Jevreji Visokog)

[52] *Bosanski glasnik* 1905, 277; 1907, 303; 1908, 308; 1909, 313; 1910, 324; 1912: 448; 1913, 461; 1917, 315–316; 1918, 246.

[53] I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 58, 59. Vidjeti: David Kamhi, Jevrejsko kulturno-prosvjetno i humanitarno društvo La Benevolencija od osnivanja 1892 g. do 1941 g., *Jevrejski glas* – vanredno izdanje, 76, Sarajevo 2017, 8–14.

[54] Židov (*Haj'hudi*) II/6, 15. 3. 1918, 5; II/16, 16. 8. 1918, 6.

[55] Milenko Gavrilović, Od Srpskog sokola do danas, u: *Spomenica svečanog otvorenja Sokolskog doma, spomenika Njeg. Vel. Blagopokojnom kralju Petru I Velikom Oslobodiocu i proslave 25-godišnjice djelovanja Sokolskog društva u Visokom*, Visoko 1935, 11. (dalje: M. Gavrilović, Od srpskog sokola do danas)

[56] *Isto*, 22–23.

Sl. 5 *Muzička sekcija Srpskog i tamburaška sekcija Muslimanskog sokola,*[57] *Zavičajni muzej Visoko*

Muslimanska narodna čitaonica Rehber (1911–1918)

Muslimanska narodna čitaonica Rehber u Visokom osnovana je 1911. godine.[58] Osnivačka skupština društva održana je 12. februara 1911. godine, u prostorijama Ahmed-ef. medrese, koju je predvodio Enes-ef. Hašimefendić.[59] Osnovana je s ciljem "da sačuva i dalje nastavi dobivati iz Sarajeva novine i drugu štampu na turskom i arapskom jeziku".[60] Naziv čitaonice simbolično je dat po nekadašnjem časopisu *Rehber* (1897–1902) koji je štampan u Sarajevu na turskom jeziku i prestao izlaziti usljed nedostatka pretplatnika.[61] Predsjednici Narodne čitaonice Rehber bili su Muhamed-ef. Ahić (1912), Salihaga Šehović (1913) i Vehbi-ef. Sikirić (1917–1918).[62] Društvo je bilo zapaženo u dobrotvornom radu nakon velike jangije 1911, u akcijama prikupljanja dobrovoljnih priloga "za pogorelce i društvenu knjižnicu", i organizovanju kulturno-zabavnog programa, o čemu su u par navrata pisali *Sarajevski list* i *Zeman*.[63]

Muslimanski soko (1912–1917)

Muslimanski sokoli su gimnastička društva koja su se u BiH počela osnivati od 1910. godine, po uzoru na osnivanje Hrvatskog i Srpskog sokola u Ljubljani (1863), Zagrebu (1874) i Sremskim Karlovcima (1904),

[57] Snimak nastao 1912–1913. godine na teferiču u Vratnici, povodom kraja školske godine. Na fotografiji su snimljeni učenici sa učiteljima i porodicama, među kojima su Boško i Agapija Kostić, Uroš i Erica Prica (sasvim desno), Drago Jurić, Dunđerović, Sabrija Limić i Salih Oruč (ispred E. Price). ZMV F, 788/64.

[58] Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna humana i socijalna društva*, 88; H. Younis, Otvaranje i rad muslimanskih čitaonica, 93.

[59] MIZV, AKVMP, br. 60, 6. 2. 1911; br. 60/911 i 66, 8. 2. 1911.

[60] I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 59, 229.

[61] *Bošnjak* VII/17, 29. 4. 1897, 2; IX/17, 1899, br. 33, 3.

[62] *Bosanski glasnik* 1912, 448; 1913, 461; 1917, 315–316; 1918, 246.

[63] *Sarajevski list* XXXV/81, 29. 3 – 11. 4. 1912, 2; *Zeman* II/39, 11. 4. 1912, 3; II/41, 16. 4. 1912, 3.

društva u kojima su članovi bili i muslimani, sve do njihovog izdvajanja.[64] Muslimansko sokolsko društvo u Visokom osnovano je 1912. godine, kao zasebna sekcija Muslimanske čitaonice u Visokom. U zapisniku sjednice Muslimanske čitaonice od 18. 2. 1912. navodi se interesantan podatak da se strogo zabranjuje članstvo članova u čitaonici Rehber, što je odbijeno na sljedećoj skupštini, kada predsjednik društva (Muhamed-ef. Ahić) daje ostavku i za predsjednika Muslimanskog sokola biva izabran Sabrija Limić, učitelj, a za sekretara Ibrahim Zečević, činovnik.[65] Sačuvana je fotografija predvodnika prvog voda Muslimanskog sokola iz 1912. na kojima se, pored S. Limića i I. Zečevića, nalaze i Alifakir-ef. Konjičanin, učitelj Mujagić, Omer Burić, Mehmed Limo, Hasan Limo, Halid Rašidović, Ragib Alikavazović, Salih Hadžimehmedagić i Alija Zečević.[66] Sve potrebne prostorije za tjelovježbu Muslimanskom sokolu pružila je Muslimanska čitaonica u Visokom, priređujući dobrotvorne priredbe u korist nabavke sprava. Stručnu pomoć i podršku u sokolskim vježbama, predavanja o zdravlju, sportu i psihologiji dalo je Srpsko sokolsko društvo. Pri Muslimanskom sokolu djelovala je i tamburaška sokolska sekcija (Sl. 5).

Rad društva prekinut je 1914. godine, iako se u *Bosanskom glasniku* bilježi do 1917, bez nacionalnog ili konfesionalnog predznaka.[67]

OSTALA DRUŠTVA

Pored navedenih, važno je spomenuti da su u ovom periodu djelovala i druga društva u Visokom, poput Pčelarskog društva Visoko[68] (1898–1912), filijale Centralnog pčelarskog društva Zemaljske vlade u Sarajevu, Franjevačkog omladinskog školskog pjevačkog društva Marijin zbor "Serafska Imakulata"[69] (1904), Hrvatske narodne zajednice, pododbor Visoko[70] (1907), Ćebedžijske i Mljekarske zadruge u Visokom[71] (1913), Ratnog dobrotvornog društva Visoko[72] (1914–1916) i Dobrotvorne zadruge Srpkinja Visoko[73] (1914), osno-

[64] Vidjeti: Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna humana i socijalna društva*, 40; Sokolstvo i Muslimani, u: *Sokolski Zbornik*, Godina I, Beograd 1934, 120–128; Salih Šabanović, Muslimanski soko u Visokom, u: *Spomenica svečanog otvorenja Sokolskog doma, spomenika Njeg. Vel. Blagopokojnom kralju Petru I Velikom Oslobodiocu i proslave 25-godišnjice djelovanja Sokolskog društva u Visokom*, Visoko 1935, 32–37. (dalje: S. Šabanović, Muslimanski soko u Visokom); I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 383–386; Saša Nedeljković, Sokoli muslimani u Bosni i Hercegovini, *Koreni*, 27. 9. 2015. http://www.koreni.rs/sokoli-muslimani-u-bosni-i-hercegovini/ (14. 2. 2024)

[65] S. Šabanović, Muslimanski soko u Visokom, 34.

[66] *Isto*, 35; I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 385, Sl. 303.

[67] *Bosanski glasnik* 1912, 448; 1913, 461; 1917, 315; S. Šabanović, Muslimanski soko u Visokom, 36.

[68] Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna humana i socijalna društva*, 49, 87. Vidjeti: Privreda u Visokom 1878–1914.

[69] Franjevačko omladinsko društvo i školski Marijin zbor "Serafska Imakulata" osnovani su 1904. pri Franjevačkoj gimnaziji (1900) u Visokom, čiji je utemeljitelj fra Leonardo Čuturić. Vidjeti: L. Čuturić, *Autobiografija*, 75–76.

[70] Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna humana i socijalna društva*, 88.

[71] Vidjeti: Privreda u Visokom 1878–1914.

[72] Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna humana i socijalna društva*, 88.

[73] *Isto*. Olga Stanišić je februara 1914. godine izabrana za predsjednicu privremenog odbora Dobrotvorne zadruge Srpkinja u Visokom. Olga Stanišić, Osobna i kvalifikaciona lista za učiteljska lica srp. prav. narodnih osnovnih i viših škola i dječijih zabavišta u Bosni i Hercegovini, *Dokumenti o postojanju Srpske osnovne škole u Visokom*, Zavičajni muzej Visoko.

vane s ciljem pomaganja razvoja i prosvjećivanja žena u društvu, putem pomaganja rada ženskih škola, zbrinjavanja djece i siročadi.

Na području visočkog kotara, u Varešu, Kraljevoj Sutjesci, Kaknju, Zgošći, Brezi, Vijaci i Kralupima, pored kulturno-prosvjetnih, zabilježeno je djelovanje radničkih ili strukovnih društava: u Varešu su to bili Hrvatsko pjevačko i glazbeno tamburaško društvo Zvijezda (1894), podružnica Pčelarskog društva Vareš (1898), Napredak (1906), Organizacija radnika Hrvata (1907), Gospojinska podružnica Napretka (1909), Muslimanska čitaonica (1911), Hrvatski soko (1912), Podružnica kovinarskih radnika (1912) i Srpska čitaonica i knjižnica (1913); u Kraljevoj Sutjesci Hrvatska narodna zajednica (1907–1913) i Hrvatska čitaonica i pjevačko društvo Bobovac (1911); u Kaknju Organizacija radnika Hrvata (1907); u Zgošći Organizacija radnika Hrvata (1909), Napredak (1910), Podružnica saveza rudarskih radnika (1912) i Podružnica saveza tvorničkih i nekvalifikovanih radnika (1910); u Brezi Organizacija radnika Hrvata (1907), Podružnica saveza tvorničkih i nekvalifikovanih radnika (1910) i Podružnica saveza rudarskih radnika (1912); u Vijaci Hrvatska narodna zajednica (1907) i u Kralupima Filijala saveza kovinskih radnika (1913).[74]

KULTURNO-UMJETNIČKA, PROSVJETNA I DRUGA DRUŠTVA U VISOKOM IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA 1919–1941.

Nakon Prvog svjetskog rata, pod krovom nove države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kulturno-prosvjetna, strukovna, zanatska i drugi tipovi društava iz austrougarskog perioda nastavljaju raditi prema produženom Zakonu o udruženjima iz 1910. godine. S ciljem kulturno-političkog napretka i vođena idejom ujedinjenja, država postepeno uvodi nova pravila (1920, 1924. i 1931) kojim su se sva društva morala prilagoditi i od 1931. godine definira njihov rad kao narodna, jugoslavenska društva, biblioteke i čitaonice.[75]

U ovom periodu građanska i nacionalna kulturno-prosvjetna društva, posebno čitaonice i biblioteke, zahvataju promjene koje se odnose prvenstveno na samostalnost i organizacionu strukturu rada. Članovi su mogli biti svi, bez obzira na dob i spol. Pored članarine, dobrovoljnih priloga, poklona i zavještanja, osamostaljivanju ide u prilog i činjenica da ih od samog početka rada, po prvi put, u novcu i knjigama podupire država, putem Odjeljenja za narodno prosvjećivanje Ministarstva prosvjete, banovinskih upravnih, sreskih i gradskih općina. Promjene u organizacionoj strukturi rada u ovom periodu odnose se na formiranje upravnih organa. Čitaonice s bibliotekom prelaze u opće, stručne ili javne narodne biblioteke, definira se uloga knjižničara/bibliotekara i intenzivno se radi na razvijanju bibliotečke djelatnosti, tačnije registru knjižnog fonda prema jedinstvenom međunarodnom standardu klasifikacije bibliotečke građe.

Mnoga društva i biblioteke će otvarati svoje podružnice po manjim mjestima, organizirati predavanja o unapređenju narodnog zdravlja, analfabetske tečajeve za odrasle nepismene, ženske kurseve za domaćice,

[74] Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna humana i socijalna društva*, 88.

[75] Vidjeti: Ljubinka Bašović, *Biblioteke i bibliotekarstvo u BiH 1918–1945*, Sarajevo 1986, 9–38, 145. (dalje: Lj. Bašović, *Biblioteke i bibliotekarstvo*)

čitaonice za odrasle i djecu, kao i brojne druge aktivnosti, čija će uloga prerasti u mjesta neformalnog obrazovanja svih narodnih struktura.

U periodu između dva svjetska rata u Visokom nastavljaju s radom uglavnom konfesionalna i nacionalna kulturno-prosvjetna društva, od kojih se neka ujedinjuju i osnivaju nova, a rad vodećih, Prosvjete, Gajreta, Napretka i Benevolencije od 1919. imaju privremenu, a kasnije i stalnu novčanu potporu Gradskog poglavarstva u Visokom.[76]

NASLIJEĐENA KULTURNO-PROSVJETNA DRUŠTVA

Građanska čitaonica – Kasina (1919)

U poslijeratnom periodu Činovničko-građanska čitaonica – Kasina nastavlja s radom sve do 1928, kada, prema pravilima odobrenim od vel. župana Sarajevske oblasti, djeluje kao Građanska kasina, a od 1931. kao narodna čitaonica. Šk. 1931/1932. imala je 73 sveske i 86 registrovanih članova, kada je predsjednik bio Hamid-ef. Tahmiščija.[77] Do 1932. djelovala je u starom objektu Kasine iz austrougarskog perioda, kada se ruši i podiže zgrada Sokolskog doma (1932–1934), u kojem dijeli prostorije s Gajretom sve do 1941. godine.

Hrvatsko kulturno društvo Napredak (1919)

Na temeljima prijeratne Hrvatske narodne zajednice koja se udružila u Hrvatsko kulturno društvo Napredak, 1919. godine osnovana je Napretkova podružnica u Visokom.[78] Prema sjećanju dr. fra Ignacija Gavrana, društvo je značajnije radilo od 1925. godine u Visokom "kada je počelo davati stipendije za studente iz Visokog na Sveučilištu u Zagrebu".[79] Veliki doprinos Napretkovoj podružnici dali su povjerenici dr. fra Kazimir Ivić (1931) i dr. Mato Krile (1938), koji su u saradnji s Jadranskom stražom i drugim društvima radili na društveno-obrazovnom i kulturnom prosvjećivanju građanstva Visokog, a posebno s Gajretom i Prosvjetom.[80]

Poslije Prvog svjetskog rata u visočkom srezu nastavila su djelovati Napretkova povjerenstva i pododbori u Brezi, Varešu, Pržićima, Vijaci i Kakanj-Zgošći.[81]

---

[76] ZMV, Opštinski arhiv Opštine Visoko (dalje: OAOV), kut. 2, Zaključni račun za 1919. Više vidjeti: Visoko u Kraljevstvu/Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji (1918–1941), Organizacija i funkcioniranje općinske vlasti.

[77] Lj. Bašović, *Biblioteke i bibliotekarstvo*, 75; ZMV, OAOV, kut. 5, Konferencija povodom obilježavanja rođendana Njegovog Veličanstva, 6. 8. 1931.

[78] Više vidjeti: I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 59, 333–350.

[79] *Isto*, 59.

[80] ZMV, OAOV, kut. 5, Konferencija povodom obilježavanja rođendana Njegovog Veličanstva, 6. 8. 1931; *Spomenica dvadesetpetogodišnjice Gajreta*, 117; *Napredak* VII/2, 1932, 24; XII/5, 1937, 60.

[81] Vidjeti: Središnja uprava i podorganizacije Hrvatskog kulturnog društva Napredak za društvenu godinu 1924./1925., 1. 1. 1925, http://www.infobiro.ba/article/859382 (29. 4. 2024).

Muslimansko prosvjetno društvo Gajret (1921)

Poslije Prvog svjetskog rata Gajret nastavlja s radom na obrazovanju i kulturnom uzdizanju muslimanskog podmlatka. Zahvaljujući Sabriji Limiću i Muhamedu-ef. Ahiću, s kraja 1918. Gajret u Visokom obnavlja svoj rad uz pomoć Mustafe Spahe, Abida Frtune, Šemsije Duraković, Hamdije Tahmiščije i Subhije Muftić.[82] Odmah poslije rata pododbor Visoko organizuje zabavu u saradnji s Prosvjetom i Napretkom, kojoj je prisustvovao i predstavnik Ministarstva prosvjete iz Beograda.[83]

Godine 1921. u Sarajevu je održana Gajretova 15. glavna skupština, na kojoj je obnovljen rad društva prema novim pravilima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, i tada je osnovan novi Gajretov pododbor u Visokom.[84] U humanitarnom segmentu, Gajret nastavlja u stipendiranju đaka i potpori siromašnih i putem povjerenika vrši prikupljanje dobrovoljnih priloga.[85] U segmentu obrazovanja, društvo je zaslužno za održavanje analfabetskog tečaja u Mokronogama (1929) i Visokom (1930) i tečaja za Domaćice (1932), koji su realizovani u zajedničkoj saradnji s Prosvjetom, Narodnom osnovnom muškom školom i Udruženjem jugoslavenskih žena domaćica.[86]

Od 1932. u Visokom je djelovao i Sreski odbor Gajreta, a članove odbora su činili predstavnici mjesnih odbora društva iz Visokog, Gračanice, Kralupa, Radovlja, Kraljeve Sutjeske, Podlugova, Ilijaša, Breze, Župče, Vareša, Zgošće i Doboj-Kaknja.[87] Društvo prestaje s radom formiranjem Nezavisne Države Hrvatske 1941. godine.[88]

Srpsko prosvjetno i kulturno društvo Prosvjeta (1922)

Po završetku Prvog svjetskog rata odbor Kulturno-prosvjetnog društva Prosvjete u Visokom nastavlja s radom na okupljanju novih članova, a društvena pravila obnavlja 1922. godine. Sjedište društva bilo je u prostorijama Srpskog doma s čitaonicom s dvije pokretne/putujuće biblioteke te salom za gostujuća predavanja i puštanje Prosvjetinog kina.[89] U saradnji s Glavnim odborom u Sarajevu, radilo se na pomaganju i stipendiranju učenika iz Visokog.[90] Jedna od istaknutih ličnosti u radu Prosvjete bio je paroh Dušan Bošković, predsjednik društva od 1931. godine. On je zaslužan za saradnju s drugim društvima, od čega je najznačajnija saradnja

---

[82] *Spomenica dvadesetpetogodišnjice Gajreta*, 116–117.

[83] *Isto*, 117.

[84] *Izvještaj Glavnog odbora Gajreta za god. 1920–1921, podnešen Glavnoj skupštini na 24. jula 1921*, Sarajevo 1921, 1, 20, 29.

[85] Arhiv MIZV, br. 1065/52, 14. 12. 1932.

[86] ZMV, OAOV, kut. 6, br. 820, 23. 3. 1932; *Novo vrijeme* I/3, Sarajevo, 18. 5. 1929, 4. Vidjeti: I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 141–143, 161–167.

[87] *Spomenica dvadesetpetogodišnjice Gajreta*, 117, 121, 123; *Gajret* XII/12, 16. 6. 1931, 344, 346, 348, 350, 358. Vidjeti: *Večernja pošta* VII/1752, 4. 5. 1927, 7; IX/2440, 7. 8. 1929, 6. Gajretove čitaonice i klubovi djelovale su u Zgošći, Ilijašu i Brezi od 1931. godine. Vidjeti: Lj. Bašović, *Biblioteke i bibliotekarstvo*, 172–174.

[88] *Isto*, 194. Vidjeti: Ibrahim Kemura, *Uloga Gajreta u društvenom životu muslimana (1903–1941)*, Sarajevo 1986.

[89] Vidjeti: *Dvadeset i pet godina rada Prosvjete*, 98–99, 110, 126; Lj. Bašović, *Biblioteke i bibliotekarstvo*, 155.

[90] ZMV, OAOV, kut. 8, br. 868/36, 23. 3. 1936.

s Gajretom u organiziranju i sprovođenju tečaja za domaćice u Visokom.[91] Povjerenstva odbora Prosvjete visočkog sreza bila su u Ilijašu, Podlugovima, Kakanj-Zgošći i Semizovcu.[92]

Sokolsko društvo Visoko (1924)

Naslijeđa društava Srpskog i Muslimanskog sokola u Visokom opstala su u poslijeratnom periodu, ali bez značajnih aktivnosti zbog ratnih dešavanja. Bilo je potrebno vremena da se potakne stvaralačka ideja i fuzija sokolskog jedinstva, koja će uslijediti 1924, kada se ujedinjuju Srpski i Muslimanski soko u ujedinjeno Sokolsko društvo Visoko, koje od 1929. postaje i članom jugoslovenskog sokolskog saveza.[93] Članski kapacitet društva počivao je na ujedinjenju, stoga je primalo članove svih nacionalnosti, konfesija i spola, članove drugih društava, ostvarujući na taj način ideju jedinstva nove države. Društvo je djelovalo preko formiranih odbora, unutar kojih su se aktivirale čitaonica i brojne sekcije: prosvjetna, fiskulturno-gimnastička, zdravstvena, trezvenjačka, diletanska pozorišna, muzička (sokolska fanfara), streljačka, tehnička i sekcija za seoske čete. U saradnji sa srodnim sekcijama Muslimanske čitaonice, Gajreta, Napretka, Milutinovića i Prosvjete, održane su brojne zajedničke proslave, predavanja, pozorišne predstave, tečajevi i zabave, sokolski sletovi, župska i savezna takmičenja (Sl. 6 i 7) u Sarajevu, Zagrebu, Ljubljani, Beogradu i Pragu (Češka).[94]

Do 1930. Sokolana sa čitaonicom nalazila se u prostorijama starog Vatrogasnog doma, uz Građansku čitaonicu (Sl. 1 i 2).[95] Od 1930. društvo je dobilo sve potrebne dozvole za izgradnju novog Sokolskog doma, pod pokroviteljstvom Gradske općine Visoko i Kraljevske banske uprave Drinske banovine.[96] U prisustvu mnogobrojnih pokrovitelja, prijatelja i zvanica, 24. 7. 1932. održano je svečano polaganje kamena temeljca (Sl. 8).[97] Do kraja 1933. zgrada novog doma dobila je vizuru modernog arhitektonskog objekta s električnom rasvjetom, pozornicom, velikom salom i prostorijama, kada je stavljena u funkciju Sokolskom, ali i drugim pokroviteljskim društvima.[98] Godine 1935. upriličeno je svečano otvaranje doma i *Spomenica svečanog otvorenja Sokolskog doma* povodom 25. godišnjice djelovanja Sokolskog društva u Visokom.[99]

---

[91] ZMV, OAOV, kut. 6, br. 820, 23. 3. 1932.

[92] *Dvadeset i pet godina rada Prosvjete*, 140. Semizovac je van sreskih granica, ali je u ovom periodu mjesni pododbor Prosvjete bio u sklopu povjerenstva Visokog.

[93] Vidjeti: M. Gavrilović, Od srpskog sokola do danas, 25–32.

[94] ZMV, OAOV, kut. 8, br. 1212/33, 26. 4. 1933; kut. 9, br. 3582, 25. 11. 1933. O Srpskom sokolskom društvu u Visokom vidjeti: Mehmed Mustajbegović et al., *80 godina fizičke kulture i sporta u Visokom 1909–1989*, Visoko 1989, 13–43. (dalje: M. Mustajbegović et al., *80 godina fizičke kulture i sporta*); Lejla Džambazov, Kulturno-prosvjetna djelatnost Muzičke sekcije Sokolskog društva na području Visokog (1909–1941), *Muzika: Časopis za muzičku kulturu* XVII (1/2), 41/42, Sarajevo 2013, 59–67; I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 383–401.

[95] M. Gavrilović, Od srpskog sokola do danas, 25.

[96] ZMV, OAOV, Opštinsko vijeće sreza visočkog (dalje: OVSV): kut. 6, br. 1611/32, 2. 6. 1932; O izgradnji Sokolskog doma vidjeti: Mirna Malić, Sokolski dom, *Zavičajni muzej Visoko*, 20. 12. 2019. https://www.zavicajnimuzej.com/sokolski-dom/ (19. 1. 2024)

[97] ZMV, OAOV, kut. 7, br. 2141/32, 10. 7. 1932.

[98] ZMV, OAOV, kut. 7, br. 2965/32, 3. 10. 1932; br. 189, 12. 1. 1933; kut. 8, br. 1562, 24. 5. 1933.

[99] ZMV, OAOV, kut. 13, br. 1641/35, 30. 5. 1936.

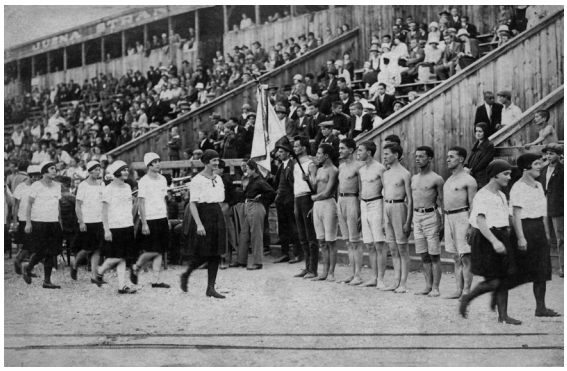

Sl. 6 *Sokolsko društvo Visoko: Župsko takmičenje u Sarajevu, 1926. godine,*[100] *Zavičajni muzej Visoko*

Sl. 7 *Vježbe Sokolskog društva u adi, oko 1930. godine,*[101] *iz privatnog vlasništva Zdenka Antovića, Visoko*

Pri Sokolskom društvu Visoko djelovale su sokolske čete Kraljevac, Radovlje, Čekrčići, Dobrinje, Breza, Vareš i Kakanj.[102] Godine 1937, prilikom svečanosti osvećenja spomenika Kralju Aleksandru Ujedinitelju u Visokom, održana je velika Sokolska smotra domaćih i gostujućih društava.[103]

СОКОЛСКО ДРУШТВО У ВИСОКОМ - ЖУПА САРАЈЕВО

У недељу, 24. јула 1932. године, обавиће СОКОЛСКО друштво у Високом под ПОКРОВИТЕЉСТВОМ БАНА ДРИНСКЕ БАНОВИНЕ господина ВЕЛИМИРА ПОПОВИЋА

СВЕЧАНО ПОЛАГАЊЕ КАМЕНА ТЕМЕЉЦА

своме СОКОЛСКОМ ДОМУ - СПОМЕНИКУ БЛАЖЕНО ПОЧИВШЕМ КРАЉУ ПЕТРУ I. ВЕЛИКОМ ОСЛОБОДИОЦУ.

Ова свечаност обавиће се уз суделовање братских Соколских друштава и сеоских соколских чета сарајевске Župe и неколико друштава из суседних Жупа.

ПРОГРАМ:

1.) У 8 ч. дочек на станици представника и братских друштава, који долазе из правца Брода и Сарајева.
2.) У 9 ч. заједничка проба вежби.
3.) У 10 ч. поворка кроз град.
4.) У 11 ч. свечано полагање камена темељца.
5.) У 15 ч. јавни час на отоку Краља Петра.
6.) У 19 20 и 22 ч. испрађај гостију.

Одбор се је побринуо за прехрану уз врло умерене цене, и затражио 75% попуста на жељезници од Минист. сообраћаја.

Улазне цене на јавном часу: Трибине дин 20., седење дин 10., стајање дин 5.

ОДБОР.

Sl. 8 *Promotivni plakat Sokolskog društva Visoko: Svečano polaganje kamena temeljca Sokolskom domu, 1932. godine,*[104] *Zavičajni muzej Visoko*

[100] ZMV F, 2002/1.

[101] Ada na rijeci Fojnici, prije ušća u rijeku Bosnu, bilo je mjesto za vježbe sokolskog društva, sokolske nastupe i predavanja. Povodom postavljanja kamena temeljca za izgradnju Sokolskog doma, od 1932. godine ada je dobila službeni naziv Otok Kralja Petra, koji će biti u službenoj korespondenciji društva tokom narednih desetak godina.

[102] ZMV, OAOV, OVSV, kut. 13, br. 1604/36, 27. 5. 1936; kut. 14, br. 584/37, 17. 2. 1937. Vidjeti: M. Gavrilović, Od srpskog sokola do danas, 26, 31.

[103] *Pravda* XXXIII/11737, 23. 6. 1937, 5.

[104] ZMV, OAOV, kut. 7, br. 2141/32, 15. 7. 1932.

Muslimanska čitaonica, Kiraethana (1928)

U poslijeratnom periodu Muslimanska čitaonica nastavlja s radom prema starim pravilima, ali zvanično, prema pravilima Kraljevine Jugoslavije, obnavljanje je pokrenuto s osnivačkom skupštinom održanom 4. 1. 1927. godine.[105] Na skupštini je imenovana uprava: učitelj Sabrija Limić izabran je za predsjednika, dok je visočki trgovac Hazim Tafro izabran za knjižničara i blagajnika Muslimanske čitaonice. Godine 1929. Azizef. Tafro je predsjednik čitaonice sa 137 članova i fondom od 280 svezaka, s pretplatom na nekoliko časopisa i ostale štampe, da bi se knjižni fond 1936. povećao na 293 naslova, među kojima je bilo "romana, pripovijedaka, novela, pjesama i drugih".[106] Uz potporu Gradske općine Visoko 1938. završena je gradnja nove zgrade Muslimanske čitaonice u Visokom na Jaliji, s prostorijama za biblioteku, predavanja, tečajeve i zabave (Sl. 9, 14).[107] U organizaciji Muslimanske čitaonice djelovali su Domaćička škola i muslimansko antialkoholno društvo Trezvenost.[108]

Sl. 9 *Članovi pozorišne sekcije Muslimanske čitaonice, 1941. godina,*[109] *Zavičajni muzej Visoko*

[105] Lj. Bašović, *Biblioteke i bibliotekarstvo*, 73–74. O Muslimanskoj čitaonici vidjeti: I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 226–258.

[106] Lj. Bašović, *Biblioteke i bibliotekarstvo*, 74.

[107] ZMV, OAOV, kut. 15, br. 741, 2. 3. 1936; br. 741/36, 1. 4. 1936; br. 2079, 1. 7. 1936; br. 2079/36, 15. 7. 1936; br. 3428/37, 10. 9. 1937; br. 3994, 21. 10. 1937.

[108] I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 247.

[109] Diletanti i diletantice Muslimanske čitaonice u Visokom, nakon izvođenja pozorišnih komada *Mozak grada* i *Sevdah*, 12. 1. 1941. godine, snimljeni na balkonu Doma Muslimanske čitaonice. ZMV F, 2002/10.

Srpsko pjevačko društvo Milutinović (1929)

Srpsko pjevačko društvo Milutinović u Visokom, s horskom, pozorišnom sekcijom i bogatim knjižnim fondom kao naslijeđem iz ranijeg perioda, nastavlja s radom u poslijeratnom periodu. U skladu s novim pravilima Kraljevine Jugoslavije, obnavlja rad 1929. godine.[110] Sjedište društva bilo je kratko vrijeme u prostorijama srpske škole, od 1934. u prostorijama Sokolskog doma, da bi 1939. dobili vlastite prostorije dogradnjom Srpskog doma u Visokom.[111]

U ovom periodu društvo nastavlja njegovati horske nastupe, sarađuje sa drugim pjevačkim društvima, od kojih su najznačajniji Prosvjeta i Sokolsko društvo u Visokom, beogradsko Akademsko pjevačko društvo Obilić i sarajevska pjevačka društva Sloga i Petar Veliki Oslobodilac.[112]

Sl. 10 *Srpsko pjevačko društvo Milutinović, 1936. godina,*[113] *Zavičajni muzej Visoko*

[110] Lj. Bašović, *Biblioteke i bibliotekarstvo*, 209.

[111] ZMV, OAOV, kut. 8, br. 1911/36, 17. 6. 1936.

[112] Vidjeti: R. Bilinac, Srpsko pravoslavno crkveno pjevačko društvo, 109–113; *Srpsko pjevačko društvo "Sloga" u Sarajevu o pedesetogodišnjici 1888–1938*, Sarajevo 1938, 4–5, 26; Velimir Stanišić, Visočka kulturna baština: Istovremeno i umjetničko i patriotsko, *List KTK Visoko* 99, Visoko 1981, 11; I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 353–372; Habiba Efendira-Čehić – Dženana Arnautović, Kolekcije fotografija, dopisnih karti i razglednica iz Fototeke Zavičajnog muzeja Visoko – Prilog proučavanju porodice Vojnović, *RZMV* 1/2, Visoko 2021, 148, 156–158, Sl. 4.

[113] Autor fotografije je Muhamed Konjičanin (1907–1974), pisac, pjesnik, novinar, sahadžija i jedan od glavnih fotografskih hroničara Visokog i okoline u periodu prije, tokom Drugog svjetskog rata i poslije. Vidjeti: Habiba Efendira-Čehić – Dženana Arnautović, Pregled fotografa i fotografskih ateljea na teritoriji Bosne i Hercegovine kroz fotografsku građu zaostavštine Marice Vojnović u Zavičajnom muzeju u Visokom, *Historijska traganja* 19, Sarajevo 2020, 227–229.

NOVOOSNOVANA KULTURNO-PROSVJETNA, SPORTSKA, REKREATIVNA, DOBROVOLJNA I DRUGA DRUŠTVA

Židovsko nacionalno društvo Ezra (1919)

Ideja o osnivanju cionističkog društva u Visokom može se smjestiti u period od decembra 1918. do januara 1919. godine, kada je Jevrejska zajednica u Visokom odlučila osnovati Židovsko dobrotvorno kulturno-prosvjetno društvo Ezra. Kako bi promoviralo svoje ideje i ciljeve, društvo je 19. januara 1919. godine sazvalo skup na kojem je dobilo moralnu i materijalnu podršku visočkih Židova, ali i podršku "srpske inteligencije".[114] Uskoro društvo Ezra priređuje plesnu zabavu u prostorijama Srpske čitaonice u Visokom u korist čitaonice i La Benevolencije, a zatim i niz koncerata, predstava i zabava u priređenih u različite dobrotvorne fondove, među kojima i za sarajevsku hebrejsku školu Safa Brura.[115] Dva puta godišnje društvo je priređivalo karneval *Purimtanska redeta*, povodom praznika Purim i za građanstvo Visokog.[116] U narednom periodu nisu zabilježeni značajniji nastupi društva, ali poznato je da su pojedini Jevreji doprinijeli u obrazovnom i kulturno-prosvjetnom radu Visokog, poput Avrama Demaje, Markusa Pape i Dude Montilja.[117]

Narodna uzdanica (1924)

Pododbor Narodne uzdanice u Visokom osnovan je 1924. godine u cilju kulturnog i privrednog podizanja muslimana, organizirane potpore i stipendiranja muslimanske mladeži u Zagrebu i Pragu, izgradnje i rada internatskih domova, koji su pomagani putem članarina i dobrovoljnih priloga prikupljanih priređivanim zabavama, igrankama i teferičima, i drugih vidova pomoći, poput darovanja kurbanskih kožica, ili davanjem priloga od njihove prodaje.[118] Društvo je sarađivalo s Muslimanskom čitaonicom, Omladinskim školskim društvom Kožarsko-zanatske škole u Visokom Kožarac i Sokolskim društvom iz Visokog, s mjesnim i obla-

---

[114] Iz pokrajine, Židovska svijest, 7. 2. 1919. http://www.infobiro.ba/article/718039 (18. 2. 2024). Značajan podatak za Jevrejsku zajednicu u Visokom jeste da je posjedovala značajnu društvenu biblioteku i biblioteku Jevrejske bogoslovne opštine, koje su uništene tokom Drugog svjetskog rata. Vidjeti: Lj. Bašović, *Biblioteke i bibliotekarstvo*, 370–372.

[115] Društvene vijesti, Židovska svijest, 4. 4. 1919. http://www.infobiro.ba/article/723167 (18. 10. 2023); Iz pokrajine, Židovska svijest, 14. 4. 1919. http://www.infobiro.ba/article/723834 (18. 10. 2023); Dobrovoljni prilozi, Židovska svijest, 11. 6. 1920. http://www.infobiro.ba/article/727826 (18. 10. 2023); Židov (Hajʒhudi) II/24, 15. 12. 1918, 7; III/7, 20. 2. 1919, 9; III/17, 1. 6. 1919, 7; III/18, 11. 6. 1919, 7; IV/15, 1. 6. 1920, 8; VII/23–24, 8. 6. 1923, 18.

[116] Mario Romano, Dudo Montiljo i Ado Kabiljo, Prilozi istoriji osnovne škole u Visokom, arhiva OŠ "Kulin ban" Visoko. Neobjavljene podatke je prikupio i arhivirao Idriz Džajić prilikom izrade monografije *Osnovna škola u Visokom 1881/82–1981/82*.

[117] O istaknutim Jevrejima u Visokom vidjeti: M. Malić, Jevreji Visokog, 269–270, 273–274. Doprinos kulturno-umjetničkom životu Visokog, naročito u razvoju fotografije i scenografije, dali su: Avram Demajo u scenografiji; u razvoju fotografije porodice Scheiber, Danon, Papo i Montiljo, od kojih su najstarije vedute i razglednice Visokog štampane u nakladama Leopolda Scheibera, Knjižare Danon u Visokom i Markusa Pape (Sl. 1, 2). Vidjeti: Velimir Stanišić, Avram Demajo, *Jevrejski pregled* XXVIII/9–10, Beograd 1977, 22-26; I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 362, 394; Habiba Efendira-Čehić, Crtice iz fotografske djelatnosti u Visokom, *Foto distanca: dokumentarno-umjetnička izložba visočkih fotografa*, Visoko 2021, 5–8.

[118] *Pravda* VI/213, 19. 9. 1924, 2; *Narodna uzdanica: Kalendar za 1935*, god. III, Sarajevo 1934, 152; *Novi Behar* VIII/20–23, 1. 6. 1935, 388.

snim društvima i njihovim sekcijama, poput Muslimanskog društva Zajednica iz Zenice i pjevačkog zbora Narodne uzdanice iz Sarajeva, s kojima su priređivane dobrotvorne zabave, igranke i tombole na adi u Čekrčićima, ili u prostorijama Sokolskog doma.[119] Za priređivački odbor bio je zaslužan dr. Mato Krile, član Napretkovog odbora u Visokom (Sl. 11).[120] Narodna uzdanica promovirala je i pomagala stipendiranje svojih đaka.[121]

Do 1941. doprinos radu mjesnog odbora u Visokom i širenju kulturno-prosvjetne ideje Narodne uzdanice u Visokom daju Avdo Skopljak i Asim Nuhić, kao predsjednici, i članovi uprave Ahmed Karavdić, Sulejman Hakirević, Safet Vražalić, Esad Oruč, Salihaga Saračević, Mustafa Džonlagić, Mehmed Kamarić, Sadik Limić, Šefkija Sirčo, Husein Kazaferović, Hašimaga Skopljak, Šerif Salihbegović, Ismet Handžić i drugi.[122]

Sl. 11 *Sjećanje na zabavu Narodne uzdanice u Visokom, 24. 2. 1937. godine; Mato Krile sjedi u sredini,*[123] *Zavičajni muzej Visoko*

[119] *Novi Behar* IV/1, 1. 5. 1930, 13; VII/6 i 7, 1. 10. 1933, 106; XI/1–2, 15. 7. 1937, 30; XII/13–16, 15. 2. 1938, 251; XII/17–19, 1. 4. 1938, 228; *Islamski svijet* IV/153, 27. 7. 1935, 5.

[120] *Novi Behar* IX/19, 1. 4. 1936, 272; I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 343, Sl. 268.

[121] *Narodna uzdanica: Kalendar za 1933, god. I*, Sarajevo 1932, 101.

[122] *Novi Behar* XII/1–4, 15. 8. 1938, 53; *Narodna uzdanica: Kalendar za prestupnu godinu 1936*, god. IV, Sarajevo 1935, 162. O Narodnoj uzdanici u Visokom vidjeti: I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 259–329.

[123] ZMV F, 2002/6.

Lovačko društvo Visoko (1920)

Iako postoje indicije o lovačkoj podružnici austrougarskih činovnika u prijeratnom periodu, osnivanje Lovačkog društva u Visokom dogodilo se oko 1920. godine. Tome u prilog ide podatak iz Zapisnika s redovne godišnje skupštine Društva (1922) da je društvo brojalo 193 člana i takmičenje u pucanju na nišan i golubove, konjske utrke i izložbe lovačkih pasa priređeno na adi u Mulićima.[124] Pravila su obnovljena 1926. godine, kada se navodi da je društvo osnovano u svrhu okupljanja lovaca "Visočkog sreza sa sjedištem u Visokom koji se bave športom i na način dostojan ispravnih lovaca zastupati lovačke interese svojih članova i nabavljati im lovački pribor, vježbati članove u gađanju, priregjujući streljačke utakmice: zakupljivati i uregjivati lovišta, te u njima uzgajati korisnu divljač a štetnu tamaniti; priregjivati hajke na grabežljivu zvjerad."[125] Predsjednici Lovačkog društva bili su Filip Bohaček, Josip Zdunić, Salih-ef. Ahić i dr. Vinko Mikolji.[126] Od 1934. godine prostorije društva su se nalazile u Sokolskom domu.[127]

Sportski/Športski klub Jadran (1923)

Počeci visočkog nogometa vežu se za 1922. godinu, kada je pod vođstvom Ferde Kajzera (Aleksića) formirana prva sokolska nogometna sekcija Soko i odigrana prva utakmica s kolporterima[128] *Jugoslavenske pošte* i *Jugoslovenskog lista* u Visokom, a zatim i u Kiseljaku.[129] Iz ove sekcije će 1923. uslijediti osnivanje i prvog nogometnog kluba *Športski/Sportski klub Jadran* (dalje: ŠK Jadran), koji će početke obilježiti revijalnim, prijateljskim, a kasnije takmičarskim i derbi utakmicama (Sl. 12).[130] Od 1927. godine klub je bio član Sarajevskog nogometnog podsaveza, od 1931. Jugoslavenskog nogometnog saveza, a od 1940. godine Srpskog loptačkog saveza.[131] Početkom 1941. godine klub je imao vlastite prostorije, čitaonicu i *table-tenis* (stoni tenis) sekciju.[132]

---

[124] Fotokopiju Zapisnika redovne glavne skupštine Lovačkog društva u Visokom, br. 2/22, 3. 3. 1922. (ovjereno pečatom ABiH, 71858/22), ustupio Zdenko Antović; *Jugoslavenski list* V/218, 13. 8. 1922, 2.

[125] Pravila Lovačkog društva u Visokom, br. 12127/26, 9. 6. 1926. O Lovačkom društvu u Visokom vidjeti: Bakir Handžić, Lovačko udruženje građana Srndać Visoko, *Lovački list* XXXVII, Nova serija, br. 43, Sarajevo 2001, 57–59.

[126] ZMV, OAOV, kut. 5, Konferencija povodom obilježavanja rođendana Njegovog Veličanstva, 6. 8. 1931.

[127] Vidjeti: *Spomenica svečanog otvorenja Sokolskog doma*, Visoko 1935, 42–48.

[128] kolpòrtēr (fr. *colporter*) raznosač i prodavač novina. B. Klaić, *Veliki rječnik*, 669.

[129] *Sarajevski športski list* I/8, 30. 7. 1922, 1. Vidjeti: M. Mustajbegović et al., *80 godina fizičke kulture i sporta*, 45–50; Alen Jazić, *100 godina sporta u Visokom*, Visoko 2010, 4. (dalje: A. Jazić, *100 godina sporta*); I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 202, 258, 338, 398–401.

[130] Klubovi redovni članovi J.N.S-a: Sarajevski nogometni potsavez, u: *Izvještaj o radu Jugoslavenskog nogometnog saveza u 1932. godini za XV redovnu godišnju skupštinu od 18. 12. 1932. godine*, Beograd 1932, XXXVI; *Jugoslavenski list* IX/132, 10. 6. 1926, 6; IX/183, 11. 8. 1926, 6; *Večernja pošta*, br. 1508, 15. 7. 1926, 7; br. 1537, 18. 8. 1926, 7; *Jugoslovenska pošta* XI/3215, 19. 12. 1939, 7. Ovdje bih istakla zahvalu prvenstveno Zdenki Antoviću, a zatim Draganu Skopljaku (1944–2024) na ustupljenim izvorima o visočkom nogometu.

[131] ZMV, OAOV, br. 1651, 16. 4. 1931. O ŠK Jadran vidjeti: Nebojša Jakovljević, *Fudbalska takmičenja Južnih Slovena 1873–1941*, Subotica 2018, 42–56, 335–357. (dalje: N. Jakovljević, *Fudbalska takmičenja Južnih Slovena*)

[132] *Jugoslavenski list* XXIV/45, 23. 2. 1941, 4.

Sl. 12 *Igrači ŠK Jadran s navijačima, 1933. godine,*[133] *Zavičajni muzej Visoko*

Muslimansko društvo Trezvenost (1928)

Pod okriljem Muslimanske čitaonice, a u cilju širenja antialkoholnog pokreta, u Visokom se 1928. osniva Muslimansko društvo Trezvenost.[134] Društvo je imalo biblioteku i čitaonicu i djelovalo je putem organiziranih školskih i javnih predavanja na promoviranju zdravlja u saradnji sa doktorima Hajrudinom Džananovićem i Asimom Nuhićem.[135] Za aktivan rad društva bili su zaslužni Aziz-ef. Tafro i Ahmed Karavdić. Budući da su u antialkoholni pokret bila uključena i druga društva, društvo Trezvenost usko je sarađivalo sa Sokolskim društvom u zajedničkoj akciji "Sokolske nedjelje trezvenosti" 1933. godine u Visokom, kada je realizirana masovna propaganda protiv alkohola: održana su predavanja u svim mjesnim školama, upriličena je povorka kroz grad, javno predavanje i tečaj za preradu voća u bezalkoholna pića.[136]

[133] Na fotografiji se, između ostalih, nalaze igrači: Lukić, Majetić, Pušara, Mirić, Vražalić, Bilalović, Milić. ZMV F, Kolekcija Staro Visoko (dalje KSV), 162/92.

[134] Osnivačka skupština održala se 1927. godine. Vidjeti: *Jugoslavenski list* X/102, 4. 5. 1927, 5.

[135] Lj. Bašović, *Biblioteke i bibliotekarstvo*, 234; I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 231, 234, 247, 248–251; Sl. 171, 186, 187. Vidjeti: Muhamed Kantardžić, Trezvenjački pokret kod Muslimana u Bosni i Hercegovini, *Novi Behar* I/1, Sarajevo, 1. 5. 1927, 4–5.

[136] ZMV, OAOV, br. 1212/33, 26. 4. 1933.

Radnički Sportski/Športski klub Visoko (1934)

Radnički Športski klub Visoko (dalje: RŠK Visoko) osnovan je 1934. i djeluje sve do 1941. godine.[137] Predsjednik kluba bio je Franjo Kopić, a sekretar Alija Bijedić. Od 1936. klub je bio član Sarajevskog nogometnog podsaveza, od 1935. Jugoslavenskog nogometnog saveza (Sl. 13), i od 1940. Srpskog loptačkog saveza.[138]

Sl. 13 *RŠK Visoko, 1935. godine,*[139] *Zavičajni muzej Visoko*

Dobrovoljno Vatrogasno društvo Visoko (1934)

Dobrovoljno vatrogasno društvo u Visokom osnovano je 1934. godine, tri decenije nakon gašenja prvog dobrovoljnog vatrogasnog društva. Prema raspisu Kraljevske banske uprave Drinske banovine, Gradsko poglavarstvo općine Visoko imalo je za cilj osnovati Dobrovoljno vatrogasno društvo, koje ne može djelovati bez "neophodne vatrogasne benzinmotorne štrcaljke", savremenih vatrogasnih kola, čija je nabavka prethodila osnivanju društva.[140] Početkom 1934. godine u sali Gradskog poglavarstva općine visočke održana je Konferencija o osnivanju dobrovoljne vatrogasne čete za grad Visoko, na kojoj je Safet-beg Zečević imenovan za predsjednika, a društvu je pristupilo 38 članova, muškaraca.[141]

Pored humanog rada, društvo je priređivalo i zabave (Sl. 14).

---

[137] *Jugoslovenska pošta* X/2756, 23. 6. 1938, 7; XII/3299, 29. 3. 1940, 7; XII/3396, 25. 7. 1940, 7; XIII/3602, 27. 3. 1941, 7; *Jugoslavenski list* XXII/104, 4. 5. 1939, 7.

[138] O RŠK Visoko vidjeti: N. Jakovljević, *Fudbalska takmičenja Južnih Slovena*, 51–56, 350–357; M. Mustajbegović et al., *80 godina fizičke kulture i sporta*, 47; I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 100, 193; A. Jazić, *100 godina sporta*, 4; Zdenko Antović, Visoko – Sportske (nogometne) zavrzlame 1939. godine, *Visoko.co.ba*, 13. 12. 2017. https://visoko.ba/visoko-sportske-nogometne-zavrzlame-1939-godine/ (22. 9. 2023)

[139] Na fotografiji su igrači RŠK Visoko u sastavu: M. Pinjo, A. Bečar, Š. Penjić, O. Hasagić, A. Penjić, S. Kavazović, E. Bećar, S. Dujmušić, A. Hajro, Š. Ferzan, H. Karamehić. ZMV F, KSV, 145/74. Na osnovu zabilješki sa starih fotografija iz kolekcija muzejske Fototeke, saznajemo da su u Visokom, u periodu između dva svjetska rata, bili formirani i lokalni fudbalski klubovi poput Saračice, Zanatlija, Plamena i Sloge, o čijem formiranju nema dostupnih izvora. ZMV F: 155/84, 163/97; 2001/5 i 2001/7.

[140] ZMV, OAOV, kut. 5, br. 2283, 21. 8. 1931; kut. 7, br. 2242/32, 25. 7. 1932.

[141] ZMV, OAOV, kut. 9, br. 896/34, 11. 2. 1934.

Sl. 14 *Zabava Dobrovoljne vatrogasne čete u Visokom priređena 31. 1. 1939. godine u prostorijama Muslimanske čitaonice,*[142] *Zavičajni muzej Visoko*

Udruženje jugoslavenskih domaćica (1934)

U poslijeratnom periodu nastaju značajne društvene promjene u jačanju ženskog pokreta s idejom socijalne zaštite žena, njihovih političkih prava i izjednačavanja prava nasljedstva. Ovaj je pokret našao odjeka i u Sarajevu, kada se 1933. godine osniva Udruženje jugoslavenskih domaćica (dalje Udruženje domaćica).[143] U Visokom je 1934. osnovan pododbor u Visokom, kojim rukovodi Olga Stanišić.[144] Udruženje aktivno djeluje na prosvjećivanju žena putem predavanja, organiziranih stručnih tečajeva i potpore školovanja ženske djece, što je na koncu rezultiralo analfabetskim i domaćičkim tečajevima žena u Visokom, realizovanim u saradnji s Gajretom, Prosvjetom i Muslimanskom čitaonicom. Krajem 1935. godine Udruženje domaćica iniciralo je i osnivanje Ženske zanatske škole u Visokom, koja već 1936. započinje sa radom.[145]

[142] Na fotografiji su članovi diletantske pozorišne sekcije Muslimanske čitaonice nakon održane predstave *Unesite mrtvaca*, drame u tri čina Ahmeda Muradbegovića (1898–1972), bosanskohercegovačkog književnika i dramaturga. ZMV F, 2002/7.

[143] Ženski pokret XII/9–10, 15. 5. 1931, 4. Vidjeti: Samija Sarić, Aktivnost Udruženja univerzitetski obrazovanih žena i Glavnog odbora Udruženja jugoslavenskih domaćica u Sarajevu 1933–1941, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH* XXII/22, Sarajevo 1982, 33–39.

[144] Olga Stanišić (1881–1952), članica Sreskog učiteljskog društva za Visoko i Fojnicu, preko kojeg se, između ostalog, zalagala za prava punih prihoda udatih učiteljica, odlikovana je 1929. godine od Ministarstva prosvjete Kraljevine Jugoslavije. *Večernja pošta*, br. 2210, Sarajevo, 6. 11. 1928, 3; *Pravda* XXV/226, Beograd, 23. 8. 1929, 5.

[145] ZMV, OAOV, kut. 12, br. 1734/35, 6. 6. 1935; br. 3821/55, 7. 11. 1935; kut. 13, br. 185/36, 11. 1. 1936; Lj. Bašović, *Biblioteke i bibliotekarstvo*, 224.

OSTALA DRUŠTVA

U međuratnom periodu u Visokom su djelovala i druga društva, kao povjerenstva, podružnice, mjesni ili sreski odbori: Udruženje trgovaca za srez visočki[146] (1926), Pčelarsko društvo Visoko[147] (1926), podružnica Društva pčelara za BiH, Sresko učiteljsko društvo za srezove Visoko i Fojnicu[148] (1926), Poljoprivredno društvo Visoko[149] (1927/1928), Povjerenstvo Oblasnog odbora Hrvatskog pomorskog udruženja Jadranska straža u Visokom[150] (1927), Savez dobrovoljaca iz BiH, Sreski odbor Visoko u Visokom[151] (1928), Bratstvo svetog Save u Visokom[152] (1928), Udruženje ratnih invalida u Visokom[153] (1931), Streljačka družina Visoko[154] (1931), Planinarsko društvo Romanija u Visokom[155] (1938), Udruženje zanatlija za srez visočki u Visokom[156] (prije 1933), Društvo pčelara sreza visočkog[157] (1933), Društvo Crvenog krsta, sreski odbor u Visokom[158] (1934), Društvo omladine sv. Ante[159] u Visokom (1936), Društvo učenika Kožarsko-krznarske škole u Visokom Kožarac[160] (1937–1941) i Muslimansko radničko i zanatlijsko udruženje Hurijet – pododbor Visoko[161] (1941).

Na području visočkog sreza djelovali su još: Hrvatsko pjevačko i glazbeno tamburaško društvo Zvijezda (1894–1924), Muslimanska čitaonica (1911–1929) i Jugoslavenska čitaonica (1930) u Varešu; Športski/Sportski klub Rudar[162] (1920) i Muslimanska čitaonica (1920) u Kaknju; Jugoslavensko katoličko akademsko prosvjetno društvo u Kraljevoj Sutjesci (oko 1923); Hrvatska (1922) i Muslimanska čitaonica (1927) u Bre-

---

146 ZMV, OAOV, kut. 13, br. 180/36, 20. 1. 1936; *Večernja pošta*, br. 1508, 15. 7. 1926, 7.

147 *Vreme* VI/1630, 5. 7. 1926, 2.

148 *Večernja pošta*, br. 2210, Sarajevo, 6. 11. 1928, 3.

149 ZMV, OAOV, kut. 3, Obrazloženje završnom računu za 1927, 10. 3. 1928; *Pravda* VII/88, 22. 9. 1927, 2; *Težak* LV/18, 15. 9. 1928, 588; LV/20, 15. 10. 1928, 652; LV/24, 15. 12. 1928, 770. Vidjeti Sl. 15.

150 Povjerenik društva bio je Svetozar Brkanović, poglavar visočkog sreza. Po osnivanju društvo je brojalo 65 članova, imalo je pozorišnu sekciju, čije je predstave režirao S. Brkanović, i vlastiti orkestar kojim je dirigirao violinista Ferdo Kajzer. Vidjeti: *Jugoslavenski list* X/285, 14. 12. 1927, 3; *Večernja pošta*, br. 1943, 22. 12. 1927, 6; br. 2022, 27. 3. 1928, 6.

151 Jedan od ciljeva ovog udruženja bio je registar srpskih dobrovoljaca unutar sreza visočkog i zastupanje njihovih interesa, posebno u sprovođenju odluka o dodjeli zemljišta Kraljevske banske Uprave, preko Agrarne Direkcije u Sarajevu, kao i njenom naseljavanju. ZMV, OAOV, kut. 3, br. 5328/28, 18. 5. 1928; kut. 5, br. 1672/31, 18. 6. 1931, kut. 13, br. 1779, 5. 6. 1936.

152 *Bratstvo, list za vjersko i narodno prosvjećivanje* IV/6–7, juni–juli 1928, 119. Vidjeti: R. Bilinac, *Blago Visočke crkve*, 165–166.

153 ZMV, OAOV, kut. 4, br. 871, 27. 3. 1931.

154 ZMV, OAOV, kut. 4, br. 1505, 3. 6. 1931.

155 Planinarsko društvo djeluje od 1932. godine. *Jugoslavenski list* XXIV/45, 23. 2. 1941, 4; ZMV, dokumentacija obilježavanja 50 godina Planinarsko-smučarskog društva "Visočica" Visoko, 7. 4. 1982.

156 ZMV, OAOV, kut. 9, br. 3025/33, 25. 10. 1933.

157 ZMV, OAOV, kut. 9, br. 3515, 17. 11. 1933.

158 ZMV, OAOV, kut. 10, br. 1394/34, 10. 5. 1934.

159 Vidjeti: Lj. Bašović, *Biblioteke i bibliotekarstvo*, 226.

160 Društvo je vodio Avram Demajo i imalo je aktivnu muzičku, sportsku, literarnu i pozorišnu sekciju. Vidjeti: Joso Ćorić, Period između 1937–1941. godine, u: *35 godina osnivanja Kožarsko krznarske škole Jugoslavije (1929–1961)*, Visoko 1969, 21; I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 133, Sl. 97.

161 *Jugoslavenski list* XXIV/62, 15. 3. 1941, str. 5.

162 Pored Športskog, 1928. godine osnovan je i Radnički športski klub (RŠK) Rudar Kakanj. Više vidjeti: Mato Komšo i Adib Zekić, *Stoljetno trajanje kakanjskog Rudara*, Kakanj, 2021, 12–58.

zi; Srpstvo u Ljubnićima (1934); Srpska narodna biblioteka i čitaonica u Podlugovima (do 1920); Bratstvo sv. Save u Ilijašu (prije 1939); pri školama su osnovane narodne biblioteke i čitaonice u Zgošći (1923), Pržićima (1923), u Vardištu (1923), Dabravinama (1925), Podlugovima (1924), Vijaci (1926), Kaknju (1929), Potocima (1930) i Obrama (1935).[163] U cilju kulturno-prosvjetne edukacije radničkih društava nastavili su djelovati Radnički domovi organizacija i radničkih saveza osnovanih u Varešu, Brezi, Kaknju i Kakanj-Zgošći, a sa istim ciljem se osnivaju podružnice i povjerenstva Centralne biblioteke Radničke komore za BiH (1926) u Brezi, Pržićima, Varešu, Vareš-Majdanu i Kaknju.[164]

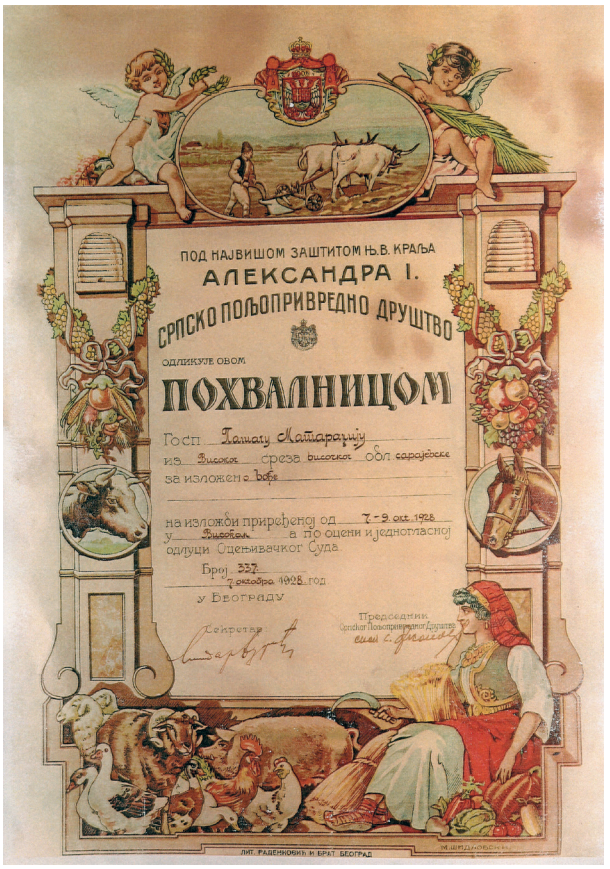

Sl. 15 *Pohvalnica Srpskog poljoprivrednog društva Kraljevine Jugoslavije sa sjedištem u Beogradu na ime Pašage Mataradžije iz Visokog, sreza visočkog, za izloženo voće na izložbi priređenoj 7–9. oktobra 1928. godine, iz privatnog vlasništva Fuada Šečerovića, Visoko*[165]

[163] Vidjeti: Lj. Bašović, *Biblioteke i bibliotekarstvo*, 71–74, 209, 231, 349.

[164] *Isto*, 253–267.

[165] Prema kazivanju F. Šečerovića (1948), Pašaga Mataradžija (1870–1934) bio je ugledni trgovac iz Visokog, koji je izlagao na poljoprivrednim izložbama u Visokom i drugim mjestima Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije. Kazivanje Fuada Šečerovića (1948) od 5. 10. 2023. godine, zabilježila H. Efendira-Čehić u Zavičajnom muzeju Visoko. Ovim putem se zahvaljujemo Fuadu Šečeroviću iz Visokog koji je iz porodičnog naslijeđa ustupio dokument za potrebe izrade monografije *Visoko i okolina kroz historiju 3*.

ZAKLJUČAK

Usljed izrazitih društveno-političkih promjena koje su zahvatile BiH krajem XIX i početkom XX stoljeća, posljedično nastaje jedinstven društveni fenomen buđenja nacionalne svijesti bosanskohercegovačkog stanovništva, koji slobodu svoje misli iznalazi u udruživanju u nacionalna i konfesionalna društva, putem kojih će djelovati na kulturno-prosvjetnom planu. Uvidom u osnovana društva ovog perioda, nailazimo na činjenicu da su u Visokom, pored građansko-činovničkih društava, Kasine i Dobrovoljnog vatrogasnog društva, bila zastupljena i srpska, muslimanska, hrvatska i jevrejska društva, čije je djelovanje zasigurno doprinijelo historiji kulturno-umjetničkog razvoja Visokog.

Na osnovu dostupnih arhivskih izvora, dokumentacije, publikacija i štampe narodno kulturno prosvjećivanje odvijalo se putem društvenih, često dobrotvornih zabava, na kojima je program sadržavao muzičke, horske i koncertne tačke, recitale i uvježbane diletantske pozorišne komade (drame, tragedije, komedije), popraćene besjedama, igrankama i saradnjom s drugim društvima. Sve priređene manifestacije bile su dobro posjećene, kako domaćom tako i gostujućom publikom, a njihovu propagandu je, kao glas naroda, vršila štampa. Istaknutu kulturno-prosvjetnu misiju svih društava u Visokom dalo je prvenstveno Srpsko pjevačko društvo Milutinović, koje je ostavilo pečat u kulturnom životu cjelokupne zajednice Visokog, a zatim muslimanske čitaonice, Kiraethana i Rehber.

U periodu između dva svjetska rata, iako se neka gase, većina osnovanih društava nastavlja sa radom naslijeđenim iz prethodnog perioda. Značajan je podatak da su u ovom periodu iznikla i nova društva, nastala prema potrebama općeg izdizanja iz teškog poslijeratnog stanja, siromaštva i neobrazovanosti, ali i opće potrebe za ujedinjenjem, poput Sokolskog ujedinjenog društva. I naslijeđena i novoosnovana društva će se udružiti i djelovati na masovnom opismenjavanju i prosvijećenosti stanovništva. Pored toga, sva društva su zadržala dobrotvorni karakter u svome radu, sada s akcentom na potpore siromašnim, osnivanje sirotišta, đačkih domova i stipendiranja đaka.

Na kraju, neophodno je spomenuti da u ovom periodu jača feminizam. Iako je ženski pokret u Visokom začet osnivanjem dobrotvorne zadruge Srpkinja u prijeratnom periodu, u periodu između dva svjetska rata feminističku ideju jača i uspješno sprovodi Udruženje jugoslavenskih domaćica u Visokom, prosvjećivanjem, obrazovanjem i emancipacijom ženske populacije, što je svakako doprinijelo jačanju statusa žene u društvu.

JEZIK I PISANA RIJEČ U VISOKOM

Dr. MEHMED KARDAŠ

Aneksija Bosne i Hercegovine rezultirala je krupnim promjenama u svim segmentima bosanskohercegovačkog društva. Nakon početnog razdoblja stagnacije, koje je obilježeno snažnim otporom prema Austro-Ugarskoj Monarhiji, BiH se postepeno uključuje u zapadnoevropski civilizacijski krug. Kroz korjenite promjene u obrazovnom sistemu te formiranje brojnih kulturno-prosvjetnih društava, kao i čitaonica, počinje se odvijati intenzivan kulturni život. Međutim, društvene i kulturne promjene nastale nakon aneksije stvorile su svojevrstan procjep u kojem se našlo kompletno bosanskohercegovačko društvo. S jedne strane višestoljetno naslijeđe iz prethodnog perioda, koje je u značajnoj mjeri oblikovalo sve sfere društveno-političkog i kulturnog života, dok su, s druge strane, u skladu s političkim ciljevima nove uprave, promovirane zapadnoevropske civilizacijske kulturne tekovine. Zalaganja austrougarske vlasti za model svjetovnog obrazovanja, kao i afirmiranje štamparske i izdavačke djelatnosti, postepeno će mijenjati i obrazovni i kulturni život bosanskohercegovačke sredine. Međutim, neophodno je istaći da uvedene promjene, koje su rezultat dobrog poznavanja složenog stanja bosanskohercegovačkog društva, nisu bile radikalne te je u prvim godinama uprave vladao relativno tolerantan odnos prema zatečenom, što se vidi i u odnosu prema pisanoj riječi u svim njenim pojavnostima. Naime, iako je ulagala značajan napor na uvođenju svjetovnog školstva u BiH, što je podrazumijevalo i afirmaciju latiničnog pisma u različitim sferama upotrebe, austrougarska vlast nije imala represivne mjere prema konfesionalnom obrazovanju i oblicima pisane riječi koji su ukorijenjeni u prethodnom periodu. To se posebno odnosi na muslimansko stanovništvo kod kojeg vlada otpor prema kulturi koju percipiraju kao neprijateljsku. Sličan odnos prema austrougarskoj upravi vlada i među pravoslavnim stanovništvom, naročito u vrijeme Benjamina Kállaya (1882–1903), koji pokušava neutralizirati utjecaje koji su dolazili iz Srbije. Suprotno tome, relativno brža integracija katoličkog stanovništva u novi kulturni svjetonazor potaknuta je, između ostaloga, i činjenicom da je riječ o zapadnokršćanskoj civilizaciji, dok je franjevačka kulturna tradicija, koja je i ranije baštinila latinično pismo, kao i sveukupna djelatnost franjevaca na polju pokretanja časopisa još u osmanskom periodu, otvorila put ka bržem uključivanju katoličkog stanovništva u nove tokove pisane riječi. U skladu s navedenim može se konstatirati da forme pisane riječi ne samo u austrougarskom periodu nego i u prvim decenijama XX st. imaju naglašenu konfesionalnu orijentaciju.

S druge strane, razvojem štampe i izdavačke djelatnosti pojam pisane riječi dobija sasvim drugu dimenziju. Naime, iako je razvoj štamparstva u BiH započet još krajem osmanske uprave, u čemu je presudnu ulogu imalo osnivanje Sopronove pečatnje u Sarajevu 1866. god., koja od 1868. djeluje kao Vilajetska štamparija, intenzivniji razvoj štampa doživljava krajem XIX st., upravo u periodu austrougarske vladavine (1878–1918),

kada je u BiH radilo četrdesetak štamparija, a pokrenuto je preko 150 različitih listova, časopisa i drugih periodičnih publikacija.[1] Pojava štamparija rezultirala je pokretanjem brojnih časopisa dnevne i periodične štampe u većini gradova BiH te je u značajnoj mjeri utjecala na kulturno-prosvjetni život, s naglašenom prosvjetiteljskom ulogom.

Kad je riječ o Visokom kao multikonfesionalnoj sredini s dominantno muslimanskim stanovništvom, sveukupnu pisanu djelatnost na prijelomu stoljeća moguće je sagledati kroz nekoliko perspektiva: kroz sačuvanu rukopisnu građu kao svjedočanstvo nastavka ranijih modela pismenosti te kroz uključivanje u moderne tokove pisanog izraza, bilo da je riječ o publicističkoj, odnosno dopisničkoj djelatnosti Visočana u časopisima koji su izlazili izvan Visokog, uglavnom u Sarajevu, bilo da je riječ o autorskom književnom stvaralaštvu, koje se intenzivira uglavnom u međuratnom periodu.

Međutim, prije nego što pokušamo skicirati glavne tokove pisane riječi, najprije ćemo nešto reći o visočkom vernakularu na temelju upitnika iz Rešetarovih *Pitanja o govoru prostoga naroda* iz 1897. god.

GOVOR VISOKOG KRAJEM XIX I POČETKOM XX STOLJEĆA

Ispitivanje bosanskohercegovačkih govora u austrougarskom periodu potaknuto je pripremama oko održavanja filološko-etnografskog kongresa u Sarajevu 1896. godine. Zemaljska uprava, na poticaj Vatroslava Jagića, jednog od najznačajnijih slavista toga doba, u sklopu priprema kongresa, odlučila se za sastavljanje upitnika koji bi omogućio ispitivanje bosanskohercegovačkih govora. Sastavljanje upitnika povjereno je filologu Milanu Rešetaru te je 1897. god. Zemaljski muzej u Sarajevu putem kotarskih poglavarstava proveo istraživanje bosanskohercegovačkih govora u 225 mjesnih govora.[2] U kotaru Visoko, koje je pripadalo sarajevskom okrugu, popunjena su četiri upitnika[3] koja nude vrijedan materijal o govoru Visokog krajem XIX stoljeća.

Upitnike su popunila četvorica zapisivača: upitnik 79 (№ 14583) popunio je Ruždija Ahić, učitelj pripravnik III godišta, koji navodi da je ispitivao govor muslimana, pravoslavaca i nešto malo katolika; upitnik 80 (№ 14581) popunio je Nikola Mešterović, školski upravitelj, koji je ispitivao muslimane i pravoslavce; upitnik 81 (№ 14582) popunio je Alibeg Zečević, porezni oficijal, koji je naveo da je rođeni Visočanin, a ispitivao je govor muslimana, "naročito kod ženskinja"; dok je upitnik 82 (№ 14584) popunio učitelj Ibrahim Haznadarević, koji je ispitivao muslimane i pravoslavce.[4]

---

[1] Risto Besarović, Periodika i knjiga u doba austrougarske okupacije, u: *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1982, 255.

[2] Anketa *Pitanja o govoru prostoga naroda* obrađena je u nedavno objavljenoj knjizi S. Halilovića *Bosanskohercegovački govori krajem XIX stoljeća*, Sarajevo – Mostar, 2023.

[3] Građa iz Rešetarove ankete pohranjena je u Folklornom arhivu Zemaljskog muzeja BiH – FAZM, Inventar folkl. zapisa III, Nº 14372–14597.

[4] U daljem tekstu koristit ćemo konfesionalne odrednice: muslimani, katolici i pravoslavci, kako je uobičajeno u dijalektološkim radovima. Osim toga, i u upitnicima su prisutne takve odrednice, uz nekoliko modaliteta: *muslimani*/*muhamedanci*/*muhamedovci*, *katolici*/*rimokatolici*, *pravoslavci*/*istočnopravoslavni*/*grčkopravoslavni*.

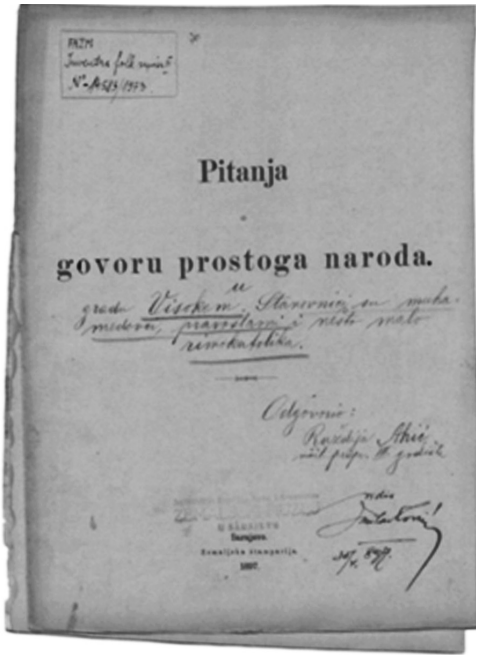

Pitanja

o

govoru prostoga naroda.

u

Sl. 1 *Naslovna stranica upitnika koji je popunio Ruždija Ahić*

Sl. 2 *Alibeg Zečević (1870–1932), iz privatnog vlasništva Seada Zečevića*

Na osnovu građe koja je zabilježena u ovim upitnicima[5] moguće je rekonstruiranje dijalekatskog stanja govora Visokog krajem XIX stoljeća. U upitnicima je zasvjedočen govor sve tri konfesije, a bilješke koje su ostavili zapisivači nude vrijedan materijal o konfesionalnom raslojavanju visočkoga govora. Pored navedene ankete, o govoru Visokog na početku XX stoljeća nešto podataka donosi M. Filipović u monografiji o Visočkoj nahiji,[6] dok su u dijalektološkim istraživanjima visočkoga govora D. Brozovića i N. Valjevac,[7] koja su provedena sredinom i sedamdesetih godina XX st., kao informatori bili Visočani i Visočanke rođeni krajem XIX i početkom XX st., tako da građa iz Rešetarove ankete, uz navedena istraživanja visočkoga govora, omogućava skiciranje dijalekatskog stanja govora Visokog na prijelazu dvaju stoljeća.

Govor Visokog, koji pripada istočnobosanskom ijekavskošćakavskom dijalektu, njegovom južnom poddijalektu, obilježava izrazita arhaičnost. Na temelju građe iz četiriju upitnika o jeziku Visokog krajem XIX st.

[5] Građa iz ovih upitnika koja se odnosi na morfološke odlike visočkoga govora bila je predmetom istraživanja E. Bajraktarević u radu Morfološke osobine visočkoga govora s kraja 19. stoljeća, *Bosanskohercegovački slavistički kongres II*, Knjiga 1, Sarajevo 2019, dok su fonetske odlike ovoga govora obrađene u radu M. Kardaš, Fonetske odlike govora Visokog krajem XIX stoljeća, *Radovi Zavičajnog muzeja Visoko* (dalje: *RZMV*), Visoko 2024.

[6] Milenko S. Filipović, *Visočka nahija*, Naselja i poreklo stanovništva, Beograd 1928, 324–332. (dalje: M. S. Filipović, *Visočka nahija*)

[7] Govor Visokog istraživan je za potrebe studije Dalibora Brozovića Govor u dolini rijeke Fojnice, *Hrvatski dijalektološki zbornik* 13, Zagreb 2007[1956] (dalje: D. Brozović, *Govor u dolini rijeke Fojnice*), dok je *Govor visočkih Muslimana (akcenat i fonetika)* ispitan u istoimenoj studiji Naile Valjevac, *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik* IV, Sarajevo 1983, 284–354. (dalje: N. Valjevac, *Govor visočkih Muslimana*)

može se zaključiti da ga karakterizira dvosložna zamjena jata u dugim slogovima (*dijete*, *mlijeko*, *rijeka*), jednosložna u kratkim (*vjera*, *bježati*, *pjevati*). U Visokom se pored *nisam* govorilo i *nijesam*, ekavski je refleks u riječima *neki*, *nekako* i *zenica* te *cesta*/*testa*, dok su u prefiksu *prě-* naporedni likovi s *e* i *i*: *preskočiti*/*priskočiti*, *preboljeti*/*priboljeti*, *prevaliti*/*privaliti* itd. U skupini *rě* u Visokom su krajem XIX st. bili češći likovi s *rje*: *krjepost*, *krjepak*, *grješnik*, dok je ekavski refleks u oblicima *reći* i *vreća*. U govoru Visokog zabilježeni su i primjeri sa sekundarnim jatom: *pijer*, *mijer* i *kosijer*, ali uz primjere s *i*: *pir*, *mir*, *kosir* itd.

U upitnicima se bilježe brojne dijalekatske izmjene osnovnih vokala[8] koje su odlika ovoga mjesnog idioma: pored *manji* govorilo se i *minji*, pored *dalji* i *dilji*.[9] Također uz *ljubezan* zabilježeno je i *ljubazan*, a različite likove zapisivači biraju i za *daždevnjaka*: *dažđevnjak*, *dižđevnjica* i *dižđevnjak*.

Visočki govor kao predstavnik arhaičnijeg tipa čuvao je grupu *re* u imenici *vrebac* (uz *vrabac*),[10] kao i u im. *greb* i *greblje* (uz *grob*, *groblje*), pri čemu su likovi s *re* karakteristika govora muslimana, dok su likovi *grob* i *groblje* češći u govoru katolika i pravoslavaca, što u napomenama eksplicitno navode zapisivači: "Muhamedanci govore *greblje*, a I. pr. (istočnopravoslavni, MK) *groblje*" (Haznadarević). Zbirni brojevi i brojne imenice češći su na *-ero*, *-erica* (*četvero*, *četverica*) nego na *-oro*, *-orica* (*četvoro*, *četvorica*).

Karakteristika visočkog mjesnog govora su i brojna sažimanja i redukcije vokala: kod brojeva *jedanest*, *dvanest*, *trinest*, kao i kod zamjenica: *u nu kuću*, *u vo selo*, *na nom polju* (uz likove *u onu kuću*, *u ovo selo*, *na onom polju*) itd.

Visočki vernakular u XIX st. karakteriziraju i brojne suglasničke promjene koje svjedoče njegovom arhaičnom statusu unutar zapadnoštokavskih govora. Refleksi starog jotovanja u primjerima *tuji*, *mlaji*, *slaji*, koji se bilježe uz *tuđi*, *mlađi*, *slađi*, sudeći po bilješkama zapisivača, prisutniji su u govoru muslimana: "Туђи, млађи и т.д. обични су облици у говору дочим се: тује, млаји, чују само код неких варошких мухамеданаца" (Mešterović). Konfesionalne razlike zapisivači navode i za imenicu Đurđevdan, koja se u Visokom različito izgovara: "Pravoslavni govore *Gjurgjevo*, a muham. *Jurjevo*" (Ahić), "*Đurđevo* kažu pravoslavni a *Jurjevo* muhamedanci" (Mešterović), "Muhamedanci i katolici govore *Jurjev*, I. p. (istočnopravoslavni, MK) *Gjurgjev*" (Haznadarević)."

Visočki govor karakterizira izrazit šćakavizam: *šćap*, *šćeta*, *gušćerica*, *možđani*, *zvižđati*, iako se u upitnicima bilježe i likovi sa *št* i *žd*: *štap*, *šteta*, *gušterica* itd. Šćakavski refleks izrazitija je odlika govora muslimana, što navodi jedan od zapisivača: "Muhamedanci mjesto *t* upotrebljavaju ć, a kod kat. i pravosl. čuje se *t*" (Ahić).

---

[8] Filipović navodi primjere prijelaza *a* > *o* kao odliku visočkoga govora: *doisto* (m.), *livoda* (kat.), *ćorape* (m. i pravosl.) itd. Vidjeti: M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 328.

[9] Ove likove evidentira D. Brozović, *Govor u dolini rijeke Fojnice*, 35, ali ne i N. Valjevac, *Govor visočkih Muslimana*, 330, što znači da su oni već iščezli do druge polovine XX stoljeća.

[10] Zanimljiva je Brozovićeva tvrdnja da se "vrabac [se] u dolini Fojnice uopće ne čuje", *Govor u dolini rijeke Fojnice*, 35, dok Valjevac navodi da je *vrebac* čula od seljaka s Buka (u blizini grada), *Govor visočkih Muslimana*, 329, a da se u novije vrijeme govori *vrabac*. Očito je da je lik *vrebac* bio frekventniji u XIX st., ali je u drugoj polovici XX st. već počeo iščezavati.

U govoru Visokog naporedni su nejotovani i jotovani likovi: *bratja*/*braća*, *rodjak*/*rođak*, *grozdje*/*grožđe*, *listje*/*lišće*, kao i *divji*/*divlji*, *divjaka*/*divljaka*, *grozdje*/*grožđe* itd. Govori se *kostju*/*košću*, *milostju*/*milošću*, dok je jekavsko jotovanje zabilježeno u: *đed*, *viđeti* i *lećeti*.

Kad je riječ o pojedinačnim glasovima, treba istaći da se glas *h* u govoru Visokog čuva u svim pozicijama: *hlad*, *hrom*, *muha*, *kuhati*, *grijeh*, *rekoh*, *dadoh* itd., s tim da zapisivači ističu razlike u izgovoru među konfesijama, koje potvrđuju da je glas najstabilniji u govoru muslimana: "Muham. upotrebljavaju uvijek *h* dočim kat. i pravosl. ga izostavljaju u prvom, drugom i trećem redu ove tačke, a u zadnja tri reda svi upotrebljavaju ono *h*" (Ahić), "Bez *h* govore I. pravoslavni (istočnopravoslavni, MK)". Isto tako se i uz priloge *lahko*/*lako*, *mehko*/*meko* te imenicu *hrđa*/*rđa* navode konfesionalne razlike: "Svi muhamedanci sa *h*, a drugi bez *h*" (Haznadarević), "Kod muham. se jasno čuje ono *h*, a kod pravosl. se slabo čuje" (Ahić).

Suglasnik *f* izgovara se u *fratar*, *Filip*, *fin*, ali su zabilježeni i likovi s *p*: *pratar* i *Pilip* (Zečević), dok za odnos *f* ~ *v* zapisivači daju podatke o konfesionalnim razlikama: "Pravosl. govore: *jeftin*, *pavte*, *juvka*; a muhamedovci: *jeftin*, *pafte* i *jufka*" (Ahić), "Muhamedanci govore *jeftiniji*, a katol. i pravosl. *jevtiniji*" (Haznadarević).

Jedna od markantnijih jezičkih osobina govora Visokog je svođenje afrikatskih parova na jedan, što navode sva četiri zapisivača:[11] "Kod nas se ne razlikuju *č* od *ć*, niti *gj* od *dž*" (Ahić), "*Ч* и *ћ*, *ђ* и *џ* разликују само сељаци, који су подаље од Високог – бива од варошана" (Mešterović), "haman nejma razlike i izgovara se na mehko (*ć*): *Đorđo*, *Đamija*, *Đemija*, *Hođa*, *Vođa*, *od plaća*, *on plaća*, *većera*, 'veče' i *kuće* nejma razlike" (Zečević).

U upitnicima su zasvjedočene i brojne suglasničke promjene: govor Visokog poznaje i palatalizirane i nepalatalizirane oblike: *na nozi* / *na nogi*, *na ruci* / *na ruki*, *u vojski* / *u vojsci*. Naporedno je *djevojčin*/*djevojkin*, *majčin*/*majkin*, *Ančin*/*Ankin*, *Jelčin*/*Jelkin*. Također se bilježe likovi s izvršenim i neizvršenim jednačenjem po mjestu tvorbe: *izljubiti*/*ižljubiti*, *razljutiti*/*ražljutiti*, *sljepoća*/*šljepoća*, *posljednji*/*pošljednji*, *sljeme*/*šljeme*.

Za govor Visokog karakteristična je promjena *ž* > *r* u oblicima glagola *moći*: *moreš*, *more*, pored *možeš*, *može*. U govoru Visokog ta se promjena bilježi i u glagolima *doreni* i *izrenem*.

U Visokom se u XIX st. govori naporedo: *sigurno*/*cigurno*, *griskati*/*grickati*, *cesta*/*testa*, kao i: *sliva*/*šljiva*, *sužan*/*sužanj*, *lanski*/*lanjski*, *djetinstvo*/*djetinjstvo*. Pored toga, evidentirane su i neke jezičke crte koje su odlika šireg prostora istočnobosanskog dijalekta poput geminacije – *dn-* > *-nn-*: pored *jedna*, *gladna*, *odnio*, *zgodniji* govori se i *jenna*, *glanna*, *onnio*, *zgonniji*.

Dijalekatske odlike bilježe se i u suglasničkim skupinama: u Visokom se pored *svjedok*, *svjetovati*, *čovjek*, *svrab*, *svrbiti* govori i: *sjedok*, *sjetovati*, *čojek* (i *čojk*), *srab*, *srbiti*. Suglasnici *t* i *d* u skupinama *-dsk-*, *-dstv-* i *-tstv-*: *ljudski*, *gradski*, *bratski* itd. se ili čuvaju ili gube: *ljustvo*, *brastvo*, *gospostvo*, *proklestvo*. Tako i kod pridjeva: *izvrstan*/*izvrsan*, *radostan*/*radosan*, *krepostan*/*kreposan* i *koristan*/*korisan*.

U inicijalnoj grupi *p* + suglasnik naporedni su likovi sa i bez *p*: *psovati*/*sovati*, *psovka*/*sovka*, *pšenica*/*šenica*, *pčela*/*čela*, *ptica*/*tica*. Naročito je zanimljiv podatak da su u Visokom u XIX st. prisutni zamjenički oblici sa skupinom *tk* naporedo s onima u kojima je grupa svedena na *k*: *tko*/*ko*, *nitko*/*niko*, *netko*/*neko*. U jednom se upitniku nalazi i bilješka koja govori o konfesionalnoj razlici, ali iz nje, nažalost, ne saznajemo koja konfesija čuva *t*, a koja ne: "Kod riječi: *tko*, *nitko* i t.d. jedno (!) izgovaraju ono *t*, a jedni ga sasvijem ispušćaju."

[11] Tu osobinu ističu i D. Brozović, *Govor u dolini rijeke Fojnice*, 82–84, i N. Valjevac, *Govor visočkih Muslimana*, 336.

Najvjerovatnije je *tk* duže očuvano u govoru muslimana s obzirom na to da su oni starinačko stanovništvo u Visokom, a očuvanje ove grupe pripadalo bi arhaičnijem sloju zapadne štokavštine.

U Visokom se govori samo *janje*, nikad *jagnje*. Kod skupine *hv* naporedni su oblici u kojima se čuva ova grupa s onima u kojima je *hv* > *f*: *hvala*/*fala*, *hvaliti*/*faliti*, *hvatati*/*fatati*; međutim, *hv* > *v* bilježi se u govoru pravoslavaca: *vala* i *valiti*. Imenica *kći* izgovara se kao *šći*, *hći*, a glagolski likovi *htjeti* i *htio* kao *hćeti*/*šćeti*, *htio*/*šćeo*/*hćeo*/*stio*.

U Visokom se govori samo *ravno*, *divno* i *guvno*, ali je *tamnica*/*tavnica*. Inicijalno *mn-* daje *ml-*, tako da se uz *mnogi* čuje i *mlogi*.

U medijalnim suglasničkim skupinama bilježe se i ove promjene: pored *ljepši* govori se i *ljevši*, i to odražava konfesionalnu razliku: "Kod muhamed. ženskinja obično se čuje *ljevši*."

Kod imenica tipa *junaštvo*/*junačtvo*, *momaštvo*/*momačtvo* itd. govore se i jedni i drugi likovi.

U Visokom je samo *školjka*, *škola*, *trešnja* i *cvrčak*, *cvrčati*.

U likovima tipa *svjedodžba*, *vjedžbati* ili *svjedožba*, *vježbati* kod dvojice zapisivača navedena je samo *svjedožba* i *vježbati* (Ahić, Mešterović), kod Haznadarevića samo *svjedodžba*, ali *vjedžbati*/*vježbati*. U Visokom je samo *rodbina*.

U Visokom je također samo *oštar*, *štrcaljka*, *raštrkan*, *škrinja*, ali je *skrob*/*škrob*, *skrinja*/*škrinja*, *skrbiti*/*škrbiti*. Samo je *špila*, *špica* i *gospodar*.

Imenica *barjak* izgovora se sa *-rj-* i *-jr-*, s razlikom u izgovoru kod konfesija: "Pravosl. govore *barjak*, a muham. *bajrak*" (Ahić), "Pravoslavni *barjak*" (Haznadarević). Zamjenički pridjev poznaje i lik s metatezom: *sav*/*vas* novac.

Iz oblasti morfologije upitnici također nude mnoštvo oblika koji pozicioniraju visočki mjesni govor unutar arhaičnog istočnobosanskog dijalekta.

U Visokom je kod imenica ženskoga roda na *-ica* u V jd. češći nastavak *-e*: *kraljice*, *domaćice*, *zaručnice*, *prepelice*, ali se čuje i nastavak *-o*: *kraljico*, *domaćico*, *zaručnico*, *prepelico*.

Kod imenica muškoga roda koje završavaju na palatalni suglasnik u I jd. češći su oblici na *-em*: *s nožem*, *s bičem*, *s ključem*, *s konjem*, *s prijateljem*, iako se bilježe i likovi na *-om*: *s nožom*, *s bičom*, *s ključom*, *s konjom*, *s prijateljom*.

Imenica *jaje* ima dvojake oblike: dva (dvoje) *jaja* i dva *jajeta*, a imenica *dijete* najčešće se javlja sa proširenom osnovom u zavisnim padežima: *dijete – djeteta*, ali i bez umetka: *dijete – djeta*.

U N mn. kod dvosložnih imenica često je proširenje osnove umetkom *-ov-*/*-ev-*. Govori se: *kamenovi*, *prstenovi*, *hambarovi*, *golubovi*, *jastrebovi*, ali i *hambari*.

U G mn. u Visokom su uglavnom prisutni novi štokavski nastavci *-a*, *-i*, *-iju*, *-u*: pet *stotina*, pet *godina*; mnogo *crkava*, *pataka*, *gusaka*, *tužaba*/*tužbi*, *ženidaba*/*ženidbi* itd. Međutim, zabilježene su i arhaičnije forme bez *-a*: pet *stotin*, pet *hiljad*, kao i likovi bez razbijanja suglasničkih skupina: *crkvâ*, *majkâ*, *patkâ*, *guskâ*, *tužbâ*, *ženidbâ*, *bradvâ*. Nastavke *-u* i *-iju* imaju imenice: *nogu*, *ruku*, *očiju*, *ušiju*, *kokošiju*, *kostiju*, s tim da zapisivači navode da imenica *kokoš* u G ima verzije *kokoša* i *kokoši*.

Zbirne imenice na *-ad* u visočkom govoru poznaju i jedninske i množinske oblike: *čeljad*/*čeljadima*, *telad*/*teladima*, *paščad*/*paščadima*.

U DIL mn. u primjerima tipa: D *jelenima*, *junacima*, *Turcima*, *ljudima*; I *s prijateljima*, *s ljudima*, *sa zubima*; L *o junacima*, *o sinovima*, *o ljudima* uglavnom dominira novi nastavak *-ma*, iako su očuvani i stariji nastavci bez *-a*: D *jelenim*, *junacim*, *Turcim*, *ljudim*; I *s prijateljim*, *s ljudim*, *sa zubim*; L *o junacim*, *o sinovim*, *o ljudim* itd.

Među zamjeničkim oblicima za govor Visokog karakterističan je oblik *njezin* (a ne *njen*), a javljala se i sa kratkim (*njezina*) i sa dugim nastavcima (*njezinoga*).

U nastavačkim morfemima pridjevsko-zamjeničke deklinacije prisutni su nastavci *ije*/*i* u I jd. i mn.: *s ovijem* / *s ovim*, *s onijem* / *s onim*, *s tijem* / *s tim*, *s dobrijem* / *s dobrim*, *s vjernijem* /*s vjernim*, *s čestitijem* / *s čestitim* itd.

Oblici imperativa u množini poznaju i pune i elidirane oblike: *recite*/*recte*, *kažite*/*kažte*, *bježite*/*bježte* itd.

U oblicima futura I u Visokom su pored *ću doći* / *doći ću*, *ću reći* / *reći ću*, *ću oplesti* / *oplest ću*, učestali oblici supinskog infinitiva *ću doć*, *ću reć*, *ću nać*, *ću oplest*, ali i elidirani oblici: *doću*, *reću*, *naću*, *poću* itd.

Posljednja pitanja iz Rešetarovog upitnika odnose se na leksičke karakteristike i u njima su ponuđeni sinonimski parovi između kojih su zapisivači trebali odabrati riječi svojstvene ispitivanom mjesnom govoru. Međutim, ponuđena lista riječi u upitnicima nije bila adekvatna s obzirom na to da se neki pojmovi u visočkom govoru drukčije izgovaraju te su zbog toga zapisivači ili dodavali riječi, ili su u svojim komentarima imali potrebu pojasniti. Ovdje se riječi koje su zapisivači naknadno dodali donose u oblim zagradama:

grad/*varoš*/(*kasaba*); *trg*/(*čaršija*, *pazar*) [a ne *placa*]; *sokak* [a ne *ulica*]; *pendžer* [a ne *prozor*]; *krevet*/(*kreve*)/*postelja*/(*dušek*) [a ne *odar*]; *kudelja*/*preslica*; *šešir*/(*šavka*) [a ne *klobuk*]; *gaće* [a ne *hlaće*]; *čarape* [a ne *bječve*]; *postole*/(*kundure*) [a ne *cipele*]; *mahrama*/(*ubrus*)/(*mandil*)/(*čevrma*) [a ne *rubac*]; *ogrnjač*/*pregača*; *kosa* [a ne *vlasi*]; *pest*/*pesnica*/(*dlan*); *znoj* [a ne *pot*]; *džigerica* [a ne *jetra*]; *stomak*/*želudac*/(*želdac*); *ručak* [a ne *objed*]; *doručak*/*užina*; *tata*/*ćaća*/(*otac*)/(*babo*); *djevojka*/*cura* [a ne *dikla*]; *momak*/*mladić*; *sluga*/(*momće*) [a ne *djetić*]; *lopov* [a ne *lupež*]; *tovar*/*magarac*/*kenjac*/(*ešek*) [a ne *osao*]; *guja*/*zmija*; *kučak*/*pas*/(*ščene*); *kurjak*/*vuk*; *brašno*/*mlivo* [a ne *muka*]; *hljeb* [a ne *kruh*]; *drvo*/*stablo* [a ne *stabar*]; *kreč* [a ne *vapno*/*japno*]; *trešnja* [a ne *kriješva*]; *gvožđe* [a ne *željezo*]; *kiša* [a ne *dažd*]; *vatra* [a ne *oganj*]; *tuča*/*krupa*/*grad*; *munja* [a ne *strijela*]; *zejtin* [a ne *ulje*]; *sirče* [a ne *ocat*/*kvasina*]; *godina* [a ne *godište*]; *tjedan*/*nedjelja*/(*hefta*/*hevta*) [a ne *sedmica*]; *ponedjeljak*/*ponedjeljnik*/(*ponediljak*); *utorak*/*utornik*; *pramaljeće*/*proljeće*; *ove zime*/*zimus*; *ove jeseni*/*jesenas*, *voljeti koga* [a ne *ljubiti koga*]; *nadati se*/*ufati se*/(*uzdati se*); *odmah* [a ne *taki*]; *uvijek* [a ne *sveđer*/*udilj*]; *veoma*/*vrlo*; *gdje ideš* / *kuda ideš* / (*kučeš*) [a ne *kamo ideš*].

Međutim, zapisivači su imali potrebu ostaviti i opsežnije komentare o leksici visočkog mjesnog govora. Tako Ahić pojašnjava: "Neki govore *trg*, a većina ih govori *čaršija*. Govori se *postelja* i *dušek*. Ne govore niti *šešir*, niti *klobuk*, nego *švapka* ili *škrljak*. *Maramom* zovu ono, što kod kuće upotrebljavaju, kad se umiju, da otaru lice; a *rupcem* zovu ono platno, što nose u džepu, a većina ih govori *fercule*, a ne *rubac*." Opsežan komentar ostavlja i Haznadarević: "Ove se riječi u ovom mjestu ili nikako ne govore, ili sasvim rijetko *postole* (*firale*), *mahrama* čim se abdes tare (...), a *rubac* (*mendil*). Pravoslavni govore *rupcu* (*marama*). *Pest* ili *pesnica*, mjesto ovoga sve vjere govore *šaka*. *Stomak* (*mida*). *Doručak* (*kalfatija*) iz jutra jesti, a *užina* iza pola dana. *Tata*, muhamedanci kažu *babo*, *otac*, a Pravoslavni *ćaća*, a Švabe *tata*. *Sluga* (*momče*). *Pas*, *pseto*, *kučak*, a najviše *sćene*. *Ljeb* govore Pravoslavni..."

Na samome kraju može se reći da građa iz četiriju upitnika popunjenih u Visokom u okviru Rešetarove ankete *Pitanja o govoru prostoga naroda* predstavlja veliku dragocjenost jer nudi mnoštvo vrijednih jezičkih podataka koji omogućavaju skiciranje dijalekatskog stanja ovog mjesnog govora u XIX stoljeću, a upitnici čuvaju i svjedočanstvo nekih jezičkih oblika kao što su *tko*, *nitko*, *nijesam*, *minji*, *dilji* itd. koji su zbog masovnog obrazovanja potpuno iščezli u XX stoljeću. Međutim, gledano u cjelini, rezultati ispitivanja visočkoga govora u XX st., u usporedbi sa navedenim upitnicima, potvrđuju relativno dobro očuvanje jezičkih osobina koje su zabilježene krajem XIX stoljeća.

PISANA RIJEČ I PERIODIKA

Društveno-političke prilike nastale aneksijom BiH odrazile su se i u pisanom izrazu koji se našao između tradicionalnih formi baštinjenih u višestoljetnom osmanskom periodu i novih kulturnih tekovina potaknutih razvojem štamparstva i izdavačke djelatnosti. Stoga je, kad se govori o pismenosti i pisanoj riječi općenito, na ovome mjestu potrebno, zbog specifičnosti prilika nastalih na razmeđu stoljeća, najprije naglasiti da navedene pojmove treba razumijevati u širem kontekstu. Naime, u novim društveno-kulturnim okolnostima nastavljaju se njegovati forme pisane riječi karakteristične za prethodno razdoblje, naročito u okviru bošnjačkog kulturnog kruga koji ostaje i dalje vezan za orijentalne jezike te se, u skladu s tim, pod pismenošću, s jedne strane, podrazumijeva sveukupna rukopisna građa nastala krajem XIX i u prvim decenijama XX stoljeća. Nažalost, ona je sačuvana u vrlo skromnom obimu s obzirom na to da je u velikom požaru 1911. god. nepovratno nestao najveći dio građe koja se čuvala u porodičnim bibliotekama. Međutim, ono što je preživjelo omogućava nam uvid u glavne tokove pisane riječi unutar različitih konfesija koje su živjele na području Visokog i okoline. S druge strane, već od austrougarskog perioda, s pojavom brojnih časopisa, možemo govoriti i o drugim vidovima pismenosti: o publicističkom angažmanu Visočana kroz dopisništvo u brojnim časopisima u kojima su izvještavali o različitim dešavanjima u Visokom i okolini. Pored toga, u prvim decenijama XX st., naročito u međuratnom periodu, možemo govoriti i o najznačajnijem vidu pisanog izraza – autorskim književnim tekstovima koje Visočani počinju objavljivati u nekolicini književnih časopisa.

U pogledu pisane riječi koja je njegovana u bošnjačkom kulturnom krugu, valja istaći da je ona najuže povezana sa konfesionalnim modelom mektepskog obrazovanja[12] i orijentalnim formama pisanog izraza. Među Bošnjacima je također živa upotreba arapskog pisma za pisanje različitih tekstova na bosanskom jeziku, tzv. arebička pismenost, a relativno široka upotreba arebice rezultat je činjenice da bošnjačko stanovništvo uglavnom nije poznavalo orijentalne jezike. Uvjerenje o neprijateljskom odnosu Austro-Ugarskog Carstva, kao i općenito nizak nivo pismenosti,[13] naročito u manjim sredinama poput Visokog, dodatno su priječili usvaja-

[12] O mektebu kao osnovnoj obrazovnoj instituciji i načinu na koji je organiziran vidjeti kod Adnana Kadrića, Kulturni život u Visokom u osmanskom periodu. Obrazovanje, pisana riječ: književnost, umjetnost, znanost, u: *Visoko i okolina kroz historiju 2*, Visoko 2021, 130–131. (dalje: A. Kadrić, Kulturni život u Visokom)

[13] Pojmove *pismen* i *nepismen* treba shvatati uvjetno jer se u austrougarskom periodu ovakve kvalifikacije izvode na osnovu (ne)poznavanja latiničnog pisma. Međutim, tome valja suprotstaviti zaključke kao što je ovaj: "Ono što je osobitost Visokog i

nje novih obrazovnih tekovina koje je promovirala Austro-Ugarska. Stoga bošnjačko stanovništvo u sferi pismenosti, posebno u prvim godinama okupacije, ostaje u najvećoj mjeri privrženo tradicionalnim oblicima pisane riječi. Funkcionalna raslojenost pisanog stvaralaštva na orijentalnim jezicima koja vuče korijen iz prethodnog perioda, u okviru koje je arapski jezik rezerviran za vjersku literaturu, osmanski turski za administrativne radnje, nastavlja živjeti i u periodu nakon okupacije. Osim toga, austrougarska vlast, svjesna duboke ukorijenjenosti takve tradicije među bošnjačkim stanovništvom, u prvim godinama zadržava određene zakone osmanskog pravnog sistema. Zbog toga je bilo moguće da se određeni pravni akti pisani na orijentalnim jezicima, iako nastali poslije 1878. god., legaliziraju i u novom sistemu. Jedan takav dokument je vakufnama[14] iz 1880. god. u kojoj Nefisa-hatun, nastanjena u Šerefudinovoj mahali u Visokom, zavještava jedan hambar i dio svoje bašče u Hadži Ibrahimovoj mahali u Visokom. U sferi administrativno-pravne pismenosti, svjedočanstva upotrebe osmanskog jezika krajem XIX i u prvim decenijama XX stoljeća za različite pravne radnje čuvaju se u Orijentalnoj zbirci Zavičajnog muzeja u Visokom,[15] među kojima se nalaze različiti kupoprodajni ugovori, ugovori o zajmu, potvrde o porezu, prijemu novca, pozajmice, tapije, spiskovi prihoda i rashoda, ugovori o sklapanju brakova, testamenti, kao i nekoliko deftera. Dio administrativne građe nastale na prijelazu dvaju stoljeća pisan je na posebno štampanim obrascima na arebici, koji su popunjavani ručno te ovjeravani naknadno, čime su zadobijali snagu pravnog dokumenta i u novom sistemu. Takva je vasijetnama Teufika Šehovića iz 1922. u kojoj oporučitelj daje podršku razvoju vjerskog života za nekoliko džamija i mekteba u Visokom. Vasijetnama, u formi štampanog obrasca na arebici, sadrži ručno unesene podatke na osmanskom jeziku.[16]

Svjedočanstvo raznovrsne upotrebe arebice među visočkim Bošnjacima sve do prvih decenija XX stoljeća sačuvano je u nekoliko rukopisa koji su pohranjeni u Zavičajnom muzeju u Visokom, a čije je porijeklo uglavnom iz privatnih, porodičnih biblioteka. Kako su u početnim fazama vjerske naobrazbe, u okviru mektepske nastave, Bošnjaci ovladavali arapskim pismom, arebicom kao pismom adaptiranom fonetskom sistemu bosanskog jezika poslije su se mogli služiti u bilježenju različitih tekstova: od onih namijenjenih vjerskoj poduci, kao što su ilmihali, mevludi itd., preko bilješki vjerskog sadržaja u vidu tumačenja,[17] do tekstova praktične namjene kao što su razni popisi stvari za kuću, zatim računi za primljeni novac,[18] kao i neki rijetki primjerci

---

okoline u kulturnom životu jeste prisutnost knjige i velikog broja pismenih ljudi čak i u selima oko Visokog." Vidjeti: A. Kadrić, Kulturni život u Visokom, 200.

[14] Original vakufname nalazi se u vlasništvu Mugdima Kadića iz Tešnja. Tekst vakufname objavio je Nedim Zahirović, Vakufnama Nefise-hatun iz Visokog iz 1880. godine, *Anali GHB biblioteke* XXVII–XXVIII, Sarajevo 2008, 135–143.

[15] Dokumenti su u Orijentalnu zbirku došli različitim putevima, otkupom ili putem poklona. Najviše građe pisano je na osmanskom jeziku, dok je najmanje dokumenata na arebici. O Zbirci vidjeti: Mubera Pulo, Orijentalna zbirka Zavičajnog muzeja Visoko – Katalog dokumenata na arapskom jeziku, *RZMV* I/2, Visoko 2022, 211–213. Na ovome mjestu želim posebno zahvaliti kolegici Velidi Mataradžiji koja mi je pomogla u odgonetanju sadržaja dokumenata iz navedene zbirke.

[16] Tekst vasijetname objavila je M. Pulo u članku Vasijetnama iz Orijentalne zbirke Zavičajnog muzeja u Visokom, *RZMV* I/1, Visoko 2020, 223–261.

[17] Takav je npr. dvojezični dokument (Arhiv Zavičajnog muzeja Visoko, dalje: ZMV, Inv. br. 92) koji sadrži dovu i hadis na arapskom jeziku sa pojašnjenjem na arebici i bosanskom jeziku.

[18] Popis stvari za kuću (ZMV, Inv. br. 34), račun na primljeni novac (latinica i arebica, ZMV, Inv. br. 37).

privatnih pisama, kao što je pismo Ibrahim-ef. Čokića upućeno nepoznatom Visočaninu, gdje ga izvještava o izdanjima časopisa *Hikmet* te navodi imena Visočana koji su bili pretplatnici ovoga časopisa.[19]

O književnim sadržajima koji su njegovani među Bošnjacima govori i sačuvani primjerak medžmue[20] koja sadrži ilahije i kaside na osmanskom i arapskom jeziku te dvije ilahije na bosanskom jeziku. Najveća je vrijednost ove medžmue u tome što sadrži svjedočanstvo originalnog književnog stvaralaštva među Visočanima, a to je pjesma šejha Husnije-ef. Numanagića (1853–1931), inače rođenog Fojničanina, koji je dio života proveo u Visokom, gdje je i umro. Školovan u Istanbulu, bio je osnivač tekije nakšibendijskog reda u Visokom te jedan od utemeljitelja Gajreta.[21] Kao veoma obrazovan, te dobar poznavalac orijentalnih jezika, u pjesmi na osmanskom jeziku, nadahnutoj sufijskom mistikom, ostavio je autorski pečat iskazan u posljednjem stihu pjesme u vidu vlastitog imena – Husni.

ILÂHÎ MIN ŠEJH-HAFIZ HUSNI-EFENDI	ILAHIJA ŠEJH-HAFIZ HUSNI-EFENDIJE
Tâlibi Hakkın devâsin derd sermâyesi Onun için âh-û zâr olur hemîşe nâlesi	U dertu je lijek za onoga koji Hakka traži Radi toga on uvijek uzdiše i cvili
Âşık ma'şûk yolunda derdi artıkça müdâm Ortaranın dem be dem akrân içinde pâyesi	Bol ašika na putu Voljenog stalno se povećava Svakog časa povećava mu se ugled među vršnjacima
Tâatin ihlâsa ermez ilmiyle a'mâliyle Izzeti koy zilleti tut oldur anın mâyesi	Znanjem i djelima ne stiže se do iskrenosti Ostavi nadmenost, drži se skromnosti, to je bit pokornosti
Erzi vâsi' istersen Kâmilin kîr kabzına Arş-ü Kürsîden gelmişdir bir velînin âyesi	Ako želiš zemlju prostranu, drži se za ruku šejha Znak za jednog veliju došao je s Arša i Kursa
Kim kime – Zāġal-basar – sultânının tifl ola Husni şol feyzi akdes nûri olur dâyesi	Ko bude vladar "Zāġal-basar" Husnija postaje njegov odgajatelj

Transkripcija i prijevod: Mubera Pulo

[19] Riječ je o arebičkom pismu (ZMV, Inv. br. 36) pisanom u Tuzli 1. jula 1930. Ibrahim-ef. Čokić (1871–1948) bio je vlasnik i pokretač časopisa *Hikmet*, čiji je prvi broj izašao 7. 4. 1929. U pismu se, pored Visočana koji su bili pretplatnici *Hikmeta*, spominje i Husnija-ef. Numanagić.

[20] Medžmua (ZMV, Inv. br. 61) je u Zavičajni muzej došla kao poklon, nije datirana, ali se na osnovu pjesme Husnije-ef. Numanagića može datirati u period poslije 1899, kada je Numanagić doselio u Visoko. O H. Numanagiću vidjeti: Amela Numanagić, *Hadži hafiz Husni efendija Numanagić: šejh i muftija na razmeđu vremena*, Sarajevo 2013. i Idriz Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava u Visokom 1903–1949*, Visoko 2014, 202–204. (dalje: I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*)

[21] *Isto*.

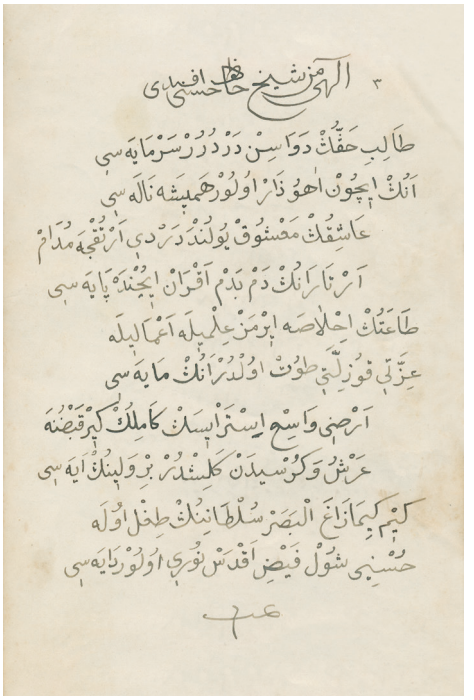

Sl. 3 *Faksimil ilahije iz medžmue, Zavičajni muzej Visoko*

Vezanost Husnije-ef. Numanagića za Visoko pjesnički je uobličena i u Kasidi u kojoj je iskazao i svoj romantičarski doživljaj grada u kojem je proveo dio svoga života.

Kasida Visokom

Ja, skromni siromah,
prije petnaest godina dođoh za muderisa
ovim darežljivim ljudima i dobročiniteljima.

Mjesto je krasno i veoma čarobno.
Okolicu mu krasi divna priroda i voćnjaci.
U njemu je stjecište voda.
Nalazi se u lijepom ubavom kraju.
Zadivi pogled i pažnju gledaocima
i ne znaš sa koje si strane tu krasotu posmatrao.
Što god ću reći – malo ću reći,
jer njegovoj ljepoti nema kraja...

Visočani su danju i noću
Zabavljeni izučavanjem zanata i vjere.
Oni obdareni lijepim svojstvima i držanjem.

Mjesto ima Medresu, Tekiju i Čitaonicu,
od kojih srce poigrava.
Stanovnici su mu gostoprimljivi i nadareni
dobrotom.[22]

[22] *Isto*, str. 131–132.

U spomenutoj medžmui, koja je mogla pripadati upravo Husnija-ef. Numanagiću, nalaze se i dvije arebičke ilahije na bosanskom jeziku. Riječ je o ilahijama znamenitog nakšibendijskog šejha i alhamijado pjesnika Abdurahmana Sirrije (1775–1847), čije su pjesme naročito bile popularne među dervišima.[23]

Ako hoćeš derviš bit
Valja srce očistit
Bogu širka ne činiti

Grijehova se pokajat
Na grijehe se ne vraćat
Dragom Bogu robovat

Robovat je ljepota
Ne poslušat grihota
Iskat plaću sramota

Nijet što je sve Bog zna
Jami sofo ti rija[24]
Taleb čini sve riza[25]

Sve znat valja od Boga
Zaboravit drugoga
Ispat činit[26] sve Njega

U pamet se ti obuj, terk učini alčak huj[27]
Dragom Bogu ti robuj – Allah, Allah aškile[28] ja Hu

Ti nikog ne muči, svoga nefsa[29] poturči
Srcem tevhid sve uči – Allah, Allah aškile ja Hu

Sve nek ti je aškullah[30], a u srcu fikrullah[31]
Na jeziku zikrullah[32] – Allah, Allah aškile ja Hu

U gafletu[33] ne budi, bez abdesta ne hodi
Srcu jezik ugodi – Allah, Allah aškile ja Hu

Nemoj biti binamaz,[34] vaktom hajde na namaz
Puno čini sve nijaz[35] – Allah, Allah aškile ja Hu

Ovi svijet kil-u-kal,[36] ašk ne čini ti na mal
Već nauči ilmihal – Allah, Allah aškile ja Hu

---

[23] O pisanoj djelatnosti u visočkim derviškim redovima govori i spjev o Musau a. s. koji je izdao šejh Abdulhak Hadžimejlić, iza kojeg je ostala rukopisna građa koja još nije obrađena. O Hadžimejlićevom spjevu pisao je M. Hadžijahić u *Novom Beharu*, 1935, 52–53, a za ove podatke zahvaljujem kolegi Nehrudinu Rebihiću.

[24] licemjerstvo

[25] Božije zadovoljstvo

[26] tražiti potvrdu

[27] Ostavi lošu ćud

[28] s ljubavlju

[29] duša

[30] ljubav prema Bogu

[31] misao na Boga

[32] sjećanje na Boga

[33] nemar

[34] onaj koji ne obavlja namaz

[35] izraz pokornosti

[36] rekla-kazala

Kitab ovo govori
Od hajvana je gori
Ko god aškom ne gori

Ovi svijet hoće proć
Po dušu će melek doć
Bit će nama to pomoć

Nut pogledaj Sirije
Sve derviše miluje
I dan i noć kazuje
La ilahe illallah

Grihova se ti pokaj, šeriatom sve gledaj
Od tersova biž ukraj – Allah, Allah aškile ja Hu

Šukr čini daimah,[37] iza muke last ima
Srcem zikr daimah – Allah, Allah aškile ja Hu

Ti Sirije poćuti ter po kalu ne muti,
Srcem zikr oćuti – Allah, Allah aškile ja Hu

Transliteracija: Velida Mataradžija

Pisana riječ u hrvatskom kulturnom krugu ponajviše je vezana za aktivnosti franjevaca, čije je kulturno središte Franjevački samostan i Crkva sv. Bonaventure. Ovdje je važno istaknuti da su bosanski franjevci još potkraj osmanskog perioda svojim zalaganjem dali značajan doprinos u pokretanju časopisa. Naime, prvi bosanskohercegovački časopis *Bosanski prijatelj* pokrenuo je Ivan Frano Jukić 1850. god., tako da franjevci vrlo brzo prihvataju tekovine austrougarskog modela prosvjetne i kulturne djelatnosti, što se uočava i kroz pokretanje većeg broja časopisa različitog karaktera širom BiH. Tako se i visočki franjevci vrlo rano aktiviraju na planu pokretanja časopisa, pri čemu neki od časopisa koji su pokrenuti u austrougarskom periodu nastavljaju egzistirati i u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Inače, katolička periodika s kraja XIX i početka XX stoljeća može se podijeliti na crkvena periodična izdanja i listove katoličke mladeži, kojih je nekoliko izlazilo i u Visokom.

U okviru crkvene periodike šireg odjeka svakako najznačajnije mjesto pripada *Glasniku sv. Ante Padovanskog*, koji je nosio podnaslov *Vjerski mjesečnik za hrvatski katolički put*. Časopis je izlazio mjesečno u Visokom (1906–1908), potom u Sarajevu (1908–1945). Za vrijeme izlaženja imao je više urednika,[38] a jedan od njih, fra Leonard Čuturić, u svome *Ljetopisu*[39] ostavio je zanimljiva svjedočanstva o pokretanju časopisa. Za Visoko se vezuje i *Franjevački vijesnik*, vjersko-prosvjetni list koji su izdavali franjevci od 1927. do 1941. Uredništvo i uprava bili su u Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji u Visokom. Ovaj je list zapravo izrastao iz *Glasnika bosanskih i hercegovačkih franjevaca* (1887–1888), koji je nekoliko puta mijenjao ime. Časopis *Franjevački vijesnik* izlazio je jednom mjesečno, a štampan je u Hrvatskoj tiskari u Sarajevu, zatim u Narodnoj

[37] Stalno zahvaljuj Bogu

[38] To su: fra Anđeo Bašić, fra Leonard Čuturić, fra Miron Kozinović i fra Eugen Matić, fra Nedjeljko Dugonjić-Vrhovčić, fra Marijan Jakovljević, fra Arkađeo Grgić, fra Vitomir Jeličić, dr. fra Eduard Žilić, fra Stanko Vujica, fra Bono Šapina i fra Vjekoslav Zirdum. V. Božo Goluža, Hrvatska periodika u vrijeme monarhističke Jugoslavije, *HUM – časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru* 2, Mostar 2007, 118. (dalje: B. Goluža, Hrvatska periodika)

[39] Fra Leonardo Čuturić, *Autobiografija (Moja lična kronika iz sjećanja): Ljetopis Franjevačkog samostana u Fojnici: Kronika Župe Brestovsko*, Fojnica 2016, 60–61.

štampariji u Beogradu te štampariji Dragomira Popovića u Beogradu. Urednici su bili Kazimir Ivić, Bonifacije Badrov i Gavro Gavrinić.[40]

Listovi katoličke mladeži pokretani su u svrhu edukacije đaka te se po brojnosti ovakvih časopisa Visoko posebno ističe zbog jakog središta franjevačke zajednice. U austrougarskom periodu u Visokom je pokrenuto nekoliko đačkih časopisa koje su izdavali učenici franjevačke gimnazije: časopis *Narodno blago*, s podnaslovom *Poučno-zabavni list*, izlazio je šk. 1903/1904. god., a vrlo vjerovatno da je još prije *Narodnog blaga* izlazio časopis *Češagija*, s podnaslovom *Đački šaljivi list*. Učenici Franjevačke gimnazije izdavali su također časopis *Polet*, s podnaslovom *Đački šaljivi list*, te časopis *Cvijet*, s podnaslovom *List za pouku i zabavu*, koji je izlazio od 1907. god. do Prvog svjetskog rata. Prvi urednik časopisa bio je fra Kazimir Ivić. Časopis je obnovljen 1925. god. i izlazio je do 1945.[41] Inače, pokretanje i izdavanje đačkih časopisa u Franjevačkoj gimnaziji nastavljeno je i u međuratnom periodu: 1928/1929. god. izlazili su listovi *Tercijansko kolo*, s podnaslovom *List visočkih seminaraca*, i *Zvijezda*, s podnaslovom *Literarno-zabavni đački list*. List *Zvijezda* je izašao i 1936/1937. godine. Povremeno je izlazio i časopis *Unutrašnje vijesti*, s podnaslovom *List visočkih seminaraca*. Neki od ovih časopisa pisani su rukom i bili su litografisani.

Sl. 4 *Naslovnica časopisa Cvijet*

[40] B. Goluža, Hrvatska periodika, 128

[41] V. Tomo Vukšić, Pregled katoličke i hrvatske periodike u BiH od 1878. do 1918. s posebnim osvrtom na časopis *Balkan*, *HUM – časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru* 2, Mostar 2007, 90–91.

U sadržajnom smislu ovi časopisi tematiziraju različite oblasti, od lokalnih dešavanja u konviktu do različitih svjetovnih i duhovnih tema. U svom višedecenijskom izlaženju ovi su časopisi igrali značajnu prosvjetno-pedagošku ulogu, a naročito su bili poticajni za književno stvaralaštvo učenika, koji su u njima objavljivali svoje pripovijetke, pjesme, hronike, kritike itd.

POD GRIMIZNIM

Pod grimiznim rumen velom,
Pod proljetnim sjajem,
Prošao sam svojim selom,
Svojim malim zavičajem.

Divne slike! Tko ju stvori?
Tko to dade život selu?
Tko to dade život gori?
Tko probudi ružu svelu?

Vidjeh sretan rod moj mili,
Zadovoljan što se kreće,
Al' i sudbu gdje se krili,
Da to trajat zavjek neće!

Rasijane vidjeh kuće.
Oko kuća vrtić mali.
Vidjeh lastu gdje cvrkuće,
Vidjeh cvjetke što su cvali.

Svilno stado – tvrdo ralo,
Jarko sunce – rano cvjeće,
Vrh oblaka djete malo,
Što nam posla to proljeće!

J. Mikulić, V r.[42]

O razvoju pisane riječi u srpskom kulturnom krugu možemo govoriti tek u drugoj polovini XIX stoljeća, kada se značajnije organizira pravoslavna zajednica u Visokom. Njeno središte je Crkva Svetog velikomučenika Prokopija, koja je građena 1856. god., a godinu poslije, 1857, je osvećena. Ubrzo je u okviru Crkve izgrađena i škola koja je od osnivanja odigrala presudnu ulogu u opismenjavanju i prosvjećivanju pravoslavnog stanovništva Visokog.[43] Po izgradnji Crkve Svetog velikomučenika Prokopija u njenu kolekciju su došli različiti pravoslavni rukopisi, uglavnom iz starijeg perioda, kao pokloni: najstariji od njih je *Službenik* štampan u Moskvi 1785, potom *Triod* i *Sveto evanđelje*, rukopisi koje je Crkvi poklonio konzul Aleksandar 1857. godine. Iako su nastali u ranijem periodu i nisu djelo Visočana, navedeni rukopisi služili su za potrebe pravoslavnog obreda i čuvani su kao najznačajnija vrijednost Crkve. Kulturnoumjetnički život visočkih Srba bio je najintenzivniji u okviru Srpskog pravoslavnog crkveno-pjevačkog društva Milutinović, koje je organiziralo različite priredbe, zabave itd. Zanimljiv je podatak da je na molbu članova ovoga društva čuveni mostarski pjesnik Aleksa Šantić 11. juna 1906. napisao himnu ovome društvu, a potom je, također na molbu članova društva, muziku komponirao Stevan Mokranjac.

[42] *Cvijet* X/3–4, 30. 1. 1930.

[43] O tome iscrpno piše Ranko Bilinac, *Blago Visočke crkve, Crkva Svetog velikomučenika Prokopija u Visokom*, Istočno Sarajevo 2019, 98–117. (dalje: R. Bilinac, *Blago Visočke crkve*)

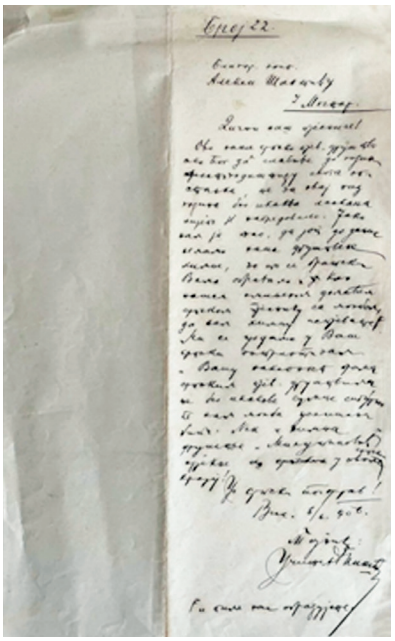

Sl. 5 *Pismo Srpskog pravoslavnog crkveno-pjevačkog društva Milutinović Aleksi Šantiću*[44]

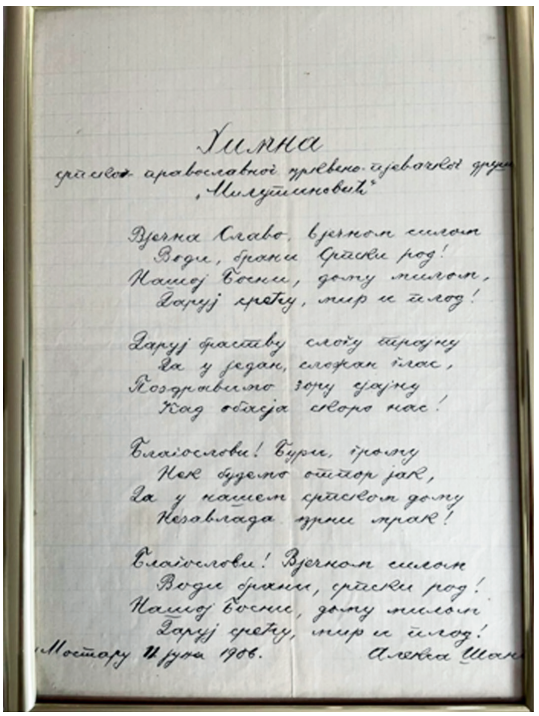

Himna
srpskog pravoslavnog crkveno-pjevačkog društva
„Milutinović"

Vječna Slavo, vječnom silom
Vodi, brani Srpski rod!
Našoj Bosni, domu milom,
Daruj sreću, mir i plod!

Daruj bratsku slogu trajnu
Da u jedan, složan glas,
Pozdravimo zoru sjajnu
Kad obasja skoro nas!

Blagoslovi! Bure, grmu
Nek budemo otpor jak,
Da u našem srpskom domu
Nezavlada crni mrak!

Blagoslovi! Vječnom silom
Vodi, brani, srpski rod!
Našoj Bosni, domu milom
Daruj sreću, mir i plod!

Mostaru 11 juna 1906. Aleksa Šan

Vječna Slavo, vječnom silom
Vodi, brani Srpski rod!
Našoj Bosni, dragom milom,
Daruj sreću, mir i plod!

Daruj bratsku slogu trajnu
Da u jedan, složan glas,
Pozdravimo zoru sjajnu
Kad obasja skoro nas!

Blagoslovi! Bure, grmu
Nek budemo otpor jak,
Da u našem srpskom domu
Ne zavlada crni mrak!

Blagoslovi! Vječnom silom
Vodi, brani srpski rod!
Našoj Bosni, domu milom,
Daruj sreću, mir i plod![45]

Sl. 6 *Šantićev rukopis Himne*[46]

[44] Pismo je u privatnom vlasništvu Nevena Krajišnika, kojem ovom prilikom zahvaljujem.
[45] R. Bilinac, *Blago Visočke crkve*, 131.
[46] Fotografija u vlasništvu Nevena Krajišnika.

Kad se govori o pisanoj riječi visočkih Jevreja, arhivska građa potvrđuje da su Jevreji u Visokom bili uključeni u sve sfere društvenog života i doprinosili privrednom i kulturnom napretku Visokog.[47] Međutim, pogrom Jevreja i antisemitska politika u II svjetskom ratu, u okviru koje je sistemski uništavano sve što je pripadalo jevrejskoj kulturi, kao posljedicu ima oskudnost ne samo rukopisne građe koja bi svjedočila o pismenosti i kulturnim prilikama njihove zajednice nego i bilo kakve arhivske građe koja bi omogućila uvid u njihovu kulturnu produkciju. Iako o pisanoj riječi visočkih Jevreja gotovo da nemamo sačuvanih izvora, nema sumnje u to da je unutar njihove zajednice njegovana pisana riječ na judeošpanskom, jeziku kojim su se bh. Jevreji služili i unutar porodičnog kruga. Pored toga, visočki Jevreji imali su kulturno-prosvjetno društvo u kojem su se okupljali i priređivali različite svečanosti,[48] naročito praznicima i subotom, te bi valjalo pretpostaviti i postojanje određenih oblika pisanog stvaralaštva.

***

Poseban vid uključivanja Visočana u nove tokove pisane riječi može se pratiti kroz različite priloge u časopisima koji su izlazili na prelazu dvaju stoljeća, gdje se Visočani javljaju kao dopisnici. Svojim publicističkim prilozima, koje objavljuju u *Sarajevskom listu*, *Bošnjaku*, *Bosanskoj vili*, *Istočniku* itd., Visočani su izvještavali o gotovo svim važnim dešavanjima u Visokom i okolini: i vjerskim i društvenim i kulturnim. Tako u *Sarajevskom listu* 1882. god. izvještavaju o gradnji rimokatoličke kapele.

> U Visokom, 25. juna. (Rimokatolička kapela u Visokom).
>
> Tko Visoko pobliže poznaje, taj će se doista ovomu naslovu diviti, a kako i ne, jer kad pomisli da su u ovom gradu većim dijelom muhamedanci a ostalo pravoslavni i da prije četiri godine u njemu žive duše katoličke vjeroispovjedi bilo nije, a sad da se u istom već i rimokatolička kapela podići ima. Ovim mu se rečeni predmet tim čudnovatijim prikazuje.
>
> Naselilo se Visoko činovništvom kotarske oblasti, vojništvom, pa silnim radnicima, kojih će više manje vazda biti, i inim poduzetnicima, kojoj će družini do skora možebiti i činovništvo željeznice i poštanskog ureda pristupiti – posta u Visokom prva rimokatolička općina, koja se u zadnje vrijeme sa veoma udaljenom župom na Brestovskom sveza, i zbog te okolnosti uprav prinudjena da sve crkvene obrede kod sebe obavlja.
>
> Tko je prošlih svetkovina vidio, koliko napora i muke treba dok se svečani oltar podigne, da se služba božja što dostojnije obavi, kako se čas iz desetinskog hambara na jaliju (meraju) a sa ove opet u vatrogasnu staju i obratno seliti mora, tko je vidio na tjelovo i slične svetkovine onu hiljadu i više skrušenijeh, koji se iz okolice sabraše, gdje skupa sa činovništvom pod vedrim nebom tarući znoj pobožnost prama Bogu a vjernost i odanost prema svom vladaru, propovjedajućeg svećenika slušaše, – tomu će biti potreba gradnje kakva takva utočišta posve jasna. Ovu je

[47] O visočkim Jevrejima v. Mirna Malić, Jevreji Visokog, *RZMV* I/1, Visoko 2020, 262–285.

[48] Nešto podataka o tome daju Mario Romano, Dudo Mantiljo i Ado Kabiljo u svom sažetom prikazu društvenih i kulturnih prilika visočkih Jevreja. Vidjeti: Izvještaj o stanju Jevrejske zajednice u Visokom do 1941/42, Arhiv Osnovne škole Kulin ban.

potrebu ponajprije osjetilo činovništvo kotarske oblasti i zato se već od duljeg vremena sa svojim urednim župnikom počelo savjetovati ne bi li se tomu kako pomoći moglo.

Pa zbilja bratska sloga i čvrsta volja kao da sve može. Odbor od 5 članova sastade se, očitova složno i jednoglasno sve sile u rečenu cijelj upotrijebiti, i izabra zatim izmedju sebe predsjednika, potpredsjednika, blagajnika, tajnika i jednog člana, te odluči da prije svega potvrdu za svoj postanak kao i dozvolu za sabiranje dobrovoljnih prinosaka zamoli od visoke zemaljske vlade i ujedno da prečasni nadbiskupski stol u Sarajevu o cijeloj stvari izvjesti.[49]

Važan događaj bio je i otvaranje džamije Saračice u Hadži Hasanovoj mahali, a autori članka posebno zahvaljuju svim dobrotvorima koji su svojim prilozima pomogli da se džamija dovrši.

U Visokom, dne 28. jula 1894.

Molimo Vas, gospodine uredniče, da izvolite ovo naših nekoliko redaka u naše cijenjeno glasilo "Bošnjak" uvrstiti.

Treća džuma muharema nove nam 1312. godine po nas je Hadži Hasan mahalelije znamenita, jer je dugo zatvorena i skoro zaboravljena naša u mahali jedina Saračica džamija na ovaj dan otvorena i prvu džumu u njoj – pošto se opravi – klanjasmo, pa nije samo, što osjećamo nego držimo za svetu dužnost javno izreći našu najtopliju blagodarnost čovjeku mnogo više fale dostojnom i koji je mnogo više zavrijedio, nego što mi uopće i izraziti možemo. Prije 7 – 8 mjeseci usrećio nas je svojim dolaskom velevrijedni Abdulah ef. Skalić kao kadija za naš kotar, pa čim je svoje plemenito djelovanje u nas otpočeo, primjeti njegovo bistro oko našu trošnu i zapuštenu džamiju, koja se ušljed vrlo trošnog stanja same zgrade prije blizu dvije godine zatvoriti morala. Shvaćajući cilj kao i prijeku potrebu meldžida u našoj mahali, odmah se je zauzeo, da dobijemo i potporu kod veleslavnog zemaljskog vakufskog povjerenstva u Sarajevu za opravak ove džamije kao i ujedno dozvolu za sakupljanje iane megju našim gragjanstvom, u čemu je sjajno uspio tako, da je naša dična vakufska uprava za Bosnu i Hercegovinu svotu od 100 for. u ime popravka odobrila, a gragjanstvo svotu od 250 for. dobrovoljno doprinijelo. Na to se pod samom upravom i nadzorom našeg vrijednog kadije popravak džamije jeftino ali vrlo lijepo izveo, što se naprama potrošenoj svoti ni prispodobiti ne može. Toga radi izrazujemo, u ime cijelog muhamedanskog stanovništva naše Hadži Hasan mahale najveću blagodarnost veleslavnom zemaljskom vakufskom povjerenstvu u Sarajevu na plemenitoj potpomoći, kao i bratsku hvalu sugragjanima prinosnicima, a naosob našem poštovanom kadiji Abdulah ef. Škaliću kao vogji i izvršitelju ove plemenite i veledušne misli, te želimo, da ga svemožni Bog u zdravlju i zadovoljstvu na dugo i dugo godina poživi i megju nama za našu dobrobit i napredak uzdrži i potkrijepi novom snagom za dalnje plemenite čine. Mujaga Karamehić, Mujaga H. Ibrahimović, Mujidaga Kusurević, Nuraga Mušinović, Hasanaga Burić (muhtar).[50]

Značajni događaji za pravoslavnu zajednicu također su praćeni izvještavanjima o njima. Tako je prilikom osvećenja ikonostasa Crkve sv. Prokopija u Visokom, na Ilindan 22. jula 1890, upriličena svečanost kojoj je prisustvovao i mitropolit Đorđe Nikolajević.

[49] *Sarajevski list*, br. 78, 30. 6. 1882, god. V.
[50] *Bošnjak*, br. 32, 9. 8. 1894, str. 3.

[...] Да би се поменута свечаност т. ј. освећење новог иконостаса у што трајнијој успомени код овд. српског народа остала, а да би спрски народу у овом крају могао послије 30 и више година вићети архијереја у овд. светом храму и у својој средини, на општу жељу позван је од стране општинске високопреосвећени г. Ђорђе Николајевић, да са овд. свештенством освети иконостас. Вријеме освећења било је одређено у прву нећељу по светом Илији т. ј. на 22. Јулија по старом календару, 1890. год. [...][51]

Sljedeće, 1891. god., u Visokom je održana svetosavska proslava, a za tu priliku priređena je predstava Svetislav i Mileva. U prilogu koji je objavljen u *Bosanskoj vili*, čiji je autor najvjerovatnije Damjan Plavšić, detaljno je opisana kompletna svečanost.

Међу најзначајније свечаности, које Србин пропрати у току године, без сумње спада прослава "светога Саве," кога скоро све српске општине двију рођених сестара т. ј. поносне Босне и кршне Херцеговине на најсвечанији начин прослављају. [...]

Високо, са својим кулама и бедемима, који се сад већ у рушевинама налазе, но који нам ипак причају српску славу и величину, умјело је да на најсвечанији, нађин — како се само у мјесту, као што је Високо, пожељети може — прослави светитеља Саву. [...]

А сад пређимо на описивање саме представе. Као што ће бити познато за преставу био је одабран исторични комад: "Светислав и Милева" од Ј. С. Поповића. Дилетанти одиграше управо вјештачки своје улоге. [...]

При свршетку овог комада запаљена је бенгалска ватра, која је на престављачко особље својом црвеном свјетлошћу давала импозантан изглед гледаоцима. Тиме буде престава завршена. [...]

Височанин[52]

Zanimljiv je podatak o prvom počasnom građaninu Visokog, izvjesnom Romanu Szymanovskom, objavljen u *Sarajevskom listu* 1882. Zvanje počasnog građanina Visokog Szymanovskom se dodjeljuje zbog zasluga za promicanje blagostanja.

(***Počasno gradjanstvo***.) Gradsko zastupstvo u Visokom imenovalo je kot. predstojnika g. Romana viteza Szymanovskog prvim počastnim gradjaninom varoši Visokog u znak priznavanja njegovih zasluga oko promicanja blagostanja ove opštine.[53]

U časopisu *Bošnjak* 1894. objavljen je podatak o prvom doktoru nauka iz Visokog. Riječ je o Dimitriju Nikoliću koji je titulu doktora pravnih nauka stekao u Gracu.

Promocija. Na gradačkom sveučilištu promaknut je na čast doktora prava Dimitrije Nikolić, Bošnjak rodom iz Visokog. Sada je auskultant kod Okružnog suda u Travniku.[54]

[51] *Bosanskohercegovački Istočnik*, sv. 9 i 10, 1890, str. 382.
[52] *Bosanska vila*, br. 5, 15. 3. 1891, str. 78–79.
[53] *Sarajevski list*, br. 70, 11. 6. 1882, god. V.
[54] *Bošnjak*, br. 6, 8. 2. 1894, str. 2.

Pored ovakvih događaja, Visočani su svojim prilozima izvještavali o raznim dešavanjima u Visokom i okolini. Tako je u *Bošnjaku* 1897. god. zabilježeno osnivanje dobrovoljnog vatrogasnog društva u Visokom.[55] Izvještavali su i o različitim nemilim događajima poput ubistva u selu Vratnica[56] ili pak smrti uglednika iz Visokog kao što su kadija Nazif-ef. Sokolović,[57] h. Ćamil-beg Zečević[58] itd.

Uz dopisnički angažman kroz koji su Visočani izvještavali o važnim događajima u Visokom i okolini, svakako je u okviru pisane riječi najznačajnije autorsko književno stvaralaštvo, kao i aktivnosti na sakupljanju i objavljivanju narodnog usmenog stvaralaštva. Upravo je razvoj periodike od kraja XIX stoljeća bio prilika da se bogata građa narodne književnosti publicira, što je bilo u programskim ciljevima brojnih časopisa. Tako se i među Visočanima pojavljuju sakupljači narodnog blaga. U *Bosanskoj vili* narodne pripovijetke objavljuju D. Žaličić (*Majčina kletva*, 1906, br. 3. str. 27–28) te Damjan Plavšić, visočki pekar, trgovac žitom i suvlasnik destilerije Damjan & Dionisije Plavšić,[59] inače aktivan učesnik kulturnog života u Visokom. Jedna narodna pripovijetka, pod naslovom *Koga ćeš oca*, objavljena je u *Bosanskoj vili* 1907. a zabilježena je u Visokom.

> Bio jedan Turčin u nekom velikom gradu, koji bijaše plaho bogat, te uživaše kod svakoga veliki ugled i poštovanje. Svak je držao da je to najpošteniji, najbolji i najpametniji čovjek u tome gradu.
>
> Ha, malo po malo – nešto rđavi radovi, a nešto bogme veliki kućni troškovi, ele osiromaši Turčin i dođe zavtu zaval. Čim je imanjem popuznuo, njegovi toliki prijatelji počeše mu manje dolaziti, još manje ga u svoje društvo prizivati, a najmanje ga zvati svojim kućama.
>
> Njemu to bijaše vrlo teško, jer je opazio da ga svi izbjegavaju. Tako zlovoljan idući u čaršiju i premišljajući o tome, glasno podviknu: "Ej, puste pare, ubio vas Bog! U vama je pamet, u vama je poštenje, u vama ljepota, u vama prijateljstvo i sve drugo na svijetu!"
>
> Tako govoreći putem na jedan put stade, pa se poče okretati, da ga ko nije čuo što je govorio. Stojeći tako, opet se zamisli, dok mu nešto pade na um, pa u sebi reče: "valja se napeti, pa makar svi obruči popucali." Otalen ode u čaršiju te pokupova što mu treba, pa dade momku da nosi kući, a on svrne u kahvu, da gorkom šećerlijom razbije misli. Pošto popi kahvu, ustade, uze avdest, pa ode u džamiju da otklanja podne.
>
> Pred veče vrati se kući, večera i malo se odmori, pa kad otklanja jaciju, leže spavati. Tu noć proveo je u lijepim snovima iz starog zemana.
>
> Sjutra dan čim zora zabijeli ustade Turčin, a kahva ga već čeka gotova. Uze kahvu, pa srknuvši dva-triput, reče svojima: "Znate li, šta je novo? Večeras, ako Bog da, pozvaću sve prve age na večeru. S toga treba da zgotovite večeru, ama kao za obraza. Zakoljite i onog tukca, a ja ću pokupovati sve ostalo što treba u čaršiji." Za tim skoči i s

[55] *Bošnjak*, br. 49, 9. 12. 1897, god. VI, str. 3.
[56] *Sarajevski list*, br. 114, 28. 9. 1888, god. XI.
[57] *Bošnjak*, br. 25, 22. 6. 1893, god. III, str. 2.
[58] *Bošnjak*, br. 31, 5. 8. 1897, god. VI, str. 3.
[59] Damjan Plavšić bio je član, a poslije i predsjednik Srpskog crkvenog pjevačkog društva (1897–1901) te predsjednik Srpske čitaonice s bibliotekom (1907–1909/?).

momčetom ode u čaršiju i kupi sve što može više i bolje. Momčetu naredi koga će sve zovnuti na večeru, pa ode u kahvu.

Kućna čeljad prijonu gotoviti večeru. Nagotove svega dosta i slana i masna i alve i baklave, jer znaju da će sjutra age po kahvama pričati šta su večerali, pa će, hvaleći se, reći: "A zašto i ne bi bila tako bogata večera, kao u onoga starog odžakovića, a bogme mu je i domaćica iz prve kuće i od soja!"

Kad bi pred veče dođe i aga kući i sve pregleda. Pošto viđe da je sve u redu, zovnu momka i dade mu čibuke da očisti. Kad i to bi gotovo, aga reče momku: "Čuj, dijete i pamti što ću ti kazati: "Kad budu večeras došle age na večeru, pa zaištem da doneseš što, recimo ibrik, a ti unidi u alvat, pa upitaj: "Koji ćemo, aga, ibrik donijeti? Nije u tebe jedan ibrik, već ih imaš dosta, hvala Bogu. Tako učini za sve što ti budem naređivao."

Za tim sjede i zapali dvije tri lule duhana, dok u tom počeše dolaziti i age. Ha, jedan po jedan, dok ih se iskupi desetak-dvanaest. Za večerom otvoriše razgovor o svačemu. Što god aga zatraži, momče odgovara kako ga je aga prije naučio. Dok će ti jedan od gostiju zapitati: "a kako ti je otac, aga, je li dobro i zdravo i može li kuda?" Aga im kaže da je dobro, nikud ne ide od kuće. Malo se prohoda po bašči, iziđe gore u čardak, pa sjede kraj pendžera i gleda na sokak." Dok će jedan začiniti: "Daj, vjere ti, aga, zovni ga malo gore, da se s njim porazgovaramo, jer to je stari čovjek, pa svašta zna i zapamtio je mnogo što-šta, pa nek nam priča što od starog vakta i zemana." U tom svi zaviču: "Daj ga zovni!" Aga viknu momka i naredi mu da siđe na donji boj i zovne oca gore. A momak će na to: "A koga ti hoćeš oca aga ? Ti znaš da u tebe nije jedan otac, imaš ih, hvala Bogu, dosta." Sve age prsnuše u smijeh, a domaćin sav pocrvenje kao rak i ljutito podviknu: "Idi, budalo jedna, znaš li šta govoriš?" – pa se i on zacenu od smijeha, makar i za nevolju. Tako se svu veče smijaše momkovoj budalaštini.

Visoko, 1906. Zabilježio Damjan Plavšić.[60]

U međuratnom periodu u brojnim časopisima poticano je književno stvaralaštvo te se na bosanskohercegovačkoj književnoj sceni javlja veliki broj autora koji pišu u časopisima. U ovom periodu Visočani su najviše objavljivali u *Novom Beharu* (1927–1943), časopisu koji je nastavio tradiciju *Behara* te je imao značajnu ulogu u njihovom prosvjetnom i kulturnom životu. Međutim, pored *Novog Behara*, Visočani pišu za *Gajret*, *Dječiji Novi Behar*, *Pregled*, *Literarnu štampu* itd.

Jedan od najplodnijih Visočana koji su pisali u međuratnom periodu je Muhamed Konjičanin (1907–1974), ujedno i poznati visočki fotograf te aktivni sudionik kulturnog života u Visokom.[61] Svoje književne tekstove objavljivao je u nekoliko časopisa: *Gajretu*, *Novom Beharu*, *Pregledu* i *Literarnoj štampi*. Pisao je pjesme: *Kada?* i *Vizije*, *U jednoj noći*, *Čekanje*, *Njoj*, *Ispovijest*, uglavnom u elegičnom tonu, u slobodnom

[60] *Bosanska vila*, br. 2, 1907, str. 28.

[61] O Konjičaninu vidjeti: I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 206–209, a o njegovom fotografskom radu: Habiba Efendira-Čehić – Dženana Arnautović, Pregled fotografa i fotografskih ateljea na teritoriji Bosne i Hercegovine kroz fotografsku građu zaostavštine Marice Vojnović u Zavičajnom muzeju u Visokom, *Historijska traganja* 19, Sarajevo 2020, 227–229.

stihu ili u formi soneta, te kratke realistične pripovijetke: *Čovjek snuje…*, *Sa jedne šetnje*, *Patnikova ljubav*, *Bela Ruža* i *Osveta*.[62]

ISPOVIJEST

Dok ti čista duša spokojno sanjaše
i usne ti lijepe pokrivene smješkom
u nevinom sanku, možda, mene zvaše,
da mi tada šapću o tvom bolu teškom.

Il' dok budna, možda, leškareć' na svili,
čitaše pjesme sanjarske lude neke,
oči što voli sjetne i osmjehak mili
djeteta nekog, što prami su mu ko tama crne i meke.

Ja pijan sam bio i ljubio zjene
prepunjene suza jedne druge žene,
što pati, kaže, i živi radi mene...

Još sam je tješio, pričo sam joj kako
volim i ja jednu, – kao ona tako
iskreno i zalud – pa sam i ja plak'o...[63]

Pored Konjičanina, u *Novom Beharu* i *Dječijem Novom Beharu*[64] (1932–1944) objavljuje i Sulejman Mataradžija (1919–?), koji je pored autorskog književnog stvaralaštva također prevodio književne tekstove s njemačkog jezika, a sakupljao je i usmeno stvaralaštvo. Zanimljivo je da je s Muhamedom Hifzijem Hasandedićem u *Dječijem Novom Beharu*, u rubrici pod naslovom "Šarada", objavljivao zagonetke u formi pjesmice, a rješenja zagonetki bili su nazivi bosanskohercegovačkih gradova.[65] Rješenje jedne od šarada je i Visoko.

---

[62] *Novi Behar*: Kada? i Vizije (br. 1–2, 1928–1929, 11), U jednoj noći. Mome prijatelju L. S. P. (br. 10, 1928–1929, 151), Čekanje (br. 15–16, 1933–1934, 226), Čovjek snuje… (br. 13, 1929–1930, 205–207), Sa jedne šetnje (br. 5, 1929–1930, 74–75), Patnikova ljubav (br. 9, 1930–1931, 135–137; br. 10, 1930–1931, 151–153), *Gajret*: Bela Ruža (br. 21, 1930, 539–541), *Literarna štampa*: Njoj (br. 1, 1930), Ispovijest (br. 4, 1930, 46), Osveta (br. 17–18, 1930).

[63] *Literarna štampa*, br. 4, 1930, 46.

[64] *Dječiji Novi Behar*: Križaljka (br. 1–3, 1935, 8), Lav sa ostalim životinjama (br. 1–3, 1935, 3), Šarada (br. 16, 1935, 64), Dobar savjet (br. 1–3, 1936, 7), Nagrada za dosjetljivost (br. 1–3, 1936, 6), Neće muža (br. 4–5, 1936, 15), Neobičan propis (br. 1–3, 1936, 8), Perzijski car Kisra i seljak (br. 1–3, 1936, 7). Vidjeti: Dženita Radeljaš, *Književni prilozi u listu* Dječiji Novi Behar *(1932–1944)*, Završni diplomski rad, Filozofski fakultet Sarajevo, Sarajevo 2020, 110–111.

[65] *Isto*, 33.

Pokazna sam zamjenica,
Što mi daje prvi slog,
Il' sam otok u Jadranu,
Kad mi straga dodaš prijedlog.
A tri slova zadnja što su
Čovječiji organ to su.
Pred taj organ prijedlog stavi
Rezultat ćeš dobit novi.
To je sada jedna ptica
Poznata je grabljivica.
Kad sastaviš zamjenicu.
I tu pticu grabljivicu,
Ili otok sa organom
Tad' ćeš dobit' ime jednom
Gradu bosanskome.[66]

Na kraju se, umjesto zaključka, može konstatirati da se pisana riječ u Visokom na prijelazu iz XIX u XX st. može sažeti u dva osnovna toka. S jedne strane, još uvijek egzistiraju tradicionalni modeli pisane riječi i kulturnog stvaralaštva unutar različitih konfesija, dok se, s druge strane, Visočani postepeno uključuju u nove civilizacijskih tekovine.

[66] *Dječiji Novi Behar*, br. 16, 1935, 64.

KULTURA ŽIVLJENJA

PISANI/KAZIVANI ARGUMENTI IZ VISOČKE SREDINE

Dr. RAMIZA SMAJIĆ

Nakon četiri stotine godina u nekoliko različitih administrativnih formi u okviru Osmanskog Carstva kao države s najbrojnijim etnosima na svijetu, Bosna dolazi pod austrougarsku upravu, a od 1918. god. postaje dijelom uzastopnih, također višenacionalnih država. Te promjene kroz nekoliko državnih sistema i smjenu civilizacija doživljava i visočka sredina, nekadašnja kasaba i nahija sa mjestima koje je obuhvatala.

Prošlu zbilju Visokog i okoline nauke jesu proučavale, jednim dijelom temeljito, drugim donekle ili nikako. I Visoko dijeli bosanski usud da periodizaciju prošlosti uglavnom diktiraju ratovi. Ovaj prilog će biti drugačiji, budući da sve društvene, ekonomske, političke, antropološke, etnološke, pa i kulturne predstave jednog prostora imaju zajedničku poveznicu, a to je kultura življenja ljudi u njemu. Sama periodizacija tu je sekundarnog značaja jer je kultura u stalnom kretanju, preuzimanju, dopunjavanju ili prenošenju.

Visoko na neki način nadrasta epohe, tako i njegovi ljudi svojom kulturom življenja nadrastaju epohe.[1] Iz perspektive običnog malog čovjeka mnogo šta izgleda drugačije, ovisno naravno i o mentalitetu, navikama, pristupu, osjetljivosti vremenske, pa i prostorne dionice, dostupnosti informacija, vlastitoj zainteresiranosti i inventivnosti. Iako sa 1878. godinom dolazi do promjena i političke granice prave zaokruženi prostor administrativnih jedinica i sistema u njima, to nije moglo ograničiti mentalitete ljudi i razvojne tokove njihovih kultura i načina života. U tom smislu visočka sredina može biti reprezent multikulturnog duha koji se kroz različite periode kristalisao, iskazivao i u oplemenjenim formama odrazio kroz kulturu življenja ljudi do danas, bilo rođenih bilo doseljenih na taj prostor.

Pošto iza svih statistika stoje ljudi od kojih je svaka jedinka svijet za sebe, izdvojit ćemo neke karakteristične detalje vezane za svakodnevni život s kraja 19. i prvih nekoliko decenija 20. stoljeća. Bit će spomenute situacije koje su se ticale odnosa prema radu, društvenog života, prostora, međuljudskih i međukonfesionalnih odnosa, pobožnosti ili sujevjerja.[2] Bilo bi ipak dobro da odmah u početku dobijemo jednu izvornu sliku o porodicama bar kroz dio gradskih mahala u kojima su obitavale. I pored nekompatibilnosti pravnih sistema,[3]

[1] Ovo je parafraza riječi autora Karića da "Bosna, srećom, nadrasta epohe, tako i neke institucije i ličnosti o kojima pišem nadrastaju epohe". Vidjeti: Enes Karić, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeća*, Sarajevo 2004, 12.

[2] Autori: Mehmed Kardaš, Mubera Pulo, Đenana Ganić, Habiba Efendira-Čehić i Mirna Malić u prethodnoj monografskoj publikaciji zabilježili su običaje, narodna vjerovanja i praznovjerice, kao i historijske, religijske, etiološke, eshatološke i mitske ili demonološke predaje koje su preživjele do danas, pa upućujemo na: *Visoko i okolina kroz historiju 2*, Visoko 2021, 309–335.

[3] Austrijsko pravno zakonodavstvo, npr., nije poznavalo dvostruko vlasništvo na način da se na zgarištu vakufskog objekta i zemlje izgradi određena jedinica, pa zemlja ostaje vakufska, a objekat nekog drugog.

bečka arhivska građa koja je nastala s uspostavljanjem grunta u Visokom, tačnije vlasnički popis stambenih zgrada i komponenti, približit će nam malo situaciju s prezimenima nosilaca domaćinstava i njihovim rasporedom po mahalama.[4]

PREZIMENA VLASNIKA STAMBENIH OBJEKATA

HADŽI MURUVVETOVA MAHALA

Alić, Arnaut, Arnautović, Avdić, Bećarević, Bičakčija, Blažević, Bukurović, Buza (Buzić), Berbić, Bešić, Bubica, Cuca, Čurčija, Ćankić, Ćorić, Ćilić, Dević, Džudža (Džudžić), Đulić, Efendira, Elez, Golubović, Grdilovka, Gazija, Golobeg, Hadžiomerović, Hajro, Hamudić, Handan, Hantalović, Havlić, Hole, Hera, Herceglija, Hercegovac, Hurem, Iličić, Jahudija, Jesirlić, Jojić, Jokić, Joksimović, Josipović, Jošilović, Jusić, Kadić, Kadušić, Kalajdžija, Kamerić, Kanjiža, Karasalihović, Kazija, Kokoruš, Kolović, Koljenović, Kominović, Kovačević, Ković, Kraljević, Krveta, Kulić, Lijanović, Limo, Linović, Loženagić, Malešević, Malić, Mandro, Marinković, Marković, Mataradžić, Medanović, Miljković, Mimić, Mirkanović, Muderizović, Mujanović, Mušin, Muzaferija, Nikolić, Novokmet, Nožarević, Nožinagić, Papucalić, Pavlović, Perić, Pile, Pinjagić, Pjevenica, Pojro, Polutko (Polutković), Pura, Rašidović, Rizan, Ruhač, Saha, Salčin, Sakić, Salamanđo, Salihbegović, Samardžić, Sarač, Savić, Sejdić, Selar, Sirlin, Sojko, Sorbić, Sorguković, Stanišić, Stanković, Stjepanović, Sušenica, Šaha, Šahinović, Šerbić (Šerbica), Šestan, Špiljak, Tatta, Telebičić, Tetka, Tomić, Topčagić, Trampo, Trivunović, Trklja, Udić, Udieš, Uzunović, Vranad, Vrančević, Vražalić, Vučanović, Vuksanović, Zahiragić, Zečević, Zubić, Zukić, Zulić, Žalika (Žalica?).

ALAUDDIN MAHALA

Adilović, Ahić, Ahmetaš, Arnautović, Arslanić, Aščerija, Ašlama, Avdagić, Avduka, Balta, Bazdrljen, Bećar, Bećarević, Bekto, Bešić, Bojčić, Bukurević, Burkam, Buza, Cicvara, Čabaravdić, Čelić, Čizmo, Ćurt, Damjanović, Debelac, Dedić, Delahmetović, Dragutinović, Drugović, Durajlić, Džafo, Džamim, Džonlagić, Efendira, Frtuna, Gorčić, Greda, Gujo, Hadžikerkez, Hadžimehmedagić, Hadžiomerović, Hajro, Handžić, Herceglija, Hudić, Hurem, Iličić, Ishak, Islamović, Iširlić, Kahvić, Kalota, Karajić, Karavdić, Kardaš, Kazija, Kečić, Kerkez, Kilalić, Klino, Koljenović, Kulaš, Lemeš, Lenđer, Limo, Mačugan, Mehanović, Mehmedagić, Mijatović, Mulagić, Mulahamidović, Nakaš, Nerković, Nevaljalović, Njegović, Ohran, Oručević, Petrović, Pinjagić, Rehak, Rizvo, Sadić, Sarajlić, Seferagić, Sefo, Sejdić, Sirćo, Srhinjak, Stambol, Suljezi, Šahinović,

[4] Izvod iz: Verzeichniss der Wohngebäude und ihrer Wohnbestandtheile der Gemeinde / Popis stambenih objekata i njihovih komponenata u Visokom, okrug Sarajevo, zemlja Bosna. Ovdje je riječ samo o dijelu podataka iz izvora koji se nalazi u arhivu u Beču. Kompletan izvor s detaljima o stambenim objektima bit će za koji mjesec dostupan javnosti kroz projekat na kojem koautorski rade priređivači Ajša Šahinović i Senad Pipić.

Šehić, Špiljak, Švrakić, Tabaković, Toromanović, Uljdin, Većković, Vila, Vražalić, Vražo, Vukanović, Vuković, Zečević...

ŠEREFUDDIN MAHALA

Ahmetagić, Alagić, Bajramagić, Berbić, Bulaklija, Burić, Čabaravdić, Dane, Delahmetović, Durajlić, Ferhatbegović, Gluho, Hadžimehanović, Hadžiomerović, Hasečić, Ismić, Jare, Jeftanović, Jehudija, Kadić, Kalajdžija, Kalandžić, Kamarić, Karamehić, Karasalihović, Klino, Krstić, Kujundžić, Kusurović, Laletović, Levi, Limo, Lugonjić, Lukhodžić, Mačak, Mataradžija, Medić, Mehanović, Mehmedbegović, Mosora, Mostić, Mulahamidović, Muzaferija, Nikolić, Omerbegović, Pahlišević, Pašagić, Patak, Perenda, Perić, Piljuk, Pinjagić, Pinjo, Plavša, Pušara, Rago, Rajkić, Romano, Salihbegović, Sarač, Skopljak, Stević, Suljić, Suša, Šabić, Šahinović, Šarac, Trako, Trgovčević, Tomanja, Topčagić, Trampo, Vila, Zečević, Zeljo, Zubić, Zulo, Zuko, Žalica...

HADŽI HASANOVA MAHALA

Abadžić, Ahmetaš, Avduka, Berbić, Burić, Čako, Dugonja, Gavrić, Gojanović, Gondže, Hadžihasanagić, Hadžibajraktarević, Hadžiibrahimović, Hadžimehmedagić, Ilić, Joldić, Kamarić...

HADŽI IBRAHIMOVA MAHALA

Ahmetašević, Alagić, Aslivarović, Bajraktarević, Bešlagić, Božić, Bukurović, Čehajić, Dabić, Dano, Dervanović, Dević, Dučić, Đokić, Ferhatović, Frtuna, Goga, Gosić, Hadžiahmedagić, Hadžimehanović, Hadžimehmedagić, Hadžisalihović, Hakirović, Handžić, Herceglija, Ismić, Jašarević, Kadić, Kadragić, Kerbasolo, Kesić, Kilić, Klinić, Kovo, Kujundžić, Kusurović, Lajarović, Lukhodžić, Malić, Malović, Mataradžić, Memišević, Milić, Misirlija, Mitrović, Mojsović, Moštro, Naletović, Nikolajević, Novaković, Omerović, Oruč, Pašagić, Pašić, Patak, Penjić, Plavšić, Proha, Rajkić, Regoja, Rustemović, Sakić, Samardžić, Sarajlić, Sinanović, Skopljak, Slajić, Šehović, Tahirović, Topuzović, Vidaković, Vukomanović, Zečević, Zukić, Zulfić...

VISOKO

Dabić, Ismić, Jeftić, Jovičević, Klino, Kuhač, Lukić, Malović, Novaković, Pantić, Peričić, Šarenac, Vidaković.[5]

[5] Napomenut ćemo da ni u ovaj popis samo gradskih mahala nismo uključili nosioce domaćinstava sa prezimenima koje već jednom imamo navedene, potom vlasnike zavedene kao u primjeru "Numanaginica i djeca", kao i nekolicinu nečitkih prezimena koja je austrijski službenik bilježio očito po sluhu.

EKOLOŠKA KULTURA

Veoma bitan dio kulture življenja predstavlja ekološka kultura, način života koji je u skladu s prirodom, nastojanje da se okolina štiti i čuva, a ne šteti pogrešnim navikama i nemarom. Tu nije riječ o kulturi nekog zasebnog sloja, nego o znanju, navikama, uvjerenjima, stavovima i normama svih ljudi u određenoj prirodnoj i društvenoj sredini, kulturi rada i odmaranja, zdravstvenoj kulturi, kulturi prostornog uređenja, kulturi brige o zelenim površinama, kulturi ljudskih odnosa, ali i kulturi izleta, urbanoj kulturi, kulturi odgovornosti.

Neki balkanski autori krajem 19. st. imali su parolu da se islam treba iskorijeniti u interesu kulture.[6] U kolikoj mjeri je to bilo apsurdno vidi se po tome da je stanovništvo Visokog i okoline austrougarsku okupaciju dočekalo kao jak baštinik ličnih prava i sloboda u svom materijalnom, duhovnom i ekonomskom bivstvovanju kroz osmanski period. Za usporedbu je dovoljno imati na umu situaciju u Evropi u kojoj se tek u 19. st. počinju pojavljivati naznake prava zaštite života, zdravlja i tijela, čuvanje ugleda i časti, privatnosti i sl. Tek 1912. god. u Švicarski građanski zakon se prvi put uključuje odredba s ovim sadržajem, dok je pravni sistem Osmanske Države, npr. 1539. god., čak u dubokoj Anadoliji, nalagao da za medicinsku intervenciju poput operacije mora postojati saglasnost kroz sudsku odluku.[7]

Posebno se znalo i za ustanovu *narha* u cilju zaštite potrošača, a riječ je o kontroli cijene i kvalitete. Ukoliko bi neki zanatlija prelazio postavljeni nivo cijene u čaršiji, ne samo da bi mu se obustavljala proizvodnja nego bi dobijao i zabranu da radi u čaršiji. Dug je niz ovakvih odredbi, kao i organa koji su vodili računa o tome, tako da ne samo da je ovaj osmanski zakon preuzela austrougarska uprava nego se on smatra i danas najstarijim zakonom o zaštiti potrošača u svijetu.

Između osmanskih zakona iz 16. st. sa kojima su Bosna, a time i Visoko, dočekali kraj 19. st. i Austrijance, treba svakako izdvojiti Uredbu o životnoj sredini. Članovi te uredbe su vrlo precizni: čl. 1 je regulisao održavanje čistoće okoline kuća i dućana, čl. 2 brigu o čistoći javnih mjesta kao što su hamami i prenoćišta, čl. 3 i 4 obaveze odnošenja esnafskog otpada i otpadnih voda na prazna mjesta i van grada, čl. 6 i 7 propisivali su da vlasnici kola ne ostavljaju svoja kola ispred kuća i dućana, nego isključivo na mjestima predviđenim za to. Prostor u kojem su poštovani ovakvi propisi i zakoni, pa čak i da nisu tako prirodni i logični, naravno da ne mogu *ad hoc* prekidati s takvom praksom. Promjene su dolazile postepeno, u skladu sa okolnostima koje su to tražile.

Ovdje ćemo pokušati predstaviti ljude i njihovo življenje u Visokom na razmeđu 19. i 20. st., i to kroz neke događaje, situacije, rad i katastrofe koje su to življenje dugoročno obilježile.[8]

---

[6] Spiridon Gopčević, *Makedonien und Alt Serbien*, Wien 1889, 182.

[7] Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, II, Istanbul 1990–1996, 184.

[8] Za dio narativnih izvora imali smo kazivače vlastitih sjećanja ili priča njihovih roditelja, kao i nekoliko umrlih svjedoka nekih događaja i situacija. Uz izraze zahvalnosti ovdje donosimo njihova imena, dok će u tekstu iz praktičnih razloga biti navedeni inicijalima: Hafa Ibrahimović Lukhodžić, Omer Lukhodžić, Mustafa Handžić, Hilmo Pašić, Behija Šahinović, Vehid Šahinović.

JANGIJA 1911. KAO ISPIT LJUDSKOSTI

Sarajevski list je sedmicama izvještavao o požaru koji je zahvatio Visoko novembra 1911. godine. Svugdje su naglašavane okolnosti: položaj Visokog i njegovih gradskih mahala, kuća daščara osim nekoliko izgrađenih jačih objekata, nekoliko mjeseci čekanja kiše koja je napokon i pala prethodnih dana, a onda vjetar koji će i doprinijeti širenju požara. "Ustanovilo se", piše *Sarajevski list*, "da je požar nastao u kući jedne pralje, koja je do kasno u noći u drvenoj šupi prala i odvarivala rublje, te da je neoprezno ostavila nepotrnutu vatru, odakle je uhvatila šupu, te u času uhvatila i kuću. Kako je bio vjetar, raspirio je vatru, od koje više nije bilo spasa." Prvo sumiranje stanja 12. novembra pokazalo je da je požar uništio oko 450 kuća, dućana, pojata i štala. "Tuljenje požara i lokaliziranje vatre" bilo je teško izvesti iz razloga što visočka općina, koja jeste imala nešto vatrogasnih sprava i štrcaljki, nije imala vatrogasaca. Pored toga, vatrogasne tulumbe nisu bile dovoljno duge, pa kad je nestalo vode u vodovodu, tulumbama se nije mogla izvlačiti voda iz rijeke. Sarajevski vatrogasci su spasili situaciju u zadnji čas. Čaršija je izgorjela, kao i Donja mahala, stara beledija (općina), stradala je i džamija Šadrvan, medresa – a, začudo, džamija Saračica ostala čitava, iako su svi objekti oko nje izgorjeli. Izgorjelo je puno goveda, živine, sva roba u zapaljenim dućanima, pokućstvo.

Za prve ljudske žrtve navedeno je da je izgorjela mati Salke Burića, za jednog čovjeka je rečeno da je nađen mrtav, a za dvoje djece se nije znalo gdje su. *Sarajevski list* je kontinuirano upućivao pozive za pomoć pogorjelim Visočanima:

> Našom pomoći uvjerimo ih, da u ljudi još ima ljubavi prema ljudima i bratskog suosjećaja prema nesreći bližnjega; a oni će već sjutra, zaduženi i oduševljeni, sa suzom iskrene blagodarnosti u očima – novom snagom nastaviti mučnu borbu za život, znajući, da je sav užasni bijes kivnih elemenata nemoćan i ništavan, kad čovjek osjeća zajednicu sa čovjekom, pružajući mu bratsku ruku u pomoć.

Već prvi dan je Zemaljska vlada poslala pogorjelcima 1.000 hljebova, braća Jeftići iz Zenice uputili na adresu Damjana Plavšića 100 kg hljeba, sveštenik Konstantinović iz Bilješeva dao je novčani prilog, ali i došao s vatrogascima iz Zenice da pomogne u gašenju i spasavanju. Kazivač OL je, očima djeteta od devet godina, zapamtio strku oko bunara u koje su roditelji bacali bakreno suđe da spasu bar nešto od buktinje u koju se pretvorio Hadži Hasanov sokak. Ukućani su otvarali štale i puštali stoku, pa su posvuda jurcale izbezumljene koze, krave, činilo se da u trenu nestaju kuće.[9]

Pored izvještaja o saniranju, *Sarajevski list* u novembarskim i decembarskim brojevima 1911. god. donosi niz informacija o organiziranju pomoći Gradskog zastupstva Sarajeva, Vlasenice, Cazina i drugih mjesta, formiranju odbora, priređivanju zabava čiji su prihodi išli u korist pogorjelaca. Žensko dobrovoljno potporno društvo u Visokom je već 26. novembra sazvala gđa Ana Weszelovsky, supruga kotarskog nadliječnika i gospođe raznih zvanja i staleža, na razgovor u salu Općinskog ureda s ciljem da se pomogne, da se poduzme akcija radi pomoći nastradalima od vatre.[10]

---

[9] *Sarajevski list*, br. 258, 3–4.

[10] *Večernji Sarajevski list*, br. 260.

S obzirom na to da se požar desio u kasnu jesen i da je, prema komisijskim nalazima, oštećeno 929 osoba, prva briga je bila osigurati potrebitima smještaj u zimskim uslovima. U *Sarajevskom listu* od 4. 12. 1911. čitamo da su "zahvaljujući milosrđu sugrađana – svi pogorelci pod krovom, te se uslijed toga i gradnja privremenih baraka pokazala kao nepotrebna". Pravi se plan da se sakupljena sredstva za te objekte usmjere, ustvari, na pravljenje kuća, ali se i dalje upućuju brojni pozivi za pomoć narodu koji je radio i mučio se za svoj "svagdanji zalogaj kruha, za svoje skrovište, a to joj sad sve uništi i pohara bjesni plamen".[11]

Nakon ove katastrofe brojne porodice će se konačno naseliti u neoštećenim mahalama, dok će na mjestima njihovih nekadašnjih boravišta nići čvrsti javni objekti ili kuće novih familija. Tako će npr. rodbinski povezane familije Burića i Luhkodžića – iz potpuno izgorjelih kuća Hadži Hasanove i dijela Alauddin mahale – zasnovati porodična gnijezda oko donjomahalske džamije, u blizini isto svojih Čabaravdića, gdje se nalaze i danas.[12]

BETONSKA VEZA VISOKOG I SARAJEVA

Gledajući sa šireg aspekta, Visoko je u mnogo čemu bila veza Sarajeva sa cijelim nizom važnijih mjesta na desnoj obali Bosne, ali je neobično da između njih nije bilo direktne veze, iako je Visoko bilo najbliže sresko mjesto. Prirodno je bilo da stoga Sarajevo nije imalo veze ni sa industrijskim mjestima poput Vareša, Breze i Ilijaša. Do tih mjesta se dolazilo kružno putujući preko Kiseljaka u Visoko, a onda nazad prema Podlugovima i Varešu, čime je npr. put do Vareša bio duži 35 km. U tom cilju, posebno praktičan značaj je imala izgradnja mosta preko rijeke Bosne u Visokom, što je te 1929. god. ocijenjeno kao monumentalno, tehnički najsavršenije djelo. Naime, taj most elegantnih linija, modernog arhitektonskog izgleda, službeno je bio najveći betonski most u pokrajini, a jedan od najvećih u našoj državi uopće.

Situacija sa starim mostom bila je takva, piše *Pravda*, da se materijal iz teretnih vozila morao iskrcavati ispred drvenog mosta pred opasnošću da će se most urušiti. Narod je zato dočekao gradnju s velikim oduševljenjem, "osim par zlobnih partizana, koji bi više volili da se sruši" i da mogu sijati neraspoloženje u narodu.[13]

Izgrađen je za godinu dana, na tri betonska svoda sa dva riječna i dva ovalna stupa.[14] Izgradnjom mosta preko Bosne kod Vogošće i 1.400 metara puta, ti dijelovi, kao i putevi Kiseljak – Visoko i Podlugovi – Vareš, postaju oblasni putevi. O njihovom održavanju, ali i daljem izgrađivanju, vodila je računa Oblasna samouprava, pa je uskoro trošni drveni most kojim se stoljećima dolazilo u Visoko – zaboravljen.

Ima jedan detalj iz kojeg se vidi koliko se ozbiljno i ekonomično razmišljalo pri ovako velikim projektima, a što je propratila onovremena štampa. Postavilo se pitanje, naime, šta će biti sa starim mostom, koji je

[11] *Večernji Sarajevski list*, 4. 12. 1911, 7. 12. 1911. i dr.

[12] Porodična kazivanja iz sve tri porodice i podaci iz: Ramiza Smajić, *Osmanski popisni defteri stanovništva Visokog i okoline iz 1850. godine*, Sarajevo – Visoko 2022.

[13] Most u Visokom: Početak velikog rada, *Pravda*, br. 32, 8. 9. 1928, 2.

[14] Most je gradilo preduzeće "Napred" iz Slavonskog Broda pod stručnim nadzorom inženjera Građevinske direkcije Julija Hahamovića, poznatog stručnjaka za tu vrstu gradnje. Novi most u Visokom, *Bosanska pošta* 1/72, Sarajevo, 24. 9. 1929, 9.

otvorenjem novog betonskog u praktičnom smislu postao nepotreban i zatvoren od općine. U gradskom dijelu općine, u narodu poznatom kao Varoš,[15] most preko rijeke Fojnice bio je u "toliko derutnom stanju da preko njega već odavna kola ne idu, a već je postao opasan i za prolaznike", a i na Bucima pored Visokog bio je "ruševan most preko iste rijeke, koji spaja mnoga sela općine Kralupi sa Visokom". Pošto bi rušenjem starog zatvorenog mosta bilo dovoljno materijala da se navedena dva mosta dobro oprave, Oblasnoj samoupravi su navodno upućene molbe u tom smislu od zainteresiranih općina.[16]

PANDEMIJA "ŠPANSKE" GROZNICE I VELIKI DOKTORI VISOKOG

I pored epidemija koje su sukcesivno pogađale bosansko podneblje u ranijim stoljećima, početkom 20. st. stanovništvo se našlo izloženo nezapamćenoj pošasti. S krajem Prvog svjetskog rata 1918. god., tokom kojeg je svijet ostao skoro bez 20 miliona ljudi, u situaciji opće gladi širi se pandemija tzv. španske groznice koja će u četiri uzastopna talasa po procjenama odnijeti od 50 do 100 miliona života.[17] Ime "španska" je dobila po zemlji koja je bila neutralna u Prvom svjetskom ratu i čiji su mediji izvještavali o širenju ove vrste gripe.

Naučnici su odavno svjesni velike istine da najviše govori ono o čemu se ne govori.[18] U tom domenu je očito bilo i pitanje španske groznice u Bosni i Hercegovini koja te godine završava svoju austrougarsku epohu i ulazi u novi državni sistem SHS, jer u *Sarajevskom listu*, kao i listovima *Pravda*, *Narodno jedinstvo* i *Jugoslavija*, nema niti jednog teksta o pandemiji. Izuzetak je tekst o velikoj smrtnosti Austrijanaca i sedmična statistika objavljena među sitnim vijestima u *Sarajevskom listu*.[19]

Španska groznica je odnosila mahom živote i u Visokom. Prema kazivačima porodičnih sjećanja, VŠ, MŠ i MH, bila je takva situacija da bi se džematlije, okupljeni svaku noć u džamiji na jaciji, halali jedni s drugima, jer nisu znali ko će biti živ na sabahu. I u takvim teškim i konfuznim danima kao bomba je odjeknuo zahtjev bule Almasahanume Bukurević, rođ. Pinjagić, da se zaustavi opremanje mejtova (gasuljenje/pranje i umotavanje umrlih u ćefine), iz razloga zaraznosti.

Ne umanjujući značaj svih doktora medicine koji su bili na usluzi Visočanima, 20. stoljeće su obilježila tri posebna čovjeka: dr. Hajrudin Džananović, dr. Asim Nuhić i dr. Ljubomir Dabić.

---

[15] Hungarizam "varoš", koji je u regionu označavao najčešće manje naselje urbanog tipa (pogotovo varošica), prisutan je stoljećima i na bosanskom prostoru u najširem smislu. U Visokom se, međutim, naziv lokaliteta Varoš/Varoško polje nakon 2. svjetskog rata, prvo u govoru, a potom i kroz pisanu riječ i arhivsku dokumentaciju, promijenio u Vareško polje, i to bez ikakve konotacije na gradić Vareš.

[16] *Večernja pošta*, br. 2183, 8. 10. 1928.

[17] K. Taubenberger Jeffery, David M. Morens, 1918 Influenza, the mother of all pandemics, *Emerging infectious diseases* 12/1, Januar 2006, 15–22. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/16494711/ (14. 12. 2024).

[18] Pošto se gripa pojavila pred sami kraj rata, zaraćene strane su pravile cenzuru vijesti o oboljelima u svojim zemljama, prvenstveno da ne bi pao moral ljudi.

[19] Upravo o ovoj zaobiđenoj tematici piše Saida Mustajbegović u jeku širenja COVID-19: Španska gripa u BiH neispisana stranica historije, *Media.ba*, 25. 12. 2020. https://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/spanska-gripa-u-bih-neispisana-stranica-historije (10. 11. 2023)

Dr. Džananović[20] ostao je uzor humaniste, neumornog profesionalca koji je u svakom momentu bio na raspolaganju potrebitom. Njegove riječi su se pamtile, a govorio je onako kako ga je svaki sagovornik mogao razumjeti. Nema kuće koja se ne sjeća anegdote kad pacijentica sa hipertenzijom pita doktora: "Doktore, mogu li bar bijelu kafu piti?", a on odgovori: "Ha te ujelo crno, ha bijelo šćene!" Kazivača o dr. Džananoviću ima jako puno. Donjomahalski dječaci su igrali lopte najviše na Gredinom ćošetu, jer je tu bilo najšire. Kazivači opisuju situaciju "kad bi dr. Džananović naiđi od svoje kuće", momci bi zaustavili igru jer "Gospodin prolazi!" Poštovale su ga sve generacije.

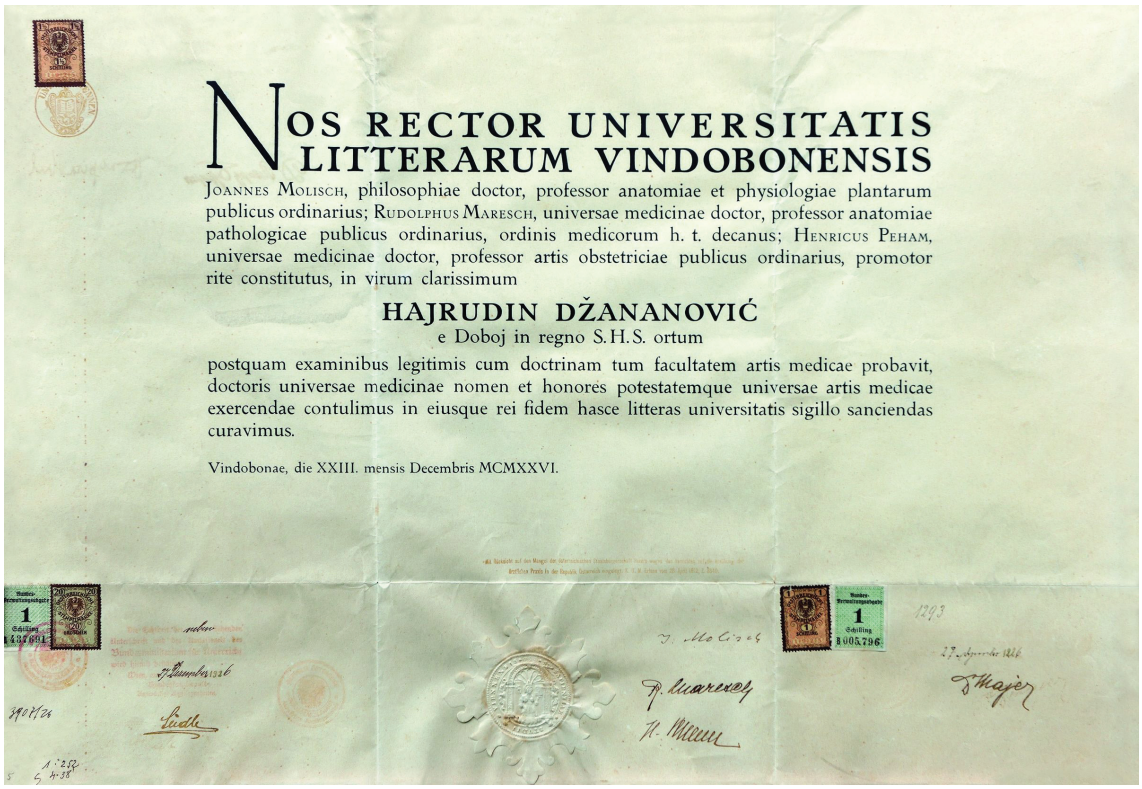

NOS RECTOR UNIVERSITATIS
LITTERARUM VINDOBONENSIS

JOANNES MOLISCH, philosophiae doctor, professor anatomiae et physiologiae plantarum publicus ordinarius; RUDOLPHUS MARESCH, universae medicinae doctor, professor anatomiae pathologicae publicus ordinarius, ordinis medicorum h. t. decanus; HENRICUS PEHAM, universae medicinae doctor, professor artis obstetriciae publicus ordinarius, promotor rite constitutus, in virum clarissimum

HAJRUDIN DŽANANOVIĆ
e Doboj in regno S.H.S. ortum

postquam examinibus legitimis cum doctrinam tum facultatem artis medicae probavit, doctoris universae medicinae nomen et honores potestatemque universae artis medicae exercendae contulimus in eiusque rei fidem hasce litteras universitatis sigillo sanciendas curavimus.

Vindobonae, die XXIII. mensis Decembris MCMXXVI.

Sl. 1 *Diploma dr. Džananovića, iz zaostavštine Fate (Salke) Handžić (1919-2004)*

Dr. Nuhić je živio dva sokaka dalje od kolege Džananovića i priča o zdravstvu, ali i komšiluku, ne može proći bez spomena i ovog akademskog ponosa Visokog.[21] Ima i s njim dosta anegdota, pa ćemo izdvojiti ono kad dolazi pacijent i žali mu se: "Doktore, nemam nikako apetita, ne mogu da jedem." "Pa jesi li prije mogo jest", upita doktor. "Pa jesam", odgovori čovjek. "Pa što nisi jeo dok si mogo?"

Alija Nametak je bio u isto vrijeme na studijama u Zagrebu, pa je dr. Nuhiću posvetio nekrolog iz kojeg saznajemo da je jedno vrijeme službovao i u Ulcinju, a u Visoko je došao kao željeznički i općinski liječnik.

[20] Diplomirao 1926. godine na Medicinskom fakultetu u Zagrebu. Umro 1994. godine u Visokom.
[21] Diplomirao na Medicinskom fakultetu u Zagrebu i počinje raditi kao liječnik 1934. godine.

Bilježi o njemu da je bio ugodan u društvu, da je obavljao namaz i postio. Alija ga je posjećivao u Visokom i onda su se obavezno prisjećali studentskih dana.[22]

Zanimljivo je, ipak, da nikad niko iz Visokog nije vidio njega i dr. Džananovića da sjede zajedno. Nije bilo nikakvih problema, nego se jednostavno nisu družili. Pristup im je bio različit. Nuhić je bio prirodniji, spontano se spuštao na nivo onog s kim razgovara, bilo da je pacijent dijete, bilo stariji, bilo prodavač na pijaci ili visočki akademik Matić. Dug niz anegdota s obojicom vezan je i za nakon Drugog svjetskog rata. U narodu su jedni bili skloniji Nuhiću, drugi Džananoviću, ali svi su uvijek bili puni hvale za obojicu.

Dr. Dabić je bio mlađi od prethodnika, ali je u Visokom proveo sve vrijeme do Drugog svjetskog rata. Studij medicine je završio u Zagrebu nakon rata, u kojem je bio aktivan učesnik NOP-a, u partizanskom odredu "Zvijezda". U poslijeratnom periodu bio je aktivan i kao doktor, poslije i direktor Doma zdravlja Visoko, ali i kao član SO Visoko i poslanik Skupštine SR BiH.[23]

SUOČAVANJE S MODERNIZACIJOM

Jedna od novina u austrougarskom periodu bosanskohercegovačke prošlosti bila je električna rasvjeta.[24] Za narod po udaljenim selima struja će još dugo biti *šejtanlama*, a ni potrošačka zona u Sarajevu, npr., zadugo nije izlazila van užeg dijela grada. Trebalo je bar četiri decenije da i okolna urbana središta dobiju javnu rasvjetu.

Kad je riječ o Visokom, zna se da je prvu struju "uveo" Asim Čabaravdić u svojoj kožari. Više kazivača je potvrdilo da se radi o struji proizvedenoj preko lokomobila.[25] On je struju proizvodio za svoje potrebe. Iz tog vremena je u sjećanju nekoliko porodica ostala zgoda kad su tabaci od njega tražili samo jednu žarulju da im dovede do Tabačke džamije, preko puta, dakle. I on nije dao. Uslijedio je ramazan, ide se u džamiju, a tabaci svakako u Tabhansku, ali mrak u džamiji. Svijetlila samo lampa, pa isto kao što su djeca poslije namjerno radila – mijenjala ljudima opanke, cipele, samo da bi se smijali – tako bi i tabaci u mraku zamijenili svoju obuću. Pamti se kako je Šaćiraga Sirćo, inače najglasniji, samozvani glasnogovornik kožara, izlazeći iz džamije stao i gledao u Asimova šarena svjetla razvučena od kuće pa sve do kožare, a sve neke šarene žarulje, pa izgledalo kao ringišpil. Onda se Šaćiraga okrene Asimovim sijalicama, pa vikne: "E, dabogda ti u džehennemu gorile!"

NOVE TEHNOLOGIJE

"God. 1925. se u Visokom pojavio Milenko Gavrilović", govori kazivač VŠ, "obrazovan stručnjak za kožarstvo, školovan u Lionu, vjerovatno poslat od Vlade. On je počeo obilaziti kafane, naročito tabačku kahvu,

[22] Alija Nametak, *Sarajevski nekrologij*, Sarajevo 2004, 209–210. (dalje: A. Nametak, *Nekrologij*)

[23] Rođen je 1921. godine, a umro u 1979. sa 58 godina.

[24] Početkom komercijalne elektrifikacije smatra se uspostavljanje prve električne rasvjete u BiH 1888. godine (osvijetljena direkcija rudnika u Zenici) i izgradnja prve javne termoelektrane 1895. godine u Sarajevu.

[25] *Lokomobil* je inače naziv za preteču automobila, ali na prelazu 19. u 20. st. to je bila i parna mašina za poljoprivredne potrebe i proizvodnju električne energije.

objašnjavajući tabacima preradu kože na drugi način, savremeniji. Kožari su u Visokom dotad radili sa biljnim štavilima, sve se radilo sa rujem, šiškom, stupama. Doduše, ruj se i danas proizvodi u Albaniji, Pakistanu... Ali eto, tad je došao Gavrilović predavao i preporučivao novu, mineralnu tehnologiju, sa kromom." Narod je oklijevao, kako je i inače reagirao na svaku novinu, ali se vremenom primalo sve što se pokazalo boljim i korisnijim rješenjem.

Isto se dešavalo i sa novinama u svakodnevnom životu u domaćinstvima. Nakon domaćih sapuna i cijeđi od bilja i cvijeća, počeli su se koristiti deterdženti. *Radion* je vrsta deterdženta koji će decenijama u Visokom biti na prvom mjestu u domaćinstvima. Kad je tek ulazio u upotrebu, *Pravda* iz 1928. god. piše kako su domaćice doživjele ogromno iznenađenje, jer ne samo da je rublje ostalo neoštećeno nego je i mnogo ljepše i bolje oprano. "Uzrok leži u tome", piše *Pravda*, "što Radion ne sadržaje klora a niti drugih škodljivih pridodataka".[26]

TOALET

O toaletu kao svakodnevno potrebnom prostoru najmanje se pisalo, a ono što se definitivno sporo primalo među narodom u visočkoj sredini do Drugog svjetskog rata bili su toaleti unutar kuće.[27] Klozeti (zahodi, hale, ćenife) bili su uvijek vani. Obaveza muslimana da pet puta dnevno obavlja namaz u čistom stanju za četiri stoljeća osmanske uprave čistoću je usadila duboko u svakodnevne navike. Dok se kupanje obavljalo unutar kuće, mjesto toaleta se jako dugo zadržalo u avliji, na lokaciji koja se u odnosu na kuću birala po propisnoj udaljenosti i vodeći računa o strujanju zraka. Takva pozicija je iziskivala i neke obaveze ukućana, koje su prerasle u kulturu ponašanja u svakodnevnom životu. Pošto je u toaletu moralo biti vode, tamo gdje nije bila provedena cijevima, voda se morala nositi u bardaku.[28] Prazan bardak se nije trebao ostavljati, nego se nosio sa sobom, a u zimsko doba se nije ostavljao ni pun. Bilo je neobzirno ako se bardak zaboravi u toaletu, jer bi se i voda i bardak znali zalediti. "Jedini belaj u kući je bio ako se to desi, jer je onda trebalo čekati ponedjeljak, pazarni dan da se kupi novi", govori kazivač VŠ. Kazivač VŠ se sjeća i stalnih upozorenja starijih u kući i mahali da se bardak nipošto ne ostavlja na vidiku kad je u toku neka svadba. Bardak se krio jer su djeca znala ući u avliju i pokupiti ga iz vanjskog toaleta da bi ga razbili pred tek vjenčanim parom, za što bi onda bili darovani.

Problem se mogao javiti kod ukućana i sa nanulama, uobičajenom okolokućnom drvenom obućom, naprijed sa kaišem koji je bio prikačen čavlima. Zbog stalnog pranja nogu i kvašenja nanula, s vremenom bi se na njima prokinuo kaiš. Mlađi "krivci" za to bi se obično ušutili, a stariji se ljutili na njih. Sudeći po mlađim

[26] *Pravda*, br. 32, 8. 8. 1928, 2.

[27] Toalet u visočkoj sredini spominje se u zanimljivom radu na jeziku sa neobično miješanim govorom: Franjo Murgić, Visoko u Bosni: narodni život i običaji / napisao Frano Murgić po kazivanju Ahmeta čauša Hudinovića i Halila Vranca, separat, Zavičajni muzej, Visoko 2004; P. o. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 8/1, 1903, 79–103.

[28] Za razliku od Sarajeva, u Visokom se ova riječ izgovarala uz gutanje vokala kao "brdak", što je nerijetko izazivalo podsmijeh Sarajlija.

kazivačima koji nisu ovdje navedeni, takva iskustva i navike su imale svoj kontinuitet i nakon Drugog svjetskog rata.

Kazivač VŠ odrješito podsjeća kako se ljudi u mahali nisu svađali jedni s drugima. To jednostavno nije tako moglo ići. Komšije su mimo ulaznih vrata u avliju imali bočne kapidžike da mogu dodati kakav sahan, posuditi jaje ili samo progovoriti šta sa komšijom.

Više kuća u Donjoj mahali pripadalo je porodicama Kabiljo. HIL je kazivala da je od komšinice Klare iz te porodice cijela mahala naučila praviti pitu od jabuka koja se prije nije uopće pravila u Visokom. Njeno kazivanje da su rado išli Klari da je pitaju treba li joj šta pomoći (nakon čega su dobijali neki slatkiš) potvrđuje i kazivač VŠ i dopunjuje: "I moja mati je tako išla kod Kabilja da ih pita hoće li da im potpali vatru subotom, na dan kad Jevreji nisu ništa radili."

MUSLIMANSKA BULA GASULI JEVREJSKU STARICU

Porodična sjećanja kazivača iz Donje Mahale u Visokom donose nam savršen primjer onih postupaka koji se ne spominju jer nisu na nivou hvale o odnosu prema Drugima i Drugačijima, kako to savremeni diskurs definira, nego na nivou normalnosti najčistijeg međukomšijskog i međukonfesionalnog odnosa. Dr. Mario J. Romano rođen je u Visokom 1915. godine. Medicinski fakultet je završio u Zagrebu 1941. god., a zbog političkih okolnosti i nove vlasti premješten je u Visoko, a potom u Foču radi suzbijanja endemskog sifilisa.[29] Kako je od porodice Romano u Visokom ostala bila samo starica (doktorova majka? baka?) i potom preminula, nije bilo nikog da se pobrine za ritualno kupanje umrle. Vjerski propisi su zahtijevali da se to obavi neposredno nakon smrti.[30] Staricu je za smrt "opremila" jedna visočka bula. Brojni Visočani zapamtili su zahvalnost dr. Marija kroz uvijek rado otvorena vrata VMA u Beogradu, gdje je poslije rata specijalizirao kardiologiju i izabran za profesora. Isti odnos je imala i dr. Rosa Papo. Rođena je u Sarajevu 1913. god., medicinu završila u Zagrebu, a za profesora na VMA izabrana je poslije Drugog svjetskog rata.[31]

Djeca su obavezno išla na dženazu i nisu se protivili jer su znali da će i nešto dobiti. Dešavalo se da se poredaju sve dva i dva, a onda im priđu ljudi i u ruku spuste poneku paricu. Imalo je to koristi sa više strana. Djeca su se na taj način učila vjerskoj zajedničkoj obavezi, a u isto vrijeme treba razumjeti da su vremena bila teška u vrijeme Balkanskih ratova, Prvog svjetskog, potom vrijeme pandemije pa dolazi Drugi svjetski

[29] Od 1943. godine uključen je u Narodnooslobodilačku vojsku kao ljekar ambulante Komande mjesta Bugojno, potom redom kao referent saniteta 1. prol. brigade, ref. saniteta 21. srpske divizije, pomoćnik načelnika saniteta 1. armije. Jaša Romano, *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941–1945: Žrtve fašističkog terora i u učesnici u narodnooslobodilačkom ratu*, Beograd 1980, 133; Nenad Fogel et al., *Jevreji profesori medicinskih fakulteta u Srbiji*, Zemun 2019, 68.

[30] I u Gazi Husrev-begovom hamamu postoji poseban dio koji je služio za ritualno kupanje Jevreja, tevilu koju vjera nalaže obavezno nakon menstruacije, poroda, pred vjenčanje ili nakon smrti. Gazijin hamam je bio na raspolaganju Jevrejima i tokom noći, da bi se ispoštovala potreba da se za kupanje čovjeka koji je umro u noći, pobrine odmah nakon smrti.

[31] Bila je u Narodnooslobodilačkoj vojsci od 1941. godine kao ljekar bolnice Ozrenskog partizanskog odreda, upravnik bolnice Brčanskog odreda, referent saniteta 6. brigade, ref. saniteta 17. divizije. Specijalizirala je infektologiju, bila šef Zarazne klinike pri VMA i prva žena general u JNA. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i šest drugih vojnih odlikovanja.

rat... Meso se nije jelo često, svaki mjesec i po ili dva. Roditelji su se pravdali djeci da se pauza pravi da bi se meso poželjelo.

ZNAČAJ ŠKOLE O KOŽARSTVU

Godine 1929. osnovana je Državna muška zanatska kožarsko-krznarska škola u Visokom.[32] Pošto nam je cilj i ovu kockicu u mozaiku življenja ugraditi iz ugla običnog čovjeka, ovdje donosimo ono što je oplemenjivalo duh učenika koji su sticali znanje u ovoj školi. U prvom redu ćemo podvući značaj nastavničkog kadra koji je dolazio iz cijele Jugoslavije, ali i Evrope. Domaće nastavno osoblje je često bilo školovano na stranim univerzitetima, tehničkim fakultetima poput onog u Pragu, Lionu... U narodu se pamte imena Seida Demirdžića, matematičara Avrama Demaja, potom brata narodnog heroja Ahmeta Fetahagića, koji je i sam studirao tehničke nauke u Pragu. Đaci su, također, dolazili sa prostora cijele Kraljevine Jugoslavije i poslije su i do 70-ih godina 20. st. bili jako uvaženi u svojoj struci kao dobro obrazovani. Kazivač ističe Slovence koji su prošli visočku školu i bili na visokim položajima u državi, potom nekog Džindovića koji je bio iz Crne Gore, a odlazi u Zadar da radi.

Iz načina praktične nastave izdvojit ćemo jedan djelić koji pokazuje kako se na sve mislilo u osposobljavanje učenika za samostalan rad, na pažnju, prefinjenost, ali i motivaciju za rad u takvoj oblasti. Napomenut ćemo da je tu bilo različitih zanata vezanih za kožu i krzno i da su učenici kožarstva odskakali ispred ostalih, skoro isto onako kako su svršeni kožari/tabaci bili ispred svih drugih zanatlija u Visokom. Učenici su na praktičnu nastavu mogli donijeti svoju kožu koju bi danima obrađivali, dotjerivali, a na kraju su pored ocjene tu kožu kao proizvod svojih ruku mogli odnijeti i prodati. To je razlog što su ti učenici i materijalno odskakali od ostalih jer su ipak imali svoju zaradu.

ZANATLIJE I TABACI KAO PRVI MEĐU NJIMA

Cijela prošlost tabačkog/kožarskog zanata u Visokom tabake je držala u prvim safovima, pa bilo to po istaknutim mjestima u dočeku namjesnika u osmanskom periodu, bilo kod dolaska važnih gostiju u Visoko između dvaju svjetskih ratova, bilo u čaršiji među ostalim zanatlijama koji su je činili, bilo svojim brojem u gradskim mahalama.[33]

Kazivači porodičnih sjećanja OL i VŠ češće su spominjali tu samouvjerenost tabaka u odnosu na opančare/jemenidžije i ostale koji su im znali prigovarati na isjeđavanju po *kahvama*.[34] Na to su dobijali ležeran od-

[32] Za detalje oko uslova za upis u tu školu prije Drugog svjetskog rata vidjeti: *Uslovi za upis u Državnu kožarsko-krznarsku školu u Visokom*, Državna muška zanatska kožarsko-krznarska škola (Visoko), Sarajevo 1936.

[33] I prema popisu muškog stanovništva gradskih mahala u Visokom 1850. godine, tabaci dominiraju brojem. Tako je i ostalo sve do prve polovine 20. st.

[34] *Kahva* je do osamdesetih godina 20. st. uobičajeni naziv za kafanu među starim Visočanima.

govor tabaka da je – zima. Dođe, međutim, mart, pa april, pa i maj, ali tabaci sjede i ne izlaze iz kahve. Tako pitao jedan koji nije znao baš ništa kako to ide:

– A što sad ne ustaju raditi?

– Ma neće oni poći raditi dok ne prođe zec ispod mosta! – odgovoriše.

– Kakav to zec?

– Planina Zec! Dok se snijeg s nje ne otopi!

Iz prvih decenija 20. st. je zadugo ostalo šaljivo začikavanje da "tabaci ustaju jedino pred jevrejskom hodžinicom". Može biti da je ta izreka nastala zbog zaista neke ljepotice, ali s obzirom na to da se kod Osmanlija, pa i danas među Turcima, zvanje hodže moglo odnositi na svakog obrazovanog čovjeka/ženu, a na Balkanu, pa i u Bosni, uglavnom je označavalo imama među muslimanima, ovdje bi se moglo raditi i o iskazivanju poštovanja i nekoj ženi-rabinu i supruzi nekog rabina.

Vezano za taj zimski nerad, treba znati da postoji jedna teškoća koju su tabaci imali u odnosu na ostale zanatlije. Oni su najveći dio posla oko koža radili na otvorenom, uz vodu i u vodi. Neke sitnije radnje jesu oni obavljali zimi, ali glavni posao je počinjao od maja. Kazivač VŠ govori o svom djedu da je "u svojoj četrdesetoj godini uletio tako u vodu da vadi kože, a da 'Zec' još nije prošao ispod mosta". Kako je tad uletio u nadošlu ledenu vodu, nikad više nije mogao ništa uraditi. Umro je u 50-oj godini, ali svih tih deset je proveo "na postelji".

Dakle, tabaci su od decembra do maja uglavnom prestajali da rade glavninu svog posla, jer nisu kao opančari mogli obaviti cijeli tok proizvodnje u zatvorenim objektima. Opančari su inače teže živjeli. Posebno je bio problem do prodaje. I tabaci su doduše trebali imati opskrbu za porodicu, zbog čega su bili prinuđeni na ne baš isplativu prodaju proizvoda koji će se tek raditi. Ovdje ćemo spomenuti i jedan stereotip o Visočanima kao trgovcima. Kazivač VŠ je oštro protiv tvrdnje da su Visočani dobri trgovci. On kaže kako su Visočani i prije bili prisutni na svim pijacama, ali su prodavali svoju robu. To onda nije trgovina. Oni ne mogu naći prodavca, ne mogu plasirati tako svoju robu, a da sami za to vrijeme proizvode. Sve nabavke i narudžbe koža i proizvoda od kože su, ustvari, išle preko sarajevskih trgovaca. Opančari su mogli do Nove godine izdržati sa svojom zaradom, ali već od Božića oni su išli kod Misimovića da mu prodaju opanke koji još nisu proizvedeni. Ako su opanci inače bili 20 dinara, on bi njima plaćao po 15, tako da su oni bili "donji", a da još nisu ni počeli proizvoditi. Prodajom unaprijed i tabaci su u startu već bili na gubitku i to, ustvari, i nije bila trgovina u pravom smislu. Zato su imali dopunska zanimanja, zemlju, i borili se da šta privrijede.

Pred sami Drugi svjetski rat studenti iz Beograda počinju da šire komunističku propagandu. Bili su dobro primljeni kod sitnijih zanatlija poput krojača i sl. Prilikom jednog od predavanja u nekoj od kafana oni su počeli da ubjeđuju narod kako je Rusija izlaz iz svih problema, kako otud dolazi spas... Narod je slušao, ali se nije izjašnjavao i to malo potraja, da bi onda glasnogovornik Šaćiraga Sirčo otresito rekao: "Ama, iz Rusije može samo zima doći!"

Asima Čabaravdića smo već spominjali, a ovdje je primjereno spomenuti i h. Edhemagu Čabaravdića, iz iste tradicionalne tabačke porodice koja je u Visokom osnovala prvu modernu kožarsku fabriku. Bio je redovno mujezin u džamiji jer je imao izvanredno jak glas i dobar mekam. Nakon vala hapšenja visočkih uglednih zanatlija, on je osuđen kao "neprijatelj narodnog oslobođenja". To je u praksi značilo nacionaliziranje fabrike

i cijele imovine. Nametak je lijepo sažeo karakter radinosti braće Čabaravdića riječima da su "i dalje radili i unaprijedili i državne fabrike kao što bi svoje". Iako je sljedeća situacija iz h. Edhemovog kažnjeničkog perioda, donosimo je ovdje jer govori puno o njemu, ali i o činjenici da je i Glavni odbor Narodne uzdanice bio u Tabacima u Sarajevu i da su postojale veze između tabaka i kruga ljudi oko *Novog Behara*: Došlo je do prve amnestije zatvorenika koji su bili osuđeni do jedne godine, pa je oslobođen i Edhemaga. Pošto su politički zatvorenici bili osuđeni na duže kazne, Edhemaga Čabaravdić je na polasku htio da Nametak preda tada velikih 200 dinara Edhem-ef. Mulabdiću, koji je tu u zatvoru bio u devetoj deceniji života.[35] Mulabdić nije htio uzeti, a Edhemaga Čabaravdić je onda te novce ponudio Aliji Nametku, koji je to s radošću uzeo.[36]

ZANATLIJE I TESAVVUF

Ahije (perz. pl. Āhijan) su bili duhovni vođe koji su stupili na historijsku pozornicu u vrlo depresivnom momentu mongolskih brzih i velikih osvajanja. Ahijstvo je poticalo narod da se fokusira na odgoj i zanat. Tako su se ljudi i grupisali po struci i zanatu, a onda svakom svom istaknutijem vođi davali naziv *Āhī* (po Ahi Evranu, koji se smatra osnivačem ove organizacije).[37] Ahije će četiri stoljeća kontinuirano biti poštovana organizacija koja je ujedinjavala narode Osmanske Države i usmjeravala esnafe. Njihova moralna i vjerska pravila su bila sadržana u futuvvetnamama. Mjesta njihovog okupljanja bile su zavije i tekije. Od samog početka osmanskih osvajanja ahije su se proširili kroz bosanske kasabe, zavije i tekije (neke izgrađene i prije džamija!), a zanatlijske džamije nastajale su ovisno o glavnim zanimanjima određenih čaršija.[38] Tako su Sarajevo, Visoko, Tešanj i druga mjesta pored zavija dobijali tabačke džamije, saračke i sl. Tabhanska džamija i Saračica u Visokom pravi su primjeri takvih džamija. Koliko su poštovani propisi saradnje, vidi se i po tome kako su brojne kožare u jednom malom Visokom i drugim mjestima imale jake i kontinuirane relacije sa tekijom u Kırşehiru.[39] Podsjetit ćemo da je prezime Ahić i danas često prisutno po mjestima u kojima su ahije djelovali.

Ova povezanost rada i misticizma nije nikad iščilila iz visočkog duha. Iz ove perspektive bi se moglo reći da to što je veliki broj hafiza i imama poslije Drugog svjetskog rata bio zaposlen u visočkim preduzećima nije bila samo posljedica situacije nepostojanja zdravstvenog osiguranja i stalnog ličnog dohotka za njih. Uzmimo primjer uvaženog šejha Abdulhaka Hadžimejlića, sina hafiza i šejha Nezira Hadžimejlića. Iako rođen u Fojnici 1900. god., on će kao dijete biti doveden u Visoko jer mu je otac, kao odani pratilac šejha hfz. Husni-ef. Numanagića, došao za njim u Visoko, nakon što je šejh osnovao tekiju 1905. god. Abdulhak je završio osnovnu školu u Visokom, upisao gimnaziju u Sarajevu, a kako je buknuo Prvi svjetski rat, završava medresu u Visokom. Uz medresu je završio obućarski zanat, radio u visočkim preduzećima *Iskra* i KTK i cijeli

[35] Edhem Mulabdić (1862–1954) bio je učitelj, nastavnik i profesor u više ustanova, autor prvog bošnjačkog romana, pokretač lista *Behar* sa Safvet-begom Bašagićem i Osmanom Nurijem Hadžićem, sekretar Glavnog odbora Narodne uzdanice.

[36] A. Nametak, *Nekrologij*, 300.

[37] Zna se da je bio živ 1306. godine i da je ukopan u Kırşehiru.

[38] Çağatay Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara 1974; Ahmed Akgündüz – Sait Öztürk, *Nepoznata Osmanska država*, Sarajevo 2016.

[39] Azra Gadžo, Veze esnafa u Bosni sa tekijom u Kiršehiru, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 49/1999, Sarajevo 2000, 111–175.

život (u. 1980) proveo posvećen tarikatu, knjigama i medžlis-i zikrovima koji su održavani po visočkim džamijama do ponovnog otvaranja tekije 1968. god. Nakon njegove smrti tekiju će voditi šejh h. Omer Bukurević (isto zaposlenik i penzioner visočkog preduzeća) skupa sa Abdulhakovim bratom, uvaženim kadijom Sulhi-ef. Hadžimejlićem.[40]

JEDNA MEĐURATNA PRIČA O HADŽILUKU S NEOBIČNIM EPILOGOM

Bila je 1937. god. Salihaga Šahinović, u poznim godinama i zbog zdravstvenog stanja, angažira za svog bedela (zamjenika koji će obaviti hadžiluk u njegovo ime) šejha Abbasa Zahida, mladog Arapina iz Medine. Na priloženoj fotografiji Salihagu i njegovog bedela vode tekbirima iz Šadrvanske džamije Alauddin Kebir nakon ikrar-dove (Sl. 1). Prema kazivaču porodičnog sjećanja BŠ, bedel je dobio naknadu za troškove i bedeluk u dukatima. Polazna tačka je bila iz Sarajeva, pa je bedel ispraćen iz Visokog. Sutradan se, pak, pročuje da je u hanu, gdje su se hodočasnici okupljali, buknuo požar. U Visokom se zabrinuli, ali srećom, mladić je uspio izaći i uredno krenuti, pa i obaviti hadž. Salihaga je iz zahvalnosti i prijateljstva s mladim Arapinom rođenom unuku dao bedelovo ime Zahid.

Ova priča ima čudesan epilog. Više od četrdeset godina kasnije, na hadž kreće Zehra Užičanin, unuka h. Salihage Šahinovića. Vođena nekim čudnim porivom na put je ponijela fotografiju iz 1937. godine. Kad su stigli u Medinu, tražila je od tada mladog Asim-ef. Aždahića, koji je vodio hadžije iz Visokog, da pokaže fotografiju službeniku u hotelu i pita za šejha Abbasa Zahida. Asim-ef. odbijao, jer mu se činilo i neozbiljnim da u Medini, u kojoj je tada bilo više od milion hadžija, pita za nekog ko je dolazio u jedno malo Visoko prije Drugog svjetskog rata. Na to je energična hadžihanuma Zehra, ne znajući strane jezike, sama otišla do čovjeka na recepciji i pokazujući na fotografiju ponavljala nekoliko puta ime mladog Arapina Abbasa Zahida. Čovjek je zapanjeno digao ruke i nešto govorio, a onda je došao prevodilac i rekao Zehrahanumi da je na slici rođeni otac ovog čovjeka i da on pita nju otkud njoj fotografija njegovog oca. Povrh svega, ondašnji mladi bedel iz 1937. god. još uvijek je bio živ! Bila je to neočekivana obostrana radost, hadžinica bila pozvana da zijareti tog čovjeka, a Zahidovi sinovi su hadžihanumu ispratili u Visoko s poklonima za najbliže.

[40] Detaljnije u: Aćif Skenderović, Povodom preseljenja na Ahiret h. Abdulhaka ef. Hadžimejlića – šejha Nakšibendijske tekije u Visokom, *Preporod* 11/1980, 17/241, 18.

Sl. 2 *Salihaga Šahinović sa bedelom nakon ikrar-dove u Šadrvanskoj Alauddin Kebir džamiji 1937. godine*

IZ KULTURE ODIJEVANJA: ĆULAH, FES, FRANCUZICA, KAPA "SA STREHOM"

U Bosni osmanskog perioda najprisutnija kapa bio je ćulah oko kojeg je bio omotač, često zelene boje, ako se radilo o muslimanima, a crvene ako se radilo o kršćanima. Krajem 19. i početkom 20. st. pojavljuje se fes kao univerzalna kapa. Postojale su određene boje za svaki narod. Bošnjaci su nosili crvene, Hrvati zagasitije, a Srbi tamne boje.[41] Između dvaju svjetskih ratova preko francuske vojske proširila se francuzica, beretka, neki su nosili i šešire. Bila je to pretežno stvar kulture, mode, tradicije i slobodnog izbora.

Sl. 3 *Porodica Zečević i Užičanin 1930. godine, iz privatnog vlasništva Seada Zečevića*

[41] Enisa Alagić, Iz sehare Stava: Kako je francuzica potisnula fes, *Stav*, 20. 4. 2021. https://www.stav.ba/vijest/iz-sehare-stava-kako-je-francuzica-potisnula-fes/1862 (25. 11. 2023)

Sl. 4 *Na betonskom mostu 1933. godine, iz privatnog vlasništva Seada Mataradžije*

Poznato je da je 20-ih godina prošlog stoljeća za sve željezničare Ministarstvo saobraćaja uvelo uniformu čiji je dio bila kapa "sa strehom". Kako su muslimani do tada nosili samo fesove, polemičari konzervativne i modernije uleme time su dobili još materijala. Sejfullah Proho napisao je povodom "kape sa strehom" kako je njeno nošenje haram, pa čak i ćufur (nevjerničko ponašanje). Iako su ga podržali alimi poput muftije h. hfz. Numanagića, člana Ulema medžlisa, h. hfz. Abdurrezaka i penzionisanog člana Munib-ef. Korkuta, reis Čaušević je izdao fetvu da muslimanima sa vjerskog stanovišta nije zabranjeno nositi takve kape. Tako će se ove ili one navike razviti među narodom ovisno o tome gdje ko radio i koji je alim bio više popularan u kojem kraju. Budući da je h. hfz. Husni-ef. Numanagić ličnost čiji su lik i djelo obilježili početak 20. st. u Visokom, nije neobična odbojnost koja je postojala kod velikog dijela starije generacije visočkih muslimana kroz cijelo to stoljeće.[42]

KISELJAK I ODLAZAK U BANJE U KISELJAKU

Za većinu Visočana podrazumijevalo se svakih dvije sedmice ići u Kiseljak po zalihe kisele vode koja se stalno pila u kućama. Kiseljak nije bio daleko, a sa obližnjom Fojnicom je bio i ostao izvanredan prirodan prostor za odmor i liječenje. Izvor vode u Kiseljaku se inače prvi put spominje kao "Sauer Brunnen" (Kiseli izvor / Fontana) još u 16. st., preciznije 1530. godine. Spominje ga Benedikt Kuripešić pri opisu putovanja carskog poslanstva u Konstantinopolj. Osmanlije ga bilježe u doslovnom prijevodu kao Ekši su (Kisela voda), a Evlija Čelebi piše da je tu ljekovita voda i da je trgovci raznose "od vilajeta do vilajeta". Englez James Creagh ne samo da poredi kiselu vodu iz Kiseljaka s vodom francuskog lječilišta Vichy nego naglašava da

[42] Šejh hfz. Husni-ef. Numanagić je i ukopan u starom Čekrekčijinom greblju u Visokom.

"osvježavajuća i okrepljujuća snaga ovog izvora daleko jača od onog u Vichyu". Dalje piše da, ako stari ljudi piju dvadesetak dana ovu bosansku vodu punu vitalne snage, dobiju rajsku snagu. Kaže da je voda prijatnog ukusa i da je djelotvorna kod bolesti probavnih organa, neraspoloženja koje dolazi od bolesti, gubitka apetita, te da se ljudi vraćaju kući svježi i sretni, bez znakova starenja.[43]

TKANJE ĆILIMA

Iako se općenito uzima da je ćilimarstvo jedna od kultura prenošenih s koljena na koljeno preko žena, u Visokom je ta vrsta posla/hobija/stvaralaštva često prakticirana porodično, komšijski, od strane i muških i ženskih članova porodice. Zbog obima posla, najčešće je na jednom ćilimu radilo više osoba, uobičajeno i različitih generacija, budući da su stariji na takav način i podučavali mlađe. Kroz cijeli proces mlađi su stjecali radne navike, učili se strpljenju, pedantnosti, povjerenju, ali imali i priliku da slušaju savjete od starijih, u slučaju žalosti i brige da tješe jedni druge, da razvijaju osjećaj zajedništva, ali isto tako i da se zabave.[44]

Ćilimi su, inače, bili dobar kapital, o čemu svjedoče brojne ostavinske rasprave u kojima se među ostavinskim vrijednostima obavezno navode ćilimi.

POZITIVAN ODNOS PREMA MUHADŽIRIMA

Tokom osmanskog perioda vlast je provodila politiku *iskana*, planskog naseljavanja, ali i zbrinjavanja muhadžira. Ipak, na cijelom Balkanu je odnos prema muhadžirima ili općenito doseljenicima u prvo vrijeme uvijek bio na granici između podnošljivosti i sumnjičavosti, opreza. Zbog čestih migracijskih talasa na bosanske prostore i ranije, a pogotovo u 19. st. s razbuktavanjem *istočnog pitanja*, demografska iskustva pokazuju da je doseljenicima često davana na korištenje uglavnom neplodna zemlja, objekti u brdsko-planinskim selima, ukratko, teško su im otvarana vrata čaršije. Situacija u Visokom je bila drugačija. Da li zbog uobičajenih dolazaka austrijskih službenika s porodicama, madžarskih kožara, evropskih i regionalnih stručnjaka za različite privredne grane, učitelja, pekara, muzičara, domaće stanovništvo Visokog je imalo daleko tolerantniji odnos.[45] Na osnovu porodičnih zapamćenja, kazivač VŠ ističe pozitivne primjere kako su muhadžirima znanje i vještine otvarali vrata među domaćima. Tako se npr. pamti da su muhadžiri učili narod kako se sadi i kalemi voće, učili ih da prave silažu, što se u Visokom još uvijek nije radilo, a današnja stočarska proizvodnja je nezamisliva bez silaže.[46]

---

[43] James Creagh, *Over the Borders of Christendom and Islamiah: A journey through Hungary, Slabonia, Serbia, Bosnia, Herzegovina, Dalmatia und Montenegro, to the North of Albania, in the Summer of 1875*, vol. II, London 1876, 94–96. (dalje: J. Creagh, *Over the Borders*)

[44] O navikama zajedničkih tkanja ćilima u prvoj polovici 20. st., o manje ili više kompliciranim motivima, prenosimo iskustva članova porodice Lukhodžić, Čabaravdić, Burić, Drugović.

[45] Da je u pitanju trajno prisutan način ponašanja, ostala su svjedočanstva iz perioda nakon Drugog svjetskog rata o tome da su pet godina nakon rata muhadžiri već u Gradskom vijeću.

[46] *Silaža* je mrvljenje ili sjeckanje određenih vrsta biljaka koje imaju nutritivnu vrijednost za konzerviranje hraniva djelovanjem

Između porodica koje su u posljednjem talasu izgona muslimanskog stanovništva iz Srbije u Bosnu došli iz beogradskog garnizona, u Visokom se nastanila porodica Topčagić. Po kazivaču HP, živjeli su u Šerefuddin mahali. Nalazimo ih i u Popisu stambenih objekata i njihovih komponenata u Visokom, okrug Sarajevo, zemlja Bosna. Oni su početkom 20. st. otišli iz Visokog.

IZ SUDSKIH KLUPA: DUDIJA, MUHTAR SALIH, NAFA, GOSPAVA R…

Bilo je zanimljivih sudskih slučajeva vezanih za Visoko. Izdvojit ćemo jedan ozbiljan slučaj kad Dudija F. Ciganka, kako stoji u izvoru, tuži muhtara Saliha M. zbog ubistva njenog supruga Omera F. Sve je počelo krađom kukuruza nekoj ženi u Visokom, u mahali kojoj je muhtar bio Salih M. i koji je posumnjao da je krađu počinio taj bračni par. Dudijin muž i tri pozvana "ciganina" su poricali optužbu, nakon čega ih je muhtar toliko istukao da je Omer nekoliko dana izbacivao krv i onda umro. O muhtaru Salihu M. je i kotarski predstojnik u Visokom dao potvrdu da se radi o najboljem i najrevnosnijem muhtaru koji posjeduje toliko i toliko pokretne i nepokretne imovine, ali Dudija je bila uporna da se uradi obdukcija. To je urađeno i ustanovilo se da je njen suprug Omer, ustvari, umro od upale pluća, uz dodatni nalaz da on na sebi nije imao nikakve modrice.

Slučaj Nafe M., djevojčice bez majke koja bježi od kuće u Visokom sa 13 godina i udaje se u Sarajevo, a onda kroz nekoliko mjeseci bježi s drugim momkom u Banju Luku, povratak u Sarajevo, bludničenje, optužba Gospave R. za Nafino svodništvo u kafani u Moštru, pijančenje – sve je to crna strana života na bosanskoj historijskoj prelomnici. Djevojka je optužena za psovanje cara u pijanom stanju dok je s nožem u ruci jurila za djevojkom, na kraju osuđena za uvredu Veličanstva.[47] Ovakvi slučajevi, srećom vrlo rijetki, samo svjedoče o ogromnom značaju muslihuna, uvaženih članova džemata, zajednice, koji su bili veoma važan filter u mirenju posvađanih, u ubjeđivanju nepokornih, a sve u zajedničkom interesu da se suzbiju loše navike i širenje nemorala. To je i razlog što je kazivač VŠ izričit da u mahali nije moglo biti svađa i sukoba.

Kao i u svim periodima, i pod austrougarskom upravom su se dešavale otmice djevojaka, osim što je sad nadležan bio građanski sud. Tako se za Visoko veže slučaj Halila Š., mladića koji je namjeravao oženiti djevojku Kadu. Ona je bila *razi* (pristala), pa je to obilježio i darujući je. Krenuvši sa svatovima po Kadu, u putu su sreli i druge svatove koji su Kadu vodili za mladoženju Husu A. Halil je tražio da mu vrati darove, 30 igrmiluka i prsten, na što je Kada optužila Halila da je on nju, ustvari, pokrao. Halil je potom oteo Kadu, odveo je u planinu, ubjeđivao da se uda za njega, ali kako je ona odbijala, on ju je vratio u Visoko, nakon čega je optužen za otmicu. Iako su za njega svjedočili brojni komšije jer je važio dotad za pristojnog momka, on je osuđen na pet godina teške tamnice s pooštrenom kaznom posta svaki mjesec.[48]

Milovan Š. iz Visokog (20 godina) 1886. god. prošao je bez kazne nakon otmice dvanaestogodišnje Ruže G. dok je ona čuvala stoku na brdu Hum. On nije bio oženjen, ali je bilo svjedoka otmice. Sud je ipak bio stava da nema dovoljno dokaza da osudi Milovana.

---

bakterija mliječno-kiselinskog vrenja, čime se sprečava fermentacija organske mase.

[47] J. Creagh, *Over the Borders*, 144–145.

[48] Hana Younis, *Žene u sudskim spisima 1878–1914: Odbjegle, preljubnice, rentijerke, zemljovlasnice*, Sarajevo 2023, 35–36.

Nisu osuđeni ni otmičari Mare D. koji su je izvukli iz sobe, zapušili joj usta i odveli je Simi S. u Dolac da se njome oženi.[49]

Pri otmicama su se dešavali i sukobi, tuče, povređivanje. Kad je februara 1881. god. bio pokušaj otmice Filomene I. od strane Marka M. B. i Franje I. iz Visokog, Filomenina majka je prijavila da nju niko nije pitao za dozvolu da joj se kći uda. Mato se pravdao da nije bilo potrebe za tim jer je Filomena bila punoljetna po austrijskom građanskom zakonu. Filomena se valjda bila uplašila kad se Marko pojavio u štali i počela vikati, a onda se njen brat Ivo I. pojavio i potukao s Markom. Taj slučaj se duže rješavao i na kraju je Marko osuđen na šest mjeseci tamnice za pokušaj otmice i za nanošenje teške tjelesne ozljede.[50]

POTEGO JE! [DJEVOJKU]

Budući da je najviše bilo govora o situaciji u čaršiji i u mahalama, ovdje donosimo jedan izraz koji govori o običaju aktuelnom u prvim decenijama 20. st. na selima. To se moglo dogoditi na teferiču, na sijelu, kad bi se mladić našao blizu djevojke i usudio se da je uhvati za ruku. Bila je to velika sramota jer bi taj čin na djevojci ostajao kao neki biljeg. Onda bi se djevojka, htjela ne htjela, obično i udala za tog momka. Kazivačica BŠ tako donosi primjer iz svoje porodice, žene koja je bila godište 1910, a udala se sa 13 i po godina. Kad ju je upitala zašto tako rano, ona joj je upravo odgovorila tako: "Pa potego me!"[51]

BACANJE GRAHA, OGLEDANJE U KAFU I PARESKEVINO GATANJE

I pored stalne atmosfere pobožnosti koja je vladala među stanovništvom Visokog, ono nije bilo lišeno sinkretističkog naslijeđa iz svoje prošlosti. Uvijek je bilo posebnijih ljudi koji su pokušavali da na različite načine naslute ili doslute budućnost. Ozbiljniji i pobožniji ljudi svih vjera držali su se u granicama vjerskih propisa, ali su i do danas ostala sačuvana neka sujevjerja o kojima je, kako smo rekli u početku, već bilo govora u ranijoj monografiji Visokog. Ovdje ćemo samo dodati, uglavnom na osnovu porodičnih kazivanja, da se za "bacanje graha" i "ogledanje na kafu" znalo i prije Drugog svjetskog rata. Spomenut ćemo jednu ličnost po imenu Pareskeva (u Visokom su je zvali Pareska). Gatala je visočkim curicama koje bi se tek zadjevojčile, pa im svaka slutnja značila puno. Kako su se djevojke osjećale hrabrije grupno tražiti od nje takvu uslugu, kao kazivač prenosimo sjećanja iz djetinjstva o iskustvu dviju žena iz Donje Mahale. Jednoj je Pareskeva "vidjela" da nju čeka mujezin (da će se udati za mujezina). Nekoliko godina kasnije, ta se žena udala za – hodžu. Drugoj, već udatoj, rekla je samo da je čeka sreća u uniformi pa ova prirodno to uzela kao šalu. Utoliko je veće iznenađenje bilo kad joj je suprug došao s posla i rekao da su ga postavili za čuvara/portira. U uniformi.

---

[49] *Isto*, 41.

[50] *Isto*.

[51] Djevojke koje su se nevoljno našle u takvoj situaciji, udavale su se jer bi, u suprotnom, na njima ostao biljeg. Iako bi došle u muževu kuću, par nije vodio bračni život do spolne zrelosti. Djevojke su najčešće spavale s ostalom djecom u kući ili čak sa svekrvom.

ARHITEKTURA VISOKOG 1878–1941.

Dr. IBRAHIM KRZOVIĆ[1]

AUSTROUGARSKI PERIOD 1878–1918.

Iako su austrougarske trupe pod komandom generala Josipa Filipovića vodile borbe i u okolini Visokog, kao kod sela Doboja zgošćanskog i oko Buka, nisu zabilježena značajnija rušenja samog grada. Hamdija Kreševljaković piše: "Nakon što su se dva dana vodili žestoki bojevi oko Kaknja (15. i 16. kolovoza 1878) noću od 16. na 17. kolovoza udariše čete bečkog ćesara kod Čifluka na jedan bataljon redife i potisnuše ga prema brdu Kraljevcu. Sutradan navali austrijska vojska na Visoko. Boj je trajao 6 sati i kad je Hadžijamaković vidio, da će biti potpuno savladan od pretežno brojnije i potpuno opremljene vojske, povuče se prema Sarajevu, a Visoko zauzeše Austrijanci 17. kolovoza poslije podne..."[2] Nova vlast je zadržala zatečenu urbanu strukturu koju su podvrgli djelimičnim regulacijama ulica. Kao i drugdje, i u Visokom su za smještaj nove uprave korišteni zatečeni objekti. Kako su se ti objekti pokazali nepodesni, već osamdesetih godina počela je izgradnja najprije objekata za administrativno-sudske potrebe, a prema opštoj sistematizaciji mjesta, sreskih i okružnih oblasti u Bosni i Hercegovini. Kako je Visoko u vremenu osmanske vlasti dugo vremena bilo sjedište visočke nahije, ta je administrativno-upravna funkcija grada i okoline zadržana u vidu sjedišta sreza, a ovaj visočki srez/kotar bio je u sastavu okružne oblasti Sarajevo. Kotar / srez Visoko su činile općine Kralupi, Mokronozi, Gračanica, Kakanj, Ilijaš, Breza i Vareš. Vareš je imao status kotarske ispostave.

GRAĐEVNO ODJELJENJE ZEMALJSKE VLADE

Za tehničke, inženjerske, graditeljske i arhitektonske poslove Zemaljska vlada je u Sarajevu formirala Građevno odjeljenje koje je imalo nekoliko odsjeka. Dugogodišnji šef Građevnog odjeljenja, čiji se potpis nalazi na većini projekata ove službe, bio je Edmund Stix, pa Johan Kellner, inženjer, potom Fritz Passini. Tu su bili i Filip Ballif, meteorolog, viši inženjeri Adolf Kunert, Karlo Paržik (Carl Pařík), zaduženi kao savjetnici za pojedine odsjeke, ali ih nalazimo i kao projektante. U Odsjeku za visokogradnju 1899. god. su Josef Greger,

[1] Saradnik na prikupljanju i obradi tehničke i bibliografske građe: dr. Ismet Krzović, dipl. ing. arh.
[2] Hamdija Kreševljaković, *Visoko*, Sarajevo 1934, 50 (dalje: H. Kreševljaković, *Visoko*).

inženjer, Karl Panek, arhitekt, Franz Blažek, arhitekt, Rudolf Tönnies, arhitekt, Ludwig Huber, arhitekt, Georg Barl, poslovođa, Wilhelm Lenk, majstor, Ursini Wenzel, crtač, Johan Aleksić, crtač, Franz Parcel, crtač, Emil Schlesinger, crtač, Wewerka Wencel, polirer. U Odsjeku za cestogradnju: Otto Leckner, crtač. U Odsjeku za željeznice Johan Pop d' Alamur, crtač. U Odsjeku za kanalizaciju glavnog grada Sarajevo: Josef Eberle, inženjer, Hunrich Steinbach, inženjer, i Arthur Popper, inženjer.[3] Samo na početku ove tehničke službe Zemaljske vlade, prije formiranja Građevnog odjeljenja, tu je bio Josip Vancaš, ali on je ubrzo prešao u status civilnog arhitekte i vodio je svoj projektantski biro. Većinu ovih arhitekata nalazimo kao autore poznatih građevina: Vancaša kao autora zgrade Zemaljske vlade (Predsjedništva BiH) i katedrale Srca Isusova u Sarajevu i još stotinjak projekata različite namjene, Paržika kao projektanta Šerijatske sudačke škole i Aškenaskog hrama, Paneka kao autora Bosanskog paviljona na Svjetskoj izložbi u Parizu 1900, Blažeka kao autora Mostarske gimnazije i drugih. Poseban odjel pri Građevnom odjeljenju bilo je Tehničko odjeljenje Sarajevske okružne oblasti koje je bilo zaduženo za projektantske poslove sarajevskog okružja kojem je pripadao i kotar Visoko. U Bošnjačkom kalendaru za 1897. godinu stručnjaci u okružnoj oblasti bili su: Matija Ribarić, građ. savjetnik, Domeniko Karković, mjernik, Antun Schener, mjernik, Ernest Barda, još tri asistenta te tehnički vježbenik Simeon Boras,[4] kojeg nalazimo potpisanog na nacrtima mnogih objekata u okružju, a najviše za kotar Visoko.

Prema onome što su ovi arhitekti, inženjeri i njihovi saradnici ostvarili od vremena dolaska u Bosnu i Hercegovinu pa do kraja austrougarske vlasti vidi se i njihovo gledanje na vrstu stilskog oblikovanja zgrada različite namjene. Za upravne zgrade: Kreisbehorde – okružne oblasti, Bezirksamtsgebaude – sreska načelstva, primjenjivali su stilske karakteristike klasicizma i renesanse, rijetko baroka. Za sakralne objekte, ovisno o vjeri zajednice za koju se trebalo nešto graditi, primjenjivali su neoromaniku ili neogotiku za katolike, romaniku i neobizantski stil za pravoslavne te kompilaciju islamskomaurskih elemenata za vjerske, stambene i poslovne zgrade muslimana, kao i za hramove jevrejskih zajednica. Za vile, ladanjske objekte, hotele po provincijama ili banjama koristili su oblike folklorističke alpske arhitekture. Za osnovne i srednje škole upotrebljavali su se renesansni oblici, osim za Gimnaziju u Mostaru, čiji je korpus funkcionalno klasični a plašt neomaurski. Sve ove stilske oblike nalazimo u literaturi i pod nazivima *historicizam*, *eklektika* ili *romantizam*. Za javne objekte, sjedišta okružnih i sreskih – kotarskih oblasti, u mjestima gdje je bilo većinsko muslimansko stanovništvo, primjenjivali su stilskodekorativne oblike preuzete uglavnom sa područja arapskih zemalja, Egipta, Španije, ne sa seldžučko-osmanskih područja. Za ovakva rješenja predlažemo upotrebu naziva neomaurski stil, umjesto pseudomaurski, koji se ranije upotrebljavao. To stoga što se i za zgrade, crkve i drugo inspirisane gotikom ne kaže da je pseudogotika nego neogotika, ne pseudorenesansa, nego neorenasansa, nije pseudo – lažna, nego neo – nova ili obnovljena. To se može elaborirati i na ravni stilsko-fenomenoloških elemenata, ali ne nužno u ovoj prilici.

---

[3] *Bosnischer Bote* 1899, Sarajevo 1900, 10.

[4] Simeon Boras – Šimun Boras iz Blagaja kod Mostara, završio školske 1897/1897. godine Arhitektonsko-građevinski odsjek Srednje tehničke škole u Sarajevu. *Spomenica prigodom proslave 40-godišnjice opstanka Državne tehničke škole u Sarajevu 1889–1929*, Sarajevo 1929, 17. (dalje: *Spomenica Državne tehničke škole u Sarajevu*)

JAVNI OBJEKTI

Zgrada sreske oblasti – Bezirksamstgebaude (Sresko načelstvo, srez/kotar Visoko, Općina Visoko, Grad Visoko) najprije je bila smještena u starom Konaku koji se nalazio u gornjoj čaršiji, približno lokaciji na uglu današnjih ulica Kralja Tvrtka i Čabaravdića. To je bila stara, nešto prostranija kuća poput drugih stambenih objekata, jednokatnica sa prepustom, pokrivena tahtom i s avlijom ograđenom zidom. Već osamdesetih godina 19. stoljeća i poslije izgradnje velike palate Zemaljske vlade u Sarajevu, počela je gradnja objekata sreske i općinske vlasti u svim mjestima. Za smještaj uprave u Visokom izabrana je lokacija na Ulici Jalija između Kasine i hotela (Sl. 1 situacija). Prvi planovi urađeni su početkom 1892. god. s osnovom u obliku slova U, tako da se u prizemlje (službeni ulaz) ulazilo iz glavne ulice, a za sprat je bio ulaz i stepenište na lijevoj bočnoj strani. Taj koncept komunikacije promijenjen je na planovima iz 1894. god. na kojima je osnova zgrade u obliku položenog slova E (Sl. 1a, 1b), dakle između dva bočna trakta dodat je još trakt stepeništa. Bočni ulaz (u gruntovnicu) ostao je i kasnije, sve do vremena nadgradnje drugog sprata i balkona iznad glavnog ulaza. I starije i kasnije planove potpisao je Edmund Stix, šef Građevinskog odjeljenja, a na nekima je ovjeru projekta potpisao i Karlo Paržik (Carl Pařík). Na sačuvanim kopijama nema potpisa projektanta. Zgrada službi kotara Visoko završena je 1895. godine i koštala je 116.600 kruna.[5] Na kopijama napravljenim 1906. i 1907. po projektima naslovljenim Bezirksamstgebaude und Gerichtsgebaude iz 1892. i 1894. god. (Sl. 1c) novi je raspored službi, a i potpis novog šefa Odjeljenja: Sarajevo, im Oktobar 1907. Der Baurath: Budau. Na jednoj kopiji sa istim potpisom i datumom sačuvao se izgled fasade. (Sl. 1d, 1e). Ne može se potvrditi ranije mišljenje da je projekat ove i sada monumentalne i lijepe zgrade uradio arhitekt Karlo Paržik, ali se ne može ni isključiti njegov uticaj i doprinos ovakvom izgledu i obliku jer je do tog vremena već ostvario neke značajne projekte (Šerijatsko-sudačka škola, napravio prvi projekat Vijećnice u Sarajevu...). Osim njegovog eventualnog udjela trebalo bi imati u vidu i ime inženjera Aloiza Erlacha, čiji se potpis nalazi na crtežima za ovu zgradu s oznakama za uklanjanje nekih dijelova i nekih pregradnji što je uzrokovala promjena namjene nekih prostora i u podrumu, i u prizemlju i na spratu i u krovu. Erlachov potpis nalazimo i na jednoj varijanti projekta za Narodnu osnovnu školu u Kraljevoj Sutjesci i na projektu hotela u Visokom. Po prvobitnoj namjeni prostorija službi, u prizemlju su desno bile prostorije šerijatskog sudije – kadije, a u traktu iza tih bile su prostorije zatvora. U lijevom krilu su prostorije gruntovnice i šalter-sala. Između, u prostorijama pročelja, službe su vojne, šumarske i cestarske službe. Na spratu desno je salon predstojnika kotarske vlasti i po dubini desnog trakta stan predstojnika. Na crtežima iz 1906. i 1907. god. umjesto stana su prostori zajedničkih službi. U lijevoj strani i pročelju i po dubini bočnog trakta su prostori suda i sudija. Ulaz na pročelju zgrade imao je u jednoj fazi objekta stepenice ispred ulaza, bio je samo za službena lica, a ulaz sa bočne strane za građanstvo u gruntovnicu i stepenište za sudske prostore na spratu. Pored glavne zgrade napravljena je bila pomoćna za smještaj momka koji se brinuo za konje u dva boksa, a u desnom kraju je bio prostor za kola. Potkraj austrougarske vlasti sav taj pomoćni objekt (na mjestu današnjeg parkinga službenih vozila) preuređen je za registraturu. Prostor između pomoćne zgrade i hotela uređen je kao cvjetni vrt, mali park sa vijugavim šetnicama između kojih su cvjetna polja. Na mjestu današnjeg velikog platana, zasađenog ubrzo po uređenju vrta, bila su dva stola sa klupama.

[5] *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und Herzegovina Gemainsamen*, Wien 1906

Kao što je slučaj i sa zgradama u drugim mjestima gdje je bilo dominantno muslimansko stanovništvo, i u Visokom je projektant fasadu ukrasio u stilu neomaurskih dekorativnih elemenata. Natprozornici imaju imitaciju dvobojnih kvadera složenih u formu ravnog luka, iznad prozora sprata su dekorativna polja od arabeske i stalaktitna niša – mukarnasa. Cijela fasada imala je imitaciju dvobojnih nizova kvadera, a ispod duboke strehe je također friz istog stila. Nakon nadgradnje, kad je zgrada dobila još jednu etažu s lakšom dekoracijom, zatvoren je bočni ulaz pored gruntovnice, glavni ulaz je redizajniran, iznad ulaza, a na konzolama je izgrađen balkon. Fasada ove zgrade okružne oblasti, djelo projektanata Građevinskog odjeljenja Zemaljske vlade u Sarajevu, ipak se razlikuje od rješenja koja su kao tipska za ove zgrade napravili Franz Blažek i Ćiril M. Ivković (Gračanica, Kladanj, Srebrenica).[6]

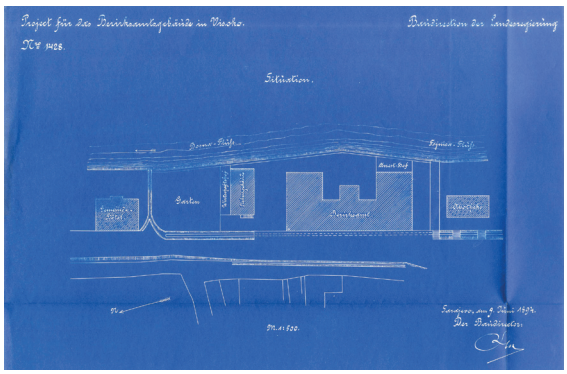

Sl. 1 *Situacija*

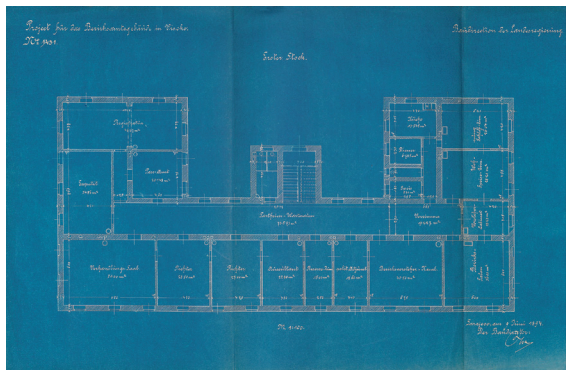

Sl. 1a *Osnova sprata iz 1894.*

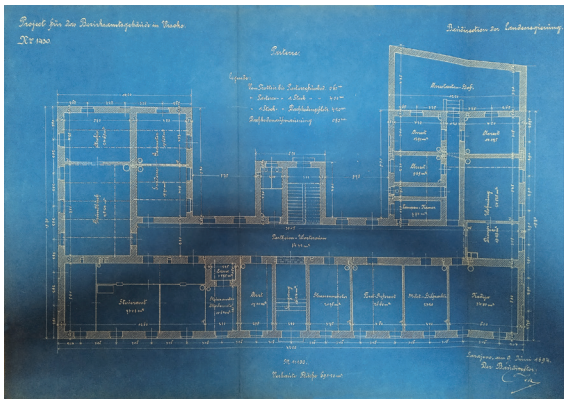

Sl. 1b *Osnova prizemlja iz 1894.*

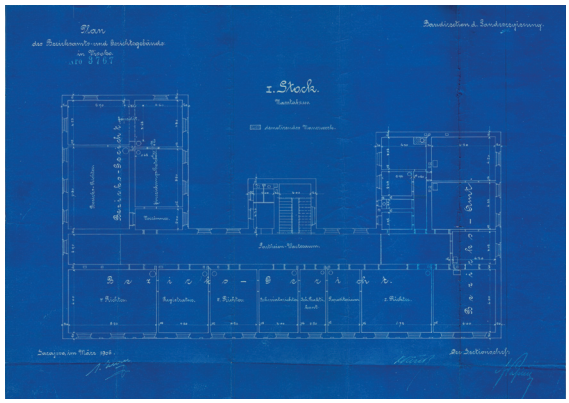

Sl. 1c *Osnova sprata 1906.*

[6] Arhiv Kantonalnog zavoda za razvoj Sarajevo.

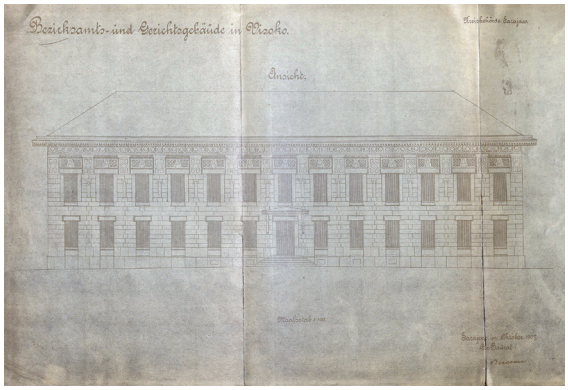

Sl. 1d *Fasada 1907.*

Sl. 1e *Sresko načelstvo*

Sl. 1f *Zgrada kotara Visoko*

Sl. 1ff *Zgrada kotara Visoko*

Sl. 1fff *Detalj fasade*

Druga po značaju zgrada u Visokom, **zgrada Općine, Beledija** (danas Zavičajni muzej),[7] izgrađena je 1902. god. i djelo je, barem dijelom, Šimuna / Simeona Borasa, crtača, tehničara tehničke službe okružne oblasti Sarajeva.[8] (Sl. 2, 2a) I ova zgrada, jednokatnica s podrumom u suterenu, nevelikih dimenzija, sklad-

[7] Arhiv Zavičajnog muzeja Visoko (dalje: ZMV), kut. I

[8] Tokom desetak godina prakse Boras je stekao i iskustvo i povjerenje nadređenih tako da je projektovao mnoge pomoćne objekte uz glavne zgrade, a i zgrade nekoliko osnovnih škola koje je potpisao, a izostavio da potpiše veće ili važnije zgrade jer, kao tehničar, nije imao pravo projektovanja većih zgrada.

nog oblika ima pročelje izvedeno u stilu neomaurskih dekoracija. Prozori prizemlja i sprata uokvireni su zalančanom trakom, iznad prozora prizemlja su dekorativna polja od dvostrukog ravnog i segmentnog luka, prvi ukrašen biljnim ornamentom, a gornji od imitacije dvobojnih kvadera. Prozori sprata ukrašeni su zupčastim frizom. Lijep stolarski rad su ulazna vrata ukrašena profiliranim okvirima i arabesknim središnjim poljima. Tavanica načelnikove sobe oslikana je *al secco* tehnikom s motivom arabeske i kao da odražava prostrti ćilim s poda. Zgradu je izvela firma Jungwirth, a tavanicu načelnikove sobe oslikao vjerovatno Oisner, slikar dekorater iz Sarajeva (Sl. 2b).

Od administrativno-upravnih objekata u drugim središtima kotarsko-sreske vlasti razlikuje se projekt za **zgradu ispostave Kotarske oblasti u Varešu**. Ima sažetiju formu osnove, cijelo tijelo zgrade kompaktnije je i bolje raščlanjeno. Cjelina odaje dojam neoromaničkih uticaja, što pokazuju okviri prozora i forme krova. Originalni crtež nije potpisan, ali je kopije u lijevom donjem uglu potpisao/ovjerio Johan Kellner 28. V 1902. god. Projekt nažalost nije realizovan.

Među prvim objektima javne namjene u Visokom bila je izgradnja **Špirit i petroleum magazina** (Galerija izložbeni prostor DLUF). Projekt je urađen u martu 1896. godine. Iz sigurnosnih razloga objekt je pozicioniran na periferiji mjesta, u dijelu Luke, izgrađen po posebnim sigurnosnim mjerama, dijelom ispod nivoa terena, debelih zidova od lomljenog kamena, a komore za smještaj zapaljivih materija desno i lijevo od hodnika kroz sredinu pokrivene su plitkim betonskim svodom (Sl. 3, 3a).

Sl. 2 *Zgrada općine Visoko Beledija, 1902.*

Sl. 2a *Općina Visoko Beledija*

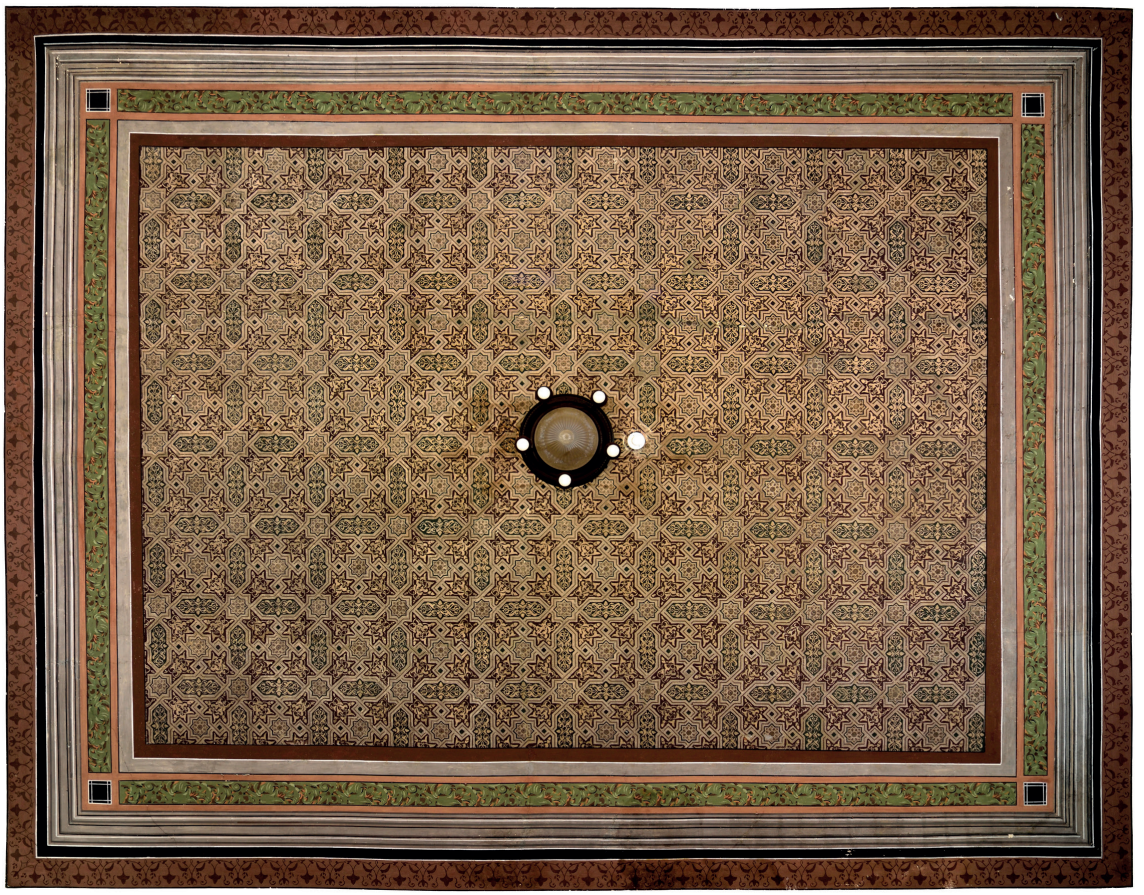

Sl. 2b *Općina Visoko Beledija, plafon*

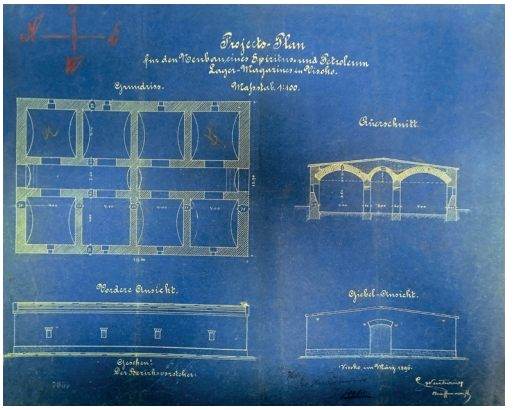

Sl. 3 *Špirit i petroleum magacin, 1896.*

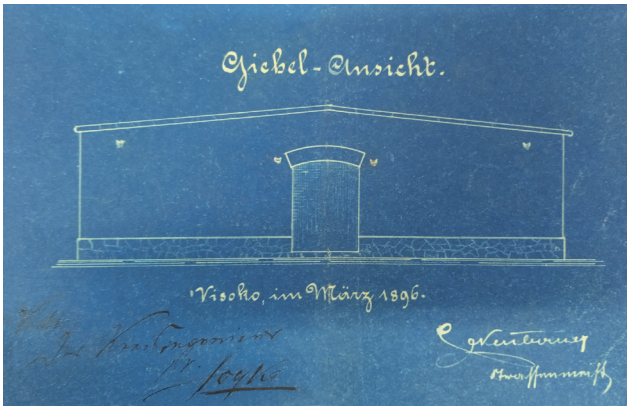

Sl. 3a *Špirit i petroleum magazin, 1896.*

Jedan od najranijih objekata javne namjene u Visokom bio je **hotel**, izgrađen prije zgrade kotara. Situiran je do vrta kotarske zgrade, projektovan u skromnijem obliku poput stambenih jednokatnica s licem prema ulici Jalija, a s druge strane prizemlja prema rijeci Bosni bila je predviđena lijepa drvena terasa i veranda. Projekt na ozalit-kopiji s predstavom fasade i presjekom potpisao je lijevo ispod Alois Erlach, u Sarajevu marta 1891. god., a s desne strane Ribarić, kreisingenieur. (Sl. 4, 4a) Hotel je bio državni, nazivao se po nosiocu koncesije, najprije se zvao hotel Josef Prison, pa hotel Balkan. U zaključnom računu općine u Visokom za godinu 1891 – Općinski ured u Visokom dne 28/II 1892. pod XI, stav 3 stoji: "za novogradnju općinskog hotela for. 6650" – a u primjedbi stoji: "usljed naredbe v.z. vlade od 1/3 1891 br. 10117 te od 1891 br. 7916 izdato je za građevinu hotela od preostatka 6650 f u ovoj godini". U novembru 1893. objavljena je licitacija da će se pod kiriju dati beledijanski hotel u Visokom, da se iznajmljuje samo zgrada bez namještaja, da se zgrada sastoji od pet soba u prvom boju, te u prizemlju velike soba se verandom za restauraciju i još jedne sobe, kuhinje, štala za četiri konja i podruma. Objavu je potpisao u Visokom 18. novembra 1893. kotarski načelnik Husejn Ahić.[9] Na zgradi su u kasnijim vremenima nastale neke preinake, adaptirana je za smještaj pošte nakon njenog preseljenja iz privatnog objekta kuće Hilmi-bega Zečevića. Tehnička služba okružne oblasti Sarajevo uradila je 1903. godine plan za novi ugostiteljski objekt situiran uz Općinski hotel (Sl. 4bb), sada Šparkase banka. Jednokatnica sa jednom prostorijom u potkrovlju, čardačić, koji nije izveden. U prizemlju je imala tri sobe za goste, ispred najveće i veliku natkrivenu verandu prema rijeci Bosni, kuhinju s predsobljem i izlazom u vrt, a na spratu još tri sobe i stan vlasnika. U Visokom je, naspram zgrade kotara, napravljen još jedan manji ugostiteljski objekt sa kafanom u prizemlju, tada na zemljištu porodice Karamehić, koja je imala ispred natkriveni prostor za usluge ljeti (Sl. 4c), do stambeno-poslovne zgrade Leopolda Scheibera, jednokatnice sa jednom prostorijom – čardakom u potkrovlju.

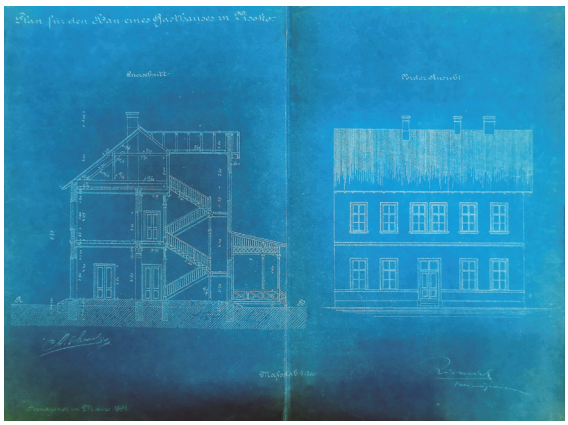

Sl. 4 *Alois Erlach, hotel u Visokom, 1891.*

Sl. 4a *Hotel*

[9] *Sarajevski list* XVI/139, 24. 11. 1893, oglas br. 309.

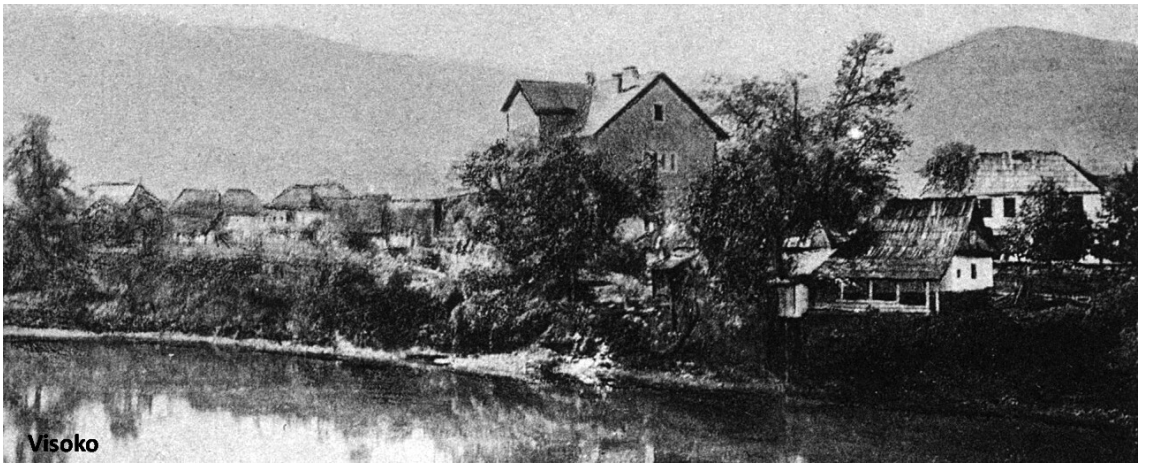

Sl. 4b *Hotel, pogled s desne obale Bosne*

Sl. 4bb *Novogradnja ugostiteljskog objekta uz Općinski hotel*

Sl. 4bbb

Sl. 4c *Ugostiteljski objekt i kafana*

U centru grada (varoši / kasabe) sa parkom između zgrade kotara, a nasuprot zgrade Beledije, bila je zgrada prizemnica **Kasina**, mjesto društvenog života sa kafanom i čitaonicom u jednom dijelu, a u drugom **apotekom**, osnovanom 1883. god., gdje je radila do 1902. god.[10] Prvi apotekar u toj apoteci bio je Jindrich Schlesinger (1883–1889), pa Rosenberg (1889–1890), Eugen Jener (1890–1896), Josef Čizmarov (1896–1898) i Josef Zeleny (1898–1902). Objekt Kasine nije imao posebnih arhitektonskih vrijednosti, ali je bio značajan u životu grada (Sl. 5). Stare fotografije pokazuju da je ispred Kasine bio i jedan poligonalni natkriveni kiosk gdje se moglo sjediti vani u hladovini i u društvu kafa piti. Ispred kasine bili su po trotoaru u nizu stolovi i stolice. Oko Kasine bio je cvijetnjak. Imala je prostoriju – salu za priredbe i prostoriju čitaonice sa bibliotekom.[11] Kasina je, ovako smještena u centru i među važnim zgradama, bila dio prostornog i društvenog urbaniteta. Kasina u Visokom je osnovana, a takvom je ostala i kasnije, kao Činovničko-građanska čitaonica, objekt u vlasništvu kotarske vlasti, a izdavana je pod zakup jer se u godišnjim izvještajima kotara navode prihodi od dvije kafane, jedne na Musali, a druge na Jaliji.

Potkraj austrougarske vlasti, 1914. god., izgrađena je kao prizemna zgrada **Srpskog doma Prosvjete i Milutinovića** i dograđena 1938/39. (sada naspram zgrade Elektroprivrede BiH) uz odobrenje općinske građevinske komisije i komšija Salke Čabaravdića, Hadžimehage Čabaravdića i Angeline Savić.[12]

Prilikom izgradnje željezničke uskotračne pruge Bosanski Brod – Sarajevo 1882. god. izgrađena je zgrada **Željezničke stanice Visoko**, djelo projektanata ondašnje tehničke službe Željezničke direkcije. (Sl. 6) To je jedan od tipskih objekata u vidu jednokatnice u kojoj su smještene službe stanice, blagajna, čekaonica u prizemlju, a na spratu stan. Fasada je jednostavna i podijeljena prozorskim otvorima i ulazima. Iako od manjeg značaja, zgrada **željezničke stanice Poriječani**, također tipski objekt, imala je bolje oblikovano tijelo sa otvorenom i natkrivenom čekaonicom, zastakljeni i ispupčeni prostor za osmatranje stanice, upravljanje skretnicama i signalima te stan službene osobe. (Sl. 7) Naredna dvokolosiječna stanica na tom pravcu bilo je Dobrinje kao nevelika prizemnica. U okviru kotara Visoko bila je i **željeznička stanica Podlugovi**, sličnog oblika kao i ona u Visokom, ali veća, jer su Podlugovi bili raskrsnica, željeznički čvor pruga prema rudnicima u Brezi i Željezari u Varešu. Tu su uz stanicu izgrađeni lijep hotel (zgrada postoji naspram stanice) i stambene zgrade za osoblje stanice istih stilskih osobina i nivoa akademske projektantske tradicije (Sl. 8, 8a).

[10] Pregled historijata apotekarstva objavio je gosp. Zdenko Antović u svom radu *Razvoj apotekarstva u Visokom. Tragom jednog ostavljenog pisma* (drugo, priv. dopunjeno izdanje, Visoko 2018) i *130 godina apotekarstva u Visokom* (Visoko 2013) (dalje: Z. Antović, *Razvoj apotekarstva u Visokom*)

[11] Idriz Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava u Visokom 1903–1949*, Visoko 2014, 221. (dalje: I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*)

[12] *Isto*, 360.

Sl. 5 *Kasina*

Sl. 6 *Željeznička stanica Visoko, 1882.*

Sl. 7 *Željeznička stanica Poriječani*

Sl. 8 *Željeznička stanica Podlugovi*

Sl. 8a *Hotel uz željezničku stanicu Podlugovi*

SAKRALNI OBJEKTI

Za potrebe manje jevrejske zajednice izgrađena je **Sinagoga** 1884. god.[13] Bila je situirana u nekadašnjoj Limića, sada Jevrejskoj ulici (Sl. 9, Sl. int. 1). Pravougaone je osnove orijentisane apsidom u pravcu jug–istok i s ulazom na suprotnoj strani. U dvorišnom prostoru na katastarskoj mapi vidi se još jedan manji objekt sa četvrtastom apsidom, ali orijentisan u pravcu istok–zapad, možda stariji manji hram iz vremena osmanske vlasti? U ondašnjim novinama zabilježena je vijest da je "Previšnja pripomoć njeg. c. i kr. Apostolsko veličanstvo blagoizvoljelo je iz privatne blagajne svoje premilostivo podariti pripomoć od 200 For. jevrejskoj vjerozakonskoj opštini u Visokom za izgradnju tamošnje sinagoge".[14] Koji dan kasnije iste novine donose vijest o svečanom otvorenju sinagoge u Visokom: "Kako prošli put javismo bijaše predvečer u nedelju svečano osvećenje novosagrađene jevrejske sinagoge u Visokom. U toj slavi učestvovaše iz Sarajeva Nj. Preuzvišenost baron Nikolić sa minist. savjetnikom g. Davidom, mutesarifom Müllerom i još nekolikim glavnijim činovnicima. U Visoko je vozio toga dana mješteński vlak te tako se iskupilo ondje ogroman broj jevrejskog stanovništva iz okolnih mjesta a ponajviše iz Sarajeva. Preuzvišeni g. Baron Nikolić pohodio je tom prilikom tamošnju muhamedansku i pravoslavnu školu, te podario istim školama poveće novčane priloge..."[15]

Prostorno i volumenom najveći objekt sakralne namjene je zgrada **Franjevačkog samostana Sv. Bonaventure** sa crkvom i klasičnom gimnazijom. Franjevački samostan dio je kompleksa smještenog između željezničke stanice i rijeke Bosne čiju prednju liniju čine sam samostan i konvikt. Samostan je izgradio graditelj i poduzimač Ivan Holz 1899–1900. god. s osnovom koja sa tri kraka zatvara unutrašnje dvorište. Malo kasnije, 1913. god., sjeverni dio samostanske zgrade izveo je Franjo Holz, nećak Ivanov. Kad je izgrađen, bio je najveća zgrada u Visokom, a ostao je monumentalnim i kasnije, sve do danas. Zgrada je dvoetažna. U zidu na kamenom kvaderu urezan je datum A. D. 28. V 1899. Pročelje prema ulici i gradu riješeno je u stilu mirne neorenesanse i klasicizma tako što su naglašeni end risaliti, jedan ugaoni, drugi je pročelje crkve, a oba su završena manjim skladnim tornjićima u timpanonima. (Sl. 10) Ispred samostana je mali park, cvjetne gredice s pristupnim stazama. Oko samostana je vrt s rasadnikom, gospodarski objekti, tu je bio i spomenik podignut u počast poginulim vojnicima austrougarske vojske, te kasnije konvikt i u vrhu kompleksa, kod željezničke stanice, Društveni dom. Samostan ima vrijednu knjižnicu i zbirku umjetnina: galeriju slika hrvatskih i bosanskohercegovačkih umjetnika, a slikama su ukrašene i samostanske prostorije. U gliptoteci, otvorenoj 1975. god., izloženi su artefakti od vremena prethistorije, antike, srednjeg vijeka i kasnije dobi. Također 1975. god. otvorena je i Etnografska zbirka visočkog kraja.[16]

Na području kotara Visoko u vremenu od kraja 19. stoljeća pa dalje izgrađeno je nekoliko sakralnih objekata reprezentativnog karaktera kao što su samostanske i župne crkve u Kraljevoj Sutjesci (Sl. int. 2), Varešu, Brezi, Ilijašu.

---

[13] Vedrana Gotovac, *Sinagoge u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1967, 47; 40. godišnjica osnutka hrama, *Narodna židovska svijest*, br. 97, 12. 2. 1926, 3.

[14] *Sarajevski list* VII/57, 23. 5. 1884.

[15] *Sarajevski list* VII/59, 28. 5. 1884.

[16] *Franjevačka klasična gimnazija u Visokom 1882–1982*, Visoko 1983; Stjepan Lovrić, *Franjevačka gimnazija i sjemenište u Visokom*, Visoko 2005.

Veliki požar koji je izbio novembra 1911. god. kod jedne kuće u gornjoj čaršiji brzo se proširio i na središnji i donji dio grada pa je zahvatio i kuće oko **Alaudin Kebir** Šadrvanske džamije, pa i samu džamiju. I džamije i kuće su do tada u Visokom bile pokrivene tahtom, kaplama, pa su brzo nestajale u požaru. Ostao je minaret, a ostalo je trebalo obnoviti novim materijalima. Projekt obnove uradio je inženjer Tehničkog odjeljenja okružne Sarajevske oblasti Josip Czerny, a za vakufsko povjerenstvo ovjerio Sikirić i h. Mehmedagić. (Sl. 11) Prema sačuvanom projektu čini se da je džamija nešto proširena, na 12,90 x 11 m plus 3,18 vanjska sofa. Predviđeni su veći i viši prozorski otvori zasvedeni lađarskim lukom, projektovane su profilacije mihraba čiju nišu flankiraju polustubići, mimber i ćurs. Na tavanici je projektovana središnja rezbarena rozeta.[17] Pročelje je slično riješeno kao u Pertačke džamije u dva nivoa pod jedinstvenim krovom džamije. Prizemni dio imao je pet lučnih otvora, središnji ulaz, a bočni je bio ograđen niskim drvenim parapetom. Spratni dio sofe, također drveni, dat je sa devet otvora sa prelomljenim lukovima te niskom drvenom ogradom od stubića. Projekt je izgleda djelimično izveden: novi zidovi, visoki prozori, mimber, mahvil, dok je vanjski trijem, stupci, umjesto od drveta, ozidan kao zidovi. Džamija je i u kasnijim godinama pretrpjela oštećenja i bila pogođena aviobombom u Drugom svjetskom ratu.

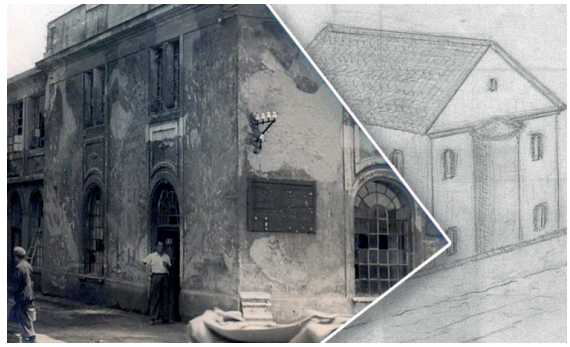

Sl. 9 *Sinagoga, 1884.*

Sl. *int. 1. Pozicija sinagoge na fotografiji*

Sl. 10 *Ivan Holc, Franjevački samostan sv. Bonaventure i gimnazija, 1900.*

[17] Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Građevinsko odjeljenje Zemaljske vlade Sarajevo (dalje: GO ZVS), kut. 64 (džamije).

Sl. 10a *Franjevački samostan i konvikt*

Sl. 10b *Epitaf o izgradnji*

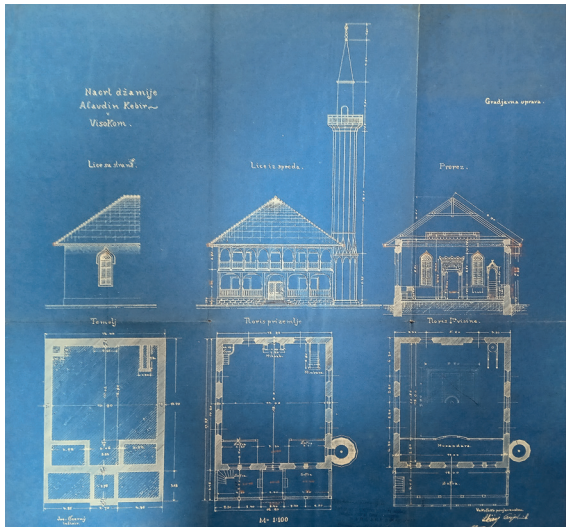

Sl. 11 *Josip Czerny, projekt obnove Alaudin kebir – Šadrvanske džamije, 1912.*

Sl. *int. 2*

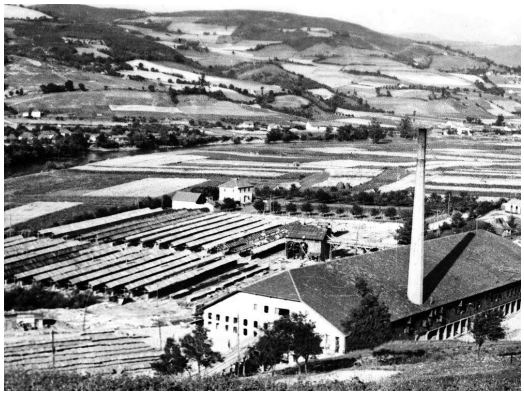

Sl. 12 *Ciglana, 1907.*

Sl. *int. 3*

PRIVREDNI OBJEKTI

Kožarstvo je bilo dominantna privredna grana Visokog, dugo se zadržala na nivou zanatske proizvodnje i tek se iza Prvog svjetskog rata organizuje kao industrijska djelatnost. Do tada su djelovale pojedinačne, privatne radionice za proizvodnju i preradu kože kao i za izradu obuće i kožarske galanterije. Za obradu kože služili su objekti hambašče i jame za natapanje koža, a na jazu rijeke Fojnice, pod Čaršijom, bio je niz stupa koje je pogonila voda i u kojima se tukao ruj i hrastova šišarika.

Za gradnju i većih i manjih zgrada, sve do potkraj 19. stoljeća, koristili su se materijali stare tradicionalne gradnje: kamen, ćerpič, tesana i rezana drvena građa, kreševski klinci i klamfe. Za novogradnje koje je preduzimala nova vlast, pa i pojedini novopridošli stanovnici, dovožen je materijal iz drugih mjesta gdje je bila proizvodnja cigle, cementa, lima, stakla. Tek je 1907. god. mještanin Elijas Kabiljo izgradio pored grada **ciglanu**.[18] (Sl. 12) Međutim, u jednom samostalnom istraživanju u kojim se daje prikaz duže historije primjene cigle i pečene zemlje, od prethistorije, srednjeg vijeka do modernih vremena i otvaranja ciglana u Visokom pa i o njihovoj sudbini u kasnijim vremenima (objavljen na Visoko.co.ba 2010), dat je historijat ciglana u Visokom. Zapravo to je reagovanje na zaborav djela i djelovanja dobročinitelja. Prema tim saznanjima, za koja se istina u tekstu ne navode izvori, cigla se u Visokom počela proizvoditi odmah poslije proizvodnje u Sarajevu 1879. god. "Prema dostupnim podacima prvi vlasnik ciglane u Visokom, kraće vrijeme, bio je Montiljo, čija se primitivna cigla pojavljuje odmah poslije one u Sarajevu 1879. g. Ciglana je bila primitivna s vanjskim pećima malog kapaciteta, ali, eto prva. Nekoliko objekata na Jaliji djelimično je rađeno od njegove cigle. Međutim, 1907. g. Kabiljo kreće podizati 'modernu' ciglanu. Nezavršena ciglana nije bila ekonomski opravdana pa je pred samu jangiju napravio ortački ugovor sa Ćamilom Mataradžijom o proširenju ciglane. Na taj način uspjeli su dostići 2.500 pečenih cigala u dvije kružne peći što je za to vrijeme bio zavidan kapacitet. Ciglana se nalazila na lokalitetu današnje raskrsnice Visoko–Kakanj–Kiseljak. Kabiljo i Mataradžija su sa monogramom 'MK' stalno proširivali kapacitete prženja tako da su već 1931. god. imali još dvije kružne peći. Sa ukupno 18 komora dostigli su dnevnu količinu pečenja od 12.500 komada. U istoj godini Dervo Handžić, čije su cigle imale monogram 'HD', počinje graditi novu ciglanu na istom lokalitetu. Obje ciglane su nastavile rad sve do prvih dana rata, a tokom rata sa malim kapacitetom, sve do završetka rata. Ciglana Handžića je konfiskovana 1945. g., a ciglana Kabiljo-Mataradžija nacionalizovana 1947. g."[19]

Na području kotara Visoko otvorena je željezara, prva visoka peć u Bosni i Hercegovini 1891. godine.[20] (Sl. int. 3) Za potrebe smještaja službenika i radnika podignute su zgrade kolektivnog stanovanja. Neke prizemnice u starom Ilijašu koje su se do danas sačuvale pored rječice Misoče, bile su napravljene za radnike vrlo

[18] Vaso Ćurić, "Zvijezda" 1947–1982, *Zvijezda, list radne organizacije za građevinarstvo, industriju građevinskog materijala i promet "Zvijezda"* I/1, Visoko, oktobar 1982, 2; Koliko treba vremena da se zaborave tuđi doprinosi? Visoko.co.ba, 7. 11. 2010. https://arhiva.visoko.ba/2010/11/07/koliko-treba-vremena-da-se-zaborave-tui-doprinosi/.

[19] Koliko treba vremena da se zaborave tuđi doprinosi? Visoko.co.ba, 7. 11. 2010. https://arhiva.visoko.ba/2010/11/07/koliko-treba-vremena-da-se-zaborave-tui-doprinosi/.

[20] Hamdija Kreševljaković, *Vareš kao glavno središte gvozdenog obrta u Bosni i Hercegovini do 1891*, Sarajevo 1943, 411.

jake pilane, drvne industrije i stolarije firme **Buttazzoni – Venturini** u Ilijašu,[21] na čijim ostacima je djelovala i kasnija pilana u Ilijašu.

ARHITEKTURA ŠKOLSKIH ZGRADA[22]

Kao što se činilo sa smještajem drugih društveno-upravnih službi, tako se i za školske potrebe početkom austrougarske vlasti koriste postojeći objekti. Za naobrazbu muslimanske djece služili su već postojeći mektebi i Ruždija, kuća Lima kod Tabhanske džamije, otvorena 1870. god.[23] Godinu nakon okupacije prestala je s radom Ruždija, a u toj kući bio je onda mekteb. Još 1838. god. sagrađena je i u Visokom medresa sredstvima građana na zemljištu koje je poklonio Ahmet-ef. Pinjagić. Za medresu je, međutim, napravljen novi plan ovjeren u Sarajevu 3. 6. 1900. a kopiju na ozalitu potpisom je odobrio Matija Ribarić, inženjer tehničke službe Sarajevske okružne oblasti. Projekt **medrese** s prizemljem za poslovne potrebe, a sprat za nastavne potrebe podudaran je sa današnjim izgledom zgrade. (Sl. 13) Nepoznati autor dao je fasadi ove jednokatnice obilježje neomaurskog stila u vidu dvobojnih horizontalnih traka, imitacija rustike i u oblikovanju prozorskih okvira. Za djecu pravoslavne vjere nastava se odvijala u zgradi pored pravoslavne crkve i, kasnije, u zgradi izgrađenoj nešto niže, na prostoru kasnije Kožarske škole. Vjerovatno je kasnije, pošto su i djeca pravoslavne vjere pohađala građanske osnovne škole, zgrada korištena za smještaj dijela kožarske fabrike M. B. Popović i D. M. Petrović, koji su je otkupili od Srpsko-pravoslavne crkvene opštine, a od njih država za smještaj novoosnovane Kožarsko-krznarske škole.[24] Katolička djeca primala su vjerske pouke pri franjevačkim samostanima, najprije u Kreševu, pa u Gučoj Gori. Po izgradnji Franjevačkog samostana u Visokom, od 1900. god. naobrazbu i pripremu za svećenički poziv dobivali su u novoizgrađenom objektu gdje se prenijela nastava iz Guče Gore.[25] Vremenom, u kasnijoj Franjevačkoj gimnaziji naobrazbu su stjecala i katolička djeca koja nisu pripadala Sjemeništu, a i iz drugih konfesija, muslimanska i pravoslavna. Šk. 1918/1919. upisano je učenika rimokatolika 140, pravoslavnih 22, muslimana devet i Jevreja osam.

Nova vlast je već početkom osamdesetih godina 19. stoljeća radila na otvaranju građanskih osnovnih škola pa tako i u Visokom. Gradsko poglavarstvo u godišnjem proračunu za 1881. godinu planiralo je sredstva za kiriju za iznajmljenu kuću Hasan-bega Zečevića i nabavku klupa za jednu učionicu.[26] Ti troškovi se izdvajaju i sljedećih godina, kao i plate za dva učitelja. Nacrt nove zgrade za **Narodnu osnovnu školu** uradio je Karlo Mec

---

[21] Tiscler u. Schloser. Gesellschafter, Petar Buttazzoni, Tiscler in Sarajevo und Ivan Venturini, Tischler und Schloser in Mostar, *Bosnische Bote* 1902, 168.

[22] ABiH, GO ZVS, kut. 84 (škole).

[23] Ibrahim Hodžić, Muslimanska građanska škola u Visokom Ruždija, u: *Osnovna škola u Visokom 1881/82–1981/2*, Visoko 1982, 21–22.

[24] Velimir Stanišić, Srpsko-pravoslavna osnovna škola u Visokom, *Osnovna škola u Visokom 1881/82–1981/2*, Visoko 1982, 17–20

[25] Dr. fra Ignacije Gavran, *Franjevačka gimnazija u Visokom 1882–1982*, Visoko 1983.

[26] Proračun Gradskog poglavarstva u Visokom za god. 1886. ZMV, kut. I, 1886; Idriz Džajić, Rad Narodne osnovne škole u Visokom u periodu austrougarske okupacije, u: *Osnovna škola u Visokom 1881/82–1981/82*, Visoko 1982, 25–33; Ibrahim Krzović, Arhitektura škola u Visokom, u: *Osnovna škola u Visokom 1881/82–1981/82*, Visoko 1982, 54–57.

(Carlo Metz), građevinski poduzetnik kojem je ista uprava 19. aprila 1885. isplatila za projekt 29 forinti. (Sl. 14, 14a, 14b) Njemu je nakon natječaja i povjerena gradnja, koju je on na vrijeme završio, pa mu je Gradsko poglavarstvo u Visokom 24. septembra 1885. god. isplatilo ostatak za novogradnju općinske pučke škole 900 forinti, a 29. maja 1886. za ogradu oko školske avlije 50 f. Zgrada je situirana na Kraljevcu, uz ulicu, kao prizemnica približno kvadratne osnove sa tri prostorije s visokim prozorima i pristupom preko dvokrakog stepeništa. Zidovi su izvedeni od lomljenog kamena, a vanjština bez stilskih elemenata, dvoslivni krov prvobitno pokriven šimlom.

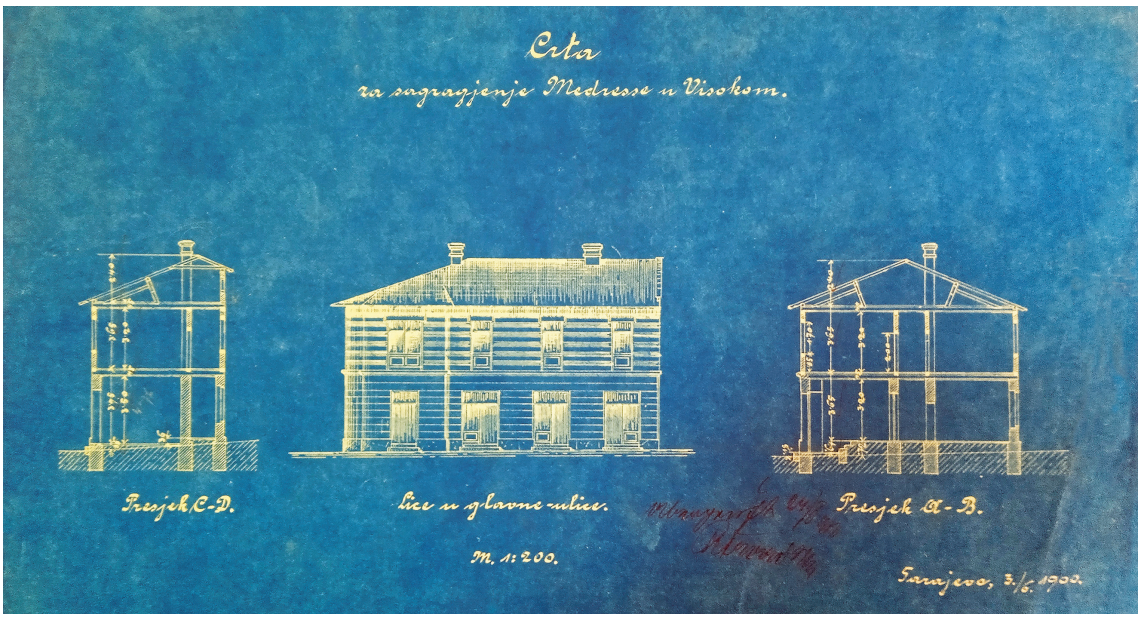

Sl. 13 *Medresa, 1900.*

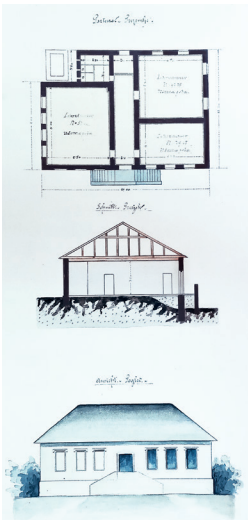

Sl. 14 *Carlo Metz, projekt zgrade Narodne osnovne škole – male*

Sl. 14a *Narodna osnovna škola – mala na Kraljevcu, sjeverna strana*

Sl. 14b *Narodna osnovna škola – mala, južna fasada*

Zbog povećanog broja učenika 1888. se formira žensko odjeljenje i opet se iznajmljuje privatni prostor, najprije kuća Hasan-bega Zečevića, pa 1893. kuća Mujage Frtune, pa onda ista kuća u vlasništvu Ostoje Vasiljevića. U tih desetak godina rada škole sve se pokazalo nedovoljnim i neuslovnim, što je uvidio prilikom posjete Visokom i školi 1898. god. baron Benko, civilni adlatus Zemaljske vlade, koji je obećao podizanje nove veće zgrade **Narodne osnovne škole**. (Sl. 15) Nacrti su urađeni u okružnoj oblasti u Sarajevu i Odsjeku za visokogradnju Građevnog odjeljenja Zemaljske vlade 1906. godine. Osnove temelja, vertikalni presjek, izgled dvije glavne fasade, datirane 30. maja 1906, potpisali su savjetnici Budau i Karlo Paržik. Za lokaciju škole ponuđene su parcele: Mujage Karamehića u Jalija sokaku, Eskiana Danona u Jalija sokaku, Hilmibega Zečevića u Karavdića sokaku, Eskiana Danona na Čaršiji, muderis-ef. Numanagića u Medresa sokaku i školskoj bašči u Rosuljama. Izabrana je lokacija na školskoj bašči, a zapisnik o izboru potpisao je Simeon Boras, tehn. asistent okr. oblasti. Natječaj za gradnju objavljen je 1909. god. Na natječaj za gradnju prijavilo se čak šest firmi: Johan Wiplinger s ponudom za gradnju od 51.000 K, Miloš Miladinović, conc. graditelj za 55.700 K, Michael Kazda, ovlašteni graditelj i sudbeno zaprisegnuti vještak za 65.000, Albert Wohlgemuth Nachfolger sa Horvath & Scheidig Sarajevo za 58.500 K, Ernest Schneubelt, graditelj i sudbeno zakleti strukovnjak za 63.000 K i Ludvig Jungwirth za 58.000 K. Gradnja je povjerena poduzetniku Johanu Wiplingeru iz Sarajeva. Ugovor sa izvođačem Općinsko poglavarstvo sklopilo je 16. februara 1909. god. i u njemu se izvođač obavezao da će osnovnu školu na Kraljevcu na školskoj bašči zvanoj Tekešinovića po narisu i troškovniku izvesti, da će preuzetu gradnju posvema dovršiti za 6 ½ mjeseci te 1. septembra 1909. predati školu da se može škola pohađati, a Općinsko poglavarstvo obavezuje se graditelju Johanu Wiplingeru svotu od 51.000 K platiti u mjesečnim obrocima prema svršenoj radnji te se obavezuje otkloniti eventualne nedostatke u gradnji. Ugovor su potpisali načelnik Šehović i Johan Wiplinger.[27] Privilegovana Zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu odobrila je Gradskoj općini Visoko 25. maja 1909. komunalni zajam od 50.000 K. Sačuvani nacrti pokazuju manir akademske tehničke kulture, a potpis građevinskog tehničara Simeona – Šimuna Borasa nalazi se samo na projektu pomoćnog objekta. On se sa svojim zvanjem nije smio potpisati kao projektant iako su mu slični poslovi povjeravani (projekti za škole u Čifluku, Brezi...). Nova škola je situirana s druge strane puta, naspram "male škole" u školskoj bašči, ranije vlasništvo porodice Tekešinović. Osnova se sastoji od tri trakta između kojih je stepenište, ima prizemlje i sprat. U prizemlju su učionice, dvije za djevojčice, zbornica i stan upravitelja, na spratu četiri učionice za dječake: jedna za prvi i drugi razred sa 60 mjesta, druga za treći razred sa 48 mjesta, treća za četvrti razred sa 42 mjesta i jedna za vjeronauku muslimanske djece, koja je umjesto klupa imala sećiju za učenike. (Sl. 15a, 15b) Učionice su svijetle, imaju velike prozore, nabavljene su velike peći od livenog

[27] ZMV, kut. I i II.

gvožđa i sa zaštitnim paravanom. Etaže povezuje lijepo i široko stepenište izvedeno od kamena sa Hreše. Ograda od kovanog željeza na kojoj se, kao i na kovanim zaštitama ulaznih dječijih i učiteljevih vrata, osjeća uticaj stila secesije. (Sl. 15e) Kompaktnost zgrade čini sprega traktova tako da svaki trakt izbija svojim profilom za dvadeset cm u odnosu na ravan fasade. To daje cjelini plitku reljefnost. Fasade su raščlanjene prozorskim otvorima, krase ih i u malteru izvedena rustika horizontalnih traka, te središnji i krovni vijenac. (Sl. 15c, 15d). Lagano istaknuti rizalit fasade je ustvari profil trakta koji je i posebno ukrašen na južnoj učeničkoj ulaznoj fasadi tako što je za još jedan istak na prvom spratu pilastrima uokvirena niša, predviđena za statuu. Ispod je ploča za natpis, a iznad u visini krova izveden je timpanon koji se sastoji od male bifore koju uokviruju pilastri, arhitrav i luneta. Svi ovi arhitektonsko-dekorativni elementi pokazuju stilske odlike klasicizma, ali odmjerene primjene, u skladu sa značajem i veličinom objekta. Ovakva stilsko-arhitektonska obrada čini zgradu Narodne "velike" osnovne škole jednom od najljepših zgrada grada i u smislu takvih vrijednosti usporediva je sa nekim školskim zgradama samog Sarajeva. Šk. 1919/1920. u Visokom su osnovane dvije osnovne škole: Djevojačka narodna osnovna škola i Dječačka narodna osnovna škola, jedna u "maloj", a druga u "velikoj" školi. Zgrada "male" škole porušena je 1969. godine.

Zavisno od veličine okolnih sela istovremeno su građene osnovne škole, s jednom, dvije ili tri učionice. Za te potrebe tehničke službe okružnih oblasti pripremale su nekoliko tipova zgrada osnovnih škola. To pokazuju kopije nacrta takvih škola, na kojima bi se uz naziv projekta: "Narodna osnovna

Sl. 15 *Narodna osnovna škola – velika na Kraljevcu, 1910.*

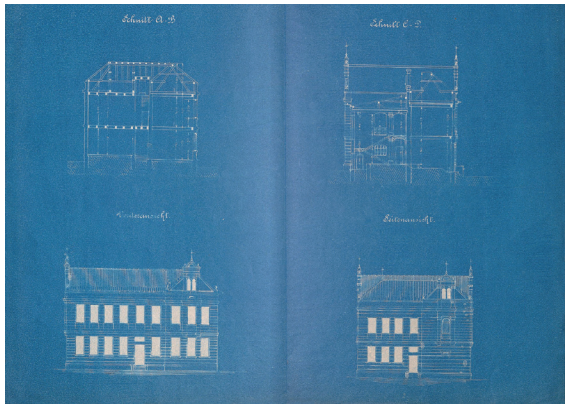

Sl. 15a *Narodna osnovna škola – velika na Kraljevcu, 1910. fasade i osnove*

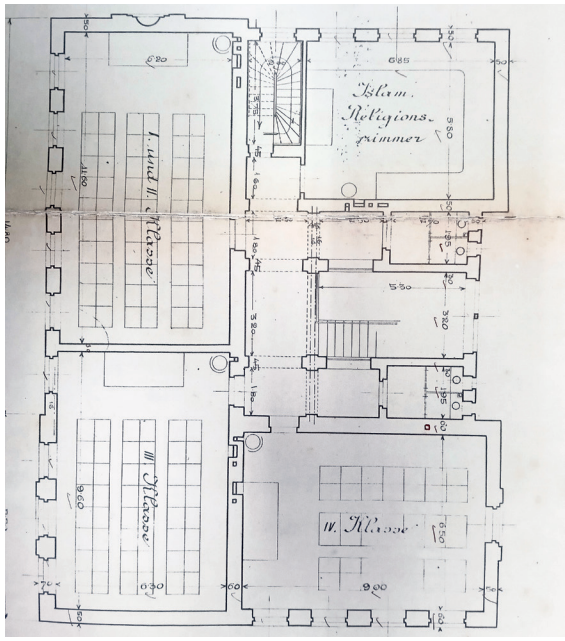

Sl. 15b. *Narodna osnovna škola – velika na Kraljevcu, 1910. fasade i osnove*

Sl. 15c

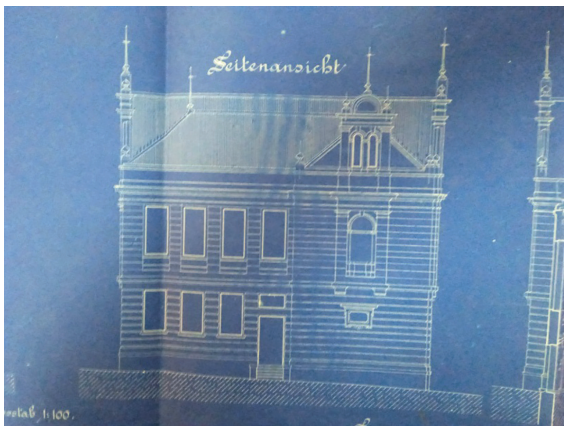

Sl. 15d *Južna fasada*

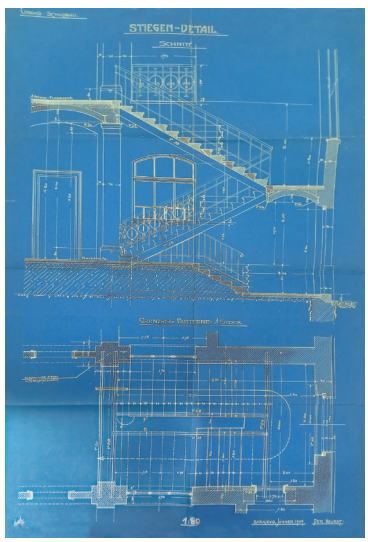

Sl. 15e

škola u" dopisivao naziv mjesta kao Čifluk, Breza... Taj tip sa dva trakta spojena u formi slova L variran je tako što je škola mogla biti cijela prizemnica, dijelom prizemnica i na sprat. Tako je i na planu osnovne škole u selu Čifluk kod Visokog i osnovne škole u Brezi primijenjen tip dijelom prizemne i dijelom spratne zgrade. (Sl. 16, 16a). Plan za **školu u Čifluku** datiran u Sarajevu oktobra 1912. potpisao je Simeon Boras, a za osnovnu školu u Brezi datiran u Sarajevu 8. I 1912. potpisao je Mirković, inž. I zgrada osnovne **škole u Kralupima** kod Visokog ima isti plan osnove u obliku slova L, dvije učionice u prizemlju i stan učitelja na spratu. (Sl. 18)[28] Sačuvana kopija plana Osnovne škole u Čifluku pokazuje da se radi o istom objektu kao u Kralupima. Sadašnji izgled osnovne škole u Čifluku razlikuje se od projekta pa se možda odustalo od njega i izvedena je kao prizemnica. Zapisnik o sastanku mještana od 6. decembra 1912. "na licu mjesta u Čifluku" navodi da će se oni brinuti o školi u Čifluku, obezbijediti ogrjev, obrađivati vrt, đubrenje, a potpisali su ga glavar općine Kralupi, glavar seoske općine Sejfo Kosovac te prisutni Avdo Džafić, Mumin Zerdo, Ćamil Džafić, Ibro Sudžuk i Fazlić.

Osamdesetih i devedesetih godina 19. stoljeća izgrađene su neke manje, ali i neke veće zgrade osnovnih škola i u drugim mjestima kotara Visoko: u Gornjoj i Donjoj Vijaci kod Vareša, u Doboju kod Kaknja, Ilijašu te zanatska škola u Pržićima kod Vareša. Neke od njih imaju i arhitektonske vrijednosti i predstavljaju primjere nastojanja i ondašnje vlasti i lokalnih zajednica da se izgrade prostori za građansku naobrazbu djece. Takav primjer je **Narodna osnovna škola u Brezi**. Oblikom i odmjerenošću i danas čini centar grada lijepim. (Sl. 17, 17a)

[28] Zdenko Antović, *Haka, čuvar priče o školi u Kralupima* (broš. priv. izdanje), Visoko 2021.

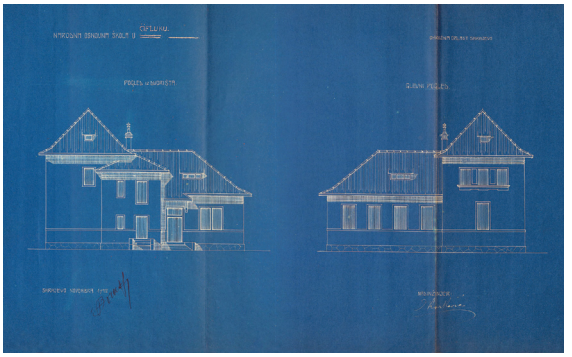

Sl. 16 *Simeon Boras, plan za Narodnu osnovnu školu u Čifluku, 1912.*

Sl. 17a *Narodna osnovna škola u Brezi*

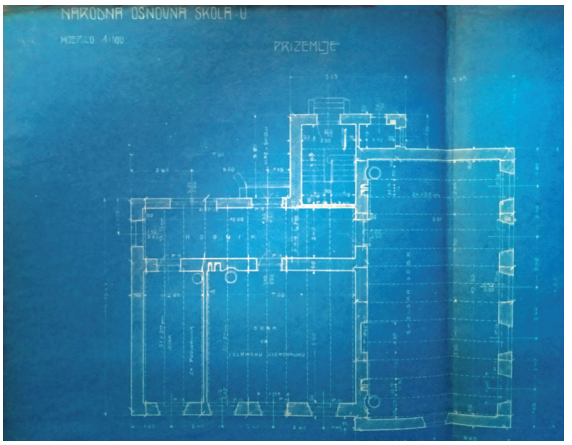

Sl. 16a *Osnova – Čifluk*

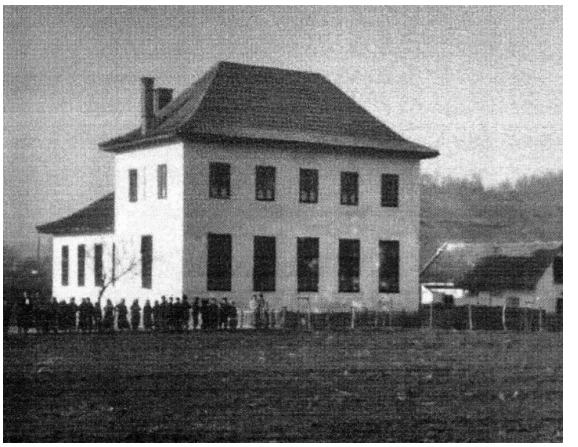

Sl. 18 *Narodna osnovna škola u Kralupi*

Sl. 17 *Narodna osnovna škola u Brezi*

Arhitekt Hans Niemeczek, koji je u prvoj fazi svog boravka u Sarajevu, kad je djelovao pri Tehničkoj službi Sarajevske okružne oblasti, uradio je jedan projekt prizemnice male **osnovne škole u Varešu** sa jednom učionicom u jednoj polovici a u drugoj stanom za učitelja. (Sl. 19) U hodnik kroz sredinu ulazilo se i s jedne i s druge strane, u učiteljski privatni i đački ulaz. Originalni crtež datiran je u Sarajevo, mart 1885, a potpisan je dlu: Hans Niemeczek ingenieur 5. 3. 1885, ali je nepoznato je li izveden. Kod mještana sam čuo kako je na mjestu današnje velike zgrade osnovne škole bila jedna

mala zgrada osnovne škole i, pošto je Niemeczekov crtež ovjeren štambiljom zvanične tehničke službe, moglo bi biti da je ova mala škola po Niemeczekovom projektu bila i izgrađena. Nešto kasnije nastao je plan za izgradnju Narodne osnovne škole u Varešu kao veće zgrade, jednokatnice, u čijem su prizemlju predviđene zbornica, stan, dvije manje učionice, a na spratu dvije velike učionice, sve sa sanitarnim i pomoćnim prostorima. (Sl. 20) Kopija sačuvanog plana nije ni datirana ni potpisana, a u naslovu su nazivi službi: i okružna Sarajevo i kotarska Visoko. Nije poznata sudbina izgradnje osnovne škole po ovom planu.[29]

I u Kraljevoj Sutjesci, kao i za Vareš, najprije se zamišljalo izgraditi veću netipsku zgradu osnovne škole pa je inženjer Alois Erlach napravio plan škole sa dva poprečna trakta koji se na pročelju doimaju kao rizaliti i spojnim traktom između pokrajnjih sa čak osam prozorskih osi, ukupno dvanaest na fasadi, te prostorima u potkrovlju. Plan je Erlach datirao u Sarajevu u februaru 1897. godine. (Sl. 21) Samo godinu kasnije, nastao je drugi plan za osnovnu školu u Kraljevoj Sutjesci, koji je pripremio Zlatko Pop de Alamur,[30] inženjer u Tehničkom odjelu okružne oblasti Građevnog odjeljenja ZVS. Njegov nacrt (Sl. 21a) reducira prethodni plan na jedan podužni prizemni trakt i jedan kraći poprečni na sprat sa prostorijom u potkrovlju. I ovaj plan je modificiran racionalnijim rješenjem tako da je podužni trakt kraći, ali sa dva poprečna. To je konačno izvedeno, a na crtežu takvog rješenja koje se prilagođava potrebama smještaja ratne siročadi iz 1917. god. je potpis Simeona Borasa. (Sl. 21a, 21b).

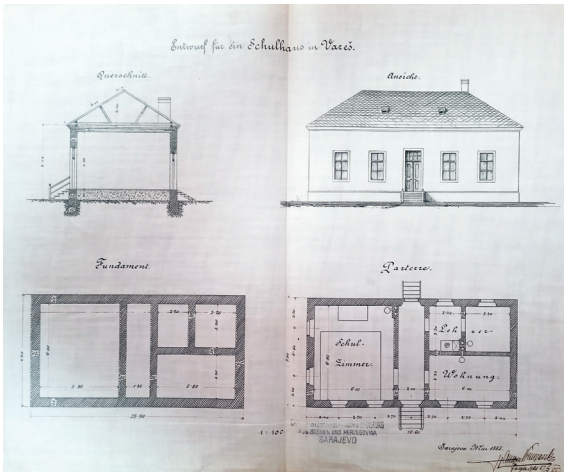

Sl. 19 *Hans Niemeczek, nacrt za Narodnu osnovnu školu u Varešu, 1885.*

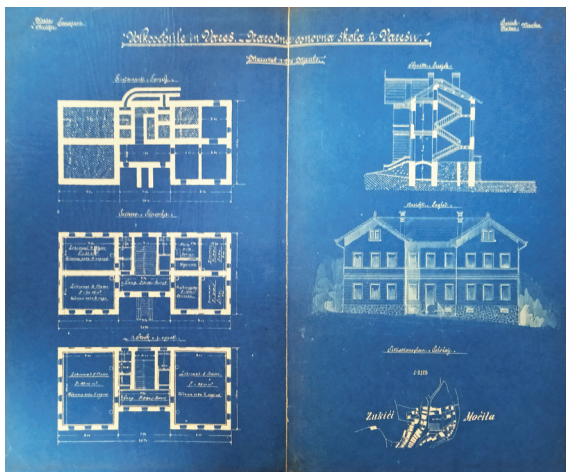

Sl. 20 *Plan osnovne škole u Varešu*

[29] ABiH, GO ZVS, kut. 84

[30] Pop Ivan de Alamur iz Pazina. Završio Srednju tehničku školu, arhitektonsko-građevinski odsjek šk. 1894/95. god. *Spomenica Državne tehničke škole u Sarajevu*, 16.

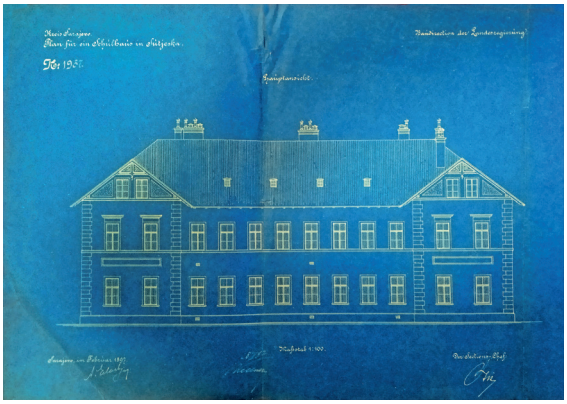

Sl. 21 *Narodna osnovna škola u Kraljevoj Sutjesci*

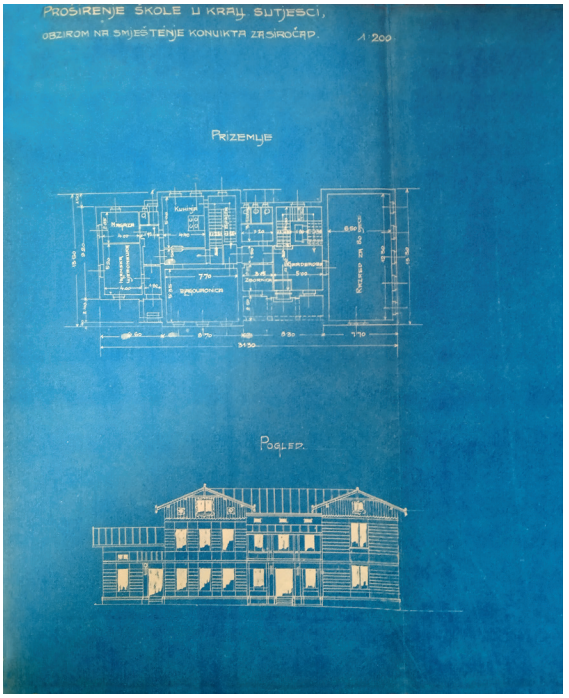

Sl. 21a *Proširenje škole u Kraljevoj Sutjesci*

Sl. 21b *Narodna osnovna škola u Kraljevoj Sutjesci*

STAMBENI OBJEKTI

Kuće, stambeni objekti u Visokom, ostale su dugo iza austrougarske okupacije onakvim kakve su bile građene u tradiciji koju su odredili i graditeljsko iskustvo i viševjekovne kulturološko-duhovne odrednice stanovnika. Građene su kao prizemnice i na sprat, od kamena, ćerpiča, dizme, u prizemlju debelih zidova od ćerpiča i hatula, na kamenom temelju, na spratu od tankih zidova sa prepustom po bondruk sistemu, gdje se drvena konstrukcija popunjavala ćerpičem, pleterom ili dizmom. Pokrivene su bile visokim četverovodnim krovom od tahte, šimle. Uvijek sa zatvorenim dvorištem – pokaldrmisanom avlijom, iza koje je vrt i bašča sa voćnjakom. Situirane su uz sokake koji su spajali glavne gradske ulice, što je stanovanje odvajalo od čaršije i poslovanja.

S dolaskom stranaca počelo se graditi i kuće po uzoru na evropsku graditeljsku tradiciju. Cigla i drugi novi materijali nabavljani su i željeznicom dopremani u Visoko. Tim materijalima izgrađeni su zgrada kotara Visoko i općine – Beledije, hotela. Ima i danas nekoliko starih kuća na kojima se vidi upotreba i starih i novih materijala, zid ozidan štednom kombinacijom – jedan red ćerpičem, jedan red ciglom, vrata zapadnog stila, prozori na ćefenak. (Sl. 22)

Od zapaženijih objekata stambeno-poslovne i stambene namjene treba spomenuti blok zgradu trgovca **Leopolda Scheibera** sagrađenu 1908. god. (Sl. 23) koja ima iznad vijenca ovalni timpanon sa detaljima oblikovanim u stilu secesije, a krasi je i friz slijepih lokusa te vijenci i okviri prozora. Između dvije faze gradnje ove zgrade izgrađena je 1902. god. u susjedstvu prizemnica: kuća – stan i **apoteka Josefa Zelenyja** (Sl. 24), koji je o tome ostavio svojevrsno svjedočanstvo – pismo koje je u bočici ugradio u zid kod prozora.[31] Josef Zeleny je napisao da je tu kuću – apoteku sagradio sa suprugom Irmom, oboje rodom iz Moravske, Češka, te da je imao poteškoće sa izvođačem. Zgradu je napravio na mjestu stare kuće, kaže turske, koju je kupio od Mehmed-ef. Hadžimehmedagića, a on ju je naslijedio od punca Vražalića. Kuća – apoteka je bila lijepo oblikovana, fasada izdijeljena prozorima fino uokvirenim klasicističkim pervazima i potpuno u skladu s evropskim standardima provincijalne arhitekture. Josef Zeleny je otišao iz Visokog 1906. god. i vlasnik postaje apotekar mr. Fr. Jan Halla. Najzad, 1914. god. u Visoko dolazi novi Čeh Filip Bohaček sa suprugom Marijom i ostaje tu do kraja života.[32] U nizu objekata na Jaliji od Scheiberove zgrade pa dalje prema mostu gdje su se zadržale i stare kuće i dućani sa drvenim krovovima, ističe se zgrada porodice Lazarević iz 1903–1908. god. (Sl. 25), kasnije u vlasništvu porodice Ilić,[33] koja, kao i apoteka Zelenyja, ima više klasicističko-renesansno obilježje. Iste takve karakteristike ima i zgrada uglovnica ugostiteljski objekt, stari hotel[34] na tom raskršću, te još stambeno-poslovna zgrada porodice Vasiljević kod Beledije.

Sličnih karakteristika su i stambeno-poslovne zgrade Nikolića kod Sebilja ili Savića (Plavšića) na gornjoj Čaršiji i u Varoši, kuća porodice Lazarević (Ul. dr. Džananovića), kuća dr. Aleksandra Dernera, prizemnica i stan u potkrovlju – dio kuće kasnije su kupili braća Drago i Bogdan Mitrović. Od ovih se odvajaju kuće koje su izgrađene kao vile, izvan uže gradske cjeline. Lijep primjer je **Vila Starman** iz 1912. god., nekadašnjeg gruntovničara u Visokom (Sl. 26), i **Vila Ana** vlasnika Emila Vavre (kasnija Šumska uprava, Živinarnik pa Zemljoradnička zadruga). Obje je izveo, vjerovatno i projektovao, poduzetnik Antun Gruškovnjak.[35] (Sl. 27) Tek poslije velikog požara i neki ugledniji muslimani izgradili su kuće po uzoru na zapadnoevropske gradnje. Takva je zgrada koju je podigao Sarajlija Hadžibaščaušević u Čakića ulici (danas Zavod za zapošljavanje) i Salihaga Šehović, gradonačelnik, sada kuća porodice Durajlić. Ova posljednja oblikovana je u mješavini elemenata neomaurske arhitekture i tada aktuelnog *bosanskog sloga*.

---

[31] Z. Antović, *Razvoj apotekarstva u Visokom*, 10–13.

[32] *Isto*, 10–13.

[33] 23. 11. 1922. godine polovina zgrade u vlasništvu Svetislava Lazarevića uknjižena u korist Vojislava Lazarevića, a polovina nekretnina u vlasništvu Svetislava Lazarevića na osnovu kupoprodajnog ugovora uknjižena u korist Koste Ilića, pok. Vase, Veljka Ilića, sina Koste i Ane Ilić, žene Kostine iz Visokog. Ugovorima o daru dijelovi nekretnina pripadajući Ani i Kosti u korist Veljka Ilića, sina Kostina: 1/3 i 2/3 = 1/1. K. o. Visoko, parcela k. č. 308/1 novi premjer, odgovara parceli k. č. 2/691 stari premjer.

[34] Nekretnine na tom mjestu pripadale su 1897. godine Franjevačkom samostanu u Sutjesci, a 2. juna 1897. godine na temelju kupoprodajnog ugovora upisane su u korist Ivanu Malijeviću sinu Mile iz Visokog. Po ovršnoj dražbi 1925. godine nekretnine u AI listu upisane su u korist Ivana Strujića pok. Ante iz Kr. Sutjeske. Godine 1946. nekretnine konfiskovane, 1966. godine Društvena svojina. K. o. Visoko, k. č. 318 novi premjer, k. č. 2/50 stari premjer.

[35] Goran Čakić – Zdenko Antović, *Car i kralj u Visokom 1910*, Visoko 2017, 15–28; Zdenko Antović, *Selekcioni živinarnik u Visokom – Peradarska stanica*, Visoko 2018, 6.

Sl. 22 *Kuća porodice Karamehić*

Sl. 23 *Zgrada Leopolda Scheibera i lijevo hotel*

Sl. 24 *Apoteka Bohaček (foto M. Konjičanin) vl. Z. Antović*

Sl. 25 *Lazarević, kasnije Ilić*

Sl. 26 *Vila Starman*

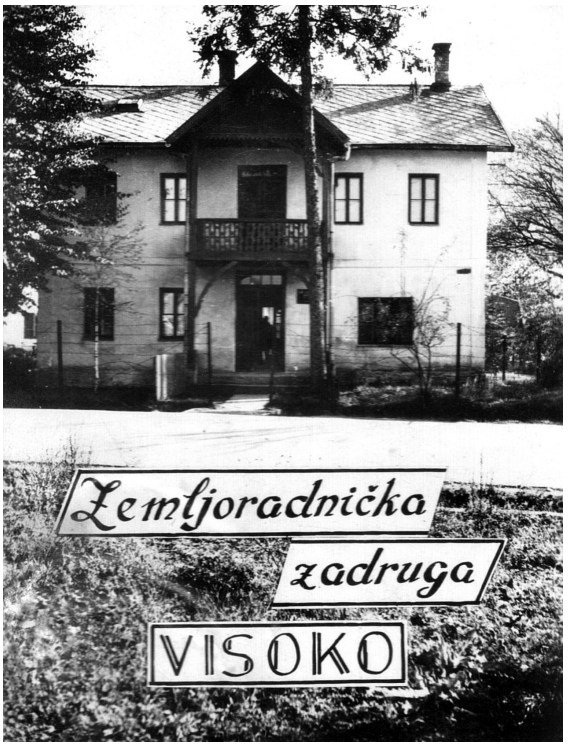

Sl. 27 *Vila Ana*

Visočani, muslimani, prije se spominju povodom licitacija nekih njihovih kuća i drugih nepokretnosti, nego po gradnjama. Tako nalazimo oglas:

Kotarski ured kao sud, daje ovim na sveopće znanje da se u ovršnom predmetu Gligorija M. Jeftanovića, zastupanog po Stevanu Sarajevčiću iz Sarajeva protiv Paše Hadžimehmedagića iz Visokog radi duga od 993 for. spp. dozvoljuje na molbu ovrhovoditelja javna dražba nekretnina ovršenika i to jedne kuće u Visokom u Alaudin mahali ležeće, a ograničene sa istoka sokak, sa zapada bašča Ahmeta i Paše Šibića, sa sjevera kuća Husejna Kahvića, sa juga kuća Osmana Reaka, sa jednom štalom, avlijom i baščom, zatim jedne njive ležeće u mjestu "Luka" u Visokom, ograničene...[36]

Kotarski ured u Visokom daje ovim na sveopće znanje da je na molbu pupilarne mase "Bimbaša" zastupane po odvjetniku Jakovu Wahrmannu iz Sarajeva radi dužnih joj 4338 groša, 6 para i 3955 groša i 16 para spp., dozvoljava javna dražba zaplijenjenih sljedećih nekretnina pripadajućih vlasnicima: Omerbegu Nejmarliji u selu Ričici i to pola kuće br. 4, Hasanbegu Čobi u selu dol. Žgoni i to jedne kuće br. 11, Avdi paši Krivokapi u selu Obre i to jedne trećine šljivika, Čamilagi Pašiću iz Arnautovića i to ½ kuće u čaršiji, ½ druge kuće u čaršiji (obje u Visokom), jednog na Banjeru sa kućom, klanicom i baščom u ukupnoj vrijednost od 81500 forinti...[37]

U istoj godini:

Kotarski ured u Visokom daje ovim na znanje da je na molbu Aleksandra Adamovića iz Sarajeva zastupnika tvrtke Delić i Vuković određena opetovana dražba jedne kuće s baščom, klanicom i pojatom u Visokom u procijenjenoj vrijednosti od 500 forinti ovršnika Sulje Kalajdžije iz Visokog.[38]

Kotarski ured kao sud u Visokom radi pokrića duga Ilije Klico od 3004 groša i 325 forinti ostavine Hasana Muslića od 565 forinti dozvoljena ovršna dražba nepokretnosti Zajimbega Zečevića iz Visokog popisanih pljenidbenim zapisnikom 21. oktobra 1885. br. 288/gr i to: u Visokom a) jedna kuća br. 4 sa drvarom i klanicom u vrijednosti od 1000 for. b) jedna kuća br. 31 sa baščom u vrijednost od 200 for. u džematu Zimče d) jedna kuća br. 18 sa klanicom, pojatom i baščom 500 for., u džematu Mokronoge...[39]

[36] *Sarajevski list*, br. 14, 8. 2. 1885, 4.
[37] *Sarajevski list*, br. 22, 27. 2. 1885, 4.
[38] *Sarajevski list*, br. 94, 23. 2. 1885, 4 .
[39] *Sarajevski list*, br. 137, 4. 12. 1885, 3; br. 139, 9. 12. 1885.

SLUČAJ VISOKO - POŽAR U VISOKOM 1911.

Prije 1911. god. mogao se čuti među arhitektima u Sarajevu poneki glas da se obrati pažnja na tradicionalnu bosanskohercegovačku arhitekturu i da se pokušaju sagledati njene karakteristike kako bi se one imale u vidu prilikom projektovanja i građenja u sredini sa prisutnim takvim arhitektonskim naslijeđem. Skretanje pažnje na okruženje s takvim naslijeđem, potom uočavanje posebnosti graditeljstva u smislu konstrukcije, oblikovanja starih kuća, snimanje pojedinih objekata pa i pisanje prvih studija o svemu što se prepoznalo u toj aktivnosti i obratu stava arhitekata, kako to arhitektonsko naslijeđe i nije uvijek "nazadno", dovelo je do mišljenja da bi se trebalo poraditi na stvaranju, projektovanju savremenih zgrada koje bi imale nešto od te stare arhitekture. Tako se došlo do projekata i rješenja koje su pojedini arhitekti imenovali kao *bosanski slog*. Šta se i kako se desilo da su se suprotnosti i antagonizmi preobrazili, pomirili, koegzistirali?

Poznato je kako se antagonizam najprije ispoljio u otporu samoorganizovanih Bošnjaka austrougarskoj vojsci, kako su krvave bitke vođene u osvajanju Bosne. Poznato je da je kasnije dugo trajao antagonizam između došljaka i starosjedilaca, tuđinaca i stranaca i domaćeg muslimanskog stanovništva. Zabilježeni su i slučajevi da poneki od Sarajlija i koju deceniju po osvajanju Bosne od Austrougara nisu silazili u čaršiju da se ne bi u svojem gradu susreli sa tim strancima. Poznato je kako je austrougarski slikar Eduard Loidolt,[40] oficir, naslikao akvarel na kojem je prikazao nekog njihovog oficira, možda samog sebe, kako ide nekim sarajevskim sokakom i kako su se sve žene, iako pokrivene i nevidljivih lica, sklonile sa puta, stale uza zid i okrenule licem zidu da ne vide stranca prolaznika. Bilo je i pobuna i muslimana i pravoslavaca protiv uvođenja vojne službe i za domaće stanovništvo. Poznato je također da su se ti isti Bošnjaci borili i hrabrošću isticali u trupama Monarhije u bitkama na zapadnom frontu, Monte Veleta i druge.

Druga vrsta suprotnosti, u graditeljstvu, javila se također na samom početku okupacije Bosne. Nova vlast je nastojala da pokaže da sve što donosi i instalira u osvojenoj zemlji predstavlja najviši uzor, evropski uzor, nespornu vrijednosnu superiornost. Ako je nešto i bilo vrijedno pažnje u zatečenom, bila je to egzotičnost ambijenta, života, pa i velika djela arhitekture 16. stoljeća poput Starog Mosta u Mostaru, višegradske Ćuprije, urbano-arhitektonskog kompleksa Begove džamije, medrese, hanikaha, karavansaraja, Brusa-bezistana, samo su romantičarske slike i egzotika. Ako to nije niko od došljaka opažao kao vidove kulturnohistorijskih i duhovnih preobražaja, koji vode od klasičnih grčko-helenističkih i rimskih konstrukcija, preko bizantskih i osmanskih, do sinhronih onim na Zapadu, sa renesansom, onda je barem neki od arhitekata morao zastati pod lukom Starog mosta, pod vitkošću aladžanske munare pa možda i u trenutku biti osvojen smjelošću, znanjem graditelja i ljepotom njihovih ostvarenja. Po onome što su činili, naročito u prvih dvadesetak godina projektovanja i građenja po Bosni i Hercegovini, smjelo bi se zaključiti da kod njih nije bilo sumnje u vrijednosti onoga što su donosili i činili. Prije nego su stigli u osvojenu zemlju, u zapadnom svijetu su ostvarena i grandiozna i čudesna djela, kao rimski Koloseum, čije se smjele konstrukcije otimaju poimanju mogućeg, ništa manje ne začuđuju prutasti stubovi i visoka rebra gotičkih katedrala u Reimsu i Amijensu za koje se kaže da su okamenjena molitva, a zapravo su preteče čelično-rešetkastih konstrukcija modernog doba, primjeri

[40] Ibrahim Krzović – Eduard Loidolt, *Akvareli iz Bosne i Hercegovine / Aquarelles from Bosnia and Herzegovina 1880–1882*, Sarajevo 1999, 121.

racionalne i funkcionalne konstrukcije i smjele statike. U svijesti nama pristiglih arhitekata iz Monarhije bile su slike Berninijevih kolonada u Rimu, vizure geometriziranih versajskih vrtova i raskošnih paviljona. Istina, nešto slično moglo se vidjeti i na Istoku, u Isfahanu, oko Tadž-Mahala, nastalo čak i prije tih čuda ostvarenih na Zapadu. Neposredni uzor za ovu generaciju arhitekata pristiglih iza osvajačkih regimenti Austrougara i temelj njihovog ponosa bile su klasicističke građevine Beča, Berlina, Minhena te pouke koje su stjecali na visokim tehničkim školama i akademijama od profesora Theophila Hansena, Friedricha Schmidta, Carla Freichera von Hasenauera. Monumentalni kompleksi bečkih Naturhistorisches i Kunsthistoriches muzeja, Bečkog parlamenta, Wotivkirche, minhenskog (Klenzeovog) kompleksa muzeja bili su najbolji izraz imperijalizma i historicizma. Eto, možda je ovo isuviše simplificirana predstava puta i stanja zapadnjačkih dostignuća jer je arhitektonsko naslijeđe tih prostora nastalo na milenijskom putu razvoja i u njega je ugrađen ogroman duhovni i intelektualni aktivitet. Spomenuti primjeri samo su markacija do slike zapadnoevropske arhitekture 19. stoljeća, tokom kojeg su vladali klasicizam i romantizam, temeljni estetsko-oblikovni kriteriji arhitekata Monarhije, kojih je jedan broj dospio u Bosnu i Hercegovinu i koji su započeli svoju djelatnost sa zgradom Zemaljske vlade (Predsjedništvo BiH, sarajevska Katedrala – Josip Vancaš, Zgrada Penzionog fonda u Sarajevu – Karlo Paržik), za što su im uzori bila djela spomenutih bečkih arhitekata, njihovih učitelja. Dok su Vancaš i Paržik i drugi projektovali i gradili u stilu neogotike, neorenesanse, tokom osamdesetih i devedesetih godina u Evropi se javlja reakcija na ovaj historicizam i akademizam. Istovremeno, kad Gustav Courbet polovinom 19. stoljeća slika realistički *Atelje*... ili *Tucače kamena* ("Ne mogu da slikam anđele koje nikad nisam vidio"), engleski arhitekt Paxton izvodi od željeza i stakla paviljon za svjetsku izložbu u Londonu 1851. god., poznat kao Kristalna palača. Potom su impresionisti zanemarili autoritet akademizma, prednost su dali emocijama (slikaju kao što ptice pjevaju na grani). Postimpresionistu Van Gogha potresa snažna emocija, spontanitet emocije oslobađa gestu umjetnika, talasaste forme i linije su strune emotivnih pulsacija, simboliziraju novu likovnost, novu osjetljivost koja postaje obilježje *art nouveoa*, *secesije*, *Jugenda*, *Modern stila*. Valja reći da Josip Vancaš, iako eminentno klasicist, prihvata i primjenjuje secesijske oblike gotovo istovremeno kad se secesija javlja u Beču. Pokazao je osjećaj i za novu umjetnost. Stoga se lakše razumijeva njegova stilska heterogenost i činjenica da je imao osjećaj za modernitete koji će mu otvoriti oči za nešto što ga je okruživalo, a u njemu, barem do devedesetih godina, nije izazivalo nikakav interes. Ali, novi senzibilitet secesije se i u bečkoj imperijalnoj i akademskoj sredini tako razvio da je postao vladajući i u oblasti slikarstva, arhitekture, dizajna, mode. Čak i u samoj Akademiji (Akadamie der Bildende Künste), i to u liku šefa Katedre za arhitekturu Otta Wagnera, koji odmah po izboru na tu poziciju 1894. god. inaugurira program moderne arhitekture.[41] Njegovi radovi, crteži velike arhitektonsko-urbanističke panorame, primjer akademsko-klasicističkog umijeća s jedne strane, i crtež crkve na Schteinhofu, blistav primjer secesijske vedrine i osjetljivosti za linearno-koloristične vrijednosti s druge strane, pokazuju i u njemu taj veliki obrat od jedne velike tradicije ka drugoj slavnoj modernoj umjetnosti. A to je Beč oko 1900. Jedan njegov student, Ernst Lichtblau, umjesto da krene na studijsko putovanje u Italiju ili Grčku, gdje su se svi usavršavali na arhitektonskim djelima antike, renesanse, baroka, krenuo je 1904. god. u Bosnu. Na svom proputovanju napravio je crteže vedute nekih naših malih mjesta, starih kuća, krovova i stabala na način kako se to oblikovalo u stilu secesije. Jedan crtež, izgleda motiv iz Jajca (Sl.

[41] Marco Pozzetto, *Wagnerova škola 1894–1912, ideje projekti, natječaji, nagrade*, Zagreb 1981.

29), objavio je u stručnom glasilu u Beču, koji pokazuje kako su se estetike suprotnosti, oblici starih bosanskih kuća i hipersenzibilni linearizam secesije stopile u jedinstveno lijepo. Da to nije bila slučajnost pokazuju naredni crteži, na kojima oblike i tipove tih starih kuća projektuje u nizu, stilizovane arhitektonske slike, vedute kuća kao vila u secesijskom ambijentalno datom okruženju. (Sl. 29a) I, da bi bio jasan u svom viđenju stare bosanske kuće kao potencijalno nove, moderne kuće, pravi projekt **Kuće za Bosnu** i objavljuje ga u bečkim novinama *Der Architekt* (XIII, Wien 1907). (Sl. 30) Nešto kasnije Josip Vancaš, pošto mu je jedan profesor, gost iz Nizozemske, skrenuo pažnju na to da on i njegove kolege projektuju zgrade kakvih ima po cijeloj Evropi, a zapostavljaju originalnu staru, koja ih okružuje, a možda i u međuvremenu vidjevši Lichtblauove crteže u bečkim novinama koje su stizale i u Sarajevo, počeo je razmišljati kako bi trebalo pažljivije sagledati ove stare kuće, njihove oblike, pozicije i grupacije i pokušati saznanja uobličiti u novi *slog – stil*. Potražio je u tome podršku kod kolega arhitekata Josipa Pošpišila, Rudolfa Tönniesa, Ludwiga Hubera, od kojih se u snimanju starih kuća po sarajevskim mahalama posebno isticao Pospišil i koji je iza sebe ostavio izuzetno likovno vrijedne crteže i impresije i dokumente. Sam Vancaš se potrudio da sve predoči Bosanskom saboru 1911. i isposluje i zakon o zaštiti takvih arhitektonskih vrijednosti.[42] Eto, to bio trenutak kad su se suprotnosti i u bosanskohercegovačkoj sredini susrele i koegzistirale. Jer, Vancaš i kolege nastavili su projektovati i u oblicima historicizma i secesije i bosanskog sloga.

Gradnje u bosanskom slogu/stilu, koje je zagovarala skupina arhitekata i zvanično podržala vlast, nisu uzele velikog maha jer nije bilo velike podrške ni kod domaćeg stanovništva ni kod stranaca, što sa žaljenjem konstatuje i sam Vancaš. Ipak, tu i tamo izvedeno je nekoliko lijepih i vrijednih primjera u Sarajevu i drugim mjestima. Za širu primjenu bosanskog sloga trebalo je više vremena nego što ga je bilo preostalo do izbijanja Prvog svjetskog rata 1914. god. Nije bilo vremena za proces evolucije stila, za istraživanje novih mogućnosti oblikovanja koje bi dovele do vidnog sloja u cjelokupnom arhitektonskom naslijeđu u Bosni i Hercegovini. Nekoliko primjera realiziranih projekata u ovom stilu se ističu: Vancaševi projekti za filijale Zemaljske banke u Banjoj Luci, Bihaću, Tešnju, kuća Hamzage Husedžinovića u Banjoj Luci, Pospišilovi projekti kuće Mehmedić u Zenici, kuća reisa Azapagića u Sarajevu. Ono što nije ostvareno sistemski i procesualno, dijelom je ostvareno slučajno. (Sl. int. 4 Hary Gjula, Visoko, Tabhana, akvarel, izgled dijela grada prije požara)

Novembra 1911. god., 11. po julijanskom, 24. po gregorijanskom kalendaru, Visoko je poharao veliki požar u kojem je izgorjela skoro polovina grada, oko 450 kuća i s njima pomoćnih objekata, dućana, Šadrvanska džamija, medresa.[43] (Sl. 28) Visoko se razvilo iz varošice i trgovišta Podvisoki, na ušću nekadašnje Željeznice (Fojnice) u Bosnu u podnožju srednjovjekovnog grada Visoki, stolnog mjesta bosanskih banova i kraljeva. Najraniji prostor trgovišta postao je kasniji Sebilj, od kojeg se pružaju dvije glavne ulice u vidu dviju strana nejednakostranog trougla koji još jedan pravac zatvara sa zapadne strane. Uglavnom, u okviru tog trouga-

[42] Mehmed Hrasnica, Živa prisutnost. Arhitekt Josip Pospišil i početak modernog pokreta u arhitekturi i urbanizmu Bosne i Hercegovine, *Odjek*, Sarajevo, 15–31. 1. 1985, 21.

[43] Požar u Visokom, *Bosnische Post* 270, 24. 12. 1911; 271, 25. 11. 1911; Velika katastrofa u Visokom, Hercoški par u Visokom, *Bosnische Post* 272, 27. 11. 1911; Veliki požar u Visokom, *Srpska riječ* 233, 12. 11. 1911; Katastrofalni požar u Visokom, *Hrvatski dnevnik* 248, 24. 11. 1911; Užasni požar u Visokom, *Muslimanska sloga* 83, 24. 11. 1911; Mali vjesnik. Veliki požar u Visokom, *Sarajevski list* 257, 12. 11. 1911; Požar u Visokom, *Večernji sarajevski list* 258, 27. 11. 1911.

onog prostora koji presijecaju unutrašnji poprečni sokaci nanizale su se kuće s okućnicama, baščama, dok su dućani bili uglavnom oko Sebilja i hana. Osim jedne ili dvije pokrivene ćeremitom, sve kuće, prizemnice i jednospratnice, bile su pokrivene tahtom, sagrađene od ćerpiča i drveta, bondruka ili dizme. (Sl. int. 5) Popis kuća u Visokom obavljen je 1882. god. i prema tom popisu, a ove prilike se nisu mnogo izmijenile ni kasnije, u Visokom su popisane 752 kuće, od toga 447 prizemnica i 285 na kat.[44] Takve su bile vrlo osjetljive na požar. Požar se brzo širio jer je bio jak vjetar i do jutra pretvorio mahale u pepeo. Zemaljska vlada i Mjesni odbor za pomoć odmah su pritekli u pomoć, odobrivši i beskamatne kredite za obnovu kuća. Uslov za obnovu bio je da kuće budu sagrađene od cigle i pokrivene crijepom.

Već u januaru 1912. god. napravljen je plan obnove pogorjelog Visokog, prema kojem su zadržane postojeće ulice i sokaci, ali su svi prošireni, a kuće uvedene u liniju. (Sl. 31) Kako je 1911. god. Vancašev prijedlog gradnje u bosanskom slogu već bio prihvaćen, bila je prava prilika da se obnova pogorjelog Visokog izvede po takvom konceptu. To je značilo da treba graditi kuće kakve su bile u starom Visokom, samo u novom redu i novim materijalima. Ipak, ponuđena su i odstupanja, zavisno od mogućnosti pogorjelaca i njihovih potreba, moglo se graditi i drugačije od ponuđenih projekata.

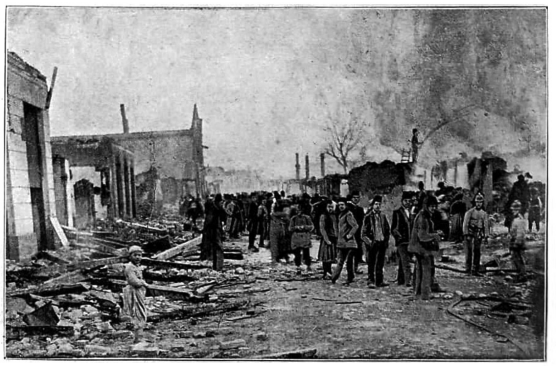

Ein Riesenbrand in Bosnien: Anſicht der Brandſtätte in Viſoko, wo ein Häuſerkomplex von eineinhalb Kilometer Ausdehnung zerſtört wurde und 500 Einwohner obdachlos wurden.

Sl. 28 *Visoko, dan nakon požara 1911.*

Sl. 29 *Erns Lichtblau, Jajce 1904.*

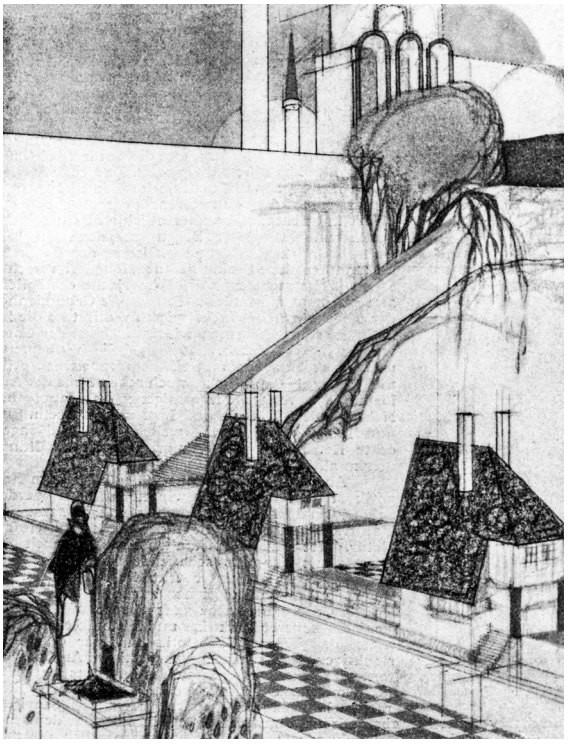

Sl. 29a *Ernst Lichtblau, Studije za bosansku kuću*

[44] H. Kreševljaković, *Visoko*, 52.

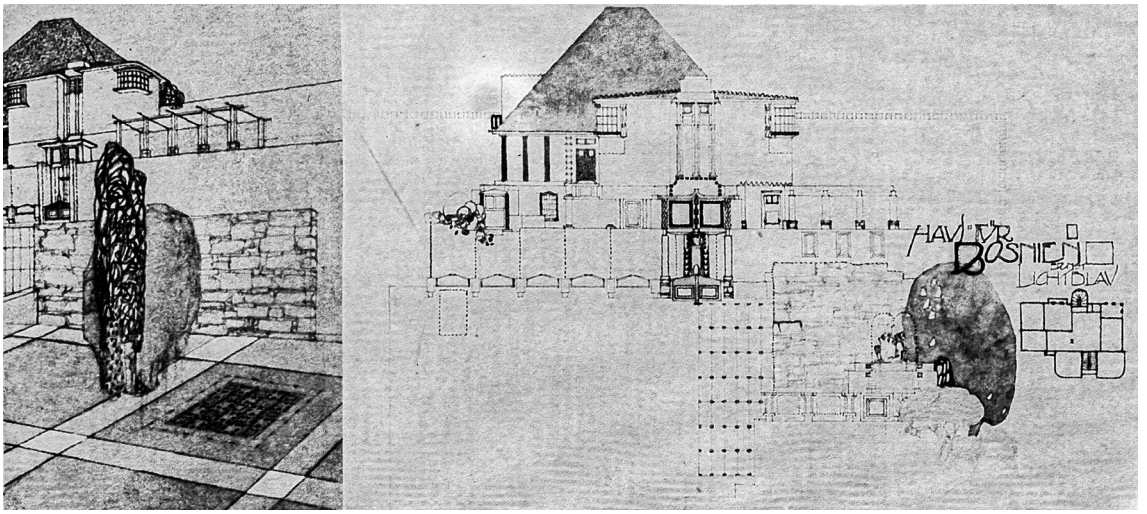

Sl. 30 *Ernst Lichtblau, Projekt kuće za Bosnu*

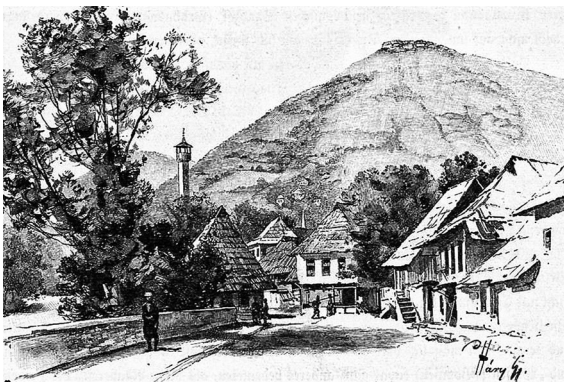

Sl. *int*. 4

Sl. *int*. 5

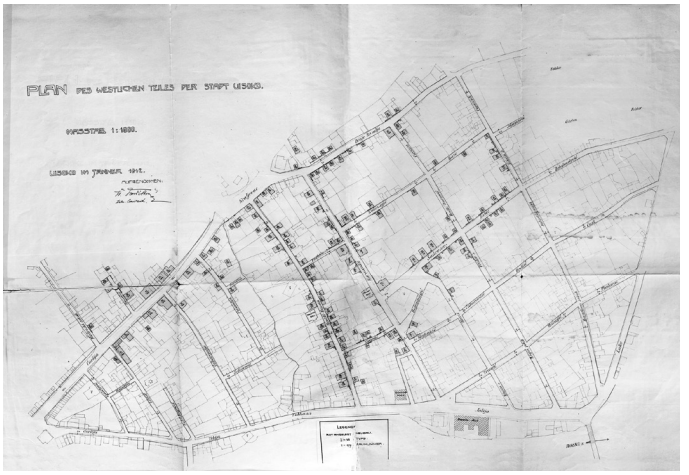

Sl. 31 *Plan obnove pogorjelog Visokog*

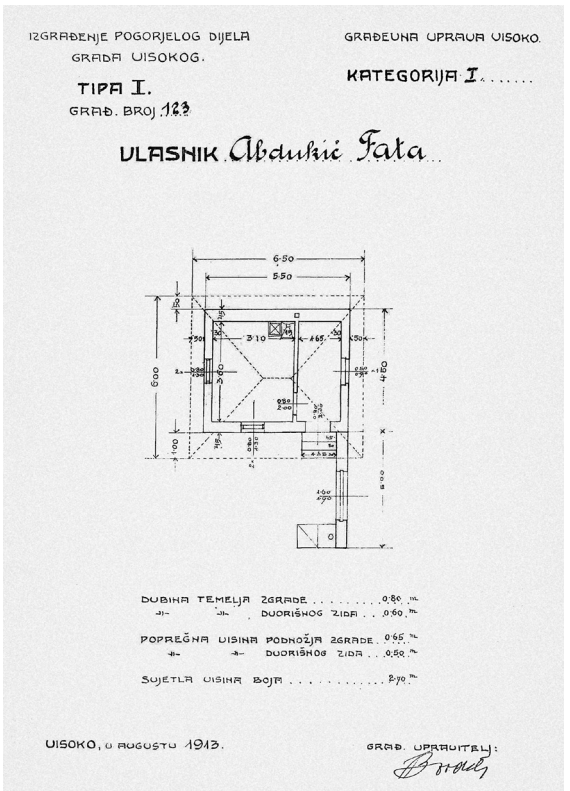

Sl. 32 *Theophil Niemann Simeon Boras*
kuća Tip I Abdukić Fata

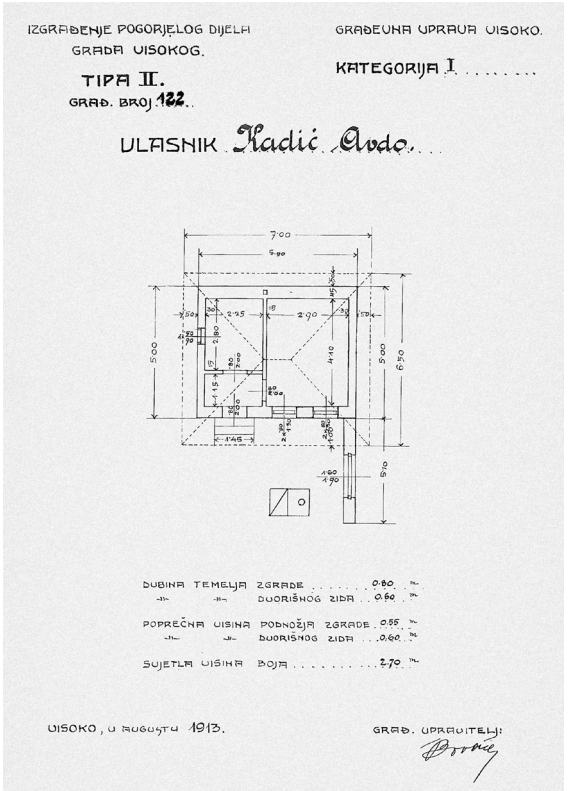

Sl. 33 *Theophil Niemann Simeon Boras*
kuća Tip II Kadić Avdo

Izradu projekata nekoliko tipova kuća Zemaljska vlada u Sarajevu je povjerila Theophilu Niemannu, arhitektu iz svog Građevinskog odjeljenja. On je predložio sedam tipova individualnih stambenih objekata kojima bi bilo moguće odgovoriti i potrebama i mogućnostima porodica. Od tih sedam, četiri tipa su prizemnice: **tip I** kuća s jednom sobom i kuhinjom (Sl. 32), **tip II** kuća s jednom sobom, kuhinjom i ostavom (zimmer, küche, speis; Sl. 33), **tip III** kuća s dvije sobe, kuhinjom i ostavom (Sl. 34), **tip IV** kuća sa tri sobe, kuhinjom i ostavom (Sl. 35, 35a). Iako prizemnice, i njima se nastojalo dati i oblik i sadržaj bosanske kuće jer je svaka imala odgovarajuće zidom odvojeno dvorište, okućnicu, bašču u zaleđu, natkriven ulazni trijem i predsoblje i bila je pokrivena četverovodnim krovom.

U spratnom tipu kuće Niemann je bio još bliže tradicionalnoj bosanskoj kući. U obliku skoro da i nema razlike. Njegovi projekti i izvedeni objekti razlikuju se od starih originalnih kuća po akademskom tretiranju elemenata, pa i cjeline, i nešto višim unutrašnjim prostorima. Sva tri spratna tipa imaju prepust prema ulici, na spratu se ponavlja dispozicija prizemlja, a na sprat se izlazi iz natkrivenog trijema na kamariju koji su od drveta. **Tip V** ima četiri sobe, kuhinju i ostavu (Sl. 36), **tip VI** ima pet soba, kuhinju i ostavu (Sl. 37, 37a), a **tip VII** šest soba i ostalo (Sl. 38). Uređenje interijera ostavljeno je vlasniku, ali je u svakoj etaži pored peći ucrtana i banjica – sobno kupatilo. Klozeti su bili, kao i ranije, izvan kuće, u uglu dvorišta. U dvorištu, pored drvarišta, zadržale su se ponegdje i štale.

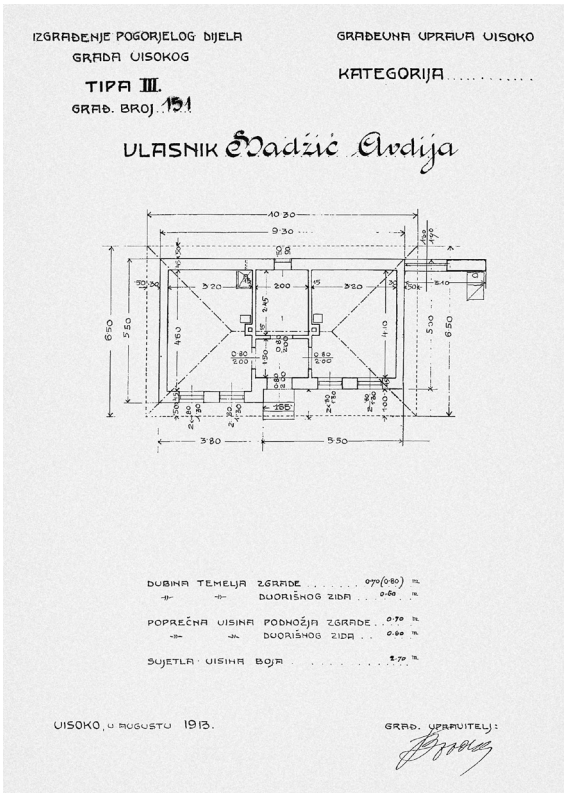

Sl. 34 *Theophil Niemann Simeon Boras kuća Tip III Hodžić Avdija*

Sl. 34a *Kuća Hodžić Avdije*

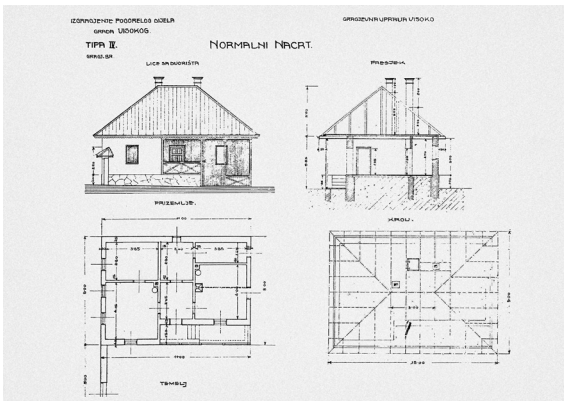

Sl. 35 *Theophil Niemann Simeon Boras kuća Tip IV*

Sl. 35a *Kuća Hilmi-bega Zečevića*

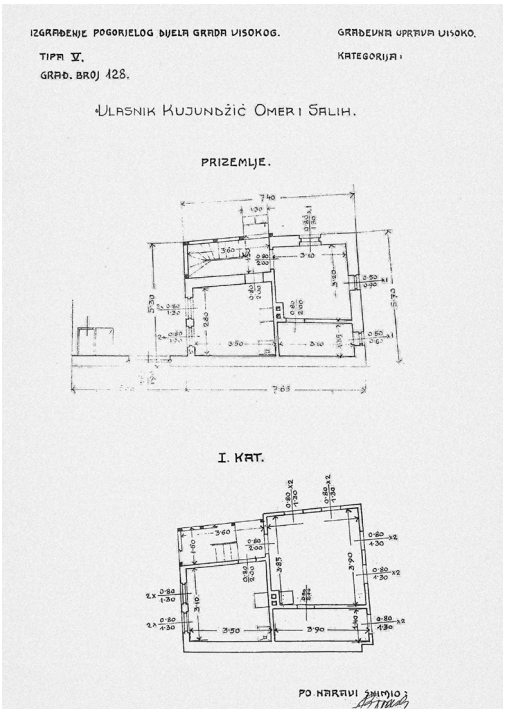

Sl. 36 *Theophil Niemann Simeon Boras*
kuća Tip V Kujundžić Omer i Salih

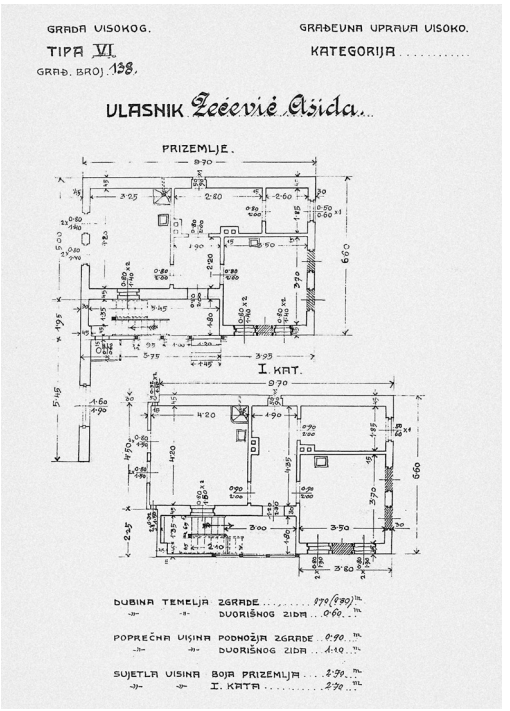

Sl. 37 *Theophil Niemann Simeon Boras*
kuća Tip VI Zečević Ašida

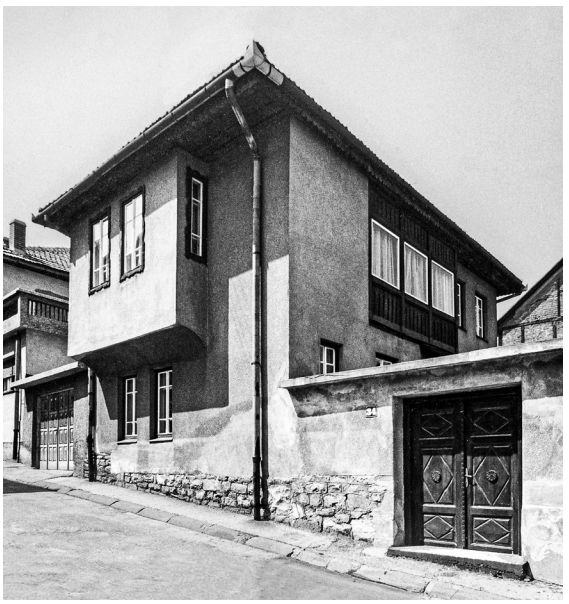

Sl. 37a *Kuća Zečević Ašide*

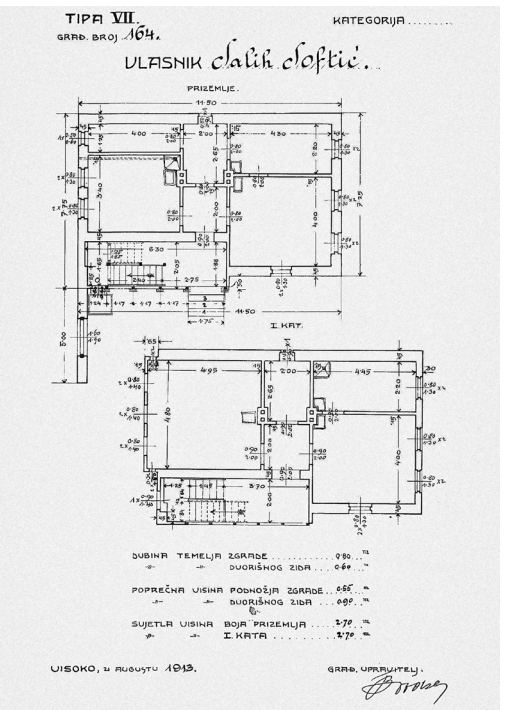

Sl. 38 *Theophil Niemann Simeon Boras*
kuća Tip VII Salih Softić

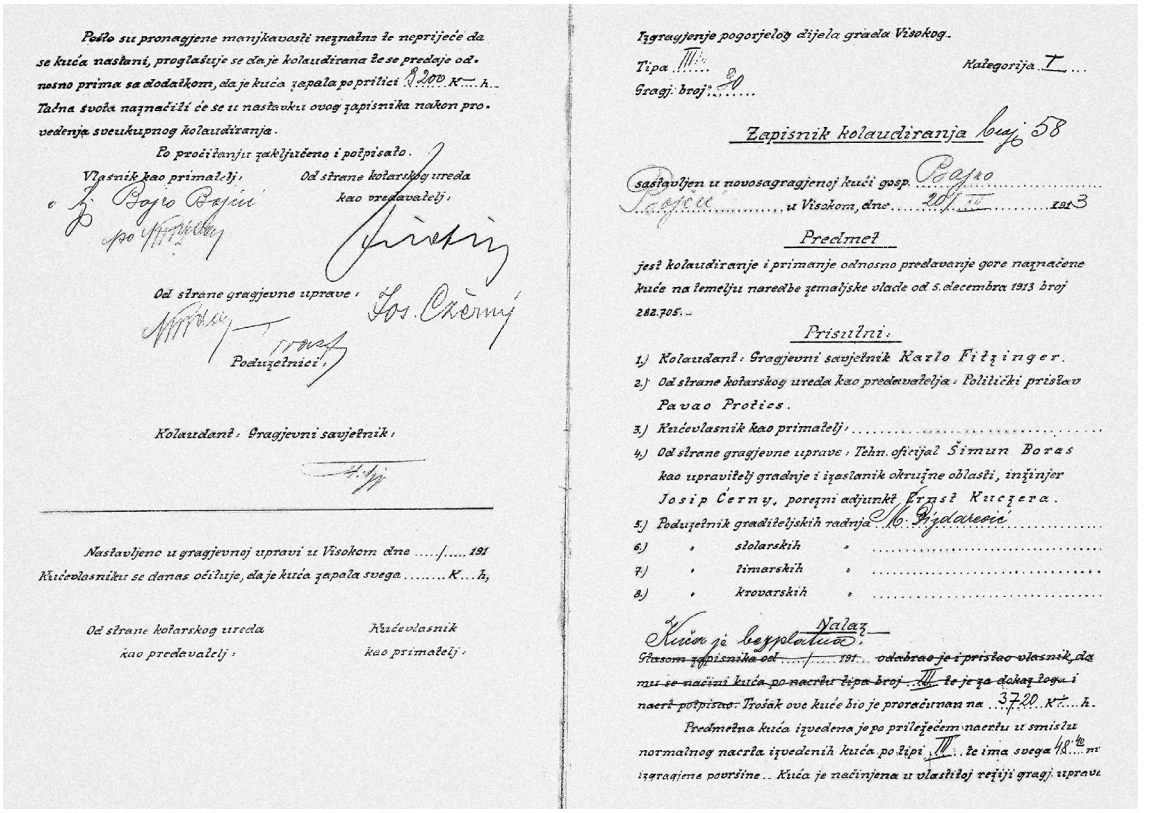

Sl. 39 *Zapisnik kolaudacije*

Sve ove tipove, autorsko djelo arhitekta Theophila Niemanna, koristio je Šimun Boras, tehničar koji je vodio Građevnu upravu Visoko za obnovu pogorjelog grada i radio nacrte za izvođenje kuća po izboru pogorjelaca, prilagođavao tipsko Niemannovo rješenje formi raspoložive parcele, ovjeravao ih i potpisivao. Po gradnji svakog objekta obavljana je kolaudacija i tehničko snimanje ("po naravi"), koje je također, zajedno s kolaudacionim odborom, radio i potpisivao Boras. (Sl. 39) Izvan ovih sedam tipova isti arhitekt, Theophil Niemann, napravio je nekoliko projekata prema zahtjevima nekih imućnijih porodica kao što su bile kuće Ali-bega Zečevića, kasnije Vatrenjaka (Sl. 40, 40a, 40b), Heskijana Danona (Sl. 42, 42a), Elišana Kabilja (ul. Kralja Tvrtka) (Sl. 41, 41a) te Hilmi-bega Zečevića u Karavdića/Zečevića ulici, namijenjena za smještaj pošte i telegrafa u Visokom (Sl. 43, 43a). Sve imaju prepuste, ali znatno veće gabarite i dispozicije. Tu je i kuća Mujage Durajlića s drvenom kamarijom (kasnije Hadžimejlića i Oruča, na Šadrvanu). Naspram ove u ulici Karavdića/Zečevića je jednospratnica Salih-age Šehovića, sada Durajlića, s elementima neomaurskih gradnji i bosanske kuće, jer ima duboku strehu i apliciranu drvenu divanhanu, ali su zidovi i prozori pretežno u skladu s gradnjama austrougarskog vremena u Sarajevu. (Sl. 44) Kod nekih posebnih projekata u prizemlju je dućan, pekara kao kod Mulage Ćehajića, Riste Petrovića i Muje Šahinovića. Ukupno ih je numerisanih 179 na mapi pozicioniranih iz 1912. god., a najveća je koncentracija u Hadži Hasanovoj/Čakića ulici, potom oko Šadrvana i oko medrese.

Sl. 40 *Theophil Nimann Simeon Boras kuća Ali-bega Zečevića*

Sl. 40a

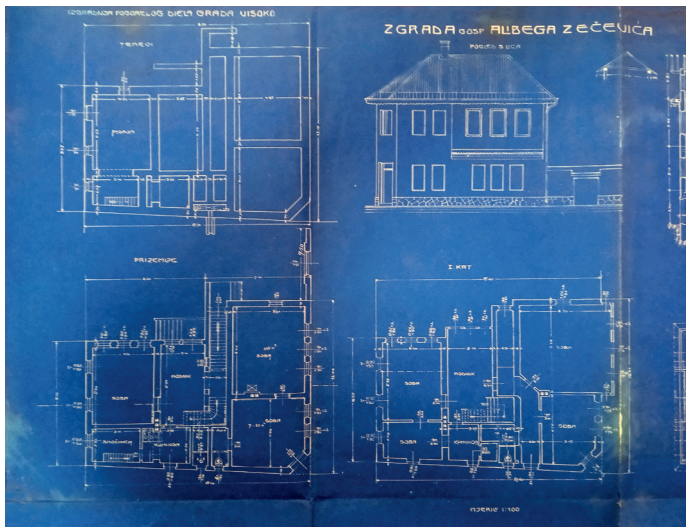

Sl. 40b.

Sl. 41 *Theophil Nimann Simeon Boras kuća Elišana Kabilje*

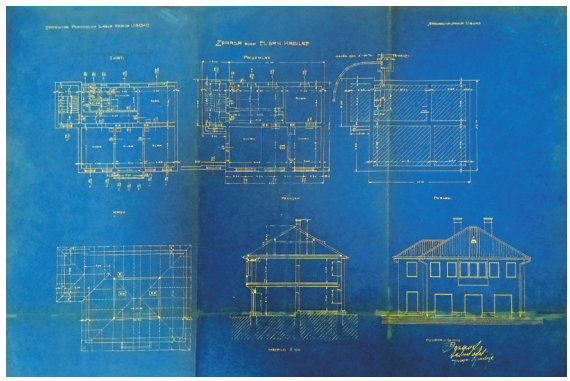

Sl. 41a *Kuća Elišana Kabilje*

Sl. 42 *Theophil Nimann Simeon Boras kuća Heskijana Danona*

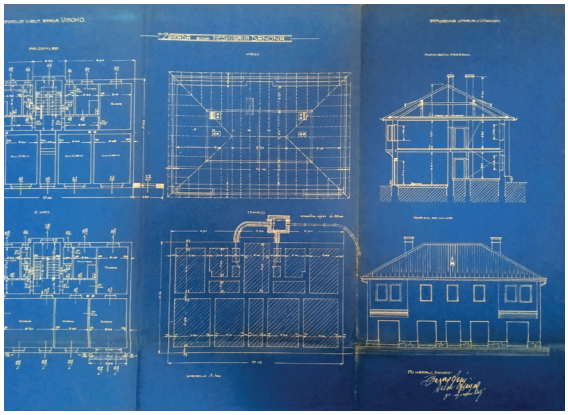

Sl. 42a *Kuća Heskijana Danona*

Sl. 43 *Theophil Nimann Simeon Boras kuća Hilmi-bega Zečevića*

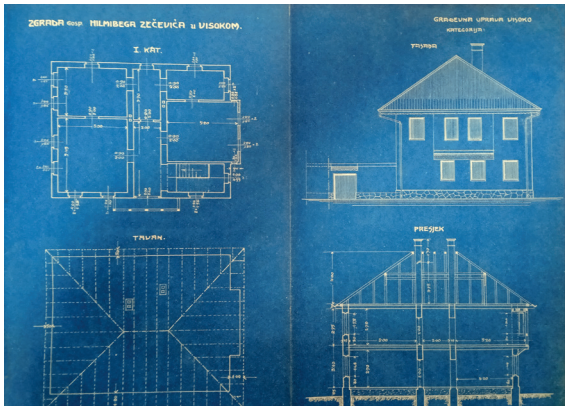

Sl. 43a *Kuća Hilmi-bega Zečevića*

Sl. 44 *Kuća Salih-age Šehovića, gradonačelnika*

Od petnaestak projektovanih jednospratnica tipa VII, najbolji su primjer kuće Muhameda Ahića (Sl. 45, 45a), Saliha Ahića (Sl. 46, 46a), Mustafe Ahića (Sl. 47, 47a) i h. Mehmedage Đonlagića na Šadrvanu (Sl. 48, 48a), potom h. Jusuf-age Kazije (sada Imamović) u Karavdića / Zečevića ulici (Sl. 49), h. Osmana Hazije (Kazije, sada Užičanina) u Pinjagića ulici, hfz. h. Saliha Ibrahimovića i h. Ahmeta Ibrahimovića (Sl. 50, 50a, 51) i Avdi-bega Zečevića (kasnije Mulagić) u Hadži Hasanovoj / Čakića ulici.

Sl. 45 *Theophil Niemann Simeon Boras kuća Muhameda Ahića*

Sl. 46 *Theophil Niemann Simeon Boras kuća Saliha Ahića*

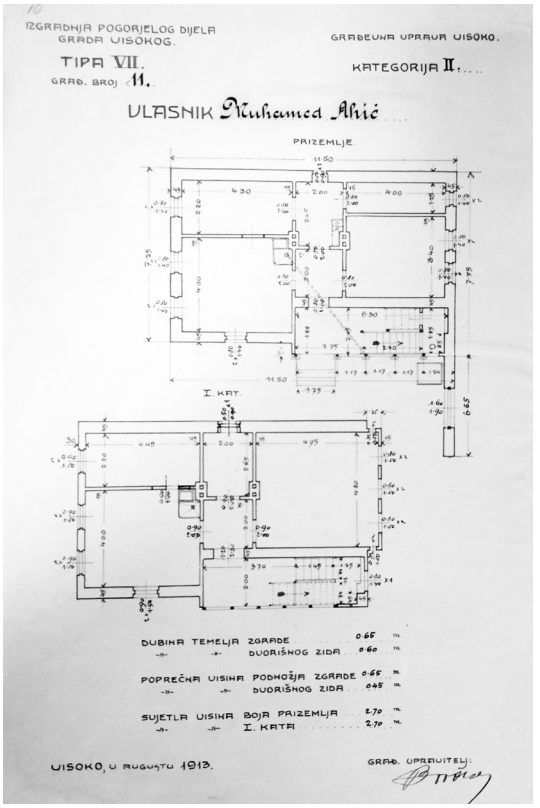

Sl. 45a *Kuća Muhameda Ahića*

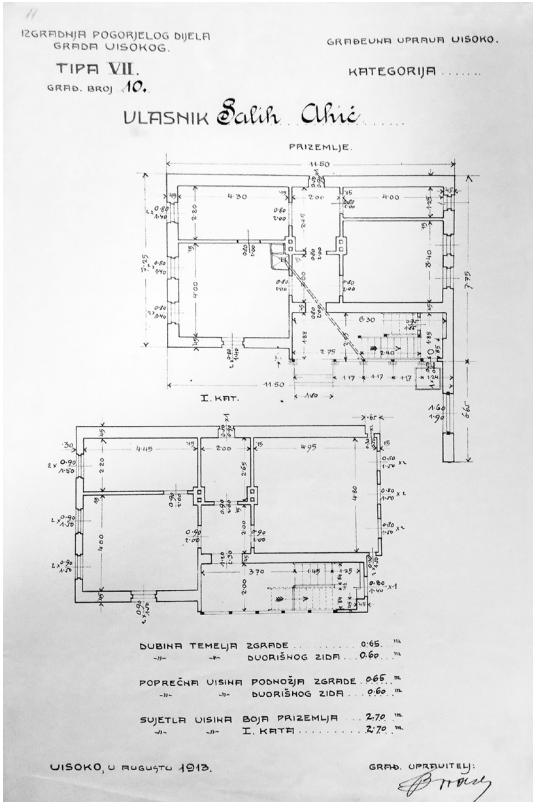

Sl. 46a *Kuća Saliha Ahića*

Sl. 47 *Theophil Niemann Simeon Boras kuća Mustafe Ahića*

Sl. 48 *Theophil Niemann Simeon Boras, lijevo Ahići, desno hadži Mehmedaga Đonlagić*

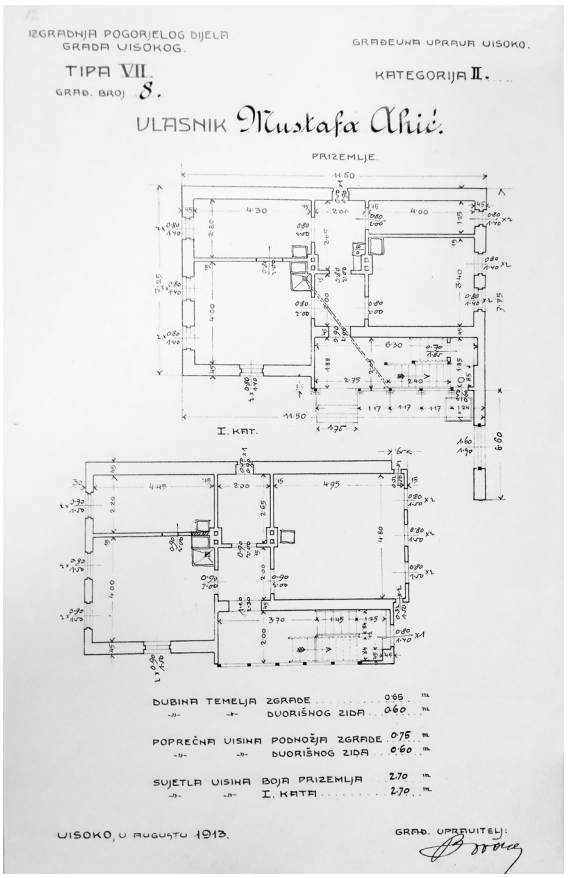

Sl. 47a *Kuća Mustafe Ahića*

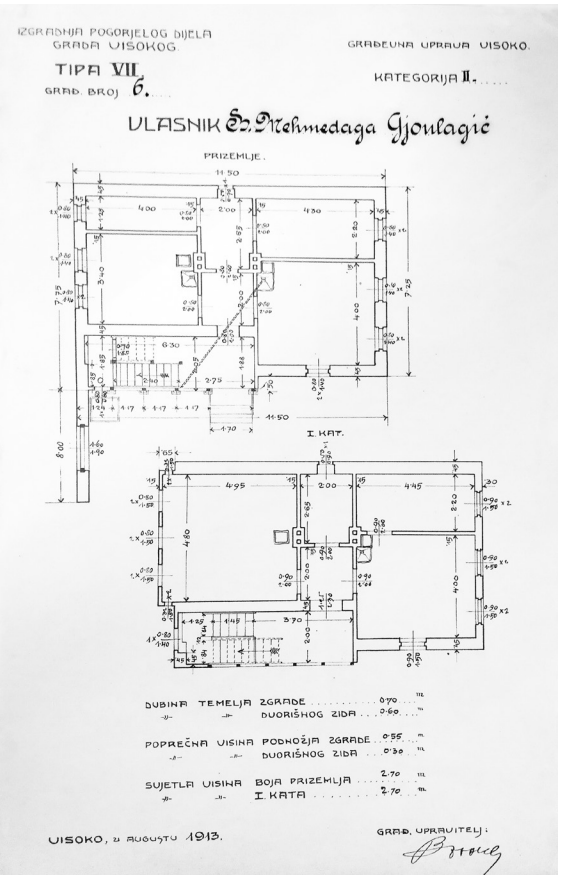

Sl. 48a *Kuća hadži Mehmedaga Đonlagića*

Sl. 49 *Theophil Niemann Simeon Boras, kuća Jusuf-age Kazije*

Sl. 50 *Theophil Niemann Simeon Boras, kuća hafiz hadži Saliha Ibrahimovića*

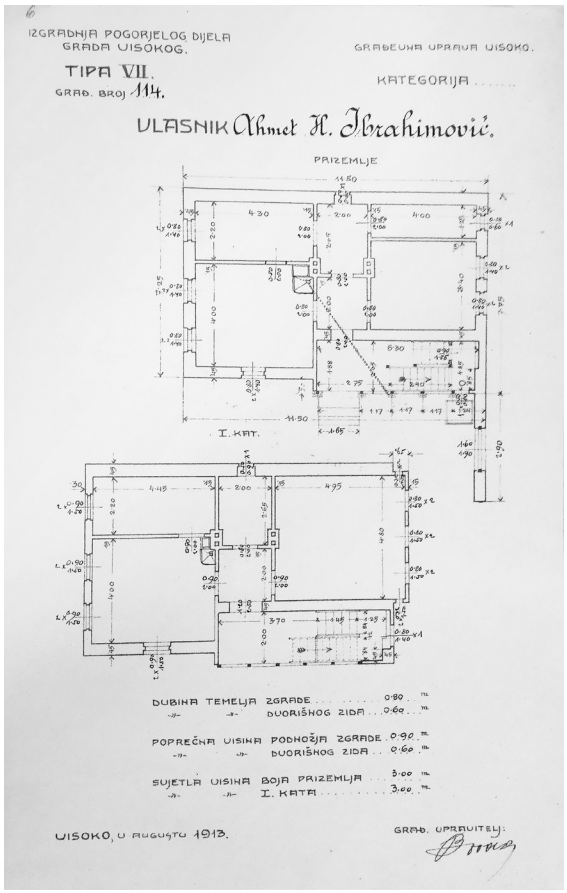

Sl. 51 *Kuća Ahmeta hadži Ibrahimovića*

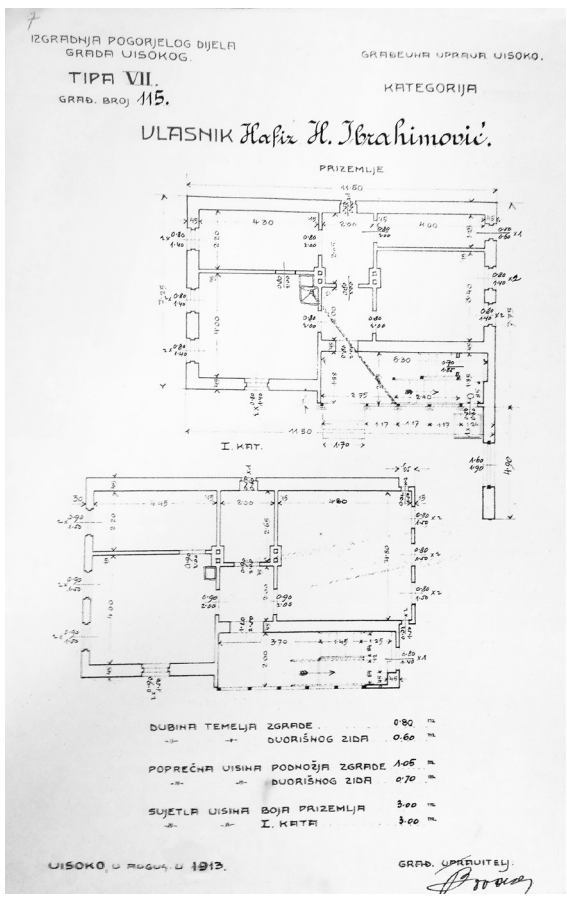

Sl. 50a *Kuća hafiz hadži Saliha Ibrahimovića*

Godine 1912. projektovano je svega šest kuća tipa VI, od kojih su donedavno najbolje bile očuvane kuća Ašide Zečević (ul. Čabaravdića) i kuća Sadika Salihbegovića (kasnije Selver Konjičanin, Hadži Hasanova/Čakića ul.).

Međutim, znatno više bio je prihvaćen tip V, od kojeg je 1912. god. projektovano dvadesetak kuća. Treba reći da je bilo u rješenju ili gradnji svakog tipa varijanti i to se vidi i na fasadama u broju i rasporedu prozora. Lijepu urbanu sliku činile su dvije kuće ovoga tipa, koje su se nalazile na početku Perendine ulice s ulicom Kralja Tvrtka: jedna Zaima Muzaferovića (Muzaferija, sada preinačena), a druga je bila Omera i Saliha Kujundžića (sada Fojničanina). U prvobitnom izgledu očuvale su se dvije kuće ovoga tipa: jedna je Pašage Hadžiomerovića na Šadrvanu, sada Begovića, kojoj je 1993. granata oštetila ugao prepusta i kapiju (Sl. 52), i Mehage Cicvare, u Čabaravdića ul. (Sl. 53). Ove dvije kuće pokazuju kako se odstupalo u rješenjima istog tipa, odnosno istog prostornog kapaciteta kuće. Najviše kuća ovog tipa sagrađeno je u Hadži Hasanovoj/Čakića ulici, od kojih su se u znatnijoj mjeri očuvale Sulejmana Skopljaka, sada Dervišbegovića (Sl. 54), Hasan-age Burića (Sl. 55), Mehmeda Hadžimehanovića (na uglu ul. Hadži Hasanove i Njegovića). Kako su kuće Ahića, Durajlića i druge činile ambijent Šadrvanske džamije, tako su i ovdje kuće tipa V činile ambijent džamije Saračice. To su kuće Mule Kulandžije, Sulje Bećara s jedne strane (Sl. 56) i Mostića s druge strane (Sl. 57). Iako su ove kuće u središtu grada i na gusto sagrađenom prostoru, u sklopu njihovih parcela vide se i zidovi avlija, objekt šupe – drvarnice i štale, kasnije ulazi u garaže.

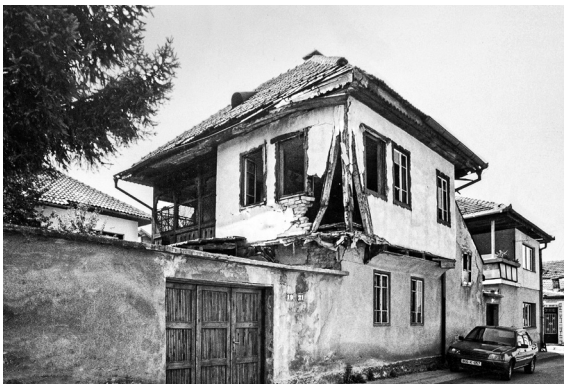

Sl. 52 *Theophil Niemann Simeon Boras, kuća Pašage Hadžiomerovića*

Sl. 53 *Theophil Niemann Simeon Boras, kuća Mehage Cicvare*

Sl. 54 *Theophil Niemann Simeon Boras, kuća Sulejmana Skopljaka*

Sl. 55 *Theophil Niemann Simeon Boras, kuća Hasan-age Burića*

Sl. 56 *Theophil Niemann Simeon Boras, kuća Sulje Bećara*

Sl. 57 *Theophil Niemann Simeon Boras, kuća Mostića*

S aspekta socio-kulturološke slike korisnim se čini navesti pozicije ovih novoizgrađenih kuća u pojedinim ulicama – sokacima, a sa oznakama tipa (rimskog) broja kuće i vlasnika kuće. Tako se u **Karavdića – Zečevića ulici** s desne strane, od Jalije prema Kraljevcu, nalaze: VI-1 kuća braće Mehanović, III-2 Osmanaga Bajramović, PL-4 (PL oznaka za poseban plan), uglovnica h. Mustafa Durajlić, kasnije Hadžimejlić, IV-3 Hilmi-beg Zečević, V-55 Mehaga Toroman, kasnije Efendira, II-50 Mulo Išak, VII-47 h. Osman Kazija, kasnije Užičanin, II-46 Mujo Mačugan, II-45 kasnije V, Hurem. S lijeve strane: V-56 Ibrahim Uzim, kasnije Vranac, III-141 Lazar Stolić, kasnije Buljević, V-60 Agan Šerifović, kasnije Drugović, PL Salihaga Šehović, kasnije Durajlić, VII-61 h. Jusufaga Kazija, kasnije Imamović, PL 62 Hilmi-bega Zečevića, III-83 Ibrahim Burić, II-64 Salih Ahmetaš, III-65 Ćamil Hadžimehmedović, III-66 Alija Karavdić, VI-67 Osman Karavdić, I-57 Salih Sakić, III-58 Hasan Kalota. **Ulica Hadži Hasanova/Čakića**, desna strana: I-116 nije na popisu vlasnika, V-117 Sulejman Skopljak, kasnije Dervišbegović, I-111 nema vlasnika, I-112 nema vlasnika, I-98 Mušan Fejzić, V-108 Mehmed Hadžimehanović, VI-107 Sadika Salihbegović, III-105 Meho Rajko, III Hasan Pinjo, III-100 Pašo Hadžihasanagić, VI-109 Ismet Hadžimehanović, III-95 Ibro Mostić, V-92 Suljo Bećar, V-91 Mulo Kulandžija, I-89 Mustafa Čakić, I-90 Salko Čakić, I-89a Hamid Čakić, III-86 Smail Hadžimehmedagić, V-85 Hasanaga Burić, II-82 Suljo Burić, III-80 Omer Burić, III-78 Salihbegović Zuhdija. Lijeva strana: VII-115 h. hfz. Salih Ibrahimović, VII-114 h. Ahmet Ibrahimović, VII-106 Mujaga Karamehić, V-181 Salem Mataradžija, I-104 Salko Bećar, III-103 Suljo Lukhodžić, PL (Zavod za zapošljavanje) Mujaga Hadžibaščaušević-Čomara, VII-93 Avdibeg Zečević, kasnije Mulagić, V-94 Hasan Mostić, III-87 Atif Šehić, VII-84 Braća Kusurović, VII-77 Mehaga Toroman, II-76 Mujo Fejzić, II-75 Dragan Guhić, V-74 Mujo Avdičević. **Perendin sokak**, desna strana: VI-136 Mehmed Mehmedagić, I-135 Osman Dervišević, III-131 Mustafa Bećar. Lijeva strana: III-137 Ibrahim Perenda, II-133 Ahmet Tabak. **Čaršija (Kulina bana)**, lijeva strana: PL-167 Elišan Kabiljo, PL-168 Heskijan Danon, PL-169 Bajramagići, desna strana: PL-145 Savić, kasnije Plavšić, PL-143 nije upisan vlasnik, PL-142 Ali-beg Zečević, kasnije Vatrenjak, PL-140 nije upisan vlasnik, V-128 Omer i Salih Kujundžić, V-129 Zaim Muzaferović (Muzaferija), III-127 h. Sulejman Limo, III-130 Salko Bečar. **Sokak Limić – Jevrejska**: III-151 Avdija Hodžić. **Hasečića čikma**: VII-164 Salih Softić, II-161 Husejn Hasečić,

I-160 Suljo Tekešinović, III-162 Avdija Mataradžija, III-159 Meho Tekešinović. **Kraljevac**: II-126 Niko Ilić, III-124 Ilija Ilić, I-73 Omer Berbić, PL-179 Šahinovići, PL-71 nije upisan vlasnik, P-72 nije upisan vlasnik, III-70 Šukrija Kamarić. **Donje Rosulje**, lijeva strana: II-171 Mujo Lojić, II-172 Sakib Hadžić, II-173 Meho Mačugan, III-170 Mujo Medan, I-174 Umija Čilić, III-175 h. Salih Kazija, II-176 Mula Ibrahim Kazija. Desna strana: II-45 nije upisan vlasnik, II-44 Alija Hurem, V-43 Salih Karavdić, II-42 Fata Kadić, III-41 Meho Švrakić, I-40 Aiša Muderizović, IV-132 nije upisan vlasnik, III-37 Alija Cicvara. **Cicvara sokak**: V-36 Mehaga Cicvara. **Nožinovića (Pinjagića) sokak**, lijeva strana: VII-47 h. Osman Kazija, III-51 Fata Švrakić, III Muhamed Nožinagić. Desna str. II-50 Mulo Išak, III-48 Salih Išak, III-52 Osman Čabaravdić, III-14 Muhamed Hadžiomerović. **Šadrvan**, lijeva strana: PL-4 Mujaga Durajlić (kasnije Hadžimejlići), VII-11 Muhamed Ahić, VII-10 Salih Ahić, VII-8 Mustafa Ahić, V-15 Pašaga Hadžiomerović (kasnije Begović), I-18 Salih Hadžiomerović. Desna strana: Hadžimehmed-aga Đonlagić, I-12 Salih Hadžimehagić, III-13 Salih Debelac, III-180 Aiša Čabaravdić. **Šabića sokak**, lijevo: III-20 Avdo Alkavazović, II-25 Hasan Suša, III-28 Džehva Prelo, II-29 Bajro Čeho, III-30 Bajro Bojčić. Desna strana: I-22 Mujo Kahvić, I-24 Ismet Ahmetaš, II-23 Hata Šabić, II-26 Latif Hodžić, II-27 Mehmed Šabić. **Šadrvan**: III-2 Osman-aga Bajramagić. **Limića sokak**: III-31 Meho Handžić – nasljednici, III-32 Avdo Limo, III-33 Mustafa Limo. **Karić sokak**: V-5 Vehbi-ef. Džonlagić, II-7 Abas Hadžimehmedagić. **Vražin sokak**: V-63 Ibrahim Vražo, III-16 Hata Vražo, III-18 Aiša Čabaravdić, V-17 Salem Vražalica, II 19 Hasan Hadžiomerović.

Stoga ovi dijelovi Visokog, obnovljeni od 1912. do 1914. god., pružaju i ambijentalnu sliku bosanskog sloga, što se ne može više nigdje vidjeti. (Sl. 58) Istina, i u Visokom je znatan broj ovih kuća pretrpio izmjene, najčešće su ulazna vrata zamijenjena garažnim i umjesto malih prozora u prizemlju kuće probijeni su i instalirani trokrilni, drvene verande su zatvorene i zastakljene. Dosta ih je iz temelja porušeno da bi se sagradile pseudoambijentalne. Jedna, tip V-85, Hasan-age Burića je obnovljena – restaurirana u autentičnom izgledu, a jedna, tip V-36, Mehage Cicvare, sačuvana je u derutnom, ali u izvornom stanju. (Sl. 59–64).

Sl. 58 *Ulica Hadži-Hasan*

Sl. 59 *Theophil Niemann Simeon Boras, kuća Huse i Hasana Hurema*

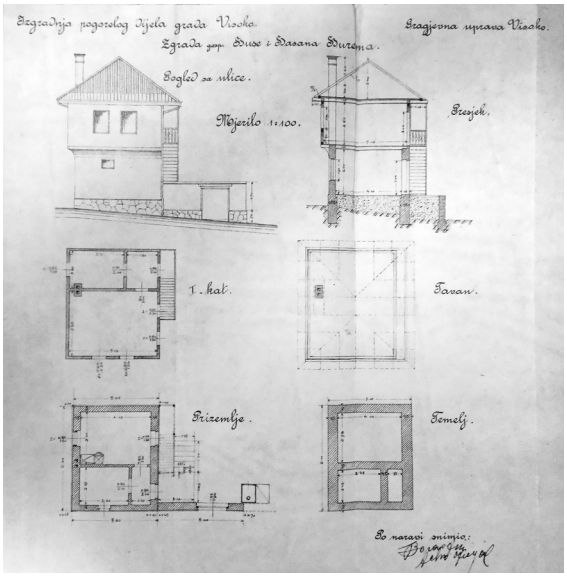

Sl. 59a *Theophil Niemann Simeon Boras, kuća Hurem*

Sl. 60 *Theophil Niemann Simeon Boras, kuća Mujage Durajlić*

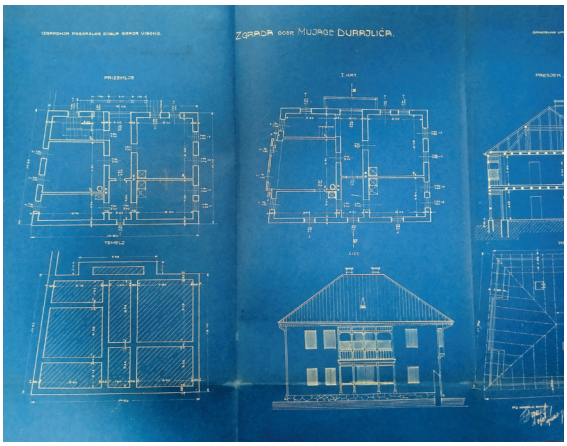

Sl. 60a *Kuća Mujage Durajlić*

Sl. 61 *Theophil Niemann Simeon Boras, kuća Avdi-bega Zečevića*

Sl. 62 *Theophil Niemann Simeon Boras, kuća Osmana h. Kazije*

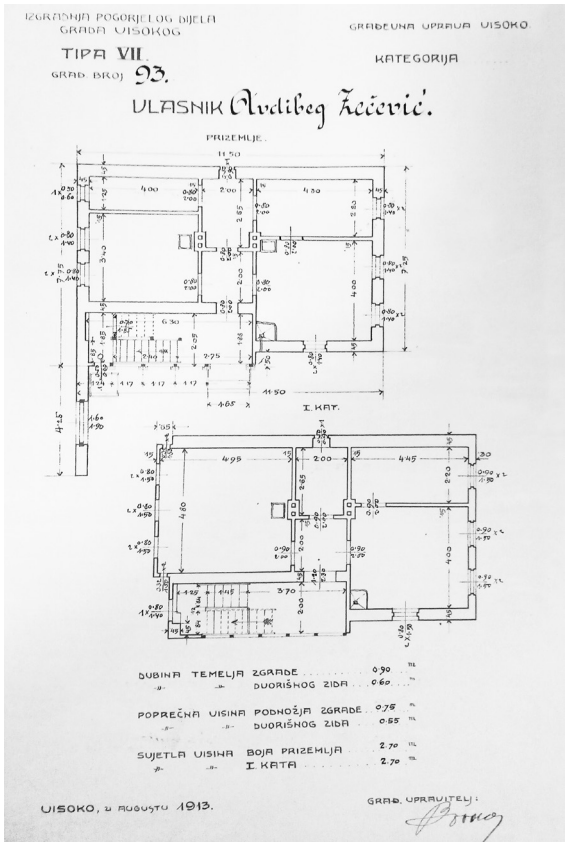

Sl. 61a *Avdi-beg Zečević*

Sl. 63 *Theophil Niemann Simeon Boras, kuća Mehmeda Hadžimehanovića*

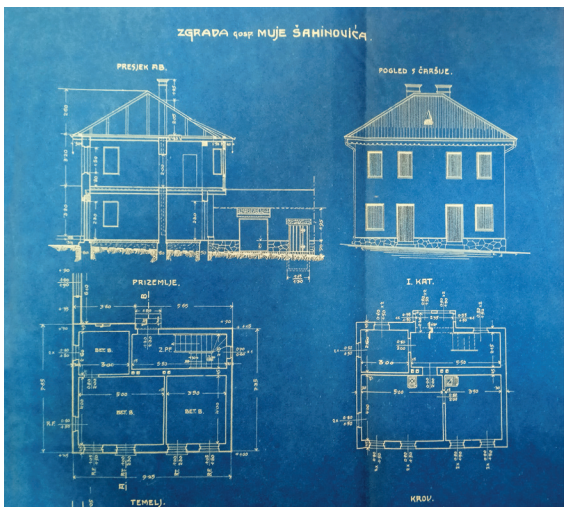

Sl. 64 *Theophil Niemann Simeon Boras, kuća Muje Šahinovića*

ARHITEKTURA VISOKOG IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

Iako je Visoko pretrpjelo velike štete u požaru 1911. god., nije došlo do znatnijih promjena u urbanoj fizionomiji grada. Poslije požara zadržani su pravci i pozicije ranijih sokaka i ulica kakvi su se ustanovili još u osmanskodobnom Visokom.

Projektovanje objekata javne namjene ili njihovo odobravanje te izdavanje građevinskih dozvola vršila je Građevinska direkcija Drinske banovine za oblast Sarajeva, gdje je spadalo i Visoko. Sresku oblast Visoko činila su mjesta – općine: Bištrani, Bijela Voda, Breza, Čekrčići, Desetnik, Doboj, Goduša, Gračanica, Haljinići, Kakanj, Kralupi, Liješeva, Lučići, Mokronoge, Moštre Donje, Papratnica, Podgora, Podgaj, Podvinci, Poljani... Zato se pri ovoj službi pojavljuju zahtjevi za gradnje škola, kao izgradnja osnovne škole u Slapnici, Velikom Čajnu, gradnja mosta preko rijeke Bosne u Čekrčićima, promjena Regulacionog plana Visoko (GDS 37), opravka mosta preko rijeke Bosne u Visokom, sanacija mostova na području kotara Visoko (GDS 87), izgradnja mosta preko rijeke Bosne u Visokom (GDS 121, 1926), dopis gradskog komesara Mulagića Građevinskoj direkciji u Sarajevu (Gradsko poglavarstvo Visoko, 27. 8. 1928) da se odobri postavljanje kabla kroz betonsku konstrukciju mosta u Visokom za osvjetljenje dijela oko željezničke stanice, zahtjev (1940. god., u Evropi je već rat) za izradu minskih komora na mostovima preko rijeke Bosne u Visokom (ZVS TO 144), mostovi na potezu Visoko–Kakanj, pa Visoko–Kiseljak. Naredbom Ministarstva građevina od 12. 6. 1929. god. prestala je s radom Građevinska direkcija Sarajevo, a njene funkcije preuzela je novoformirana Oblasna tehnička uprava Sarajevo. Stručnjaci koji su radili na ovim poslovima u Građevinskoj direkciji Sarajevo bili su: šef stručnog odjela inž. Josip Misilo, inspektori: inž. Julije Han, inž. Adolf Štern, inženjeri: Rikard Weber, Julije Hahamović i Ismet Sokolović, arhitekt Stevan Vajfert, kontraktni arhitekt Jan Grin. Nakon pretvorbe Građevinske direkcije u Oblasnu tehničku upravu Sarajevo neki su nastavili rad, a neki se novi javljaju: načelnik Tehničkog odjeljenja je inž. Vulpe Stevan, šef Odsjeka za puteve, mostove i željeznice inž. Josip Misilo, u Odsjeku za arhitektonske, elektro-mašinske radove je šef Dragoljub Radivojević, tehnički savjetnici su inž. Adolf Štern, inž. Radoslav Franjetić i inž. Rikard Weber. Viši tehnički pristavi su ing. Franjo Pipić, ing. Ljubomir Ćukić, dr. ing. Julije Hahamović i ing. Ismet Sokolović. Kontraktni arhitekti: Mihajlo Vjazimimitinov, Aleksandar Turmišov i Mihajlo Vorobljev. To da su arhitekti imali status kontraktnih stručnjaka pokazuje da nije bilo dovoljno posla za njihovu stalnu službu, nego su bivali angažirani ugovorom po potrebi. S obzirom na ovakav tretman uposlenika u Tehničkom odjeljenju, vidi se da su inženjeri Josip Misilo, Rikard Weber i Julije Hahamović bili važni i vrlo angažirani naročito na projektima iz oblasti niskogradnje, a možda je njihovo najvažnije djelo armiranobetonski most u Visokom.

U rasponu od dvadesetak godina između dva svjetska rata nisu se stekli bolji uslovi za graditeljstvo od onih kakvi su bili u periodu austrougarske vladavine, najprije stoga što su izostala strana ulaganja u graditeljstvu. Potrebe za izgradnju kapitalnih objekata planirane su u centru države u srazmjeri mogućnosti na cijelom njenom prostoru. Ipak, u Visokom je realizirano nekoliko važnih objekata.

BETONSKI MOST NA RIJECI BOSNI

Hamdija Kreševljaković podsjeća na to da je most preko Bosne pravljen između 1833. i 1878. dva puta. Za vezirovanja Davud-pašina sagrađen je ovaj most od drveta i, kako nam ploča s natpisom svjedoči, predan je prometu 3. džum. 1250. (7. oktobra 1834).[45]

Usljed dotrajalosti starog drvenog mosta iz vremena osmanske vlasti i pošto ga je nabujala rijeka Bosna oštetila, sreska vlast ondašnje Kraljevine u Sarajevu odlučila je izgraditi most od armiranog betona, približno na istom mjestu starog drvenog mosta čiji su se ostaci u koritu rijeke sačuvali i vide se i sada za niskog ljetnog vodostaja. Da bi se u međuvremenu moglo prelaziti s jedne na drugu obalu Bosne podignut je također drveni privremeni most koji je omogućavao prelazak ljudi, stoke, zaprežnih i lakših vozila. Taj privremeni most postavljen je malo niže, nizvodno od planiranog novog mosta. Za gradnju ovog drvenog mosta ponude su dale 31. maja 1924. god. tri firme, a firma Floriana Straussa iz Tuzle dala je najpovoljniju ponudu pa joj je povjeren posao.[46] Drveni most je izgrađen i prije roka, superkolaudacija je obavljena, pa je upravitelj ing. Rikard Weber obavijestio 11. oktobra 1924. da je most dovršen. (Sl. 65) Most je izdržao pritisak jako nabujale Bosne 14/15. novembra i 22. decembra 1925. god. bez oštećenja.

Projekt novog armiranobetonskog mosta izradilo je Tehničko odjeljenje Ministarstva građevina Kraljevine SHS u Sarajevu januara 1921. god.[47]

Po izvršenom sondiranju i snimanju terena odlučeno je da se podigne objekat od armiranoga betona sa paraboličnim punim svodovima. Izrađen je elaborat sa statičkim proračunom na osnovi najvećeg opterećenja po zakonskim normama. Projekat, na kome su uglavnom sarađivali inženjeri Direkcije gg.. ing. Josip Misilo i ing. Rikard Weber, dovršen je već oko 1921. godine.

Most je konstruisan kao objekat od 3 otvora sa tri ukrućena svoda oblika paraboličkih segmenata, koji se oslanjaju na dva riječna i dva obalna stuba. Čisti otvori obiju krajnjih svodova iznose po 26,00 m, a srednjeg svoda 31,00 m.[48] (Sl. 66, 66a, 66b).

Most je dug 104 metra pa je ovaj objekat prema tome najveća betonska konstrukcija na teritoriji bivše sarajevske Građevinske direkcije (tj. u Bosni i Hercegovini), a jedan od najvećih armiranih betonskih mostova u cijeloj Kraljevini.[49]

Inženjer Julije Hahamović bio je jedan od stručnjaka Tehničkog odjeljenja zajedno sa inženjerima Josipom Misilom i Rikardom Weberom i, kako detaljno izvještava javnost o izgradnji mosta, smjelo bi se pretpostaviti

---

[45] *Isto*, 52.

[46] Prema zapisniku komisije koju su ispred Građevinske direkcije činili Josip Glaser i Julije Han i tehnički službenik Boško Višnjić, ponuđači su bili: Ivan Mukahin ispred firme Florian Strauss, ing. Berthold Štajn ispred firme Union iz Sarajeva i Adam Til ispred firme Til i Šimić iz Broda na Savi. ABiH, Građevinska direkcija Drinske banovine Sarajevo (dalje: GDS) 121, 9358.

[47] Armiranje svoda od 31 m raspona, savijanje željeza, HAS, kut. 16; ABiH GDS, kut. I, 83, 87, 121.

[48] Julije Hahamović, Most od armiranog betona preko rijeke Bosne u Visokom, *Tehnički list* XII/2, 31. 1. 1930, 18–20. (dalje: J. Hahamović, Most od armiranog betona); *Zbornik radova povodom jubileja akademika Julija Hahamovića*, Radovi ANUBIH, knj. LXXI, Odjeljenje tehničkih nauka, knj. 7, Sarajevo 1982; Srđan Kisin, Akademik prof. dr. Julije Hahamović, *Zbornik istraživačkih radova iz oblasti materijala i konstrukcija u građevinarstvu*, Sarajevo 1989.

[49] J. Hahamović, Most od armiranog betona, 18.

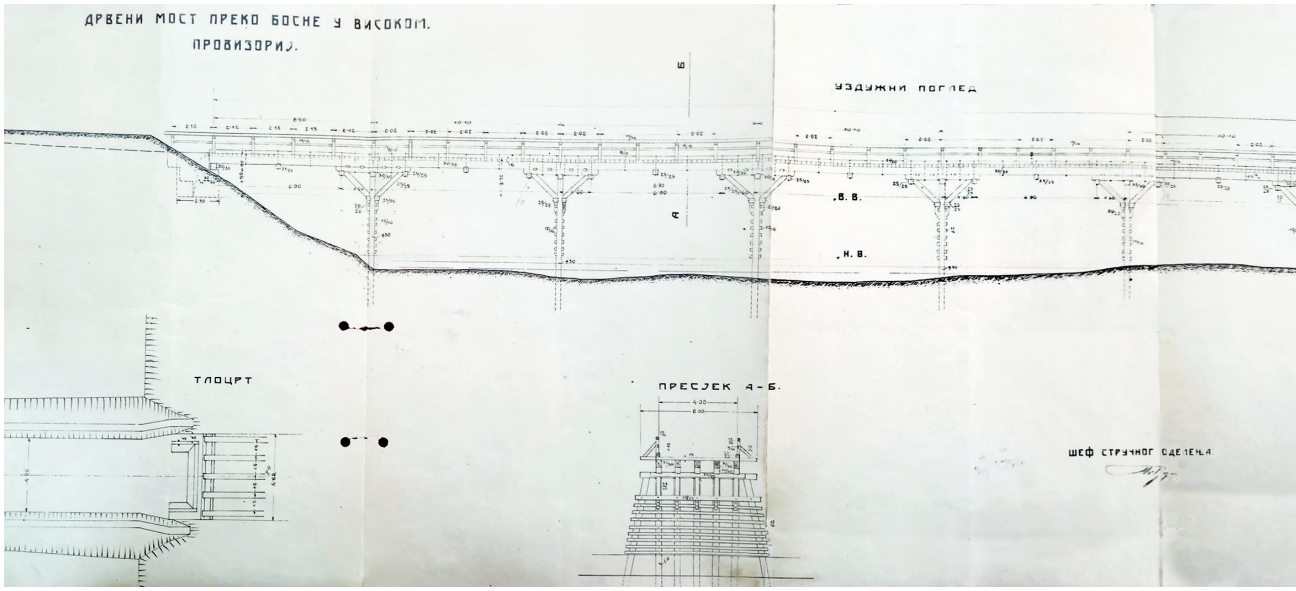

Sl. 65

i njegovo barem djelimično autorstvo.[50] Most ima široku kolovoznu traku i pješačke staze izdignute na konzolama, zaštićene također betonskom ogradom. Uzvodno od betonskog mosta podignuta je pomoćna skela (Sl. 66c, 66d, 66e). Cijelo betonsko tijelo mosta premazano je cementnim mlijekom. Most je završen 20. jula 1929. god. za osam mjeseci efektivnog rada za, kako navodi ing. J. Hahamović, sumu od 2.174.500 dinara. Most, kaže on, "bez sumnje znači veliku dobit po varoš Visoko, pa je donekle i promijenio samu fizionomiju ovoga mjesta". Štaviše, most je i nakon skoro stotinjak godina zadržao poziciju monumentalne građevine i čini s kasnijim gradnjama poznatih arhitekata reper grada. (Sl. 66f)

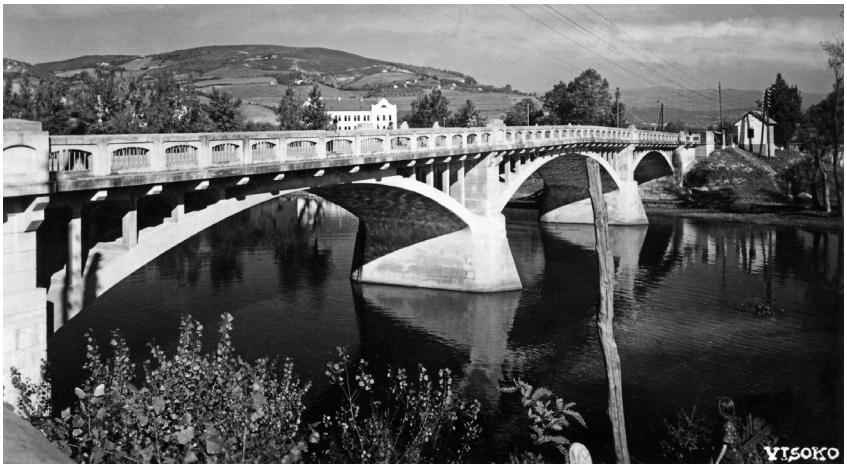

Sl. 66 *Josip Misilo, Rikard Weber, armirano-betonski most u Visokom, 1929.*

[50] *Narodno jedinstvo, Zvanični kalendar (svih šest oblasti Bosne i Hercegovine) za prostu 1929. god.*, god. I, Sarajevo 1928. (ćiril.)

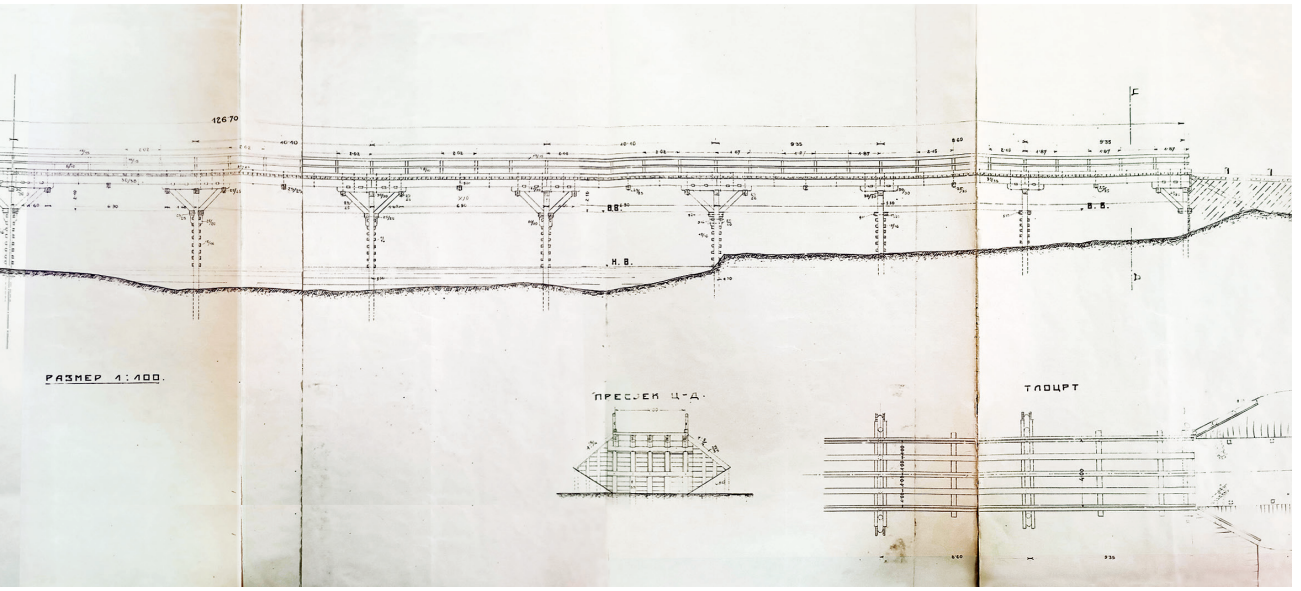

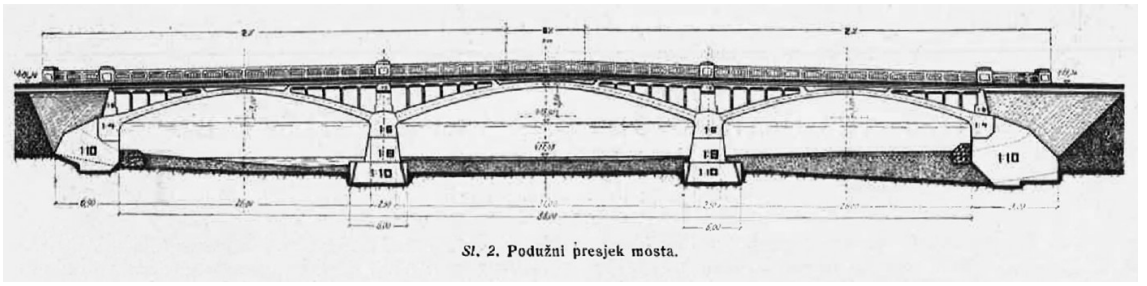

Sl. 2. Podužni presjek mosta.

Sl. 66a *Uzdužni presjek*

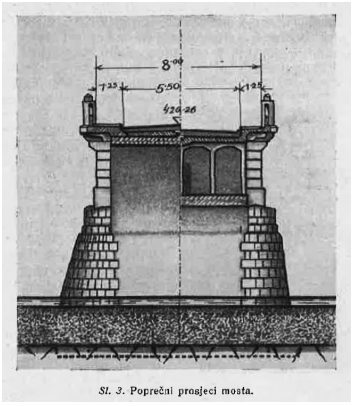

Sl. 3. Poprečni prosjeci mosta.

Sl. 66b *Poprečni presjek*

Sl. 66c *Pomoćna skela*

Sl. 6. Skela i oplata pred betoniranjem svodova.

Sl. 66d *Skela i oplata pred betoniranje svodova*

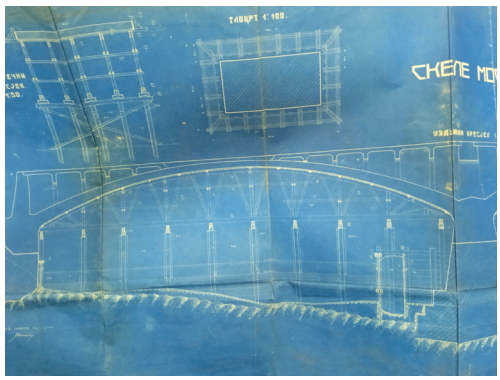

Sl. 66e *Detalj skele*

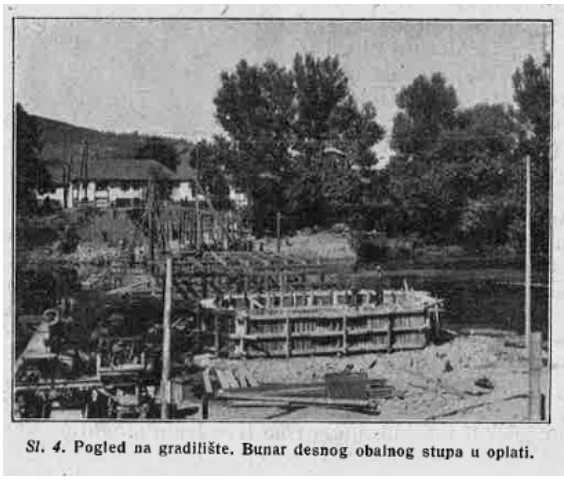

Sl. 4. Pogled na gradilište. Bunar desnog obalnog stupa u oplati.

Sl. 66f

KOŽARSKA ŠKOLA

U hronologiji značajnijih graditeljskih ostvarenja ili preinake postojećih objekata vrijedno je zapisa osnivanje Kožarske škole u Visokom. Zahvaljujući dugoj tradiciji kožarstva, krznarstva i izrade obuće u Visokom, a koja se bazirala na staroj tehnologiji i manuelnoj proizvodnji, djelatnici takve proizvodnje uvidjeli su potrebu boljeg organizovanja i obrazovanja od onoga koje je pružalo do tada esnafsko. Kožarstvo i krznarstvo su bili značajna djelatnost još u srednjovjekovnom Visokom, gdje su bili nastanjeni i dubrovački trgovci ovom robom, a u kasnijim vremenima proizvodi visočkih majstora i radionica stizali su i do nekih evropskih zemalja. Ipak je takav tradicionalni način izrade i prerade kože i krzna postao neodrživ i pokazala se potreba za osavremenjivanjem, najprije za novim obrazovanjem mladih budućih proizvođača koji bi usvajali i stara iskustva proizvodnje i ovladali modernijim industrijskim sredstvima proizvodnje. Tadašnji ministar trgovine i industrije u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca dr. Mehmed Spaho donio je rješenje o osnivanju Kožarske škole

u Visokom, u kojem, poslije iskazanog stanja u kožarstvu, konstatuje potrebu da se otvori jedna škola u kojoj bi se obučavali učenici za savremenu kožarsku industriju. Prethodno je naredio da se prouči potreba opstanka ovakve škole i, pošto je od Industrijske komore u Beogradu dobio predstavku 26. decembra 1927. g. da se u zemlji otvori stručna zanatska državna škola, obavijestio je nadležno ministarstvo: "svojom odlukom br. 3993/ VII od 27. februara 1928. g. otvorio sam Stručnu zanatsku školu za kožarstvo u Visokom u /Bosna/ iz razloga što je ovo mesto iz davnina poznato sa svojih kožarskih majstora i zanatlija... Sem toga u Visokom postoji odlična zgrada fabrika kože M. B. Popovića i D. M. Petrovića sa svim potrebnim mašinama, snabdevena i podesna za smeštaj ove novo otvorene škole."[51] Dalje se u korespondenciji kaže da je bila formirana komisija koja je izvršila pregled zgrade i mašina i procijenila da je njena vrijednost 1.304.017 dinara, te da bi sopstvenik prodao državi svoju fabriku sa 10% popusta, što znači da bi se mogla zgrada kupiti za 1.200.000 dinara. Potom se ministar dr. Mehmed Spaho obraća nadležnoj finansijskoj instituciji da mu dozvoli da za tu sumu podigne kredit.[52] Škola je najprije bila dvogodišnja, a od 1931. god. postala je trogodišnja.[53] Programom je bilo obuhvaćeno i teoretsko i praktično obrazovanje, predavanja u zgradi škole, a praksa u posebnom objektu, gdje su bile instalirane moderne mašine. (Sl. 67, 67a, 67b) U rješenju se navodi da se u školi mogu održavati i specijalni tečajevi usavršavanja zanatlija. Škola se nalazila na prostoru kasnije zgrade Konfekcije KT kombinata. Zgrada u kojoj su bile instalirane mašine je dakle zatečena na mjestu u vrijeme osnivanja škole i prema karakteristikama gradnje ovakvih industrijskih objekata mogla je biti izgrađena i do desetak godina ranije. Radi se zapravo o dvije zgrade: jedna prizemnica s osnovom u obliku slova L, bila je ranije Srpsko-pravoslavna osnovna škola, koju su od Srpsko-pravoslavne crkvene opštine otkupili M. B. Popović i D. M. Petrović pa uz nju sagradili zgradu – halu s mašinama i tako formirali kompleks svoje male fabrike kože. A fabriku i industrijsku proizvodnju kože osnovali su u to vrijeme braća Čabaravdići, "koja se lijepo razvija", kaže Hamdija Kreševljaković. (Sl. 68) Kao značajan primjer s početka industrijske prerade kože piše A. Mumbašić da "Jedna mlada sila koja zaslužuje pažnju jest g. Asim Čabaravdić ... preuredio je g. Čabaravdić kožarsku radionicu, koju je nanovo sagradio sa najnovijim mašinskim uređajem. Radionica je osnovana g. 1919. a proširena je u g. 1928. i sada zaposluje 20 do 30 radnika naših domaćih."[54]

[51] Fotokopija Rešenja koje je izdao dr. Mehmed Spaho, ministar trgovine i industrije u Beogradu o osnivanju Stručne zanatske škole za kožarstvo, br. 3993/7 od 27. 2. 1928. godine (kopija u vlasništvu gosp. Merseda Šahinovića).

[52] Zahvaljujem se gospodinu Mersedu Šahinoviću za ustupljene dokumente i podatke.

[53] Državna kožarska škola u Visokom, *Narodno jedinstvo*, Sarajevo 1932, str. 287–288; Salko Numanagić et al., Od drevnog kožarstva stare Bosne do osnivanja kožarsko-krznarske škole u Visokom, u: *35 godina od osnivanja prve kožarsko krznarske škole Jugoslavije, Visoko (1929–1961)*, Visoko 1964.

[54] A. Mumbašić, *Privredni vodič kroz Drinsku banovinu*, Sarajevo 1931, 109.

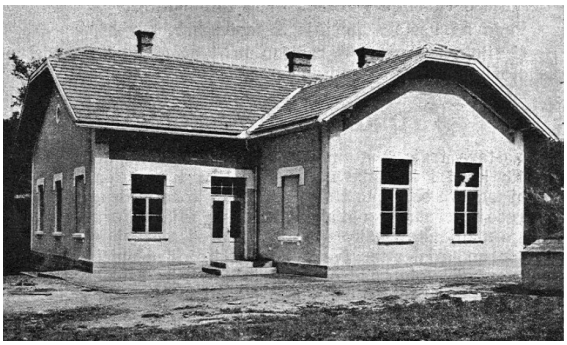

Sl. 67 *Stručna zanatska škola za kožarstvo*

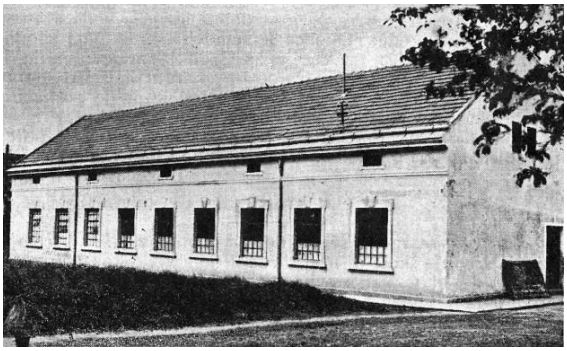

Sl. 67a *Zgrada Kožarske škole za praktičnu nastavu*

Sl. 67b *direktor Kožarske škole Milenko Gavrilović sa saradnicima, 1934.*

Sl. 68 *Čabaravdića kožara i most*

SOKOLSKI DOM

Sokolski dom u Visokom otvoren je 21. juna 1935. god. povodom 25. godišnjice rada Sokola. Idejno rješenje napravio je arhitekta Momir Korunović iz Beograda (Sl. 69), koji je i sam bio visoki funkcioner ovog sportskog i kulturnog društva. Izradio je više projekata sokolskih domova u međuratnoj Jugoslaviji.[55] U Bosni i Hercegovini je izveo tri sokolska doma: u Bijeljini, Avtovcu i Visokom. Sokolski dom u Visokom, poslije 1945. god. poznat i kao DTV Partizan, pozicioniran je u samom centru grada, uz zgradu uprave, nekadašnje sreske oblasti i općine, pa Grada Visokog. Najprije, 30. maja 1932. god., pristupilo se rušenju gradske Kasine i u njoj sokolane i čišćenju zemljišta. Zatim je 14. juna prihvaćena ponuda Antuna Gruškovnjaka da zgradu izvede po planskoj dokumentaciji. "Naročitu požrtvovanost od nadzora zidanja Doma pokazao je brat Elias M.

[55] Aleksandar Kadijević, Arhitektura sokolskih domova Momira Korunovića u Bosni i Hercegovini između dva svetska rata, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* 2, Beograd 1997, 303–312; Mehmed Mustajbegović et al., *80 godina fizičke kulture i sporta u Visokom 1909–1989*, Visoko 1989.

Kabiljo ... uvijek na gradilištu."[56] Svečano polaganje kamena temeljca bilo je 24. jula 1932. Već 1. decembra 1932. godine održana je prva Svečana akademija u novosagrađenoj, ali nedovršenoj zgradi. Dom je privremeno otvoren 1. decembra 1934, a završen 16. juna 1935. Na pravouglu osnovu sale i bine arhitekt je s južne strane dao vestibil, a sa istočne društveno-administrativne prostorije: kancelarije, čitaonicu za članove, za namještaj, sobu za muziku, za sjedenje, kupatilo, sobu za lovačko društvo i bife. Vježbaonica je imala dimenzije 21 x 11 m, pozornica 6 x 12 m. Prvobitno, na projektima iz 1932. god., koje su ovjerili pečatom i potpisom inženjeri Rudolf Vinš iz Vareša i Vilim Kovač iz Sarajeva,[57] fasade su bile oblikovane u duhu historicizma, što pokazuje crtež oblikovanja velikih prozora poput romaničkih trifora i krovnog vijenca sa frizom arkadica. (Sl. 69a, 69b, 69c, 69d, 69e) Taj romaničko-bizantski izraz na ovim nacrtima zapravo je trebao izražavati slijeđenje srpskobizantske medijevalne graditeljske tradicije. Romanički stil tih crteža čistije je primijenjen na istočnoj i južnoj zabatnoj strani. Sokolski dom u Visokom izveden je po rješenjima arhitekte Momira Korunovića s mnogo boljom artikulacijom ulične fasade. Nestali su teški romanički oblici, fasadu krase dva rizalita koji nadvisuju krovni vijenac, a umjesto friza arkadica ispod krovnog vijenca teče friz medaljona u kojima su reljefne predstave sokola raširenih krila. Friz na rizalitima prelazi u friz krugova, što ukazuje na uticaj secesije. U vrhu su godine osnivanja društva 1909. i godina gradnje 1934. i po tri skulpturalna sokola, od kojih pokrajnji stoje mirno, dok su vršni raširenih krila. Za svečanost otvorenja Sokolskog doma juna 1935. godine pozornicu je oslikao i ukrasio ornamentima i simbolima Branko Šotra, akademski slikar iz Sarajeva.[58] (Sl. 69f, 69g)

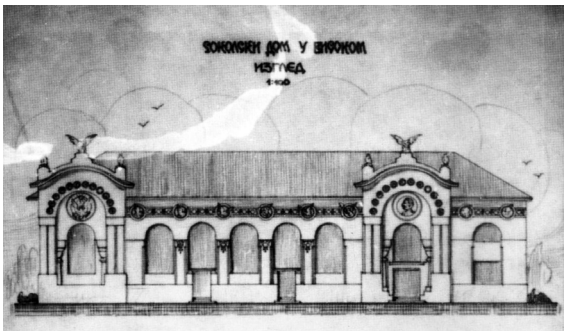

Sl. 69 *Momir Korunović, Sokolski dom u Visokom 1934.*

Sl. 69a *Projekat Sokolskog doma, 8*

[56] Idriz Džajić, Gradnja Sokolskog doma, u: *80 godina fizičke kulture i sporta u Visokom 1909–1989*, Visoko 1989, 23. Nacrti i dozvola u Arhivi Opštine Visoko, Zavičajni muzej Visoko (dalje: AOV ZMV), kut. VI.

[57] Vilim Kovač je popisan među građevinskim inženjerima i graditeljima (Marijan Pařik, Miloš Milutinović, Franjo Moravec, Pop d' Alamur, Adam Til, Josip Gramer). *Almanah – adresar grada Sarajeva*, Sarajevo 1937.

[58] Osvećenje Sokolskog doma Kralja Petra I Oslobodioca, *Vreme*, 21. 6. 1935, 8; F., Osvećenje Sokolskog doma u Visokom povodom 25-godišnjeg opstanka Sokola, *Pravda*, 22. 6. 1935.

Sl. 69b *Projekat Sokolskog doma, 6*

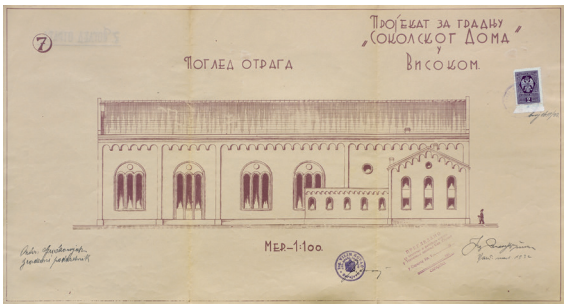

Sl. 69c *Projekat Sokolskog doma, 7*

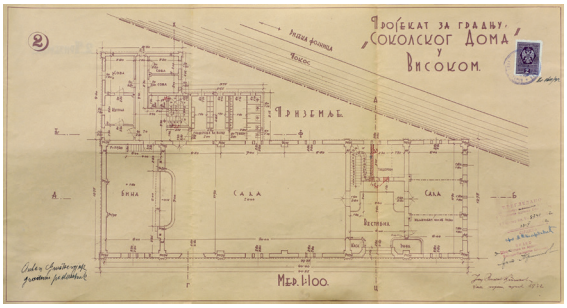

Sl. 69d *Projekat Sokolskog doma, 2*

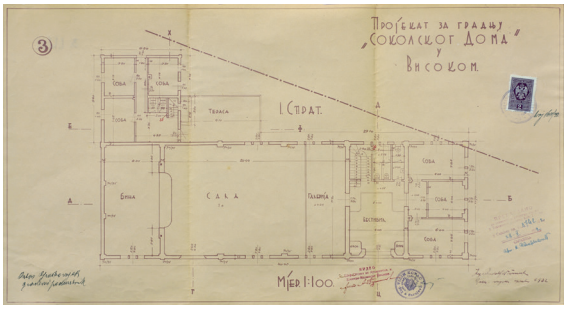

Sl. 69e *Projekat Sokolskog doma, 3*

Sl. 69f i Sl. 69g *Svečano otvorenje Sokolsog doma*

SRPSKI DOM PROSVJETE I MILUTINOVIĆ

Srpski dom Prosvjete i Milutinović izgrađen je kao prizemnica 1914. god. u gornjoj čaršiji, a nadograđen 1938/39. god. uz odobrenje općinske građevinske komisije i okolnih komšija Salke Čehajića, Hadžimehage Čabaravdića i Angeline Savić. Zgradu čine dva trakta spojena u formi slova L tako da u fasadi prema ulici duži čini veći dio fasade, dok drugi poprečni uži ima ulogu rizalita koju pojačava fronton na krovnom profilu u vidu atike. Visina prozora i otvora u prizemlju pokazuje da su prostorije društvene i javne namjene. (Sl. 70)

Sl. 70 *Srpski dom Prosvjeta i Milutinović*

KONVIKT FRANJEVAČKE GIMNAZIJE

Zgrada **Konvikta Franjevačke gimnazije** također predstavlja jedan od većih poduhvata graditeljstva dvadesetih godina 20. stoljeća u Visokom. Potreba za gradnjom ovako velike zgrade posljedica je priliva učenika u Franjevačku gimnaziju koja je postala sjemenište za naobrazbu katoličke mladeži porijeklom sa širokih prostora ondašnje države gdje je obitavalo katoličko stanovništvo. Franjevačku gimnaziju pohađala su i muslimanska i pravoslavna pa i katolička djeca koja se nisu spremala za svećenički poziv. Stoga je Franjevačka provincija uputila molbu Građevinskoj direkciji Ministarstva građevina u Sarajevu 1927. god. za dozvolu gradnje franjevačkog konvikta u Visokom.

Nacrti za izgradnju Konvikta dostavljeni su Građevinskoj direkciji Ministarstva građevina u Sarajevu čak u 22 lista projekta, ali je projekt vraćen na doradu s obrazloženjem od 22. jula 1927. god. u kojem je konstatovano da nedostaju plan situacije i statički proračun te da debljinu zidova treba povećati sa 45 na 60 cm. Nakon još jednog povrata planske dokumentacije, konačno je o popravljenim planovima šef Stručnog odjeljenja inženjer Josip Misilo obavijestio Direkciju 25. oktobra 1927. god. "da projekat za gradnju franjevačkog konvikta u Visokom sa tehničke strane nema zapreke za podjeljenje građevinske dozvole".[59] Projekt konvikta Franjevačke gimnazije u Visokom uradio je arhitekt i konzervator Blaž Misita-Katušić, rodom iz Bosanske Kostajnice.[60] Arhitekt Katušić je dao osnovu Konvikta u obliku slova L, dakle zgradu sa dva trakta, ali je na glavnoj

[59] ABiH GDS 156.

[60] Blaž Misita-Katušić, Bosanska Kostajnica, 15. 9. 1886 – Osijek, 4. 2. 1961. Gimnaziju završio 1907. u Banjoj Luci. Diplomirao arhitekturu 1910. na Visokoj tehničkoj i komercijalnoj školi u Liègeu. *Hrvatski biografski leksikon*, sv. Kam-Ko, Zagreb 2009, 28; Miroslav Malinović, Arhitekt Blaž Misita-Katušić: stvaralački opus u Bosni Srebrenoj, *Bosna franciscana* 24/45, Sarajevo 2016, 119.

fasadi, slično samostanskoj zgradi, izveo dva pokrajnja rizalita: jedan predstavlja pročelje poprečnog trakta, a drugi lijevi je dat radi simetrije spram desnog. Zgrada Konvikta izvorno je imala prizemlje i dvije etaže. (Sl. 71, 71a) Prizemlje i prvi sprat su odijeljeni vijencima. Sve prozorske osi su raspoređene na fasadi kao bifore, s tim što su prozori prizemlja nadsvođeni segmentnim lukom, a prozori sprata središnjeg tijela zgrade između rizalita najbliže su oblikovanju romaničkih bifora jer su singularni otvori premošćeni polukružnim lukom, kao i cijela bifora. (Sl. 71b) Oblikovanje otvora u prve dvije zone, prizemlje i sprat, stoga pokazuju želju projektanta da zgrada ima nešto od stila drevne tradicije građenja, što se imenuje kao vrsta historicizma, i u tom pogledu se ostvaruje bliskost sa zgradom i fasadom nedalekog samostana. Krunište fasade Konvikta također ima atike nad rizalitima, što korespondira sa kruništima na samostanu. U novije vrijeme nadograđen je još jedan sprat i na novu visinu podignuta je krovna konstrukcija i atike. Prozori druge izvorne i treće nadgrađene etaže imaju jednostavne pravougaone forme, ali prate jedinstvenu kompoziciju cjeline fasade.[61] Tako ove dvije zgrade, iako nastale u dva različita historijska perioda, odaju dojam jedinstvenosti i, zajedno sa drugim sadržajima, pratećim objektima, vrtom, cvijetnjakom, osmišljenim pozicijama zasada visokog rastinja, predstavljaju vrijednu urbanu oazu i stanište obrazovanja, kulture i duhovnosti.

Sl. 71 *Izgrađeni ali nezavršeni Konvikt Franjevačke gimnazije i staro greblje*

Sl. 71a

Sl. 71b *Blaž. Misita Katušić, Konvikt Franjevačke gimnazije Visoko, 1928.*

[61] Projekt proširenja i nadgradnje kao i unutrašnjeg preuređenja zgrade Konvikta uradili su akademik Zlatko Ugljen i arhitekt Husejn Dropić.

DOM FRANJEVAČKE GIMNAZIJE

Sredinom tridesetih godina Franjevačka provincija Bosne srebrene poduzela je još jedan graditeljski poduhvat: izgradnju **Doma Franjevačkog samostana i gimnazije**. Potreba za podizanjem jednog odgovarajućeg objekta za kulturne potrebe druženja uz obilježavanje značajnih datuma i zbivanja, predstave ili muzičke priredbe ove zajednice, javila se vjerovatno i ranije i za te potrebe su korišteni prostori unutar Samostana i Konvikta. U maju mjesecu 1935. god. odobreni su u Tehničkom odjeljenju Banske uprave nacrti Doma: situacioni plan, osnova Doma, uzdužni i poprečni presjek, izgledi pročelja i bočnih fasada. (Sl. 72) Crteže je potpisao dr. fra K. Ivić, direktor gimnazije, kao vlasnik, datirao u Sarajevu 24. aprila 1935. ing. Marijan Paržik (Pařík), ovlašteni građevinski inženjer, i za Tehničko odjeljenje Banske uprave odobrio u Sarajevu 9. maja 1935. Visaev (? Nečitko). Dom Franjevačke gimnazije projektovan je za društveni život, predstave i kasnije i kino-projekcije. Situiran je u kompleksu Franjevačkog samostana, u franjevačkoj bašči, blizu željezničke stanice.[62]

Dom je imao pristup i s javnog uskog prolaza koji je vodio i prema gradskoj saobraćajnici i prema željezničkoj stanici. Zgrada je koncipirana u obliku starih bazilika s pristupnim prostorom kao poprečnim traktom u kojem je služba Doma, dvoranom kao uzdužnim prostorom i pozornicom također poprečnog prostora, sve dispozicije poput nekog starokršćanskog hrama. U vanjskoj formi svi elementi cjeline se ocrtavaju u krovnoj fasadi, a i u oblikovanju pročelja i bočnih i "apsidalnih" fasada stiče se sličan dojam, daleka refleksija sakralne arhitekture. (Sl. 72a) Prostrana pozornica je izdignuta na nasipu, na zidu je okvir polja za filmske projekcije. U dubini nasipa pozornice je šaht, vjerovatno za šaptača. Stolarija je modernog dizajna. S obzirom na to da je Dom Sokolskog društva imao sličnu dvoranu, otvorenu 21. juna 1935. god., i da je ovom Domu Franjevačke gimnazije bio slobodan pristup s javnog prostora, moglo bi se reći kako je grad u istoj, 1935. godini, dobio dvije dvorane.

Novi urbani sadržaj i javni objekt iz tih godina je i spomenik ubijenom kralju Aleksandru Karađorđeviću, koji je bio podignut na Sebilju,[63] djelo slovenačkog kipara Lojze Dolinara.

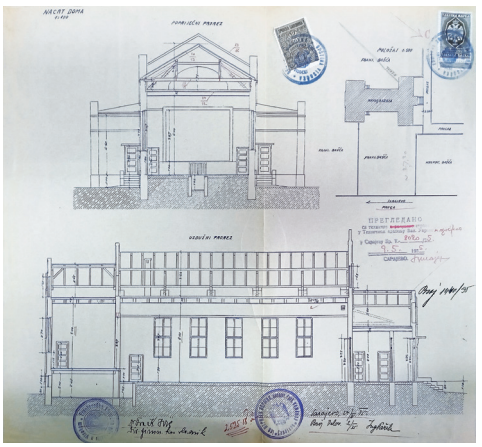

Sl. 72 *Marijan Paržik, Dom Franjevačke gimnazije, 1935.*

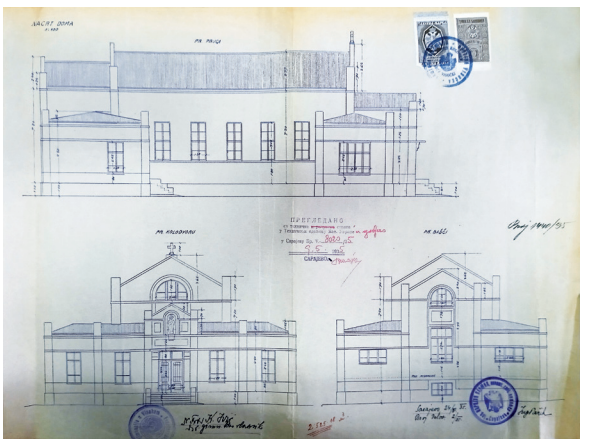

Sl. 72a

[62] ZMV, kut. 14.

[63] Protojerej-stavrofor (R. Bilinac, *Blago visočke crkve*, 271).

DOM MUSLIMANSKE ČITAONICE

Za vrijeme osmanske vlasti, novine koje su tada izlazile, kao *Bosna* i *Bosanski vjestnik*, mogle su se naći i čitati i u društvenim prostorijama napravljenim ili uređenim za tu svrhu. Zvale su se kiraethane – čitaonice. Pa i poslije, za vrijeme austrougarske vlasti, zadržale su takav naziv. Jedan od najpoznatijih i najproduktivnijih arhitekata toga vremena, Josip Vancaš, uradio je projekt Kiraethane na Bentbaši, blizu sarajevske Vijećnice 1888. god., u oblicima i dekorativnim elementima bosanske graditeljske tradicije. U Visokom je, za potrebe društvenog života, izgrađena Kasina u kojoj je bila i čitaonica. U budžetu Gradskog poglavarstva općine Visoko za 1887. godinu predviđena je suma "za novogradnju čitaonice i apoteke 1595 F", a 1888, dakle iste godine kad je Vancaš projektovao Kiraethanu na Bentbaši, predviđena je suma od 60 forinti za kiriju te za gradnju cvijetnjaka oko Kasine 3 F i 46 nč.[64]

U Kasini je bila Činovničko-građanska čitaonica sa bibliotekom i baštom, sala za priredbe te prostorija Sokolskog društva s gimnastičkim spravama. Pod istim krovom u dijelu Kasine bila je i apoteka, čiji je prvi koncesionar bio Jindrich Schlesinger. Pored ove čitaonice, gdje su se susretali i činovnici, i stranci, i građani Visokog, djelovala je i posebna Muslimanska čitaonica čije je djelovanje pomno istražio Idriz Džajić. On dalje navodi da je i u kući Hasan-bega Zečevića sa ljetnom pozornicom bila Muslimanska čitaonica, a piše i o njenom značaju za kulturu i društveni život grada. Džajić dalje navodi da je Muslimanska čitaonica, prema Pejanoviću, osnovana 1906. god., a čitaonica pod nazivom Rehber (putokaz) 1911.[65] Kasnije, kada je Ali-beg Zečević, koji je radio kao finansijski službenik u Žepču, poslije požara u Visokom, izgradio veliku kuću na gornjoj čaršiji, 1912. god., po posebnom projektu arhitekte Theofila Niemanna, Muslimanska čitaonica bila je smještena u prizemlju te velike kuće, a u bašči je bila instalirana pozornica gdje su se održavale pozorišne predstave. Džajić piše da mu je Ferid Limić pričao da je u čitaonici povremeno služio kafu. Poslije je Muslimanska čitaonica bila u kući Ćamila Hadžimehanovića, kuća do zgrade nekadašnje Medrese, potom u kući porodice Nikolić na Jaliji. Od 1935. god. Muslimanska čitaonica je radila u kući Hasana i Saliha Saračevića, kasnije vlasništvo Rasima Čehajića (u Jevrejskoj ulici).

Preseljavanja i neuslovni iznajmljeni prostori naveli su upravu Muslimanske čitaonice da ovaj problem trajno riješe. Formiran je Odbor za gradnju Doma Muslimanske čitaonice u sastavu: Fadil Mulagić, Alija Čabaravdić, Nedžib Tafro, Salih Saračević, Hašim Hadžiahmetović, Muhamed Ahmić, Nezir Sirčo, Esad Oruč (gradonačelnik), Jusuf Hodović, Šerif Salihbegović, Mustafa Kujundžić i Ahmet Bajramagić. (Sl. 73b) Svi su imali određena zaduženja, najviše za prikupljanje sredstava za izgradnju. Prema ondašnjim uslovima, gradnje na području Visokog bile su u nadležnosti Oblasne tehničke uprave Sarajevo u kojoj su urađeni nacrti. Sačuvani su originalni crteži na paus papiru osnove sprata čitaonice, datirane u Sarajevu, augusta 1937, potpisani u dnu inicijalima A. H.[66]

---

[64] I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 221–251.

[65] Đ. Pejanović, *Kulturno-prosvetna humana i socijalna društva*.

[66] U Spomenici izdatoj povodom četrdesetogodišnjice Državne tehničke srednje škole u pregledu diplomiranih učenika po godinama diplomiranja stoji da su, pored drugih učenika, školske godine 1933/1934. diplomirali Ahmet Hanić, a školske 1935/1936. Alija Huremović. Jedan od ove dvojice mogao bi biti onaj čiji su inicijali A. H. koji se nalaze na crtežima Muslimanske čitaonice. *Spomenica Državne tehničke škole u Sarajevu*, 32.

(Sl. 73, 73a) Glavno pročelje je s istim podacima.[67] Sačuvane su na ozalitu kopije s predstavom cijelog objekta, čitaonice i dvorane za predstave: osnove prizemlja, prvog i drugog sprata, "presek A-A" i "presek B-B", osnova temelja i podruma, svi bez naziva objekta, bez datuma i potpisa autora i odgovornih osoba. Stoga nije jasno kada je ovaj dio dokumentacije nastao i ko je autor cijelog projekta, kao ni jesu li pokretači izgradnje Doma imali u vidu odmah i dvoranu za predstave. Moglo bi biti da su takvu zamisao imali ubrzo po izgradnji prednjeg dijela čitaonice s obzirom na ekavicu u dijelu projekta i na konstataciju u tehničkoj dokumentaciji: "Velika dvorana u dvorištu se za sada neće graditi."[68] (Sl. 73c, 73d, 73e, 73f)

Pozicija za Dom Muslimanske čitaonice u gradu je bila dobra jer je u samom centru, uz samu općinsku zgradu i naspram stare Činovničke i građanske čitaonice u Kasini, ali nepovoljna za neku bolju, ambicioznu arhitektonsku zamisao. Neveliku parcelu između općine i privatnih kuća općina je, svojom odlukom iz aprila 1936. godine, poklonila Muslimanskoj čitaonici radi podizanja Doma. U raspoloživoj dispoziciji projektant A. H. predložio je zgradu kao jednokatnicu, dijelom na podrumu i sa krovnom terasom. S jedne strane je u liniji s privatnim kućama i dućanima, a s druge strane se preko zaobljene fasade naslanja na općinsku zgradu. U dispoziciji ima ulazno stepenište, prostorije čitaonice sa foajeom i stepeništem za sprat i podrum, a na drugoj etaži kancelariju i čitaonicu. U tehničkom opisu su podaci o statičkom računu i građevinskim materijalima. Crtež fasade i izvedeni objekt predstavljaju eminentno stil arhitekture *moderne*, tada već odomaćene i u Bosni i Hercegovini, koju su donijeli i u tom stilu ostvarili značajne objekte arhitekti koji su se školovali na praškoj visokoj tehničkoj školi: braća Kadići, Dušan Smiljanić, Mate Bajlon ili Behrensov i Le Corbusierov sljedbenik Juraj Neidhardt. To je stil zgrade čistog oblika, proizašao iz same funkcije, objekta bez ukrasa, osim niza također jednostavnih prozora, tako da se bitan estetski karakter ovakvog izraza dobiva iz same geometrijske mreže crteža. Dom Muslimanske čitaonice svečano je otvoren 16. oktobra 1938. god.[69] (Sl. 73g) U najavi otvorenja Doma Muslimanske čitaonice ističu se napori i želje "muslimana ovog kraja izgradnjom vlastitog Doma čitaonice u kome će se još više razvijati društveni život, bratska sloga i širenje prosvijećenosti ... Za ostvarenje ove davnašnje želje građana – Visočana, ima se zahvaliti građevnom odboru, svima članovima i prijateljima na čelu sa pokroviteljem Doma g. dr. Š. Behmenom, koji je dao svoj najveći prilog, te agilnom i vrijednom predsjedniku g. Esadu Oruču, gradonačelniku i veletrgovcu kao i njegovom pomagaču g. h. Hašimu Ahmetoviću. Rijetkost je pohvalni gest g. Šerifa Salihbegovića, koji je besplatno priskočio u pomoć radovima prilikom uvođenja vodovoda, instalacije, kućnog telefona, ventilatora i dr."[70] Nakon otvorenja novine su obavijestile tadašnju jugoslavensku javnost da je 16. oktobra na svečan način izvršeno otvorenje Doma Muslimanske čitaonice, da je na otvorenje došao velik broj uglednih građana iz Sarajeva, Travnika, Fojnice, Zenice, Žepča, Vareša, Breze, Kiseljaka pa se pred Domom iskupila velika masa svijeta, da je Dom tom prilikom bio dekoriran cvijećem, zelenilom i serdžadama, da je pred Domom bila postrojena vojna muzika, da su se prisutnim obratili ugledni gosti i domaćini, ministar dr. Šefkija Behmen te izaslanik bana Drinske banovine,

[67] AOV ZMV, kut. 16.

[68] I. Džajić, *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava*, 255.

[69] Svečano otvorenje novogradnje muslimanske čitaonice u Visokom, *Jugoslovenski list*, 18. 10. 1938, 4.

[70] Visoko, svečano otvorenje Doma muslimanske čitaonice u Visokom izvršiće se u nedelju 16. oktobra, *Jugoslovenska pošta*, 15. 10. 1938, 7.

pa sreski načelnik, da je potom proučen mevlud, da su visočke djevojčice recitirale pjesme, da su se istakle djevojčice Zahida Hodžić i Nusreta Mulagić, Kimeta Herenda i Fadila Čemerlić, te da je poslije nastupilo narodno veselje.

Nedatirani planovi dvorane za predstave pokazuju da je predviđena dogradnja dvorane na već izvedeni dio Doma Muslimanske čitaonice tako što bi se dvorana, njen ulazni dio, naslonio na dvorišni zid čitaonice, dvorana bi postala organska cjelina s čitaonicom koja bi bila predstavljena sa svojom modernom fasadom. Sama dvorana u nacrtu ima od ulaza do bine 73 metra, a 77 metara širine sa instaliranih 16 redova sjedišta u dva niza po 8 sjedišta između kojih i oko kojih su prolazi. Dvorana ima i lijep balkon te prostranu pozornicu dubine 5 metara, što je trebalo prije svega omogućiti predstave s brojnim glumcima i instaliranim kulisama. I poslije kasnije izvedbe ovog dijela Doma, grad je dobio kino-dvoranu (Kino Odred), a Muslimanska čitaonica je prestala sa radom.

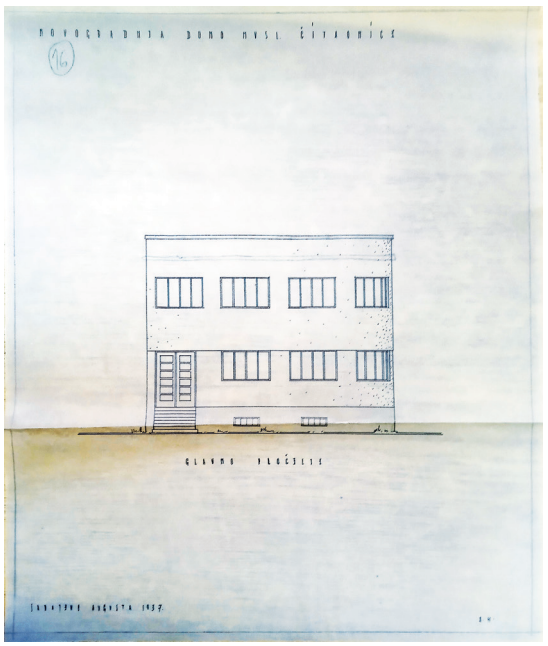

Sl. 73 *Muslimanska čitaonica, 1938.*

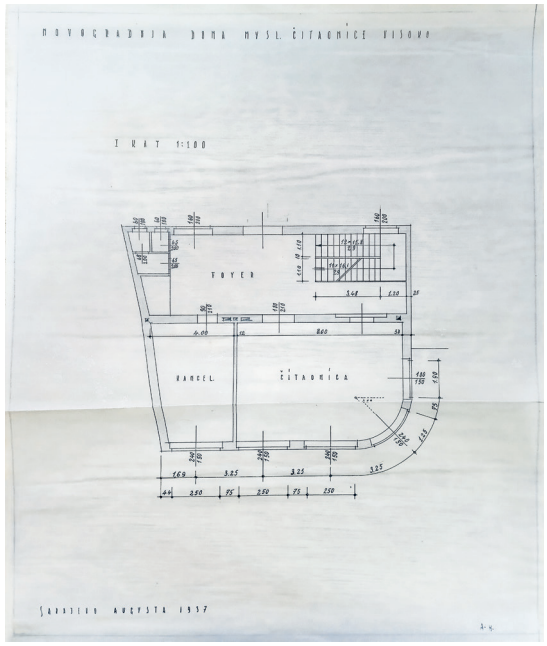

Sl. 73a

Sl. 73b

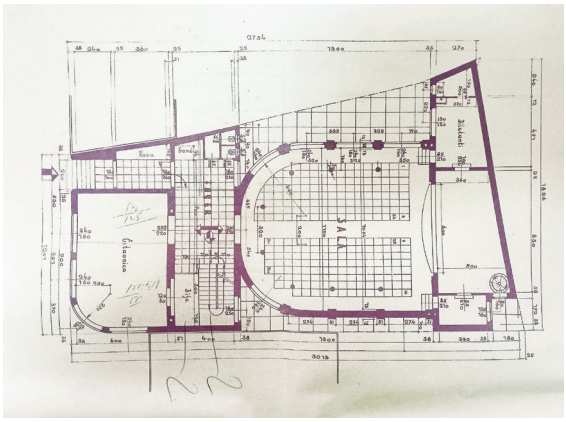

Sl. 73c

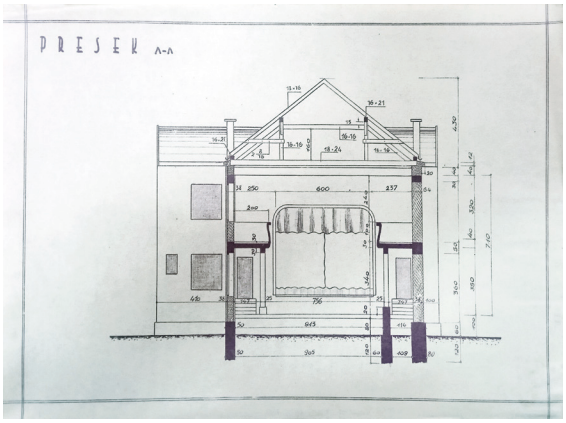

Sl. 73f

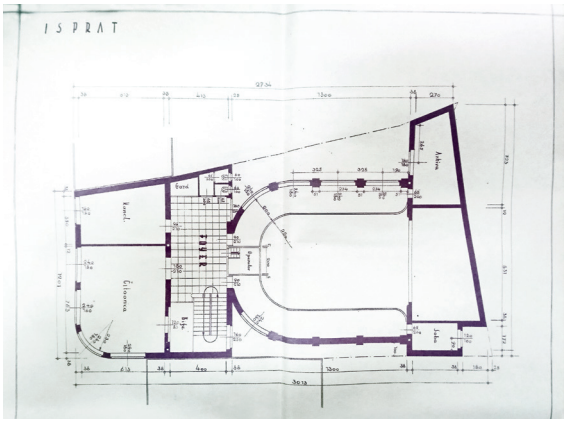

Sl. 73d

Sl. 73g *Dom muslimanske čitaonice*

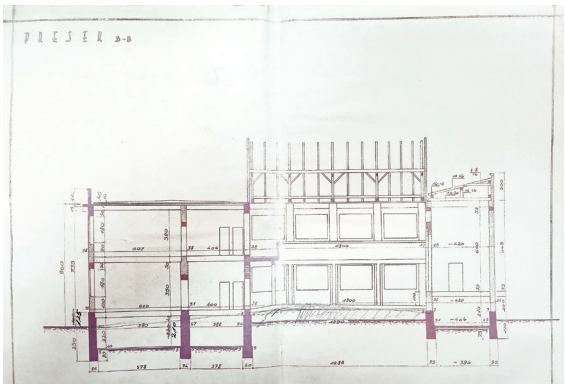

Sl. 73e

ŽELJEZARA ILIJAŠ

Već je u tekstu o arhitekturi Visokog u vrijeme austrougarske vlasti rečeno da je na području kotara Visoko, zapravo njegove ispostave Vareš, bila podignuta željezara sa visokom peći i livnicom i drugim pogonima, te da se potkraj tridesetih planiralo podizanje jedne fabrike crne metalurgije u Podlugovima i Ilijašu. Novoosnovana firma Jugočelik planirala je na prostoru raskršća puteva Sarajevo – Visoko – Breza izgraditi visoku peć i pogone za proizvodnju sirovog željeza i čeličanu sa dvije Siemens-Martinove peći, a u Ilijašu livnicu i kovnicu topovskih cijevi. Od prve se odustalo usljed reagovanja željezaraca iz Vareša i Zenice. Druga, u Ilijašu, bila je pokrenuta (njemački Krup), radila je između 1938. i 1940. i, prema pisanju Neđe Bodiroge, demontirana je 1941. godine.[71] S obzirom na to da su Ilijaš, Breza i Vareš pripadali visočkom srezu i rudarsko-metalurškom bazenu firme Jugočelik čija su sjedišta bila Zenica i Sarajevo, uz ove industrijske pogone građena su radnička naselja. Za tu potrebu firma je zaposlila tada mladog arhitektu Juraja Neidhardta, koji je projektovao tipske zgrade za jednu, dvije, četiri i šest radničkih porodica u stilu moderne arhitekture i bosanske kuće. Tako su pred rat izvedene tri kuće za četiri porodice i jedna za šest porodica u Ilijašu, tri kuće za četiri porodice u Brezi, cijelo naselje u Vareš-Majdanu – Kralupi, kuća tipa za šest porodica.

STAMBENI OBJEKTI

U oblasti stanogradnje u Visokom nije bilo projekata objekata većeg značaja pa i ne nalazimo imena značajnijih arhitekata koji su djelovali između 1918. i 1940. god. Spomenuli smo da se izgradnja i obnova pogorjelog Visokog odvijala pred i tokom Prvog svjetskog rata, da je poslije rata nastupio duži "sušni" period, koji se produžio i tokom svjetske ekonomske krize tridesetih godina, pa nije bilo u Visokom velikih potreba za izgradnjom novih kuća. S obzirom na to da je svaki graditeljski poduhvat, čak i popravke, dogradnje, gradnje pomoćnih objekata, morao proći procedure odobrenja za gradnju, što je podrazumijevalo i izradu planskog dokumenta, može se vidjeti koji je to obim i koji je to nivo izgradnje ili arhitektonske vrijednosti. To je ukupno tridesetak kuća, što djelimične, što cjelovite gradnje.

U ranijem periodu, oko tridesete godine 20. stoljeća, sačuvani planovi pokazuju većinom nacrte prizemnica, jedan čak jednosobne kuće, ili kuća sa dvije, tri sobe, ili prizemnice za dvije porodice sa zajedničkim ili odvojenim ulazom, simetričnom podjelom prostorija prizemnice. Primjer takve, najskromnije kuće je nacrt za kuću Đemila Sejdića u Visokom, prizemnice koja poslije ulaza i hodnika ima samo jednu sobu, a potpisao ga je Đemil Sejdić, vlasnik, i Jusuf Čeho, majstor, izvođač po nacrtu, taksiran je i službeno ovjeren. Isti tip jednosobne prizemnice je plan za gradnju kuće Luke Ugrina (Sl. 74), s tim što je od hodnika napravio manju sobu, a u kuću se ulazi direktno u veću sobu. Najviše je nacrta za kuće sa dvije sobe, hodnikom i pristupnim trijemom i stepenicama. Takva je kuća Zahide Oruč, čiji crtež pokazuje da joj je pozicija pri brdu pa je dijelom nad podrumom, a dijelom prizemlja na tlu. To je bio čest primjer u bosanskoj seoskoj tradiciji građenja kuća pri stranama, na nagnutim i neplavnim terenima. Posebnost njenog plana je što su unutrašnji prostori potpuno simetrično dati, tako da ovakav plan pruža mogućnost smještaja dviju manjih porodica. Ulazi se preko trijema

[71] Neđo Ž. Bodiroga, *Mrakovo i okruženje*, Beograd 2002, 187–189.

po sredini u jedno predsoblje, a iza su dvije jednake sobe. Skoro simetričnu dispoziciju pokazuje i plan za izgradnju kuće g. D. Handžića, a zapravo je četverosobna kuća, kao tip IV prizemnice, i ima kvalitete punog komoditeta stanovanja: prilazi se preko kratkog stepeništa na trijem sa drvenom ogradom i toalet, kroz sredinu je hodnik i špajz, desno kuhinja i primaća soba, lijevo dječija i roditeljska spavaća soba. (Sl. 75) Plan je napravio Ernst Schnaubelt, graditelj iz Sarajeva, a potpisao ga i Derviš Handžić. Dvosobna sa ostavom je i kuća Umije Mehmedagić, također dijelom nad podrumom, a dijelom na tlu i s vanjskim malim pristupnim stepenicama iz 1933. god. (nacrt br. 2341/33), sa štambiljem i potpisom Antuna Gruškovnjaka, građevinskog poduzetnika, otiskom prsta i potpisom h. Ume Mehmedagić (Sl. 76) te otiskom prsta preduzetnika Mehe ... (nečitko). Na planu Fatime Handžić, slične dispozicije kuće sa dvije sobe, ostavom, uobičajenim pristupom preko ograđenog trijema je štambilj: Antun Gruškovnjak građevni poduzetnik VISOKO (Bosna) i njegov svojeručni potpis, ispod je potpis Jusufa Čehe lijevo i potpis Fatime Handžić. Istovjetnu osnovu kao i kuća Fatime Handžić ima i nacrt za kuću Jusufa Čehe: prizemnica sa tri sobe, natkrivene pristupne stepenice i veranda te hodnik kroz sredinu dispozicije. I ovaj plan je ovjerio i potpisao Antun Gruškovnjak i Jusuf Čeho, koji se ovdje javlja kao vlasnik i graditelj, a na drugim nacrtima kao poduzetnik ili graditelj. Mala razlika u odnosu na druge izglede vanjske obrade je što je ovdje Gruškovnjak nacrtao da spoljni zidovi imaju rubnu rustiku, imitaciju ili od pravih tesanika? I nacrt za kuću Šefke Sirčo (Sl. 77) ima istu dispoziciju kao i kuća Zahide Oruč, ali kuća Šefke Sirčo ima drugačiji vanjski izgled: bočni zidovi su zabatni, a krov dvoslivni, fasada od ulice ima samo prozore, a ulaz u kuću je sa stražnje strane. Nacrt za kuću Osmana Burića spada u ovu vrstu projekata kuća sa simetričnom dispozicijom: hodnik kroz sredinu i po dva prostora desno i lijevo od hodnika, ali su dimenzije male. Većina ovih nacrta prizemnica zapravo koristi se rješenjima tipa prizemnica I, II i III projektovanih 1912. god. Kuća Esada Oruča na Šadrvanu, gradonačelnika Visokog, visoka je prizemnica, koja je oličenje većih mogućnosti vlasnika, ali i prezentiranja visokog standarda razvijenosti objekta u smislu razvijenosti dispozicije i vanjskog oblikovanja u duhu tradicije i mjeri mjesta. (Sl. 78)

Jedan broj nacrta pokazuje namjere vlasnika postojećih kuća izgrađenih poslije požara da prošire ili prilagode kuću novom stanju i potrebi. Takav je nacrt za dogradnju kuće H. Durajlića da od jednoprostorne napravi čak trosobnu prizemnicu i da ugradi nove trokrilne prozore – primjer modernizacije dizajna stolarije. Značajnu dogradnju prikazuje nacrt kuće jednokatnice Markusa Pape 1935. god. (br. 1913/35) i nacrt za dogradnju kuće D. Plavšića (Sl. 79), sve ovjereno pečatom i potpisom Antuna Gruškovnjaka. Kvalitetno unapređenje postojećeg jednostavnog plana sa dvije prostorije pokazuje i nacrt zgrade jednokatnice F. Černe, vlasnika Marije Rajber i Franciska Černe (Sl. 80), istih autora nacrta i graditelja.

Nekoliko nacrta pokazuje primjere prilagodbi raspoloživim lokacijama, što je utjecalo na to da su sve izvan poznatih i primjenjivanih tipova. Takav plan nepravilnih uglova osnove pokazuje nacrt kuće Ahmeta Karavdića (A. Gruškovnjak 1933, graditelj Jusuf Čeho) s uvučenim pristupnim stepenicama i potkrovnim trijemom, drvenom ogradom i stubovima. Ekstreman utjecaj raspoložive parcele na plan kuće imala je parcela za kuću Edhem-ef. Čabaravdića, i danas vidljive duge zabatne slijepe fasade prema pošti. (Sl. 81) Nacrt su potpisali Jusuf Čeho i Miloš Malić (?), dunđerski poduzetnik (nečitko, ćirilica). U prizemlju su jedna radnja i dugi poslovni prostor pozadi, a na spratu stan sa tri trokrilna moderna prozora na uskoj fasadi.

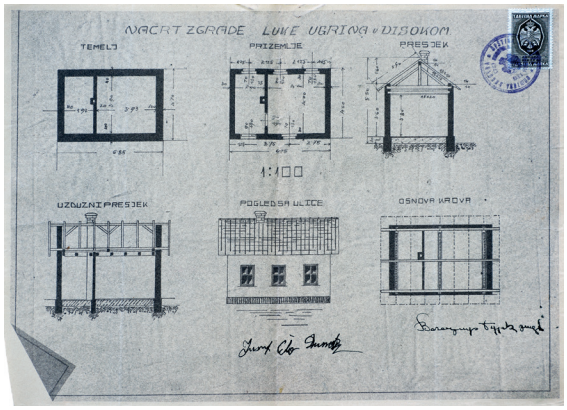

Sl. 74 *Nacrt kuće Ugrina Luke*

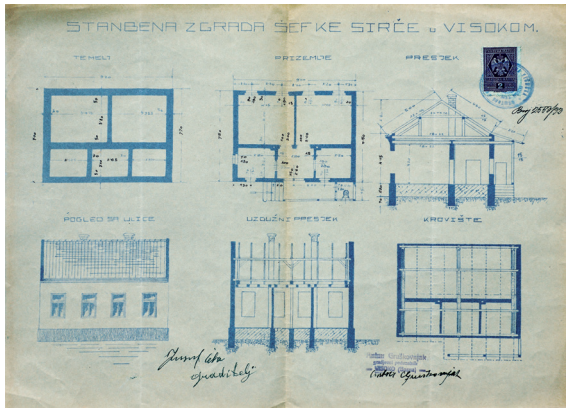

Sl. 77 *Nacrt kuće Šefke Sirčo*

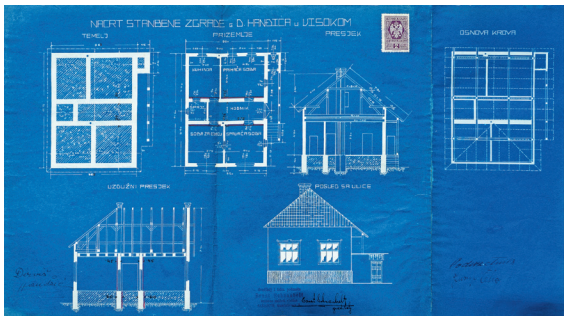

Sl. 75 *Nacrt kuće D. Handžića*

Sl. 78 *Nacrt kuće Esada Oruča*

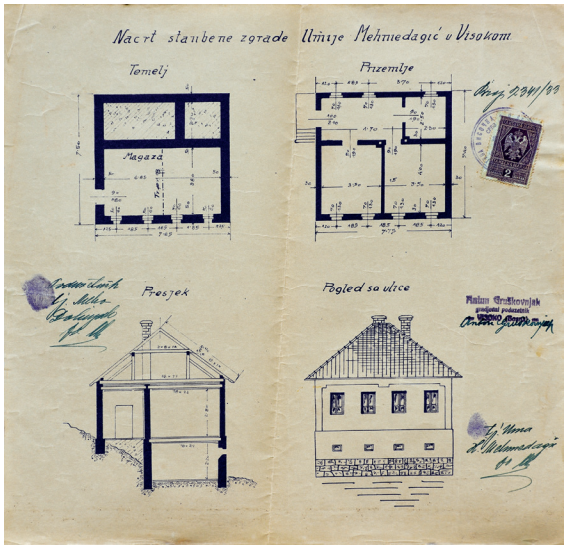

Sl. 76 *Nacrt kuće Mehmedagić Umije*

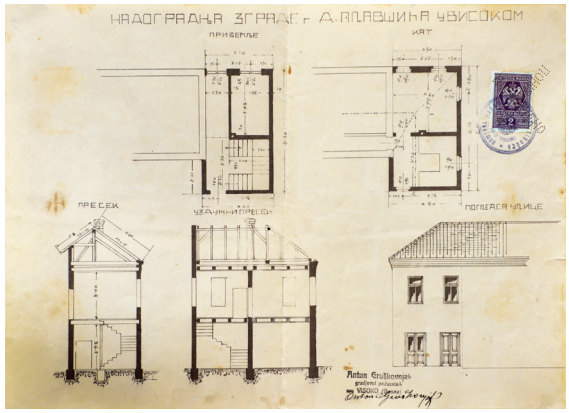

Sl. 79 *Nacrt kuće, nadogradnja D. Plavšića*

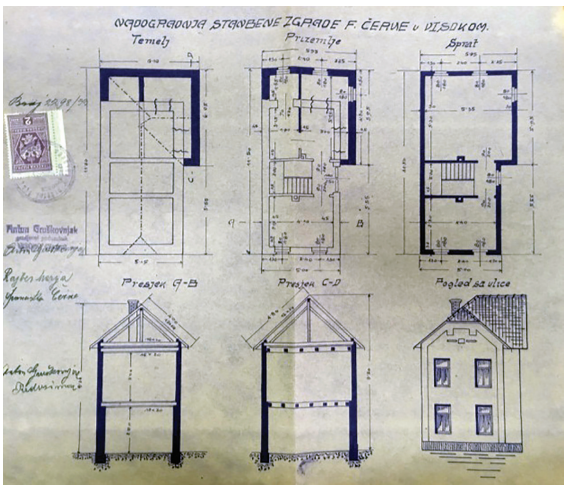

Sl. 80 *Nacrt zanadogradnju kuće Rajber Marije i Franciska Černe, 1933.*

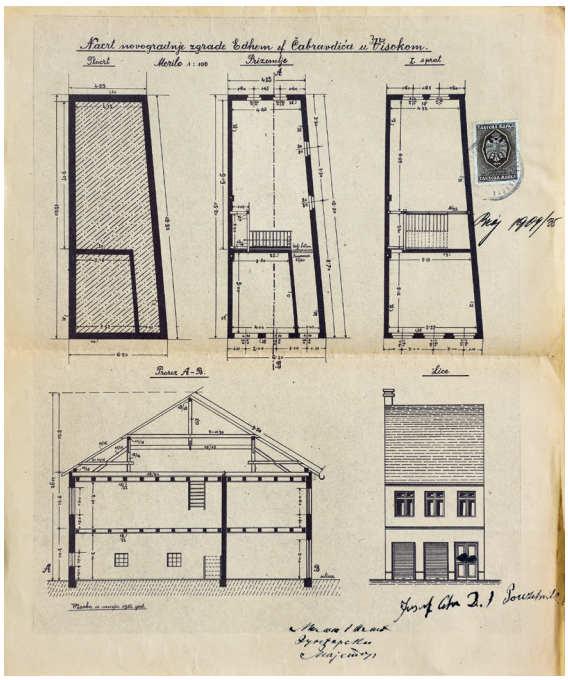

Sl. 81 *Nacrt kuće Čabaravdić Edhema*

Najzad, u ovim tridesetim godinama izgrađeno je i nekoliko kuća koje predstavljaju primjere nove, *arhitekture moderne*, prepoznatljive po jednostavnim, čistim geometrijskim formama i velikim prozorima. Takve karakteristike najprije se vide na nacrtu neizvedene kuće braće Hadžiahmetović (Sl. 82), potom na kući Nafije, gospođe dr. Asima Nuhića, u Handžića ulici (Sl. 83), kući nasljednika Sulejmana Burića, Rasima Karamehića (nacrt osnovao S... nečitko, 21/7 1936, Sl. 84), Ragiba Karavdića (Sl. 85), dr. Hajrudina Džananovića (Sl. 86), te dvije kuće Saračevića.

Tokom 1935. godine registrovani su nacrti, dozvole i ostala dokumentacija za gradnju dućana Vakufa Tabhanske džamije, za novogradnju stambene zgrade Veljka Ilića, za zgradu Brace, Joce, Uglješe i Gojka Plavšića, za zgradu Luke Ugrina, kuće gospođe Nafije, supruge dr. Asima Nuhića, kuhinje Saliha Šahinovića i Ahmeta Karavdića, za dogradnju zgrade Markusa Pape, zgrade Edhema ef. Čabaravdića, dogradnju dvorane sa pozornicom, garderobom i nužnicima za postojeću jednospratnu zgradu Doma vojske sv. Ante i rekonstrukciju postojeće zgrade, za zgradu Ćamila Mataradžije, za jednokatnicu Mije Nikolića.[72] Tokom 1939. godine registrovane su dozvole, nacrti i ostala dokumentacija za gradnje kuća Nikole Frljavića, Mije Aleksića, Hašima Ahmetovića, Avde Alibegovića, Avdage Skopljaka, Ašide Oruč, Saliha Saračevića, Danice Kapur, Alije Šahinovića.[73]

[72] ZMV, kut. XII.
[73] ZMV, kut. XVI i XVIII.

Gradnje posljednjih decenija 19. stoljeća i tokom prve polovine 20. stoljeća u Visokom odredile su različite društveno-političke i ekonomske prilike, što se odrazilo i na intenzitet gradnje, i na graditeljske standarde, i na stilsko-arhitektonske karakteristike. S uspostavom austrougarske vlasti započeto je i u Visokom graditeljstvo po uzoru na graditeljstvo Monarhije, potpuno drugačije i u konstruktivnom i u oblikovnom smislu. Nova vlast je odredila i vrste gradnji i njihov izgled, odmjeren i prikladan statusu mjesta u cijeloj zemlji. Iako je mali broj ovakvih gradnji koje je poduzimala Zemaljska vlada u manjim mjestima, u njima su prisutne stilske karakteristike aktuelne u širem prostoru i u većim gradskim centrima. Tako i na prostoru kotara Visoko nalazimo starije forme historicizma: klasicizam, neoromaniku, neogotiku, neorenesansu, srpsko-bizantske, folklorno-alpske oblike, ali i novu umjetnost – bečku secesiju te bosanski slog. Između dva svjetska rata i u Visokom se realizira nekoliko objekata u duhu funkcionalizma moderne arhitekture. U cjelini gledano, arhitektonsko nasljeđe Visokog i njegove okoline čini se dostatnim i udobnim životnim okruženjem njegovih stanovnika i ranijih i novijih generacija. To stanje i ostvarenja ovih posmatranih perioda, štaviše, bit će poticaj za nevelika, ali izuzetno značajna arhitektonska ostvarenja druge polovine 20. stoljeća.

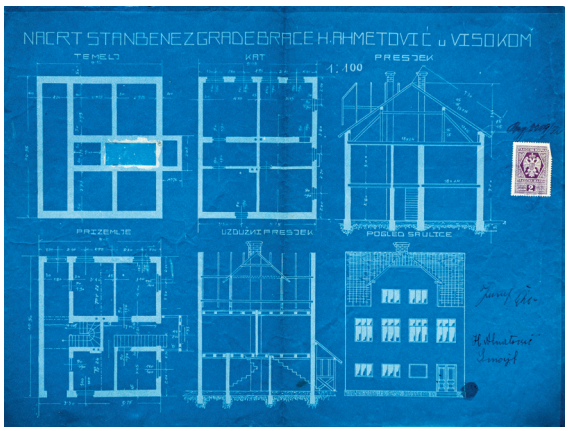

Sl. 82 *Nacrt kuće braće Hadžiahmetović*

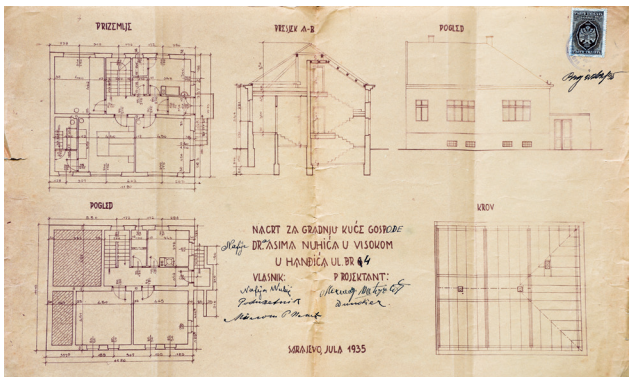

Sl. 83 *Nacrt kuće dr. Asima Nuhića, 1935.*

Sl. 83a *Kuća dr. Asima Nuhića*

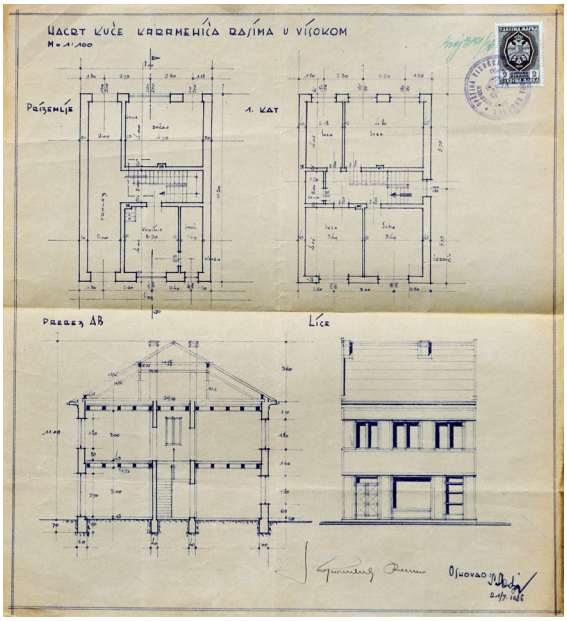

Sl. 84 *Nacrt kuće Rasima Karamehića, 1936.*

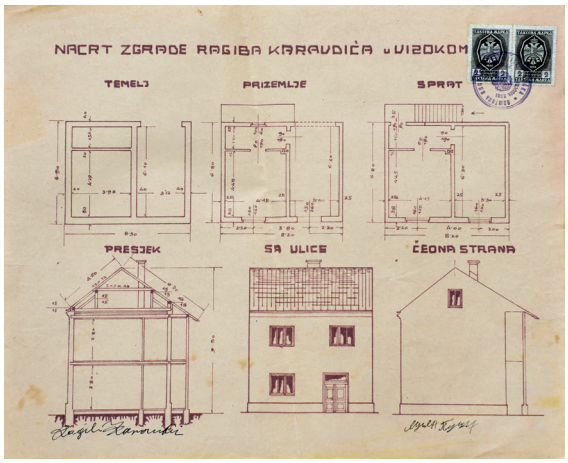

Sl. 85 *Nacrt kuće Ragiba Karavdića*

Sl. 86 *Kuća i ordinacija dr. Hajrudina Džananovića*

Sl. 87 Vinj. 1

PRILOG

RAD ŠERIJATSKOG SUDA U VISOKOM

	U uručbeni zapisnik stiglo je podnesaka				Parnica				Ostavinskih rasprava				Vjenčanja				Razvjenčanja			
godina	Zaostalo iz prednodne godine	Priraslo u godini	Riješeno u godini	Ostalo nerijšeno	Zaostalo iz prednodne godine	Priraslo u godini	Riješeno u godini	Ostalo nerijšeno	Zaostalo iz prednodne godine	Priraslo u godini	Riješeno u godini	Ostalo nerijšeno	Zaostalo iz prednodne godine	Priraslo u godini	Riješeno u godini	Ostalo nerijšeno	Zaostalo iz prednodne godine	Priraslo u godini	Riješeno u godini	Ostalo neriešeno
1885	1	356	357			13	13			7	7			159	159			1	1	
1886		571	567	4		10	10			86	82	4		217	217			11	11	
1887	4	971	902	73		10	10		4	525	456	73		193	193			6	6	
1888	73	995	1067	1		7	7		73	478	550	1		160	160			2	2	
1889	1	1030	1031			12	12		1	606	607			195	195			15	15	
1890		1217	1215	2		26	26			741	739	2		243	243			10	10	
1891	2	1328	1329	1		22	22		2	522	523	1		256	256			15	15	
1892	1	1528	1524	5		15	15		1	678	674	5		218	218			9	9	
1893	5	1132	1127	10		10	8	2	5	448	445	8		199	199			12	12	
1894	10	1465	1437	38	2	24	25	1	8	546	518	36		252	252			18	18	
1895	38	1542	1530	50	1	48	44	5	36	645	652	29		222	222			17	17	
1896	50	1540	1504	86	5	79	76	8	29	529	513	45		214	214			26	26	
1897	86	1576	1587	75	8	81	83	6	45	566	567	44		229	229			21	21	
1898	75	1457	1497	35	6	62	65	3	44	403	427	20		226	226			27	27	
1899	35	1601	1612	24	3	80	81	2	20	441	444	17		217	217			34	34	
1900	24	1664	1660	28	2	76	76	2	17	422	416	23		209	209			16	16	
1901	28	1792	1794	26	2	58	60		23	510	513	20		208	208			14	14	
1902	26	1763	1758	31		85	85		20	599	594	25		198	198			10	10	
1903	31	1617	1610	38		77	75	2	25	416	409	32		247	247			12	12	
1904	38	2078	2038	78	2	14	15	1	32	548	524	56		262	261	1		15	15	
1905	78	2434	2355	157	1	41	30	12	56	682	621	117	1	238	239			28	28	
1906	157	2423	2511	69	12	22	34		117	509	590	36		269	269			27	27	
1907	69	2483	2491	61		49	45	4	36	583	592	27		254	254			23	23	
1911	38	2277	2280	35	1	28	20	9	25	635	645	15		285	285			17	17	
1913	43	2235	2211	67	4	18	16	6	21	552	539	34		285	285			32	32	

Rješenja Vrhovnog suda u parnicama				Rješenja Vrhovnog suda u ostavinama/drugim stvarima				Imena konceptualnog i pisarničkog osoblja
Potvrdjujuća	Ukidajuća	Preinačujuća	Ukupni broj rješenja	Potvrdjujuća	Ukidajuća	Preinačujuća	Ukupni broj rješenja	
1	1		2	1			1	šerijatski sudac Hafiz Isa eff. Osmanagić
	1		1					šerijatski sudac Hafiz Isa eff. Osmanagić
								Hafiz Isa Osmanagić šer. sudac
	1		1					Nazif Sokolović kadija
								Nazif Sokolović kadija
								Nazif Sokolović kadija, i Hasan H. Mehmedović pisar
								Sokolović Nazif ef. sudija, H. Mehmedagić pisar
1			1					Sokolović Nazif ef. sudija, a Hasan H. Mehmedagić pisar
								Škalić Abdullah ef. sudija, a H. Mehmedagić pisar
1			1					Skalić Abdullah ef. kadija, a Kadić Ibrahim praktikant i Hasan H. Mehmedagić pisar
								Skalić Abdullah ef. kadija, Hilmi ef. Bušatlić praktikant, a Hadžimehmedagić Hasan pisar
4			4	3			3	Skalić Abdullah ef. kadija, Muftić Hilmi ef. vježbe., a Hadžimehmedagić Hasan pisar
1			1	1			1	Škalić Abdullah ef. kadija, a H. Mehmedagić Hasan pisar
1		2	3					Smailbegović H. Seid ef. sudija, a H. Mehmedagić Hasan pisar
								Smailbegović H. Seid ef. sudija, a H. Mehmedagić Hasan pisar
								Smailbegović H. Seid ef. sudija, a H. Mehmedagić Hasan pisar
								Smailbegović H. Seid ef. sudija, a H. Mehmedagić pisar
1			1					Smailbegović H. Seid ef. sudija, a H. Mehmedagić Hasan ef. pisar
1		1	2		1		1	Šehić Osman ef. sudija, a Hasan ef. H. Mehmedagić pisar
4			4					Kundurović Ibrahim ef. sudija, a H. Mehmedagić Hasan ef. pisar
1			1					Kundurović Ibrahim ef. sudija, a Hadži-Mehmedagić Hasan ef. pisar
2			2	1			1	Kundurović Ibrahim ef. sudija, a H. Mehmedagić Hasan ef. pisar
1			1			1	1	Ibrahim ef. Kundurović šeriatski sudija, Hafiz Asim ef. H. Mehmedagić šeriat. vježbenik, a Hasan ef. H. Mehmedagić pisar
1		1	2					Ibrahim ef. Kundurović kadija, Hasan ef. H. Mehmedagić šerijatski vježbenik
	1		1	1		1	2	Vehbi ef.Sikirić i Ibrahim ef.Kadić š. sudije, a Hasan H. Mehmedagić vježb. Sulejman Mehmedagić pisar

INDEKS LIČNIH IMENA

Abadžić 279
Abdukić, Fata 328
Abdul Razzag i sin 64
Abdurrezak, h.[adži], h[a]f[i]z 293
Adamović, Aleksandar 322
Adilović 278
Adler, Bela 169
Agović, Salko 180
Agović, Ahmed 180
Ahić 278, 290, 335, 337
Ahić, Agan 72
Ahić, Husejn, Husein-ef.[endija] 15, 25, 208, 227, 304
Ahić, Mehmed 60, 138
Ahić, Muhamed-ef.[endija], Muhamed 27, 28, 30, 46, 107, 138, 167, 232, 233, 235, 236, 239, 334, 339
Ahić, Mustafa 334, 339
Ahić, Mustafa, ef.[endija] 67, 232, 335
Ahić, Ruždija 254, 255, 256, 257, 258, 259
Ahić, Salih 334, 339
Ahić, Salih-ef.[endija] 222, 246
Ahić, Tarik 62
Ahmedspahić, H. 223
Ahmetagić 279
Ahmetagić, Ahmetaga 15
Ahmetagić, Hamdija, Hamdaga, h.[adži] 28, 66, 229
Ahmetaš 278, 279
Ahmetaš, Ismet 339
Ahmetaš, Salih 338
Ahmetašević 279
Ahmetbegović, Ahmet 184
Ahmetović, Braća, h.[adži] 186
Ahmetović, Abdul, Hadži 46
Ahmetović, Abdulvehab, h.[adži] 28, 186
Ahmetović, Hašim, h.[adži] 182, 355, 361
Ahmetović, Smail 184
Ahmić, Muhamed 354
Ajdinović, Rahman 184
Akgündüz, Ahmed 280, 290
Alagić 279
Alagić, Alija 59, 183
Alagić, Enisa 292
Alajbegović, Hasan 128
Aleksandar, konzul 267
Aleksandar, regent, kralj 101, 102, 103
Aleksić, Johan 298
Aleksić, Mijo 361
Alešević, Mehmed-ef.[endija] 220
Alibegić, Alija 182
Alibegić, Salem 182
Alibegović, Ali/Alija-ef.[endija] 199, 222
Alibegović, Avdo 361
Alibegović, Vejsil 106, 137
Alić 278
Alić, Husein 107
Alikavazović, Ragib 236
Alkalay, Ašer 64, 68
Alkavazović, Avdo 339
Andrássy, Julije, grof 12
Andrić, Filip 97
Andrić, Mijo 97
Andrić, Vladimir 107
Andrijević, Josip 107
Antović, Zdenko 84, 85, 190, 246, 248, 306, 316, 320, 321
Arnaut 278
Arnautović 278
Arnautović, Dženana 243, 273
Arnautović, Josif, Jozo 28, 31, 132, 192
Arnautović, Šerif, efendija 36
Arnautović, Todo, Todor 135, 183, 184, 192
Arslanagić, Ibro 184
Arslanić 278
Aslivar, Jovo 204
Aslivar, Mićo 28, 46, 66
Aslivarović 279
Aščalić, Salih 138
Aščerija 278
Ašlama 278
Ašlama, Edhem 186
Avdagić 278
Avdagić, Jakub 180
Avdagić, Mustafa 179, 180
Avdičević, Mujo 338
Avdić 278
Avduka 278, 279
Azapagić, reis 325
Aždahić, Asim-ef.[endija] 291

Aždahić, Mustafa 183
Aždajić, Nikola 136

Babić, Asim 184
Babić, Mustafa paša 23
Babović, Ibro 184
Badrov, Bonifacije 266
Balić, Smail 77
Ballif, Filip 297
Balta 278
Balta, Avdija 128
Balta, Ibrahim 179
Balta, Mehmed 220
Bandžović, Safet 123
Bajlon, Mate 355
Bajraktarević 279
Bajraktarević, E.[nisa] 255
Bajramagić 279, 338
Bajramagić, Alija 135
Bajramagić, Mujaga 134
Bajramagić, Osman-aga 339
Bajramić, Ahmet 354
Bajramović, Osmanaga 338
Bajtal, E.[sad] 171, 173
Barda, Ernest 298
Barl, Georg 298
Bašagić, Safvet-beg 290
Baščaušević, Salih, hadži 70
Bašić, Anđeo, fra 265
Bašić, M. 223
Bašić, Mustafa-ef.[endija] 222
Bašović, Ljubinka 237, 238, 239, 242, 243, 244, 247, 249, 250, 251
Bayer, Karel 78, 79
Bazdrljen 278
Becker, Julius 84
Bečar, A. 248
Bečar, Alijaga, Alija, H.[adži], h.[adži] 134, 179, 180
Bečar, Husein 135
Bečar, Rasim 184
Bečar, Salih 179
Bečar, Salko 180, 338
Bečarević, Mustafa 180
Bečarević, Nezir 183
Bečirović, Alija 184
Bećar 278
Bećar, Salko 338
Bećar, Suljo 338
Bećar, E. 248
Bećar, Ibrahim 66, 67
Bećar, Mustafa 338
Bećar, Osman 181
Bećar, Suljo 337, 338
Bećarević 278
Begić, Arif 172
Begović 337, 339
Begović, Branislav 148, 153, 168
Behmen, Šefkija, dr. 135, 355
Behrensov 355
Bektaš, Refik 184
Bekto 278
Bela, v. Gyika, 25
Bela, Georg 28
Benko, civilni adlatus 34, 314
Berbić 278, 279
Berbić, Omer 339
Berbić, Salko 75
Berger, Ludvig/Ljudevit 190
Berhamović, Mustafa 223
Berhamović, Smail, Dedo 49
Bernini 324
Besarović, Risto 254
Bešić 278
Bešir, Ramo 75
Bešlagić 279
Bešlagić, Suljo 28, 46, 66
Bešlija, Jozo 75
Bičakčija 278
Bigelić, Ana 46
Bijedić, Alija 183, 248
Bijedić, Ramiz 184
Bijedić, Salko 136, 184
Bijelić, Stojan 209, 210
Bilalović, Ragib, Ibre 186
Bilalović, Rašid 215, 216
Biletić, Sandra 59, 80
Bilinac, Ranko 205, 228, 230, 231, 233, 243, 250, 267
Biliński, Leon 37, 38, 45
Blašković, Pero 54
Blažek, Franz 298, 300
Blažević 278
Blažević, F. 97
Bleicher, Martin 25, 92, 93
Bliznović, Huso, Husein 137
Bodiroga, Neđo, Ž. 358
Bogelić Lukić, Anto 53
Bogićević, Vojislav 204, 205, 206, 211
Bohaček 321
Bohaček, Filip 46, 192, 246, 320
Bohaček, Marija 320
Boić, Josip 137
Bojčić 278

Bojčić, Bajro 339
Bojić, Mehmedalija 13
Boras, Simeon, Šimun 298, 301, 314, 316, 318, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 340, 341
Bošković, Branko 123
Bošković, Dušan 239
Bošković, Jovo 184
Boškvić, Risto 27
Botić, Ć. 223
Božić, (?) 128
Božić 279
Brkanović, Svetozar, St. 129, 130, 250
Brkić, Adem 135
Brkljača, Seka 109, 132, 161
Brnics, Peter 228
Brnjić, Petar 28
Brozović, Dalibor 255, 256, 257
Bubica 278
Budau 314
Budimir, Nikola 107
Budimirović, Jovo 138
Bujak, Risto 183
Bujić, Dragutin 165
Bukurević 278
Bukurević, Almasahanuma, rođ. Pinjagić 283
Bukurević, Omer, h.[adži], šejh 179, 291
Bukurović 278, 279
Bukva, Idriz 179
Bulaklija 279
Buljević 338
Burgijašević, Mujo 182
Burhan, Meho 183
Burian, baron 31, 34
Burić 279, 282, 294
Burić, Alija 181
Burić, Avdija/Avdo h.[adži] 28, 66
Burić, Aziz 183
Burić, Edhem 182
Burić, Hasan, Hasanaga 66, 270, 337, 338, 339
Burić, Husein, Husejnaga 135
Burić, Ibrahim 180, 338
Burić, Mehmed 180
Burić, Mujaga 66
Burić, Mustafa-Mujo 135, 180
Burić, Mušan 180
Burić, Omer 180, 236, 338
Burić, Osman 359
Burić, Salem 180
Burić, Salko 281
Burić, Sulejman 179, 361
Burić, Suljaga, Suljo 184, 338
Burić, Vejsil 179
Burkam 278
Buttazzoni, Petar 312
Buza (Buzić) 278
Buza, Vejsil 180
Buzadžić, Hajrija, rođ. Burić 200
Buzić, Mujo 180

Cicvara 278
Cicvara, A. 223
Cicvara, Alija 339
Cicvara, Hasan 179
Cicvara, Mehaga 337, 339
Courbet, Gustav 324
Creagh, James 293, 294, 295
Crvenković, Ljubo 97, 169, 170
Cuca 278
Cvetković, Dragiša 104
Cvijanović, Pero 74
Czerny, Josip 309

Čabaravdić 278, 279, 282, 294, 336, 348
Čabaravdić, braća 290, 347
Čabaravdić, Ahmed 179
Čabaravdić, Aiša 339
Čabaravdić, Alija 354
Čabaravdić, Asim 175, 178, 179, 285, 289, 347
Čabaravdić, Edhem, Edhemaga, h.[adži] 135, 179, 186, 289, 290
Čabaravdić, Edhem, ef.[endija] 359, 361
Čabaravdić, Husejn 179
Čabaravdić, Mehmed, Mehaga, h.[adži] 179, 306, 350
Čabaravdić, Mujo 179, 180
Čabaravdić, Nezir 179
Čabaravdić, Osman 179, 339
Čabaravdić, Salko 306
Čabaravdić, Vejsil 183
Čabrić, Cica 217
Čabrinović, Nedeljko 39
Čakalović, Midhat 202, 222
Čakić 338
Čakić, Goran 320
Čakić, Hamid 131, 138, 180, 338
Čakić, Mustafa 338
Čakić, Salih, h.[adži] 182
Čakić, Salko 338
Čako 279
Čaušević, Mehmed, Džemaludin, reisul-ulema, reis 41, 45, 109, 293
Čehaić, Mulo 70
Čehajić 279

Čehajić, Mehmed 180
Čehajić, Raif 174, 175
Čehajić, Rasim 354
Čehajić, Salko 183, 350
Čeho, Bajro 339
Čeho, Jusuf 183, 358, 359
Čekrekčija, Muslihuddin 197
Čelebi, Evlija 293
Čelić 278
Čemerlić, Fadila 356
Čenda, Husein 183
Černi, Francisko 359, 361
Čiča, Nikola 225
Čilić, Umija 339
Čizmar/Čizmarov, Josef 84, 306
Čizmo 278
Čobo, Hasanbeg 322
Čobo, Mehmedbeg, H.[adži] 128
Čokić, Ibrahim-ef.[endija] 262
Čolan, Fadil 144
Čolić, Jozo, Matin 97, 169
Čović, Sulejman 137
Čuković, Milan 107
Čurčija 278
Čurt, Husejn 179
Čurt, S. 223
Čuturić, Leonardo, Leonard, fra 231, 236, 265

Ćankić 278
Ćatić, Hamdija 217
Ćehajić, Mulaga 331
Ćemerlić, Asim 190
Ćilić 278
Ćorić 278
Ćorić, Božo 181
Ćorić, Ivo 31
Ćorić, Jozo, Joso 216, 250
Ćorović, Vladimir 233
Ćukić, Ljubomir 342
Ćurić, Anđeo, fra 207
Ćurić, Hajrudin 197, 198, 203
Ćurić, Lazar 72
Ćurić, Sava 72
Ćurić, Špiro 137
Ćurić, Vaso 311
Ćurt 278

Dabić 279
Dabić, Ljubomir 283, 285
Dabić, Ostoja 135
Dabić, Risto, Ristić 71, 234
Dakić, Feliks 31
Damjanović 278
Dane 279
Dano 279
Danon, Aron 179
Danon, Eskija, Haskija, Eskijan, Heskijan 27, 314, 331, 333, 338
Danon, Isak 28
Danon, Jozef/Josef Heskija 28, 31, 46, 66
Danon, Jozef, A. 134
Danon, Moric, J. 183
Danon, Silvio, H. 186
David, minist. savjetnik 308
Davud-paša 343
Debelac 278
Debelac, Derviš 179
Debelac, Salih 339
Dedić 278
Dedić, Mehmed 183
Dedijer, Vladimir 36
Delahmetović 278, 279
Delahmetović, Meho 66
Delić 322
Delić, Mustafa 59
Delija, Avdo 181
Demajo, Avram 215, 216, 244, 250, 288
Demerdžić, Junus 70
Demirdžić, Seid 288
Denišlić, Mustafa 93, 94
Derner, Aleksandar 320
Dervanović 279
Dervić, Ahmed-ef.[endija] 220
Dervišbegovići 337, 338
Dervišbegović, Hasan 181
Dervišbegović, Ibrahim 138
Dervišević, Osman 338
Deutschmann, W. 37, 38
Dević 278, 279
Diljak, Stjepan 128
Dimišić, Risto/Rista 28, 46
Dimšić, Simo 46
Dimšići, braća 46, 66
Dimitrijević, Lazar 33
Dimović, Danilo 34
Dinar, Omer 128
Divić, Jozo, fra 207
Dlakić, Hašim, H.[adži] 106
Dlakić, Salih-ef.[endija] 222
Dlustuš, Ljuboje 197, 204, 206
Dobojak, Meho 183
Dobžal, Julius 28,

Dohan, Herman 168
Dolinar, Lojze 353
Domazet, Stefan 184
Dörner, Aleksander 92
Dragutinović 278
Dropić, Husejn 352
Drugović 278, 294, 338
Drugović, Jusuf 21, 223
Dučić 279
Dudija F. 295
Dugonja 279
Dugonjić-Vrhovčić, Nedjeljko, fra 265
Dujmović, Sonja 212
Dujmušić, S. 248
Dunđerović 235
Dusper, Anto 70
Durajlić 71, 278, 279, 320, 331, 337, 338
Durajlić, Hasan 138, 359
Durajlić, Mujaga, Mustafa, h.[adži] 27, 66, 331, 339, 340
Durajlić, Salih 71
Duraković, Šemsija 138, 239
Duranović, Elvir 198, 199
Dusper, Anto 128, 184

Džafić, Avdo 316
Džafić, Ćamil 316
Džafo 278
Džajić, Idriz 13, 23, 27, 30, 204, 205, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 228, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 238, 239, 240, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 262, 273, 306, 312, 349, 354, 355
Džambazov, Lejla 240
Džamim 278
Džananović 320
Džananović, Hajrudin 190, 191, 222, 247, 283, 284, 285, 361, 363
Džanić, Asaf 50
Džindović 288
Džiro, Asif 182
Džonlagić 278
Džonlagić, Hamdaga-ef.[endija] 31
Džonlagić, Mehmed, h.[adži] 46, 66
Džonlagić, Mustafa 245
Džonlagić, Vehbija-ef.[endija,] Vehbi-ef.[endija] 31, 339
Džudža (Džudžić) 278
Džudžić, Ismet 183
Džudžo, Derviš 183
Džudžo, Mehmed 182
Džudžo, Rašid 180, 181
Džuho, Ibrahim 75

Đaković, Luka 147, 148, 153, 171, 173
Đermanović, Trifun 234
Đoja, Anto 107
Đokić 279
Đokić, Risto 107
Đokić, Vasilije 234
Đonlagić, Abdullah-ef.[endija] 23, 203
Đonlagić, Mehmedaga, h.[adži] 334, 335, 339
Đonlagić, Mustafa, ef.[endija] 167, 221
Đonlagić, Vehbi-ef. 84
Đukić, Luka 135
Đulić 278

Eberle, Josef 298
Ebner, Josip 28
Edibović, Mujid 70
Efendira 278, 338
Efendira-Čehić, Habiba 243, 244, 251, 273, 277
Efendira, Husejn 180
Efendira, Mujo-Mustafa 183
Efendira, S. 223
Ehrenfried, Emil 69
Ehrenfried, Marija 69
Eitner, Jakob 67
Elez 278
Erlach, Aloiz, Alois 299, 304, 318
Eškenazi, Isidor 182

Faludi, Emerih 27
Farkaš, Ludvig 228
Fazlić 316
Fazlić, Mustafa 28
Fejzić, Mujo 338
Fejzić, Mušan 338
Felice, Marija 94
Ferenc, Josip 182
Ferens, Ernest 228
Ferhatbegović 279
Ferhatović 279
Ferhatović, Refik 183
Ferzan, Mustafa 181
Ferzan, Š. 248
Ferzović 223
Fetahagić, Ahmet 288
Filipović 107
Filipović, Josip, baron, general 12, 13, 297
Filipović, Milenko, S. 117, 124, 125, 154, 156, 157, 160, 163, 166, 167, 170, 176, 185, 203, 204, 255, 256
Filomena I.[vić] 296
Firdus, Ali-beg 33
Firić, Ivan 182

Fišić, Ladislav 218, 219
Fogel, Nenad 287
Fojničanin 337
Franjetić, Radoslav 342
Franjić, Anđeo, fra 207
Franjković, Anto 137
Franjković, Josip 137
Franjo I.[lić] 296
Franjo, Franz, Ferdinand, nadvojvoda 33, 40
Franjo, Josip I 18, 19, 25, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 45, 231
Freicher von Hasenauer, Carl 324
Fritz, Franek 46
Fritz, Hans 53, 55
Frljak, Arif 220
Frljavić, Nikola 361
Frtuna 278, 279
Frtuna, Abid 239
Frtuna, Mujaga 209, 314
Frtuna, Mujo 167
Frtuna, Nezir 138
Frtuna, Rašid 67
Fulan, Mehmed 180

Gačanin, Mustafa 179
Gačanin, Sulejman 179
Gadžo, Azra 290
Ganić, Abdulah 220
Ganić, Đenana 277
Ganić, Meho 128
Gavran, Ignacije, fra 207, 217, 238, 312
Gavran Kapetanović, Ismet-beg 107
Gavranović, Berislav 12
Gavrić 279
Gavrilović, Milenko 216, 234, 240, 241, 285, 286, 348
Gavrinić, Gavro 266
Gazi Husrev-beg 77
Gazija 278
Gerster, [Jozef], Jozef 99, 129, 136, 190
Gerstler, Josip 190
Giljferding, Aleksandar 204
Gjula, Hary 325
Gluho 279
Goga 279
Gogić, Manojlo 234
Gogić, Marko 234
Gojanović 279
Golić, Ilija 182
Golobeg 278
Golubović 278
Golubović, Kosta 138
Goluža, Božo 265, 266
Gondže 279
Gopčević, Spiridon 280
Gorak, Haris 201
Gorak, Ibrahim-ef.[endija] 221
Gorčić 278
Gorčić, Safet 181
Gosić 279
Gospava R. 295
Gošić, Boško 134, 135, 186
Gošić, David 138, 183, 184
Gotovac, Vedrana 308
Gramer, Josip 349
Grdilovka 278
Greda 278
Greda, Hasan 183
Greda, Ibrahim 179
Greda, Meho 183
Greda, Mustafa 179
Greger, Josef 197
Gregorić, Eufemija 138, 191
Grgić, Arkađeo, fra 265
Grin, Jan 342
Gruškovnjak, Antun 183, 320, 348, 359
Guhić, Dragan 338
Gujo 278

Hadžiabdić, Hasan-ef.[endija] 222
Hadžiabdić, Mustafa 182
Hadžiahmedagić 279
Hadžiahmetović, braća 361, 362
H.[adži] Ahmetović, Hašim 135, 354
Hadžiahmetović, Vehab-ef.[endija] 27, 46, 74
Hadžibajraktarević 279
Hadžibaščaušević-Čomara, Mujaga 338
Hadžibaščaušević, Sarajlija 320
Hadžibegović, Iljas 44, 58, 65, 71, 74, 115, 172, 225
Hadžić, Alija 128
Hadžić, Osman Nuri 290
Hadžić, Sakib 339
Hadžić, Sulejman 128
Hadži Hasan 337, 338, 339
Hadži [H]asanagić, Avdaga 15
Hadžihasanagić 279
Hadžihasanagić, Pašo 338
Hadžiibrahimović 279
Hadžiibrahimović, Bedra 217
Hadžiibrahimović, H.[adži] Ibrahimović, Hadži Ibrahimović, Mujaga, Mustafa, S. 28, 46, 66, 270
Hadžijahić, M.[uhamed] 264
Hadžijamaković, Muhamed-ef.[endija] 13, 297
Hadžikerkez 278

Hadžimehagić, Salih 339
Hadžimehanović 279
Hadžimehanović, H.[adži] Mehanović, Ćamil, Ćamilaga 46, 134, 354
Hadžimehanović, Ismet 338
Hadžimehanović, Mehmed 337, 338, 341
Hadžimehanović, Šefkija 200
Hadžimehmedagić 278, 279
Hadžimehmedagić, Abas 339
Hadžimehmedagić, Hasan-ef.[endija] 28
Hadžimehmedagić, Mehmed-ef.[endija] 199, 221, 320
Hadžimehmedagić, Pašo 322
Hadžimehmedagić, Salih 236
Hadžimehmedagić, Salko 138
Hadžimehmedagić, Smail 338
Hadžimehmedović, Ćamil 338
Hadžimejlić 331, 338, 339
Hadžimejlić, Abdulhak 264, 290, 291
Hadžimejlić, Nezir, hafiz, šejh 290
Hadžimejlić, Sulhi-ef.[endija] 291
Hadžinumanagić, H.[adži] Numanagić, Mehaga 96, 100,132
Hadžiomerović 278, 279
Hadžiomerović, Hasan 339
H.[adži] Omerović, Ismet 138
Hadžiomerović, H.[adži] Omerović, Mehmed-ef.[endija] 46, 96, 100, 132, 133, 134, 145, 222
Hadžiomerović, Muhamedaga 28
Hadžiomerović, Muhamed 339
Hadžiomerović, Muharem 66
Hadžiomerović, Pašaga 337, 339
Hadžiomerović, Salih 339
Hadžiomerović, Vejsil-aga, Vejsil 27, 28, 46, 66
Hadžisalihović 279
Hahamović, Julije 282, 342, 343, 344
Hajdarević, Asim 138, 183
Hajim, Jakob 66
Hajrić, Husein 137
Hajrić, Ismet 138
Hajro 278
Hajro, A. 248
Hakirević, Mehmed 182
Hakirević, Mustafa 180
Hakirević, Sulejman 245
Hakirović 279
Halil Š. 295
Halilbašić, Asim 49
Halilbegović, Ibrahim 138, 186
Halilović, Nezir 181
Halilović, S.[enahid] 254
Halla, Jan 27, 28, 46, 85, 228, 320
Hampo, Ignatz 74
Hamudić 278
Hamzić, Omer 113
Han, Julije 342
Handan 278
Handžić 278, 279
Handžić, Ahmed 181
Handžić, Bakir 246
Handžić, Dervišaga, Derviš 134, 135, 185, 359, 360
Handžić, Dervo 28, 66, 175, 311
Handžić, Fata (Salke) 284
Handžić, Fatima 359
Handžić, Hasanaga, Hasan 28, 31, 46, 66
Handžić, Ibrahim, Ibrahimaga 28, 46, 67, 132, 179
Handžić, Ismet 183, 245
Handžić, Meho 339
Handžić, Mustafa 28, 46, 66, 280
Handžić, Nazif 186
Handžić, Omer 66
Handžić, Rasim 67
Handžić, Salem 186
Handžija, Hasan 180
Handžija, Ibrahim 67
Hanić, Ahmet 354
Hansen, Theophil 324
Hantalović 278
Haračić, Zahid 137
Hardynsky, Jovan 228
Hasagić, O. 248
Hasanbegović 129
Hasandedić, Muhamed, Hifzi 274
Hasanović, Bilal 219
Hasečić 279
Hasečić, Husejn 338
Hasečić, Muhamed 182
Hasečić, Mustafa 180
Hasečić, Ramiz 184
Hašimefendić, Enes-ef.[endija] 96, 235
Hatibović, Salko 138
Hauptman, Ferdo 14, 31
Havlić 278
Hazija (Kazija), Osman, h.[adži] 334
Haznadarević, Ibrahim 254, 256, 257, 258, 259
Heganović, Omer 136
Heim, Leopold 46, 69
Heljić, Abdulah-ef.[endija] 221
Henz, Rudolf 54
Hera 278
Herceglija 278, 279
Hercegovac 278
Herenda, Kimeta 356
Hodović, Jusuf 181, 354

Hodović, Salih 180
Hodović, Senad, J. 62, 175, 177, 179, 186
Hodžić, Avdija 28, 66, 328, 338
Hodžić, Avdo 184
Hodžić, Ibrahim 202, 222, 223, 233, 312
Hodžić, Mehmed 46, 66
Hodžić, Mustafa 179
Hodžić, Zahida 356
Hole 278
Holz, Franjo 30, 308
Holz, Holc, Ivan 30, 308, 309
Horvat, Josip 52
Horvath 314
Hötzendorf, von Conrad 37
Hrasnica, Halid-beg 107
Hrasnica, Mahmudbeg, Mahmud-beg 107, 228, 232
Hrasnica, Mehmed 325
Hrelja, Kemal 115, 127
Hrustanović, Kasim 215
Hrustanović, Ramiza 184
Huber, Ludwig 298, 325
Hudić 278
Hudinović, Ahmet, čauš 286
Humo, Muhamed-ef.[endija] 199
Hurem 278, 338, 340
Hurem, Alija 339
Hurem, Hasan 183, 340
Hurem, Huso 340
Huremović, Alija 354
Husedžinović, Hamzaga 325
Husić, Junus 74, 75
Husić, Salko 74, 75
Husika, Ahmed 75
Huso A. 295
Hübner, Rudolf 84

Ibrahimović, Ahmet, h.[adži] 334, 336, 338
Ibrahimović, Mujaga, h.[adži] 27, 31
Ibrahimović, Nezir, h.[adži] 181
Ibrahimović, Salih, h.[adži], h[a]f[i]z 334, 336, 338
Ibrahimović Lukhodžić, Hafa 280
Ihtijarević, Alija 181
Ihtijarević, Mušan 184
Ihtijarević, Vejsil 184
Ikić, Dragutin 96
Ikić, Karlo (Dragan) 219
Iličić 278
Iličić, Đorđo 15
Ilić 279, 320, 321
Ilić, Ana 320
Ilić, braća 66
Ilić, Ilija 338
Ilić, Janko 234
Ilić, Kosta 96, 186, 232
Ilić, Miloš 183
Ilić, Niko 338
Ilić, Vaso 320
Ilić, Veljko 186, 320, 361
Imamagić, Muhamed 97
Imamović 334, 338
Imamović, Adem-ef.[endija] 222
Imamović, Mustafa 110, 127, 137
Ishak 278
Islamović 278
Islamović, Abid 220
Islamović, Meho 181
Ismić 279
Isović, Kasim 96, 97, 101
Israel, Mišo 46
Israel, Mošo 66
Išak, Mulo 336, 339
Išak, Salih 339
Iširlić 278
Iširlija, Muhamed 179
Iširlija, Safet 183
Ivanišević, Jovan, Fil. 204, 205
Ivanišević, Zora 217
Ivanković, Željko 148, 153
Iveković, Ćiril, M. 300
Ivić, Karlo, dr. fra 27
Ivić, Kazimir, dr. fra 207, 217, 218, 219, 238, 266, 353
Ivo I. 296
Izrael, Mišo 28

Jagić, Vatroslav 254
Jahudija 278
Janner, Eugen 83, 84
Jakovljević, Marijan, fra 265
Jakovljević, Nebojša 246, 248
Jare 279
Jašarević 279
Jazić, Alen 246, 248
Jeftanović 279
Jeftić, braća 281
Jeftanović, Gligorije, M. 34, 322
Jeftić 279
Jehudija 279
Jelenić, Julijan, [Julijan] 61, 71
Jeličić, Vitomir, fra 265
Jellinek, Georg 20
Jener, Eugen 306
Jeremić, Risto 79, 83

Jesirlić 278
Jevtić, Jeftić, Bogoljub 103
Jojić 278
Jojić, Pero 183
Jokić 278
Joksimović 278
Joldić 279
Josipović 278
Jošilović 278
Jovanović, Krsto 169
Jovičević 279
Jovičević, Boško 186
Jović, Kosara 217
Jugurdić, Nikodim 182
Jugurdžić, Simo 66
Jukić, Ivan Frano 265
Juko, Simo 137
Jungwirth, Ludvig 80, 314
Jurić, Drago 235
Jurić Zovko, Stjepo 107
Jurišić, Petar 169
Jurjević, Marko 136
Jusić 278
Jusić, Alija 75
Jusić, Omer 106
Juzbašić, Dževad 15, 38, 39

Kabiljo 69, 287
Kabiljo, Ado 209, 244, 269
Kabiljo, Aron 182
Kabiljo, Avram 183
Kabiljo, Elias, Elijas M. 174, 311, 349
Kabiljo, Elišan, Elišah 46, 132, 331, 332, 338
Kabiljo, Isak Kaim 28
Kabiljo, Jozef 106, 136
Kabiljo Jožo 138
Kabiljo, Klara 287
Kabiljo, Sara 28, 46, 66
Kada, djevojka 295
Kadić 278, 279
Kadići, braća 355
Kadić, Avdo 328
Kadić, Fata 339
Kadić, Husein-ef.[endija] 46, 132
Kadić, Mehmed 186
Kadić, Mugdim 261
Kadić, Ragib 184
Kadić, Salihbeg 137
Kadijević, Aleksandar 348
Kadragić 279
Kadragić, Adem 180
Kadragić, Avdo 180
Kadragić, Camil 180
Kadrić, Adnan 197, 202, 203, 206, 260, 261
Kadrić, Bajro 184
Kadrija, Camil 184
Kadušić 278
Kahoun, Franjo 28
Kahvić 278
Kahvić, Husejn 322
Kahvić, Mujo 339
Kajić, Zorka 209
Kajon, A. Elijas 28, 46, 69
Kajzer, Ferdo 246, 250
Kalajčaušević, Husejn 180
Kalajdžija 278, 279
Kalajdžija, Suljo 322
Kalajdžija, Vejsil 184
Kállay, Benjamin 31, 195, 253
Kalandžić 278, 279
Kalota 278
Kalota, Hasan 338
Kamarić 278, 279
Kamarić, Ibrahim 199
Kamarić, Mehmed, Mehaga, Meho 134, 135, 181, 245
Kamarić, Mustafa 181
Kamarić, Šukrija 339
Kamerić 278
Kamhi, David 234
Kandić, Košta, Kosta 28, 72
Kantardžić, Muhamed 247
Kanjiža 278
Kapidžić, Hamdija 18, 34, 38, 50, 51, 52, 95, 96, 97, 98
Kapur, Danica 361
Karađorđević, Aleksandar 353
Karađorđević, Pavle 103
Karajić 278
Karamehić 278, 279, 304, 321
Karamehić, Akif 186
Karamehić, Avdo 179
Karamehić, Dervišaga 27, 28, 46
Karamehić, H. 248
Karamehić, Hilmija 167, 181
Karamehić, Ibrahim 184
Karamehić, Muhamed 179
Karamehić, Mujaga, h.[adži] 27, 28, 46, 66, 270, 314, 338
Karamehić, Mustafa 70, 183, 184
Karamehić, Rasim 361, 363
Karamehić, Suljo 28, 66
Karamehmedović, Hamdija 107
Karasalihović 278, 279
Karavdić 71, 278, 331, 334, 338

Karavdić, Ahmed, Ahmedaga 134, 135, 245, 247
Karavdić, Ahmed i braća 179
Karavdić, Ahmet 359, 361
Karavdić, Alija 338
Karavdić, Avdo 180
Karavdić, Huso 180
Karavdić, Junuz 135, 183
Karavdić, Jusuf 181
Karavdić, Osman 28, 46, 66, 338
Karavdić, Ragib 361, 363
Karavdić, Salih 179, 180, 184, 339
Karavdić, Salih, M. 180
Karavdić, Sulejman 71
Karavdić, Uzeir 181
Kardaš 278
Kardaš, Hasan 135,180
Kardaš, Mehmed 255, 277
Kardaš, Mustafa 180
Karić, Enes 277
Karić, Gojko 184
Karković, Domeniko 298
Karleta, Manojlo 28,
Karleuša, Pavle 28
Karlinski, Justin 92
Karlo, car 52
Karuga, Dragan 72
Kasumović, Amila 57
Katica, Salih 70
Kavazović, S. 248
Kavazović, Uzejfa 183
Kazaferović, Husejn 183, 245
Kazaferović, Mehmed 169
Kazda, Michael 314
Kazić, Omer, h.[adži] 135, 183
Kazija 278
Kazija, Ibrahim, Mula 339
Kazija, Ismet 179
Kazija, Jakub 179
Kazija, Jusufaga, Jusuf, h.[adži], H.[adži] 28, 46, 132, 334, 336, 337
Kazija, Mustafa 179
Kazija, Omer 183
Kazija, Osman, h.[adži] 183, 338, 339, 341
Kazija, Salih, h.[adži] 28, 46, 66, 339
Käs, Ferdinand 38
Kečić 278
Kellner, Johan 297, 302
Kempny, Anna 66
Kemura, Ibrahim 239
Kerbasolo 279
Kerkez 278
Kerleta, Manojlo 66
Kesić 279
Kesić, Zuleka 70
Keso, Avdo 66
Keso, Dervo 138
Kilalić 278
Kilalić, Ibro 183
Kilalić, Sulejman 180
Kilalić, Vejsil 59
Kilić 279
Kisin, Srđan 343
Klaić, Bratoljub 226, 246
Klein, Signe 51
Klepo, Ervin 61
Klico, Ilija 322
Klino 278, 279
Klino, Alija 180
Klinić 279
Kloster, Franzisko 70
Kluček, Ferdinand 190
Kofránek, Ladislav 53
Kokoruš 278
Kokoruš, Jovo 28, 46, 66, 184
Kokoruš, Jovo, S. 182
Koladžić, Edhem 184
Kolandžija, Mulo 184
Kolandžija, Salem 184
Kolović 278
Koljenović 278
Koljenović, Alija 179
Koljenović, Ramiz 179
Koljenović, Vejsil 179, 184
Kominović 278
Komša, Aksentije 166
Komšo, Mato 250
Kondić, Kosta 94, 234
Konrad 37
Konstantinov, grof 50
Konstantinović, sveštenik 281
Konjičanin, Alifakir, ef.[endija] 183, 236
Konjičanin, Ismet 182
Konjičanin, Junuzaga 28
Konjičanin, Jusufaga 66
Konjičanin, Muhamed 243, 273, 274, 321
Konjičanin, Safet 181
Konjičanin, Selver 336
Kopić, Franjo 248
Kopić, Mijo, fra 207
Korkut, Munib-ef.[endija] 293
Korošec, Anton 135
Koruga, Draginja 28

Korunović, Momir 348, 349
Kosovac, Sejfo 316
Kostić, Agapija 235
Kostić, Boško 27, 209, 210, 235
Kovač, Vilim 349
Kovačević 278
Kovačević, Petar 28, 66
Ković 278
Ković, Alija 183
Ković, Hasan 138
Kovo 279
Kozarac, Anto 208
Kozinović, Miron, fra 265
Kozlo, Šećo 74, 75
Krajewska, Theodore 93
Krajišnik, Neven 268
Kraljević 278
Kraljević, Vaso 66
Krehić, Hajrija 200
Krejči, Method 25
Kreševljaković, Ali Riza 78
Kreševljaković, Hamdija 15, 22, 23, 59, 62, 65, 83, 117, 143, 144, 153, 172, 178, 180, 182, 185, 186, 197, 203, 234, 297, 311, 326, 343, 347
Krile, Mato 238, 245
Krivačić, Đuro 28
Krivokapa, Avdo 322
Krizman, Bogdan 96, 97
Krkalić, Lejla 78
Kroutil, Rudolf 28
Krsmanović, Ljubomir 231
Krstić 279
Krveta 278
Krzović, Ibrahim 312, 323
Krzović, Ismet 297
Kubat, Jan 46
Kubura, Jusuf 75
Kučinar, Svetozar 28
Kučuk, Ešref 184
Kučuk, Osman 184
Kudinović, Zahid 181
Kuhač 279
Kujundžić 279
Kujundžić, Mustafa 138, 354
Kujundžić, Omer 330, 337, 338
Kujundžić, Salih 330, 337, 338
Kulandžija, Mulo 337, 338
Kulaš 278
Kulić 278
Kulović, Esad-ef.[endija] 33
Kundurović, Ibrahim-ef.[endija] 28
Kunert, Adolf 297
Kunić, Mehmed, ef.[endija] 134, 135, 197, 221
Kuripešić, Benedikt 293
Kurt, Huso 75
Kurt, Salih 75
Kusurević, Mujidaga 270
Kusurović 279
Kusurović, braća 338
Kušmer, Johan 28
Kuvač, Čedomir 135

Lajarović 279
Laletović 279
Laletović, Avdo 184
Laletović, Mustafa 181
Lalić, Franjo 28
Landwehr von Pragenau, Ottokar 51, 52
Lazarević 320, 321
Lazarević, Jevrem 27, 28, 46, 66
Lazarević, Jovan 27
Lazarević, Miloš 28, 46
Lazarević, Svetislav 320
Lazarević, Vojislav 320
Le Corbusier 355
Leckner, Otto 298
Lemeš 278
Lenđer 278
Lenk, Wilhelm 298
Levi 279
Lichtblau, Ernst 324, 325, 326, 327
Lijanović 278
Limić 338
Limić, Ferid 184, 354
Limić, Sabrija, ef.[endija] 27, 30, 127, 203, 209, 222, 228, 232, 233, 235, 236, 239, 242
Limić, Sadik 184, 245
Limo 278, 279, 312
Limo, Akif, h.[adži] 179, 180, 186
Limo, Alija 182
Limo, Avdo 28, 46, 66, 339
Limo, Hasan 236
Limo, Mehmed 236
Limo, Mustafa 339
Limo, Sabrija 180
Limo, Sadik 184
Limo, Sulejman, h.[adži] 338
Limo, Suljo 28, 66
Ling, Emil 21
Linović 278
Lis, J. Tomek 93
Loidolt, Eduard 323

Lojić, Mujo 339
Losschle, Franz 59
Lovrić, Stjepan 217, 308
Loženagić 278
Lugonjić 279
Lukhodžić 279, 282, 294
Lukhodžić, Omer 280
Lukhodžić, Sulejman 180
Lukhodžić, Suljo 338
Lukić 279

Ljiljak, Milan 154
Ljotić, Dimitrije 103
Ljubičić, Stanko 61, 62, 63, 64, 210

Mačak 279
Maček, Vlatko 103, 104
Mačugan 278
Mačugan, Meho 339
Mačugan, Mujo 338
Madžar, Božo 232
Maestro, Dane 28, 46, 66
Maestro, Jozef, Josef 28, 46, 66
Maglajlić, Hazim 135, 186
Majetić, Marija 167
Maksić, Jela 138
Maksimović, Božidar 103
Maksimović, Milan 190
Malešević 278
Malešić, Dimitria 70
Maletović, Hasan 28, 46, 66
Maletović, Ibrahim 182, 183
Malić 278, 279
Malić, Đorđo, 135, 136
Malić, Đorđo, H. 183, 184
Malić, Gligorije 181
Malić, Mićo 183, 184
Malić, Miloš 359
Malić, Mirna 174, 234, 244, 269, 277
Malić, Mitar 181
Malić, Ranko 193
Malić, Stana 193
Malić, Todo 183, 184
Malić, Vaso 183
Malijević, Ivan 320
Malijević, Mile 320
Malinović, Miroslav 351
Malović 279
Mandić, Mihovil 12
Mandić, Nikola 33
Mandić, Rade 134
Mandro 278
Manuel-Reminger, Pavel 27
Mara D. 296
Marić, Marijan, fra 207
Marijanović, Mara 217
Marinković 278
Marko M.[ato] B.[orić] 296
Marković 278
Marković, Ljudevit 219
Marković, Zorislava 62, 175, 177, 179, 186
Markušić, Josip, fra 207
Marterer 51
Martić, Grgo, fra 207
Masalović, Mitar 74
Mašić, Izet 77, 78, 79
Mataradžić 278, 279
Mataradžija 69, 279
Mataradžija, Avdaga 134
Mataradžija, Avdija 36
Mataradžija, Avdo 186
Mataradžija, Camil 183, 311, 361
Mataradžija, Hamdo 182
Mataradžija, Muharem 27, 28, 66
Mataradžija, Mujo 181
Mataradžija, Mustafa 181
Mataradžija, Pašaga 96, 251
Mataradžija, Rasim 135, 181
Mataradžija, Refik 174
Mataradžija, Salem 338
Mataradžija, Sead 293
Mataradžija, Sulejman 274
Mataradžija, Suljo 28, 66
Mataradžija, Velida 261, 265
Matičević, Mijo 137
Matić, akademik 285
Matić, Eugen, fra 265
Matić, Tomo 28
Matijević, Zlatko 95
Matusović, Cvijo, fra 207
Mautner, Sigmund 191
Mec, Metz, Karlo, Carlo 30, 312, 313
Medan, Hasan 184
Medan, Mujo 339
Medanović 278
Medić 279
Mehanović 278, 279
Mehanović, braća 338
Mehanović, Akif, h.[adži] 183
Mehanović, Camil, h.[adži] 28
Mehanović, Mustafa, h.[adži] 184
Mehmedagić, h.[adži] 278, 308

Mehmedagić, Hasan, h.[adži] 184
Mehmedagić, Husejn, h.[adži] 179, 180, 181
Mehmedagić, Mehmed 338
Mehmedagić, Salih, h.[adži] 181
Mehmedagić, Sulejman, h.[adži] 180
Mehmedagić, Umija, Uma, h.[adži] 359, 360
Mehmedbegović 279
Mehmedić 325
Mehmedović, Husejn 184
Memiš, Hasan 183
Memišević 279
Merdanović, Selim-ef.[endija] 220
Meseldžić, Jovo 28
Mešterović, Nikola 210, 254, 256, 257, 258
Metz, Albert 66
Mijatović 278
Mikeljević, Stjepan 136
Mikolji, Vinko 133, 134, 246
Mikulić, J. 267
Miladinović, Miloš 314
Miletić, Dobroslav 145
Milić 279
Milić, Đorđo 182
Milić, Lazar 184, 233, 234
Milić, Mihajlo 234
Milić, Mira 138
Milić, Neđo 183
Milić, Veljko 186
Milišić, Bono, fra 207
Milošević, Simo 97
Milovan Š. 295
Milutinović, Miloš 349
Miljković 278
Mimić 278
Mimić, Mušan 181
Mirić, Boško 184
Mirić, Đuka 74
Mirić, Nikola 27
Mirić, Niko 128
Mirkanović 278
Mirković, inž. 316
Misilo, Josip 342, 343, 344, 351
Misirlija 279
Misita-Katušić, Blaž 351, 352
Mišić, Niko 132
Mitrović 279
Mitrović, Aleksa 138
Mitrović, Bogdan 320
Mitrović, braća 46
Mitrović, Drago 320
Mitrović, Gliša 96, 184, 192
Mitrović, Mirko 192
Mitrović, Risto 27, 28, 46, 66
Mlačo, Akif 182
Morens, David, M. 283
Mojsilović, Neđo (Neđeljko) 183
Mojsilović, Risto 183
Mojsović 279
Mokranjac, Stevan, S. 231, 267
Mollinari, Franjo, baron 59, 80
Montiljo, Dudo 209, 244, 269
Montiljo, Jakob, S. 28, 46
Montiljo, Josif 133
Montiljo, Samuel 234
Montiljo, Sumbul 184
Moravec, Franjo 349
Mosora 279
Mostić 279, 337, 338
Mostić, Hasan 167, 186, 338
Mostić, Ibro 338
Mostić, Mulo 167
Moštro 279
Muderizović 278
Muderizović, Aiša 339
Muderizović, Avdo 67
Muftić, Avdija 208, 210, 211, 219
Muftić, Subhija 239
Muić, Avdija 70
Mujaga, hadži 71
Mujagić, učitelj 236
Mujanović 278
Mujezinović, Edhem 181
Mujkić, Habiba 198
Mukahin, Ivan 343
Mulabdić, Edhem, ef.[endija] 290
Mulagić 278, 334, 338
Mulagić, komesar 342
Mulagić, Avdaga, Avdo, Abdaga 27, 28, 31, 46, 66, 132
Mulagić, braća 46, 74
Mulagić, Dervišaga, Derviš, h.[adži], H.[adži] 27, 133, 134, 186
Mulagić, Enver 181
Mulagić, Fadil 354
Mulagić, Nusreta 356
Mulagić, Safeta 217
Mulagić, Salih, h.[adži] 181
Mulahamidović 278, 279
Mulić, Mehmed, h[a]fi[z] 199, 200
Mumbašić 347
Muntija, Salamon 28
Muntija, Samuel 66
Muradbegović, Ahmed 249

Murgić, Franjo, Frano 286
Musa, Avdija 128
Muslić, Hasan 322
Mustafa, hadži 71
Mustajbegović, Mehmed 240, 246, 248, 348
Mustajbegović, Saida 283
Mušanović, Zahid-ef.[endija] 220
Mušara, Ibrahim 66
Mušin 278
Mušinović, Nurija, Nuraga 66, 270
Mušinović, Ragibaga, Ragib 134, 135
Mutevelić, Mustajbeg 69
Mutić, Ivan 136
Muzaferija 278, 279
Muzaferija, Muhamed 133, 134, 180
Muzaferić, Muzaferija, Muzaferović, Zaim-ef.[endija], Zaim 199, 337, 338
Müller, mutesarif 308

Nadžaković, Asim 138
Nafa M. 295
Nakaš 278
Naletović 279
Nametak, Alija 284, 285, 290
Nazifović, Hašim 184
Nedeljković, Saša 236
Nefić, Mehmed 106, 128
Nefisa-hatun 197, 198, 261
Neidhardt, Juraj 355, 358
Neimarlija, Osman 128
Nejmarlija, Omerbeg 322
Nerković 278
Neubauer, Emanuel 229
Nevaljalović 278
Niemann, Theophil 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 340, 341, 354
Niemeczek, Hans 317, 318
Nikolajević 279
Nikolajević, Đorđe 270, 271
Nikolić 278, 279, 320, 354
Nikolić, Baron 308
Nikolić, Danilo 133, 143
Nikolić, Dimitrije 271
Nikolić, Jovanka 70
Nikolić, Jozo 186
Nikolić, Mijo 186, 361
Nikolić, Milka 184
Nikolić, Milorad 183
Nikolić, Nikola, Niko 15, 27, 28, 31, 66, 70, 72
Nikšić, Muharem 28
Nizam, Arif 75
Novaković 279
Novokmet 278
Novokmet, Ibrahim 183
Novokmet, Šaćir 138
Nožarević 278
Nožić, Arif 212, 213
Nožinagić 278
Nožinagić, Muhamed 339
Nožinović 339
Nuhić, Asim 138, 191, 245, 247, 283, 284, 285, 361, 362
Nuhić, Mehaga 182
Nuhić, Nafija 361
Numanagić, Amela 203, 262
Numanagić, Husni-ef.[endija], Husnija-ef.[endija], h.[adži], h[a]f[i]z, muderis 202, 203, 233, 262, 263, 264, 290, 293, 314
Numanagić, Salko 215, 347
Nuničević, Niko 181
Nurudinović, Ramo 184

Njegović 278, 337
Njegović, Mustafa 180

Ohran 278
Oisner 302
Okrouhly, Hubert 229
Omanović, Mehmed 183
Omer F. 295
Omerbegović 279
Omerbegović, Ibrahim 106
Omerović 279
Omerović, Enes, S. 98, 99, 115, 116, 123, 129, 151, 196, 226
Omerović, Muhamedaga, h.[adži] 31
Omerović, Salko, h.[adži] 66
Omerović, Seid, h.[adži] 180
Omerović, Vejsilaga, h. Vejsil, h. Vejsilaga 27, 31, 46, 74
Omerović, Zuhdija, h.[adži] 182
Opačak, Katica 213
Oppermann, Aleksandar 169
Oruč 279, 331
Oruč, Alija, h.[adži], Hadži 28, 46, 66, 67
Oruč, Ašida 361
Oruč, Avdija, h.[adži], Hadži 28, 46, 66
Oruč, Esad, Esadaga 128, 134, 135, 136, 186, 245, 354, 355, 359, 360
Oruč, Hamzaga, Hamza 134, 179
Oruč, Mehaga 72, 167, 186
Oruč Salihaga, Salih, h.[adži] 27, 28, 31, 46, 66, 229, 235
Oruč, Zahida 358, 359
Oručević 278

Oručević, Nazif 212
Osman Agić, Munib 107
Osmić, Latif 184
Osmić, Mujo 183
Osmić, Vejsil 183
Öztürk, Sait 290

Pahlišević 279
Panek, Karl 298
Panić, Mirko 181, 184
Papić, Mitar 195, 196, 202, 205, 211, 214
Papo, Abraham, Lezo/Lazo 27, 28, 46, 66
Papo, Aron 31
Papo, Isak 183
Papo, Markus 183, 229, 244, 359, 361
Papo, Rosa 287
Papo, Simon 46
Pantić 279
Papucalić 278
Parcel, Franz 298
Pardes, S. 88
Pareskeva, Pareska 296
Paržik, Karlo (Pařík, Carl) 297, 298, 299, 314, 324, 353
Pařik, Paržik, Marijan 349, 353
Passini, Fritz 297
Pašagić 279
Pašalić, Jako, fra 207
Pašić 279
Pašić, Čamilaga 322
Pašić, Ćazimaga, Ćazim 134, 135
Pašić, Edhem 199
Pašić, Hilmo 180
Pašić, Nikola 52
Patak 279
Patak, Salih 184
Pavle, knez 135
Pavlović 278
Pavlović, Ilija 88
Pavlović, Ivan 136
Paxton 324
Pejanović, Đorđe 115, 227, 229, 232, 233, 235, 236, 237, 354
Pejčinović, Augustin, fra 207
Pejčinović, Ivan 136
Pejović, Roksanda 230
Pejović, Vladimir 204
Penjić 279
Penjić, A. 248
Penjić, Š. 248
Perdes, Ignjat 92
Perenda 279
Perenda, Avdo 183
Perenda, Ibrahim 338
Perenda, Jusuf 183
Perenda, Salih 183
Perenda, Salko 183
Peričić 279
Perić 278, 279
Perković, Anton 99, 129
Petar I, kralj 234, 236
Petar II, kralj 135
Petrović 278
Petrović, D. M. 312, 347
Petrović, Nada 217
Petrović, Pero 75
Petrović, Petar 169
Petrović, Risto 331
Petrović, Stevan 28
Peuvel, Baron 228
Pijuk-Pejčić, Aleksandra 130, 147, 153, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 163, 164, 166, 167
Pile 278
Piljuk 279
Pinjagić 278, 279, 334, 339
Pinjagić, Ahmed, Ahmet-ef.[endija] 23, 312
Pinjagić, Meho 180
Pinjagić, Suljo 182
Pinjo 279
Pinjo, Alija 186
Pinjo, Ćamil 67
Pinjo, Hasan 184, 338
Pinjo, M. 248
Pinjo, Rašid 67, 183, 184
Pipić, Franjo 342
Pipić, Senad 278
Pitner, baron 34
Pjevenica 278
Plavša 279
Plavšić 279, 320, 338
Plavšić, Braco 361
Plavšić, D. 359, 360
Plavšić, Damjan 27, 31, 46, 66, 71, 74, 186, 229, 233, 234, 271, 272, 273, 280
Plavšić, Dionisije 27, 28, 46, 96, 100, 132, 146, 163, 176, 186, 230, 232, 272
Plavšić, Gojko 176, 361
Plavšić, Joco 361
Plavšić, Joso, Josif 128, 133, 134, 176, 232, 234
Plavšić, Milka 192
Plavšić, Uglješa 176, 361
Pletikosić, braća 66
Plevljak, Avdija, H. 66

Pogarče, Mara 190
Pojro 278
Pollachek, Bernad 92
Polutko (Polutković) 278
Poljaković, Josip 127, 137
Pop d' Alamur 349
Pop d' Alamur, Johan 298
Pop de Alamur, Ivan 318
Pop de Alamur, Zlatko 318
Popić, Jovan 234
Popić, Manojlo 184
Popić, Momčilo 181
Popović, Dragomir 266
Popović, J.[ovan] S.[terija] 271
Popović, Manojlo 184
Popović, M. B. 312, 347
Popović, Milan 215
Popović, Stevo 205
Popović, Svetomir Đ. 129
Popper, Arthur 298
Pošpišil, Josip 325
Potiorek, Oskar 37, 38, 39, 40, 45
Potogija, Edhemaga 59
Pozzetto, Marco 324
Prelo, Džehva 339
Preljević, Vahidin 40
Premar, Ivan 183
Prežić, Mujo 186
Prežić, Suljo 28, 66
Prica, Erica 235
Prica, stražmeštar 36
Prica, Uroš 235
Priča, Uroš 27
Princip, Gavrilo 39, 40
Prisant/ Prison, Josef, 30, 304
Prodo, Aleksa 25
Prodo, Simo 25
Proha 279
Proho, Sejfullah 293
Protić, Stojan 101
Pulo, Mubera 197, 261, 262, 277
Pungartar, Ivan 183
Pura 278
Purivatra, Atif 96, 105
Pust, Ingomar 53
Pušara 279
Pušara, Vido 138
Puščul, Meho 183

Radeljaš, Dženita 274
Radić, Ivan 107
Radić, Jozo 136
Radić, Risto 184
Radivojević, Dragoljub 342
Radivojević, Vlado 182
Radulović, Josif 97
Rago 279
Rajber, Marija 359, 361
Rajić, Jozo 96, 97
Rajkić 279
Rajko, Meho 338
Rančić, Dragutin 183
Rašidović 278
Rašidović, Halid 236
Reak, Osman 322
Rebihić, Nehrudin 264
Redžep, Hašim 184
Redžović, Osman-ef.[endija] 223
Regoja 279
Rehak 278
Rešetar, Milan 254
Ribarić, Matija 298, 304, 312
Ristić, Savo 96
Rizan 278
Rizvo 278
Romano 279, 287
Romano, Blanka 217
Romano, Jaša 287
Romano, Mario, J. 209, 244, 269, 287
Romano, Mošo Jakob 28, 66
Rosenberg, Isidor 83, 84, 306
Ruhač 278
Rustemović 279
Ruthner, Clemens 40
Ruža G. 295
Ružić, Drago 129, 130
Ružić, Dušan 178

Sadić 278
Saha 278
Sakić 278, 279
Sakić, Huseinaga 75
Sakić, Meho 138
Sakić, Salih 338
Sakić, Vedad 78
Salamanđo 278
Salčin 278
Saletović, Muhamed 169
Salih M. 295
Salihbegović 278, 279
Salihbegović, Džemal 184
Salihbegović, Hamdo 184

Salihbegović, Hifzo 182
Salihbegović, Kasim 90
Salihbegović, Mustafa-ef.[endija] 96, 203, 222
Salihbegović, Sadik 336
Salihbegović, Sadika 338
Salihbegović, Šerif 245, 354, 355
Salihbegović, Zuhdija 338
Salihović, Ćamil-ef. 31
Salni, Anton 136
Samardžić 278, 279
Samardžić, Rade 180
Sarač 278, 279
Saračević, Aiša 93
Saračević, braća 185, 361
Saračević, Hasanaga, Hasan 135, 354
Saračević, Salih, Salihaga 133, 134, 146, 245, 354, 361
Sarajevčić, Stevan 322
Sarajlić 278, 279
Sarić, Samija 249
Sarkotić, general, von Lovćen 51, 97
Sava, mitropolit 23
Savić 278, 320, 338
Savić, Angelina 306, 350
Savić, Dušan 144, 213
Savić, Savo 97
Savić, Slaviša 181
Savić, Stojan 28
Schachinger, Werner 53, 55
Scheiber/Šajber, Leopold 27, 28, 46, 66, 234, 244, 304, 320, 321
Scheidig 314
Schener, Antun 298
Schlesinger, Emil 298
Schlesinger, Heinrich 83
Schlessingor/Schlesinger, Jindrich 83, 306, 354
Schmid, Ferdinand 20
Schmidt, Friedrich 324
Schneller, Hans 21
Schneubelt, Ernest 314, 359
Schoeller, Karl 37
Sedlarević, braća 167, 186
Sedlarević, Hamdo 182
Sedlarević, Husnija-ef.[endija], h[a]f[i]z 221, 222
Sedlarević, Murat 184
Sedlarević, Mustafa-ef.[endija] 15, 208, 210
Seferagić 278
Sefo 278
Sejdić 278
Sejdić, Đemil 358
Selar 278
Seljan, Janko 28
Semić 223
Semić, Alija 182
Semić, Husnija-ef.[endija] 222
Semić, Mehmed-ef.[endija] 97
Semić, Nazif 184
Semunović, Mijo 169
Sidorović 96
Sikirić 309
Sikirić, Osman 96
Sikirić, Veḥbi-ef.[endija] 235
Silajdžić, Ć.[amil] 223
Simić, Đorđo 97
Simić, Panto 35
Simo S. 296
Sinanagić, Hasan, h.[adži] 28, 66
Sinanagić, Muhamed 183
Sinanović 279
Sirčo, Nezir 354
Sirčo, Šefkija, Šefko 245, 359, 360
Sirčo, Šaćiraga 289
Sirćo 278
Sirćo, Meho 179
Sirćo, Mustafa 181
Sirćo, Safet 180
Sirćo, Šaćir, Šaćiraga 178, 179, 192, 285
Sirlin 278
Sirrija, Abdurahman 264
Skalić/Škalić, Abdulah, ef.[endija] 270
Skenderović, Aćif 291
Skobić, Tošo 66
Skopljak 279
Skopljak, Avdo 134, 184, 245
Skopljak, Avdaga 361
Skopljak, Dragan 246
Skopljak, Hašim, Hašimaga 67, 134, 135, 245
Skopljak, Ilija 183
Skopljak, Mujo 179
Skopljak, Ragib 181
Skopljak, Sulejman 183, 337, 338
Skopljak, Šefko 181
Slajić 279
Slipičević, Fuad 52
Slipičević, Meho 138
Smailbegović 232
Smailbegović, Adem-ef.[endija] 200, 222
Smajić, Ramiza 282
Smajlović, N.[usret] 36
Smajlović, Redžo 183
Smiljanić, Dušan 355
Sofija, supruga generala Potioreka 40
Softić, Derviš, eff. 70

Softić, Derviš 70
Softić, Salih 330, 338
Sojko 278
Sokić, Feliks 28, 46, 66, 132, 183
Sokolović, Ismet 342
Sokolović, Nazif-ef.[endija] 272
Sokolović, Sinanudin-ef.[endija] 222
Sonenfeld, Sal. 66
Sonnenfeld 85
Sorbić 278
Sorguč, Mustafa 180, 181
Sorguković 278
Spaho, Mehmed 107, 135, 347
Spaho, Mustafa 239
Srhinjak 278
Srnjaković, Husnija 67
Srškić, Milan 107
Stajić, Bogdan 129, 130, 131
Stambol 278
Stambol, Mehaga 179
Stanić, Vaso 229
Stanišić 278
Stanišić, Đorđe, Đorđo 23, 232
Stanišić, Olga, rođ. Brkić 27, 205, 213, 216, 236, 249
Stanišić, Velimir 23, 204, 215, 243, 244, 312
Stanković 278
Stanković, Jovo 15
Starman 320, 321
Steinbach, Hunrich 298
Stević 279
Stix, Edmund 297, 299
Stjepanović 278
Stjepanović, Ivo 169
Stjepanović, Janko 59
Stjepanović, Nikola 192
Stjepanović, Simo 182, 184
Stjepanović, Stjepo 138, 181, 192
Stjepanović, Vinko 169
Stojadinović, Milan 103, 104, 135
Stolić, Lazar 338
Strahinić, Bogdan 190
Strauss, Florian 343
Stojaković, učitelj 208
Strujić, Anto 320
Strujić, I.[van], Ivan 136, 184, 186, 320
Sudžuk, Ibro 316
Sugar, F. Peter 57
Suljezi 278
Suljić 279
Suljkić, Hifzija 233
Suša 279
Suša, Hasan 339
Sušenica 278
Sušić, Suljo 181
Szymanovski, Roman 271

Šabanović, Hazim 77
Šabanović, Salih 136, 137, 213, 232, 236
Šabić 279
Šabić, Hata 339
Šabić, Mehmed 339
Šabić, Salko 180
Šaha 278
Šahinović, Šahinovići 278, 279, 339
Šahinović, Adem 201
Šahinović, Ahmed 183
Šahinović, Ajša 278
Šahinović, Alija 361
Šahinović, Behija 180
Šahinović, Ćamil 28, 66
Šahinović, Ćamil, Ćamilaga, H.[adži], h.[adži] 106, 132, 133, 134, 179
Šahinović, Derviš, hadži 201
Šahinović, Mehmed 66
Šahinović, Meho 180
Šahinović, Mersed 347
Šahinović, Mujaga 179
Šahinović, Mujo 331, 341
Šahinović, Mustafa, h.[adži] 180
Šahinović, Mustafa, D. 180
Šahinović, Safet 179
Šahinović, Salih 179, 361
Šahinović, Salihaga 291
Šahinović, Salko 167
Šahinović, Vehid 180
Šaho, Mujo 66
Šain, Mara 217
Šajber, Scheiber, Leopold 27, 28, 46, 66, 234, 244, 304
Šantić, Aleksa 231, 267, 268
Šapić, Manojlo 72
Šapina, Bono, fra 265
Šarac 279
Šarac, Nedim 133
Šarenac 279
Šatrović, Edin 78
Šečerović, Fuad 251
Šehić 279
Šehić, Atif 179, 338
Šehić, Nusret 96, 97, 98, 148, 160, 170, 171
Šehić, Zijad 11, 18, 20, 21, 22, 31, 33, 35, 37, 38, 40, 41, 46, 48, 49, 53
Šehović 279

Šehović, Alija 138
Šehović, Mujaga, Šaho 70
Šehović, Salihaga, Salih-aga 27, 28, 31, 35, 46, 66, 93, 209, 229, 235, 314, 320, 331, 333, 338
Šehović, Teufik 197, 261
Šerbić (Šerbica) 278
Šerifović, Agan 338
Šerifović, Emina 217
Šestan 278
Šestan, Halil 182
Šešelj, Želimir 28
Šibić, Ahmet 322
Šibić, Pašo 322
Šimić 343
Šišić, braća 169
Šljakić, Hamdo 183
Šljivo, Galib 45
Šola, Vojislav 34
Šotra, Branko 349
Šotra, Milan 184
Špiljak 278, 279
Špiljak, Alija 28, 66
Špiljak, Mujo 180
Špiljak, Salko 183
Štadler, Josip 33
Štajn, Berthold 343
Štern, Adolf 342
Šulek, Vladimir 34
Švrakić 279
Švrakić, Fata 339
Švrakić, Meho 339

Tabak, Ahmet, h.[adži] 28, 338
Tabaković 279
Tadić, Stjepan 72
Tafro, Aziz-ef.[endija] 242, 247
Tafro, Hazim 242
Tafro, Hilmija 222
Tafro, Nedžib 183, 354
Tahirović 279
Tahirović, Ramo 182
Tahmiščija, Hamdija 239
Tahmiščija (Tahmiščić), Salih-ef.[endija] 199
Tanasković, Milan 213, 215, 216
Taovac, Vladimir 28
Tartaglija, predstojnik 25
Taslidžak, Smail-beg Selam 12
Tatta 278
Taubenberger Jeffery, K. 283
Taučer, Ljudevit 28
Tekešinović 314
Tekešinović, Mehaga, Mehmed, Meho 28, 66, 339
Tekešinović, Suljo 339
Telebičić 278
Tepić, Ibrahim 11
Terzan, Lazar 182
Terzić, Aleksa 184
Terzić, Simo 128
Terzić, Vasilije 234
Tetka 278
Tetkić, Adem 183
Tetkić, Salko 183
Til, Adam 343, 349
Todorović, Vase, Vaso 75, 168
Tomac, Petar 47
Tomanja 279
Tomić 278
Tomić, Jozo 137
Topčagić 278, 279
Topolšek, Frane 96, 97
Topuzović 279
Topuzović, Mustafa 183
Toroman, Mehaga 338
Toromanović 279
Toromanović, Ibrahimaga 70
Tönnies, Rudolf 298, 325
Trako 279
Traljić, Mahmud 198
Trampo 278, 279
Travanj, Jovan 205
Trebić, Vejsil 184
Trebo, Muharem 181
Trgovčević 279
Trgovčević, Mato 136
Trifković, Ilija 97
Trivunović 278
Trklja 278
Trklja, Ragib 184
Trljanić, Niko 183
Turbić, Mijo 182, 183
Turmišov, Aleksandar 342
Tuševljaković, Lazar 169

Udić 278
Udieš 278
Ugljen, Zlatko 352
Ugrin, Luka 358, 360, 361
Ullrich, Antonija 94
Uljdin 279
Ungare, Karlo 108
Ungrean, Karlo 183
Ungrean, Katica 182

Urban, Leopold 229
Uvejs, Nail-ef.[endija] 13, 14
Uzim, Ibrahim 338
Uzunović 278
Uzunović, Bajro 59
Uzunović, Nesib 220
Užičanin 292, 334, 338
Užičanin, Zehra 291

Vajfert, Stevan 342
Valjevac, Naila 255, 256, 257
Valjevac, Osman-ef.[endija] 221
Van Gogh, 324
Vancaš, Josip 298, 324, 325, 326, 354
Varešanin, Marjan 34
Vasić, Lejla 206, 211, 212, 213, 214, 215, 218
Vasić, Veseljko 184
Vasiljević 320
Vasiljević, Mile 184
Vasiljević, Ostoja 27, 134, 183, 209, 233, 314
Vatrenjak 331, 338
Vavra, Emil 320
Većković 279
Veli-paša 12
Venturini, Butazo 70
Venturini, Ivan 312
Veselovski, Bela 27
Vidaković 279
Vila 279
Vila, Rašid 179
Vila, Meho 180
Vilbar, Emerich 229
Vincetić, Matilda 212
Vinš, Rudolf 348
Viplinger, Johan 209
Visaev 353
Višnjić, Boško 343
Višnjić, Marko 66
Vjazimimitinov, Mihajlo 342
Vlajić, Vladimir 205
Vojak, Danijel 125
Vojnović, Marica 243, 273
Von Wirtemberg 12
Vorobljev, Mihajlo 342
Vranac 338
Vranac, Halil 286
Vranac, Ibrahim 179
Vranac, Jusuf 67
Vranac, Šemsija 181
Vranad 278
Vrančević 278
Vražalica, Salem 339
Vražalić 278, 279, 320
Vražalić, Habiba 184
Vražalić, Ibrahim 183
Vražalić, Nezir 184
Vražalić, Safet 245
Vražalić, Salem 183
Vražalić, Sulejman 182
Vražić, Alija 67
Vražo 279
Vražo, Alijaga, Alija 134, 179
Vražo, Hata 339
Vražo, Ibrahim 339
Vučanović 278
Vučević, Josip 28
Vujica, Stanko, fra 265
Vukanović 279
Vukanović, Pavle 127
Vukičević, Josif 107
Vukojević, Miloš 135, 183, 184
Vukojević, Mirko 27, 134, 135, 234
Vukomanović 279
Vuković 279, 322
Vuković, Lazar 184
Vuksanović 278
Vukšić, Tomo 266
Vulpe, Stevan 342

Wagner, Otto 324
Wagnes, Eduard 22
Wahrmann, Jakov 322
Weber, Rikard 342, 343, 344
Weinwurm, Franz 39
Wencel, Wewerka 298
Wenzel, Ursini 298
Wenzel, Zeman 229
Weszelovsky, Ana 281
Weszelowski, Bella 92, 93
Wiplinger, Johan 314
Wohlgemuth Nachfolger, Albert 314

Younis, Hana 77, 83, 227, 295

Z. Neđo 184
Zahid, Abbas 291
Zahiragić 278
Zahirović, Nedim 197, 198, 261
Zahirović, Vejsil 180
Zalihić, Ahmed 138

Zauderer, Bernhard 92
Zdunić, Josip 129, 143, 246
Zečević 278, 279, 292, 331, 334, 338
Zečević, Ali-beg, Alibeg 229, 254, 255, 257, 331, 332, 338, 354
Zečević, Alija 236
Zečević, Ašida 330, 336
Zečević, Avdi-beg 334, 338, 340
Zečević, Čamilbeg, Čamil-beg, h.[adži] 70, 272
Zečević, Dizdar-beg 70
Zečević, Emin-beg, Emin 15, 183
Zečević, [H]asanbeg, Hasan-beg 15, 24, 26, 27, 70, 209, 229, 232, 314, 354
Zečević, Hilmi-beg 107, 199, 200, 304, 314, 329, 331, 333, 338
Zečević, Ibrahim 137, 236
Zečević, Junus-beg 70
Zečević, Rešid-beg 199
Zečević, Safetbeg, Safet-beg 106, 107, 128, 133, 134, 216, 248
Zečević, Sead 292
Zečević, Zaim-beg, Zaimbeg, Zajimbeg 15, 70, 322
Zekić, Adib 250
Zekić, Marko 133, 134
Zekić, Sava 137
Zeljić, Aleksandar 129
Zeljo 279
Zeichnet, Jelesije 66
Zeleny, Josef/Josip 27, 83, 84, 85, 306, 320
Zeleny, Irma 320
Zerdo, Avdo 183
Zerdo, Ibrahim 137
Zerdo, Mumin 316
Zimonjić, Aćim 27, 34, 228
Zirdum, Vjekoslav, fra 265
Zlatar, Muhamed 190
Zlodi, Zdravka 93
Zloušić, Lujo, fra 219
Zlović, Mato 169
Zlović, Mijo 169
Zlovušić, braća 169
Zlovušić, Mikun 168
Zubić 278, 279
Zubić, Alija 135, 180
Zubić, Ibrahim, h.[adži] 184
Zubić, Ibro 181
Zubić, Mehmed 179
Zubić, Omer 184
Zubić, Salih, M. 180
Zuić, Ana 190
Zukić 278, 279
Zukić, Hasan 28, 66
Zukić, Meho 180
Zukić, Muhamed 183
Zukić, Sulejman 181
Zuko 279
Zulejhić, Zaim 180
Zulfić 279
Zulić 278
Zulo 279
Zupanić, Šime 182

Žalica 279
Žalica, Aleksa 137
Žalica, Dionisije 184
Žalica, Neđo 183
Žaličić, D. 272
Žalika (Žalica?) 278
Žilić, Eduard, fra 265
Žiško, Salih 183
Živković, Ambroža, fra 207
Živković, Petar 103
Živković, Radoslav 186
Živković, Todo 66
Žujo, Valerijan 78, 79